

فتح نامہ سِند چچ نامو

سنڌي ادبي بورڊ

فتح نامہ سِند چچ نامو

ترجمہ کنڈر
مخدوم امیر احمد

تصحیح، تحقیق و تشریح کنڈر
پاکٹر نبی بخش خان ہلوچ

سندھی ادبی بورڈ
جام شورو / حیدرآباد سندھ

٢٠٠٠ تعداد	ع ١٩٥٤	چاپو پهريون
١٠٠٠ تعداد	ع ١٩٦٦	چاپو ٻيو
٢٠٠٠ تعداد	ع ١٩٤٦	چاپو ٽيون
٢٠٠٠ تعداد	ع ١٩٩٤	چاپو چوٿون

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا محفوظ]

قيمت ۽ سؤ پنجاهه روپيا
[Price : Rs 40]

ملڻ جو هنڌ :

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ ڇاڙهي حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو
سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ شمشيرالحيدري، سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ناشر طرفان

پيشڪش

”سنڌ جو فتحنامو“ جيڪو ”چچنامو“ جي نالي سان مشهور آهي، ٽي صدي هجريءَ جي پوئين اڌ واري عرصي دوران عربيءَ ۾ لکيو ويو، جنهن جي تاليف ڪندڙ جو نالو معلوم ٿي نه سگهيو آهي. ستين صدي هجريءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾، بکر سنڌ جي قاضين وٽ موجود عربي نسخي تان، علي بن حامد ڪوفيءَ ان جو فارسي ترجمو ڪيو، جنهن تان پوءِ انگريزيءَ ۾ سنڌيءَ ۾ ان جا مختصر ۽ مڪمل ترجما ٿيا.

فارسي متن کي اول شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي درست ڪيو، جيڪو حيدرآباد دکن جي ”مجلس مخطوطات فارسيه“ پاران ۱۹۳۹ع ۾ شايع ڪيو ويو.

انگريزيءَ ۾ سڀ کان پهرين، ۱۸۳۸ع ۾، ليفٽيننٽ پوسٽنس ”چچنامي“ جو مختصر ترجمو شايع ڪرايو، جنهن کان پوءِ، ۱۹۰۰ع ۾، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ان جو مڪمل انگريزي ترجمو شايع ڪرايو.

سنڌي ترجمو اول ميرن جي دور ۾ ڪيو ويو، ۽ پوءِ وري، ۱۹۲۳ع ۾، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ به سنڌي ترجمو شايع ڪرايو. پر اهي ترجما جيئن ته صحت ۽ تحقيق کان خالي هئا، تنهنڪري ”سنڌي ادبي بورڊ“ پنهنجيءَ سنڌ جي بنيادي تاريخي ڪتابن جي اشاعت واري اسڪيم هيٺ، سنڌيءَ ۾ هڪ مڪمل ۽ مستند نسخو تيار ڪرائڻ جو ارادو ڪيو. ان طرح، ”چچنامي“ جو هي معتبر نسخو، مرحوم مخدوم امير احمد صاحب کان ترجمو ڪرائي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نگرانيءَ ۾ ۱۹۵۷ع ۾ شايع ڪيو ويو، جنهن کي ڊاڪٽر صاحب گهڻيءَ

(۲)

معنيت ۽ تحقيق سان، متن جون سموريون غلطيون سڌاري،
شرحن ۽ حاشين سان سنواري ڇڏيو آهي.

هن وقت هي ڪتاب گهڻي وقت کان ڪپي ويل هو ۽
تاريخ جي طالبن طرفان ان جي گهڻي طلب ٿي رهي هئي، تنهنڪري
تڪڙن انتظامن سان اسين ان جو هي نئون ڇاپو ڪافي تعداد ۾
پڌرو ڪري رهيا آهيون.

سنڌ جو هي فتحنامو نه رڳو سنڌ ۾ هند-پاڪ جي سڀ
کان پهرين ۽ پراڻي تاريخ آهي، جيڪا هن علائقي ۾ اسلام
جي اچڻ کان اڳ جي حالتن ۽ ان کان پوءِ مسلمانن جي
اوائلي فتحن جو لاڳيتو تفصيل پيش ڪري ٿي.

عربيءَ مان فارسي ۽ فارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ
سان ظاهر آهي ته، اصل کان ئي ڏاڪا هئي، انداز ۽ بيان ۾
ڪافي ردبدل ٿي هوندي، ۽ خاص ڪري فارسي ٻوليءَ جي
ليکڪن ۾ عبارت جي رنگينيءَ ۽ ”زيب داستان“ واري انداز
سان، ڳالهه کي وڌائڻ ۽ موڙ ڏيڻ واري طريقي جي ڪري،
ڪافي فرق آيو هوندو. پر تڏهن به بنيادي طرح، خود هڪ
عرب مورخ جي قلم سان سنڌ جي باري ۾ هن تاريخ ۾ اهڙا
۽ ايترا تفصيل ۽ انگ اکر يڪجا ٿيل آهن، جن جو مطالعو
اسانجن تاريخ جي طالبعلمن توڙي عام پڙهندڙن جي معلومات
لاءِ ازحد قيمتي ۽ سٺي آموز آهن.

پنهنجي ماضيءَ جي تاريخ جي مطالعي بنا، حال ۾ جيئڻ
۽ مستقبل ۾ منزل ماڻڻ جي ارادن جو ڪوبه بنياد نٿو رهي.
ان ڪري، سنڌ جي سڀ کان اوائلي تاريخ هجڻ سبب، هن
ڪتاب جو مطالعو اٽل آهي.

شمشيرالحيدري

سيڪريٽري،

۲۰ - سيپٽمبر، ۱۹۹۴ع

سنڌي ادبي بورڊ،

ڄام شورو، سنڌ

باسمہ تعالیٰ

ديباچو

سنڌ سرڪار جي ”سنڌي ادبي بورڊ“ پنهنجي پهرئين نشست مورخ ۲۰- آڪٽوبر ۱۹۵۱ع ۾ فيصلو ڪيو هو ته سنڌ جي تاريخ جا ٽي مکيه ڪتاب: (۱) فتحنامه سنڌ، (۲) تاريخ معصومي ۽ (۳) تحفة الڪرام فارسي مان سنڌي ۾ ترجمو ڪرايا وڃن، انهيءَ لاءِ ته اهل وطن پنهنجي تاريخ کي پنهنجي زبان ۾ آساني سان پڙهي ۽ سمجهي سگهن. بورڊ طرفان انهن ڪتابن جي ترجمي جو ڪم مخدوم امير احمد صاحب، پرنسپال اورنٽيل ڪاليج حيدرآباد سنڌ کي سونپيو ويو ۽ ان جي نگراني ۽ ذميواري بنده راقم الحروف جي حوالي ڪئي وئي. جناب مخدوم صاحب ۽ بنده هن ڪم کي هڪ اهم قومي خدمت سمجهي ان کي جلد از جلد پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ”تاريخ معصومي“ جو ترجمو ۱۹۵۳ع ۾ شايع ٿي چڪو، ۽ هينئر ”فتحنامه سنڌ“ جو هي ترجمو پيش ڪجي ٿو. تحفة الڪرام جو ترجمو پڻ تيار آهي، جو اميد ته ۱۹۵۷ع ۾ ڇپجي شايع ٿيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي پهرئين رٿيل تجويز عن قريب پوري ٿيندي.

”تاريخ معصوميءَ“ جي ترجمي ۽ اشاعت وقت بنده وٽ جو نئون مواد موجود هو، سو فاضل مترجم جي حوالي ڪيو ويو، ترجمي، حواشي، ۽ آخر ۾ فهرست بابت ضروري مشورا ڏنا ويا. ڪتاب جي تهديد لکي وئي - ۽ اهڙي طرح ترجمي جي نگراني ۽ ذميواري جو حق ادا ڪيو ويو. ان کان وڌيڪ مصنف جي حالات يا تاريخي مواد جي زياده گهري تحقيق کي في الحال درگذر ڪيو ويو، ڇو ته ان سلسلي ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽه جي ڪيل تحقيق سنڌي ترجمي لاءِ قدرتي ڪافي هئي؛ ازان سواءِ مير محمد معصوم جي حالات

(ب)

خواه ”تاريخ معصوميء“ ۾ بيان ٿيل هونين سنڌي تاريخي دور (سلاطين دهلي ناعهد اڪبر) بابت فارسي تاريخن ۽ تذڪرن ۾ ڪافي مواد موجود آهي، جنهن جي بناء تي باقي رهيل تحقيق جي آساني سان تڪميل ٿي سگهي آهي.

هي ڪتاب ”فتحنامه سنڌ“ (عرف چچنامه) قبل از اسلام ۽ اوائل اسلامي فتوحات واري سنڌ جي تاريخي دور سان تعلق رکي ٿو، ٻيو ته هيءُ ڪتاب فارسي ترجمي جي صورت ۾ اسان تائين پهتو آهي ۽ اصل ڪتاب عربيءَ ۽ فنا ٿي چڪو آهي؛ ۽ ٽيون ته ڪتابت جي تاريخي قدامت، ان جي اصل عربي ماخذن سان وابستگي، ۽ فارسي ترجمي جي پيچيدگين سبب ان ۾ ڪافي تصحيح ۽ تحقيق جي گنجائش باقي آهي. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ فاضل مترجم مخدوم امير احمد صاحب فارسي متن جي ترجمي جو ڪم نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو ۽ پنهنجي ذميواري پوري ڪئي، مگر محض ان لفظي ترجمي کي شايع ڪرڻ سان تاريخ جو حق ڪماحقه ادا نه ٿئي ها، ڇاڪاڻ ته خود فارسي متن ۾، باوجود شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽ جي فاضلانہ نظر جي، ڪافي تصحيح جي گنجائش باقي هئي.

انهيءَ ڪري بندي مناسب سمجهيو ته هن ڪتاب جي سلسلي ۾ محض ترجمي جي نگرانيءَ کان ذرا اڳتي قدم وڌائجي ۽ متن جي نئين سر تصحيح ڪري سنڌي ترجمي کي به انهيءَ لحاظ سان درست ڪجي. هن رٿيل تصحيح جي دوران ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي سيڪريٽري طرفان خط پهتو، جنهن سان گڏ بورڊ جي فاضل ميمبر دوست محترم پير حسام الدين صاحب راشديءَ جي زوردار راءِ شامل هئي ته آءٌ هن اهم تاريخي ڪتاب جي نئين سر تصحيح ۽ تحقيق جو ڪم پنهنجي ذمي ڪريان، جيئن هيءُ ڪتاب محض ”سنڌي ترجمي“ جي بدران هڪ سهڻو، ٿين ايڊيشن جي صورت ۾ شايع ٿئي.

(ج)

هيءُ ڪم ڪافي اڻانگهو هو مگر وطن جي محبت ۽ خدمت خاطر لڀڪ چئي هيءُ ڪم شروع ڪيو ويو، جو تقريباً ٻن سالن جي محنت بعد پورو ٿيو آهي. ڪتاب جي مقدسي ۾ هن ڪتاب جي اصليت توڙي هن سنڌي ايڊيشن جي اهميت تي وڌيڪ تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي؛ جملي ڪيل محنت بابت هت هيءُ اشارو ڪافي ٿيندو ته، ’فتحنامه‘ جو اصل فارسي متن صرف ۲۴۸ صفحا آهي ۽ هن سنڌي ايڊيشن جي ضخامت تقريباً ۷۰۰ صفحا کن آهي. تصحيح ۽ تحقيق جي لحاظ سان ’فتحنامه‘ جي هيءُ سنڌي ايڊيشن، هن ڪتاب جي جملي اڳين ڇپيل ترجمن توڙي فارسي متن کان عام پڙهندڙ کي هر لحاظ سان بي نياز ڪري سگهي ٿي؛ بلڪ آئيندي هن ڪتاب بابت لکندڙ يا ان مان تاريخي معلومات آخذ ڪندڙ محقق ۽ مؤرخ کي سواءِ هن ايڊيشن جي ٻيو ڪوبه چارو ڪونهي. انهيءَ لحاظ سان فن تاريخ بابت سنڌي ۾ هيءُ ڪتاب سردست هڪ نهايت ئي قيمتي اضافو آهي.

اهل وطن کي سندن زبان ۾ شائع ٿيل هن ڪتاب جي اهميت کان واقف ڪرڻ لاءِ مٿيان اشارا ضروري هئا، ورنه بندو پنهنجي هن ڪافي محنت کي اڃا ناڪافي سمجهي ٿو. اميد ته اسان مان، ٻئي ڪنهن صاحب علم کي ڏئي توفيق ڏيندو جو هن تحقيق کي اڃا به وڌيڪ مڪمل ڪري، سنڌ جي تاريخ جي ڪماحقه خدمت ڪندو.

آءٌ پنهنجي فاضل استاد مولانا عبدالعزيز ميمڻ، سابق پروفيسر و صدر شعبه عربي مسلم يونيورسٽي علي گڙهه، جو رهين منت آهيان جنهن سندن شاگرديءَ واري عرصي (۱۹۴۲-۱۹۴۵) ۾ پنهنجي تاريخي ۽ ادبي معلومات ۾ قيمتي اڻانا ڪيا، جي هن ترجمي جي تصحيح ۽ تحقيق ۾ مشعل راہ بنيا آهن. پڻ آءٌ پنهنجي محترم رفيق ۽ مهربان دوست قاضي

(۵)

احمد ميان اختر صاحب پروفيسر ”اسلامي تاريخ“ سنڌ يونيورسٽي جو شڪرگذار آهيان، جنهن وقت بوقت بندي جي تحقيقي بڻڻن کي غور مان ٻڌو، پنهنجا مفيد مشورا ڏنا، ۽ منهنجي مسلسل همت افزائي ڪئي. ازان سواءِ ٽن نوجوانن: مراد علي خان، محمد شريف ۽ مسعود علي ۽ ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل ماڻهن، ملڪن ۽ ماڳن وغيره جي ٻن اڻانگين فهرستن (نمبر ۲ ص ۵۶۵، ۽ نمبر ۳ ص ۵۸۲) تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، بورڊ جي لائق سيڪريٽري محمد ابراهيم جويي، ڪتاب جي تڪميل ۽ طباعت ۾ خاص دلچسپي ورتي، ۽ بورڊ جي پريس جي عملي، ڪتاب کي صحيح ڇاپڻ ۾ حتمي المقدور ڪوشش ڪئي. آءٌ انهي سڀني صاحبن جو شڪرگذار آهيان.

خادم العلم

نبي بخش بلوچ

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ.

۲۲ - آڪٽوبر ۱۹۶۶ع

ضروري اشارا

- ۱- ڪتاب جي متن ۾ چورس ڏنگين اندر ٿلهي ٿاڻپ ۾ ڏنل انگ، اصل فارسي متن جا صفحا ڏيکارين ٿا. مثلاً ص ۱۶ جي ستين سٽ ۾ [۱۱] جو انگ ڏيکاري ٿو ته انهيءَ جاءِ تي اصل فارسي متن جو ٻارهون صفحو پورو ٿيو. حاشين ۽ نوٽن ۾ پڻ چورس [] ڏنگين ۾ ڏنل صفحن جي انگن مان مراد فارسي متن جا صفحا آهن، ۽ باقي ٻيا صفحن جا عدد هن سنڌي ترجمي جا صفحا ڏيکارين ٿا.
- ۲- ڪتاب جي مطالع کان اڳ ۽ آخر ۾ ڏنل صحائفاتي مطابق درستيون ڪرڻ ضروري آهن.

مقدمه

هيءُ ڪتاب جو عام طرح ”چچ نامہ“ جي نالي سان مشهور ٿي ويو آهي، سو نہ فقط سنڌ جي تاريخ بابت پهريون بنيادي ڪتاب آهي، پر سڄي برعظيم پاڪستان-هندستان جي تاريخي سلسلي جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي قبل از اسلام وارين حڪوسن جو مختصر احوال ۽ سنہ ۱۵ کان ۹۶ هجري (۶۳۷-۷۱۴ع تائين هندستان جي اتر-الهندين سرحدن تي اسلامي فوجن جي اوائلي بري ۽ بحري حملن ۽ آخر ۾ مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتوحات جو مفصل ۽ مستند ذڪر موجود آهي. انهيءَ ڪري قدامت جي لحاظ سان هيءُ ڪتاب وڏي تاريخي اهميت رکي ٿو.

هيءُ ڪتاب اصل عربيءَ ۾ لکيل هو، ۽ سنہ ۶۱۳ هجري ڌاري ان جو فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اسان تائين هن ڪتاب جو فقط اهو فارسي ترجمو پهتو آهي، جنهن جا وري انگريزي ۽ سنڌي ۾ ترجما ڪيا ويا آهن. گهڻن ئي مصنفن ”چچ نامہ“ بابت ڪافي ڪجهه لکيو آهي، مگر هن ڪتاب جا هيٺيان پهلو اڃا تائين تحقيق طلب آهن: (۱) اصل عربي ڪتاب ڪهڙو هو، ڪنهن جو لکيل هو، ۽ ڪڏهن لکيو ويو؟ (۲) فارسي ترجمو، جو اسان تائين پهتو آهي ان جي اصل عربي ڪتاب مان مطابقت يا ان ۾ ڪيل ڦير گهير ۽ اختلاف بابت ڪهڙي راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي؟ (۳) خود فارسي ترجمي جي ترجمي يا چاپي ۾ ڪيتريقدر غلطي جي اصلاح ڪئي وئي آهي، ۽ ڪيتريقدر اڃا تائين گنجائش باقي آهي؟

اسان هن مقدمي ۾ انهن مکيه مسئلن کي قدري حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون، ۽ آخر ۾ هن سنڌي ترجمي ۽ ان ۾ ڪيل تحقيق تي روشني وجهنداسون.

اصل عربي ڪتاب

علي ڪوفي جو بيان ۽ اول ته علي ڪوفي جنهن هيءُ ڪتاب عربيءَ مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو، تنهن جي اصل عربي ماخذ بابت سندس هيٺيون بيان قابل غور آهي:

’انونجاهم سالن جي عمر ۾، سنہ ۶۱۳ (چھ سو ٽيرهن) ۾ سڀني ڪمن مان هٿ ڪڍي، قيمتي ڪتابن کي پنهنجو وندرائيندڙ ۽ هميشين (بنايم).... جيئن ته اڳيان مصنف خراسان، عراق، ايران، روم ۽ شام جي فتحن مان هر هڪ جو بيان تفصيل سان نظم خواهم نشر ۾ لکي ويا آهن (اهڙيءَ طرح) هندستان جي فتح (بابت لکيل ڪتاب) (ص ۱۲) جي ڳولا لاءِ نفس اساره کي تڪليف ڏنم ۽ آڇ مبارڪ کان اروڙ - بکر جي شهر ڏانهن رخ رکيم - ڇاڪاڻ ته اتان جا امام عربن جي خاندان ۽ بنياد مان هئا. ۽ جڏهن انهيءَ شهر ۾ پهتس ته..... مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان بن عثمان نقفي (ص ۱۳) سان ملاقات ٿي، کانئس پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته: هن فتح جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين حجازي ٻوليءَ (عربي) ۾ هڪ ڪتاب (جي صورت) ۾ لکيل آهي، جا هڪهي کان ميراث ٿيندي ورثي ۾ ايندي ٿي رهي، مگر جيئن ته اها عربيءَ جي پردي ۽ حجازيءَ جي حجاب ۾ ڍڪيل هئي، تنهنڪري عجمين (غير عربن) ۾ مشهور نه ٿي. جڏهن ٻڌو انهيءَ ڪتاب کان واقف ٿيو ته (ڏٺائين ته) اهو حڪمت جي جوهرن مان سينگاريل ۽ نصيحت جي موتين سان سنواريل هڪ ڪتاب هو (ص ۱۴) بندي، هن ڪتاب کي عربيءَ جي پردي مان ڪڍي فارسي بيان ۾..... آندو آهي (ص ۱۹). هيءُ ڪتاب..... هند ۽ سنڌ جي فتح بابت عرب جي عالمن ۽ ادب وارن حڪيمن

جي تصنيف آهي اگرچ عربي زبان ۽ حجازي لکي ۾ وڏو درجو هوس، ۽ عرب جي بادشاهن کي هن جي پڙهڻ ڏانهن نهايت توجه ۽ ان تي حد کان وڌيڪ فخر هو، ليڪن جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ (يڪيل) ۽ پهلوئي (فارسي) ٻوليءَ جي زبور ۽ سينگار کان خالي هو، تنهنڪري عجم ۾ رائج نه ٿي سگهيو (ص ۳۶۹).

مٿين بيان مان هن ڪتاب متعلق هيٺيان اهم نڪتا واضح ٿين ٿا ته: (۱) جهڙيءَ طرح خرامان جي فتح، عراق جي فتح، يا ايران ۽ شام جي فتح بابت ڪتاب لکيل هئا، اهڙيءَ طرح هيءُ ڪتاب ”هند ۽ سنڌ جي فتح بابت“ هو؛ (۲) ٻيو ته اهو ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل هو ۽ دراصل ”عرب عالمن“ جوئي تصنيف ڪيل هو؛ (۳) ٽيون ته اهو اصل عربي ڪتاب سنه ۶۱۳ هـ ڌاري اروڙ ۽ بکر جي وڏي قاضي مولانا اسماعيل وٽ هو، جو عربن جي ثقفي خاندان مان هو ۽ عثمان ثقفي جي ڏهين پيڙهي ۾ هو*. هيءُ ڪتاب هن خاندان ۾ آڳاٽي وقت کان موجود هو ۽ ڪنهن کان ميراث طور ورثي ۾ هلندو پئي آيو؛ ۽ (۴) چوٿون ته اهو ڪتاب مولانا قاضي اسماعيل جي ”ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين“ عربيءَ ۾ لکيل هو.

جيڪڏهن خود هن قاضين جي خاندان مان هيءُ ڪتاب ڪنهن جو تاليف يا تصنيف ڪيل هجي ها ته قاضي اسماعيل اهڙي خبر علي ڪوئي کي ٻڌائي ها، مگر علي ڪوفي جي بيان مان ظاهر آهي ته هيءُ ڪتاب دراصل ڪن ٻين ”عرب عالمن“ جو تصنيف ڪيل هو ۽ مولانا قاضي اسماعيل جي ”ابن ڏاڏن“ جي محض ”هٿ اکرين“ لکيل هو؛ جنهن جي معنيٰ ته هيءُ ڪتاب ٻئي ڪنهن مؤلف يا مصنف جي اصل قلعي نسخي جو پهريون نقل يا ان نقل جو به نقل هو، جنهن کي علي ڪوفي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

پڻ مولانا قاضي اسماعيل جي مٿي ڄاڻايل نسب نامي جي صحت بابت ڏسو آخر ۾ ص ۳۷۵، حاشيه ۹۶/۱۳

سنڌ جي تاريخ ۽ عرب مؤرخ ۾ هن وقت تائين ڪنهن به اهڙي عربي تاريخ جو انڪشاف نه ٿيو آهي، جا محض سنڌ ۽ هند جي اوائلي اسلامي فتوحات بابت هجي. البت جن عرب مورخن جا نواريخي ڪتاب هن وقت موجود آهن ۽ جن پنهنجن انهن تاريخن ۾ سنڌ جي فتوحات ۽ سنڌ جي عربي دؤر حڪومت بابت ٿورو يا گهڻو احوال ڏنو آهي، سي هي آهن:-

(۱) احمد بن يحيى بن جابر بن داؤد الڪاتب البغدادى، جو ”البلذري“ جي لقب سان مشهور آهي. سنه ۲۷۹/۲۸۰ هجري ۾ وفات ڪيائين. بلذري پنهنجي مشهور تاريخ ”ڪتاب فتوح البلدان“ ۾ هڪ خاص خلاصو باب ”فتوح السند“ (سنڌ جون فتوحات) جي عنوان سان قلمبند ڪيو آهي.

(۲) احمد بن داؤد بن وٽند، جو ”ابو حنيفه الدينوري“ جي نالي سان مشهور آهي. مهيني جمادي الاول سنه ۲۸۲ هجري ۾ وفات ڪيائين. سندس تاريخ ”ڪتاب الاخبار الطوال“ ۾ سنڌ بابت ڪي ٿورا مختصر حوالا موجود آهن.

(۳) احمد بن ابي يعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح الڪاتب العباسي ”الاصفهاني“ (۱) جو ”اليقوبي“ جي لقب سان مشهور آهي. سنه ۲۸۴ هجري ۾ وفات ڪيائين. سندس ڪتاب ”التاريخ الكبير“ جا عام طرح سندس نالي پويان ”تاريخ اليقوبي“ سڏجي ٿي، تنهن جي سنه ۲۵۲ هجري جي واقعات تي ٻڌائي ٿي ٿي. هن تاريخ ۾ محمد بن قاسم جو سنڌ فتح ڪرڻ جو احوال ذرا تفصيل سان ڏنل آهي ۽ سنڌ جي عرب گورنرن بابت ٻيا به ڪي چند حوالا موجود آهن.

(۱) يعقوبي وطن جي لحاظ سان اصفهان جو هو (ڏسو ابن الفقيه الهمداني جو ڪتاب البلدان ص ۲۹۰).

(۴) ابو جعفر محمد بن جرير الطبري، جو سنہ ۲۲۴ھ ۾ ڄائو ۽ مهيئي سوال سنہ ۳۱۰ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس ”تاريخ الرسل والملوڪ“ جنهن کي عام طرح ”تاريخ الطبري“ سڏجي ٿو، تنهن ۾ سنہ ۳۰۲ هجري تائين تاريخي واقعات جو ذڪر آهي. سنڌ جي فتوحات متعلق ان ۾ ڪي ٿورا مختصر حوالا ڏنل آهن.

مٿين مؤرخن جي علاوه، ابن الاثير (عزالدين ابوالحسن علي بن محمد ۵۵۵-۶۳۰ھ) جي ”الكامل في التاريخ“ ۽ ابن خلدون (عبدالرحمان ابو زيد ولي الدين ۷۳۲-۸۰۸ھ) جي تاريخ ”ڪتاب العبر“ ۾ پڻ سنڌ جي اوائلي اسلامي فتوحات جو ذڪر آهي، مگر اهي ٻئي مؤرخ گهڻو پوءِ جا آهن ۽ سندن تواريخن ۾ انهن اوائلي فتوحات جو مواد اڳين تواريخن تان، خصوصاً بلاذري ۽ طبري تان نقل ٿيل آهي. انهيءَ ڪري مٿين ڇئن آڳاٽن مؤرخن جا ڪتاب نسبتاً اصولي حيثيت رکن ٿا.

انهن ڇنهي مؤرخن جي وفات جي سالن (۲۷۹ھ، ۲۸۲ھ، ۲۸۴ھ ۽ ۳۱۰ھ) مان ظاهر آهي ته هنن ٽي صدي هجري ۾ پنهنجون تاريخون لکيون. هند ۽ سنڌ جون اوائلي اسلامي فتوحات پهرين صدي هجري (۱۵-۹۶ھ) ۾ واقع ٿيون. ان جي معنيٰ ته هنن مؤرخن ۽ سنڌ جي اوائلي فتح جي وچ ۾ هڪ سؤ ورهيه کان به ڪجهه زياده عرصو حائل هو؛ انهيءَ ڪري هنن خود اهي حالات کانئن اڳ وارن مؤرخن يا سندن ڪتابن تان ورتا هوندا. هاڻي سوال آهي ته هند ۽ سنڌ جي فتح بابت خود انهن ڇنهي مؤرخن جا ماخذ ڪهڙا هئا؟

عرب مؤرخن جو مکيه ماخذ ”المدايني“ :- ابوحنيفه الدينوري جي ”ڪتاب الاخبار الطوال“ ۾ خاص سنڌ جي فتوحات بابت ڪو اهم حوالو موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري اسان بلاذري، يعقوبي ۽ طبري جي سنڌ بابت حوالن جي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

بلاذري پنهنجي ڪتاب ”فتوح البلدان“ ۾ جن مؤرخن ۽ راوين کان تاريخي واقعات نقل ڪيا آهن، تن ۾ ابوالحسن علي بن محمد المدائني جو نالو خاص اهميت رکي ٿو. ڇو ته ان کان ڪافي مواد نقل ڪيو اٿس ۽ سنڌ جي فتوحات جو احوال ته خصوصاً ان کان ورتو اٿس. مختلف واقعات ۽ حالات بابت بلاذري ڪم از ڪم ۲۵ بيان اهي قلمبند ڪيا آهن، جي هن خود سنئون سڌو ابوالحسن المدائني جي زباني ٻڌا (۱)، ۽ ۲۱ بيان ٻيا مدائني جا ڪري ڄاڻايا اٿس، جي غالباً بلاذري، مدائني جي مختلف ڪتابن تان نقل ڪيا (۲).

”فتوح السند“ يعني سنڌ جي فتح وارو باب ته شروع ٿي هن طرح ٿئي ٿو: ”آخبرنا علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف السخ“ (۳) يعني ته (اسان سان علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف خبر ڪئي) هت شروع ۾ ٿي بلاذري، ابوالحسن المدائني جو خاص سڄو ذاتي نالو ڪيو آهي، ۽ گمان غالب آهي ته بلاذري هيءُ سڄو باب خود مدائني جو زباني ٻڌو ۽ ان کي پنهنجي ڪتاب ۾ قلمبند ڪيو. هيٺيان دليل هن نظريي جي تائيد ڪن ٿا:

(۱) اهڙن بيانن لاءِ ”حدثي“ ”حدثنا“ ”اخبرني“ يا ”اخبرنا“ جا الفاظ آئي مدائني جو نالو ڪيو اٿس. ڏسو ”فتوح البلدان“ (مطبوع يورپ) ص ۹، ۱۱، ۱۳، ۳۵، ۷۳، ۷۷، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۱، ۳۰۰، ۳۱۱، ۳۲۳، ۳۲۷، ۳۳۶، ۳۴۲، (۴) روايتون، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۸۲، ۳۸۴، ۳۹۲، ۴۳۱، ۴۳۸ ۽ ۴۶۴.

(۲) اهڙن بيانن آڏو ”قال“ يا ”في رواية“ جا الفاظ آئي مدائني جو نالو ڪيو اٿس. ڏسو ”فتوح البلدان“ (مطبوع يورپ) ص ۷، ۴۷، ۱۲۸، ۲۱۹، ۲۴۰، ۲۴۷، ۳۳۷، ۳۴۴، ۳۵۳، ۳۵۸، ۳۵۹، (۴) روايتون، ۲۶۲، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۸۲، ۴۳۸، ۴۶۵، ۴۶۸.

(۳) ايضاً، ص ۴۲۱.

(۱) باب جي شروعات ٿي مدائني جي ذاتي نالي جي سَنَدَ سان ٿئي ٿي ۽ ان سان گڏ ٻئي ڪنهن به راوي جو نالو آندل ناهي.

(۲) باب جي شروع ۾ جنهن پهرئين واقعي جو ذڪر آهي، سو آهي حضرت عمر رضه جي خلافت ۾ عمان ۽ بحرین جي گورنر عثمان بن ابی العاص السُفَی طرفان ۵ هجري ۾ سندن ڀائرن حُڪْمَ ۽ مغيره جي ڪمانڊ هيٺ ديبِل، ڀُروچ ۽ ڏاڻي جي بندرن تي سامونڊي حملا ۽ فتحن. جيڪڏهن مدائني جي سَنَدَ ۽ زباني جو تعلق فقط هن واقعي سان هجي ها ته ان کان پوءِ ٻئي واقعي (حضرت عثمان رضه جي خلافت ۾ 'مِحَازِ هِنْد' بابت سرگرمي) يا ان بعد ٿين واقعي (حضرت علي رضه جي خلافت ۾ ان مِحَازِ تي فتحون) بابت بلاذري ضرور ڪنهن ٻئي راوي جي سَنَدَ پيش ڪري ها، جو سندس اصولي دستور آهي. مگر صرف باب جي شروع ۾ مدائني جي زباني جي سَنَدَ پيش ڪرڻ بعد بلاذريءَ ٻين ڪنهن به سَنَدَ جي مسلسل طور واقعات جو ذڪر ڪندو ٻئي ويو آهي.

(۳) ٿيون ته هن باب ۾ بلاذري، جڏهين به ڪن ٻين راوين جون روايتون ڏنيون آهن ته اهي صرف معترضه نچمان طور هلندڙ بيان جي تصديق يا تڪميل يا ان کان اختلاف واضح ڪرڻ لاءِ آنديون آهن (۱). سڄي باب ۾ اصولي هلندڙ بيان

(۱) اهڙيون جملي ۱۲ روايتون آهن، جن تي غور ڪرڻ سان اسان جي هن نظريي جي ٻڪي تائيد ٿئي ٿي. مثلاً (۱) ص ۴۲۷ تي ديبِل جي 'بتخاني جي ذڪر بعد تصديق طور محمد بن يحيى جي روايت ۽ منصور بن حاتر جي زباني پيش ڪئي اٿس، جنهن خود بلاذري جي ڏينهن ۾ بتخاني جو اهو ئل ڏٺو هو. ساڳي طرح ص ۴۳۸ تي تصديق خاطر منصور بن حاتر جي زباني نقل ڪئي اٿس جنهن ڏاهر (ڏسو حاشي صفحو ۸)

اهوئي آهي جو منيد کان ئسي ابوالحسن المدائني جي زباني شروع ٿئي ٿو. انهن مان ظاهر آهي بلاذري جي هن ”فتوح السند“ واري باب جو اصل راوي ۽ مصنف مدائني آهي. **يعقوبي** فتوحات سنڌ بابت پنهنجي بيانن ۾ مدائني جو نالو سندس

(آندل حاشي صفحي ۷ تان)

۽ سندس قاتل جون تصويرون ڏيبل ۽ پڙوچ ۾ ڏنيون. (۲) هلندڙ بيان جي تڪميل طور ص ۴۳۷ تي محمد بن قاسم جو صلح ذريعي نيرون فتح ڪرڻ جي روايت آندي اٿس. مگر ان ۾ ڪنهن به ٻئي راوي جو نالو ڪونه آندو اٿس ۽ ”قالوا“ (يعني ”چون ٿا“) جو لفظ آندو اٿس. ساڳي طرح ”قالوا“ (”چون ٿا“) جي شروعات سان ص ۴۳۹ تي محمد بن قاسم جي طرفان حجاج ڏانهن موڪليل سون ۽ روڪڙ جو ذڪر ڪيو اٿس. ص ۴۴۶ تي هلندڙ بيان جي تڪميل خاطر پنهنجي همعصرن هر هڪ منصور بن حاتم جو بيان (فضل بن ماهان متعلق) ۽ ٻيو ابوبڪر جو بيان (عسيغان جي حڪم بابت) ڏنو اٿس. (۳) هلندڙ بيان کان اختلافي روين لاءِ، ص ۴۳۳ ۽ ص ۴۳۸ تي ”وقال“ جي لفظن سان معترض، جملن طور ”ابن الكلبي“ جا بيان ڏنا اٿس، جن مان هڪ ۾ هن مڪران جو فاتح ”ڪمير بن جبلة“ ڄاڻايو آهي ۽ ٻئي ۾ هن ڏاهر جي قاتل جو نالو ”قاسم بن ثعلبه“ ڏنو آهي. ساڳي طرح صفحن ۴۳۴، ۴۳۶ ۽ ۴۴۲ تي هلندڙ بيان کان ڪي مختلف رايون ڏنيون اٿس، مگر خود پاڻ انهن روين کي ضيف سمجهي، انهن کي ”قال قوم“ (ڪي چون ٿا ته)، ”قال بعضهم“ (ڪن جو چوڻ آهي ته)، ۽ ”وقيل“ (”چيو وڃي ٿو ته“) جي لفظن سان آندو اٿس.

ٻهر حال اهي جملي روايتون يا ته هلندڙ بيان (جو يقيني مدائني جو آهي) جي تصديق خاطر يا ان جي مزيد تڪميل خاطر، يا ان کان اختلاف ڏيکارڻ خاطر آنديون اٿس.

طور ڪونه آندو آهي، مگر هيٺين دليلن جي بناء تي ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جي واقعات بعد، يعقوبي جو مڪيه ماخذ مدائني آهي:

پهريون ته سنڌ جي فتوحات بابت يعقوبي جا بيان اصولي طور اهي ساڳيا آهن، جي بلاذريءَ ”فتوح السند“ جي باب هيٺ مدائني جي زباني نقل ڪيا آهن. يعقوبي اختصار سبيان البت ڪي ڳالهون حذف ڪري ڇڏيون آهن ۽ ان سان گڏ ڪن چند ضعيف روايتن جو اضافو ڪيو آهي. ٻيو ته يعقوبي پنهنجي تاريخ ۾ اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ اسناد جا سلسلا اڪثر ڇڏي ڏنا اٿس. انهيءَ ڪري ئي سنڌ جي واقعات بابت پڻ مدائني جي سنڌ کي حذف ڪري ڇڏيو اٿس. حالانڪ انهن واقعات بابت سندس بيان اهمي ساڳيا آهن. جي ٻين ڪتابن ۾ مدائني جي سنڌ سان بيان ٿيل آهن. مثلاً يعقوبي (جلد ۲ ص ۲۷۸) امير معاويه جو عبدالله بن سوار کي ”چئن هزارن“ سان مڪران تي چاڙهي موڪلڻ جو ذڪر ڪيو آهي. بالڪل اهو ساڳيو بيان ”چئن هزارن“ فوج جي ذڪر سميت فتحنامي (ص ۱۰۵) ۾ ابوالحسن مدائني جي روايت سان موجود آهي. ٽيون ته اهو پڻ ثابت آهي ته مدائني کان يعقوبي واقف هو، ڇاڪاڻ ته پنهنجي تاريخ (جلد ۲ ص ۴) ۾ مدائني جو نالو ڪنئو اٿس.

ابو جعفر الطبري، پنهنجي ضخيم تاريخ ۾ ابوالحسن مدائني کان بالواسطه گهڻو ڪجهه نقل ڪيو آهي. ڪم از ڪم ۵۰۰ روايتون مدائني جي سنڌ سان نقل ڪيون اٿس (۱). خراسان جا جملي حالات شروع کان آخر تائين گهڻو ڪري مدائني جي روايت سان آندا اٿس ۽ ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته مدائني جو ”ڪتاب فتوح خراسان“ مسجود استعمال ڪيو اٿس. ساڳيءَ طرح عراق جي فتوحات ۽ نظام

(۱) اسان جي ڳالهيءَ موجب طبري ۵۰۳ دفعا مدائني جو نالو ڪنئو آهي.

حڪومت بابت ٻين اڪثر حالات مدائني جي روايتن سان نقل ڪيا اٿس، ۽ غالباً مدائني جي ”ڪتاب فتوح العراق“ کي به طبري پوريءَ طرح استعمال ڪيو آهي. البت خاص مشرقي ماڳن، جهڙوڪ: ڪرمان، سجستان، ۽ مڪران، جون فتحن جي سنڌ جي فتح جو پيشه خيمو آهن، تن جا حالات مدائني جي بدلي (جنهن انهن ماڳن جي فتوحات بابت مستقل ڪتاب لکيا هئا) پنهنجن جداگانہ روايتن ذريعي نقل ڪيا اٿس (۱).

سنڌ جي فتح، ان بعد سنڌ جي عرب گورنرن، يا سنڌ متعلق ٻين بالواسطه اشارن بابت طبري تقريباً (۴۰) چاليهه کن حوالا پنهنجي تاريخ ۾ آندا آهن. جن مان اڪثر مختصر ۽ سندن کان سواءِ ڏنل آهن. جملي تقريباً ۹ حوالا اڃا آهن، جي سندن سان آهن (۲). جن مان هڪ حوالو، منصور بن جهمور جو سنڌ ۾ ٻڌجي اچڻ بابت، مدائنيءَ جي روايت سان ڏنل آهي (۳). ازان سواءِ مدائني جي شاگرد عمر جي وساطت سان طبري هڪ خاص بيان مدائني جي روايت سان نقل ڪيو آهي (قال عمر قال علي واخبرنا ابو عاصم الزياتي عن الهلوات الكامي قال كنا بالهند مع محمد بن القاسم - الخ ۱۲۷۵۲) جنهن جو اصل راوي محمد بن قاسم سان هندستان ۾ گڏ هو. ان مان ظاهر آهي ته سنڌ متعلق طبري، مدائني جي روايتن کان بخوبي واقف آهي.

(۱) مثلاً ڏسو طبري جلد ۱ ص ۲۷۰۵، ۲۷۰۷ ۽ ۲۷۰۸ جتي سجستان، ڪرمان ۽ مڪران جي فتوح واري روايت هن طرح بيان ٿيل آهي: ”ڪتب النبي السري عن شعيب عن سيف عن محمد و طلحة“ انصاف و عمرو قالوا - الخ“. (۲) ڏسو تاريخ طبري ۱۸۳۶۲، ۱۹۴۶۲، ۱۹۷۹۲، ۱۹۹۲، ۲۸۲۲۳، ۳۵۹۲۳، ۳۶۰۰۰، ۳۶۳۲۳، ۴۰۹۲۳، ۱۲۳۳۲۳. (۳) تاريخ طبري ۱۹۷۹۲ جتي مدائني جي روايت هن طرح ڄاڻايل آهي: ”ذكر علي بن محمد ان عاصم بن حفص التميمي وغيره حدثوه الخ“.

فتوحات سنڌ جو پهريون مصنف ”المداثني“: — سندس مڃو نالو ”ابو الحسن علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف المداثني“ آهي ۽ هو شمس بن عبدالمناف جي خاندان مان عبدالرحمان بن سمرة جو آزاد ڪيل غلام هو. تقريباً سنه ۱۳۵ هجري ۾ بصره ۾ ڄائو ۽ وڏو ٿيو. اتان پوءِ لڏي وڃي ”مداثن“ جي شهر ۾ رهيو، جنهنڪري ”المداثني“ (مداثن جو) جي نسبت سان مشهور ٿيو. اتان پوءِ موٽي اچي بغداد ۾ رهيو، جتي غلاماً سنه ۲۲۴/۲۲۵ هـ ۾ وفات ڪيائين (۱).

مداثني اسلامي تاريخ جي واقعات جو وڏو ڄاڻو هو. خصوصاً خلافت اسلاميه جي مشرقي ملڪن جهڙوڪ عراق، خراسان، بحرین، عمان، ڪرمان، سجستان، ڪابل ۽ زابلستان، مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتوحات جي پوري ۽ پراڻي خبر هيس ۽ انهن متعلق هيٺيان مختلف ڪتاب لکيائين: ڪتاب فتوح العراق، ڪتاب فتوح خراسان، ڪتاب فتح الأبله، ڪتاب اسر البحرين، ڪتاب ڪرمان، ڪتاب فتوح سجستان، ڪتاب ڪابل و زابلستان، ڪتاب فتح مڪران، ڪتاب ثغر الهند ۽ ڪتاب عمال الهند (۲).

مداثني جي انهن تصنيفن جو سڌي يا اڻسڌي طرح سنڌ جي اوائل اسلامي فتوحات ۽ تاريخ سان لاڳاپو آهي؛ عراق جي فتح ٿيڻ سان اتي مضبوط فوجي طاقت جو پايو پيو، جتان سنڌ ۽ ٻين مشرقي ملڪن جي فتحن ۾ آساني ٿي. بصره لڳ قديم بندر ”أبله“، عمان ۽ بحرین جي فتحن ٿيڻ سان مسلمانن

(۱) سندس مفضل حالات لاءِ ڏسو فيرست ابن نديم (طبع يورپ) ص ۱۰۰-۱۰۳؛ يانوت جو معجم الادباء (گلب مسجد: دله) ۳۰۹۵-۳۱۸؛ تاريخ بغداد (قاهره) نمبر (۶۴۳۸-ج ۱۲ ص ۵۴۷)؛ انساب المسعاني (المداثني)؛ شذرات الذهب (طبع قاهره ۱۳۴۲)؛ مروج الذهب (طبع پئرس) ۲۸۷۵۷ (۲) ڏسو فيرست ابن نديم ص ۱۰۳ ۽ معجم الادباء ۳۱۵۸۵-۳۱۶.

جي سامونڊي طاقت جو بنياد ٻيو ۽ ڊيبل، پڙوچ ۽ ٽائي تي پورين سامونڊي حملن ۽ فتحن ۾ آساني ٿي. ڪرمان ۽ سجستان جي فتحن ذريعي، اسلامي فوجون هندستان جي اتر-اولهه سرحد طرف وڌيون ۽ اول مڪران، زابلستان ۽ ڪابل (اڀرندو افغانستان) فتح ڪيائون ۽ ان بعد اتان سنڌ ۽ هندستان جا ڪي حصا فتح ٿيا. مدائني جا ٽي ڪتاب: ۱. ڪتاب فتح مڪران ۲. ڪتاب بغرالهند (هند يعني سنڌ جو محاذ) ۽ ۳. ڪتاب عمال الهند (هند يعني سنڌ جا گورنر) سترن سڌو سنڌ جي فتح ۽ اتي جي عربي حڪمرانن سان تعلق رکڻ ٿا.

ازان سواءِ مدائني ”ڪتاب اخبار نقيف“ يعني ثقفي خاندان جي حالات بابت ڪتاب لکيو؛ ياد رهي ته سنڌ جي فتح ۾ ثقفي خاندان جو وڏو هٿ آهي؛ اول اول عثمان بن ابي العاص الثقفي سنه ۱۵ هجري ۾ عمان مان پنهنجي ٻن ڀائرن حڪم ۽ مغيرة جي ڪمانڊ هيٺ ڊيبل، پڙوچ ۽ ٽائي جي بندرن تي سامونڊي لشڪر موڪليو؛ ان بعد حجاج توڙي محمد بن قاسم ٻئي ثقفي خاندان مان هئا، جن جي همت ۽ حڪمت عملي سان سنڌ فتح ٿي. ”ڪتاب فتوح خراسان“ ۾ خاص طور خراسان جي گورنر جنيد بن عبدالرحمان المرسي جا حالات لکيائين (۱). معلوم ٿئي ٿو ته پهريائين جنيد تقريباً ۵ يا ۶ سال (۱۰۵-۱۱۱ هـ) سنڌ جو گورنر هو، جتي هن وڏيون فتحن حاصل ڪيون ۽ غالباً سندس انهيءَ شهرت سبب ئي کيس سنڌ مان بدلي ڪري، سڌو خراسان جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جتي هو سندس وفات (مجرم ۱۱۶ هـ) تائين رهيو.

مدائني جي مٿئين تصنيفن تي غور ڪرڻ بعد هي نتيجو نڪري ٿو ته مدائني خلافت اسلاميه جي مشرقي ملڪن جي فتوحات ۽ تاريخ کان پوري طرح واقف هو. خاص طرح محاذ هند يعني فتوحات

مڪران ۽ سنڌ ۽ اتي جي عرب گورنرن جي حالات جو پورو ڄاڻو هو ۽ انهن مسئلن تي جدا جدا ڪتاب لکيائين. نه صرف ايترو پر جن مکيه شخصن جو سنڌ جي فتوحات ۽ حڪمراني سان واسطو هو، انهن جي حالات کان به واقف هو ۽ انهن تي ڪتاب لکيائين. ”فتحنامه“ جو بنياد مدائني جي تصنيفن تي: - مثنئين بيان مان

واضح ٿيو ته ابوالحسن مدائني ٿي هر فقط نگاهه کان سنڌ جي فتح ۽ تاريخ جو پهريون مؤرخ ۽ مصنف آهي؛ بلڪ مدائني ٿي هند، سنڌ ۽ مڪران جي فتح جو اڪيلو مؤرخ ۽ مصنف آهي، ڇاڪاڻ ته عربي تاريخ ۾ ٻئي ڪنهن به مصنف جو نالو نٿو ملي، جنهن مڪمل طور انهن ملڪن جي تاريخ ڏانهن توجهه ڏنو هجي يا انهيءَ موضوع تي ڪوبه ڪتاب لکيو هجي. مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتوحات بابت جو احوال اسان تائين پهتو آهي، سو فقط مدائني جي ذريعي پهتو آهي. ڇاڪاڻ ته مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتوحات يا تاريخ متعلق بلاذري، يعقوبي ۽ طبري جا بيان اڪثر مدائني جي روايتن تي مبني آهن. مطلب ته سنڌ جي فتح بابت جي بنيادي حقيقتون آڳاٽن عرب مؤرخن ذريعي اسان تائين پهتيون آهن، سي اڪثر مدائني جي روايتن ذريعي ٿي پهتيون آهن. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته ”فتحنامه سنڌ“ جو اصل عربيءَ ۾ هو ۽ جنهن ۾ سنڌ جي اوائل اسلامي فتوحات جو ذڪر آهي، تنهن جو گهڻو مدار مدائني جي تصنيفن ۽ روايتن تي آهي. هيٺيان دليل هن نظريي جي مزيد تائيد ڪن ٿا: -

(۱) اسان هن کان اڳ واضح ڪري چڪا آهيون ته آڳاٽن عربي تاريخن ۾ بلاذري جي ”ڪتاب فتوح البلدان“ ۾ ٿي سنڌ جي اسلامي فتوحات جو بيان ٻين سڀني ڪتابن جي ڀيٽ ۾ زياده تفصيل سان ملي ٿو، ڇو ته ان ۾ بلاذري سڄو سارو ۱۵ صفحن (ص ص ۴۳۱-۴۴۸) جو هڪ خاص خلاصو باب ”فتوح السند“ جي عنوان سان قلمبند ڪيو آهي. هن

باب ۾ ڏنل روايتن تي غور ڪرڻ سان هي پڻ معلوم ٿي چڪو ته هن باب جو اصل راوي ۽ مصنف مدائني آهي.

هن باب جي متن ۽ مواد تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته: (۱) ان جي شروعات، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان مان سنڌ ۽ هند جي بندرن (ديبل، ڀرڙوڇ ۽ ٿاڻي) تي ڪيل پهرئين سامونڊي حملي ۽ فتوحات جي واقعي سان ٿئي ٿي. يعني ته محاذ هند (سنڌ ۽ هند) جي ذڪر سان ان جي شروعات ٿئي ٿي. (۲) ان بعد حضرت عثمان رضه جي خلافت کان وٺي عبدالملڪ جي عهد تائين، اسلامي فوجن جي مڪران ۾ جنگين ۽ فتحن جا حالات ڏنل آهن. يعني ته اهي واقعات مڪران جي فتح سان تعلق رکن ٿا. (۳) وٽس جي ڏينهن ۾ وري محاذ سنڌ ۽ هند جو ذڪر، ديبل تي عبدالملڪ بن نبهان ۽ بديل جي سامونڊي حملي سان شروع ٿئي ٿو ۽ محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي مڪمل فتح ۽ هند جي ڪن ڀاڱن جي فتح سان پورو ٿئي ٿو. (۴) ان بعد سليمان جي خلافت کان وٺي سنڌ ۽ هند جي عرب دورن جو ذڪر شروع ٿئي ٿو جو معتصم جي خلافت بعد عمر بن عبدالعزيز الهباري جي سنڌ تي قبضي تي ختم ٿئي ٿو.

باب ”فتوح السند“ جي متن ۽ مواد جي مٿئين تفصيل سان ظاهر آهي ته هن باب جي روايت ۾ مدائني غالباً پنهنجي ٽن ڪتابن هر هڪ ”ڪتاب نغزالهند“ (هند ۽ سنڌ جو محاذ)، ”ڪتاب فتح مڪران“ (مڪران جو فتح جون) ۽ ”ڪتاب عمال الهند“ (هند ۽ سنڌ جا گورنر) کي يڪجاءِ جمع ڪيو آهي. اهو قريبن قياس معلوم ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته بلاذري سنه ۲۸۰/۲۷۹ هـ ۾ وفات ڪئي ۽ مدائني سنه ۲۲۵ هـ ۾، يعني ته بلاذريءَ کان ۵۵ ورهيه اڳ، جنهن جي معنيٰ ته بلاذري جڏهن هن باب جي روايت خود مدائني کان سندس زباني ٻڌي هوندي، تڏهن مدائني يقيني طور پيريءَ ۾ هوندو ۽ مٿيان ٿي ڪتاب ان کان ڪافي اڳ تصنيف ڪيا

هوندائين؛ انهيءَ ڪري زباني روايت ۾ سنڌ جي فتح جي بابت بلاذري کي غالباً پنهنجن انهن تصنيفن جو ماحصل بيان ڪري ٻڌايائين: خود بلاذري کي به پنهنجي ڪتاب لاءِ اختصار جي ضرورت هئي، انهيءَ ڪري غالباً سدائني جي روايت جو اختصار قلمبند ڪيائين.

”فتحنامي“ جي اسلامي تاريخ واري حصي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته بلاذري جي باب ”فتوح الهند“ وارو سڄو مواد ترتيبوار ان ۾ شامل آهي. مثالاً صفحي [۷۲] ۹۷ تي ان جي شروعات ٿي، بلاذري جي باب مطابق، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان مان عثمان بن ابي العاص، ٽقي جي هٿان سنڌ ۽ هند جي بندرن (ديبل، ڀڙوڇ ۽ ٺاٺي) تي سامونڊي حملي ۽ فتح جي واقعي مان ٿئي ٿي؛ ان بعد حضرت عثمان رضه جي خلافت کان وٺي عبدالملڪ جي عهد تائين، اسلامي فوجن جي مڪران ۾ جنگين ۽ فتحن جا واقعات بلڪل بلاذري جي سلسلي مطابق ڏنل آهن؛ ۽ ان بعد، وليد جي ڏينهن ۾ وري مجاز هند ۽ سنڌ جو ذڪر، ديبل تي عبیداللہ بن نبهان ۽ ديبل جي سامونڊي حملن مان شروع ٿئي ٿو؛ ۽ محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي فتح جي تفصيلوار بيان مان ختم ٿئي ٿو. البت محمد بن قاسم بعد، جي عرب گورنر سنڌ ۾ آيا تن جو بيان فتحنامي ۾ ڪونهي، جنهن جي معنيٰ ته فتحنامي جي هن اسلامي فتوحات واري حصي ۾ صرف مدائني جي ٻن ڪتابن يعني ”ڪتاب ثغر الهند“ (مجاز هند ۽ سنڌ) ۽ ”ڪتاب فتح مڪران“ (مڪران جون فتوحون) جو مواد موجود آهي، مگر سندس ٽئين ڪتاب ”ڪتاب عمال الهند“ (هند ۽ سنڌ جا گورنر) جو مواد شامل ڪونهي.

(۲) ”فتحنامي“ جي اندروني شهادتن مان پڻ معلوم ٿئي ٿو ته ان ۾ غالباً مدائني جا اهي ٻه ڪتاب يعني ته ”ڪتاب ثغر الهند“ ۽

”ڪتاب فتح مڪران“ مڪمل طور شامل آهن. هيٺيان دليل ان نظريي جي تائيد ڪن ٿا:-

(الف) پهريون ته بلاذري، باب ”فتوح السند“ ۾ مختلف واقعات بابت مدائني جي زبان کي اجمالي طور ۽ اختصار سان قلمبند ڪيو آهي. فتحنامي ۾ اهي ساڳيا واقعات ساڳي ترتيب موجب مگر زياده تفصيل سان بيان ٿيل آهن. مدائني پنهنجي پيريءَ ۾ بلاذري کي غالباً پنهنجي ٽنهي ڪتابن جو ”خلاصہ“ بيان ڪري ٻڌايو، ۽ ان جي برعڪس ”فتحنامي“ ۾ غالباً مدائني جا ٻه ڪتاب ”ڪتاب ثغر الهند“ ۽ ”ڪتاب فتح مڪران“ سندس پوري روايت سان شامل آهن، جنهنڪري جملي واقعات جو تفصيل موجود آهي. ازان سواءِ باب ”فتوح السند“ ۽ ”فتحنامي“ جي ساڳين بيانن ۾ نه فقط اصولي مگر جزئياتي مطابقت موجود آهي؛ مثلاً فتحنامي (ص ۱۲۸) ۾ ڄاڻايل آهي ته ديبل جي حملي وقت حجاج جو خط پهتو، جنهن ۾ هدايت هئي ته ”مناسب ائين آهي ته سڄ کي ٻئي ڏيو، جيئن دشمن کي چڱي طرح ڏسي سگهيو.“ اهي الفاظ بلاذري جي عبارت (ص ۴۳۷) ۾ حجاج جي حڪم ”ولتكن مابلي المشرق“ جي عين مطابق آهن؛ فتحنامي (ص ۲۱۵) ۾ ڄاڻايل آهي ته حجاج ڏانهن محمد بن قاسم سرڪي موڪلڻ لاءِ لکيو، ۽ ان جي انتظام لاءِ حجاج جي حڪم سان پڇميل ڪپه آئي، جا سرڪي ۾ هوڙي، خشڪ ڪندا ويا. بلاذري (ص ۴۳۶) جي عبارت به ان مطابق آهي ته ”وعمد الحجاج الي القطن المجلوج، فنقع في الخل الخمر الحاذق“؛ پهريون مجاهد جو ديبل قلعي جي ديوار تي چڙهيو ان جو نالو به بلاذري جي بيان توڙي فتحنامي مطابق ساڳيو آهي (ڏسو فتحنامي ص ۴۵۶، نوٽ ص ۱۵۰)؛ ڏاهر جي قاتل جي باري ۾ پڻ فتحنامي ۽ بلاذري جي بيانن ۾ مطابقت آهي (ڏسو فتحنامو ص ۴۹۰، نوٽ ص ۲۶۶) انهيءَ جزئياتي مطابقت مان ظاهر آهي ته فتحنامي جا تفصيلي بيان مدائني جي روايت

مطابق آهن جا بلاذري خود مدائني جي زباني پنهنجي باب ”فتوح السند“ ۾ قلمبند ڪئي آهي.

(ب) ٻيو ته بلاذري کي مدائنيءَ خود پنهنجي زباني ويهي فتوحات جي واقعات جو بيان ڪري ٻڌايو، انهيءَ ڪري بلاذري باب ”فتوح السند“ جي شروع ۾ سندس نالو سنڌ طور پيش ڪيو آهي ۽ ان بعد مسلسل طور واقعات نقل ڪندو ويو آهي. تان جو ڏاهر جي قتل بعد (ص ۴۳۸) وري اڳتي هلندڙ بيان لاءِ دوباره مدائني جو نالو ڪئي، پنهنجي ماخذ جي تصديق ڪئي اٿس. مطلب ته بلاذري سڄو بيان مدائني جي زباني ٻڌو. انهيءَ ڪري بار بار سندس نالي آڻڻ جي ڪيس ضرورت ڪانه هئي.

اوائلي عرب مصنفن جو دستور هو ته خود پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتابن ۾ اڪثر هر نئين بيان آڏو پنهنجو نالو ڪئي ان بعد، پنهنجو سلسلي اسناد (يعني انهن راوين جا نالا جن کان مصنف ٿاين ان بيان يا واقعي جي روايت پهتل هجي) پيش ڪري، پوءِ ان بيان کي پيش ڪندا هئا. مؤرخن ۾ ابو جعفر طبري پنهنجي تاريخ ۾ خاص طرح انهيءَ دستور جي پابندي ڪئي آهي: طبري هر نئين واقعي بيان ڪرڻ وقت چوندو ته ۽ قال ابو جعفر... حدثني فلان قال حدثني فلان“ (يعني ابو جعفر چوي ٿو ته مون سان فلاڻي هي ذڪر ڪيو)؛ جنهن چيو ته مون سان فلاڻي اهو ذڪر ڪيو)؛ يا ”حدثني“ (مون کي ٻڌايو) جي بدران ”عن“ (فلاڻي کان) جو لفظ آڻيندو. مطلب ته خود مصنف جي ڪتاب ۾ اڪثر بار بار خود مصنفن ۽ سندس اسناد راوين جو ذڪر ايندو.

فتحنامي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته جيتوڻيڪ هڪ ته زماني جي دستبرد سبب ۽ ٻيو غالباً فارسي مترجم علي ڪوفي جي بي احتياطي سبب مختلف واقعات جي روايتن جي اسناد کي يا ته ناقص حالت ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي (يعني ته ڪي راوين جا نالا ڇڏي ڏنا ويا آهن) يا ته بالڪل حذف ڪيو ويو آهي، مگر تنهن

هوندي به مدائني جي نالي سان سندس مسندن سميت سڃڻيون
 ساريون ۱۳ روايتون (۱) فتحنامي ۾ موجود آهن، به ٻيون
 روايتون (ص ص ۲۳۴ ۽ ۲۳۸) ”محمد بن حسن“ ۽ ”محمد
 بن ابوالحسن مدني“ جي نالن سان آندل آهن، جي ٻين غالباً
 مدائني جون آهن ۽ سندس نالي ”ابو الحسن علي بن محمد“
 کي غلط نموني ۾ لکيو ويو آهي (۲). ٻيون ۸ روايتون
 انهن ماڻهن جي نالن سان ڏنل آهن، جن کان ٻيون روايتون
 فتحنامي ۾ خود مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن (۳)؛ جنهن جي معنيٰ
 ته اهي اٺ روايتون به يقيني طور مدائني جي ذريعي ئي پهتل آهن.

(۱) ڏسو ص ص ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵،
 ۱۲۲، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۶، ۳۵۶ ۽ ۳۵۷. مدائني جو نالو ”ابوالحسن
 بن علي بن محمد“ ڪري آندو ويو آهي. (۲) ڏسو فتحنامي جي آخر
 ۾ ص ص ۴۸۶ تي حاشيه ص ۲۳۸/[۱۶۴]. (۳) مثلاً ٽي روايتون
 (ص ص ۱۰۳، ۱۰۴ ۽ ۱۰۸) هنلي جي نالي سان ڏنل آهن،
 مگر صفحن ۱۰۵ ۽ ۱۰۹ تي خود هنلي جون روايتون ابوالحسن
 مدائني جي زباني ڏنل آهن؛ به روايتون (ص ص ۱۱ ۽ ۱۳۹)
 عبدالرحمان بن عبدالبره السليطي جي نالي سان ڏنل آهن؛ حالانڪ صفحن
 ۳۲۵ ۽ ۳۴۶ تي عبدالرحمان بن عبدالبره السليطي جون روايتون پڻ
 ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن؛ صفحي ۲۶۷ تي هڪ
 روايت ابو محمد هندي جي نالي سان ڏنل آهي، مگر صفحن ۱۴۵ ۽
 ۳۵۶ تي ابو محمد هندي جون ٻئي روايتون ابوالحسن مدائني جي زباني
 بيان ٿيل آهن؛ صفحي ۱۳۷ تي هڪ روايت اسحاق بن ايوب جي نالي
 سان ڏنل آهي. حالانڪ صفحي ۱۳۳ تي اسحاق بن ايوب جي روايت
 ابوالحسن مدائني جي زباني نقل ٿيل آهي؛ ۽ صفحي ۱۶۴ تي هڪ
 روايت ابو الميثم التميمي الهندي جي نالي سان آندل آهي؛ حالانڪ
 صفحي ۲۶۱ تي ابو الميثم هندي جي روايت ابوالحسن مدائني جي زباني
 بيان ٿيل آهي.

مگر انهن جي اڳيان مدائني جو نالو حذف ٿيل آهي. انهيءَ لحاظ سان فتنحنامي ۾ جملي ۲۳ روايتون مدائني جون تسليم ڪري سگهجن ٿيون؛ انهن کان سواءِ ٻيون باقي روايتون جملي ۱۴ آهن. جي ٻين راوين جي نالن سان ڏنل آهن ۽ گمان غالب آهي ته انهن روايتن مان گهڻن جي اسناد جا اوائل ڀاڱا حذف ٿيل آهن ۽ شايد انهن مان ڪي ٻيون پڻ مدائني جي ذريعي آيل هجن. بهرحال مجموعي طور فتنحنامي ۾ وڏو حصو مدائني جي روايتن جو آهي ۽ سواءِ ”فتحنامي“ جي، سنڌ جي فتوحات بابت مدائني جون ايتريون تفصيلوار روايتون هئي ڪنهن به عربي يا فارسي جي تاريخي ڪتاب ۾ موجود نه آهن. هيءَ حقيقت ان نظريي جي تائيد ڪري ٿي ته فتنحنامي جو اسلامي فتوحات ۽ تاريخ وارو گهڻو ڀاڱو مدائني جي ٻن ڪتابن ”ڪتاب نغر الهند“ ۽ ”ڪتاب فتح مڪران“ جو مجموعو آهي. فتنحنامي جي جملي مواد جا ماخذ ۽ انهن جي اندروني صحت:-

فتحنامي جي جملي مواد جا ٽي سرچشما نظر اچن ٿا: (الف) مدائني جون روايتون، (ب) مدائني کان سواءِ ٻين عرب عالمن ۽ راوين جون روايتون، ۽ (ج) سنڌ جون مڪاني روايتون. اسان هيٺ انهن ٽنهي ماخذن تي تنقيدي نگاهه سان مختصر بحث ڪنداسون.

(الف) مدائني جون روايتون:- مدائني کي عرب مؤرخن هڪ معتبر مؤرخ ڪري تسليم ڪيو آهي، جو سندس روايتون اڪثر پڪيون ۽ پختيون آهن. افسوس جو فتنحنامي ۾ سندس روايتن جون ڪريون حذف ٿيل آهن، انهيءَ ڪري سندس روايتن جو پورو تنقيدي جائزو وٺي نٿو سگهجي، تنهن هوندي به هيٺيون حقيقتون مدائني جي روايتن جي اندروني صحت کي ثابت ڪن ٿيون:-

(۱) اول ته سنڌ بابت فتنحنامي ۾ ڏنل مدائني جون اڪثر روايتون سندس انهن اسناد راوين کان بيان ٿيل آهن، جن کان هن مرڪزي خلافت ۽ ٻين واقعات بابت احوال ٻڌا ۽ نقل ڪيا آهن، ۽ جن جي

بيان کي بلاذري ۽ طبري ڇهڙن معتبر مؤرخن پڻ صحيح تسليم ڪري پنهنجي ڪتابن ۾ داخل ڪيو آهي. هن سلسلي ۾ هيٺيون روايتون غور طلب آهن:-

۱- ص ۱۰۵/[۷۸] تي عبدالله بن سوار بابت بيان ابوالحسن مدائني بن رواين يعني ”هذلي“ ۽ ”مسلمة بن محارب“ کان نقل ڪيو آهي. فتحنامي ۾ چار ٻيون روايتون (ص ص ۱۰۹، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۸) ”هذلي“ جي وساطت سان ۽ ڊگ روايت (ص ۲۴۶) مسلمة بن محارب جي ذريعي بيان ٿيل آهن، جن مان ص ۱۰۹ تي هذلي واري روايت ۽ ص ۲۴۶ تي ”مسلمة“ واري روايت آڏو ابوالحسن جو نالو ڏنل آهي، مگر ص ص ۱۰۳، ۱۰۴ ۽ ۱۰۸ تي هذلي وارين روايتن آڏو ابوالحسن جو نالو غالباً فارسي مترجم جي بيتوجهي سبب حذف ٿيل آهي (۱).

سلمي بن عبدالله بن سلمي (۲) جو ابوبڪر الهذلي جي عام نالي سان مشهور آهي، هو اسلامي تاريخ جو مڃيل ۽ مسلم راوي آهي. طبري پنهنجي تاريخ ۾ تقريباً ۲۰ روايتون سندس سلسلي اسناد سان نقل ڪيون آهن، جن مان ۸ روايتون ابوالحسن مدائني جي ذريعي نقل ڪيل آهن (۳)، يعني ۴ هذلي جون گهڻي ۾ گهڻيون روايتون

(۱) ڏسو آخر ۾ ص ص ۴۳۱-۴۳۳ تي ڏنل حاشيه ۱۰۳/[۷۷] (۲) طبري (۲۵۵X۳) سندس نالو بالڪل انهيءَ طرح ڏنو آهي، جو صحيح سمجهڻ گهرجي. طبري جي ايڊيٽرن اسماء خاص جي فهرست ۾ سندس نالو ”سامه بن عبدالله“ ڪري لکيو آهي ۽ ابن رسته جي ڪتاب ”الاعلاق النقيصة“ (ص ۳۱۳) ۾ سندس نالو ”سليمان بن عبدالله“ لکيل آهي. وڌيڪ سندس حالات لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص ص ۴۳۲-۴۳۳

(۲) ڏسو تاريخ طبري ص ص ۲۸۳X۱، ۲۸۷X۱، ۳۰۶X۱، ۳۱۳X۱، ۳۱۹X۱، ۱۷۳X۲، ۱۳۲X۲ ۽ ۱۳۲X۲

مدائني جي ذريعي نقل ٿيل آهن. مطلب ته هذلي، مدائني جي استادن مان هو ۽ سندس روايتون نه صرف طبري مگر ٻين مصنفن به مدائني جي زباني نقل ڪيون آهن (۱). ابوبڪر هذلي عباسي خليفي منصور (وفات ۱۰۸ هـ/ ۷۷۵ع) جي ڏينهن تائين زنده هو (۲) ۽ مدائني، جو سنه ۱۳۵ هـ ۾ ڄائو، ان جي عمر ان وقت تائين تقريباً ۲۳ ورهيه هئي جنهنڪري هن، هذلي کان براه راست سندس زباني جملہ تاريخي حالات ٻڌا ۽ پنهنجي ڪتابن ۾ لکيا، ۽ ٻين تائين به پهچايا (۳).

”مسلمة“ جو سچو نالو ”مسلمة بن محارب بن مسلم بن زباد“ آهي ۽ هو مشهور اسوي سپه سالار ”زياد“ جي اولاد مان هو (۴). مسلمة نه صرف تاريخي روايتن ۾ مڃيل آهي مگر حديث جي روايتن ۾ پڻ شمار ٿيل آهي (۵) هو مدائني جي استادن منجهان آهي ۽ سندس تاريخي روايتون گهڻو ڪري مدائني جي ذريعي ئي بلاذري، نوڙي طبري تائين پهتيون. مدائني براه راست کانئس اهي روايتون ٻڌيون بلاذري ”فتوح البلدان“ (ص ۷۳، ۲۴۰ ۽ ۲۸۰) ۾ ئي روايتون ”مسلمة“ جي سلسلہ اسناد سان نقل ڪيون آهن، ۽ پنهنجي ٻي تصنيف ”ڪتاب انساب الاشراف“ جي جلد ۴ ۽ ۱۱ ۾ جملہ ڇهن روايتون مسلمة جي سلسلہ اسناد سان مدائني جي زباني سان نقل ڪيون آهن (۶).

(۱) مثلاً بلاذري ”فتوح البلدان“ (ص ۱۸) ۾ فقط هڪ روايت ”هذلي“ جي اسناد سان آندي آهي ۽ اها ابوالحسن مدائني جي زباني نقل ٿيل آهي ساڳيءَ طرح بلاذري پنهنجي ٻئي ڪتاب ”انساب الاشراف“ (جلد ۱۱ ص ۲۲۷) ۾ پڻ هذلي جي روايت مدائني جي ذريعي نقل ڪئي آهي. (۲) ڏسو طبري ۱۰۴، ۱۴۲، ۴۳۵ ۽ ۴۳۶. (۳) طبري، مدائني جون هذلي کان ٻڌل روايتون مدائني جي شاگرد عمر بن شبة جي زباني نقل ڪيون آهن (۴) ڏسو تاريخ طبري، ۴۴۵X۲ (۵) ڏسو بخاري جي ”التاريخ الكبير“ جلد ۴ ص ۲۷۹. (۶) ڏسو ڪتاب انساب الاشراف جلد ۴ ص ۷۳، ۸۱، ۱۰۶ ۽ جلد ۱۱ ص ۲۷، ۱۶۸، ۲۲۶.

طبري جملہ ۴۳ روایتون مسلمہ جي سلسلہ اسناد سان ڦٽل ڪيون آهن ۽ اهي سڀئي مدائني جي ڪتابن مان يا مدائني جي شاگرد عمر بن شبيب کان خود مدائني جي زباني ڦٽل ڪيل آهن. خود فتحنامه ۾ ص ۳۴۶ تي به هڪ روايت پڻ ابو الحسن مدائني، مسلمة بن محارب کان ڦٽل ڪئي آهي.

مطلب ته هذلي توڙي مسلمة، مدائني جا وڏا معاصر ۽ تاريخ جا ڄاڻو هئا. انسوس جو فتحنامه ۾ کانئن جيڪي روایتون مدائني بيان ڪيون آهن تن مان ڪن جا پويان سلسلا (يعني ته خود هذلي ۽ مسلمة جن ماڻهن کان اهي ڳالهيون ٻڌيون ۽ انهن وري جن کان ٻڌيون، تن جا نالا) حذف ٿيل آهن جنهنهه ڪري اکين ڏٺل يا معاصرانہ روايتن جو اندازو نه ٿي سگهي. مشڪل آهي. ظاهر ڪن روايتن جي بناء تي چئي سگهجي ٿو مدائني جي روايتن جو سلسلہ بالآخر انهن ماڻهن تائين پهچي ٿو جي بيان ٿيل واقعات کان پوري طرح واقف هئا مثلاً ص ۱۰۹ تي ابو الحسن مدائني جي روايت ابو بڪر هذلي کان ۽ هذلي جي روايت اسود کان آهي ۽ اها امير معاوية جي عهد (۶۰-۴۱ هـ) ۾ راشد بن عمرو جي مجاز هند تي مقرري بابت آهي. هن روايت ۾ جيتوڻيڪ هذلي ۽ اسود جي وچ وارن راوين جا نالا حذف ٿيل آهن (۱) ته به بيروني شهادتن جي بناء تي ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته ”اسود“ مان مراد الامود بن يزيد النخعي آهي.

(۱) ڇاڪاڻ ته هذلي ۽ مسلمة ٻئي همعصر ۽ مدائني جا مڪرم ماخذ آهن ۽ مدائني ڪي روايتون ٻنهي کان ساڳي وقت ٻڌيون آهن (تسو تاريخ طبري ۷۳۲). طبري هڪ روايت ڏني آهي جا هن ابن حميد کان ٻڌي ۽ هن مسلمة کان ٻڌي، مسلمة ابو اسحاق کان ٻڌي ابو اسحاق عبدالرحمان کان ٻڌي ۽ عبدالرحمان سندس پيءُ اسود کان ٻڌي (۲۲۵×۱). هن سلسلي اسناد مطابق مسلمة ۽ اسود جي وچ ۾ ٻيا راوي آهن. ان مان ظاهر آهي ته فتحنامي جي مٿين روايت ۾ مسلمة جي همعصر هذلي ۽ اسود جي وچ ۾ به ڪم از ڪم ٻن راوين جا نالا هئڻ ڪنن جي حذف ٿيل آهن.

جو تاريخ جو مشهور راوي آهي. تاريخ طبري ۾ ڪم از ڪم ۹ تاريخي بيان اهڙا آهن جن جي سلسلہ اسناد جي آخري ڪڙي اسود آهي. اسود، ڪونہ جي برگزيده تابعين مان هو ۽ حضرت عثمان جي شهادت (سنہ ۳۵ ھ) وقت حضرت عثمان طرفان مدافعت ۾ مشغول هو (۱). ان بعد اسر معاويہ جي عهد تائين سندس زندہ رهڻ ۽ راشد بن عمرو جي تقرر کان واقف دئع بالڪل قرين قياس نظر اچي ٿو. انهيءَ لحاظ سان مدائني جي هي روايت نمونہ طور ثابت ڪري ٿي ته سندس روايتن جا ماخذ بالڪل پختہ ۽ معانيرانہ آهن.

مٿين تفصيلي بحث بعد اسان هيٺ فتنجنامہ ۾ مدائني جي باقي ٻين روايتن جي ماخذن تي مختصر روشني وجهنداسون.

۲-ص ۱۰۷ تي ابو الحسن مدائني جو حاتم بن قبيصة بن المهلب (۲) جي زباني ٻڌل بيان ڏنل آهي. حاتم بن قبيصة سنہ ۹۸ ھ ۾ طخارستان جو گورنر هو (۳). هو تاريخ جو وڏو ڄاڻو هو ۽ راوي عمر بن شبة جهڙيءَ طرح مدائني کان تاريخي روايتون نقل ڪيون آهن اهڙيءَ طرح هن حاتم بن قبيصة کان به روايتون نقل ڪيون آهن (۴). انهيءَ ڪري مدائني جو حاتم بن قبيصة کان نقل ڪرڻ بالڪل قرين قياس آهي. البت هي روايت عبدالله بن سوار جي جنگ بابت آهي جنهن کي امير معاويہ تقريباً سنہ ۴۱-۴۲ ھ ۾ مجاذ هند تي مقرر ڪيو ۽ انهيءَ جنگ ۾ حاتم بن قبيصة جو هجڻ ممڪن نظر نٿو اچي. طبري سنہ ۵۰ ھ جي ٻن واقعن جا اڪين ڏنا حالات جن ماڻهن جي زباني حاتم بن قبيصة جي وساطت سان نقل ڪيا آهن انهن ماڻهن ۽ حاتم بن قبيصة جي وچ ۾ ڪم از ڪم هڪ

(۱) ڏسو تاريخ طبري ۱/۲۸۹۶، ۲/۲۹۱۶ ۽ ۲۹۶۰. (۲) مٿين ۾ ”حاتم بن قتيبة الباهلي“ غلط آهي ۽ صحيح ”حاتم بن قبيصة بن المهلب“ آهي. ڏسو آخر ۾ صحناسو ص ۱۰۷ (۳) ڏسو تاريخ طبري ۱۳۲۴x۲ (۴) تاريخ طبري ۱۰۹x۲-۱۱۰.

راوي جو واسطو آهي. (۱) انهيءَ ڪري فتحنامه جي هن روايت جو ڀويون حصو ظاهرًا حذف ٿيل آهي ۽ جنهن ماڻهو ابن اسوار کي جنگ ۾ ڏٺو سو خود حاتم قبيلة ناهي مگر اهو راوي جنهن کان حاتم بن قبيلة هي روايت نقل ڪئي ٿي پاننچي.

۳-ص ۱۳۳ تي ابوالحسن مدائني جي اسحاق بن ايوب جي زباني ٻڌل بيان ڏنل آهي، جو سنه ۹۲ هـ ۾ حجاج جو محمد بن قاسم کي سنڌ تي روانه ڪرڻ لاءِ فوج گڏ ڪرڻ بابت آهي. طبري، ابوالحسن مدائني جون اسحاق بن ايوب کان نقل ڪيل ٻه روايتون ڏنيون آهن جي امير معاويه جي عهد ۽ وليد بابت آهن (۲). فتحنامه جي هي روايت پڻ وليد جي عهد جي آهي ۽ روايت جي اعتبار کان مڪمل آهي. ص ۱۳۷ تي بي روايت ۾ اسحاق بن ايوب ۽ هلوٿ ڪلبي جا نالا ڏنل آهن، ۽ ظاهرًا آڏو مدائني جو نالو ڇڏيل آهي ڇو ته هلوٿ جون روايتون پڻ مدائني ذريعي پهتل آهن (۳).

۴-ص ۱۴۵ تي ابوالحسن ”ابو محمد مؤلفي بني تميم“ کان ڏيڍل جي محاصره جو نقل ڪيو آهي ۽ ۳۵۶ تي ابوالحسن ساڳئي ”ابو محمد هندي“ کان ملتان جي منروي بٽخاني جو بيان نقل ڪيو آهي. ان مان ظاهر آهي ته ابو محمد هند يعني سنڌ جو هو ۽ بنو تميم جو پرورده هو. ٿي سگهي ٿو ته ابو محمد کي انهن واقعات جي سئين سڌي خبر هجي ڇاڪاڻ ته اهي واقعات سنه ۹۳-۹۵ هـ جا آهن ۽ ممڪن آهي ته ابو محمد ڪم از ڪم ۵۶ سال پوءِ به جيئرو رهيو هجي جو سنه ۱۵۰ هـ ڌاري جڏهين

(۱) طبري سنه ۵۰ هجري جي ٻن واقعات کي هن ساڳي روايت سان بيان ڪيو آهي ته: ”طبري، عمر بن شيبه کان: عمر بن شيبه، حاتم بن قبيلة کان: حاتم بن قبيلة، غالب بن سليمان کان: غالب بن سليمان، عبدالرحمان بن صبح کان (ايضا ۱۰۹۲-۱۱۰) (۲) ڏسو تاريخ طبري ۲۰۱۲ ۽ ۱۷۴۱۲ (۳) ڏسو مٿي ص ۱۰.

ابوالحسن مدائني جي عمر ۱۵ سال هئي، ته گهالهيڻ جي خبر ڏني هجيس. مگر غالباً فتحنامه جو به پويون حصو حذف ٿيل آهي ۽ ابو محمد ڪنهن کان اهي حالات پڙا: ڇاڪاڻ ته بلاذري (ص ۴۳۸) ۾ محمد بن قاسم جي فتح بابت هڪ بيان نقل ڪيو آهي جو مدائني، ”ابو محمد الهندي“ کان ٻڌو، ۽ ابو محمد وري ”ابو الفرج“ نالي راوي کان ٻڌو. ٻيهر حال بلاذري جو هي حوالو ثابت ڪري ٿو ته ابو محمد، مدائني جي استاد راوين منجهان آهي.

البت فتحنامه ۾ ص ۲۶۷ تي، ڏاهر جي قتل، لاڏي ۽ جي گرفتاري ۽ محمد بن قاسم جو لاڏي کي خريد ڪرڻ واري حڪايت ۾ ابو محمد هنديءَ کان نقل ٿيل آهي جنهن اها ”ابو مسهر عابي“ کان ٻڌي جنهن وري اها ”هند جي ڪنهن شخص“ کان ٻڌي. هي روايت مشڪوڪ آهي، ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ ابو محمد مشهور راوي آهي، ۽ پڻ جيڪڏهن ”ابو مسهر عابي“ کي صحيح طور ”ابو مسهر عبدالاعليٰ“ تسليم ڪجي جو پڻ مشهور راوي آهي (۱) ته به روايت جي آخري ڪڙي مشڪوڪ ۽ مبهم آهي.

د- ۳۵۷ تي ابوالحسن مدائني، خريم بن عمرو کان ملتان جي ڌن بابت روايت نقل ڪئي آهي. خود فتحنامه مان ظاهر آهي ته حجاج، خريم کي محمد بن قاسم سان گڏ موڪليو هو (۲) ۽ خريم سنڌ جي فتوحات ۾ ساڻس گڏوگڏ هو (۳) ۽ غالباً ويندي آخر تائين

(۱) ابو مسهر عبدالاعليٰ بن مسهر تاريخ جي راوين مان آهي ۽ طبري ٽن روايتن (۴۷۲، ۱۱۳، ۲۴۲۶) ۾ سندس نالو ڪيو آهي، جن مان هڪ (۱۳۰) منجهان گمان نڪري ٿو ته هو مامون جي حڪومت جي آخر سال سن ۱۸ ه ۾ جيئرو هو. (۲) ڏسو فتحنامه، ص ۱۲۷ ۽ ۱۴۳-۱۴۴ (۳) ايضاً، ص ۱۵۰، ۲۷۸، ۲۹۴، ۳۲۴.

محمد بن قاسم سان گڏ رهيو (۱). انهيءَ ڪري ملتان جي فتح ۽ خزاني وارو احوال سندس اکين ڏٺو آهي.

۶- ص ۲۶۱ تي ابوالحسن جي ابوالميث هندي کان ٻڌل روايت (ڏاهر جي قتل بابت) ڏنل آهي جا هن (ابو الميث) پنهنجي پيءُ کان ٻڌي؛ ان کان اڳ ص ۱۶۴ تي پڻ محمد بن قاسم جي ڊيبل ڏانهن روانگي وارو بيان ”ابو الميث التميمي الهندي“ کان بيان ڪيل آهي مگر بيان ڪندڙ (ابو الحسن مدائني) جو نالو حذف ٿيل آهي. ابوالميث هي ڀويون بيان ”جعوند بن عتبة السلمي“ کان ٻڌو. هاڻي خود فتحنامه جي ص ۱۴۷ تي ڏنل بيان مان ظاهر آهي ته جعوند السلمي، محمد بن قاسم سان گڏ هو ۽ خاص مڃڻ جي چارج ۾ هو. انهيءَ حواله سان انهن روايتن جي صحت جي تصديق ٿئي ٿي.

۷- ص ص ۳۲۵ ۽ ۳۴۶ تي مدائني (علي بن محمد) جون ٻه روايتون عبدالرحمان بن عبدربه السليطي کان ڏنل آهن. پوئين روايت ساڳئي وقت مسلمة بن مھارب ۽ عبدالرحمان بن سليطي کان نقل ٿيل آهي جنهن جي معنيٰ ته عبدالرحمان ۽ مسلمة ٻئي مدائني جا وڏا معاصر هئا.

وري ص ص ۱۱۰ ۽ ۱۳۹ تي عبدالرحمان بن عبدربه کان ٻه روايتون ڏنل آهن جن جو ناقل پڻ مدائني کي ئي سمجهڻ گهرجي مگر سندس نالو حذف ٿيل آهي. عبدالرحمان بن عبدربه کان ابوالحسن جون اهي چارئي روايتون مستند آهن، ڇاڪاڻ ته ساڳين واقعن بابت بلاذريءَ جا ابوالحسن کان نقل ڪيل بيان انهن سان ملي اچن ٿا.

(۱) محمد بن قاسم جي سنه مان معزولي سنه ۹۶ هـ جي نصف اول ۾ واقع ٿي. ان وقت تائين خريم جي ڪنڊن ٻئي هنڌ موجودگي ثبوت ڪانهي ۽ فتحنامه جي حوالن مان قوي گمان نڪري ٿو ته هو سنه ۾ هو. محمد بن قاسم جي معزولي بعد سنه ۹۶ جي نصف آخر ۽ ۹۷ هـ ڌاري قتيبة جي قتل وقت خريم خراسان ۾ نظر اچي ٿو (دسو طبري ۱۳۰۸۲ ۽ ۱۳۱۲).

مٿين وضاحت مان قدري ظاهر آهي ته ”فتحنامه“ ۾ مدائني سان واسطو رکندڙ روايتون تاريخي اعتبار کان صحيح آهن. البته ص ۳۶۳ تي ”محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني“ جي نالن سان ڏاهر جي ڏيئرن جي محمد بن قاسم خلاف سازش بابت ڄاڻ ڪهاڻي نقل ٿيل آهي، سا جملہ مستند تاريخي ماخذن جي خلاف آهي ۽ انهيءَ ڪري ان جو سلسلہ اسناد پڻ غالباً مصنوعي آهي (۱).

(ب) مدائني کانسواءِ (۹) باقي ٻيا عرب راوي:- جملي ٻيون ۱۴ روايتون اهڙيون آهن. (۲) جي پڻ عرب راوين کان آهن مگر انهن جي سلسلي اسناد ۾ نه مدائني جو نالو ڏنل آهي ۽ نه وري اهڙي ڪنهن ٻئي راوي جو جنهن کان (فتحنامه) ۾ ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي) مدائني جي ٻي ڪا روايت موجود هجي. ڇڻي ته سڳهجي ته اهي ڪي مستقل روايتون آهن جن سان مدائني جو تعلق ناهي، ڇاڪاڻ ته انهن جي اسناد جا سلسلا بلڪل مختصر ۽ هڪ ٻن راوين جي نالن تائين محدود آهن. بالڪل ممڪن آهي ته انهن مان ڪافي روايتون مدائني جي ذريعي پهتل هجن مگر مدائني جو نالو به ٻين راوين سان گڏ ڇڏي ڏنو ويو هجي. جيئن ته انهن روايتن جي اسناد جا سلسلا بلڪل مختصر طور ڏنل آهن ۽ يقيني طور راوين جا نالا حذف ٿيل آهن انهيءَ ڪري مزيد تحقيق لاءِ ميدان تنگ آهي. البته ڪي تاريخي اهڃاڻ موجود آهن جي هنن روايتن جي صحيح هجڻ تي شاعده آهن؛ مثلاً ص ۲۰۵/ [۱۵۱] تي ڏنل داستان جي روايت خواجہ امام ابراهيم طرٺان آهي ۽ آخر ۾ ص ۴۸۰ واري حاشيہ ۾ ڏنل تفصيلي بحث هن روايت جي صحت کي ثابت ڪري ٿو. ٻين روايتن کي بلاذري ۽ يعقوبي جي

(۱) ڏسو آخر ۾ ص ص ۵۵۳-۵۵۲ جتي هن مصنوعي حڪايت ۽ صحيح تاريخي حالات تي تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي. (۲) ڏسو فتحنامه ص ص ۹۹، ۱۰۲، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۴۰، ۱۵۵، ۲۱۵، ۲۵۵، ۲۶۸، ۲۷۵، ۲۷۸ ۽ ۳۰۰.

فتح سند بابت بيانن سان پيمڄي ٿو ته معلوم ٿئي ٿو ته اهي پنج انهن صحيح ۽ مستند بيانن جي مناني نه آهن سواءِ ٻن روايتن جي؛ هڪ ص ۲۶۸ تي ڏنل لاڏي بابت 'عقيل بن عمرو' نالي راوي جو بيان، ۴ ٻيو ص ۲۷۵ تي بنو تميم جي ڪنهن نامعلوم شخص ذريعي نقل ڪيل بيان جنهن ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان سندس ڏيءَ جو سڱ گهرڻ وارو قصو بيان ٿيل آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ص ۴۳۹، حاشيه ۱۳۱/[۹۴] ۾ محمد بن قاسم جي شادي متعلق تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي جنهن مان سٺين ٻنهي روايتن جي ترديد ٿئي ٿي.

(ج) مقامي روايتون:- مدائني جون روايتون خواهه اهي ٻيون روايتون جي عرب راوين جي سندن جي سلسلن سان موجود آهن سي عرب محققن جي فن روايت جي اصولن موجب ڏنل آهن. انهن مان اڪثر روايتن جا سلسلا انهن عرب راوين تائين پهچن ٿا جن کي واقعات جي براه راست خبر هئي. ڪن ٻين روايتن جا سلسلا سنڌ جي مقامي روايتن مثلاً ابو محمد (۱)، ابو الليث هندي (۲) ۽ امير محمد والي ساوندي سمه (۳) تائين پهچن ٿا. انهن راوين مان ابو محمد ۽ ابو الليث ٻئي عرب قبيلي بنو تميم مان وابسته هئا ۽ سندن روايتون مدائني ۽ ٻين عرب راوين ذريعي پهتل آهن. ساوندي سمه جو والي امير محمد، غالباً عرب هو، مگر ڪائس نقل ڪيل روايت جو سلسلو اسناد حذف ٿيل آهي. انهن ٽن راوين مان صرف ابو محمد هندي جو ص ۲۶۷ تي ڏاهر جي قتل ۽ لاڏي جي گرفتاري بابت بيان دراصل ٻئي هڪ نامعلوم مقامي شخص کان نقل ٿيل آهي ۽ انهيءَ ڪري ان گمنام شخص جي سند کي مستند چئي نٿو سگهجي جيئن ته مٿي ص 2 تي ڄاڻايو ويو آهي.

(۱) ڏسو فتحنامه ص ص ۱۴۵، ۳۵۶ ۽ ۲۶۷. (۲) ايضاً، ص ص

۱۶۴ ۽ ۲۶۱. (۳) ايضاً، ص ۳۲۰.

عرب راوين سان وابسته، انهن ٽن مقامي شخصن جي بيانن کان سواءِ به فتحنامه ۾ ڪافي اهڙو مولد موجود آهي جنهن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي. اهڙين روايتن مان صرف هڪ روايت ص ۲۵۸ تي (شجاع ذلي شخص جي ڏاهر سان مقابلي بابت) اهڙي آهي جنهن ۾ مقامي راوي، راءِ سيه برهمڻ، جو نالو ڪنيل آهي. باقي هيٺيون روايتون، فن روايت جي اصول موجب نه آهن ڇاڪاڻ ته انهن ۾ ڪنهن به راوي جو نالو ڏنل ڪونهي؛ ۱- صفحي ۲۱ کان صفحي ۹۷ تائين اسلامي فتوحات کان اڳ واري سنڌ جي تاريخ واري سڄي بيان جو مدار ٻڌل مثل گهاٽن تي آهي ۽ ڪٿي به ڪنهن راوي جو نالو ڄاڻايل ڪونهي. مثلاً ص ۱۱ تي شروعات ٿي غير معلوم ”خيرن جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن“ سان ٿئي ٿي ۽ ص ۲۹ تي ”هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو لکندڙ“ پڻ نامعلوم آهي. هن باب ۾ ص ۴۹ تي عرب امير عین الدوله ريحان مدني جو ذڪر، ص ۶۶ تي رسول الله صلعم جي هجري ٻئي سال ڏانهن اشارو ۽ ص ۹۵ تي عرب قبيلہ بنو ساهه جي علانين جو سنڌ ڏانهن پڄي اچڻ وارو ذڪر ڏيکارين ٿا ته هي باب يقيني طور ڪنهن مسلمان مؤرخ جو جمع ڪيل آهي. ازان سواءِ هن باب ۾ سنڌ جي ڪن مقامي واقعات ۽ حالات جا تفصيل ڏيکارين ٿا ته هن تاريخي باب مرتب ڪرڻ ۾ ڪافي تحقيق کان ڪم ورتو ويو آهي. البتہ هن باب ۾ ڇچ ۽ راڻي سونهن ديوي جي عشق واري داستان وارو افسانوي رنگ غالباً فارسي مترجم جو اضافو آهي جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

۲- ص ۲۰۷ تي، ڏاهر جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ مهراڻ جي ٻئي ڪناري تي سامهون تيار ٿي بيٺو واري بيان جو مدار به مقامي روايت تي آهي مگر غالباً ان جي صحت جي تصديق لاءِ ان کي خاص طرح ”هند جي دانائن“ ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي.

۳- ص ۳۰۱ تي لاڏي بابت بيان ظاهر آ غير معتبر آهي ڇاڪاڻ ته اتي صاف ڄاڻايل آهي ته اهو بيان ”برهمڻاباد جي مکيه ماڻهن کان ڏند ڪٿائن ۾ آئين ٿا“.

۴- ص ۳۲۸ تي اروڙ جي جادوگر وارو قصو محض هڪ قصو ئي آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي روايت مبهم آهي ۽ ڄاڻايل آهي ته ”هن ڳالهه جي سنواريون ڏن هن طرح بيان ڪيو آهي“.

۵- ص ۳۳۴ تي، اروڙ جي برهمڻ قيدي سڇاڻي وارو قصو به محض هڪ افسانو آهي ڇاڪاڻ ته ”هن ڳالهه جا راوي ۽ هن تاريخ جا بيان ڪندڙ“ مبهم ۽ نامعلوم آهن.

۶- ص ۳۳۶ تي جيسيند جو ڪيرج ڏانهن مدد لاءِ وڃڻ وارو بيان ”وڏن ۽ مکيه ماڻهن کان ٻڌل ڳالهين“ تي مبني آهي، ۽ جيتوڻيڪ ”وڏن ۽ مکيه ماڻهن“ وارا الفاظ جيسيند جي ڪيرج ڏانهن وڃڻ واري بيان جي صحت جي تائيد ڪن ٿا مگر ان بيان ۾ جيسيند سان ’ڇڳي‘ جي محبت وارو افسانو غالباً فارسي مترجم طرفان ٺاهي جوڙي بيان ڪيل آهي جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

۷- ص ۳۳۶ تي جيسيند جي ولادت ۽ بهادري وارو قصو ”اروڙ جي ڪن برهمڻن“ کان بيان ٿيل آهي ۽ محض هڪ حڪايت آهي جنهن کي ڪا تاريخي اهميت ڪانهي. مٿين مواد جي علاوه، مترجم علي ڪوٽي به پنهنجي طرفان عبارت آرائي جي لحاظ سان اغاٽا ڪيا آهن جن جي هيٺ وضاحت ڪئي ويندي.

اصل عربي ڪتاب جي تاليف بابت راءِ: - فتحنامد جي تاريخي پس منظر ۽ ان جي سموري مواد جي جملہ ماخذن بابت مٿين ڪيل وضاحت مان معلوم ٿيو ته فتحنامد جي تاليف جو مدار هيٺين سرچشمن تي آهي: (۱) مدائني جا ٻه ڪتاب، ”ڪتاب فتح مڪران“ ۽ ”ڪتاب نغزالهند“، (۲) مدائني کانسواءِ (۹) ٻين ڪن عرب مؤرخن ۽ راوين جا

سنڌ جي فتح بابت بيان؛ ۽ (۳) سنڌ ۾ اسلام کان اڳ واري دور حڪومت ۽ محمد بن قاسم جي فتح سان واسطو رکندڙ ڪن حڪايتن بابت سنڌ جي مقامي ماڻهن، دانائن، سڪين، برهمڻن ۽ وڏي عمر وارن جا زباني بيان.

پهرئين ۽ ٻئي سرچشي ۾ تميز ڪرڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ ته روايتن جا سلسلا حذف ٿيل آهن ۽ بالڪل ممڪن آهي ته فارسي ترجمي ۾ جي روايتون ٻين راوين ڏانهن منسوب آهن سي دراصل مدائني جي واسطي سان قلمبند ٿيل هجن مگر سندس نالو ڇڏي ڏنو ويو هجي. هن دليل جي تائيد هن حقيقت مان ٿئي ٿي ته انهن راوين مان جن بابت به ڪجهه معلوم ٿي سگهيو آهي، سي مدائني کان اڳ جا آهن ۽ غالباً سندن بيان مدائني ذريعي ئي پوين قارئین پهتا. پهرين ۽ ٻئي سرچشمه جي راوين ۾ ابوالحسن مدائني سڀ کان پوءِ آهي ۽ انهيءَ ڪري يا ته هيءُ ڪتاب خود مدائني (۱۳۵-۲۲۵هـ) تصنيف ڪيو يا ته مدائني جي وفات (سنڌ ۲۲۵هـ) بعد تصنيف ٿيو. فتحنامه ۾ خود ابوالحسن مدائني وارين روايتن مان ڪن جي آڏو جائيل آهي ته هن ڪن راوين جي ذريعي ابوالحسن کان اهي بيان نقل ٿيل آهن (۱)، جنهنجي معنيٰ ته شايد ابوالحسن کان پوءِ اهي بيانات ڪائنس صدي روايتن ذريعي يا سندس ڪتابن ذريعي قلمبند ٿيا.

جنهن مواد جو خاص مقامي روايتن تي مدار آهي ان جي سنه تاليف بابت يقيني طور ڪجهه به چئي نٿو سگهجي ڇاڪاڻ

(۱) مثلاً، فارسي متن ۾ صفحي [۱۰۳] تي هي الفاظ آهن: حڪماءَ دورين و بزرگان برگزين از ابوالحسن روايت ڪرند. صفحي [۱۵۷] تي ”از ابوالحسن مدائني روايت ڪرند“ جا الفاظ آندل آهن؛ ۽ صفحي [۱۶۴] تي ”در احاديث مي آرند از (علي بن) محمد ابوالحسن المدائني“ جا الفاظ آندل آهن.

تہ سواء 'رام سید برهمڻ' جي ٻين راوين جا نالا ناپيد آهن ۽ خود رام سید جو اڪلو نالو ڪا به رهنمائي نٿو ڪري سگهي. فتحنامه جي سڄي متن ۾ ڪا به اهڙي مستقل اندروني شهادت موجود ڪانهي جنهن جي بناء تي ان جو سنہ تاليف متعين ڪري سگهجي. البتہ ص ۲۴۹/[۲۳۶] تي هڪ عربي شعر ڏنل آهي جو ابو الفتح بستي جي قصيده مان آهي (۱)، جنهن سنہ ۴۰۰/۴۰۱ ه. ۾ وفات ڪئي. مگر جيئن تہ ان شعر جو نفس مضمون مان ڪوبه واسطو ڪونهي ۽ ٿي سگهي ٿو تہ اهو فارسي مترجم طرفان وڌايل هجي، انهيءَ ڪري ان کي فتحنامه جي سنہ تاليف بابت سنہ طور پيش ڪرڻ نه طئي طور صحيح نه ٿيندو.

البتہ مترجم علي ڪوفي جي دٻاچي ۾ ڄاڻايل آهي تہ اصل عربي ڪتاب ”عرب عالمن“ جو لکيل ه. ۽ ان جو نسخو قاضي اسماعيل (سنہ ۶۱۳ ه.) جي ”ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين“ لکيل هو ۽ سندس خاندان ۾ آڳاٽي وقت کان ميراث طور ورثي ۾ هلندو پئي آيو (۲). ”ابن ڏاڏن“ ۽ ”ميراث طور ورثي ۾ هلندو اچڻ“ مان هڪ گمانی اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ شايد هي ڪتاب تقريباً ٻن اڏاڻن سوَن ورهين کان هن خاندان ۾ هجي. اهو اندازو چوٿين صدي هجري تائين پهچي ٿو ۽ انهيءَ بناء تي چئي سگهجي ٿو تہ اصل عربي ڪتاب مدائني جي وفات کان وٺي چوٿين صدي هجري جي آخر واري عرصي، يعني تہ ۲۲۵ ه. کان ۴۰۰ ه. واري عرصي ۾ تاليف ٿيو هجي.

(۱) ڏسو آخر ۾ ص ۵۲۳، حاشيه ۲۴۹/[۲۳۶].

(۲) ڏسو مٿي مقدمه ص 3، اليٽ (Elliot) ”هٿ اکرين لکيل“ مان مراد ”تصنيف ڪيل“ وٺڻ ٿو گهري (ڏسو تاريخ اليٽ جلد ۱، ص ۱۳۴) مگر اهڙي گمان لاءِ ڪا به ثابتي موجود ڪانهي، جيڪڏهن هيءُ ڪتاب قاضي اسماعيل جي وڏن مان ڪنهن جو تصنيف ڪيل هجي ها تہ هو اهڙي خبر علي ڪوفي کي ٻڌائي ها.

مدائني کان سواء ٻئي جنهن به هيءُ ڪتاب تاليف ڪيو تنهن مدائني جي تصنيف ”ڪتاب فتح مڪران“ ۽ ”ڪتاب ثغر الهند“ تي ئي ان جو بنياد رکيو ۽ انهيءَ ڪري هيءُ ڪتاب محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي فتح واري بيان تي ختم ٿيو. جيڪڏهن ۲۲۵ هـ - ۴۰۰ هـ واري عرصي ۾ لکندڙ مؤلف کي تاريخ سنڌ بابت ڪنهن نئين تاريخ تصنيف ڪرڻ جو خيال هجي ها ته ان وقت تائين جا ٻيا به ڪيئي گورنر حڪمراني ڪري چڪا هئا ۽ انهن جو ذڪر به ڪتاب ۾ شامل ڪري ها.

جيئن ته هڪ هن ڪتاب جو تعلق هڪ محدود تاريخي عرصي سان آهي، مگر واقعات جي تفصيل سبب هي ڪتاب هڪ ممتاز تاريخي حيثيت رکي ٿو. سنڌ جي اسلام کان اڳ واري تاريخ جو حتمي الامکان تفصيلي بيان، محمد بن قاسم جو شيراز کان رواني ٿيڻ کان ويندي آخر ۾ ملتان جي فتح تائين متصل تاريخي بيان، محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي درميان لڙائي جي تياري، توڙي لڙائي جي ڪيفيت ۽ مختلف معرڪن جا ذري پرزي حالات، جنگي واقعن ۽ خاص موقعن تي عرب شاعرن جا اشعار، حجاج ۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ خط و ڪتابت جو تفصيلي رڪارڊ - نتيجي ۾ اهو جملي تاريخي مواد اڪثر نئون ۽ انوکو آهي بلڪه ٻين عرب تاريخن ۾ ڪمياب آهي. ڪتاب جي تاليف ۾ اوڻايون هڪ ته غير معتبر مقامي روايتن کي داخل ڪرڻ سان پيدا ٿيون آهن؛ ٻيو ته نسخن جي نقل در نقل سبب، اسماء خاص ۽ واقعات جي سٺن ۽ سائن ۾ تحريف ۽ تصحيح ۽ عبارت جي خلل سبب وجود ۾ آيون آهن؛ ۽ ٽيو وري غالباً فارسي مترجم طرفان روايتن جي سلسلن کي حذف ڪرڻ ۽ رنگين عبارت آرائي طرف توجهه ڏيڻ سبب واقع ٿيون آهن. روايتن جي سلسلن ۾ قطع بريد سبب واقعات جي صحت کي پرکڻ البتہ ناممڪن ٿي پيو آهي، باقي ٻين جملي ڪمين بيشين جي علمي تحقيق ۽ تنقيد سان تلافي ٿي سگهي ٿي.

اصل عربي ڪتاب جو نالو: اصل ڪتاب جنهن جو علي ڪوفي ۶۱۳ هه ڌاري ترجمو ڪيو، ان جو سر ورق تي يا شروع ۾ ڪتاب توڙي اصل مصنف جو نالو هئڻ قرين قياس نظر اچي ٿو، مگر فارسي مترجم علي ڪوفي ان بابت پنهنجي ديماچي ۾ ڪابه وضاحت ڪانه ڪئي، بلڪ پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ هڪ نمون نالو تجويز ڪيو، جو غالباً هڪ ته پر ڪافي هئڻ سبب ۽ ٻيو ته ترجمي جي آخر ۾ هئڻ سبب رائج نه ٿي سگهيو. انهيءَ ڪري ٻين پڙهندڙن ان کي مختلف نالن سان سڏيندي بالاآخر ان کي ”چچ نامه“ سڏيو ۽ اهو آسان مگر غلط نالو مشهور ٿي ويو. گذريل صدي ۾ ايلفنسٽن پيردون دعو، انڊيا آفيس لئبرري واري قلمي نسخي جي مطالعي بعد، ڪتاب جو نالو ”تاريخ هند و سند“ ڄاڻايو (۱). ان بعد ايت پنهنجي تاريخ ۾ واضح ڪيو ته ”چچ نامه“ جي نالي لاءِ خود ڪتاب اندر ڪابه ثابتي موجود ڪانهي، بلڪ ڪتاب جي شروع توڙي آخر ۾ ان کي ”فتهنامه“ سڏيو ويو آهي (۲). آخر ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي فارسي متن مان ڪتاب جي نالي بابت حوالا جمع ڪري واضح ڪيو ته ڪتاب جو ”فارسي ۾ اصل نالو فتهنامو“ هو (۳) ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي ايديشن جي سر ورق تي ڪتاب جو نالو ”فتهنامه سند المعروف به چچ نامه“ ڪري لکيائين. اسان هيٺ هن مسئلي تي قدري تفصيل سان روشني وجهنداسون.

جيئن ته ڪتاب جو اصلي عربي نالو اسان تائين نه پهتو آهي، انهيءَ ڪري خود فارسي ترجمي جي اندروني شهادتن جي آڌار تي

- (۱) ڏسو ايلفنسٽن جي انگريزي ۾ لکيل ”هندستان جي تاريخ“، ڇاپو پنجون، لنڊن ۱۸۶۶ع، ص ۳۱۱ حاشيه ۳۱. (۲) ايت جي تاريخ جلد ۱ ص ۱۳۱. (۳) ”فتهنامه سند المعروف به چچنامه“، تصحيح ڊاڪٽر دائود پوٽي، مقدمه ص ”پو“.

ان جو اندازو لڳائي سگهيو. ڊاڪٽر ڏاؤد پوٽو، ص ص [۱۱]، [۱۴] ۽ [۲۴۸] جا حوالا ڏنا آهن جتي هن ڪتاب لاءِ ”اين فتحنامہ“ جا الفاظ آيل آهن؛ انهن کانسواءِ ٻين صفحن تي هيٺين قسم جا حوالا موجود آهن: ”اين ڪتاب تاريخ هندو... فتح سند“ [ص ۸]، ”تاريخ اين فتح“ [ص ۱۰]؛ ”اين فتحنامہ“ [۱۳] ”فتح نامہ“ (بمعني فتح جو احوال جو محمد بن قاسم حجاج ڏانهن لکيو) [ص ص ۱۸۶-۱۸۷ ۽ ۱۹۱، ۱۹۶ ۽ ۱۹۹] انهن حوالن مان ظاهر آهي ته لفظ ”فتحنامہ“ مترجم هن معنائن ۾ استعمال ڪيو آهي؛ لفظي طور بمعني ”فتح جو احوال يا خط“ ۽ اصطلاحِي طور هيءُ ڪتاب جنهن جو خاص تعلق سنڌ جي فتح سان آهي. هاڻي اگر تسليم ڪجي ته لفظ ”فتحنامہ“ اصل عربي ڪتاب جي نالي واري مفهومي کي قدري ادا ڪري ٿو، ته پوءِ صرف ايترو چئي سگهيو ته اصل نالي ۾ شايد ”فتح“ جو لفظ هو. ص [۱۰] تي ”تاريخ اين فتح“ وارو فقرو به قدري ان گمان جي تائيد ڪري ٿو. ٻئي طرف ص [۸] تي ڏنل عبارت، ”محرر اين ڪتاب تاريخ هندو مقرر فتح سند“، به چڱي بڻائي معلوم ٿئي ٿي، پر جيڪڏهن انهيءَ عبارت مان اصل عربي ڪتاب جي نالي جو اندازو لڳائجي ته به صرف ايترو چئي سگهيو ته شايد انهيءَ اصلي نالي ۾ ”تاريخ هندو فتح سند“ جهڙا الفاظ هئا.

ياقوت پنهنجي ڪتاب ”معجم البلدان“ (۴۵۷۳) ۾ ملتان جي بابت بابت لکندي چوي ٿو ته ”ذڪره المديني في فتوح الهند و السند“ يعني ته ”مدينيءَ ان (بت) جو ذڪر فتوح الهند و السند“ ۾ ڪيو آهي. ياقوت جو هي اڪيلو حوالو جيتري قدر قيمتي ۽ دلچسپ آهي اوتري قدر سبب به آهي. جيڪڏهن ان ۾ ”المديني“ کي ”المدايني“ تسليم ڪجي ۽ ”فتوح الهند و السند“ کي ڪتاب جو خاص نالو ڪري وٺجي ته پوءِ چئبو ته ابوالحسن مدايني هڪ ڪتاب ”فتوح الهند و السند جي“ نالي سان به لکيو هو (جو ياقوت ۱۱۷۹-۱۲۲۹ع جي مطالعي هيٺ رهي چڪو هو)، ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي مترجم جا

مٿيان الفاظ يقيني طور انهيءَ نالي تي غمازي ڪن ٿا. جيڪڏهن هي وضاحت تسليم ڪجي، ته پوءِ چئبو ته هي ’فتحنامہ‘ غالباً ابوالحسن مدائني جي تصنيف آهي، ان جو اصل نالو ”فتوح الهند و السند“ هو، ۽ مدائني جي تصنيف جي حيثيت ۾ اهو ڪتاب تقريباً سنه ۱۵۰ هـ (جڏهن مدائني جي عمر ڪم از ڪم ۱۵ ورهيه هئي) ۽ ۲۲۵ هـ (جڏهن مدائني وفات ڪئي) جي وچ واري تصنيف ٿيو. مگر ڪنهن ٻي مستقل شهادت جي غير موجودگي ۾، هن اڪيلي حوالي جي بناء تي اهو نتيجو فيصلو ڪن پنهنجي نتو سگهي، ڇو ته ياقوت جي مٿئين حوالي جا ٻيا مطلب به ٿي سگهن ٿا (۱)، مگر ان جي باوجود به ايترو چئي سگهجي ٿو ته هن حواله ۾ ”فتوح الهند و السند“ وارو فقره،

(۱) پهريون ته هن حوالي ۾ مصنف جو نالو ”المديني“ آهي ۽ نه ”المدائني“ ۽ انهيءَ ڪري مذڪور ڪتاب ”فتوح الهند و السند“ جو مصنف ”المديني“ هو ۽ نه ”المدائني“ جيئن ته فتحنامي ۾ ”المديني“ نالي شخص جو ايترو ذڪر ناهي. انهيءَ ڪري ”فتوح الهند و السند“ يقيني طور بالڪل هڪ ٻيو جداگانہ ڪتاب هو. خود ياقوت پنهنجي ٻئي ڪتاب ”معجم الادباء“ ۾ المدائني جي تصنيفن جا نالا ابن ندير جي ڪتاب الفهرست تان نقل ڪري ڏنا آهن مگر نڪي ياقوت جي انهن نقل ڪيل نالن ۾ ۽ نڪي ابن ندير جي اهل ڪتاب ۾ مدائني جي ڪتاب ”فتوح الهند و السند“ جو ذڪر آهي. پوءِ ته جيڪڏهن فرض ڪجي ته هن حوالي ۾ صورتخطي جي غلطي سبب ”المديني“ لکجي ويو آهي ۽ دراصل اهو صحيح نالو ”المدائني“ آهي ته به ”فتوح الهند و السند“ واري فقره مان لازمي طور مراد ڪو خاص ڪتاب وٺي نٿو سگهجي؛ بلڪ اهو اشارو مجموعي طور المدائني جي ڪتابن ”ڪتاب فتح مڪران“، ”ڪتاب ثغر الهند“ ۽ ”ڪتاب عمال الهند“ ڏانهن ٿي سگهي ٿو جن ۾ هند ۽ سنڌ جي ٻين فتوحات جو ذڪر هو.

بازڏري جي باب ”فتوح السند“ جو عنوان، ۽ فتحنامي جون مٿيون عبارتون انهيءَ نتيجي ڏانهن رهنمائي ڪن ٿيون ته غالباً اصل عربي ڪتاب جو نالو ”فتوح الهند و السند“ هو.

انسوس جو فارسي مترجم علي ڪوفي نه اصل ڪتاب جي نالي بابت ڪا وضاحت ڪئي، ۽ نه وري پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ ڪو صاف ۽ واضح نالو منتخب ڪيو. هڪ ته پنهنجي ترجمي لاءِ نالي چونڊڻ جي تجويز ٿي کيس ڪتاب پوري ڪرڻ بعد ياد آئي ۽ ٻيو ته ترجمي جي نالي چونڊڻ ۾ پن پنهنجي مرئي وزير عين الملڪ جي نالي جو لحاظ رکيائين ۽ انهيءَ ڪري هڪ آسان ۽ صاف نالي جي بدران پنهنجي ترجمي لاءِ هڪ ڊگهو ۽ پر ٽڪلف ”لقب“ ايجاد ڪيائين. يعني ته ”منهاج الدين و الملڪ، الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ (۱). مگر هڪ ته خود انهيءَ ڊگهي لقب جي انوکي ساخت ۽ سٽاءَ ۾، معنوي لحاظ سان، شڪ گڏائين آهي، ۽ ٻيو ته وري فتحنامي جي قلمي نسخن ۾ ڪاتبن جي غلطي ۾ سبب يا خود مترجم جي مختلف عبارت ۾ سبب، هن ڊگهي لقب کي ”سماء الدين و الملڪ، الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ ۾ پڙهي سگهجي ٿو، ته وري ان ۾ ”عين الملڪ“ واري فقره کي ”علاء الملڪ“ ۾ پڙهي سگهجي ٿو (۲).

ظاهر آهي ته مترجم علي ڪوفي بعد، ٻين ماڻهن جن سندس فارسي ترجمي جا قلمي نسخا پڙهيا هوندا انهن کي به هن ڊگهي ۽ مبهم لقب سان ڪتاب کي ياد ڪرڻ ۾ آساني نه ٿي هوندي. اهوئي سبب آهي جو ”طبقات اڪبري“ (تصنيف ۱۰۰۲ هـ) جي مصنف (جنهن جو حوالو آڳاٽي ۾ آڳاٽو آهي) توڙي ان بعد ”زبدة التواريخ“ (تصنيف سنه ۱۰۰۴-۱۰۲۵ هـ) جي مصنف، هن ڪتاب کي علي ڪوفي جي ان ڊگهي ”لقب“ جي بدران هڪ مختصر نالي ”منهاج الملڪ“

(۱) فتحنامي ص ۳۶۸ (۲) ڏسو حاشيه (۱) - (۱) ص ۳۶۸ ۽ آخر ۾ ص ۵۵۳ تي ڏنل حاشيه ۳۶۸/[۲۴۷].

سان ياد ڪيو آهي. ٻيو ته جيڪڏهن مترجم علي ڪوفي پنهنجي
 ايجاد ڪيل انهيءَ ڊگهي لقب کي پنهنجي ترجمي جي شروع
 واري ڏيڇاڇي ۾ بيان ڪري ها ته ٻيون پڙهندڙ ان کي آساني
 سان معلوم ڪري سگهن ها، ۽ پوءِ کڻي ڪتاب کي ”منهاج الدين“
 يا ”منهاج المسالك“ جهڙن مختصر نالن سان سڏين ها ته به
 متفق طور ”منهاج“ لفظ هن ترجمي جي نالي جو ڀڪو پايه بنجي
 وڃي ها. مگر جيئن مٿي بيان ٿي چڪو، علي ڪوفي کي پنهنجي
 ترجمي لاءِ موزون لقب چونڊڻ جي دير سان ياد ڪيري آئي ۽
 اهو لقب ڪتاب جي آخر ۾ بيان ڪيائين. انهيءَ ڪري پوين
 پڙهندڙن کي ڏيڇاڇي ۾ ڪتاب جو ڪوبه نالو نظر ڪرڻ آيو،
 ۽ شروع واري تاريخي باب ۾ ڇچ بابت ڏنل ڊگهي بيان ۽
 ڇچ جي حرقت ۽ هوشيارِي کان متاثر ٿي، ”شاهنامہ“ ۽
 ”ڪندر نامہ“ جي مناسبت سان، هن ڪتاب کي ”چچنامہ“
 سڏيائون. پاڻجي ٿو ته ڪتاب جو اهو مصنوعي نالو ڪافي
 آڳاٽي وقت کان مشهور ٿيو، ڇاڪاڻ ته ”طبقات اڪبري“ جو
 سنہ ۱۰۰۲ ه ۾ تصنيف ٿيو، ۽ جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود
 ڪتاب آهي جنهن ۾ فتحنامي جو ذڪر ملي ٿو، تنهن جا ان
 متعلق هي الفاظ آهن ته: ”تاريخ منهاج المسالك ڪم مشهور به
 چچ نامہ است“ (۱). ان جي معنيٰ ته ڪم از ڪم ۱۰۰۲ ه کان
 گهڻو اڳ علي ڪوفي جو هيءَ فارسي ترجمو ”چچنامہ“ جي
 غلط مگر آسان نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. ”طبقات اڪبري“
 بعد ”بيگلارنامہ“ جو سنہ ۱۰۱۷ ه جي تصنيف آهي ان ۾
 به هن ترجمي کي ”ڪتاب چچنامہ“ جي عام نالي سان سڏيو
 ويو آهي (۲). خود فتحنامي جي سڀني موجوده قلمي نسخن ۾
 سڀ کان آڳاٽو قلمي نسخو جو شوال سنہ ۱۰۶۱ ه ۾ لکيو ويو
 ۽ جو پنجاب يونيورسٽي لائبرري ۾ محفوظ آهي، ان جي سر ورق
 تي به هيءَ عبارت لکيل آهي: ”اين تاريخ فتح سند است متعلق

(۱) طبقات اڪبري، جلد ۳ ص ۵۰۶ (۲) بيگلارنامہ، نسخہ قلمي
 مکتبه عاليہ هزارئس مير نور محمد خان مرحوم حيدرآباد سنڌ.

چچنامه خواند است محمد بن قاسم خویش حجاج" (۱). هن مبهر عبارت ۾ پڻ "چچنامه" جو نالو موجود آهي. انهن حوالن سان ظاهر آهي ته ۱۱- صدي هجري جي شروع کان هيءَ ڪتاب "چچنامه" جي عام نالي سان سڏجڻ لڳو، بلڪ ان کان به اڳ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. ان وقت کان اڄ تائين اهو ڪتاب انهيءَ نالي سان مشهور رهيو آهي، حالانڪ علمي طور انهيءَ نالي کي متفقہ طور استعمال ڪوٺ ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته هن ڪتاب جي قلمي نسخي ۾ (جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو) جو سنہ ۱۲۰۲ هـ جو لکيل آهي، ان ۾ ڪتاب جو نالو "مہناج الدين معروف بہ چچنامہ" ڄاڻايل آهي، ۽ ٻئي نسخي ۾ (جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو) جو سنہ ۱۰۸۸ هـ جو لکيل آهي- ان ۾ ڪتاب جو نالو "تاريخ قاسمي" يا "چچنامہ" لکيل آهي.

ٻيڙحال ڪتاب جي اصل عربي نالي جو نشان نہ ملي، خود اصل فارسي نالي جو مبهر هئڻ، ۽ آساني خاطر ٻين بدليل ۽ غلط نالن جي رائج ٿيڻ جو وڏو سبب مترجم علي ڪوفي جي اصل ڪتاب متعلق بي احتياطي ۽ پنهنجي ڪيل ڦيرگهير آهي. هيٺ اسان انهيءَ اهم مسئلي تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

(۱) هن ساڳئي سرورق جي چوٽي تي ڪي طرف "فتح نامه ابا مسلم" جا الفاظ لکيل آهن ۽ ان بعد مٿين ڄاڻايل عبارت آهي: ان جي هيٺان وري هيءَ ناآصر عبارت آهي: "ابن قصه ابا مسلم مروزي که جنگ کرده باشد..... مروروز..... وکشتن او درين ڪتاب تعار مذکور شد..... فتحنامه ابن..... مروروز..... و حافظ محمد ظهور الدين". هن عبارت جو سلسلو وري نسخي جي بالڪل پوئين صفحي تي پٺيان شروع ٿئي ٿو جنهن جو تعلق ابو مسلم مروزي (خراساني) ۽ خراسان جي گورنر نصر بن سيار جي لڙائي سان آهي، مگر انهيءَ سڄي عبارت جو هن نسخي جي اندروني مواد سان ڪو به تعلق ڪونهي.

مترجم علي ڪوفي ۽ سندس فارسي ترجمه

مترجم:- خود مترجم بابت اسان کي صرف اهيئي محدود حالات ملن ٿا جي هن پاڻ پنهنجي متعلق پنهنجي فارسي ترجمي جي ديباچي ۾ ۽ وري ڪتاب جي آخر ۾ ڏنا آهن. پنهنجو سڄو نالو ”علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي“ (۱) ڄاڻايو اٿس (ص ۱۱). سنه ۶۱۳ هـ ۾ سندس عمر ۵۸ ورهيه هئي (ص ۱۲)، جنهن جي معنيٰ ته هو تقريباً ۵۵۵ هـ ۾ ڄائو. سندس نسبت ”ڪوفي“ مان گمان نڪري ٿو ته شايد هو ڪوفي ۾ ڄائو ۽ اتي ئي وڏو ٿيو. سندس بيان موجب هو جڏهن ”پنهنجي عمر جو هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ۽ ڪمپني دنيا مان وڌو نصيب ۽ مڪمل حصو کڻي ڇڏيو تڏهن حادثن جي مصيبتن ۽ زماني

(۱) اصل فارسي عبارت هن طرح آهي، ”بله دولت محمدي علي بن محمد بن ابي بڪر ڪوفي- ص [۸]. ڪتاب جي قلمي نسخن ۾ ڪن صاحبن غلطي وڃان لفظ ”محمدي“ کي ”محمد“ يا ”محمد بن“ ڪري پڙهيو آهي ۽ اهڙي طرح ”اليت“ (جلد ۱ ص ۱۳۱ توڙي ”ايئي“ (فهرست انديا آفيس لئبرري No. 435) مؤلف جو نالو ”محمد علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي“ ڪري لکيو آهي، ۽ ”ريو“ (فهرست متحف بريطانيه جلد ۱، ص ۲۹۰) وري ”محمد بن علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي“ ڪري ڄاڻايو آهي، حالانڪ فارسي متن ۾ ٽن ٻين جاين تي مؤلف پنهنجو ذاتي نالو صاف طور ”علي“ ڪري لکيو آهي- ڏسو ص ۱۱ / [۸]، ۵ / [۱۱] ۽ ۱۹ / [۱۳]. روهڙيءَ جي سيد محب الله پنهنجي مختصر تاريخ سنڌ (فارسي قلمي نسخي) ۾ به دفعا مؤلف جو نالو ”علي بن ابراهيم ڪوفي“ ڪري لکيو آهي مگر خود مؤلف جي پنهنجي عبارت انهيءَ گمان جي ترديد ڪري ٿي.

جي اوچتين آنتن کان [مجبور ٿي] پنهنجي اصولڪي وڌائين ۽ پيدائش جي جڳهه کان جدا ٿي ڪي ڏينهن اچي آڇ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين“ (صص ۱۱-۱۲) هن مان ظاهر آهي ته سندس اوائل زندگي ڪافي آرام ۽ شان سان گذري، ۽ زندگي ۾ ”مڪمل“ ڪاميابي واري فقره مان گمان نڪري ٿو ته شايد هو جواني بعد، يعني اندازاً چاليهن ورهين جي ڄمار کان پوءِ، پنهنجي اصلي وطن (ڪوفي؟) مان مجبوراً هجرت ڪري آخر ”ڪي ڏينهن اچي آڇ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين“ (صص ۱۱-۱۲). ان وقت اتي جي حڪومت سنڌ ۽ ملتان جي سلطان ناصرالدين قباچ (۶۰۲-۶۲۵ هـ) جي هٿ ۾ هئي جو هڪ بهادر، بيدار مغز ۽ علم پرور سلطان هو، ۽ مغلن جي فتنه سبب خراسان، غور ۽ غزنه جي فاضلن ۽ عالمن اچي سندس دربار ۾ آجيو ورتو هو ۽ سلطان مڙني سان مهربانيون ڪيون. سندس وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر پڻ هڪ وڏو علم دوست ۽ عالمن جو قدردان هو. وزير شرف الملڪ علي ڪوفي جي وڏي عزت ڪئي ۽ کيس دل کولي نوازيو، ۽ اهڙيءَ طرح هو ڪيئي سال سندس ”مهرباني جي پاڇي“ ۾ رهيو ۽ سندس ”احسان تي پلجي“ آرام ورتائين (ص ۱۵). وزير شرف الملڪ بعد سندس اولاد به کيس نعمتن سان نوازيو جو پاڻ لکي ٿو ته ”سندس اولاد..... جي نعمت جا حق تنهنجي گردن تي لازم آهن“ (ص ۱۵).

فتحنامه جي ديباچي مان ظاهر آهي ته علي ڪوفي هڪ ديندار شخص هو. ص ۹ تي سلطان ناصرالدين قباچ بابت سندس دعائيه اشعار ۽ ص ۱۸ تي ڏنل قطعہ ڏيکارين ٿا ته هو هڪ چڱو خالص شاعر هو. فتحنامي جو ترجمو سندس سادي فارسي نثر ۽ مؤثر املوب بيان جي ساک پري ٿو، ۽ پڻ اسلامي تاريخ سان سندس خاص دلچسپي ثابت ڪري ٿو. غالباً انهن علمي ۽ ادبي لياقتن سبب ئي سلطان ناصرالدين ۽ سندس قابل وزيرن جي دربار ۾ علي ڪوفي کي

مقبوليت حاصل ٿي. مگر سنہ ۶۱۳ ھ ۾ جڏهن سندس عمر انونجاء ورهيه هئي، سندس بخت ڦيرو کاڌو ۽ خوشي خاڪ ٿي وئي. انهيءَ ڪري ٻيا سڀ آسانگا ڀلي تصنيف ۽ تاليف طرف توجهه ڪيائين ۽ هندستان جي اوائلي اسلامي فتوحات بابت ڪتاب جي ڳولا ۾ آڇ مان اروڙ جو سفر اختيار ڪيائين، جتي مولانا امام قاضي اسماعيل سان ملاقات ٿيس. قاضي اسماعيل کيس اوائلي اسلامي فتوحات جي تاريخ متعلق هڪ عربي ڪتاب ڏيکاريو جو قاضي صاحب جي ”ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين“ لکيل هو ۽ جو سندس خاندان ۾ هڪڙي کان ميراث طور رهندو پئي آيو (ص ۱۴). علي ڪوفي هن ڪتاب کي عربي مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان ترجمي کي پنهنجي مرحوم سربي وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر جي زنده فرزند عين الملڪ فخر الدين حسين جي نام نامي اسم گرامي سان منسوب ڪيو (ص ۱۶-۱۷). غالباً وزير عين الملڪ کانئس منهن موڙيو هو ۽ انهيءَ ڪري هن ڪتاب جي انتساب ذريعي سندس رضامنڊو حاصل ڪرڻ ٿي چاهيائين: ”ڇئن هن ڪوٽي وٽ جي وسيلي آساني سان درجا حاصل ڪري سگهي، ۽ بلند درگا ۾ ويجهڙائي حاصل ٿئي ۽ قبوليت جي اقبال سان مشرف ٿئي“ (ص ۲۰).

علي ڪوفي جو اهوئي ترجمو ٿيل ڪتاب ”فتحنامه“ جو هن وقت ”چچنامہ“ جي نالي سان سڏجي ٿو، اسان تائين پهتو آهي. اهو معلوم نه آهي ته ان تاليف بعد علي ڪوفي ڪيترو وقت زنده رهيو ۽ ٻيا ڪهڙا ڪتاب لکيائين. مگر جيئن ته هن باقي عمر لاءِ تصنيف ۽ تاليف کي ئي پنهنجو خاص مشغلو بنايو هو، انهيءَ ڪري ٿي سگهي ٿو ته هن ٻيا به ڪي ڪتاب لکيا هجن. هن پوئين دؤر جي هڪ مصنف سيد محب الله پنهنجي مختصر ”تاريخ سنڌ“ ۾ علي ڪوفي جي ٻن ٻين ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن پر سندس نالو غلطيءَ وچان ”علي بن ابراهيم ڪوفي“ ڪري ڇڏايو اٿس. تاريخ

جي ”حصي دوم“ (”در تفصيل امصار و بلاد و حصار و قصبات
 سنده و وجه تسميه و لغة آنها“) ۾ حيدرآباد توڙي ماڻيلي
 جي بناء بابت ڪتاب ”تنقيح الاسناد“ جون عبارتون اختصار
 سان نقل ڪيون اٿس. ۽ شهر ميرپور (لڳ ماڻيلي) بابت پڻ
 ساڳئي ڪتاب مان نقل ڪرڻ بعد لکيو اٿس ته: ”انتهئي ترجمه
 ’تنقيح الاسناد في تشریح الامصار و البلاد‘ تصنيف علي بن
 ابراهيم الكوفي صاحب چچنامه“ وري ڪتاب جي ”حصه سوم“
 (”بقية ذيل الاوراق در تشریح ذوات سنده“) ۾ ذات ”ڪلتاس“
 بابت لکي ٿو ته ”صاحب ڪتاب الانساب علي بن ابراهيم
 الكوفي ميگويد كه ڪلتاس نام مردی بود از مغول كه حالا
 ڪلتاسيان منسوب باو اند.“ ڪتاب جي حصه چهارم“ (”تمه
 خاتمه در تشریح بعضی اساکن و جبال مشهور و غيره“) ۾
 ”نهان ستي“ (ستين جو ٿان) بابت پڻ ساڳئي ”ڪتاب الانساب“
 مان عبارت نقل ٿيل آهي جنهن جي آخر ۾ آهي ته: ”انتهئي خلاصه
 عبارت سيد علي اصغر ٿنوي.“ جنهن جي معنيٰ ته دراصل
 سيد علي اصغر ٿنوي ”ڪتاب الانساب“ جو حوالو پنهنجي
 ڪتاب ۾ آندو هو ۽ سيد محب الله اها عبارت نقل ڪئي
 آهي. سيد محب الله پنهنجي ڪتاب ۾ هيٺين ماخذن جا نالا
 ڏنا آهن: چچنامه، تحفة الكرام، تاريخ طاهري، جمع الجوامع،
 طبقات بهادر شاهي، تاريخ بي بدل، رساله سيد علي اصغر ٿنوي
 الملقب به خاڪسار، ۽ تاريخ سيوستاني. علي ڪوفي جي
 ڪتابن جو ذڪر ماخذ طور ڪرڻ ڪيو اٿس، جو غالباً علي
 ڪوفي جا ڪتاب وٽس ڪين هئا پر جن ڪتابن مان نقل
 ڪيائين تن ۾ علي ڪوفي جي ٻن ڪتابن جا حوالا موجود
 هئا. چنانچه علي ڪوفي جي ”ڪتاب الانساب“ جو حوالو
 ”رساله سيد علي اصغر ٿنوي“ جي عبارت ذريعي نقل ٿيل
 آهي ۽ ٻئي ”ڪتاب تنقيح الاسناد في تشریح الامصار و البلاد“ جو
 حوالو به غالباً هن ساڳئي رستي، يا تاريخ سيوستاني تان ورتل

آهي، جيتوڻيڪ اهو ڄاڻايل نه آهي ۽ ائين ٻيو معلوم نٿي جو
ڄڻ ته اهو ڪتاب خود سيد محمد ولد جي آڏو موجود هو.

بهرحال علي ڪوفي جي انهن ٻن ڪتابن جا اهي انوکا
۽ مبهم مگر دلچسپ حوالا ڏيکارن ٿا ته علي ڪوفي پنهنجي
باقي زندگي تصنيف ۽ تاليف ۾ صرف ڪمي ۾ ”فتحنامه“ جي
علاوہ غالباً ٻيا ڪتاب پڻ لکيائين، پر فقط سندس ”فتحنامه“
وارو فارسي ترجمو ئي سندس تصنيفات ۾ سڀ کان مشهور ٿيو.
فارسي ترجمو تي تنقيدي نظر: اصل عربي ڪتاب جي حقيقت
نائين پيڇن لاءِ هيءُ معلوم ڪرڻ ضروري آهي ته مترجم علي
ڪوفي سندس هن فارسي ترجمي ۾ پنهنجي طرفان ڪهڙا اضافو
ڪيا آهن يا ڪهڙيون ترميمون ڪيون.

مترجم ”مخلص ڪتاب“ يعني ڪتاب جي خاتمي واري
عنوان هيٺ: هن ڪتاب کي عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمي
ڪرڻ جي ضرورت ۽ اهميت کي واضح ڪندي لکي ٿو ته:-

”اگرچ عربي زبان ۽ حجازي لغتي ۾ وڏو درجو هوس.....
ليڪن جنهن صورت ۾ حجاري پرده ۾ (يڪيل) هو ۽ پهلوئي
(فارسي) ٻوليءَ جي زبور ۽ سينگار کان خالي هو، تنهنڪري
عجم ۾ رائج نه ٿي سگهيو. ايران جي ڪنهن به سينگاريندڙ،
نه هن فتح نامي جي ڪنوار کي سينگارڻو هو، ۽ نڪي زبان
جي سينگار خاني ۽ حڪمتن جي بچڪي (بغچه) مان هن کي
ڪو وڳو ڏيکاريو هو: نه عقل جي خزاني مان ڪو زبور پٿرڻو
هو، ۽ نه وري فصاحت جي ميدان ۽ بلاغت جي باغيچن مان
هن ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو هو“ (ص ۳۶۹).

مترجم جا مٿيان الفاظ ”فارسي ترجمي“ بابت سندس خيالات
جي ترجماني ڪن ٿا. سندس خيالن موجب (۱) ايراني مصنفن جي طرز
موجب ان کي سينگارڻ، (۲) زبان جي رنگيني سان ان کي ڇمڪائڻ، (۳)

دانائي ۽ عقل جو زيور پهرائڻ يعني ته ضرورت مطابق تشريح ڪرڻ ۽ نتيجا ڪڍڻ، ۽ (۱۴) اسلوب بيان کي فصاحت ۽ بلاغت جي سانچي ۾ سمجهڻ. اهي جملي ضرورتون هن ”فارسي ترجمي“ ۾ درڪار هيون. مترجم جي انهيءَ نظريي جو عڪس سندس هن ڪيل فارسي ترجمي ۾ ڇاڄا نظر اچي ٿو ۽ سندس انهيءَ نظريي کي سمجهڻ سان سندس طرفان ڪيل اضافن ۽ ترميمن جو به پتو لڳائي سگهجي ٿو.

شروع ۾ پهرين ويهن صفحن (۱-۲۰) ۾ ڪتاب جو ديمآچو، ۽ آخر ۾ ”دعاء“ ۾ مخلص ڪتاب“ (ص ص ۳۶۸-۳۷۰) وارا عنوان ته ظاهرآ مترجم طرفان آهن جن کي شامل ڪرڻ ۾ هو بالڪل حق بجانب آهي. مگر انهن کانسواءِ به ٻيا ڪافي اضافا آهن جي مترجم جي مٿي ڏيکاريل نظريي جي زير اثر ڪتاب جي متن جو جز بنجي ويا آهن. ان سلسلي ۾ هيٺيان اضافا غور طلب آهن:-

(۱) عورتن جا قضا ۽ عشقيه افسانا:- ’فتحنامه‘ ۾ جو خالص تاريخي مواد، واقعات ۽ فترحات جي ذڪر جي صورت ۾ موجود آهي، ان جي تسلسل خواه تفصيل تي معتبر عرب تاريخون شاهد آهن ازانسواءِ خود فارسي عبارت جي جملن جي سٺا ۽ ساخت ظاهر ڪن ٿا ته اهو اصل عربي متن تان ترجمو ٿيل آهي. انهيءَ خالص تاريخي مواد جي برعڪس جو حڪايي ۽ روايتي مواد آهي تنهن جي فارسي عبارت ٿي ڏيکاري ٿي ته اهو مواد اصل عرب مؤرخن جو نه آهي ڇاڪاڻ جو نه ان ۾ خالص تاريخي حقائق سان بحث آهي ۽ نڪي وري ان ۾ انهن آڳاٽن عرب مؤرخن جي اسلوب بيان وارو ايجاز ۽ اختصار آهي.

اسان مٿي چئي آيا آهيون ته اهو حڪايي مواد اڪثر مقامي روايتن تي مبني آهي، ۽ شايد اروڙ ۽ بکر جي عربي النسل قاضين جي ڪوشش سان ان کي گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو هجي. انهيءَ مواد ذريعي فارسي مترجم علي ڪوفي کي هن ڪنوار کي

سينگارڻ لاء ميدان ملي ويو، ۽ جتي جتي عورتن بابت اشارا هئا تن کي هن پنهنجي ترجمي ۾ فارسي وارو انسانوي ۽ روماني رنگ ڏيئي بنائي ٺاهي پيش ڪيو. اهڙيءَ طرح رائي سونهن ديوي ۽ ڇچ جو عشق (صص ۲۸-۳۲)، ڏاهر جي پيءُ ”ماين“ ۽ سوئين راءِ پاتيه جي مڱڻي جو قصو (صص ۷۴-۸۰)، ڏاهر جي زال ”لاڙي“ ۽ محمد بن قاسم جي شادي جو قصو (صص ۱۳۱ ۽ ۲۶۸)، ڏاهر جي پاڻيچي ’جمن‘ ۽ سندس نڪاح جي حڪايت (صص ۲۸۴-۲۸۵)، جيسين مان ڪيرج جي راجا دروهر جي پيءُ ’ڇڳي‘ جي محبت جو داستان (صص ۳۳۶-۳۴۶)، ۽ آخر ۾ ڏاهر جي ٻن ڌيئرن، محمد بن قاسم ۽ خليفي وليد وارو قصو (صص ۳۶۳-۳۶۷)۔ انهن مڙني قصن کي انسانوي رنگ ڏيئي، مرچ مصالح ڪندي، نوڙي مان نانگ بنائي پيش ڪرڻ ۾ فارسي مترجم علي ڪوفي جو غالباً وڏو هٿ آهي. اهو سندس روماني تخيل جو نتيجو آهي جو رائي سونهن ديوي فارسي شعر ۾ پنهنجي محبت جو اظهار ڪري ٿي (ص ۲۹)، ۾ پڻ ”ڪيرج“ جي حاڪم دروهر جي پيءُ ’ڇڳي‘ جيسين جي عشق جي آڳ ۾ ٻڃي ۽ ٻجري ٿي ۽ بستري تي ليٽندي فارسي رباعي جهونگاري ٿي (ص ۲۴۰). مطلب ته اصل متن ۾ انهن ڪالهن بابت جي ڪو اشارو هو ته ان کي چڪي افسانو بنائين. سندس اهو وڌاءُ صرف عشقي حڪايتن تائين محدود نه رهيو بلڪ جتي به گنجائش ڏنائين اتي ڪالھ کي وڌايائين. صص ۳۰۸-۳۲۹ تي اروڙ جي جادوگر ٻائي واري ڪالھ محض هڪ اجائي ڏيکھ آهي، ۽ صص ۲۳۴-۲۳۶ تي برهمڻ سپاهي ۽ محمد بن قاسم جي ڪالھ به سندس هن وڌاءُ جو ٻيو مثال آهي جنهن ۾ اروڙ جو برهمڻ سپاهي فارسي شعر پڙهي ٿو!!

(۲) عبارت آرائي: مترجم، ترجمي متعلق ”عبارت جي هار“ (ص ۱۵) ۽ ”زبان جي سينگار خانہ“ (ص ۳۶۹) جي خصوصيتن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان مطابق پنهنجي هن ترجمي ۾ پڻ محض عبارت

آرائي ۽ رنگين بياني خاطر کي اضافا ڪيا اٿس جن جو نفس مضمون سان ڪوبه تعلق ڪونهي.

انهن اضافن مان هڪ ته (غالباً سندس پنهنجا) اهي فارسي اشعار آهن جي ڪنهن نه ڪنهن زال يا مرد جي وatan چوایا اٿس (جن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي) يا موقعي جي مناسبت سان آندا اٿس۔ مثلاً ص ۳۳ تي هڪ فارسي رباعي وعده وفائي جي اصول جي تصديق خاطر، ۽ ص ۳۴ تي شاعر ابوالفتح بستي جي هڪ عربي قصيده (۱) جو بيت ”صلاح مشوره جي حڪمت عملي بابت، شاهد طور آندا اٿس.

ٻيو ته اسلوب بيان جي رنگيني خاطر سڌي سنئين ڳالهه کي تڪليف ۽ تصنع سان ادا ڪيو اٿس، جنهن جو مثال هيٺيون ٻار ٻار آيل عبارتون آهن جن جي سنئين سڌي الفاظ ۾ معنيٰ آهي ته ”سچ لئو“ ”صبح ٿيو“ يا ”سچ اڀريو“۔

ص ۴۶: جڏهن دنيا ڪاري گودڙي ڍڪي ۽ ستارن جو بادشاهه رات جي ڪارنهن واري چادر ۾ لڪي ويو.

ص ۶۷: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح صادق اونداهي جي پردي مان اطمس جو لباس پهري ظاهر ٿيو.

ص ۱۷۴: جڏهن رات جو سرمائي ڀردو ستارن جي بادشاهه (سچ) جي روشنائي جي چوڪ سان ڦاٽي پيو.

ص ۲۴۹: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح (پنهنجو) جهان کي مينگاريندڙ ۽ دل کي وڻندڙ حسن، مشرق جي طرف کي ڏيکاريو.

ص ۲۸۸: جڏهن صبح صادق انڌاري رات جي پرده مان ٻاهر نڪتو.

ص ۳۴۰: ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سچ) آسمانن جي برجن ۾ نڪتو ۽ سرمائي ڀردو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين،

ص ۳۶۲: ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) رات جي پرده مان ظاهر ٿيو.

(۳) لقين جا اضافا: مترجم جي ڏينهن ۾ بادشاهن، بزرگن جي شان ۽ شوڪت خاطر فخرية لقبن جو استعمال عام ٿي چڪو هو. ”شهاب الدين“ ۽ ”معزالدين“ ٻئي سلطان محمد بن سام غوري جا شاهي لقب هئا. کائنس پوءِ سلطان ”ناصرالدين“ قباچه جي حڪومت ۾ مترجم علي ڪوفي آڇ ۾ آيو. سلطان ناصرالدين جي وزير ابوبڪر جو لقب ”رضي الدين“ هو جو علي ڪوفي جو وڏو مربي هو. ان بعد وزير ابوبڪر جو پٽ حسين ”نورالدين“ جي لقب سان وزير ٿيو، جنهن ڏانهن علي ڪوفي پنهنجو فارسي ترجمو منسوب ڪيو. وقت جي انهيءَ رواج موجب علي ڪوفي به پنهنجي ترجمي ۾ اڳين بزرگن ۽ اميرن جي نالن اڳيان اهڙن لقبن جو اضافو ڪيو. مثلاً پنهنجي متن ۾ (۱) ص [۱۲]/۱۶ تي نبي صلعم جي ساٿي ابوسوسي الاشعري رضه کي ”ڪريم الدين، وجيدالعرب، نظام الملة و قوام الملة“ جي لقبن سان ياد ڪيو اٿس، حالانڪ ان وقت ۾ اهڙن لقبن جو نالو نشان به ڪرڻم هو. ساڳيءَ طرح ص [۹]/۱۳ تي محمد بن قاسم کي ”عمادالدولة و الدين“ جو لقب ڏنو اٿس، ٻين پنجن جاين (۲) تي محض ”عمادالدين“ تي اڪثفا ڪئي اٿس، ۽ ص [۲۷]/۱۸۱ تي وري کيس ”ڪريم الدين“ جو لقب ڏنو اٿس. امان ص ۳۷۲ تي ڏنل حاشيد ۾ وضاحت ڪئي آهي ته محمد بن قاسم انهن لقبن کان آڇو هو ۽ محض سندس ڪنيت ”ابوالبهار“ هو. ص [۲۳۵]/۲۴۷ تي اروڙ جي قاضي موسيٰ لاءِ ”برهان الملة والدين“

(۱) هن ترجمي ۾ ڪي القاب به سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ويا آهن انهيءَ ڪري تصديق لاءِ فارسي متن ڏسڻ گهرجي جنهن جا صفحا چورس ڏنڪين ۾ ڏنل آهن (۲) ڏسو صص [۱۳، ۱۰۶، ۱۴۱، ۱۶۳ ۽ ۲۴۴]/۱۳۰

جو لقب آندو اٿس ۽ سندس اولاد مان پنهنجي همعصر قاضي اسماعيل کي وري ص [۹] تي ”ڪمال الملة والدين“ جو لقب ڏنو اٿس. نه فقط ماڻهن لاءِ مگر پنهنجي هن فارسي ترجمي لاءِ به ص [۲۴۷]/۳۶۸ تي ”منهاج الدين.. الخ“ جو لقب تجويز ڪيو اٿس. مطلب ته اهي لقبن وارا اضافو مجض سندس ”زبان جي سينگار خان“ جون سوکڙيون آهن ورنه انهن جو حقيقت سان ڪوبه تعلق ناهي.

(۴) تشريحي اضافو:- ترجمي ڪرڻ وقت اصل عربي متن ۾ آيل ڪن شهرن يا مڪانن جي نالن کي مترجم مختصر الفاظن ۾ سمجهايو آهي ته اهي سندس وقت ۾ ڪٿي هئا يا ڪهڙا هئا. مثلاً ص ۶۷/[۴۹]: ڇچ، مڪران ۽ ڪرمان جي وچ ۾ حد مقرر ڪئي. انهيءَ حد جي وڌيڪ وضاحت لاءِ چيو ويو آهي ته ”اها ساڳي حد اسان جي هن وقت تائين قائم آهي.“ اهي الفاظ ظاهراً مترجم جا آهن ۽ محض گمانِي آهن.

ص ۶۸/[۴۹]: هت شهر ’قنڊايل‘ جي وضاحت ۾ ڄاڻايل آهي ته ”قنڊايل يعني قندهار.“ يعني قندهار وارو فقره ظاهراً مترجم جي طرفان آهي جو صحيح نه آهي. قنڊايل مان مراد ”گنداوا“ آهي جنهن بابت اسان ص ۴۱۶ تي ڏنل حاشيه ۾ روشني وڌي آهي.

ص ۱۵۲/[۱۰۷]: هن صفحي تي ”ڪارمتي“ ۽ ”ندمتي“ لفظن جي تشريح مترجم طرفان ڪيل آهي ۽ لکي ٿو ته: ”ڪارمتي يعني گلشور“ (ڪاري مٽي) ۽ ”ندمتي يعني گل سمين“ (چاندي جهڙي مٽي). سندس انهن فقرن تي ص ۴۵۸ تي ڏنل حاشيه ۾ روشني وڌي وئي آهي.

ص ۲۴۷/[۱۷۱] هت لفظ ”نيم نيزه“ جي تشريح ۾ لکي ٿو ته ”لو هو دستو جنهن کي سيل به چوندا آهن“ ۽ وري ص ۲۵۸/[۱۷۸] تي به ساڳي لفظ جي وضاحت ڪندي لکيو اٿس ته ”لو هو جا دستا جنهن کي هندو سيل چوندا آهن.“

ص ۳۱۷/[۲۱۷]: هن صفحي تي شهر برهمڻاڀاد جي وضاحت ۾ چيل آهي ته برهمڻاڀاد يعني بابراه. ”يعني بابراه“ وارو فقره مترجم طرفان آهي ۽ هن صحيح طور برهمڻاڀاد جو مقامي نالو ”بابراه“ (يعني ٻانڀڻاه) ڏنو آهي جيئن ته اسان ص ۵۰۷ تي ڏنل حاشيه ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي.

مٿيان جملي اڃا مترجم علي ڪوفي پنهنجي فارسي ترجمي ۾ رنگين بياني، عبارت آرائي، يا تشريح خاطر ڪيا آهن ۽ سندس نقطه نگاه کان هو ان ۾ حق بجانب آهي. البت انهن اڃا اصل صحيح ۽ معتبر عربي تاريخ جي ڪتاب کي افسانوي رنگ ڏنو آهي، ۽ ان جي قدر ۽ قيمت کي سطحي محققن جي نظر ۾ البت گهٽايو آهي. تنهن هوندي به گهري نظر سان مترجم جي انهن اڃا جي پرکي سگهجي ٿو ۽ ڪتاب جي اصليت کي پروڙي سگهجي ٿو.

انهن اڃا جي علاوه، مترجم علي ڪوفي کان ڪي ڪميون عمدآ توڙي سهواً واقع ٿيون آهن جن جي تلافِي مشڪل آهي. هيٺين ڪمين، خاص طور اصل عربي ڪتاب جي صحت تي وڏو اثر وڌو آهي:

(۱) پهريون ته مترجم علي ڪوفي اصل ڪتاب جو نالو نه ڏنو ۽ ان جي بدلي پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ پر ٽڪلف نالو تجويز ڪيو. انهيءَ اصولي ڪمي نه صرف اصل عربي ڪتاب جي نالي کي سڄو ڪري ڇڏيو بلڪ آينده لاءِ ان جي جڙتو نالن لاءِ ميدان کولي ڇڏيو، جنهن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي.

(۲) ٻيو ته مترجم، اصل عربي ڪتاب ۾ مختلف بيانن بابت راوين جي سندن وارن سلسلن کي ڪيترن ئي جاين تي غير ضروري سمجهي ڇڏي ڏنو آهي ۽ راوين جي نالن ڏيڻ بدران محض ”راوين“ يا ”ڪنڊرن“ جهڙا مبهم الفاظ ترجمي ۾ رکيا آهن. مثلاً:-

- ص ۲۱ ڪتاب جي شروعات ۾ ٺٽي راوين جا نالا حذف ڪري
هنن مبهم لفظن مان شروع ڪري ٿو ته: ”خبرن
جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن هن طرح بيان ڪيو
آهي- الخ“.
- ص ۳۹ ”هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو مصنف هن
طرح روايت ٿو ڪري- الخ“ (چچ جي راڻي ۽
سوفن ديوي مان شادي بابت)
- ص ۵۲ ”هن فتح جي ڳالهه لکندڙ هن طرح چيو آهي- الخ“
(چچ جو ڪشمير کان اڙوڙ ۾ واپس اچڻ بابت)
- ص ۹۷ ”هنن خبرن جي راوين ۽ هنن روايتن جي ڄاڻن هن
طرح بيان ڪيو آهي- الخ“ (عهد اسلام ۾ فتح جي
شروعات بابت)
- ص ۱۰۱ ”هن روايت جي ڪن راوين ۽ هن داستان جي ڪن
لکندڙن بيان ڪيو آهي- الخ“ (حضرت عثمان رض
جي ڏينهن ۾ فتوحات بابت)
- ص ۳۱: ”خبرن ۾ تصرف ڪندڙ ۽ روايتن جا تفسير ڪندڙ
هيئن ٿا چون- الخ“ (محمد بن قاسم جي سنڌ جي مجاذ
تي مقرري بابت)
- ص ۲۰۰ ”هن ڳالهه جي راوي چيو ته- الخ“ (علاقي ۽ جي ڏاهر
کي نصيحت بابت)
- ص ۲۴۹ هنن ڪنوارين (حڪايتن) جي سينگاريندڙن هن طرح
روايت ڪئي آهي ته- الخ“ (۱۰- رمضان تي محمد
بن قاسم ۽ ڏاهر جي جنگ بابت).
- انهن حذف ڪيل سندن جي بناء تي چئي سگهجي ٿو
ته اسان جي فارسي مترجم کي تاريخي اسناد جي اهميت جي پوري ڄاڻ
نه هئي. ڀانئجي ٿو ته اصل سندن ۾ ڏنل ٺٽي عربي نالن کي ڪيئي،

اجمالي طور مٿين سهڻن لفظن وارن جملن لکڻ سان مترجم ڪتاب جو زيب و زينت وڌائڻ ٿي گهريو. مٿين جاين مان ڪتاب جي شروعات، اسلامي فتوحات جي شروعات وغيره اهڙا مقام آهن جن تي عربي تاريخ جي اصول موجب سمنڊون تفصيل سان بيان ٿيل هونديون؛ غالباً مترجم اهي اسناد جا خاص ڊگها سلسلا محض عبارت آرائي خاطر حذف ڪيا آهن ڇاڪاڻ ته ٻين جاين تي جتي هڪ يا ٻن راوين جا نالا آهن ته اهي قائم رکيا اٿس؛ ممڪن آهي ته انهن مان ڪن جاين تي، خصوصاً قبل از اسلام وارن بيانن (مثلاً ڇچ جي راڻي سونهن ديوي سان شادي) لاءِ اسناد جا سلسلا نه به هجن، مگر عهد اسلام وارن اسناد جي حذف هئڻ سبب اها پرڪ به مشڪل ٿي پئي آهي؛ ڪافي وڻوڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ص ۹۷ تي ”عهد اسلام پر فتوحات“ واري اهم باب جي شروعات سلسلي اسناد کان خالي نه هوندي، ڇاڪاڻ ته بلاذري به هريهو انهيءَ طرح شروعات ڪري، اهو بيان ”علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف“، يعني المدائني جو سڄو نالو آڻي سندس زباني بيان ڪيو آهي.

بهرحال اسناد جا سلسلا ڇڏي ڏيڻ واري ڪمي هڪ وڏي اوڻائي آهي جا مترجم کان واقع ٿي آهي. سندس انهن بالڪل مبهم ”روايتن“ سبب ڪتاب جي اصليت تي قدري پرده پئجي ويو آهي، ۽ محقق ۽ موضوع بيانن کي پرڪڻ مشڪل ٿي پيو آهي. ازان سواءِ ڪتاب جي شروعات واري روايت پر اصل مصنف جي نالي هجڻ جو ٻڻ گمان آهي، مگر مترجم جي هن خالي عبارت آرائي سبب اها حقيقت پڻ محو ٿي وئي آهي.

(۳) ٽيون ته جتي اسناد جا سلسلا قائم رکيا اٿس اتي به به معلوم ٿئي ٿو ته اسناد کي مڪمل طور نه ڏنو اٿس مثلاً هيٺيون به روايتون غور طلب آهن:-

۱- ص ۱۰۳: هذلي گالهه ڪئي آهي (حضرت علي رضه جي خلافت پر حارث بن سرهه جي مڪران پر جنگ بابت)

۲- ص ۱۰۸: هن تاريخ جي سلسلن ۾ هڏي ۽ عيسيٰ بن موسيٰ کان روايت ڪئي آهي ۽ پنهنجي پيءُ کان ٻڌو (سنان بن سلامه جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ)

پهرين ۽ روايت ۾ صرف ”هڏي“ جو نالو ڪيو ويو آهي مگر جنهن کان ”هڏي“ هئي خبر ٻڌي يا جنهن کي ”هڏي“ هئي خبر ٻڌائي، تن ٻنهي جا نالا روايت ۾ حذف ڪيا ويا آهن: يعني ته سلسلي اسناد جو پهريون توڙي ٻيون ڀاڱو ڇڏيو ويو آهي. ٻيءَ روايت ۾ اسناد جو پهريون حصو حذف ڪيو ويو آهي. خود فتحنامه ۾ ڏنل هيٺين ٻن روايتن جي اسناد جا سلسلا ثابت ڪن ٿا ته سنڌ جي روايتن جي سلسلي ۾ ”هڏي“ وڃ واري ڪڙي آهي ۽ انهن روايتن ۾ ڪانئس اڳ توڙي پوءِ جي راوين جو هئڻ ضروري آهي.

ص ۱۰۵: ابوالحسن، هڏي کان روايت ڪئي آهي ۽ هن مسلمة بن محارب بن زياد کان ٻڌو (عبدالله بن سوار جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ)

ص ۱۰۹: ابوالحسن، هڏي کان ٻڌو ۽ انهيءَ ”اسود“ کان روايت ڪئي (راشد جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ)

هنن مثالن مان ظاهر آهي ته غالباً فارسي مترجم جي بي احتياطي سبب اسناد جا سلسلا ناقص رهجي ويا آهن، جنهنڪري تحقيقي نقطه نظر کان هڪ وڏي ڪمي پيدا ٿي پئي آهي. اهڙا مثال ٻيا به ڪافي آهن.

(۴) چوٿون ته ترجمي ڪرڻ وقت مترجم کان سهڻا به ڪي اصل عربي عبارتون ڇڏجي ويون آهن جنهنڪري ترجمي ۾ ٻن خالن ۽ خال رهجي ويا آهن. عبارت ۾ ٻه صورتخطي واريون ڪميون پوءِ جي ڪاتبن جي بي احتياطي يا اڻ ڄاڻائي سبب واقع ٿيون آهن مگر ڪٿل عبارتون مترجم جي سهڻي نتيجو آهن ڇاڪاڻ ته ڪتاب جي فارسي ترجمي وارن جملي قلمي نسخن ۾ اهي عبارتون ڪٿل آهن. مثلاً:

۱- ص ص ۱۰۸-۱۰۹/[۸۱]: سنان بن سلمه ۽ احنف بن قيس وارو ذکر

۲- ص ۱۷۲/[۲۱]: ڪاڪي ڪوتل جي خاندان جو ذکر

۳- ص ۲۹۵/[۲۰۳]: علافي (يا جيسينده؟) جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو ذکر

۴- ص ۳۱۶/[۲۱۷]: محمد بن قاسم، قتيبة ۽ جهير بن زحر وارو ذکر

۵- ص ۳۴۴/[۲۲۳]: جيسينده جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو ذکر انهن ناقص عبارتن مان محض پهرئين ۽ چوٿين عبارت

جي تصحيح مشڪل سان ٻين ڪتابن جي آڌار تي ٿي سگهي آهي مگر ٻين عبارتن جي تصحيح امڪان کان ٻاهر آهي. هن اهم تاريخي ڪتاب جا اهي خال ۽ خلل نهايت ئي قيمتي تاريخي معلومات تي دائمي حجاب آهن.

فارسي ترجمي جي اهميت:- باوجود مترجم جي ڪمن

پيشين جي، سندس هن فارسي ترجمي جي تاريخي توڙي ادبي اهميت مسلم آهي. مترجم، اصل عربي ڪتاب جو فارسي ۾ ترجمو ڪري اوائلي اسلامي-هندي تاريخ ٿي عموماً ۽ سنڌ جي تاريخ تي خصوصاً هڪ وڏو احسان ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته اصل عربي ڪتاب جي غير موجودگي ۾ ”فتحنامه“ ئي انهيءَ آڳاٽي تاريخ جو اڪيلو سرچشمو آهي؛ نه فقط ايترو مگر غالباً هيءَ پهريون ڪتاب آهي جو سنڌ جي سرزمين ۾ سنڌ ۽ هند جي تاريخ بابت تيار ڪيو ويو. ازانسواءِ ”فتحنامه“ انهن چند تاريخي ڪتابن مان آهي جي آڳاٽو عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيا، ’بلعمي‘ پهريون شخص هو جنهن ۳۵۰ ۽ ۳۶۰ هجري وچ ڌاري تاريخ طبري جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. ’تاريخ سيستان‘ ٻيو ڪتاب آهي جنهن جو ڪافي مواد عربيءَ مان ترجمو ٿيل آهي مگر اهو ڪتاب دراصل فارسيءَ ۾ ئي لکڻ شروع ڪيو ويو؛ ازانسواءِ صرف ان جو پهريون ڀاڱو ’فتحنامه‘ کان اڳ سنه ۴۴۵-۴۴۸ هجري ڌاري لکيو ويو مگر ان جو ٻيو ڀاڱو ’فتحنامه‘ بعد سنه ۷۲۵

ڌاري تاليف ڪيو ويو (۱). ٽيون ”ڪتاب الفتوح“ احمد بن اعثم ڪوفي خليفي هارون رشيد جي دؤر تائين فتوحات بابت لکيو (۲)، جنهن جو فارسي ترجمو محمد بن احمد المستوفي الهروي سنہ ۵۹۶ هجريءَ ۾، يعني ته فتحنامه کان ۱۷-۱۸ سال اڳ ڪيو (۳) ۽ جن حالات ۾ هيءَ ترجمو ڪيائين، اهي ذري گهٽ علي ڪوفي جهڙا هئا؛ يعني ته مترجم جو ضلع بوشنچ ۾ هي ڪتاب ترجمو ڪرڻ، ۽ خراسان جي وزير مؤيدالملڪ قرام الدوله والدين افتخار اڪابر خوارزم و خراسان جو سندس مرابي هئڻ، علي ڪوفي به جن ساڳي حالات ۾ سندس نقش قدم تي هليو ۽ ۱۷ سالن بعد ۶۱۳ هـ ۾ ”فتحنامه“ ترجمو ڪيائين. بهرحال ”فتحنامه“ انهن چند تاريخي ڪتابن مان چوٿون نمبر آهي جي آڳاٽي وقت ۾ عربي مان فارسيءَ ۾ ترجما ٿيا. ادبي نقطہ نظر سان پڻ ”فتحنامه“ فارسي نثر جي بلڪل آڳاٽن ڪتابن مان آهي ۽ هندستان جي فارسي ادب ۾ غالباً فارسي نثر جو پهريون ڪتاب آهي. ان جو اسلوب بيان سادو ۽ سلوٽو آهي. عوفي پنهنجو ”لباب الالباب“ فتحنامه جي تاليف کان فقط ٽي-چار سال کن پوءِ سنہ ۶۱۷ هـ ڌاري لکيو ۽ ان کي سلطان ناصرالدين جي ساڳئي وزير عين الملڪ فخرالدين حسين جي نالي سان منسوب ڪيائين، جنهن جي نالي علي ڪوفي ”فتحنامه“ کي منسوب ڪيو. يعني ته عوفي توڙي علي ڪوفي ساڳئي دؤر جا آهن، مگر ”فتحنامه“ جي مقدمي کي ”لباب الالباب“ جي مقدمي سان ڀيٽ

-
- (۱) ڏسو ”تاريخ سيستان“ طبع طهران سنہ ۱۳۱۴ شمسي، مقدمه ص ۵. (۲) ڏسو ياقوت، معجم الادباء (گب سيوريل) جلد ۱ ص ۳۷۹، ۽ لسان الميزان، مطبوع حيدرآباد دکن، جلد ۱ ص ۱۳۸. (۳) مطبوع بمبئي. (۲) ڏسو فهرست ريو (Rieu) جلد ۱، ص ۱۵۱، ۽ پڻ ”فتوحات اعثم ڪوفي“، مطبوع بمبئي.

ڪندي واضح ٿئي ٿو ته عوفي جي اسلوب بيان ۾ ڪافي
تڪليف ۽ تصنع آهي ۽ ان جي برعڪس علي ڪوفي جو
اسلوب بيان وڌيڪ سادو ۽ پُر اثر آهي.

فارسي ترجمي بعد ان جي اشاعت

علي ڪوفي سنه ۶۱۳ هـ (۱۲۱۶ع) ۾ تصنيف ۽ تاليف
ڏانهن متوجه ٿيو ۽ انهيءَ سال يا ٻئي سال ستت ئي ”فتحنامه“
وارو فارسي ترجمو تيار ڪيائين. جيئن ته اهو ترجمو سلطان
ناصرالدين قباچي جي وزير عين الملڪ فيزالدين حسين جي نالي
منسوب ڪيائين. انهيءَ لاءِ ته سندس ”بلند درگاه ۾ ويجهڙائي
حاصل ٿئي“، گمان غالب آهي ته علي ڪوفي پنهنجي ترجمي
جو هڪ نسخو کڻي وڃي آڇ ۾ (جو سلطان ناصرالدين جي
گاديءَ جو هنڌ هو) وزير عين الملڪ جي خدمت ۾ پيش ڪيو
هوندو. ممڪن آهي ته هڪ نسخو اروڙ - بکر جي قاضين کي
ڏنو هجي، جن جي اصل عربي ڪتاب تان ”فتحنامه“ ترجمو
ڪيو هئائين، ۽ اهڙو ڪو هڪ نسخو پاڻ وٽ به رکيو هجي.
مگر جيئن ته ترجمي وقت (سنه ۶۱۳ هـ) به سندس عمر ۵۸ ورهيه
هئي ۽ ان بعد ٻين مصنفن جي ڪتابن خواه سلطان ناصرالدين
جي دربار جي سربر آورده درباري عالمن فاضلن ۾ سندس ذڪر
نٿو ملي، انهيءَ ڪري پاننڊجي ٿو ته علي ڪوفي ان بعد ڪو
گهڻو وقت جئو ڪونه رهيو ۽ انهيءَ ڪري نتحنامي جا
قلمي نسخا به غالباً محدود ٿي رهيا.

”فتحنامه“ جو جهونو ۾ جهونو قلمي نسخو جو هن وقت
ٽائين دريافت ٿي چڪو آهي؛ سو سنه ۱۰۶۱ هـ جو لسڪيل
آهي ۽ پنجاب يونيورسٽي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي. باقي جملي
نسخا ۱۲۳۰ هـ کان پوءِ جا لسڪيل آهن.

تعجب آهي ته سنه ۶۱۳ هـ کان وٺي سنه ۱۰۶۱ هـ تائين يعني
ته تقريبن ساڍن چئن سَوَن واري انهيءَ عرصي جو ڪوبه قلمي

نسخو هن وقت تائين نه مليو آهي. البت سلطان فيروز شاه طرفان ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو جي لکيل خطن جي مجموع ”منشات ماهرو“ (۱) ۾ هڪ اهڙو حوالو موجود آهي جو غالباً ”فتحنامه“ تان ورتل آهي. ”منشات ماهرو“ ۾ عين الملڪ طرفان سنڌ جي سمن حاڪمن ڄام ٻانڀڻيه (ٻانڀڻيه) ۽ ڄام جون ڏانهن لکيل خط موجود آهن، جي اندروني شهادتن جي بناء تي، تقريباً ۷۶۱-۷۶۵ هـ واري عرصي ۾ لکيل آهن. ڄام ٻانڀڻيه سنڌ ۾ پنهنجي خود مختار حڪمراني قائم ڪرڻ ٿي چاهي ۽ انهيءَ ڪري دهلي جي -رڪزي حڪومت جي مخالف ڪندو رهيو. انهيءَ ڪري عين الملڪ پنهنجي هڪ جوابي خط ۾ سندس مخالفت ۽ عهدشڪني جو ذڪر ڪندي کيس طعنو ڏنو آهي ته اها سنڌين جي قديم عادت آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ راجا ڏاهر جي پڻ ڏيئرن جي محمد بن قاسم خلاف سازش ۽ دغا واري ڳالهه مثال طور آندي اٿس. جيئن ته اها ڏندڪٿا دراصل سواءِ فتحنامه جي ٻئي ڪنهن به ڪتاب ۾ ڏنل ڪانهي، انهيءَ ڪري گمان غالب آهي ته ”فتحنامه“ عين الملڪ ماهرو جي نظر مان گذريو هو ۽ شايد ڄام ٻانڀڻيه به ان مان واقف هو جو عين الملڪ ان حڪايت کي مشهور سمجهي ڏانهن لکيل خط ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. بهرحال هن حوالي مان قدري تصديق ٿئي ٿي ته ڪتاب جي فارسي ترجمي (۱۶۱۳هـ) کان تقريباً ڏيڍ سؤ سال پوءِ (۷۶۱-۷۶۵هـ) به هن ترجمي جا قلمي نسخا ملتان توڙي سنڌ ۾ موجود هئا.

ان بعد وري تقريباً اڍائي سؤ سال پوءِ، يارهين صدي هجريءَ جي اوائل ڌاري فتحنامه جي قلمي نسخن جي موجودگيءَ جو ثبوت ملي

(۱) مسلم يونيورسٽي علي ڳڙھ ۾ تاريخ جي پروفيسر محترم شيخ عبدالرشيد کان هڪ خط آڳاٽو پوئل آهي، جنهن ۾ هن صاحب لکيو آهي ته هن ”منشات ماهرو“ کي ايڊٽ ڪيو آهي ۽ ڪتاب زير طبع آهي.

ٿو ڇاڪاڻ ته طبقات اڪبري (تصنيف سنه ۱۰۰۲ھ)، تاريخ معصومي (تصنيف سنه ۱۰۰۹ھ)، تاريخ فرشته (تصنيف سنه ۱۰۱۵ھ)، بيگلارنامه (تصنيف سنه ۱۰۱۷ھ) ۽ زبدة التواريخ (تصنيف سنه ۱۰۱۴-۱۰۲۵ھ) جي مصنفن ان مان سنڌ جي اوائلي تاريخ بابت حالات نقل ڪيا آهن.

ان بعد وري سؤ سال کن پوءِ ٻارهين صديءَ جي اوائل ۾ ’تاريخ مفصلي‘ (تصنيف سنه ۱۱۲۴-۱۱۳۱ھ) جي مؤلف مفصل خان، ۽ ٻارهين صديءَ جي آخر ۾ ’تحفة الڪرام‘ (تصنيف سنه ۱۱۸۲ھ) جي مصنف مير علي شير قانع، فتحنامه مان سنڌ جي اوائلي تاريخ ۽ محمد بن قاسم جي فتوحات بابت حالات نقل ڪيا آهن.

فتحنامه جا ترجما:- انهن آڳاٽن مؤرخن بعد موجوده عالمن ۽ مؤرخن گذريل صدي ۽ هن صديءَ ۾ ’’فتحنامه‘‘ جي ترجمي طرف توجهه ڏنو ۽ سڄي ڪتاب يا ان جي ڪن حصن جا انگريزي، سنڌي ۽ اردو ۾ هيٺيان ترجما ڪيا:

(الف) ليفٽيننٽ ٽي. پوسٽنس (T. Postans) غالباً پهريون شخص هو جنهن انگريزي زبان ۾ سنه ۱۸۳۸ع ۽ سنه ۱۸۴۱ع ۾ ’’جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال‘‘ ۾ هن ڪتاب جو مختصر ترجمو شايع ڪيو (۱). اها شروعاتي ڪوشش هئي، انهيءَ ڪري پوسٽنس جو ترجمو ڪافي ناقص آهي (۳).

(ب) ان بعد ايت، سڄي ڪتاب جا خاص تاريخي حصا ترجمو ڪيا (۴). مگرمائهن ۽ ماڳن جي نالن جي تحقيق ۾ سندس ترجمي ۾

(۱) ڏسو فهرست ريو (Rieu)، جلد ۲، ص ۸۹۲-۸۹۳ (۲) ڏسو ’’جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال‘‘، جلد-۷ (No. LXXIV) سال ۱۸۳۸ع، ص ۹۶-۹۳ ۽ ۲۹۷X-۳۱۰، جلد-۱۰ (No. CXI) سال ۱۸۴۱ع، ص ۱۸۳-۱۹۷ ۽ ۴۶۷-۲۷۱ (۳) ڏسو ايت جي تاريخ، مقامي مؤرخن جي زباني، جلد ۱ ص ۱۳۷ (۴) ايضاً جلد ۱ ص ۱۳۱-۲۱۱.

پڻ نقص رهجي ويا، جن تي محقق هوڙي والا پنهنجي ڪتاب ”هندي-مسلم تاريخ بابت مطالعات“ (ص ۸۰-۱۰۰) ۾ تنقيدي روشني وڌي آهي.

(ج) ان بعد سنڌ جي مشهور اديب مرزا قليچ بيگ پهريون دفعو سڄي ڪتاب جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو جو ڪراچيءَ ۾ ڪمشنر جي پريس مان سنه ۱۹۰۰ع ۾ ڇپجي پترو ٿيو. مرزا صاحب پنهنجي ترجمي جي تهديد، مؤرخ ۲۰ نومبر ۱۹۰۰ع ۾ لکي ٿو ته ”ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ ۾ مون کي ڪافي تڪليفون پيش آيون. منهنجي قلمي نسخي ۾ ايتريون ته ڇڪون ۽ خال هئا، جو مون کي ڪتاب جا جيترا ئي سگهيا اوترا ٻيا قلمي نسخا هٿ ڪرڻا پيا. انهيءَ لاءِ ته پنهنجي نسخي کي انهن سان ڀيٽي غلطيون جون درستيون ڪريان ۽ خالن کي ڀريان. مون کي حيدرآباد، ٺٽي، سکر ۽ شڪارپور مان دوستن جي مهربانيءَ سان ۷ يا ۸ نسخا هٿ آيا، ۽ ان بعد ڪافي محنت ۽ ڪاوش سان، ۽ عربي عالمن جي مدد سان، مون (عبادت جون) درستيون ڪيون، ۽ جيترو ئي سگهيو اوترو خال ڀريا (مگر بدقسمتيءَ سان سڀني قلمي نسخن ۾ ڇڪون ۽ خال هئا). ان بعد مون ڪتاب جو حتي الامکان لفظ بلفظ ترجمو ڪيو. ”مون ڪافي حاشيا ۽ حوالا پڻ ڏنا آهن، جي مفيد ثابت ٿيندا. ازانسواءِ مشترڪ واقعات بابت مون تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام جي بيانن جا اقتباسات پڻ ڀيٽ خاطر ڏنا آهن. قرآن شريف جي آيتن لاءِ رکوع ۽ سورتن جا حوالا مون سيل (Sale) جي انگريزي ترجمي تان ڏنا آهن، ۽ رچرڊسن جي ٿيبل تان مون هجري سالن جا مسيحي سال درج ڪيا آهن.“

مرزا صاحب جي مٿئين بيان مان ظاهر آهي ته سندس ڪوشش هن ڪتاب جي مڪمل ۽ حتي الامکان صحيح انگريزي ترجمي لاءِ پهرين ڪوشش هئي. ان جي علاوه مرزا صاحب پنهنجي ترجمي جي آخر ۾، ماڻهن ۽ ماڳن جي نالي جي الف-بي وار فهرست پڻ شامل

ڪئي آهي، جا موجوده مارز تحقيق جي تقاضا نظر ڪرڻ ۾ ڪافي قابل قدر اضافو موجود آهي.

انهيءَ اهميت هوندي به مرزا صاحب جو انگريزي ترجمو ڪافي تبديلي جو محتاج آهي. مرزا صاحب جن ستن اٺن قلمي نسخن کي سامهون رکيو هو تن جي ڪابه وضاحت ڪانه ڪئي اٿس، جو اندازو لڳائجي ته اهي نسخا ڪيتري قدر معتبر هئا. خود سندس راءِ موجب ”سڀني قلمي نسخن ۾ ڇڪون ۽ خال هئا“ ۽ انهيءَ ڪري ئي غالباً مرزا صاحب جي ترجمي ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن خواه عبارتن ۾ ڪافي غلطيون رهجي ويون آهن.

(د) انڊيا آفيس لنڊن واري قلمي نسخي تان، سنڌ جي ميرن صاحبن جي اهميت سان فتنه جو هڪ سنڌي ترجمو ٿيو جو ڪافي عرصي تائين هزهاڻينس مير نور محمد خان (حيدرآباد) جي ڪتبستاني جو زيب و زينت رهيو، ان بعد اهو ترجمو مرحوم خداداد خان مصنف ”لب تاريخ سنڌ“ جي ملڪيت بڻيو، ۽ هن وقت محترم محمد حنيف صاحب صديقي وٽ محفوظ آهي.

(ه) سنه ۱۹۲۳ع ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب وري هڪ ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو شروع ڪيو. سندس ان ترجمي جو پهريون ڀاڱو، جملي ۶۰ صفحا، جو سنڌ جي قبل از اسلام واري تاريخ تي مشتمل آهي، ڪرشنا پرنٽنگ پريس (پهريان ۴۰ صفحا) ۽ بئلوٿڪسي پريس (۴۱ کان ۶۰ صفحا) حيدرآباد مان شايع ٿيو. مرزا صاحب ان پهرئين ڀاڱي جي مهاڳ، مؤرخ ۳۰ جولاءِ ۱۹۲۳ع ۾ ڄاڻايو آهي ته: ”هاڻي ڪن دوستن جي فرمائش موجب مون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي“. آخر ۾ ”اشاري“ طور لکيو اٿس ته: ”ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيو آهي.“ پهريون ننڍو ڀاڱو فقط ڇچ جي راڄ تائين آهي، باقي ٻئي ڀاڱي ۾ اچڻو آهي“. مرزا صاحب جو هي ترجمو به محض ترجموئي آهي، ۽ تبديلي ۽ تحقيق کان خالي آهي.

(و) مرزا قليچ بيگ صاحب جي انگريزي ترجمي تان، محترم محمد حفيظ الرحمان ”حفيظ“ بهاولپوري، ڪتاب جو اردو ۾ ترجمو ڪيو جو ”عزيز المطالع اليڪٽرڪ پريس بهاولپور“ ۾ ڇپيو. مترجم جي ديپاڇي جي تاريخ ۱۰ رمضان ۱۳۵۷ھ/ع. نومبر ۱۹۳۸ع ڄاڻايل آهي. هيءُ ترجمي جو به ترجمو آهي ۽ انهيءَ ڪري صحت کان ناقص آهي.

فتحنامي جي فارسي متن جي اشاعت:- خود فارسي متن جي تصحيح ۽ تحقيق طرف سڀ کان پهريون توجهه سنڌ جي عالم، فاضل، محقق ۽ اديب، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه ڪيو ۽ سندس تصحيح ڪيل ”فتحنام سنڌ“ مجلس مخطوطات فارسيه حيدرآباد دکن جي سعي اهتمام سان سنه ۱۳۵۸ھ/۱۹۳۹ع ۾ مطبعه لطيفي دهلي مان ڇپجي شايع ٿيو.

موجوده تحقيق ۽ تجسس جي اصولن ۽ معيار مطابق هيءَ پهرين ڪوشش هئي، جنهن موجب فاضل مصحح، ڪتاب جا مختلف قلمي نسخا سامهون رکي، متن جي تصحيح ڪئي، ڪتاب جو مقدمو لکيو، متن جي وضاحت لاءِ حواشي ۽ تعليقات لکيا، ۽ آخر ۾ ماڻهن ۽ ماڪن جي فهرست شامل ڪئي. متن جي تصحيح لاءِ فاضل محقق هيٺيان قلمي نسخا استعمال ڪيا:-

نسخه برٽش ميوزم وارو نسخو، ۹- محرم ۱۲۴۸ھ جو لکيل.
نسخه پ ڪتب خانو پنجاب يونيورسٽي وارو نسخو، ۴- شوال ۱۰۶۱ھ جو لکيل.

نسخه ب ڪتب خانو بانڪپور وارو نسخو، ۱۰- ذي قعد ۱۲۷۲ھ جو لکيل.

نسخه ڪ ڪتب خانو راول ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال، ڪلڪٽه، وارو نسخو ۹- آڪٽوبر ۱۸۸۷ع جو لکيل.

نسخه بس علاؤالدین صاحب سمد جو ذاتي نسخہء ڪيائي پوءِ
جو لکيل، تاريخ نامعلوم.

نسخه ج مير نور محمد خان جي ڪتبخاني وارو سنڌي ترجمو؛
محمد حنيف صاحب صديقيءَ وٽ موجود؛ تاريخ
ترجمہ نامعلوم.

انهن نسخن جي علاوه مصحح، سرزا قليچ بيگ واري
انگريزي ترجمي توڙي ايت واري انگريزي ترجمي کي پڻ
استعمال ڪيو.

انهيءَ اهتمام سان فتحنامہ جو فارسي متن پوريون دفعو
ڪافي صحيح نموني ۾ ڇاپي جي صورت ۾ علمي دنيا جي آڏو
پيش ٿيو. متن جي حتي المقدور صحت جي علاوه، فاضل محقق
پوريون دفعو ڪتاب جي اصل نالي تي مقدمه ۾ بحث ڪيو
۽ ڪتاب جي عام مشهور مصنوعي نالي ”چچنامہ“ جي بدلي
اندروني شهادتن جي بناء تي، ان جو زياده صحيح نالو ”فتحنامہ
سند“ تجويز ڪيو. پنهنجي حواشي ۾ پڻ فاضل محقق ڪن
تاريخي ۽ جغرافيائي حقيقتن تي روشني وڌي.

مطلب ته محترم ڊاڪٽر دائود پوٽه جي انهيءَ مخلصانه
ڪوشش پوريون دفعو هن تاريخي ڪتاب جي متن کي روشن
ڪيو. ۽ ”الفضل للمقدم“ سکر صاحب موصوف مان روبرو
تبادلہ خيالات مان معلوم ٿيو ته هيءُ ڪم ڪافي عجلت ۾
پورو ڪيو ويو، ۽ غالباً انهيءَ ڪري ئي ڪن اسماء خاص
جي اصابت، متن جي ڪن منجهيل عبارتن جي صحت، وڌيڪ
قلمي نسخن جي پٽ، ڪتاب جي تاريخي پس منظر جي گهري
جانچ، تاريخي واقعات ۽ جغرافيائي پس منظر تي ڪي ضروري
مباحث، ۽ ٻيا ڪي ٻيلو تشنه تحقيق رهجي ويا.

موجوده سنڌي ترجمو ۽ ان ۾ ڪيل تحقيق موجود سنڌي ترجمي ۽ نالي ۾ انهن تحقيق طلب مسئلن کي حتي الامكان سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڪتاب جي سڄي متن جي ذري ۾ پرزي تصحيح، ۽ آخر ۾ هر انوکي ۽ مشڪل مقام ۽ مسئلي جي عملي تنقيد ۽ تشريح، هن ترجمي ۽ نالي جا ٻه امتيازي پهلو آهن. انهيءَ سلسلي ۾ جا خاص ڪوشش ڪئي وئي آهي، تنهن جو مختصر طور هيٺ ذڪر ڪجي ٿو. انهيءَ لاءِ ته آئنده محقق کي باقي رهيل مسئلن ڏانهن متوجهه ٿيڻ ۾ آساني ٿئي:

(۱) ڪتاب جي قلمي نسخن جي ڀيٽ:- مٿي ص 61-62 تي فتحنامي جي انهن قلمي نسخن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن کي فارسي متن جي ايڊيٽر شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽ صاحب استعمال ڪيو آهي. صاحب موصوف نسخي ۾ ڪي بنيادي نسخو تسليم ڪيو آهي ۽ نسخي پ جي پڙهڻن کي اڪثر جاين تي ترجيح ڏني آهي (۱).

نسخه پ: بنده نسخي پ جو پنجاب يونيورسٽي لئبرري ۾ ملاعو ڪري، ان کي بنيادي نسخو تسليم ڪري فارسي متن جي ڪافي پڙهڻن کي درست ڪيو آهي؛ مثلاً ص ۹۲، حاشيه-۲ (ڏهرسينه جي عمر تيه سال هئي ۽ نه حڪمراني)؛ ص ۱۱۰، حاشيه-۱ (عبدربه ۽ نه عبدالله) ص ۱۱۱، حاشيه-۱ (ڪوه مندر ۽ نه ڪوه مندر)، ص ۱۷۹ تي (۳)-(۲) انگن اندر سڄي عبارت جي تصحيح؛ ص ۲۰۵، حاشيه-۱۰ (حمران ۽ نه حمزان)؛ ص ۲۳۰، حاشيه-۱۰ (جيور ۽ نه جيپور)؛ ص ۲۵۵، حاشيه-۱ ("اي عزيزو" ۽ نه "اي بني عزيز")؛ ص ۲۶۲، تي (۱)-(۱) انگن اندر ڏاهر جا سندس پنهنجي ٻوليءَ وارا اصل الفاظ، وغيره. نسخه ن: فارسي ايڊيشن ۾ ٻيو مکيه نسخو استعمال ڪيو ويو آهي، جوبانڪپور لئبرري ۾ محفوظ آهي (۲). هي نسخو

(۱) ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمه ص (بط) (۲) ڏسو فهرست بانهڪپور لئبرري، مرتبه "ڊينيسن راس"، جلد ۷ ص ۱۱۷، رقم (۵۹۷).

راجي محمد نالي ڪاتب ۳- ذي القعدة ۱۲۷۲ هـ ۾ شهر پونہ ۾ پڻي هڪ نسخي تان اٺاريو جو مير مراد علي خان جي ارشاد موجب محمد خليل نالي ڪاتب ۳- ذي القعدة سنه ۱۲۳۲ هـ ۾ لکيو هو. هي مير مراد علي خان وارو اصل نسخو جو ب ڪان ۴۰ ورهيه اڳ جو لکيل آهي، سو هز هائينس مير نور محمد خان مرحوم جي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي. دوست محترم مير نور محمد خان (ننڍي) جي مهربانيءَ سان هي نسخو مطالعي لاءِ مليو ۽ اسان ان کي ن جي نشاني سان نروار ڪيو آهي. هي نسخو، فتحنامه جي جملي موجوده نسخن ۾ قدامت جي لحاظ سان ٻيو نمبر آهي ۽ صرف نسخو پي ٽي هن کان آڳاٽو لکيل آهي. اسان نسخو ن جي آڌار تي پڻ متن جي ڪافي ڀڄڻين کي درست ڪيو آهي. مثلاً: ص ۵۱/ست ۳ ۾ ”ناڪيد“ ۽ نه ”ڪنبه“، ص ۵۱/ست ۹ ۾ ”شاڪلهار“ ۽ نه ”شاڪلها“؛ ص ۱۵۹/ست ۹ ۾ ”نيڪيدوا“ ۽ نه ”فڪيدوا“؛ ص ۳۶۲/ست ۲-۳ ۾ ڏاهر جا سندس پنهنجي ٻوليءَ ۾ الفاظ جي صرف پي ۽ ن ۾ ڏنل آهن، وغيره. ڪي خاص درستيون ن ۽ ر جي متنه ڀڄڻين موجب ڪيون ويون آهن. مثلاً ص ۱۵۰/س ۵-۶ ۾ ”ذڪوان بن علوان بڪري“ ۽ نه ”ذڪوان بن حلوان بڪري“؛ ص ۱۹۱/س ۷ ۾ ”قصه وجورته“ ۽ نه ”قصه وسورته“، وغيره. نسخو ۱:- فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر برٽش ميوزم واري (or 1787) نسخو م کي بنيادي قرار ڏنو آهي. اهو نسخو دراصل جناب حضرت پير صاحب پاڪاره جن جي لئبرريءَ جو هو ۽ ان جي صفحي ۲۰۵ تي پير صاحب علي گرهه شاه (اصغر) رضه (۱۲۳۱-۱۲۶۳ هـ) جي مهر لڳل آهي، جنهن تي هيءُ طغرا ڏنل آهي ته:

ز درج صبغت الله شد علي گوهـر بود

چو خورشيد حقيقت شد محمد راشد (ع) لامع

هن نسخي جو ڪاتب ”نور محمد چپ نويس“ آهي، جنهن اهو نسخو ۹- محرم سنه ۱۲۴۸ ھ ۾ لکيو (۱). شاهي لئبرري رامپور ۾ هڪ ”مجموعه تاريخ فارسي“ (رقم ۵۰۰) ٽن ڪتابن، هر هڪ تاريخ معصومي، چچنامه ۽ تاريخ طاهريءَ تي مشتمل آهي. اهي ٽيئي ڪتاب ساڳئي خط ۾ ساڳئي ڪاتب جا لکيل آهن، جنهن تاريخ طاهري جي آخر ۾ پنهنجو نالو ۽ تاريخ ڪتابت هن طرح ڄاڻايا آهن: ”حاجي محمد مجاور درگاه بتاريخ غره ماه جمادي الثاني سنه ۱۲۴۵“. هن نسخي ۽ مثالي نسخي ۾ ڪي پيٽن مان صاف طور معلوم ٿئي ٿو ته نسخو ۾ هن رامپور واري نسخي جو نقل آهي. حاجي محمد روهڙيءَ ۾ ”وار مبارڪ“ جي درگاه جو مجاور هو ۽ بنده سندس پيا هئا. لکيل ڪي رسالا به ساڳئي خط ۾ لکيل ڏنا آهن. هن روهڙي واري نسخي تان پير صاحب پاڪاره واري نسخي جو نقل ٿيڻ بلڪل قرين قياس آهي. هن رامپور واري نسخي کي اسان ر جي نشان مان نروار ڪيو آهي ۽ ان جي پڙهڻ جي آڌار تي متن ۾ ڪيترين ئي جاين تي ڪي اهم درستيون ڪيون آهن؛ مثلاً ص ۱۹۰ / ست ۱۴ ۾ (۱) - (۱) واري عبارت جي تصحيح؛ ص ۲۲۷ / ست ۹ - ۱۰ ۾ (۱) - (۱) اندر فقره جو اضافو ته محمد بن قاسم جا سپاهي ”چلنگيون چلنگيون ٿي“ ٿيا. ص ۲۲۴ / ست ۲ ۾ ”قيان بن طاهر“ (يعني گيان بن طاهر) ۽ نه ”قبايض بن طاهر“؛ ص ۲۴۹ / ست ۱۳ ۾ ”دهول“ (يعني ڍول) ۽ نه هول؛ ص ۳۲۱ / ست ۵ تي ”دنده وڪر بهار“ (يعني ڍاڍ وڪر بهار) ۽ نه ”دنده وڪر بهاء“ وغيره.

مطلب ته پ، ن ۽ ر فتنهنامه جي جملي قلمي نسخن ۾ نمبروار قديم نسخا آهن، جن مان پ جو دوباره مطالعو ڪيو ويو آهي ۽ ن ۽ ر کي پهريون دفعو هن سنڌي ايڊيشن جي تصحيح لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. باقي صرف ٽي يا چار ٻيا قلمي نسخا معلوم

آهن (۱)، جن جو مطالعو فائدي کان خالي نه ٿيندو، مگر اهي نسخا هڪ ته پوءِ جا لکيل آهن ۽ ٻيو ته وري ناقص آهن ۽ انهيءَ ڪري ايڏي وڏي اهميت ڪانه ٿا رکن.

(۲) اصل عربي ڪتاب جي ڪاتبن جي سهو سببان يا مترجم علي ڪوفي جي ڀل ڪان متن جي ڪن عبارتَن جا حصا حذف ٿي ويا آهن ۽ انهيءَ ڪري جملي قلمي نسخن ۾ پڻ اهي خال ۽ خلل رهجي ويا آهن، جن جو ذڪر مٿي (ص 53-54) اچي چڪو آهي. اسان ٻين عربي ڪتابن مان انهن ڪٽل عبارتَن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪم از ڪم ٻن ناقص عبارتَن کي درست ڪيو آهي. پهريون، صفحو ۱۰۸-۱۰۹/ [۸۱] تي سنان بن مسلمه ۽ احنف بن قيس واري بيان جي تصحيح ابن قتيبة جي ڪتاب

(۱) "ببليوٿيڪ اسپرل" ۾ شايد ٻه نسخا موجود آهن، جن ڏانهن ايت پنهنجي تاريخ (۱۳۷۱) ۾ اشارو ڪيو آهي. اي. بلاشيت (E. Blochet) جي فهرست (ببليوٿيڪ نيشنل، پئرس، جلد ۱ ص ۳۶۳) ۾ هڪ نسخي جو حوالو اسان جي نظر مان پڻ گذريو آهي، مگر ان جو تفصيل اسان وٽ قلمبند ٿيل ناهي، انهيءَ ڪري ان بابت وڌيڪ ڪجهه به چئي نٿو سگهجي. نسخو ۾ ڪان سواءِ، متحف برطانيه ۾ هڪ ٻيو نسخو به موجود آهي (فهرست ريو ۲۹۰۸-۲۹۱، No. or 158) مگر هڪ ته اهو ناقص آهي ۽ ٻيو ته وري ڪافي پوءِ جو يعني ۱۹- صدي عيسوي جو لکيل آهي، ازانسواءِ ڪي ٽييرا فتحنامه جا هڪ "مجموعه اقتباسات تاريخي" (No. or 1838) ۾ پڻ شامل آهن. انڊيا آفيس لائبرري، لنڊن ۾ پڻ هڪ قلمي نسخو موجود آهي (فهرست، ايٽي 435 No.) جنهن جي ڪن عربي عبارتَن کي فارسي متن جي فاضل ايدڀٽر ڀڳيو آهي، مگر سندس راءِ ۾ هي نسخو به ناقص ۽ گهڻو غلط آهي (دسو فارسي ابديشن، مقدمه - ڪد).

عيون الاخبار (۲۲۷×۱) نان ڪئي وئي آهي: ٻيو، صفحي ۳۱۶/[۲۱۷] تي محمد بن قاسم ۽ قتيبة کي حجاج طرفان چين جي فتح ۽ امارت جي حڪم، ۽ محمد بن قاسم جو جهم بن زحر کي عراق جي لشڪر سان قتيبة ڏانهن موڪلڻ واري بيان جي درستي يعقوبي (۲۴۶×۲) ۽ طبري (۸۸۹-۹۰۱) جي حوالن ذريعي ڪئي وئي آهي (۱).

(۳) هن سڄي ترجمي ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي، نالن جي متن جي مختلف پڙهڻن ۽ ٻين ماخذن جي بناء تي، درستي ڪئي وئي آهي: عربي نالن جي صحيح صورتخطي فائز ڪئي وئي آهي، ۽ مقامي نالن جي حتمي الامڪان اصلوڪي صورت نروار ڪئي وئي آهي. مثلاً ص ۵۳ تي ”مركوند پٽ پندرڪو“ (فارسي متن ۾: پسرڪول بن بهندرڪو)، ص ۵۴ تي ”وڪبو پٽ ڪاڪو“ (فارسي متن ۾: ڪيه بن ڪاڪه)، ص ۱۷۳ تي ”چنان“ (فارسي متن ۾: چتان) وغيره درستيون، قابل توجه آهن.

(۴) جيتري قدر ٿي سگهيو آهي اوترو جن ماڻهن يا ماڳن جو ذڪر فتحنامي ۾ آيو آهي، انهن جي سڃاڻپ ڪئي وئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان مثال خاص اهميت رکن ٿا:

محمد بن قاسم سان سنڌ جي فتح وقت جيڪي ساڻي ۽ سپه سالار گڏ هئا تن مان گهڻن جي سوانح تي روشني وڌي وئي آهي. مثلاً جهم بن زحر الجعفي (ص ص ۴۴۸-۴۵۱)، عطية بن سعد العوفي (ص ص ۴۵۱-۴۵۲)، سفيان بن الابرّد الكلبي (ص ۴۵۳)، قطن بن برك الكلبي (ص ۴۴۴)، نباتة بن حنظلة الكلبي (ص ص ۴۵۵-۴۵۶)، ثميم بن زيد قيني (ص ص ۴۸۸-۴۹۰)، خريم بن عمرو المري (ص ص ۴۹۹-۵۰۰)، حڪم بن عوانة كلبي (۵۰۳) ۽ وداع بن حميد البحري (۵۰۸-۵۰۹). ٻين حجاج جي ڪاتب، حميران (ص ص

۴۷۶-۴۷۸) ۽ ص ۲۱۵/ [۱۵۱] تي ڏنل داستان جي مصنف خواجه اسام ابراهيم جي حالات کي روشن ڪيو ويو آهي. ماڳن ۽ شهرن، ڏينن ۽ ڏورن جي سڃاڻپ تي خاص ڌيان ڏنو ويو آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هيٺين شهرن ۽ ماڳن متعلق ڪيل جغرافيائي ۽ تاريخي تحقيق سرديست هڪ خاص اضافو آهي:- اروڙ (ص ص ۳۷۳-۳۷۵)، ديبل (۳۷۸-۳۹۵)، ڪيڪان (ص ص ۳۹۵-۳۹۶)، برهمڻاڻاد (ص ص ۳۹۶-۴۰۲)، نيرون ڪوٽ (۴۰۱-۴۰۲)، ڪنوهار مندر (۴۰۸-۴۱۱)، راوڙ (۴۱۷-۴۲۴)، م-وج (۴۶۳-۴۶۷)، بغورور يعني بکر (۳۷۶، ۳۶۹-۴۷۰)، اگهر (۴۸۲)، جلوالِي پورو (۴۹۴-۴۹۷)، ڪمرج يعني ڪيرا يا ڪيرا (۵۰۹-۵۱۰)، ساوندي ۽ ڏنڊ وڪر بهار (۵۱۰-۵۱۲)، ملتان جو منروي بٽخانه (۵۲۶-۵۲۳) وغيره.

(د) هن ايڊيشن ۾ نه فقط تاريخي ۽ جغرافيائي تحقيق کي مدنظر رکيو ويو آهي، مگر ضرورت آهر ادبي تحقيق ڏانهن به پورو ڌيان ڏنو ويو آهي. فتحنامه ۾ مذڪور شاعرن جي حالات تي حتي الامڪان روشني وڌي وئي آهي ۽ سندن ديوانن يا عربي ادب جي ٻين ڪتابن جي مدد سان سندن اشعار جون گهربل درستيون ڪيون ويون آهن. شاعرن مان هر هڪ اعور شني (ص ۴۳۴)، عبدالله بن الاعور الحرمازي (۴۳۵-۴۳۶)، حمزة بن بيهس الحنفي (۴۴۶-۴۴۷)، ۽ عدیل بن فرخ العجلي (۴۵۴-۴۵۵)، بابت مختصر مگر جامع حوالا قلمبند ڪيا ويا آهن، ص ص ۹۹-۱۰۰/ [۷۴] تي حڪيم بن جبله ڏانهن منسوب اشعار بابت حاشيه ص ص ۴۲۷-۴۲۸ ۾ روشني وڌي وئي آهي؛ ۽ ص ص ۱۱۸-۱۱۹/ [۸۶] تي شاعر فرزدق جي ڏنل اشعار جي سندس ديوان جي مختلف ڇاپن تان تصحيح ۽ تڪميل ڪئي وئي آهي. ازانسواءِ نامعلوم شاعرن جي اشعار کي متعين ڪرڻ جي پڻ حتي المقدور ڪوشش ڪئي وئي آهي، ۽ ڪم

ڪم از ڪم هڪڙو نامعلوم بيت جو ص ۲۴۹/[۲۳۶] تي ڏنل آهي، ان بابت پتو لڳايو ويو آهي ته اهو مشهور شاعر ابوالفتح بستي جي هڪ قصيده جو بيت آهي (ڏسو ص ۵۲۳).

(۶) محمد بن قاسم متعلق هر نقطه نظر کان ضروري تحقيق جي تڪميل ڪئي وئي آهي. ص ص ۲۷۲-۲۷۳ تي فتحنامه ۾ سندس ڄاڻايل لقب ”عمادالدين“ جي مصنوعات تي تبصره ڪيو ويو آهي ۽ محمد بن قاسم جي حقيقي ڪنيه ”ابوالبهار“ کي نروار ڪيو ويو آهي؛ ص ص ۴۲۹-۴۴۶ تي محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شاديءَ بابت فتحنامه جي جملي متضاد ۽ مشڪوڪ بيانن کي مستند تاريخي حوالن سان پيئي صحيح حالات ۽ نتيجن کي پيش ڪيو ويو آهي؛ ۽ آخر ۾ ص ص ۵۳۵-۵۵۳ تي تاريخي واقعات جي روشنيءَ ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ سان واپسي، نظر بندي ۽ وفات جي تحقيقي بحث ڪري، فتحنامه ۾ ڏنل ڏاهر جي ڌيئرن واري جڙڻو انساني جي ترديد ڪئي وئي آهي.

علمي نقطه نظر کان هن سنڌي ايڊيشن جا مٿيان ڇهه پهلو خصوصي حيثيت رکن ٿا، ورنه مجموعي طور متن جي حاشين توڙي متن جي آخر ۾ ”اشارن ۽ واڌارن“ جي عنوان هيٺ هر مشڪوڪ ۽ تحقيق طلب مسئلي تي روشني وڌي وئي آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن جي فهرست شامل ڪئي وئي آهي ته حوالن گهولڻ ۾ آساني ٿئي. باقي ڪتاب جي اصليت، اوسي ترجمي جي اڻڌارين توڙي اهميت، ۽ بعد جي ترجمي توڙي فارسي ايڊيشن جي حقيقت بابت اميد ته هي مقدمه هر مؤرخ ۽ محقق لاءِ مفيد ثابت ٿيندو.

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد ۽ تعريف انهي مالڪ کي جڳاڻي جنهن جي احسان جو ذڪر ايمان جو ثبوت ۽ جنهن جي نعمتن جو شڪر امن ۽ امان جو بنياد آهي؛ اهڙو ڪاريگر جنهن جو ”ڪُن“ فيڪڙو“ وارو امر وهن ولوڙڻ سان زائل نٿو ٿئي؛ اهڙو قادر جنهن جون بيمثال صفتون خيالي حڪمتن ۾ محدود نه آهن؛ اهڙو مقرر انداز رکڻ وارو جنهن پنهنجي قدرت جي آسمانن ۾ ٽڪڙن جون شمعون روشن ڪيون؛ ۽ اهڙو مصور جنهن پنهنجي دقيق حڪمتن مطابق ستارن جون منزلون چڙهيون؛ اهو خالق جنهن جي ڪاريگريءَ جي جمال، چمڪندڙ سچ کي سينگاريو؛ ۽ اهو پروردگار جنهن جي قدرت جي جلال، اونداهيءَ رات جي زلفن کي سنواريو. هن جي عدل جي غلبي کان ڪڪر جي اک، آسمان جي فضا ۾ روئندڙ آهي، ۽ گُل جو روشن ڏٺو، ڪشاديءَ زمين تي سندس رحمت جي فيض کان ٽپڪندڙ آهي؛ ۽ اهو جبار جنهن فِرْعَوْنَ بي مدد جي مسخريءَ کي، ڪفر ۽ گمراهيءَ جي مؤسلي نشي هوندي به هڪڙي بي وضو سجدي جي برڪت سان رحمت ۾ مهربانيءَ جو حقدار ٺهرايو. ۽ اهڙو قهار [۱] جنهن مڪريل ابليس کي ست سؤ هزار سالن جي عبادت جي باوجود هڪ سجدي نه ڪرڻ ڪري

(۲)

پنهنجي عزت ڀريءَ درگاه مان تڙيل ۽ مردود ڪري ڇڏيو.
 فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ
 رَبِّ الْعَالَمِينَ (هوءَ الله تعاليٰ مڙني ۾ مٿانهون ۽ سهڻي ۾
 سهڻو خلقيندڙ آهي ۽ هر قسم جي تعريف انهيءَ الله کي ئي
 جڳائي جو ساري ڪائنات جو پالڻهار آهي).

(جملہ) درود، (دعائيه) تحفا، سلام ۽ صلواتون
 انهي رسول صلي الله عليه وسلم جي عنبرين خاک ۽ روضہ
 مظهر تي موڪلڻ گهرجن جنهن جي وعظ ۽ نصيحت جي
 اثر کان مؤمنن جي دليين جو آئينو صاف آهي، ۽ جنهن جي
 خلق جي شعاعن ڪري، محبت جون جانيون مقبول آهن؛
 اهڙو سچو جو سندس اخلاق جي چاهي کي خلقي جي چوڻچو
 مورو نه ڪري سگهي؛ ۽ اهڙو سالڪ جنهن جي امن جي
 راه ۾ هلندڙ قدم کي، ڪڇري جا ڪنڊا ڏکڻي نه سگهيا؛
 اهڙو ڪريم جو سندس شهنشاہت جي چاڪرن، محمدي نور
 جي برڪت سان هر دفعي ڪنهن نه ڪنهن کسي با اختيار
 حاڪم بنائي، حجاز جي ڪافرن، ايران ۽ خراسان جي بي دينن
 ۽ سرڪش هندن کي آبدار قرار ۽ خونخوار نيزي جي
 رعب سان ذليل ۽ خوار بنايو، ۽ بتن ۽ ناڪرن جي جڳهه
 تي مسجدون منبر ٺهرايا، جنهنڪري محمدي دليلن جا
 آثار ۽ نبوي نشانن جا معجزا ظاهر ٿيا.

۽ پڻ (صلواتون ۽ سلام) انهن ڏهن اصحابن ۽ پاڪ
 دامن نقيبن تي، جن جي حق ۾ نبوت جي زبان ۽ بزرگي

(۳)

جي ٽنبي قرآن مجيد مان هيءَ بشارت مقرر ڪئي ته: (قوله تعالى) وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِرُحْمَاءِ [۲] عَلَيَّ الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيِّنَتُهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا (يعني جيڪي سندس (محمد جا) ساٿي آهن، سي ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ باجهارا آهن ۽ تون انهن کي رکوع ۽ سجود ڪندڙ ڏسندڙين)، صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ وَ رِضَايَ اللَّهِ عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ.

پنهني جنسن (جنن ۽ انسانن) جي رسول محمد مصطفيٰ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ جا مناقب هنن ڪنوارين جي هارن جي جڙاءَ ۽ هنن قيمتي (موتين) جي قافين جي صحيح تي روشن برهان ۽ هنن تصنيفن جي سينگار ۽ هنن گردانن جي نظارن تي چڻو دليل ٿي رهندا (۱). جڏهن الله تعاليٰ جل جلاله جو حڪم رسول تَقْلَمِينَ ۽ نبي حرمين کي پهتو ته يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُمْ لِيُتِلَّ عَلَيْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ فَأُولَٰئِكَ يُخَصِّفُهَا أَفَلَا تَذَكَّرُ (اي چادر ويڙهيندڙ، رات جو ٿورو حصو ڇڏي باقي عبادت ڪر؛ رات جو اڌ اٿي بيهي گهار يا انهي کان ٿورو گهڻاءَ يا وڌاءَ، ۽ قرآن ٺاهي ٺاهي پڙهه). تڏهن آدم جي اولاد جو سردار ۽ پنهني جهانن جو وقار، رسالت جو

(۱) مطلب هيءُ آهي ته هن ڪتاب ۾ جيڪڏهن محمد رسول صلي الله عليه وسلم جي مناقبن ۽ خصوصيتن جو ذڪر هوندو ته اهو هن ڪتاب لاءِ سينگار ۽ سونهن ٿيندو.

(۴)

صدر ۽ بزرگي جو بدر، سعائند ٿولي جو سالار
۽ عاقبت جي حقيقت جو جائزگار، مصلي تي ايترو ته
بيهن لڳو جو سندس قدم مبارڪ سڄي پها ۽ سندن
منهن مبارڪ زرد ٿي ويو؛ نيٺ (الهي) درگاه جو قاصد
۽ بادشاهي جو مور، جبريل امين صلات اللہ و سلامہ
عليہ [وَعَلِي نَبِيِّنَا] خدائي فرمان کڻي اچي پهتو ۽ چيائين:
ته اي مڙسان جا پيشوا، متقيين ۽ بخت وارن جا تاج، ۽
صديقن جا امام! [اللہ] ذوالجلال [۳] جي درگاه مان،
”طلہ ما اَنزَلْنَا عَلَیْكَ، الْقُرْآنَ لِيَتَشَقَّي“ (اي پيغمبر،
اسان توتي قرآن توکي تکليف ذيع لاء نازل نه فرمايو آهي)
جي دستخط سان هڪ پڪو فرمان جاري ٿيو آهي ته: اي
چوڏهين رات جا چنڊا نبي ۽ رسول تنهنجي اچڻ تي ختم
آهن ۽ تنهنجا ته خيالي عرض به [مالڪ] لاپزال جي دربار
۾ مقبول آهن، (تنهنڪري) تون پاڻ تي ايتري محنت ۽
سختي ڇا لاء ٿو اختيار ڪرين؟ تون پنهنجي عرض جو فقط
اشارو ڪر ته [مقبوليت جي] بشارت جو حڪم توکي آئي
ڏيان. طريقت جي سردار ۽ حقيقت جي راه جي سالار، فڪر
جي دٻلي جو ڍڪ کولي گفتگو جا موتي هن طرح ظاهر
ڪيا ته: ”يَا آخِي“ جيسريل ”أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا“
(اي منهنجا پيء جبريل! ڇا مان شڪر گزار ٻانهو نه هجان؟)
(نه بلڪ) آءُ باوجود هيترن مرتبن جي جيڪي

(۵)

مون کي حاصل آهن، آخر ٻانهو آهيان ۽ ٻانهي جو-
اولاد آهيان.

محمد [صلي الله عليه وسلم] جي حق ۾ [الله] چئڻ؟
عَظُمَتُهُ جي درگاه مان ڪيئي فرمان صادر آهن. پهريون،
ماري جهان لاءِ رحمت هجڻ جي بشارت، مطابق [قوله تعالى]
وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ (امان توکي ماري
دنيا لاءِ رڳو رحمت ڪري موڪليو آهي)؛ ٻي ۽ جاءِ تي
پاڻ کي اصحابن جي آڏو رسالت [جي عهد] سان جلو هڻڻ
ڪيائين؛ [بمصادق قوله تعالى] مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ
مَعَهُ - الآية (۱) (محمد رسول الله ۽ جيڪي سندس ساٿي آهن - الخ)؛
۽ ٻي جاءِ تي نبوت جي خزانن کي نبوت ۽ رسالت جي مهران بند
ڪيائين، جيئن ته ”وَلَدَكُن رَّسُولُ اللَّهِ“ [۴] وَخَاتَمُ النَّبِيِّينَ (۲)

(۱) يعني هيءَ سڄي آيت ته: مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ
أَشِيدَاءُ عَلَيَّ الْكُفَّارِ رَحْمَاءٌ بِهِمْ ثُمَّ تَرَاهُمْ رُكْعًا سَجِدًا
يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ
مِّنْ أَثَرِ السَّجْدِ (سوره فتح: رڪوع-۴) (محمد رسول الله ۽
سندس ساٿي، ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ هڪٻئي تي ٻاجه هارا آهن.
تون هنن کي رڪوع ۽ سجدو ڪندڙ ڏسندين. هو پنهنجي رب جو
فضل ۽ رضامنڊو گهرن ٿا. هنن جي پيشانين ۾ سجدي جي اثر کان
نشانيون آهن) (مترجم).

(۲) اصل متن ۾ ”محمد رسول الله خاتم النبيين“ آهي، جو صحيح نه
آهي. (مترجم)

(٦)

(پر هو الله جو رسول ۽ نبين کي ختم ڪرڻ وارو آهي)؛ وري ٻيءَ جاءِ تي مخلصن ۽ متقين جي لاءِ بشارت ۽ نسادين ۽ سرڪشن لاءِ دڙڪي جو اشارو موڪليائين، جيئن ته ”يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ“ (اي نبي! ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر). [اي جبريل! آءٌ] جڏهن هنن سڀني رتبين، عزتن، دلجوئين ۽ احترامن سان مشرف ٿيو آهيان، تڏهن منشا ائين ٿي هئي ته ظلم جي ڪارنهن ۽ ڪفر جي گمراهي، اسلام ۽ دينداريءَ جي روشنائيءَ ۾ تبديل ٿي وڃي ها، منافقيءَ ۽ جهالت جو بنياد ٻهي ٻوي ها، اسلام جا جهنڊا بلند ٿين ها. هن حڪومت جو دور ۽ هن مذهب جو آئين قيامت تائين زماني ۾ جاري رهي ها ۽ ڪنهن به شرڪ ۽ مخالفت سان نه گڏجي ها، ۽ سنت جو گل، بدعت جي ڪنڊي سان نه چيرجي ها.

جبريل امين صلوات الله عليه و سلامه [و علي نبينا] موٽي ويو ۽ ساڳئي وقت موٽي آيو ۽ چيائين: اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مُحَمَّدًا! خدا تعاليٰ سلام ۽ درود چوي ٿو. ۽ الله تعاليٰ جو قطعي فرمان ۽ حڪم تقدير جي تمهيد هن طرح نئين سر ٿي آهي ته ”إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ“ (بيشڪ تون جنهن کي چاهين تنهن کي هدايت نٿو ڪري سگهين، پر الله تعاليٰ جنهن کي چاهي تنهن کي هدايت ڪري سگهي ٿو). اي محمد! ائين هرگز نه ڀانئج ته ڪو ماڻهو تنهنجي سڏڻ تي

(۷)

اسان جي درگاه ۾ اچي ٿو، يا ابلِس جي وِسْوَرسي ڪري
 ڪو ماڻهو اسان جي درگاه مان تڙجي ٿو، [بلڪ] تڙيندڙ
 اسان آهيون. جنهن کي تڙيون ٿا تنهن کي ڪوبه ڪوئي
 نٿو سگهي، ۽ جنهن کي ڪوئيون ٿا، تنهن کي ڪوبه تڙي
 نٿو سگهي؛ ”اِنْ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ“
 (بميشڪ منهنجن ٻانهن تي توکي ڪوبه اقتدار حاصل نه آهي).
 تنهنڪري اِي مُحَمَّد! صَلَّي اللّٰهُ عَلَيْهٖ وَسَلَّم تون هن
 ڪري فڪر مند نه ٿي، جن ماڻهن [۵] ميثاق جي ڏينهن
 ”اَلَنْسُتُ بِيْرَ بَڪْمُ“ (چا مان توهان جو رب نه آهيان) سامه
 سان سٿيو ۽ ”قَالُوا بَلٰي“ (چيائون نه هائو) وارو فرمان
 برادريءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهي، اسان جي وحدانيت
 جا اقرار ٿيا، [تن لاءِ] محمدي شهنشاهت جي چاڪرن
 مان هر وقت ڪونه ڪو [اهڙو ماڻهو] خلق جي مٿان
 جَلَوَهٗ آفروز ڪنداسون، جنهن جي ڪوشش جي وسيلي،
 اهي ماڻهو اسلام جي عزت سان مشرف ٿيندا [رهندا]، ۽
 جنهن فرقي اسان جي حڪم کان سرڪشي ۽ عناد اختيار ڪيو
 آهي تن کي گمراهي ۽ نعمت جي انڪار سان منسوب ڪنداسون،
 جيئن اهي [مؤمن]، ”جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ“ (ڪارن
 ۽ منافقن سان جهاد ڪر) جي فرمان ۽ ”اَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ
 حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ“ (مشرڪن کي جتي لهو اتي قتل
 ڪريو) جي اشاري موجب، [ڪارن کي] خونخوار

(۸)

ترار ۽ دل ڌاريندڙ نيري ۽ تير جو لقمو بنائين ته هي خراسان، ايران، عراق، شام، روم ۽ هندوستان جون فتحون زماني جي ڪتاب تي لکجن ۽ انهن جو ذڪر زماني جي حاشيه تي هميشه قائم رهي. واللّٰه اعلم بالصواب (الله تعاليٰ) حق کي وڌيڪ ڄاڻي ٿو.

قَبَاجَةُ السَّلاطِينِ خَدَاةَ اللّٰهِ مُلْكُهُ جِي تعريف

هيءُ داستان ۽ هيءُ وڻندڙ تاريخ انهيءَ وقت لکي ويئي، جڏهن اسلام جي بادشاهه، ملڪ جي شهنشاھ، الله جي شهرن جي مالڪ، الله جي ٻانهن جي فرياد ٻڌندڙ، خدا جي ٻانهن جي مددگار، ڪفر ۽ گمراهيءَ جي بنيادن کي ڊاهيندڙ، دين ۽ هدايت جا پايا کڙا ڪندڙ، جهان جي واڻين جي مددگار، انسان جي دشمنن جون پاڙون پٽيندڙ، دين خواه دنيا جي عزت وڌائيندڙ، اسلام ۽ مسلمانن جي واهرو، جهان ۾ الله جي پاڇي ۽ امير المؤمنين جي حمايتي، بختاور شهيد سلطان ابوالمظفر محمد ابن سام نَوَرُ اللّٰهِ ثَرَاهُ وَجَعَلَ الْجَنَّةَ مَضْجَعَهُ وَمَشَواهُ (شال الله تعاليٰ سندس قبر کي روشن ڪري ۽ جنت سندس آرام گاهه ۽ رهڻ جي جاءِ بنائي) جي بادشاهي جي تخت کي غلبي واري شهنشاھت جي مددگار - بزرگ بادشاهه ۽ وڏي ۾ وڏي شهنشاھ جي هم نشين، [۶] سچائيءَ جي شان، خلق جي بُرُهان، خلافت جي ٽيڪ، دنيا ۽ دين جي مددگار، اسلام خواه مسلمانن

(۹)

جي عزت، دشمنن ۽ سرڪشن جي پاڙن کي پٽيندڙ، قسيم
 امير المؤمنين (امير المؤمنين جو ڀائيوار) ابو الفتح قباچه
 السلاطين - سينگارو هو ۽ سندس شان و شوڪت جا طنبو
 تاڪيد جي طنائن ۽ سختي جي انتظام سان ڪٽل ۽ منظم
 [هئا] ۽ سندس امر ۽ ڦيرجي جا حڪمناما ولایتين ۽ دنيا
 جي [سڀني] حصن تي جاري ٿيا هئا، هن حد تائين جو
 سرڪشن ۽ دشمنن جو ٿولو ڪنڊ، پر لڪي ويو ۽ مخلص
 ۽ پرهيزگار امن ۽ سلامتيءَ ۾ گذارڻ لڳا: الله تعاليٰ
 جو شڪر ۽ احسان، جو حڪومت جو انتظام ۽ شهتشات
 جو قانون انهيءَ درجي تي [بهتل] آهي، جو جنهن طرف
 ڏانهن به سندس آسمان کي پهچندڙ جهنڊا ڪڇن ٿا ته جوان
 حڪومتون به شوق ۽ اطاعت مان هٿ ٻڌي پيئن ٿيون (۱).

شعر

خسروا ملڪ بر تو خرم باد
 فخل گيتي ترا مسلم باد
 از تو آباد ظلم ويران شد
 به تو بنياد عدل محکم باد

(۱) هن سچيءَ ڏيکھ، جو مطلب هيءُ آهي ته هيءُ لطيف داستان
 انهيءَ وقت لکيو ويو، جنهن وقت سلطان محمد بن سام بالقابه جي
 بادشاهيءَ جي تخت کي ناصرالدين قباچه بالقابه پنهنجي جلوس سان
 سينگارو هو ۽ سندس حڪومت اهڙي ته پڪي پايي تي بيٺل هئي ۽
 جو جنهن به ملڪ تي ڪاهاڻين ٿئي ته اهو ملڪ سندس اڳيان ٻانهون
 ٻڏي ٿي بيٺو. (مترجم)

(۱۰)

خطبه تعظيم رسالت از ناست
 همچنين سال و مه معظم بهاد
 و آنچه در ملك جرم نبود ترا
 هم زير ننگين مختبر بهاد
 چتر ميمون همت عالميت
 سايه دار سپهر اعظم بهاد
 هر دلي كز تو حال عصيان امت
 هم كارش چو زلف درهم بهاد
 تاكرم و بيش در شمار آيد
 دولتي بيش دشمني كرم بهاد
 به يعنيت چو ملك داد يسار
 در يسار تو خاتم جرم بهاد
 [بادشاها! تون ملكه مان پلي
 ماري دنيا تون هت پر آن پلي
 تو و كيو ظلم جو بنياد ختم
 عدل جي پاڙ تو ڪئي محكم
 خطبه كي نانء تنهنجي ڪان عزت
 تو ڏني سال و ماه كي عظمت
 نه ملن جنهن جي ڪان هو جرم غمگين
 سو سڀئي هجي زير ننگين
 تنهنجي همت جي ڇٽ سندو سايو
 شل ڪري آسمان تي پاڻو
 جا به دل توکان ٿي رهي برهم
 شل نه ٿي پر صواب تنهن جو ڪم

(۱۱)

گهٽ ۽ وڌ جو شمار ٿئي جيسين
هجي دشمن کان دوست وڌ تيسين
کاٻي جڏهن ملڪ ڪيو سڄي جي وس
زيب کاٻي جو ڄم جي خانم بس

شال الله تعاليٰ هن ملڪ ۽ هن بادشاهيءَ جي رونق
کي مضبوط بنيادن تي [۷] دائر ۽ قائم ۽ هن بادشاهيءَ جي
مضبوط محل ۽ هن نعمت - شال سندس طرف سدائين آباد رهن -
جي محڪم قلعي کي بد انتظاميءَ جي حادثن جي آسپ کان
محفوظ رکي، ۽ سندس خطبو ۽ سڳو، سندس لقب ۽
اعليٰ درجي جي خطابن سميت دنيا جي ختم ٿيڻ تائين شال
منبرن ۽ درهن کي سينگاريندڙ هجي، ۽ جيسين جهان قائم
آهي ۽ جيسين آسمان جي گردش برقرار آهي - تيسين شال
سندس بادشاهي جي شان و شوڪت جو سچ ۽ حڪومت
جي اقبال جو چنڊ، بزرگيءَ جي ڪناري ۽ ڪمال جي آسمان
مان حضرت محمد ۽ سندس سموري آل جي محابي ڇمڪندو
۽ اڀرندو رهي.

علي ڪوفي هن ڪتاب جوڙڻ جو سبب ٻڌائي ٿو.

هن ڪتاب ”تاريخ هند“ جو لکندڙ ۽ ”سنڌ جي فتح“
جي تقرير ڪندڙ، مجدي شهنشاهت جو بوندو علي بن
حامد بن ابي بڪر ڪوفي جڏهن پنهنجي عمر جو
هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ۽ ڪمڻي
دنيا مان وڌو نصيب ۽ مڪمل حصو کڻي چڪو

(۱۲)

تڏهن حادثن جي مصيبتن ۽ زماني جي اوچين آفتن کان
 [مجبور ٿي] پنهنجي اصولي وطن ۽ بيدائش جي جڳهه
 کان جدا ٿي، ڪي ڏينهن اچي اُچ مبارڪ ۾ سڪونت
 ڪري آرام ورتائين. وري ”ذِڪَ الْاَیَّامِ نُدَاوُكُهَا
 بَیِّنُ النَّاسِ“ (انهن ڏينهن کي ماڻهن ۾ ڦيرايون ٿا) جو حڪم
 پيو، ۽ تقدير جي آبدار خوشيءَ جي پيالي کي اڌاءَ جي
 [ڪڙي] ٿوه سان بدلايو ۽ خوشيءَ کان محرومي جاري
 رهي (۱)، ۽ غدار ڦرندڙ آسمان جي سختين سببان زهر جا
 ڍڪ پريندو ۽ قهر جا ڌڪ جهليندو آيو. انونجاءِ سالن
 جي عمر ۾، سنہ ۶۱۳ ڇهه سؤ تيرهن ۾، سڀني ڪن مان
 هٿ ڪڍي، قيمتي ڪتابن کي پنهنجو وندرائيندڙ ۽
 هممنشين بنائائين؛ ۽ پنهنجي دل ۾ خيال ڪندو رهيو ته
 جنهن صورت ۾ لکندڙ جي دل تي [۸] سڳنهن علم مان
 ڪجهه نه ڪجهه اشارو نقش ٿيل آهي، ۽ هر هڪ وقت
 جي عالم ۽ سگائي حڪيم پنهنجي زماني ۾ پنهنجن مـخدومـن
 ۽ مـرئـيـن جي مدد سان ڪانه ڪا تاريخ يا تصنيف زماني
 ۾ يادگار ڇڏي آهي. جيئن ته اڳيان مصنف خراسان، عراق،
 ايران، روم ۽ شام جي فتحن مان هر هڪ جو بيان تفصيل
 سان نظم خواهه نثر ۾ لکي ويا آهن؛ هندوستان جي فتح

(۱) اصل فارسي عبارت ”و استقامت بندست سرور متواتر شد“ اسان
 جي خيالات ۾ عبارت ۾ خلل آهي ۽ مطلب اهوئي ٿي سگهي ٿو جو
 ترجمي ۾ ڏنل آهي. خود فارسي ايڊيشن جي علامه ايڊيٽر کي پڻ
 هن عبارت ۾ شبه آهي، جيئن ته حاشيه ۾ چوي ٿو ته ”عبارت در اين
 جا مختل است.“

(۱۳)

جنهن ۾ محمد بن قاسم، ۽ شام ۽ عرب جي اميرن جي هٿان هن ملڪ ۾ اسلام ظاهر ٿيو ۽ مسند کان وٺي ڪشمير ۽ قنوج تائين مسجدون ۽ منبر ٺهيا، ۽ اروڙ جي تختگاه ۾ رهندڙ راجا ڏاهر بن چچ بن سيلانج، جنهن کي شاندار امير عمادُ الدوله والدِ دين (دين ۽ حڪومت جي پستي) محمد بن قاسم بن [محمد بداهي] عقيل الشافعي رحمة الله قتل ڪيو. [جنهنڪري] هي سارو ملڪ پسگرداين سميت سندس حوالي ٿيو. سو مون چاهيو ته هن ملڪ جو بيان - خلق جي ڪيفيت ۽ انداز ۾ هن [ڏاهر] جو ڪس معلوم ٿئي ۽ [اغڙي هڪ] تاريخ تيار ڪئي وڃي. جڏهن انهيءَ جي ڳولا لاءِ نفس اماري کي تڪليف ڏنم ۽ آڄ مبارڪ کان اروڙ (۱) ۽ بکر جي شهرن ڏانهن رخ رکيم. ڇاڪاڻ ته اتان جا امام عربن جي خاندان ۽ بنياد مان هئا ۽ جڏهن انهي شهر ۾ پهتس ته وڏي امام، زبردست عالم، دين ۽ مذهب جي ڪمال ۽ حاڪمن جي سردار مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان (۲) بن عثمان ثقيي - آدامَ الله فضلُه ورحيم آباءه [۹] وَاَسْلَافُه بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ - جو فصاحت ۾ فضيلت جي ڪاڻ آهي ۽ نمڪينيءَ ۾ عقل جي جان، علم زهد جي سڀني فنن ۾ بي نظير آهي، ۽ بلاغت جي [سڀني] قسمن ۾

(۱) پ جي پڙهڻي مطابق ”ارور“ يعني ”اروڙ“. مگر ٻين جملي نسخن ۾ ويندي ن ۽ ر تائين هن لفظ جي پڙهڻي ”الور“ آهي. (۲) ب: شهاب.

(۱۴)

بیمثال، تنهن مان ملاقات ٿي: کانئس پڇا ڪرڻ تي
 ٻڌايائين ته: هن فتح جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ
 اکرين حجازي ٻوليءَ [عربي] ۾ هڪ ڪتاب [جي صورت] ۾
 لکيل آهي، جا هڪٻئي کمان ميراث ٿيندي ورثي ۾ ايندي
 ٿي رهي، مگر جيئن ته اها عربي جي پردي ۽ حجازيءَ جي
 حجاب ۾ ڍڪيل هئي، تنهنڪري عجب ۾ [غير عربن] ۾
 مشهور نه ٿي.

ڪتاب جو ترجمو

جڏهن بندو انهيءَ ڪتاب کان واقف ٿيو ته [ڏٺائين
 ته] اهو حڪمت جي جواهرن مان سينگاريل ۽ نصيحت جي
 موتن سان سنواريل هڪ ڪتاب هو، جنهن ۾ عربن ۽
 شامين جي بهادريءَ ۽ مردانگيءَ جا ڪيئي قسم واضح هئا
 ۽ رعب ۽ دانائي منجهس جاءِ نشين هئي. جيڪو به قلعو
 فتح ٿيو، تنهن مان دولت هٿ آئي ۽ ڪفر ۽ گمراهيءَ
 جي رات لاءِ صبح [ظاهر ٿيو] ۽ انهن ڏينهن ۾ جيڪو به
 طرف اسلام جي عزت سان مشرف ٿيو ۽ هٿ آيو ته انهيءَ
 کي مسجدن ۽ منبرن کان نٿور، ۽ عابدين ۽ زاهدن [جي
 وجود] سان سرور حاصل ٿي ٿيو، ۽ اهو پاسو اڄ تائين اسلام
 ۽ دينداريءَ جي جمال ۽ علم ۽ امانت جي ڪمال ۾ واڌارو
 ڪندو ٿو رهي ۽ دولت محمديءَ جو ڪوبه پٺاهو جڏهن
 به ملڪ ۽ بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي ٿو ته نئين سر اسلام
 جي آئيني تان گمراهيءَ جي ڪٽ صاف ٿو ڪري. [۱۰]

(۱۵)

وزيرن جي بادشاهه شرف الملڪ ضاعف جلاله (شال) (خدا) سندس

بزرگي پئي ڪري جي مدح، جنهن ڏانهن هي ڪتاب

منسوب ڪيل آهي.

پوءِ جڏهن هيءُ ديني داستان، عربيءَ جي پردي ۽
 حجازي حجاب مان فارسي زبان ۾ نقل ٿيو ۽ عبارت جي
 هار ۽ ديانت جي مينگار سان مشرف ٿيندي نشر جي لڙهيءَ
 ۾ ترجمو ٿيو ته دل هن فڪر ۾ غوطا هڻڻ لڳي ته هيءُ
 عجيب فنون تحفو ۽ وڻندڙ فتحنامو ڪهڙي سردار ڏانهن
 منسوب ٿيڻ گهرجي. نيٺ بخت، بندي جي رهنمائي ڪئي
 ۽ هيءُ سعادت ظاهر ٿي جو دل ۾ چيم ته: اي علي!
 گذريل ڏينهن ۽ سالن کان وٺي ڪيڏو عرصو گذريو
 آهي جو ماڻهن جي سردار، جهان جي صدر، صاحبقران جي
 وزير، وزيرن جي عزت، تراز ۽ قلم جي مالڪ، شرف الملڪ
 رضي الدولة والدين نور الله مضجعته و طيب تراه
 (شال الله تعاليٰ سندس آرامگاهه کي روشن ڪري ۽ هن
 جي خاک کي عمدو بنائي) جي مهربانيءَ جي پاڇي ۽
 احاطي جي پناهه ۾ رهيو آهين، ۽ پنهنجي هن مينگاريل
 [تصنيف] کي انهيءَ جي احسان تي بلجي ترتيب ڏنو اٿئي
 ۽ سندس اولاد ”دام علوتهم“ و ”رحم آبائهم“ (شال
 سندن بلندي دائر رهي ۽ سندس وڏن تي رحم ٿئي) جي
 نعمت جا حق تنهنجي گردن تي لازم آهن، تنهنڪري
 چڱو ائين ٿيندو ته هيءُ فتحنامو، جو ديني ثواب (۱) ۽

(۱) اصل متن ۾ ”صواب“ لکيل آهي جو غلط آهي. (مترجم)

(۱۶)

دنيوي گالھن [مان سرڪب] آهي. جنهن تي دنيا جا محقق ۽ گهڻي احسان وارا بادشاهه فخر ڪندا ۽ سڀني کي عربن جي اعتقاد جي تصديق ۽ ادب ۽ ترقيءَ جي صاحبن جي خلاص ۽ ان نهايت اتفاق ٿيندو. ۽ هيءَ دولت [فتحنامو] جا عرب ۽ شام وارن جي دهلبي ۽ رعب جو [سادگار] هوندي [تنهن کي] پڻ عالیشان خاندان جو عرب جي حسب نسب مان آهي [۱۱] ۽ جنهن جي بزرگ ڏڏي. وڏي ۾ وڏي شان واري امير، ۽ خاص ۾ خاص لائق توفيق، دين جي عزت، عربن ۾ احترام جي لائق، ملت جي نظام ۽ امت جي قوام، فريشن جي فخر حضرت ابو موسيٰ اشعري رضي الله عنه جي هٿان، خراسان ۽ ايران جو وڏو حصو فتح ٿيو هو، ۽ سندس انهي سڀهه سالاري ۽ لشڪر ڪشيءَ بابت شرح ۽ تفصيل سان علحدا ڪتاب [لکيل آهن]، جتي به ڪافرن کي شڪست ڏنائين ته اتي اسلام جا جهنڊا هميشه لاءِ بلند ٿيا ۽ اتان جي فتح جو خط امير المؤمنين عمر بن الخطاب کي پهچندو هو ۽ هو پاڻ مومنن جي اڳيان بيهي خطبو ڏيندو هو [جنهن ۾ اسلام جي شان تي] فخر ڪري، تعريف [الله تعاليٰ جي] ڪندو هو. جي صاحب [ڪمال]، نعمتن جي مالڪ، ترار ۽ قلم جي ڌڻيءَ وڏي ۾ وڏي امير، تائيد ڪيل، فتحمند، ڪامياب ملڪ جي ڌڻل (چونڊيل) دولت ۽ دين جي فخر، ولايتن جي نظام، وزيرن جي شان، حسين بن ابي بڪر

بن محمد الاشعر ضاعف المدة جلالة في آء-ر
 ارملة واکرم جرؤمة ساکرة الجدریدان واتفق
 الفرقدان واختلف العصران (شال الله تعالی سندس
 عزت کي بیٹو کري؛ عزت ۾ عزت واري خاندان ۽
 شریف ۾ شریف گهراڻي ۾، جيستائين رات ڏينهن مٿيا رهن،
 فرقدین (۱) اتفاق ڪندا رهن ۽ زمانا هڪٻئي پٺيان ايندا رهن)
 جي گذارش ۾ آندو وڃي ته ملاحظي جي شرف ۽ مطالعي
 جي نظر سان مشرف ٿي، قبوليت جي عزت سان برکت
 ڀريل ۽ مقبول بڻجي، ۽ زماني جي بزرگين جي فهرست ۾
 [داخل] ٿئي. (۲)

(۱) فيروز اللغات، ص ۱۸۵ ۾ ”فرقدان“ يا ”فرقدین“ جي معنيٰ هيءَ
 ڏني وئي آهي: اتر قطب جا اهي ٻه تارا جيڪي قطب وٽ آهن، ان
 جي چوڌاري گردش ڪندا رهن ٿا، ۽ شام کان وٺي صبح تائين ظاهر
 رهن ٿا، ۽ ڪڏهن به نظر کان غائب نٿا رهن.

(مترجم)

(۲) عنوان کان وٺي، هن هندم تائين سڄي ڏيکيو، جو مطلب هيءُ
 آهي ته ”جڏهن هيءُ ڪتاب عربيءَ کان فارسيءَ ۾ ترجمو ٿي چڪو،
 تڏهن مان پنهنجي دل ۾ ويچار ڪرڻ لڳس ته هيءُ ڪتاب ڪهڙي
 امير ڏانهن منسوب ٿيڻ گهرجي! آخر بخت رهنمائي ڪئي ۽ دل ۾ چير
 ته اِي علي! تون جنهن صورت ۾ وزير شرف الملڪ مرحوم بالقابہ
 جي نعمتن جو پاليل آهين، ته سندس ۽ سندس اولاد جا حق تنهنجي
 گردن تي واجب آهن، تنهنڪري مناسب ائين آهي ته هيءُ ڪتاب،
 جو هنن، هنن خوبين جو حامل آهي ۽ جنهن جي پڙهڻ سان عرب
 (ڏسو حاشيه صفحو ۱۸)

مصنف جي معذرت

وقت جي بزرگن ۽ تاريخ جي ماسڪن ڪيترين شين کي پنهنجي يادگار جو باقي رکندڙ ۽ پنهنجي نالي کي جڻاءُ ڏيندڙ بنايو آهي: پهريون ته هو انصاف، عدالت، نهڻائي ۽ وقار کي پنهنجو لباس بڻائيندا آهن، ٻيو ته نفس جي گذران کان پوءِ جو آدميءَ جو سرمايو آهي، [باقي بچيل] مال کي آخرت جو ثمر ڪندا آهن؛ ٽيون ته پنهنجي اولاد کي عجيب هنرن مان سينگاريندا آهن؛ چوٿون ته وقت جي عالمن ۽ حڪيمن کي قيمتي ڪتابن جي تصنيف ۽ مفيد حڪمتن جي تاليف [۱۲] جي ترغيب ڏيندا آهن، ۽ انهيءَ کي پنهنجن مقصدن جي ڏاڪڻ ۽ مطلبن جا ذريعا سمجهندا آهن، ڇاڪاڻ ته حڪمت جا مڃڻ ۽ نصيحت جا قسم هميشه لاءِ ڪتابن ۽ اخبارن جي پنن تي يادگار رهندا.

قطعو

آن سروران که نام نکو کسب کرده اند
رفتند یادگار از ایشان جز آن نماند

۽ شام جي رهاڪن جي عظمت دلين ۾ گهر ڪري ويندي وغيره وغيره، ڪٿي وڃي وزير حسين بن ابوبڪر بن محمد اشعري بالقابه جي خدمت ۾ پيش ڪر، ڇاڪاڻ ته هو به عرب جي خاندان مان آهي ۽ پڻ سندس وڏي ڏاڏي حضرت ابو موسيٰ اشعري بالقابه جي هٿان ايران ۽ خراسان جو وڏو حصو فتح ٿيو هو. هن جي مطالعي جو شرف حاصل ڪري ۽ هي ڪتاب برکت پريو ۽ مقبول ٿئي. (مترجم)

نوشیروان اگ-رچہ فراروانش گنج بود
جز نام عدل از پس نوشیروان نماند
[نالو چڱو دنیا ۾ کیدیو جن به سرورن]
هو ویا لڏي، دنیا ۾ رهيو تن جو نيڪ نام
نوشیروان^۱ به عدل جي تعريف ويو چڏي
گرچه رهيا ها بخت ۽ دولت سندس غلام]

اگرچ [هن] بنده کي اها مجال نه آهي جو پاڻ
کي هن عالیشان درگاه ۾، جا فضل جي کاڻ ۽ حڪيمن
جي جلوہ گاه آهي، فضل جي لباس ۾ ظہر ڪري، ايڪن
جڏهن بخت پوکاريو، عام احسان حڪم ڪيو، ۽ اقبال
جي سچ بخت واري ستاري ڏانهن رهنمائي ڪئي، تڏهن
انهيءَ سردار جي دعا ۽ ثنا لاءِ تيار ٿيو، جنهن جي ثنا ۾
زماني جي بزرگن ۽ وقت جي فاضلن زبان کولي آهي، ۽
وقت جي عالمن ۽ بيمثال حڪيمن هن جي دعا واسطي
هٿ مٿي کنيا آهن: بنده علي ڪوفي [پڻ] نعمتن جي
حقن ادا ڪرڻ واسطي، اخلاص سان دعا گهري ٿو: ته شال
هن حڪومت جي اقبال جو چمن، احسان جي صاف پاڻيءَ مان
تازو ۽ بزرگيءَ جي چنڊ جي نور سان سرسبز ۽ قدردار هجي!
* بندي هن ڪتاب کي عربيءَ جي پرده مان ڪڍي،
فارسي بيان ۾ فقط هن شاندار گهرائي ۽ عالي قدر خاندان
جي عزت افزائيءَ ۽ هميشه لاءِ يادگار قائل ٿيڻ لاءِ آندو

... هن نشان جي وچ واري عبارت جو مدار پ، ر، م نسخن
جي روايت تي آهي.

(۲۰)

آهي. جڏهن [هيءُ ڪتاب] پسنديدگيءَ جي نظر ۽ احسان جي اشاري سان سينگاربو ته ٻانهو انهيءَ جي وسيلي اهڙو ته وڏو درجو ۽ بلند مرتبو حاصل ڪندو، جو هن ”فتهنامہ“ جي فخر جي چادر ۽ عرت جو زيب، زماني جي استعمال ڪرڻ تي به پراڻو نه ٿيندو، ۽ وقت جي رئيسن ۽ زماني جي فخرن کان - جن چند سان گڏ تارن وانگر [جهان] کي سينگاربو آهي - اسيدوار آهي [۱۳] ته انهيءَ سبب ڪري جو طبيعت جو ستارو مراد ڏانهن مائل نه هو ۽ دل کي قرار ڪونه هو، ڪا سهڻو يا قصور ڏسڻ ۾ اچي ته هن عذر ڪري معذور سمجهڻ ۽ معافيءَ سان انهيءَ کي ڏکين، ڇاڪاڻ ته ڪنهن به مخلوق کي ”آلَانَسَان مَرَكَبٌ مِّنَ الْخَطَا وَالْإِنْسِيَان“ (انسان خطا ۽ ويسر جو گهر آهي) جي چشمي نان پائي پيئن ۽ انهيءَ رستي تي پهچڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو ڪونه آهي. *

جيڪڏهن عذر جو تفصيل شرح سان لکيو وڃي ته هزارن مان هڪڙو ۽ گهڻن مان ٿورو به پورو ڪين ٿيندو، ليڪن [بندي هيءُ ڪتاب] اختيار سان نه بلڪه مجبوراً آئي پيش ڪيو آهي ته جيئن هن کوٽيءَ وٽ جي وسيلي آسانيءَ سان درجا حاصل ڪري سگهي، ۽ بلند درگاهه - شال سدائين بلند رهي! - ۾ ويجهڙائي حاصل ٿئي، ۽ قبوليت جي اقبال سان مشرف ٿئي، ۽ هيءُ ”فتهنامو“ دنيا جي پوري ٿيڻ تائين ڪتابن جي صفحن تي باقي رهي - وَاللّٰهُ وَاَلَيْهِ التَّوَفُّيقُ (توفيق جو مالڪ الله آهي).

(۲۱)

راجا ڏاهر بن چچ سيلانج ۽ سندس محمد بن قاسم نقفي
رضي الله عنه جي هٿان برباد ٿيڻ جي ڳالھ سان ڪتاب
جي شروعات

بسم الله الرحمن الرحيم

(نهايت باجهاري ۽ مهربان الله جي نالي سان شروع)

خيرن جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن هـن طرح بيان ڪيو آهي ته اروز جو شهر، جو هند ۽ سنڌ جو تختگاه آهي، سو [اڳئين زماني ۾] سيحون نديءَ تي، جنهن کي مهراڻ چوندا آهن، قسمن قسمن ماڙين، چراگاهن، [۱۴] گلن، باغن، حوضن، نهرن، باغيچن ۽ گلڪارين سان سينگاريل، هڪ وڏو شهر هو؛ ۽ هن رونقدار شهر ۾ راءِ سبهرس بن ساهسي راءِ نالي هڪ راجا رهندو هو، جنهن وٽ گهڻا خزانو ۽ بيحد پوريل ناڏا هئا، ۽ جنهن جو عدل دنيا ۾ مشهور ۽ سخاوت جهان ۾ پکڙيل هئي. سندس حڪومت جون حدون اڀرندي کان ڪشمير تائين، الهندي کان مڪران تائين، ڏکڻ کان سمنڊ جي ڪناري ۽ ديبل تائين، اتر کان ڪڙدن جي جبل ۽ ڪيڪانان تائين [پکڙيل هيون]. هن پنهنجي ملڪ تي چار حڪمران مقرر ڪيا هئا: هڪ برهمڻاباد ۾، ۽ نيرون ڪوٽ جي

(۲۲)

قلعي کان وٺي ديمل، لوهاڻو يعني لاکڊ ۽ سمنڊ [ايراضي
 وارو علائقو] ويندي سمنڊ (۱) [تائين] هن جي انتظام هيٺ
 ڏنائين؛ ٻيو سيوستان جي [مرڪزي] شهر ۾ (۲) ۽ ٻئي
 جڳهه، رُونجھان، ڪوهه ڀاڳ، ويندي مڪران جي حد
 سندس حوالي هئي؛ ٽيون آسڪلند ۽ پاٽيٽه جي قلعي ۾،
 جنهن کي تڏوڙو ۽ چچپور به چوندا آهن، رهندو هو، ۽
 اتي جي آسپاس وارا ملڪ ديوهڙور (۳) تائين سندس تصرف

(۱) اصل متن جي عبارت آهي ”ودريا در اهتمام او فرمود“. فارسي
 زبان ۾ درياءَ سمنڊ کي به چئبو آهي ۽ نديءَ کي به. اسان متن ۾
 سمنڊ لکيو آهي، ڇاڪاڻ ته ديبل هن راجا جي هٿ ۾ هو ۽ ديبل
 انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو بندر هو. (مترجم) پر جيڪڏهن درياءَ جي
 معنيٰ ندي وٺي ته به صحيح آهي. ڇاڪاڻ ته انهن ڏينهن ۾ سنڌوندي
 شهدادپور وٽان وهندي هئي، جنهن جا نشان اڄ تائين ڏسڻ ۾ اچن ٿا،
 ۽ عام ماڻهو انهيءَ کي ”هڻي“ جو درياءَ چوندا آهن. شهدادپور کان
 پوءِ هي درياءَ اڀرندي- ڏکڻ طرف وهندو هو. ٽنڊي آدم ۽ ٻيرانيءَ وٽ
 هن کي اڃا تائين ”لوهاڻو درياءَ“ چوندا آهن هن نالي مان معلوم
 ٿو ٿئي ته اڳتي سمي ۾ هن ايراضي ۾ لوهاڻا قوم رهندي هئي.
 نسخي ب ۾ ”لوهاڻ“ کي ”سمي ۽ لاکي“ جو مرڪب ڄاڻايو ويو
 آهي؛ انهيءَ لحاظ سان به اسان سمن ۽ لاکن جي ٻن قومن جي اڄوڪين
 رهڻ جي جاين کي خيال ۾ رکي، هيءُ نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته سما
 ڏکڻ واري حصي ۾ رهندا هئا، ۽ لاکا شهدادپور تعلقي واري ايراضيءَ
 جتي اڃا تائين انهي ٿڪر کي ”لاڪاٽ“ چئجي ٿو (ن.ب)

(۲) اصل عبارت: در قصبه سيوستان.

(۳) اصل عبارت ”ديوهڙو“ (وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه)

(۲۳)

۾ هئا، چوڻين کي ملتان جي شاندار شهر ۾ رهائين، ۽ سرڪه، برهمپور، ڪروز، اشهار ۽ ٽاڪيهه^۲ ويندي ڪشمير جي حد نائين انهيءَ جي حڪومت هيٺ رکهائين، ۽ پاڻ اروڙ جي تختگاه ۾ ٿي ويٺو ۽ ڪردان، ڪيڪانن ۽ برهاس پنهنجي حڪم هيٺ رکندو هو. پنهنجي [نائب] حڪمرانن مان هر هڪ کي لڙائي جي تيارِي، [۱۵] گهوڙن، هٿيارن ۽ ٻئي جنگ جي سامان بابت ڏاڍو ٽاڪيد ڪيو هئائين، ۽ [ساڳئي وقت] ملڪ جي حفاظت، رعيت جي دلجوئي ۽ حڪومت جي سرسبزيءَ متعلق ٻه حڪم جاري ڪيو هئائين، جيئن هو پنهنجي ولايت جي سرحدن کي محفوظ رکندا اچن، ۽ سندس ساري ملڪ ۾ اهڙو ڪوبه ظالم ڪونه هو، جو سندس ملڪ جي ڪنهن به طرف سان چيڙ چاڙ ڪري.

اوچتو الله جي تقدير سان ايران جي طرف کان نيمروز جي بادشاهه جو لشڪر حملو ڪري، اچي ڪرسان ۾ پهتو. هيءَ خبر ٻڌي راجا سيهرس بنان ڪنهن ڪڙڪي جي، ڏاڍي تڪبر سان اروڙ جي قلعي مان خاص لشڪر ساڻ وٺي سندس سامهون ٿيو، ۽ انهن سان جنگ ڪئي. جڏهن ٻنهي طرفن کان ناليرا مرد ۽ جنگي بهادر، خونخوار تران جو لقمو ڏي چڪا، تڏهن اڍ راتن جي لشڪر قادر حڪيم جي حڪم تي توڪل رکي حملو ڪيو. راجا سيهرس جو لشڪر ذليل شڪست کائي پڇي ويو، مگر سيهرس پنهنجي عزت ۽ نالي خاطر بيٺو رهيو، ۽ ڪسي وڃڻ تائين جنگ ڪندو رهيو.

(۲۴)

نيمروز جو بادشاهه موٽي ويو، ۽ سيهرس جو پٽ
راءِ ساهسي ٻيءَ جي ملڪ جي تخت تي ونهي انهيءَ ملڪ
جو خودمختار حاڪم ٿيو. سندس ٻيءَ جي هٿ هيٺ رهندڙ
چڻي حاڪمن سندس تابعداري ۽ موافقت ڪري، سندس
فرمان مڃيو، ۽ پنهنجا خزانن هن جي حوالي ڪري، سندس
اطاعت ۽ اخلاص پنهنجو امتياز بنائون، جنهنڪري
وڏي راءِ ساهسي جي سموري بادشاهي، هن جي اثر ۽ اقتدار
هيٺ آئي، ۽ رعيت سندس عدل ۽ انصاف کان آسودي
ٿي. [۱۶]

هن کي هر قسم جي علم ۽ حڪمت سان سينگاريل
[راءِ نالي] هڪ حاجب (۱) هو، جنهن جو حڪم سڄي ملڪ
تي هلندو هو، ۽ سندس ڪم ۾ ڪوبه ماڻهو دست اندازي يا
رنڊڪ ڪانه ڪندو هو، ۽ خط و ڪتابت جو دفتر پڻ
سندس چارج ۾ هو؛ ساهسي راءِ کي پڻ سندس قلم ۽
يلاغت تي ڀروسو هو ۽ ڪڏهن به هن جي صلاح کان ٻاهر
نه ويندو هو.

چچ بن سيلانج جو راءِ حاجب جي خدمت ۾ اچڻ.

هڪ ڏينهن حاجب راءِ، ٻُڌڻِيءَ ۾ وزير سان آفيس
۾ ويٺو هو ته هڪ برهمڻ آيو، ۽ اچي سهڻن لفظن ۾ تعريف
۽ ساراهه ڪيائين. راءِ حاجب کانئس پڇيو ته: اي برهمڻ!
ڪٿان آيو آهين؟ ڪهڙي ڪم سان تڪليف ورتي ائين؟
برهمڻ ورائيو ته: منهنجو نالو چچ آهي ۽ سيلانج راهب جو پٽ

(۲۵)

آرياز، منهنجو ڀاءُ چندر ۽ منهنجو ڀيڻ ٻن ارور شهر جي باهراڙي ۾، هڪ مندر ۾ عبادت ڪرڻ ۾ مشغول رهي، ساهسي راءِ ۽ رام حاجب کي دعائون ڪندا رهندا آهن، مون کي رام حاجب سان ملاقات ڪرڻ جو خيال آهي، ڇاڪاڻ ته [اڄڪلهه] هو [پنهنجي] فصاحت جي سبب ڪري عزت جي ڪنجي ۽ بخت جو سَر ناسو آهي، جيئن آءٌ سندن خدمت جو سهارو حاصل ڪريان. حاجب رام چيو ته: فصاحت ۽ بلاغت ۾ [پيشڪ] تنهنجي زبان کليل آهي، پر ادب جو فن ۽ لکپڙهه جي قابليت ۾ ڪجهه ڄاڻين؟ ڇچ چيو ته: چارئي [۱۷] ويد، رگ [ويد]، يجر [ويد]، آثر [ويد] ۽ سام [ويد] ياد اٿس، ۽ وزير صاحب جنهن ڪم جو ارشاد فرمائيندو، سو ايمانداري ۽ صحت، ديانتداري ۽ قابليت سان، جيئن مڪيو اٿس، نهايت اخلاص سان پورو ڪندس. اڃا اها گفتگو ڪري رهيا هئا ته ميڪه ۽ ديبل جي طرفان ڪن مصلحتن متعلق لکيا آيا. رام حاجب اهي خط هن کي ڏنا. ڇچ اهي بهترين نموني ۾ سندس گذارش هيٺ آندا، ۽ انهن جو جواب بهترين الفاظن ۽ عمدہ خط ۾ قلمبند ڪيائين. رام حاجب هي ڏسي، سندس فصاحت، بلاغت ۽ سهڻن اکرن جي تعريف ڪئي، ۽ کيس ڏاڍي تعظيم ۽ وڏي انعام سان نوازي، چيو ته: مون کي گهڻا ڪم ۽ مصلحتون رهن ٿيون، جنهنڪري ممڪن آهي ته ڪنهن موقعي تي [راءِ ساهسي جي] خدمت ۾ حاضر ٿي نه سگهان، تنهنڪري

(۲۶)

منهنجي نائب جي حيثيت ۾ خط و ڪتابت جي آفيس ۾، راءِ جي در تي حاضر رهندو ڪڇ.

چچ اهو ڪم پنهنجي هٿ ڪيو ۽ وڃي ان کي لڳو، تان جو هو ”ديوان رسائل“ (وزير مرسلات) جي نالي سان سڏجڻ لڳو. آخر هڪ ڏينهن، راءِ ساهسي درٻار ۾ آيو، ۽ شهر جا مڪيه ۽ وڏا ماڻهو حاضر هئا جو ايتري ۾ سيوستان کان ڪي خط پهتا. راءِ، رام حاجب کي گهرايو، پر هو اڃا آفيس ۾ نه آيو هو. چچ چواڻي موڪليو ته: مان [۱۸] رام حاجب جو نائب آهيان، ڇڪڙهن ڪنهن خط لکڻ جي ضرورت هجي ته هيءُ بندو لکي اهو ڪم پورو ڪري ڏئي. راءِ ساهسي کيس سڏايو. چچ انهيءَ لکي کي سهڻي نموني گذارش هيٺ آندو ۽ کولي کولي بيان ڪيو، تنهن کان پوءِ ان جو ملن لفظن ۽ سهڻن اکرن ۾ جواب لکي، راءِ جي آڏو پيش ڪيو، [جو] راءِ ساهسي، جو پن خط ۽ بلاغت جي علم ۾ پڙ هو، مطالعو ڪري پسند ڪيو، ۽ عزت افزائي ڪري [چچ لاءِ] ”مطلق نمائندگي“ (۱) جو آرڊر ڪيائين.

رام حاجب جڏهن محلات ۾ آيو، تڏهن راءِ ساهسيءَ کانس پڇيو ته: ههڙو هنرمند، فصيح نائب ۽ خوشخط ڪاتب ڪٿان هٿ ڪيو اٿين؟ — انهي کي خوش رکي، سندس تربيت ڪندو رهڃ. رام وزير عرض ڪيو ته: هو سيلانج برهمڻ جو پٽ آهي، ۽ ايماندار، ڪم جو ڄاڻو ۽

(۱) يعني ”عام مختار ناظمي“.

(۲۷)

سنئون سڌو [ماڻهو] آهي. رام حاجب، چچ جي حق ۾ راجا جي دل صاف ڏسي، هن ڏانهن ڏاڍو توجهه ڪرڻ لڳو، ۽ نائب وزير پڻ سندس حوالي ڪيائين، جنهنڪري [هن جي] روبرو خواهه پريٽ، سندس ڪم [چچ] سرانجام ڪندو رهيو، ۽ بادشاهيءَ جي ڪاروبار ۽ حڪومت جي مصلحتن ۾ دخل ڏيندو رهيو. جڏهن به راءِ جي خدمت ۾ ويندو هو ته [هو] کيس! نوازيندو هو ۽ انعام، اڪرام سان سرفراز ڪري کيس هن ڪم کي جاري رکڻ جي نصيحت ڪندو هو، ۽ چونڊو هوس ته: هن ڪم کان [هڪ تم] ڪاروبار جو نظام درست ٿو ٿئي، ۽ [ٻيو تم] توکي به وڏو عهدو نصيب ٿيندو. اهڙيءَ طرح هن کي پلائي جي وعدن سان اسيدوار ڪندو هو. [نيٺ] الله تعاليٰ جي قضا سان رام حاجب جي عمر پوري ٿي ۽ هو اجل جو شڪار ٿيو. [۱۹].

وزارت جو چچ بن سڀاڻج جي حوالي ٿيڻ

پوءِ راءِ ساهسيءَ، چچ کي سڏي وزارت جو ڪم کيس سپرد ڪيو. چچ ماڻهن سان همدرديءَ ۽ فراخديءَ سان گذاريندو رهيو، جنهنڪري سڀ ملڪ ضابطي هون آيا، ۽ سڀني سندس تائيداري ڪئي، ۽ وزيريءَ خواهه مرشدتداريءَ ۾ ڪمال ڏيکارڻ لڳا.

هڪ ڏينهن راءِ ساهسي خاص خيلاوتخاني ۾ راڻي سونهن ديوي (۱) سان ويٺو هو. هيءَ عورت راءِ تي غالب

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”سونين ديوي“ پڙهڻي ٿي، قاهر ڪٿي ويئي آهي. ن ۾ هر جڳهه، ”سونهي“ آهي.

(۲۸)

هئي، جنهنڪري هو سندس عزت ڪندو هو. ايتري ۾ ڇچ وزير محلات جي در تي آيو، ۽ خاص مجرم دربان کي، راءِ سامهڻي ڏانهن پيغام ڏنائين ته: ڇچ ڪنهن ضروري ڪم سان محلات جي در تي انهيءَ لاءِ آيو آهي ته جيڪو مشڪل پيدا ٿيو آهي، سو راءِ جي خدمت ۾ گذارش ڪري. جيڪڏهن فرصت هجي ته اندر اچي عرض ڪري. راجا، راڻيءَ کي چيو ته: [جيئن ته] هڪ نامحرم حرمسراءِ ۾ ٿو اچي، تنهنڪري تون پردي پويان هلي وڃ. راڻي سوڻهن ڏيوي چيو ته: ”ڪيئي اوباش ۽ نوڪر پيا اچن، جيڪڏهن هڪ برهمڻ ايندو ته منهنجو هن ڏانهن ڪهڙو توجه ٿيندو، يا هن کان ڪهڙو شرم ڪرڻ گهرجي، جو ڪائناتس لڪان! — منهنجا هزار ساهه سامهڻيءَ جي قدمن جي خاک. تان قربان هجن شال!“ هوءَ عورت جڏهن ڪو انگل ڪندي هئي ته راءِ هن جي راءِ کان ٻاهر نه ويندو هو، جو راءِ سندس مڪرن جو خريدار هو، سو ڇچ کي سڏيائين، ۽ هو جن مصلحتن سان آيو هو، سي راءِ جي آڏو بيان ڪري، سهڻي نموني گذارش هيٺ آندائين. [۲۰]

راڻيءَ جو ڇچ تي عاشق ٿيڻ ۽ ڇچ جو سندس

محببت ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ.

ڇچ برهمڻ، هڪ خوبصورت، سهڻن عضون، شاندار هائي، فازڪ بدن، سر وقد ۽ لال گلن وارو نوجوان هو. راڻيءَ جڏهن سندس سهڻي صورت ۽ سهڻي سر وقد ڏٺو ته

مٿس جان ۽ دل سان عاشق، مفتون ۽ ڇـري ٿي پئي، ۽ سندس مونهن، صورت ۽ پوشاڪ تان حيران ٿي، سندس عجيب الفاظن ۽ وڻندڙ اڪرن تي دل ڦرائي ويئي. ڇچ جي محبت سندس دل ۾ گهر ڪيو، عشق جو سلو، راءِ جي زال جي دل واريءَ زمين ۾ وڌي وڻ ٿيو. راجا کي ٻار پيدا ڪرڻ جي اياقت ڪانه هئي، تنهنڪري راڻيءَ کي منجهانئس ڪوبه فرزند ڪونه هو. آخر هڪ ڪراڙي ڌوڻيءَ هٿان پيغام موڪليائينس ته: اي ڇچ! تنهنجي پٺڻن جي تير منهنجي دل کي ڦٽي وڌو آهي، ۽ تنهنجي جدائيءَ جو زنجير [هر وقت] منهنجي گچيءَ جو گت ٿي پيو آهي، مون کي اميد آهي ته تون پنهنجي وصال جي دواخاني مان منهنجو علاج ڪندين، ۽ همدرديءَ جي هٿ سان اهو گت منهنجي گردن مان کوليندين، ۽ پنهنجي محبت جي هار ۽ ٻانهپ جي واليءَ سان منهنجي گچيءَ ۽ ڪنن کي سينگاريندين، ۽ جيڪڏهن تون منهنجو هي عرض قبول نه ڪندين ته مان پاڻ کي خون ڪري ڇڏينديس. شعر

هيچت افتد ڪاين دل من شاد ڪني
وز هجر و فراق خويش آزاد ڪني

ور باز ڪشي اي صنما! روى ز من
فرياد ڪم مها ڪه بيداد ڪني [۲۱]

[ڇا ڪڏهن منهنجا ڀرين منهنجي هيءَ دل شاد ڪندين؟

۽ پنهنجي هجر سندي قيد ڪان آزاد ڪندين؟

(۳۰)

پر جي محبوب ٿو موڙين تون پنهنجو منهن مون کان
ڪنڊس فرياد اي دلدار جي بيداد ڪندين

پوڙهيءَ جڏهن هيءُ پيغام کيس پهچايو ته ڇچ انڪار
ڪيو، ۽ پاڻ کي روڪڻ واجب ڄاڻي ڇيائين ته: راجائن
جي حرمن ۾ خيانت ڪرڻ جان جو خطرو، آخرت جي
گرفتاري ۽ دنيا جي بدنامي آهي، ۽ بادشاهن جي ڪاوڙ
جڏهن جوش ۾ ايندي آهي ته ان کي ڪوبه ٻڌو روڪي
۽ دفع ڪري نه سگهندو آهي؛ تنهنڪري هيءُ خيال
ڇڏي ڏي: خصوصاً اسان لاءِ، ڇاڪاڻ ته اسين برهمڻ
آهيون ۽ منهنجو پيءُ ۽ ڀاءُ راهب آهن، جيڪي اڃا تائين
پنهنجي عبادتگاهه ۾ گوشه نشين ۽ پاٽ ۾ ويٺل آهن؛ منهنجي
لاءِ اهائي بيعزتي ڪافي آهي، جو بادشاهه جي نوڪريءَ ۾
آيو آهيان، جتي اسيد ۽ خوف جي وچ ۾ حياتي گذارڻي پوي
ٿي؛ ڇاڪاڻ ته مخلوق جي نوڪري [هميشه] غضب جي
ڪڪر سان گڏيل آهي، ۽ دانائون کي ناپسند، چئن شين
تي اعتماد نه ڪرڻ گهرجي: بادشاهه، باهه، نانگ ۽ پاڻيءَ
تي؛ انهيءَ سان گڏ وري هيءَ گلا به اختيار ڪريان! —
سو مون وٽان هيءَ مراد پوري نه ٿيندي. هن پيغام پهچڻ
تي [راڻي] نرم ۽ تمام ڏرو ٿي چواڻي موڪليو ته:
جيڪڏهن اسان جي ورونهن ۽ ميلاب کان پرهيز ٿو ڪرين
ته [ڀلا] هر روز وقت ناوقت پنهنجي خيال ۽ جمال کان
اسان کي بهر اندوز نه ڪندو رهڻ ته تنهنجي وصال جي
اميد تي خوش رهندي اچان.

(۳۱)

رباعي

خرسندم اگر سال بسالت بيمر

ور در عمري شبي خيالت بيمر

نوميد نگر دم از خيالت صنما!

آخر روزي شب وصال بيمر:

[آهيان راضي مان دسان توکي اگر سال بسال

يا دسان عمرم کنهن رات تنهنجو خواب خيال

کين اميد پليان تنهنجي خيالن کان صنم!

نيٺ کنهن ڏينهن ٿيندو مون سان تنهنجويار وصال.]

جڏهن اکيون اڙيون ته دل [ب] يار جي وصال ۾ گرفتار

ٿي [۲۲]، ۽ نيٺ سندن وچ ۾ وصال جا صبح اچڻ لڳا،

جنهنڪري روحاني موافقت محڪم ٿي، ۽ سندن محبت ۽ الفت

مضبوط دستاويزن جي لسٽ ۾ شمار ٿيڻ لڳي.

راءِ کي هنن جي حال جي ڪا به خبر ڪانه هئي.

مخالف ٿولو اگرچ سندن حسن [مان گڏ هڪٻئي ڏانهن]

سندن نگاهه ڏسي بدگمان وهيو ٿي، پر جنهن صورت ۾

ڪنهن به اکين مان نه ڏٺو هو، تنهنڪري [هي راز]

مخفي رهندو آيو. ڪن دشمنن، راءِ کي هـن حال کان

واقف ڪري، اطلاع ڏنو [پـر] راءِ قبول نٿي ڪيو. چئي:

منهنجي حرمسراءِ کان اهڙو ڪم نه ٿيندو، ۽ چـچ وزير

اهڙيءَ بيحرمتي جو روادار هرگز نه ٿيندو. ٿوري وقت

کان پوءِ، اهو ملڪ پورو مندس [چچ جي] تصرف هيٺ

اچي ويو، ۽ جيڪو به ڪم ڪندو هو، سو راءِ کي پسند

ايندو هو، ۽ راءِ ماهسي ڪا به مصلحت مندس صلاح کان

سواء نه ڪندو هو. نيٺ سڄي ملڪ تي ڇچ جو حڪم جاري ٿي ويو.

ساهسي راءِ جو دارالفنا مان انتقال ڪرڻ.

آخر خدائي قضا مخفي پردي جي پويان ظاهر ٿي. راءِ بيمار ٿيو ۽ بيماري ڊگهي ٿي پئي، ۽ موت جي نشانين هن جي حياتيءَ جي چوري کي ڦيرائي ڇڏيو. راءِ جي زال گهڻي ۾ بڻجي، ڇچ کي گهرايو ۽ چيائينس ته: اي ڇچ! راءِ جي عمر پوري ٿي چڪي آهي، ۽ موت جون نشانين هن جي جسم ۾ ظاهر ٿي ويون آهن؛ راءِ کي ڪو فرزند ڪونه آهي، جو سندس مرڻ تي ملڪ جو وارث ٿئي، ۽ انهي ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته راءِ جا ماڻ ملڪ ۽ ملڪيت تي قابض ٿيڻ سان، ضد سبب، اسان کي ڌڪارڻ ۽ ڏکيوڻ شروع ڪندا، بلڪ جيئن ته راءِ جي حياتيءَ ۾ ئي طعنن جي زبان کولي هئائون [۲۳]، ته پوءِ هيئنتر اسان کان جان ۽ مال ڪسي وٺندا. مون کي هڪ رٿ خيال ۾ اچي ٿي، ۽ اٿم ته درست ثابت ٿيندي، اسان جي مراد بالڪل پوري ٿيندي، ۽ هيءُ ملڪ وري توکي ملندو؛ ڇاڪاڻ ته منهنجو عقل تقاضا ٿو ڪري ته اسان جي همت سان ڏئي پاڪ هيءُ ملڪ تنهنجي حوالي ڪندو، هيءُ بادشاهي ۽ عزت تو سان قائم رهندي، ۽ سڀئي تنهنجي تابعداري ڪندا. ڇچ چيو ته: تنهنجو حڪم منهنجي اکين تي آهي، ۽ تنهنجو فرمان [ضرور] عين

(۳۳)

مصلحت هوندو؛ ليکن مخلص خدمتگارن سان صلاح ڪرڻ [پڻ] فرض آهي، [تنهنڪري] اسان کي به هن حال کان واقف فرمائج. [تنهن تي] رائي سونهن ديوي چيو ته: پنجام ڪڙولن ۽ گهڻن تيار ڪرڻ جو حڪم ڏي، ۽ رات جو مخفي طور آئي اندر تهڻي ۾ تيار رک. [پوءِ] ڇچ حڪم ڪيو، جنهن تي گهريون ٻيڙيون ۽ زنجير تيار ڪري، راتو رات محلات ۾ آئي تهڻي جي هڪ ڪنڊ ۾ تيار ڪري رکيائون.

جڏهن راءِ جو پويون وقت ٿيو ۽ سڪرات جي حالت پهتي، ۽ وڊ-جڻ اٿي ٻاهر وڃڻ جي ڪئي، تڏهن رائي سونهن ديوي چيو ته: گهڙي ڪن گهر ۾ اندر ترسو، ۽ [پنهنجي] هڪ ايجنٽ کي حڪم ڏنائين ته: سڀني کي گهر ۾ پوري دروازو بند ڪري ڇڏ، جيئن راءِ ماهسي جي موت جي خبر شهر ۾ نه پوي، ۽ جيڪي تنهنجا ۽ تنهنجا تابع آهن، تن سڀني کي محلات ۾ آڻ. [بس پوءِ ته] پنهنجن سڀني تابعدارن کي محلات ۾ آندائون. پوءِ چيائين ته: فلاڻو فلاڻو، جيڪي راءِ جا عزيز آهن ۽ ملڪ جا دعويدار آهن، تن سڀني کي هڪ هڪ ڪري سڏ. اهڙيءَ طرح هڪ هڪ ڪري، انهي بهاني سان ته راجا اڄ البت خوش آهي، ۽ هن سان ڪا صلاح ڪرڻي اٿس، آندائون ٿي، ۽ جڏهن حاضر ٿيا ٿي [۲۴]، تڏهن کين اندر ٿي موڪليائون، جتي خاص پروسي جوگن ماڻهن کين قيد ٿي ڪيو نيٺ سڀني مخالفن کي بند ڪري، ٻيڙين ۽ گهڻن ۾ قيد ڪيائون. پوءِ راءِ جي ماڻهن سان ٻئي ٽولي

(۳۴)

کي جيڪي غريب هئا، سڏي ٿي چيائين ته: اڃ راءِ تنهنجي فلاڻي عزيز تي، جنهن جي ڏمر کان توکي رات جو نند ڪانه ايندي هئي، ڪاوڙجي کيس قيد ڪيو آهي؛ تون جيڪڏهن فٽر فاقو کان نجات چاهين ٿو، ۽ شان شوڪت ۽ مال حاصل ڪرڻ. گهرين ٿو ته قيدخاني ۾ گهڙي، پنهنجي دشمن جو سر ٽڙ کان ڌار ڪري، هن جو گهر، اسباب، نوڪر ۽ زمين وڃي پنهنجي قبضي ۾ تصرف ۾ آڻ. اهڙيءَ طرح هر هڪ ويو ٿي ۽ پنهنجي مخالف کي ڪڍي، هن جي گهر، وهڙن، ڪپڙن، اسباب، دولت ۽ عيال تي وڃي متصرف ٿيو ٿي. انهيءَ نموني هڪ ئي رات ۾ مخالفن کي خونخوار قرار جي خوراڪ ڪيائون، ۽ کين دشمن کان دلچاءُ ٿي، ڇو ته انهيءَ ملڪ ۾ ڪوبه مخالف ڪونه رهيو، جو ميراث جي دعويٰ ڪري.

چچ بن سيلانج جو راجا ساھسي راءِ جي تخت تي ويهڻ.

پوءِ جڏهن موافق لشڪر ۽ نوڪرن کي پنهنجي تابعداريءَ هيٺ آندائون، ۽ مفلس ٺڪڙن جن سندس تابعداري قبول ڪئي هئي، سي سڀ هٿيار پنوهار پهري، بالڪل تيار ۽ هوشيار ٿي، درٻار ۾ صفون ٻڌي اچي بيٺا، ۽ سڀني واپارين، ڪاريگرن، مڪين ۽ وڏن ماڻهن کي حاضري ڪري بادشاهيءَ جو تخت سينگار ٻائون، تڏهن راڻي سونهن ديوي پرده پٺيان اچي، ٻُڌڻمَن وزير کي انهن ڏانهن پيغام ڏنو ته [۳۵]: درٻار جي اڳواڻن ۽ مکيه ماڻهن کان خير عافيت

(۳۵)

پڄڻ کان پوءِ کين راجا جو حڪم پڇڻائي ٻڌاء: ته اگرچ
سندس بيماري صحت ڏانهن رخ رکيو آهي ۽ تندرستي حاصل
ٿي چڪي اٿس، پر هيءُ جيڪو انتقامي ڪارروائيءَ جو
حادثو ٿي چڪو آهي، تنهن جي صدمي کان راءِ ساهسيءَ کي
دربار ۾ اچڻ جي طاقت ڪانهي، ۽ [ڊپ آهي] ته ماڻهن
— شريف خواه رذيل، طاقتور خواه ضعيف — جو ڪاروبار
مهمل رهي، تنهنڪري پنهنجي حياتيءَ ۾ حاجب چيچ
کي پنهنجو نائب مقرر ڪري ٿو ته متان رعيت، جا خدا
جي امانت آهي، تنهن مان بي انصافي ٿيڻ ڪري، ملڪ ۾
ڪو خلل پيدا ٿي پوي.

[اهو پيغام ٻڌي] سڀني ادب کان گوڏا کوڙيا ۽
زمين تي مٿا ٽيڪيا ۽ چيو ته: راءِ جي حڪم جا تابعدار
آهيون، ۽ چچ وزير [پڻ] بهرحال سهڻن ۽ وڻندڙ عادتن
مان مينگاريل آهي، ۽ سندس عقل جي بدولت ملڪ جو
ڪاروبار درست [هلي رهيو] آهي. تنهن کان پوءِ راڻي
سونهن ديوي هڪ هزار تابعدارن ۽ مخلص رئيسن، اگوائن،
سپه سالارن ۽ اميرن کي قيمتي، رنگا رنگي ۽ جزاءدار انعام
اڪرام ڏيئي، ملڪ جو چٽ چٽ جي سر تي رکي، کيس
تخت تي ويهاريو. سڀني انهيءَ تي فخر ڪري، نئين سر
خدمتگاري جا شرط بجا آندا. پوءِ سندس فرمائڻ تي وزير
[ٻڌڻن] نئين سر وزارت جي عهدي تي مقرر ڪيو ويو، ۽
خاص ماڻهن کي وڏن انعامن سان سرفراز ڪري، اميرن کي

(۳۶)

جاگيرن جا نوان پروانا عطا ڪيائون. [اهڙيءَ طرح] بادشاهي
هڪيءَ طرح ڇڄ جي هٿ آئي.

هن ڪالهم کي ڇهه مهينا گذري ويا. آخر ماهسي راءِ
جي موت جي خبر سندس ڀاءُ مَهْرُڪَ (۱) کي پهتي، جو
چترور (۲) جو بادشاهه هو. [تنهن تي] هو وڏو ڪٽڪ،
مست هاڻي ۽ دلير بهادر ساڻ وٺي لڙائي لاءِ تيار ٿي، ڇڄ
تي ڪاهي آيو، ۽ اروڙ ڪان ٿي ميل پري اچي ڪئمپ
ڪيائين. هن پنهنجن وزيرن [۳۶] ۽ خاص ماڻهن جو هڪ
ٿولو وفد طور [ڇڄ ڏانهن] روانو ڪيو، ۽ پيغام موڪليائين
ته: هن ملڪ جو وارث مان آهيان، هيءُ ملڪ منهنجي پيءُ
ڏاڏي جو آهي، تنهنڪري ڀاءُ جي ميراث جو آءٌ وڌيڪ
حقدار آهيان؛ [جيڪڏهن ملڪ منهنجي حوالي ڪندين ته]
توڪي تنهنجي ساکيءَ وزيريءَ ۽ نائبيءَ جي عهدي تي قائم
رکيو ويندو، ۽ توهان هميشه مهربانيءَ ۽ احسان جي روش
ڪئي ويندي.

(۱) فارسي ڇاپي ۾ ”مهتر“ آهي ۽ نسخي ن جي ۾ اهاڻي پڙهڻي
آهي. پ ۾ ”مهترين“ ۽ ر ۽ م ۾ هر جڳهه ”مهتر“ لکيل آهي.
هت ”مهتر“ نالي جي اصليت کي مدنظر رکندي، ”مهتر“ ڪري لکيو
ويو آهي.

(۲) پ، ڪ، ر ۽ م جي اڪثر اهاڻي پڙهڻي آهي ۽ شهر چترور جو
اڳاٽو نالو ۽ اهو آهي (ڏسو آخر ۾ حاشي، ص ۲۶) ۽ انهيءَ ڪري
اها پڙهڻي قائم رکي وئي آهي. فارسي ايديشن ۾ ”چترور“ رکيو ويو
آهي. (نٻ)

چچ جي مهرت سان جنگ ڪرڻ ۽ کيس ڏيکاري سان قتل ڪرڻ.

پوءِ چچ راڻيءَ وٽ آيو ۽ اچي پڙايائينس ته: هي دشمن گهر جي در تي اچي پهتو آهي، ۽ ملڪ ۽ ميراث جي دعويٰ ڪري ٿو، هاڻي ڪهڙي صلاح آهي؟ ساھسيءَ جي زال کلي چيو ته: مان پرده نشين عورت آهيان، جيڪڏهن مون کي جنگ ڪرڻي آهي ته پوءِ تون منهنجا ڪپڙا پائي [گهر ۾] ٿي ويهه ۽ پنهنجا ڪپڙا مون کي ڏي ته ٻاهر نڪري وڃي جنگ ڪريان. بزرگن جو چوڻ ڪونه ٻڌو ائيني ته ڪنهن ڪم لاءِ جيڪڏهن ڪو ماڻهو مقرر ٿئي، ۽ [مقرر ٿيڻ کان پوءِ] اهو ماڻهو عقل ۽ تجربي کان ڪم وٺي ته هو [ضرور] انهيءَ ڪم ۾ ڪامياب ٿيندو ۽ وڃي پورو ڪندو: جڏهن بادشاهي تنهنجي حوالي ۽ توڙاڻن منسوب ٿي چڪي ته پوءِ منهنجي صلاح جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ تيار ٿيءُ ۽ گجندڙ شير وانگيان ميدان ۾ وڃي، دشمن جي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪر: ڇاڪاڻ ته عزت ۽ نالي سان مرڻ، پاڻ جهڙي آڏو، ذلت برداشت ڪرڻ کان بهتر آهي: بيت

هم فيل داري، هم چشم- هم خيل داري هم خدم
مردانه بيرون، نه قدم- زير و زير ڪن خصم را
[گهوڙا ۽ هاڻي تو ڪٺيا لشڪر ۽ نوڪر اڻڳڻيا،
تو ۾ وڏي مولجي مٽيا ڪر خصم کي زير و زير.]

چچ، راڻيءَ جو جواب ٻڌي شرسندو ٿيو ۽ لڙائيءَ جا هٿيار ٻهري، لشڪر سينگاري، صفون ٻڌي، سامهون ٿيو،

۽ جيڪي ماڻهو اڃا قيد ۾ هئا، تن سڀني کي ٻڌ ٻاهر ڪڍي، عزت ڏيئي، نئين سر انجام اقرار وٺي، پنهنجو احسانمند بنائي، اڪرام ۽ وعدن سان سرفراز ڪري، دشمن جي جنگ لاءِ ميدان ۾ آندائين. [هوڏانهن] راءِ مهرت ٻڌ لشڪر جو قلب، ميمڻ، ميسرو، مقدم ۽ ساڦ، (۱) تيار ڪيو. [بس پوءِ ته] ٻنهي طرفن کان بهادر لڙائيءَ [۲۷] ۾ جنمي ويا، ۽ ٻنهي طرفن کان گڏل بهادر ڪُسي ويا. راءِ مهرت جڏهن ڏٺو ته ٻنهي طرفن کان دلير مرد خونخوار ترار جو لقمو ٿي رهيا آهن، تڏهن [چچ ڪسي] چيائين ته مان ۽ تون ٻئي ملڪ جا دعويٰ دار آهيو [اڄ ته] هڪٻئي سان لڙائي ڪريون، جيڪو اسان مان [غالب پئجي ميدان مان] ٻاهر اچي، ملڪ انهيءَ جو آهي. چچ سندس سامهون ٿيو ۽ چيائين ته مان برهمڻ آهيان، سوار ٿي جنگ ڪانه ڪري سگهندس، پيادو ٿي اڄ ته پوءِ مڙس مڙس جو ست آهي. چترور جي راجا کي پنهنجي همت ۽ بهادريءَ تي ڀورو ڀروسو هو، سو دل ۾ چيائين ته برهمڻ کي ڪهڙي طاقت آهي، جو لڙائي ۾ مون سان هٿيار کڻڻ جي دعويٰ ڪري. پڪيءَ وانگيان سندس منڍي مروٽي بدن کان چٽي وٺندس.

(۱) پراڻي زماني ۾ جڏهن لڙائيءَ واسطي لشڪر تيار ڪري، ميدان ۾ بيهاريندا هئا، تڏهن لشڪر کي پنجن حصن ۾ وراهي ٺاهي بيهاريندا هئا، جن جا نالا قلب، ميمڻ، ميسرو، مقدم ۽ ساڦو هوندا هئا، يعني وڇون، ساڄو، کاٻو، اڳيون ۽ پويون حصو. دريڪ حصي جي مٿان هڪ يا گهڻا سهارو سهارو هوندا هئا. خود بادشاهه يا مڪيه سپه سالار قلب ۾ بيهندو هو، (مترجم)

[اهو خيال ڪري] گهوڙي تان لهي پيادو ٿي روانو ٿيو. ڇچ پڻ پيادو ٿيو، پر سڀني کي حڪم ڪيائين ته گهوڙو منهنجي پويان وٺيو اچ. جڏهن هڪٻئي کي سوڙها ٿيا، تڏهن ڇچ هڪدم گهوڙي تي چڙهي حملو ڪيو، ۽ وار ڪندي، راجا مهرت جو سر بدن کان ڌار ڪري ڇڏيائين. [هيءُ ڏسي] ڇچ جي لشڪر حملو ڪيو، ۽ چترور جي لشڪر کي شڪست آڻي. انهن مان ڪن مهرت کي ڪڍڻ ڏسي، امان گهري، اطاعت اختيار ڪئي، ۽ ڪي خونخوار ترار جو ڪاڄ ٿي ويا. ڇچ فتح جون خوشيون ڪندو اڀرڻ جي قلعي ۾ موٽي آيو، ۽ شهر ۾ ڦري ناهن جو حڪم ڪيائين ۽ ملڪ جي تخت تي ويهي، جشن [۲۸] ملهائي، اميرن ۽ جنگي جوڌن تي مهربانيون ڪيائين. هاڻي چئني ملڪن ۾ ڪوبه سرڪش ڪونه رهيو.

ڇچ جي راڻي سونهن ديوي سان شادي ڪرڻ.

هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو لکندڙ هن طرح روايت ٿو ڪري ته: جڏهن اها فتح حاصل ٿي، تڏهن راڻي سونهن ديوي جي حڪم تي شهر جا مکيه ۽ وڏا ماڻهو حاضر ٿيا. (انهن کي) فرمايائين ته: جنهن صورت ۾ راءِ سامسي گذاري ويو، ۽ مون کي منجهانئس ڪوبه فرزند ڪونهي، جو ملڪ جو وارث ٿئي ها، ۽ هي ملڪ راجا ڇچ جي هٿ آيو آهي، تنهنڪري مون کي صحيح ويڏي ۽ چٽي ڏاج سان ڇچ جي حوالي ڪريو. رئيس ۽

(۴۰)

بزرگ گدڙي دربار ۾ آيا ۽ راڻي سونئون ڏيوي جي ويڙي
 چچ سان پڙهيائون. چچ کي انهيءَ مان به پت ۽ هڪ ڏي
 پيدا ٿي: هڪ پت جو نالو ڏاهڻ، هتي جو ڏاهڻ سينه (۱)
 ۽ ڏيءَ جو نالو مابين (۲) رکيائين. هر هڪ جي ڄمڻ
 وقت نجومين کان سندن طالع بابت پڇا ڪيائين، ۽ هنن
 سندس حڪم تي هر هڪ جي طالع بابت ستارن جي برجن
 ۾ منزل، نيڪبختي، ۽ بدبختي، عزت ۽ ذلت جو نقشو
 ڪڍي تيار ڪيو. [تنهن کان پوءِ] چوڻ لڳا ته راجا جا
 ٻئي پت بادشاهه رهندا، ۽ سنڌ ڪهڙو وقت سندن قبضي
 هيٺ رهندي. [باقي] نياڻيءَ جي بخت لاءِ هي فيصلو
 ڪيائون ته هوءَ سنڌ کان ڪڍڻهن ٻاهر ڪانه ويندي،
 ۽ جيڪو سندس مڙس ٿيندو، سوئي اتي جو راجا ٿيندو،
 ۽ پوري سنڌ [۲۹] هن جي قبضي ۾ رهندي، [جنهن مان]
 هو فائدو ۽ حظ حاصل ڪندو. نجومين جڏهن چئي هن
 طرح مقرر ڪئي، تڏهن [چچ] حڪم ڪيو ته: هيءَ [راز]
 مخفي رکو ۽ ڪنهن کي به نه ٻڌايو.

(۱) ن ۽ ب ۾ هر جڳهه ”ڏهرسين“ ۽ باقي سڀني نسخن ۾ ”دهرسيه“
 آهي ۽ فارسي ايديشن ۾ به اها پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. ”سيه“
 دراصل ”سينه“ آهي، يعني شينهن. نسخ ڪ جي پڙهڻي به ”دهرسينه“
 آهي. نالي جي اصليت جي لحاظ سان ”دهرسينه“ واري پڙهڻي کي قائم
 ڪيو ويو آهي. (ن ۽ ب)

(۲) ن ۽ ب ۾ هر جڳهه ”مابين“، س: بائي. ڪ: مائني.

(۴۲)

عبادت ڪرڻ ڪري، ٻيٽو-ٽيٽو ٿواب ملندو". اگرچ هو پاسو ڪندو رهيو، پر آخر هن کسي آئي "اڀيلن جي ڪورٽ" (۱) تي مقرر ڪيائين، ۽ اروڙ جو مڪمل ضابطو سندس هٿ ۾ ڏيئي، پنهنجو ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار سندس حوالي ڪيائين: [۳۰]

چچ جي پنهنجي ڀاءُ چنڊر کي پنهنجي نائب بنائڻ

بابت پرواني جو بيان

[۽ هن مضمون وارو پروانو جاري ڪيائين ته:] جڏهن هيلانچ جي خدا، اسان کي تاج ۽ تخت جو لائق بنائي اسان جي بادشاهيءَ جو حڪم جاري ڪيو، تڏهن واجب آهي ته رعيت، جا خدا تعاليٰ جي امانت آهي ۽ اسان جي هٿ هيٺ آهي، تنهن جي نگرانيءَ ۾ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي وڃي، ۽ عدل ۽ انصاف جي رستي سان سندن خوشحالي ۽ سندن حالات سڌارڻ لاءِ تمام گهڻو سعيو عمل ۾ آندو وڃي، جيئن ڪوبه طاقتور، هيٺي تي ظلم نه ڪري، ۽ اسان کي خدا تعاليٰ جي درٻار ۾ بي تميزيءَ ۽ بي تدارڪيءَ جي ڪري وٺ ٻڪڙ نه ٿي سگهي؛ تنهنڪري هي وڏو ڪاروبار ۽ نازڪ ڪم پنهنجي ڀاءُ "راهن جي ڇٽ"

(۱) اصل ۾ "ديوان مظالم" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي اهڙي ڪورٽ جنهن ۾ سڄي شهنشاهت ۾ ڪنهن به وڏي ساڻهو هٿان ٿيل ظلم جي برخلاف شڪايت ٻڌي، انهي جو داد ڪيو وڃي.

(مترجم)

(۱۴۳)

چندر جي ذمي لڳايو ويو آهي ته هو روبرو خواه پرپٽ انهيءَ کي سنڀالي؛ ۽ پوري سپاهه ڏسڻ وائڻن ماڻهن خواه رعيت تي لازم آهي ته سندس حڪم ۽ صلاح کان ٻاهر نه وڃن ۽ سندس فرمانبرداري لازمي سمجهن.

چچ جو ٻڌڻي من وزير کان ولايت جي احوال ۽

سيهرس راءِ جي ملڪ جي حدن بابت پڇڻ.

پوءِ وزير ٻڌڻي من کي سڙي ڪانئس سيهرس راءِ جي ملڪ جون حدون پڇيائين ۽ چيائينس ته اي: لائق وزير ۽ مضبوط صلاحڪار! انهيءَ سنڌ ملڪ جون حدون توکي معلوم آهن، جو راءِ ساهسي وڏي جي اقتدار ۽ حڪم هيٺ هو، ۽ اهي چار بادشاهه جي چئني طرفن جي حڪومت جا جوابدار هئا، ڪير آهن؟ اسان کي انهن جي واقفيت ڪراءِ ته جيئن مان انهن وٽ وڃان، ۽ مون کي موافقت خواه مخالفت ۾ هر هڪ جي طبيعت معلوم ٿئي؛ پوءِ جيڪو اسان جي حڪمن جو [۳۱] پابند هجي، تنهن جي تربيت ڪئي وڃي، ۽ جيڪو اسان جي فرمان کان سرڪشي ڪري، تنهن جي دفع ڪرڻ لاءِ تدارڪ ڪيو وڃي؛ جيئن سڀيئي فرمانبرداري ۽ هيٺ داخل ٿي وڃن، ۽ اسان جي ملڪ ۾ ڪوبه مخالف يا چڪتاڻ ڪندڙ نه هجي، ۽ ڪوبه اسان جي حڪم کي ٽاريندڙ يا روڪيندڙ نه رهي.

(۱۶۴)

ٻڌڻيَ جي تقرير ڪرڻ.

وزير زمين تي مٿو ٽيڪي عرض ڪيو ته: راجا ڇچ سلامت رهي! کيس معلوم هجڻ گهرجي ته هيءُ تختگاهه ۽ بادشاهي هڪڙي ئي راجا جي سنڀال هيٺ هئي، ۽ سندس [زبردست] حاڪم هميشه فرمانبرداري ۽ تابعداريءَ لاءِ تيار ۽ منتظر هوندا هئا. هيءُ ملڪ جڏهن راءِ سيهرس وڏي (۱) بن ديوائج جي هٿ هيٺ آيو، ۽ هو ايران جي لشڪر کان شڪست کائي فنا ٿيو، تڏهن کانئس [پوءِ] سامسي جي حوالي ٿيو. هن چئني حاڪم [سان هر هڪ] کي هڪ هڪ طرف جي سنڀال جو ذميدار ٺهرايو ته هو خزاني جي مال وصول ڪرڻ ۽ ملڪ جي سنڀال ڪرڻ ۾ نهايت ڪوشش ڪندو رهي: ڇاڪاڻ ته راجا انهيءَ ڪري متفڪر ٿو رهي، تنهنڪري هيءُ فڪر پنهنجي دل مبارڪ تان دور ڪرڻ چاهي ٿو: ۽ هن ۾ لشڪر لاءِ [بن] ترغيب آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هيءُ حادثو دفع نه ٿيندو ته ممڪن آهي ته زماني جي ٿير گهر ڪري، ڪو اهڙو خوفناڪ حادثو پيش اچي، جنهن جو ٿارڻ ناممڪن ٿي پوي. پر جيڪڏهن ولايت مضبوط هوندي ۽ دل جو آرام موجود هوندو ته پوءِ آسپاس وارا دنگئي بادشاهه پڻ

(۱) هي راءِ سيهرس بن ديوائج وڏي راءِ سيهرس بن سامسيءَ جنهن جو ذڪر سڌي ص ۱۶ تي ٿي آيو آهي. ۽ جو بن ايران جي لشڪر هٿان قتل ٿيو هو، کان غالباً ٻيو آهي. (ن-ب)

(۴۵)

توجھ ڪندا ۽ خدمت ۾ حاضر ٿيندا؛ ۽ سچ پچ آهي به ائين ته جنهن وقت بهادر لشڪر ۽ مسٽ هائين جي ذريعي دل کي اطمينان ۽ قوت هوندي، تڏهن مُسَبَّبُ الِاَسْبَابِ (سبب پيدا ڪندڙ) به فتح ۽ ڪاميابيءَ جا سبب بنائيندو ۽ توکي مخالفن تي فتح حاصل ٿيندي. سون کي اميد آهي ته الله تعاليٰ ملڪ جا پاڻا ۽ طرف [۳۲] مغبوط ڪندو ۽ [چئني] پاسن جا چارئي حاڪم تنهنجي بندگيءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهندا؛ جملي پرديشانين دفع ٿي وينديون ۽ مخالف، جوهردار ترار جي خوف کان، فرمانبرداريءَ جو گهٽ پنهنجين ڳچين ۾ وجهندا، ۽ هي عاليشان ملڪ ۽ مشتريءَ جي ولايت هميشه شان ۽ نيڪي سان توسان [نه فقط] قائم رهندي، [بلڪ] هر روز وڌندي رهندي. بهرحال هن مقصد لاءِ بادشاهه کي همت ۽ دليري ڌارڻ ۽ ڏڻي پاڪ جي حڪم تي توڪل رکڻ گهرجي ته خدا تعاليٰ [پڻ] راجا جي ارادي ۽ همت مطابق مقصد پورو ۽ اميد برصواب ڪندو.

چچ جو اروڙ جي حڪومت جي حدن جي باري ۾ فيصلو ڪرڻ ۽ حدون نروار ڪرڻ.

چچ جڏهن ٻڌيمن وزير کان هيءَ گفتگو ٻڌي ۽ وزير جي گهالهه سندس دل تي ويهي ويئي، ته کيس خوشي ۽ فرحت حاصل ٿي، ۽ انهيءَ صلاح تي سندس شڪرانا مڃي، هن خوشخبريءَ مان [چڱيءَ] فال ورتائين، ۽ انهيءَ موجب هڪ مناسب فرمان چؤطرف پنهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن

ڏانهن موڪليائين، ۽ آسپاس وارن بادشاهن کي [پڻ] استدعا ڪري، هڪ وڏو لشڪر تيار ڪرڻ لڳو ته جيئن هندستان جي انهيءَ سرحد تي وڃي، جا ترڪن سان لاڳو آهي. نيٺ سعد ستاري جي وقت، جيڪو نجومين حساب ڪري معلوم ڪيو هو، منزل پٽيائين ۽ آخر گهڻيون منزلون طئي ڪري، اچي قلعي ڀاڻيا وٽ پهتو، جو بياس نديءَ جي ڏاکڻي ڪپ تي آهي. انهيءَ قلعي جي واليءَ جنگ شروع ڪري ڏني. نيٺ لڙائيءَ ۽ خونريزيءَ کان پوءِ ڀاڻيا جو راجا شڪست کائي وڃي قلعي ۾ بند ٿي ويٺو، ۽ راجا چچ غالب ٿيو. انهيءَ جنگ ۾ ڪيترو وقت ترسڻو پيس، جنهنڪري اناج جي قلت ٿي ويئي، گاهه ۽ ڪاڻيون [ملڻ] پڻ مشڪل ٿي پيون. [نيٺ] جڏهن [قلعي وارا] تنگ ٿيا، ۽ [رات جي وڳڙي ۾] جڏهن دنيا ڪاري گودڙي ڍڪي ۽ ستارن جو بادشاهه، [سج] رات جي [۳۳] ڪارنهن واريءَ چادر ۾ لڪي ويو، تڏهن [ڀاڻيا جو راجا] اهو قلعو ڇڏي اسڪلندھ جي قلعي ڏانهن هليو ويو ۽ وڃي ان جي آسپاس لٿو. اهو قلعو پڻ سندس هٿ ۾ هو ۽ زياده محڪم هو. انهيءَ گهٽ جي چراگاهه ۾ رهي، احوال معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس موڪليائين، جن اچي خبر ڏيس ته چچ ڀاڻيا جي قلعي ۾ اندر وڃي لڪو آهي.

چچ جو اسڪلندھ جي قلعي ڏانهن وڃڻ.

جڏهن چچ کي معلوم ٿيو ته هو [ڀاڻيا جو راجا] اسڪلندھ ۾ قلعي ۾ بند ٿيو آهي، تڏهن هن خبر ٻڌڻ شرط

پنهنجي خاص ماڻهن مان هڪ امين کي پاڻيا جي قلعي تي مقرر ڪري، اسڪلنڊم ڏانهن رخ رکيائين، ۽ وڃي ان جي ٻاهران ڪئمپ ڪيائين. اسڪلنڊم جي قلعي ۾ شجاع نالي سڀه سالار رهندو هو، جو هميشه ڇچ جي تابعداري ڪندو هو، ۽ قلعي جي رهاڪن تي سندس ڏاڍو اثر هو؛ ننڍو خواه وڏو سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندو هو. ڇچ انهيءَ ڏانين ماڻهو موڪلي، کيس حڪومت ۽ بادشاهيءَ جي آڇ ڪئي، ۽ سندس [ڇچ جي] حڪم تي انهيءَ قلعي جي بادشاهيءَ جو پروانو پڪن انجمن ۽ اقرارن سان لکيو ويو ته [هو] جنهن وقت پاڻيا جي راجا چتر کي ڪهنڊو يا قيد ڪندو ته [سندس بدران] هو پاڻ راجا ٿيندو، ۽ اهو شهر پاڻيا سميت سندس هٿ هيٺ ڏنو ويندو. هن ٻن [اها آڇ] قبول ڪئي، ۽ انهيءَ مضبوط شرط جي آسري تي پنهنجي ضمانت ۽ پٽ، ڇچ ڏانهن موڪلي، پاڻ وقت ناوقت انهيءَ حاڪم [چتر] جي خدمت ۾ وڃڻ لڳو، اهڙيءَ طرح جو رات يا ڏينهن [۾ ڪنهن به وقت] کيس درٻار ۾ وڃڻ کان روڪ نه ٿيندي هئي. اوچتو اڌ رات جو وجهه وٺي، [۳۴] راجا چتر کي ڪهي ان جو سر ڇچ ڏانهن موڪليائين. راجا ڇچ قاعد سان مهربانيون ڪيون، ۽ خوشي ظاهر ڪري، انعام اڪرام ڏئي، انهيءَ قلعي جي خودمختار حڪومت جو فرمان عطا ڪيو. شهر جي ڇڱن ۽ مکيه ماڻهن اچي هدايا ۽ تحفا هن جي [ڇچ جي] خرافي ۾ پياريا. هن، شهر جي وڏيرن ۽ مشهور ماڻهن جي پنهنجي روبرو ڏاڍي عزت ڪئي، ۽ کين شجاع ۽ مهيم جي فرمانبرداريءَ جي ڀارت ڪيائين ته جيئن

(۴۸)

هميشه هن جي فرمانبرداري لازم ڄاڻندا رهن ۽ سندس صلاح کان ٻاهر نه وڃن.

چچ جي سيڪڙه ۽ ملتان جي طرف منزل ڪرڻ.

راجا چچ اسڪلنڊم جي ڪاروبار کان فارغ ٿي، سيڪڙه ۽ ملتان ڏانهن منهن ڪيو. ملتان جي شهر ۾ راءِ ساھسيءَ جي مائٽن مان ٻجھراءَ (۱) نالي هڪ راجا هو، جنهن وٽ وڏو مالڪ ۽ [جنگ جو] تمار گهڻو سامان ۽ اسباب هو. جڏهن کيس چچ جي پوڄڻ جي خبر پھتي، تڏهن پاڻ راوي نديءَ جي ڪپ تي آيو: سندس پائيٽو سيھول (۲) ملتان جي سامھون اڀرندي طرف کان سيڪڙه جي قلعي جو ڪمانبر هو: ٻجھراءَ جو سؤت اڃسپين وڏو لشڪر وٺي اچي سامھون ٿيو. بياس نديءَ جي لنگھ وٽ [چچ ۽ سندس لشڪر] تي مھينا ويٺو رهيو، ۽ تنهن کان پوءِ جڏهن ٻائي لھي ويو، تڏهن انھيءَ لنگھ جي مٿان هڪ اهڙي جاءِ چونڊيائون، جتي ڪوبه روڪيندڙ ڪونه هو، ۽ اُڪري، سيڪڙه جي شهر ۾ اچي سيھول سان جنگ گھنڊيائون. ڪيترو وقت انھيءَ قلعي تي ويٺا رهيا. جڏهن قلعي وارن جي حالت تنگ ٿي، ۽ [چچ جي] پنهنجي طرف جا ڪي نالي وارا دوست شھيد ٿيا ۽ دشمنن جا پنج بي انداز ماڻهو برباد ٿيا [۳۵]، تڏهن سيھول اتان ڀڄي، ملتان جي قلعي ۾ هليو ويو، ۽

سهيئي گڏجي راويءَ جي ڪناري تي جنگ جي هٿيارن سان تيار ٿي بيٺا. راجا ڇچ مڪڙهه جي قلعي کي هٿ ڪري، پنج هزار جنگي سپاهي، جيڪي قلعي ۾ هئا، سي سڀ قتل ڪري، شهر وارن ماڻهن کي غلامن ۽ غنيمت طور قيد ڪري، امير عين الدوله ريحان مڏنيءَ کي مڪڙهه جي قلعي تي مقرر ڪيو، ۽ پاڻ ملتان جي طرف ٽپيو، جتي ٻيئي لشڪر دوبرو ٿيا. راجا بجھراءُ زبردست لشڪر، جنگي هاڻي ۽ بهادر مرد ساڻ وٺي ٻاهر نڪتو، ۽ اچي ڇچ جي سامهون ٿي، خطرناڪ لڙائي ڪيائين. ٻنهي طرفن کان بي انداز ماڻهو قتل ٿيا. [آخر] بجھراءُ قلعي ۾ بند ٿي، ڪشمير جي بادشاهه ڏانهن خط موڪلي کيس ڇچ جو اطلاع موڪليو ته: ڇچ بن سيلانج برهمڻ اروڙ جي تختگاهه جو والي ٿي، گهڻو لشڪر ساڻ وٺي اچي سهڙيو آهي، ۽ سڀ ننڍا وڏا قلعا فتح ڪري، هٿ ڪيا اٿس؛ اسان کي ساڻس مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانه رهي آهي؛ مضبوط قلعا سندس حڪم هيٺ اچي چڪا آهن، ۽ ڪوبه راجا مقابلي ۽ لڙائي ۾ مٿس فتح حاصل ڪري نه سگهيو آهي؛ هو [هيٺئر] ملتان اچي پهتو آهي، توهان اسان جي امداد فرض سمجهي ڪا مدد موڪلڻ فرمايو.

قاصد جو ڪشمير کان هٿين خالي موٽڻ.

قاصد جڏهن ڪشمير پهتو ته، انهي وقت ڪشمير جو راجا فوت ٿي ويو هو، ۽ سندس ننڍڙو پٽ تخت نشين

(۵۰)

ٿيو هو. وزيرن ۽ صلاحڪارن، خاص ماڻهن، حاجين، وڏيرن ۽ ملڪ جي مکيه ماڻهن صلاح ڪئي، ۽ هن خط جو سهڻي نموني جواب لکيائون ته: ڪشمير جو راجا دارالبقا ڏانهن روانو ٿي ويو، سندس پٽ اڃا ننڍو ۽ نوعمر ٻار آهي؛ سندس امير اڃا ته پنهنجين پنهنجن جاگيرن ۾ سرڪشي ۽ بغاوت اختيار ڪري [۲۶] ۽ ڪنڌ مٿي کڻي رهيا آهن؛ [پهرئين ته] پنهنجي آسپاس جو بندوبست ٺيڪ ڪرڻ گهرجي، تنهنڪري هن وقت اسان مدد ۽ اعانت نٿا ڪري سگهون؛ اسين پنهنجي ڪم جي گهڻيءَ ۾ گرفتار آهيون.

جڏهن قاعد موٽي اچي بجهراءَ کي هيءَ خبر پهچائي، ۽ ڪشمير جي راجا جي مدد کان نااميد ٿيو، تڏهن ڇچ راجا سان پڪو انجام ڪري، صلح جي درخواست ڪري، امان نامي جو عرض ڪيائين، جيئن هو قلعو خالي ڪري، سلامتي سان ٻاهر نڪري وڃي، ۽ ڪوبه مسائڻو نيسين مائڻ ڇڏڻ ڇڏڻ نه ڪري، جيئن رائجو بجهراءَ پنهنجن تابعدارن، تعلقدارن، ۽ ٻوڏين سميت ڪنهن امن واري جاءِ تي وڃي پهچي. ڇچ اهو انجام قبول ڪري، کين امان ڏنو. [جنهن تي] هو قلعي مان نڪري، پنهنجن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن سان گڏ ڪشمير جي جبل ڏانهن روانو ٿيو. [پوءِ] ڇچ قلعي ۾ داخل ٿي ملڪ جو قبضو ورتو.

ڇچ جو ملتان جي قلعي ۾ پنهنجو نائب ويهاري، مٿي وڃڻ

ملتان جي قلعي حوالي ٿيڻ تي، هڪ ڏڪر کي ملتان ۾ نائب مقرر ڪري، پاڻ، منروي جي بتخاني ۾ ويو، ۽ بت

کي سجدو ڪري، خيرتون، ڏيئي، مٿي وڃڻ جو ڀڪو ارادو ڪيائين. برهمڇور، ڪرور ۽ اشهار (۱) جي راجائن خدمت جا شرط بجا آندا. اتان [اڳتي وڃي] تـاڪيه (۲) ۽ ڪشمير جي حد تائين پهتو. وات تي ڪنهن به بادشاهه سامهون ٿي کيس روڪ يا جهٽڪ ڪانه ڪئي. مثال: الله تعاليٰ جڏهن ڪنهن کي وڏو ڪندو آهي، تڏهن انهيءَ جي مٿان سڀ تڪليفون آسان ڪندو آهي، ۽ سندس سڀ مرادون کيس عطا ڪندو آهي. [ڏسو ته ڇچ] جنهن جاءِ تي پهتو ٿي نه اهو ملڪ فتح ٿيو ٿي. [۲۷] نيٺ شاڪلهار (۳) جي قلعي وٽ پهتو. ۽ اها جاءِ تـاڪيه (۴) کان مٿيرو چوڻ ٿا، جتي ڪشمير جي سرحد آهي. اتي منزل ڪيائين، ۽ هڪ مهيني تائين ترسي، انهيءَ پاسي جي بادشاهن مان ڪن کي مغلوب ڪيائين، ۽ ڪن کي حڪم ۽ آڻ هيٺ آندائين، ۽ انهيءَ پاسي جي اميرن ۽ بادشاهن مان پختا عهدناما ڪري، ملڪ [جو انتظام] ڀڪو ڪيائين. پوءِ به چڪيون هڪ

(۱) ن: اشهار (۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”ڪنبه“ لکيو ويو آهي جا صرف گمانِي پڙهڻي آهي، مگر شايد ڪنهن به نسخي ۾ موجود ڪانهي. هن جاءِ تي ن ۽ ڪ جي پڙهڻي صاف طور ’تـاڪيه‘ آهي ۽ ٻين نسخن جون پڙهڻيون ”تـاڪيه“ جون ئي غلط ۽ بگڙيل صورتون آهن. صحيح پڙهڻي ”تـاڪيه“ ئي سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ملتان کان اڳتي يا ان جي آسپاس واري ملڪ تي ئي ”تـاڪا ديس“ جو نالو پيل هو. (ن-ب) (۳) فارسي ايڊيشن جي پڙهڻي ”شاڪلها“ آهي ”شاڪلهار“ پڙهڻي ن مطابق آهي. (ن-ب) (۴) سڱي ڏنل نوٽ (۲) جي لحاظ سان.

(۵۲)

بيد جي ۽ ٻي صنوبر جي گهراڻي، پنج ماهيات نسيءَ جي
ڪناري تي، ڪشمير جي انهيءَ جبل، جنهن جي چشمن مان
سندس وهڪرو آهي، تنهن سان لڳ آهي ٻئي لڳائي،
تيزستانن اتي ترسيو، جيسين انهن ٻنهي درختن جون تاريون
هڪٻئي سان وڃي مليون؛ پوءِ انهن تي نشان ڪري چيائين
ته: ڪشمير جي راجا سان اسان جي هيءَ حد آهي ۽ هن کان
اڳتي لنگهڻو نه آهي.

ڪشمير سان حد مقرر ڪري ڇڏڻ جو موٽ.

هن فتح جي ڳالهه، لکندڙ هن طرح چيو آهي ته: جڏهن
ڪشمير جي طرف کان حد مقرر ٿي، تڏهن ڇڄ موٽي اروڙ
جي تختگاهه ۾ آيو، ۽ هڪ سال آرام ڪري، سفر جي تڪليف
جو ٿڪ لٽائين، ۽ سندس [زير دست] بادشاهن جنگ جو سامان
۽ هٿيار تيار ڪيا.

پوءِ فرمايائين ته: ”اي وزير! مشرق جي طرف کان
دلچاهه ٿي؛ هاڻي اسان کي مغرب ۽ ڏکڻ جي طرف جو سماءُ
رڪڻ گهرجي.“ وزير ورائيو ته: ”بادشاهه جي سڀ کان وڌيڪ
مٿي خوبي هيءَ آهي ته ملڪ جي احوال جي خبرچار وٺندو
رهي، ۽ ائين به ٿي سگهي ٿو ته مٿي وڃڻ واريءَ غير حاضري
جي عرصي ۾ [پن] طرفن وارن اميرن ۽ بادشاهن جي دماغ
۾ غرور [۳۸] پيدا ٿيو هجي، [۽ سمجهندا هجن] ته راءِ ساهسيءَ
کان پوءِ اسان کان خزانن جي مال بابت ڪابه تقاضا نه ٿي
آهي، [تنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته هو] ضرور ضعيف ۽ ڪمزور
ٿي چڪو آهي.“

(۵۳)

سو چڱو ستاره ڏسي، [چچ] ٻڌريه (۱) سيوستان جي
 قلن ڏانهن روانو ٿيو. سيوستان جي قلعي ۾ هتي (۲) نالي
 بادشاهه رهندو هو. هن [چچ] اوڏانهن وڃڻ جو [پڪو ارادو
 ڪيو ۽ انهيءَ جاءِ کان درياھ ٽپيو، جنهن کي دهتايت (۳)
 چوندا آهن، جا سمن [جي قوم] ۽ اروڙ جي وچ وارو
 دنگ آهي. اتان ٻڌريه ڏانهن روانو ٿيو. (۴) سندن حاڪم
 سرڪونڌ پٽ پندڙڪو پڪو هو (۴) ۽ سندن

(۱) هن پڙهي جو مدار فارسي ايڊيشن ۾ اختيار ڪيل پڙهي ”بوديهه“
 تي آهي، جا غالباَ فقط جهوني نسخي پڄي پڙهي آهي. **ن ب ج م س**
 جي پڙهي ”ٻڌاپور“ ۽ ر جي پڙهي ”ٻڌاپور“ آهي. انهيءَ لحاظ سان
 ”ٻڌيه“ جي بدران ”ٻڌاپور“ پڙهڻ ۾ قابل غور آهي. (ن-ب) (۲) هن
 پڙهي جو مدار فارسي ايڊيشن ۾ اختيار ڪيل پڙهي ”مته“ تي آهي
ب س ڪ نسخن جي پڙهي ”مته“ آهي. (ن-ب) (۳) فارسي ايڊيشن
 ۾ اختيار ڪيل پڙهي ”دهتايت“ آهي. ”دهتايت“ پڙهي **ن ب ج**
 نسخن مطابق آهي. (ن-ب) (۴) معتبر نسخن مان **ن ب ب ج** جون
 پڙهيون انهيءَ طرح آهن. **ن ب**: ”و عهد ايشانرا بسرڪوند بن بهندرڪو
 بهڪو بود.“ **پ**: ”و عهد ايشانرا بسرڪوند بن بهندرڪور هڪو بود“
 هاڻي ٻر تقدير ”و عهد ايشانرا بغلان بود.“ ”غلان“ جي جاءِ تي
 ”سرڪوند بن بهندرڪو بهڪو“ ايندو، جنهن کي اسان سنڌي نالي جي
 قالب ۾ آڻي، سرڪوند پٽ پندڙڪو پڪو ڪري لکيو آهي. فارسي
 ايڊيشن ۾ هن سڄي جملي جي هيءَ پڙهي اختيار ڪئي ويئي آهي:
 ”و عهد ايشانرا بسرڪول بن بهندرڪو بهڪو بود.“ (ن-ب)

(۵۴)

تختگاه کاکی راج هو. اتي جي رهاڪن کي سدبويس چوندا هئا. چچ انهن تي حملو ڪري سيويس جو قلعو فتح ڪيو. کاکی جي پٽ رکي (۱)، اڳيان اچي، پنهنجي پيءُ ۽ تابعدارن لاءِ امان گهري، ۽ ڏيل مقرر ڪري تابعداري [اختيار] ڪيائون.

لشڪر جو سيوستان وڃڻ

پوءِ [چچ] اتان سيوستان [ڏانهن] رخ رکيو. جڏهن ويجهو پهتو ته انهيءَ شهر جي واليءَ نهايت دٻدي ۽ پوريءَ تياري سان سامهون ٿي جنگ شروع ڪئي. چچ مٿس غالب پيو ۽ ۵۲۰ پنهنجي لشڪر سميت شڪست کائي قلعي ۾ پڄي ويو [۳۹]. چچ قلعي کي گهرو ڪري، لڙائي لاءِ [تيار] ٿي بيٺو. هڪ هندي کان پوءِ قلعي وارا عاجز ٿي پيا، ۽ امان گهري، پڪر انجام ٻڌي ٻاهر نڪتا، ۽ قلعي جون ڪنجون چچ جي اميرن جي حوالي ڪيائون. چچ کين امان ڏيئي نوازيو، اتي جي حڪومت ۾ سندس [مٿي جي] حوالي ڪري، مٿس اعتماد جوڳو هڪ نگران مقرر ڪيو، ۽ [نيستائين] ڪجهه ڏينهن ٽڪي پيو، جيستائين ماڪ ۽ شهر جو ڪاروبار درست ٿيو.

(۱) اصل عبارت ۾ ”وڪيه بن ڪاڪ“. فارسي ايڊيشن ۾ ”و“ کي حرف جملو سمجهي، هن شخص جو نالو ”ڪيه بن ڪاڪ“ تعبير ڪيو ويو آهي. (ڏسو فارسي ايڊيشن صفحو ۲۵۷ تي ڏنل صفحو ۲۹ جو حاشيه).

(۵۵)

چچ جو برهمڻ آباد طرف لوهاڻي جي [بادشاهه] اگهر (۱)

ڏانهن قاصد موڪلي.

جڏهن سيوهڻ جي مٿي پوري ٿي، تڏهن ”برهمڻ آباد واري لوهاڻي جي بادشاهه اگهر“ (۲) يعني لاڪن، سمن ۽ سهتن جي حاڪم ڏانهن فرمان موڪلي، کائن پنهنجي تابعداريءَ جي گهر ڪيائين. ٿورن ڏينهن کان پوءِ، جيڪي رستن تي جاسوس مقرر ڪيا هئائين، تن مڪران مان هڪ ماڻهوءَ کي اگهر جي خط مان پڪڙيو، جو سيوهڻ جي بادشاهه هتي ڏانهن لکيو هئائين، جنهن ۾ لکيل هو ته: مان هميشه تنهنجو دوست ۽ خيرخواه ٿي رهيو آهيان، ۽ ڪنهن به وقت تو سان مخالفت نه ڪئي اٿم، ۽ نه لڙائيءَ جو روادار ٿيو آهيان. تو جيڪو دوستانو خط لکيو هو، سو ڀيتو، ۽ ان ڪري وڏي عزت حاصل ٿي. جيستائين احان جي طاقت مضبوط هوندي، تيستائين ڪريءَ مخالف اسان جي ويجهو نه اچي سگهندو. مان تنهنجي التماس جو پابند آهيان، ۽ هر هڪ [التماس] ڀورو ڪندس. تون بادشاهه ۽ بادشاهزادو آهين؛ تنهنجي ۽ اسان جي وچ ۾ دوستي آهي، ههڙيون حالتون گهڻن سان ٿيون آهن، جيڪي هن مصيبت کان پناه

(۱) اصل عبارت: ”اگهر لوهاڻيءَ جو فارسي جي زير اضافت سان

”اگهر- لوهاڻيءَ سمجهڻ گهرجي يعني ”لوهاڻي ملڪ جو (حاڪم) اگهر“.

هيٺ فارسي عبارت ۾ انهيءَ دليل جي ڀلي تاڪيد ڪري ٿي. (ن-ب)

(۲) اصل عبارت: ”لوهاڻيءَ برهمڻ آباد“

(۵۶)

گولي رهيا آهن، منهنجي ملڪ ۾ برهمناباد کان ديبل نائين،
ملڪ جي جنهن جاء تي رهڻ مناسب سمجهين [۴۰]، اتي رهڻ
جي توکي اجازت آهي، ۽ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي پاسي وڃڻ
جو پڪو ارادو ڪيو اٿئي ته ٻه ڪو ماڻهو روڪ ڪرڻ
وارو ڪونه آهي، ۽ جيستائين ڪنهن جاء تي تون دلچاء
ڪري ويهين، تيستائين مددگار رهندس. مون وٽ ايترا گهوڙا
۽ لشڪر ٿي سگهي ٿو، جو تنهنجي مدد ڪري سگهان.

آخر هتي کي هند جي ريگستان جي بادشاهه (۱) ڏانهن
جنهن کي ڀٽي به چوندا آهن، وڃڻ بهتر ڏسڻ ۾ آيو.

چچ جو لوهائي جي [حڪم] اگهر کي گهرائڻ لاءِ فرمان موڪليو.

پوءِ چچ راجا اگهر لوهائي ڏانهن حڪم موڪليو ته:
توهان پاڻ کي شان، شوڪت، اصل ۽ نسل جي خيال کان
وقت جو بادشاهه ٿا سمجهو؛ ۽ مون کي اگرچ هتي ملڪ،
بادشاهي، مال، دولت ۽ طاقت پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان
ورثي ۾ نه ملي آهي، ۽ اسان جي [اصلي] ملڪيت نه آهي،
ته به هي منهنجا آسان ۾ آسان اسباب ۽ بهترين انتظام
خداوند تعاليٰ جا بنايل آهن. منهنجي لشڪر ڪري نه بلڪ
دنيا جي پيدا ڪندڙ، بيمثال ۽ يگاني خدا، سڀلائي جي
دعا سان هيءُ ملڪ مون کي عطا ڪيو آهي، ۽ هر حال ۾
اهو منهنجو مددگار آهي؛ مون کي ڪنهن ٻئي ۾ مدد

(۱) اصل عبارت: ملڪ رمل.

(۵۷)

جي اميد نه آهي؛ منهنجي سڀني مشڪلن کي پورو ڪندڙ ۽ منهنجي چرپر ۾ مدد ڪندڙ اهو آهي؛ ۽ اهوئي سڀني دشمنن ۽ مخالفن تي ڪاميابي ۽ فتح بخشيندڙ آهي. اسان کي ٻنهي جهانن جون نعمتون حاصل آهن. توهان کي جيڪڏهن پنهنجي مٿان شوڪت ۽ دٻدٻي، جنگي سامان ۽ وڏائيءَ تي ڀروسو آهي ته پوءِ يقين ڄاڻو ته توهان جي نعمت تي زوال ايندو، ۽ اوهان جي بربادي ٿيندي [۴۱].

چچ جو برهمناباد شهر وٽ اچڻ ۽ لوهاڻي جي [حاکم]

اگهر سان جنگ ڪرڻ.

پوءِ راجا چچ، لوهاڻي جي [حاکم] اگهر ڏانهن روانو ٿيو. اگهر برهمناباد کان ٻاهر ملڪ [جي گشت] ڏانهن ويل هو. چچ جي اچڻ جي خبر پئڻ تي برهمناباد موٽي آيو، ۽ اچي لڙائيءَ جو سامان ۽ هٿيار تيار ڪيائين. راجا چچ برهمناباد جي شهر ۾ پهتو ته [هوڏانهن] اگهر لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي سامهون ٿيو. ٻنهي طرفن کان ناسي گرامي بهادرن جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، [آخر] اگهر جو لشڪر ڀڳو ۽ قلعي ۾ گهڙي ويو. چچ ان جو گهرو ڪيو. هڪ سال جي عرصي تائين سندن وچ ۾ لڙائي جاري رهي. انهيءَ وقت هندستان يعني ڪنوج جو راجا ستبان بن راسل هو (۱). اگهر خط موڪلي ۽ انهيءَ کان مدد گهري، پر جواب ملڻ

(۱) پ: سيار بن راسل. ر: شتبان بن راسل. ن ب ح: سيار بن راءِ بدل.

(۵۸)

کان اڳ، ۾ اڳهر مري ويو، ۽ سندس پٽ پيءُ جو جانشين ٿيو.
 اڳهر جو، هڪڙو ٻڌمت جوشمني (پروھت) پوڄاري (۱)،
 دوست هوندو هو، جنهن کي ”ٻڌ رکڻو“ (۲) جي نالي
 سان سڏيندا هئا. هن کي هڪ ٻٽخانو هو، جنهن کي
 ”ٻڌنو ويهار“ (۳) چوندا هئا، ۽ ڪنوار (۴) پٽ جو راهب
 پڻ اهو هو، ۽ پنهنجي بندگيءَ ۽ پيڳتيءَ (۵) ۾ مشهور
 هو. انهيءَ طرف جا ماڻهو سندس تابع هوندا هئا. اڳهر پڻ
 سندس قلم تي هو، ۽ کيس پنهنجو آڌار سمجهندو هو. اڳهر
 جي قلعي ۾ بند ٿيڻ ۾ هن پروھت پڻ ساڻس موافقت ڪئي،
 پر جنگ کان ٿي ڪيائين، بلڪ پنهنجا ڪتاب کڻي، پنهنجي
 مندر ۾ ويهي پڙهڻ لڳو. جڏهن راجا اڳهر مري ويو ۽
 سندس پٽ گادي تي ويٺو، تڏهن پروھت ٻڌو ته متان
 منهنجي ملڪيت، اسباب ۽ زمينون هٿ کان نڪري وڃن،
 [۱۲]، تنهنڪري پنهنجو اصطارلاب کڻي، ڏسي، حساب
 ڪري، قطعي فيصلو ڪيائين ته هيءُ ملڪ راجا چچ جي
 حوالي ٿيندو، ۽ هو مون سان موافق ٿيندو. [آخر اڳهر جو]
 پٽ جڏهن تنگ ٿيو، ۽ سندس لشڪر وڙهڻ کان جواب
 ڏنو، تڏهن قلعو چچ جي حوالي ۽ ضابطي هيٺ اچي ويو.

(۱) اصل عبارت: ناسڪ سمني (شماني لاءِ وڌيڪ ڏسو آخر ۾ حاشي
 ص ۴۳). (۲) اصل عبارت: ٻڌه رکڻو (۳) ر م: نوهار. (۴) ر: ويهار
 م: دلها. ن: وڪها. پ: وڪها. ڪ: وڪها. هت صفحہ ۴۴ تي
 ڏنل پڙهڻي مطابق ”ڪنوار“ لکيو ويو آهي. فارسي ايڊيشن ۾
 ”وڪها“ ڏنل آهي. (۵) اصل عبارت: ناسڪي ويڪي،

(۵۹)

چچ جو فرمان.

جڏهن چچ کي معلوم ٿيو ته اگهر ۽ سندس پٽ جي انهيءَ پروعت سان بيعت هئي، ۽ ان جي جادو، صلاح ۽ مڪاريءَ کان ئي [ايترو وقت] جنگ قائم رهي ۽ هڪ سال تائين بگهي ٿي آهي؛ تڏهن چچ قسم کنيو هو ته جيڪڏهن مون هيءَ قلعو فتح ڪيو ته پروعت ڪسي پڪڙي، سندس ڪل لاهي، دڦٽن کي ڏيندس ته نگران ٽي لڳائي، ڪٽي ڪٽي، ذرا ذرا ڪن. هن قسم جي خبر پروعت کي پهتي ته ڪلي ڏنائين ۽ چيائين ته: چچ کي ايتري طاقت ڪانهي جو سوڻ کي برباد ڪري سگهي. [خير] جڏهن برهمناباد جي قلعي تي گهڻو وقت لڙائي ۽ مقابلو ٿيو ۽ گهڻا ماڻهو هلاڪ ۽ برباد ٿيا، تڏهن [فلمي وارن] لڙائي بند ڪري امان گهري ۽ صلاح جي آڇ ڪيائون [آخر] مڪيه ماڻهن ۽ اگوانن جي معرفت ٻنهي درين ۾ صلح ٿيو، ۽ قلعو چچ جي حوالي ڪيائون. چچ اندر اچي چيو ته: جيڪڏهن توهان وڃڻ چاهيو ٿا ته ڀلي وڃو، ڪوبه مخلوق توهان کي روڪي نه سگهندو؛ ۽ جيڪڏهن توهان رهڻ جو فيصلو ڪيو هجي ته، [ڀلي] ويٺا رهو. اگهر جي پٽ ۽ سندس تابعدارن پنهنجي مٿان چچ جي مهرباني ڏني، سو رهي پوڻ پسند ڪيائون. چچ ڪجهه وقت ترسي پيئڻن مڙاج معلوم ڪيو.

(۶۰)

چچ جو اگهر جي زال سان شادي ڪرڻ، ۽ پنهنجي

ڀائٽي سندس پٽ سريند کي ڏيڻ.

پوءِ چچ سريند جي ماءُ ڏانهن ماڻهو موڪلي مائس شادي ڪئي، ۽ سندس پٽ کي گهرائي پنهنجي ڀائٽي ڏهه سيپي (۱) جي ڌيءُ کيس ڏيئي، رنگارنگي سرونڀا پهرايائين ۽ اتي هڪ سال رهي ڀل وصول ڪرڻ لاءِ پنهنجا ڪامورا مقرر ڪيائين: پڻ آسپاس جي راجائن کي پنهنجو تابع بنايائين.

پوءِ پڇيائين ته اهو جادوگر پروت ڪٿي آهي ته کيس ڏسان. چيائون ته اهو ڀڳت آهي ۽ ڀڳتن وٽ هوندو. هو هندستان جي دانائن ۽ ڪنوهار (۲) جي مڃاورن مان آهي. پروتن وٽ سندس وڏي عزت آهي، ۽ هو سندس ڪمال جا قائل آهن. سندس جادو ۽ شعبده جي هيءَ حد آهي، جو هڪ دنيا کي تابعدار ۽ زبردست بنايو اٿس. سندس هر قسم جا مقصد طلسم جي زور تي حاصل ٿين ٿا. پٽس جي دوستيءَ خاطر ٿورو وقت سريند سان شامل رهيو، ۽ سندس ٽيڪ تي برهمناباد جا مڃاهي لڙائي ۽ ۾ ثابت قدم رهي مقابلو ڪندا رهيا.

(۱) اصل عبارت: دهم (۲) هي پڙهي پ م ح س ڪ مطابق آهي ۽ اها ساڳئي پڙهي هيٺ ٻن جاين تي قائم رکي وئي آهي. فارسي ايڊيشن ۾ ”نوهار“ ڏنل آهي. (۳). ر: ڪنوهار، ن: ڪتوهار. (ن.ب)

چچ جو پروھت وٽ وڃڻ ۽ کانئس احوال پڇڻ.

پوءِ چچ سڀني هٿيار بند ماڻهن ۽ محافظن کي سوار ڪري [هاڻ مان وٺي، پروھت کي قتل ڪرڻ لاءِ ٻڌ (جي مندر) ڪنھار (۱) ڏانهن روانو ٿيو. [رستي ۾] هٿيار بندن کي سڏي حڪم ڏنائين ته: جنهن وقت مان هن سان ملاقات ۽ گالهيو ڪندي چپ ڪريان ۽ توهان ڏانهن نھاريان ته، [هڪدم] تراريون ڪڍي سندس سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏجو. پوءِ [چچ] ٻڌ ڪنھار (۲) ۾ پهچي، هن [پروھت] ڏانهن هليو ته کيس ڪرسيءَ تي ويٺل ۽ پنهنجي عبادت ۾ مشغول ڏٺائين: [۴۴]: سندس هٿ ۾ سخت [گوهيل] مٽي هئي، جنهن مان بت ٺاهي مٿس جهڙي هڪ شيءِ انهن بتن تي هڻندو ٿي ويو، جنهنڪري انهن تي ٻڌ جي تصوير چٽجي ٿي پيئي ۽ هو مڪمل ٿي ٿي پيا. تنهن کان پوءِ انهن کي هڪ جاءِ تي رکندو ٿي ويو. چچ سندس مٿان بيٺو رهيو: هن ڏانهن ڪوبه التفات نٿي ڪيو. هڪ ڪلاڪ گذرڻ کان پوءِ بت پورا ڪري ڪنڌ مٿي کڻي، چيائين ته: ”سڀاڻي پڳت جو پٽ آيو آهي؟ چيائين: ”هاڻو، اي عبادت گذار پروھت“؛ چيائينس

(۱) پ ڪ م ر جي پڙهڻي ”ڪنھار“ آهي، جا ”ڪنھار“ (يعني ڪنھار) جي بگڙيل صورت آهي. سڄو لفظ ”ٻڌ، ڪنھار“ آهي، جنهن مان مراد ”ٻڌ ڌرم جو ڪنھار“ آهي. (ن-ب)

(۲) پ ن ب ڪ جي پڙهڻي هن جاءِ تي نه ”بند ڪنھار“ آهي. (ن-ب)

(۶۲)

ته ”ڪهڙي ڪم سان آيو آهين؟“ ورائيائين ته: ”نو ۾ عقيدو
 هوم، تنهنڪري توکي ڏسڻ آيو آهيان.“ چيائين ته:
 ”[ڇڱو] له.“ ڇچ هيٺ لٿو، ۽ پروهت، گام جي مٺ
 پٿاري، ڇچ کي تنهن تي ويهاري، پڇيو ته: ”اي ڇچ!
 ڪهڙو ڪم اٿيئي؟“ ڇچ عرض ڪيو ته: ”آءُ چاهيان ٿو ته
 اسان جو ڇوڻ وٺي برهمناباد جي قلعي ۾ وري موٽي اچين
 ته توکان ڪم وٺي، وڏا وڏا ڪم توکي سپاريان، جيئن
 تون سرهند سان هڪ هنڌ رهي، کيس صلاح مشورو
 ڏيندو رهين.“ پروهت چيو ته: ”مون کي تنهنجي حڪومت
 جي ڪا به ضرورت نه آهي، ديواني ڪمن جو شوق ڪونه
 اٿم، ۽ دنياوي ڪم نٿو چاهيان.“ ڇچ چيو ته: ”[ڀلا]
 برهمناباد جي قلعي ۾ ڇو سامهون نئين؟“ چيائين ته: ”جڏهن
 لوهائي جر (حاڪم) اڳ ۾ گذاري ويو ۽ هيءُ ڇوڪرو پيءُ
 جي جدائي ۾ تنگ دل ٿيڻ لڳو، تڏهن [مجبوراً] کيس
 صبر جي تلقين ڪندو رهيس، ۽ خدا جي درگاه ۾ ٻنهي
 ترين جي وچ ۾ صلح ۽ موافقت پيدا ٿيڻ جي دعا ڪندو
 رهيس. باقي منهنجي لاءِ دنياوي سرداريءَ ۽ سڀني ڪمن
 کان، ٻُڌت جي خدمت ڪرڻ ۽ آخرت جي نجات گهرڻ بهتر
 آهي: ۽ تون جنهن صورت ۾ هن ملڪ جو راجا آهين،
 تنهنڪري تنهنجي فرمان عالي موجب سموري قبيلي سميت
 قلعي جي ڀر ۾ لڏي هلي لاءِ تيار آهيان، پر ڊپ اٿم ته قلعي
 وارا ٻُڌ [مندر] جي آباديءَ کي ايڏا [۴۵] ۽ نقصان نه
 پهچائين. [جو] ڇچ اڄ وڏي حڪومت جو مالڪ آهي.“
 ڇچ چيو ته: ”ٻُڌت جي بندگي وڌيڪ سٺي، ۽ هن ڪم جي

هميشه تعظيم ڪرڻ تمام چڱي آهي؛ پر جيڪڏهن توکي ڪو ڪم يا عرض هجي ته چؤ ته انهيءَ سعادت جي پوري ڪرڻ ۽ انهيءَ عزت افزائي جي سـ رانچار ڪرڻ تي عمل ڪريان.“ پروت چيو ته: ”مون کي تو ۾ دنياوي ڪونه ڪم ۽ غرض ڪونه آهي. شال ڏئي توکي آخرت جي ڪمن جي توفيق عطا ڪري.“ ڇچ چيو ته: ”منهنجي عرض به اهو آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جي ئي بدلي ۾ نجات ۽ بلند درجا حاصل ٿي سگهندا. حڪم ڪر ته انهيءَ باري ۾ مدد ڪرڻ واجب سمجهي، شريڪ ٿيان.“ ڀڳت پروت ورائيو ته: ”جڏهن تنهنجو مقصد رڳو خير جا ڪم ڪرڻ ۽ نيڪين ۾ وڪ وڌائڻ آهي، تڏهن [بد نه] نووهار جو مندر جو قديمي عبادتگاهه آهي ۽ گهڻي وقت کان زماني جي گردش سبب انهيءَ کي نقصان پهتل آهي، انهيءَ جي [نئين سر] عمارت ٺاهي وڃي؛ ۽ پنهنجا مال هن جي اڏاوت تي خرچ ڪر. تون اسان جي امداد هن طريقي سان ڪري سگهين ٿو.“ [تنهن تي] ڇچ چيو ته: ”شڪر گذار آهيان.“

ڇچ جو برهمڻ آباد ڏانهن موٽي وڃي.

پوءِ ڇچ اتان سوار ٿي موٽي ويو. وزير عرض ڪيو ته: ”راجا هڪ عجيب واقعو ڏٺو.“ چيائين: ”ڇا ڏٺي؟“ چيائين: ”ڇاڪاڻ ته راجا کي پروت جي ڪهن لاءِ جلادن کي حڪم ڏيڻ جو پڪو ارادو هو، پر سندس سامهون ٿيڻ نسي کيس راضي ڪرڻ ۾ لڳي ويسا، ۽

(۶۴)

سندس عرض قبول فرمايو؟“ ڇچ ورائيو ته، هاڻو! مون اهڙي شيءِ ڏني جنهن ۾ ڪوبه جادو [۴۶] ۽ شعبدو ڪونه هو. [غور سان] ڏٺم ته مون کي ڪي [خاص] نشان [پس] ڏسڻ ۾ آيا. جڏهن سندس آڏو ٿيس، تڏهن هڪ پيانڪ ۽ خطرناڪ صورت سندس سر تي بيٺل ڏٺيم. هن جون اکيون باهم جهڙيون ۽ ڪاوڙيل، ڇپ ڊگها ۽ ٿلها ۽ ڏند نيزن جهڙا هئا، سندس هٿ ۾ الماس جهڙيون لٿيون هيون ۽ ائين پيو پائنجي ته ڪنهن کي هڻندو. انهيءَ کي ڏسي ڊڄي ويس؛ طاقت ٿئي ٿيم ته ساڻس اهڙو گالهائين جو توهان ٻڌو. مون کي اڇي پنهنجي سر جي لڳي، [سو] کيس رعايتون ڏيئي اٿي ڪڍو ٿيس.“

ڇچ جو برهمناباد ۾ منزل ڪري، اتي جي رهاڪن تي

دل مقرر ڪرڻ.

پوءِ ڇچ برهمناباد جي قلعي ۾ ترسي، ملڪ جي ڪاروبار ۽ آمدني ۽ رعيت جي آرام جا ذريعا درست ڪيا؛ ۽ لوهاڻي جي جتن (۱) کي ذليل ڪري، انهن جي اکوان کي سزا

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”جٿان ولوهانم“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. پ جي پڙهڻي جٿان لوهانم“ يعني ”(برگهي) لوهاڻي جا جت“ جا زياده قرين قياس آهي ۽ انهيءَ کي ئي قائم رکيو ويو آهي. صفحہ ۲۱۴ تي ۽ عبارت صاف طور ”جٿان لوهانم“ آهي. (ن.ب)

(٦٥)

ڏيئي، کانئن ضمانت وٺي، قلعي ۾ بند ڪري مٿن هيٺيان شرط پڪا ڪيائين ته: سواءِ ڪن خاص حالتن جي ترار نه ڪڍندا، بڇمل ۽ ريشم جا ڪپڙا نه پهريندا، سندن مٿين چادر کڻي سوئي به هجي، پر سندن هيٺين چادر [ضرور] اڏني ڪاري يا گهاڙهي رنگ جي هوندي، گهوڙي تي هڻو نه رکندا، مٿو ۽ پير اگهاڙا رکندا، گهر کان ٻاهر نڪرندا ته ڪتا پاڻ سان کڻندا، برهمناباد جي گورنر جي بورچيخاني لاءِ ڪاٺيون پهچائيندا رهندا، رهبر خسواه جاسوسيءَ لاءِ پڻ انهن کي موڪليو ويندو، جڏهن هو پاڻ ۾ اهڙي خاصيتون پيدا ڪندا، تڏهن اسان کي سندن سچائي تي ڀروسو ۽ اعتماد ٿيندو: [پوءِ ته] اگهر جي پٽ سربند سان موافق ۽ سچا رهندا، ۽ جيڪڏهن ڪو دشمن لڙائيءَ لاءِ [۴۷] هن ملڪ ڏانهن رخ رکندو ته مدد ڪرڻ پاڻ تي لازمي سمجهي، اهڙو انتظام ڪندا.

پوءِ سڀ ڪم پورا ڪري، ملڪ کي ٺيڪ ڪيائين، ۽ جنهن به مخالف سرڪشي ٿي ڪئي، تنهن کان ضمانت وٺي، کيس قابو ٿي ڪيائين، ۽ [کيس سزا ڏيئي] سندس مثال ٿي قائم ڪيائين، جنهنڪري سڀ ڪاروبار ٺيڪ ٿي ويو.

راجا چچ جو ڪرمان وڃي مڪران جي حد ظاهر ڪرڻ.

ضروري ڪمن کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، چچ جي دل ۾ ڪرمان جي سرحد جو خيال غالب ٿيو، انهيءَ لاءِ ته هيءُ

پنسو هندستان جي بادشاهن سان گنڊيل آهي، تنهنڪري اها ظاهر ٿيڻ گهرجي. انهيءَ وقت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي هجرت کي ٻه سال گذري چڪا هئا. ايران جي بادشاهه ڪيسرئ بن هُرْمُزُ^۱ جي مرڻ کان پوءِ ملڪ دربدر ٿي چڪو هو، ڇاڪاڻ ته بادشاهيءَ جو ڪاروبار هڪ عورت جي هٿ ۾ اچي ويو هو، سو ڇڄ کي جڏهن اها خبر پئتي، تڏهن وڏي تياريءَ سان ڪرمان ڏانهن رخ ڪيائين، ۽ نجومين جيڪو وقت ڪڍي ڏنس، انهيءَ وقت آرمانيمل روانو ٿيو. اهو هند ٻُٽ جي شمني [يعني پروهت] جي هٿ ۾ هو، جو هندستان جي راجا راءِ سيهرس جي گورنرن جي اولاد مان هو، جنهن کي سڃاڻي ۽ خصوصيت جي مدنظر مقرر ڪيو ويو هو. اهو [ساڳيو پروهت] زماني جي ڦيرگهير ڪري مخالف ٿي پيو هو ۽ خدمت کان سرڪشي ڪئي هئائين. [اهو پروهت] ڇڄ جي استقبال تي آيو، ۽ جڏهن کيس [ڇڄ کي] سندس وعدي ۽ دل جي سڃاڻيءَ تي اطمينان ٿيو ۽ [هڪٻئي جي] دوستيءَ ۽ محبت پنهني جي دل ۾ قرار ورتو، تڏهن [ڇڄ] اتان مڪران جي ملڪ ڏانهن روانو ٿيو، ۽ ڏنائين ته هر هڪ ماڻهو فرمانبرداريءَ کان پاسو ڪري رهيو هو. نيٺ [۴۸] مڪران جي لڪ ۽ جبل (۱) کان ٻاهر نڪري، وڃي ٻين شهرن ۾ پهتو. اتي پنجپور (۲) نالي هڪ پراڻو قلعو هو، سندس حڪم سان

(۱) اصل عبارت: عقبه مڪران و ڪوه (۲) اصل عبارت سيني نسخن ۾ ”ڪنزبور“ يا ان لفظ جي ذرا بگڙيل صورتخطي آهي ڪيل اصلاح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص ۴۹. (نـبـ)

(۶۷)

انهيءَ کي نئين سر ٺاهيان، ۽ اتي شام ۽ باڪ ڦٽڻ جي شروعات وقت هندن جي پنڄتوري يعني پنجن سازن واري نوبت جي رسم مطابق نوبت مقرر ڪيائين. [پوءِ] انهيءَ طرف جي مڃي واهڻن کي گڏ ڪري، عمارت جي پوري ڪرڻ جو حڪم ڏيئي، اتان منزل کڻي، ڪرمان پهتو، ۽ اچي انهيءَ نهر تي لٿو، جا مڪران ۽ ڪرمان جي وچ تي آهي. [اتي پهچي] اڀرندي جي حد ظاهر ڪيائين، ۽ نهر جي ڪناري تي ڪڇين جو هڪ وڏو جهڳٽو لڳائي، [اعلان ڪيائين] ته مڪران ۽ ڪرمان جي وچ جي حد هي ڪڇين جا وڻ آهن؛ ۽ اتي نشان ڪري ڇڏيائين ته هيءَ اها حد آهي، جا ڇچ بن سيلانج بن بساس سنڌ جي راجا جي وقت ۾ هئي. اها ساڳي حد اسان جي هن وقت تائين قائم آهي (۱).

ڇچ بن سيلانج جو ارمابيل وڃڻ ۽ انهي تي

ڍل مقرر ڪرڻ.

[ڇچ] پوءِ اتان ارمابيل ڏانهن موٽي آيو، ۽ **تَوَران** جي ملڪ منجهان [ٿيندو اچي] پُورالي [ننڍي] (۲)

(۱) اصل عبارت: ”و امروز همان حد بما رسیده“. ظاهر آهي ته اهي لفظ مترجم جا آهن ۽ سندس اشارو مڪران ۽ ڪرمان جي انهيءَ سرحد ڏانهن آهي، جا ناصرالدين قباچ جي وقت ۾ قائم هئي. (ن-ب) (۲) فارسي ابيديشن غلطنامه ص ۲۹۰ مطابق صحيح پڙهڻي ”بردست توراني“ هئڻ گهرجي. **ن** جي پڙهڻي ”بردست توراني“ آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان ”بردست توراني“ ۾ قرين قياس معلوم ٿئي ٿو. (ن-ب)

(٦٨)

وٽان مٿي چڙهيو، ۽ ڪنهن به سائس لڙائي ڪانه ڪئي؛
 نيٺ فنڊائيل (يعني قنڌار) جي علائقي ۾ پهتو. انهيءَ
 بيابان جي ماڻهيءَ کان ”حصار“ طرف رخ رکيائين، جتي
 ماڻهو قلعي ۾ بند ٿي ويٺا. پوءِ هو سببي (١) جي ٺهر
 جي ڪناري تي پهچي، لهي ويهي رهيو: تنان جو ماڻهو
 تنگ ٿيا، ۽ پاڻ تي هڪ سؤ جابلو گهوڙا ۽ اسڪ
 درهم [٤٩] سالياني ڍل مقرر ڪيائون. هڪ سال جو مال
 کانئن پيشگي وصول ڪيائين ۽ مثال قائم ڪري، اروڙ جي
 تختگاه ڏانهن موٽي ويو، ۽ [نيستائين اتي رهيو] جيستائين
 سام کان موڪلائي، جهنم ڏانهن روانو ٿيو. سندس حڪومت
 جو عرصو چاليهه سال رهيو.

اروڙ جي تختگاه ۾ چندر بن سيلائج جو ويهڻ.

چچ بن سيلائج جي مرڻ کان پوءِ، سندس ڀاءُ چندر،
 اروڙ جي تختگاه ۾ [گاديءَ تي] ويٺو، ۽ ڀڳتن ۽ ڀروهن
 جي ڌرم کي ٽيڪ ڏيئي زور وٺايائين؛ ۽ تبليغ (٢) ڪيائين،
 ۽ پنهنجي دين ڏانهن رجوع ٿيو، ۽ هندستان جي بادشاهن سان
 خط و ڪتابت جاري ڪيائين (٣).

(١) م: سڀسي، ن: سيني، ب: س: سمني. ڪ: رسنين. (٢) ن
 مطابق پڙهڻي ”تبليغ“ آهي. فارسي ايديشن جي عبارت هن طرح آهي
 ”وتج بسيار فراهم آورد“ (٣) اصل عبارت: ”و مکتوبات و مراسلات
 از ملوک هند باز گرفت“ جنهن جي سمنلي مقصد جي لحاظ سان ڪئي
 وئي آهي. لفظي معنيٰ ٿيندي: ”هندستان جي بادشاهن کان خط پٽ
 واپس ورتائين“. ممڪن آهي ڇا ته ”ڪيل عهدناما واپس ورتائين“
 (نسب)

سيوستان جي بادشاهه مٽي جو وڃڻ

[اهو حال ڏسي،] سيوستان جو راجا هٽو، ڪنوج جي راجا ڏانهن ويو. انهيءَ وقت ۾ هندستان جو بادشاهه بارانسي هو، ۽ ڪنوج، سيهرس بن راسل جي حڪم هيٺ هو. مٽي، هن جي خدمت ۾ پهچي، ظاهر ڪيو ته ڇچ بن سيلانج مري ويو، هاڻي هن جو ڀاءُ چندر راهب تخت تي ويٺو آهي، هو هڪ ڀڳت ماڻهو آهي، ۽ سارو ڏينهن ڀڳتن مان مندر ۾ پنهنجي علم پڙهڻ ۾ مشغول رهي ٿو، ڪانئس بادشاهي ڦري وٺڻ آسان آهي؛ جيڪڏهن بادشاهه اهو ملڪ فتح ڪري، منهنجي حوالي ڪندو ته مان انهيءَ طرف جي عوض پاڻ تي ڍل مقرر ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، جا راجا جي خزاني ۾ پهچائيندو رهندس [۵۰].

سيهرس جي طرفان هن ڳالهه جو جواب.

جنهن تي سيهرس، مٽي کي چيو ته: ڇچ هڪ وڏو بادشاهه ۽ ڪشادي ملڪ جو مالڪ هو. سندس مري وڃڻ کان پوءِ، جڏهن اها بادشاهي وٺي پنهنجي حڪم هيٺ آڻيندس، تڏهن اسان جي ماڪ جي ڏاڍي مشهوري وڌندي، ۽ توکي پڻ انهيءَ جي هڪ حصي تي مقرر ڪندس. [آئين چئي] سيهرس پنهنجي ڀاءُ برهاس بن ڪسائس کي روانو

(۷۰)

ڪيو. وڏي ڇچ (۱) جو ڏهڻو (۲)، جو ڪشعير ۽ رسل جو راجا هو، تنهن سندس بيعت ڪئي، [جنهن کان پوءِ پيئي] پنهنجو لشڪر وٺي روانا ٿيا، ۽ هانسي نديءَ وٽ پهچي منزل ڪيائون. ديئو هڻو (۳) قضي ۾ جيڪي چندر جا ڪامورا رهندا هئا، سي لڪي ويا، [انهن جي جاين تي پنهنجا ماڻهو] مقرر ڪري، اڳتي روانا ٿيا. نيٺ اچي بند ڪاهوڻ وٽ پهتا. [اتي] هڪ مهينو ترسي، ٻڌ جي پوڄا ڪيائون. [هوڏانهن] چندر بن سلاڻج ڏانهن ماڻهو ۽ خط موڪليائون ته اچي فرمانبرداري ۽ جا شرط پورا ڪري ۽ امان گهري. چندر هي ٻڌي انڪار ڪيو، ۽ قلعي بند ٿي، لڙائيءَ جي تياري ڪرڻ لڳو ۽ ڏهرسيند بن ڇچ کي برهمناباد موڪليائين، آتان جي لوهائي جي ماڻهن ۽ لوهائن اچي خدمت ۾ مٽو ٿيڪيو، پاڻ ڏاهر بن ڇچ سان گڏ اروڙ جي قلعي ۾ استقلال سان سامهون ٿيو. سيهرس جي لشڪر گهڻو وقت گهرو ڪرائي لڙائي ڪئي، پر هو لڙائيءَ ۾ قلعي وارن سان پڇي نه سگهيو، تڏهن صلاح جو در ڪڙڪيائين، ۽ ڪنهن اٽڪل سان ڏاهر کي ٻاهر آڻي، قيد ڪرڻ چاهيائين، ۽ [پانيائين ته هو] کيس هٿ ڪندو يا

(۱) هتان معلوم ٿو ٿئي ته هن ڇچ کان اڳ ڪو ٻيو ڇچ به هندستان جو راجا ٿي گذريو آهي، جنهن ڏانهن هت اشارو ڪيو ويو آهي. (مترجم) (۲) هن جو نالو به رسل هو، جيئن ص ۵۲ مان ظاهر آهي. (مترجم) (۳) اصل فارسي متن ۾: ديئو دهنوز. (وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ۵۱)

(۷۱)

قتل ڪندو ته پوءِ قلعو سندس هٿ اچي ويندو ۽ بادشاهي
[پڻ] ضابطي هيٺ ٿيندي [۵۱].

سيهرس جو ڏاهر بن چچ ڏانهن قاعد موڪلڻ.

پوءِ راسل ۽ برهاس قاعد موڪليو ته: اسان کي سوتي
وڃڻ جو ارادو آهي، تنهنڪري توهان سان مضبوط عهدنامو
ڪرڻ گهرون ٿا، جيئن هيءُ ملڪ توهان سان قائم رهي،
۽ ملاقات کان پوءِ ڏاهر کي نهايت عزت سان واپس
ڪنداسون. ڏاهر مشهور معروف نڪرڻ مان پنج سؤ هٿيار
پنوهاڙ پهرييل چرند بهادر سان وٺي، ترين جي وچ ۾
مضبوط عهدنامو ۽ صلح پڪي ڪرڻ لاءِ نڪتو. [داهر
نڪري] پنهنجن سڀني خاص ماڻهن کي چيائين ته: اسان جو
پروسو توهان جي بهادريءَ ۽ هوشياريءَ تي آهي، ۽ سڀني
جي دلين کي ٿيڪ ڏيئي، چڱن وعدن سان همت ڏيارين،
۽ هلندا وڃي راسل جي سراءِ جي در تي بيٺا. راسل کين در
تي روڪڻ جو حڪم ڏنو، ۽ پنهنجي هڪ وزير کي سڏي
چيائين ته: هيٺ لهي وڃي [ڏاهر جي] سپاهين کي چؤ ته،
توهان جون تراريون جوهردار آهن، تنهنڪري هٿيار مٿي
موڪليو ته توهان جي ترارين مان هڪ چونڊي پاڻ وٽ
نشاني ڪري رکون: پوءِ جڏهن سڀ هٿيار ڏيئي چڪن،
تڏهن سڀني کي قيد ڪريو، ۽ ٻيءَ صورت ۾ ڪهي ڇڏيون.
وزير هن بهاني سان هيٺ آيو ۽ هڪ ونگ جي هيٺان
اچي بيٺو، ۽ جيئن هٿن کان هٿيار وٺڻ گهرين، تيئن اوچتو

(۷۲)

ونگ هيٺ ڪيري پئي ۽ وزير ونگ هيٺ رهجي ويو. [اهو حال ڏسي] راجا راسل پاڻ هيٺ لهي آيو، ۽ سڀني کي سڏي هر هڪ کان هٿيار وٺي، ڏسي، سندن اڳيان اڇلائيندو ويو، ۽ نيٺ اچي ڏاهر بن چچ وٽ پهتو. ڏاهر کي چيائين ته: پنهنجي ترار مون کي ڏيکار. ڏاهر ورائيو ته اي بادشاهه، هيءُ خنجر منهنجي پاڻ جو آهي، جو پاڻ کان [۵۲] جدا نه ڪندس؛ [جيڪڏهن ڏسو ائين ته] منهنجي هٿ ۾ چڱيءَ طرح ڏس. جڏهن ڏاهر جي ويجهو پهتو ته ڏاهر جي طرفان هڪ بهادر اڳتي وڌي چيو ته: اي بادشاهه هنن سڀني ترارن کان منهنجو خنجر سٺو آهي. راسل جيئن هن کان ترار وٺڻ لاءِ اڳتي وڌيو ته بهادر، مست شينهن وانگيان، ٿيو ڏهني، راسل جي ڏانهن مان وٺي، کلي کيس زمين تي ڏسيو، ۽ سندس سيني تي ويهي چيائين ته: چاهين ٿو ته توکي فنا ڪريان؟ [ايتري ۾] ڏاهر ۽ نڪر به تراريون ڪڍي چوڌاري ڦري آيا. راسل لاچار ٿي چيو ته: [آخر] توهان جي ڪهڙي مرضي آهي؟ مان توهان سان پڪو عهدنامو ڪريان ٿو جو سڄو هوندو، ۽ مخالفت نه ٿيندي. ڏاهر چيو ته: اسان کي معلوم ٿي چڪو ته توکي اسان سان ٺڳي ڪرڻ جو خيال هو، تنهنڪري اسان کي تنهنجي ڳالهه تي اعتبار ڪونهي؛ ٺڳيءَ ۽ بد اعتقادي جي سزا پهريائين تنهنجي وزير کي ملي، جو ونگ هيٺان دهجي هلاڪ ٿيو، [پوءِ] وري تون اسان جي هٿان گرفتار ٿيو آهين؛ هاڻي ضمانت ڏي ته ديوهه پور جو قلعو ۽ جيڪا اسان جي ضمانت تو وٽ آهي، سا واپس ڪندين، تنهن کان پوءِ تنهنجي ضمانت واپس ڪنداسون.

(۷۲)

راسل پنهنجا ضامن اروڙ موڪليا، جن مان پنج چٽا مشهور اڳواڻ اروڙ جي قلعي ۾ جهليائون، تنهن کان پوءِ انجام وٺي کيس ڇڏيائون. ڏاهر انهن [راسل جي ضامنن] کي پنج سؤ بهادرن سان برهمناباد موڪليو. راسل، ڏاهر جا اعتماد جوڳا ماڻهو پاڻ سان وٺي ويو، ۽ وڃي قلعو سندن حوالي ڪيائين، ۽ جيڪي ماڻهو وٽس رهيل هئا، تن کي پڻ آزاد ڪيائين. جڏهن قلعي مان معتمدن جو خط ڏاهر کي پهتو، تڏهن راسل جي ضامن کي باعزت واپس موڪليائين، ۽ سندس وچ ۾ صلح ۽ موافقت ٿي.

چندر جو چچ بن سڀاڻج جي گاديءَ تي ويهڻ.

پوءِ بادشاهي چندر جي حوالي ٿي. رعيت سندس همدردي ڪرڻ ڪري آرام سان گذارڻ لڳي، ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار نيڪ ٿيو. چندر جي بادشاهي ست سال هلي، ۽ انهن سال [۵۳] ۾ مري ويو. [سندس مرڻ کان پوءِ] ڏاهر، اروڙ جي تخت تي ويٺو، ۽ چندر جو پٽ راج برهمناباد ۾ جانشين ٿيو. راج جي بادشاهي، هڪ سال کان وڌيڪ نه هلي. کانئس پوءِ ڏاهرسينده بن چچ برهمناباد کي قبضي ۾ آندو، ۽ سندس پيءُ هارين پن سائس ٺهراءُ ڪري، سندس بيعت ڪئي. پوءِ ڏهرسينده، اگهم جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، ۽ پنج سال اتي رهيو، ۽ چؤطرف پروانا موڪليائين، جنهن تي سڀني فرمانبرداري ڪئي. [هن کان] پوءِ ڏهرسينده وڃي ڪجهه وقت رارڙ (۱) جي قلعي ۾ رهيو.

(۱) اصل صورتخطي: راڙو.

(۷۴)

جنهن جو بنياد ڇڄ رکيو هو ۽ پوري ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي مري ويو هو. انهيءَ [قلعي] جي عمارت پوري ڪري، آسپاس جي واهين کي سڏي، [منجهانئن] ڏسڻا وائسڻا ماڻهو انهيءَ [قلعي] ۾ رهايائين. آباد ٿيڻ کان پوءِ انهيءَ جو نالو راوڙ رکي، پاڻ برهمناباد جي قلعي ۾ موٽي آيو، ۽ بادشاهي جا ڪم ٺيڪ هلندا رهيا.

[ڏهر سينه جو پنهنجي] پيڻ کي پاڻيا جي راءِ جي حوالي ڪرڻ لاءِ راوڙ موڪلي.

[ٿوري وقت کان] پوءِ، ڏهر سينه کي خبر پيئي ته سندس پيڻ بالغ ٿي آهي، جنهن ڪري کيس گهڻي ۽ ورتو ته مائين وڏي ٿي آهي. هوڏانهن نجومين سندس [ماين جي] چڻي ڏسي ٻڌايو ته: سندس ستارو بختاور آهي (۱) اڃا انهيءَ گهڻي ۽ ۾ هو ته رسل جي راجا سوڍن راءِ ڀاڙيا، جسا قاصد ان جي سڱ گهرڻ لاءِ اچي پهتا. ڏهر سينه اگريچ وڏو ڀاءُ هو، [پر تنهن هوندي به] پيڻ جو ڏاجو شاهائو تيار ڪري، ست سؤ گهوڙا ۽ پنج سؤ ٺڪر ماڻهو هن سان گڏ موڪلي، ڏاهر ڏانهن لڪيائين ته: هايدن کي پاڻيا جي راجا جي حوالي

(۱) اصل متن جي عبارت هن طرح آهي. ”و ميلاد اورا منجمان بر طالع سعد نهادند، جنهن جو ترجمو ٿيندو، ”۽ نجومين سندس چڻي بختاور ستاري تي رکي،“ پر جنهن صورت ۾ هيءُ ترجمو پنهنجو مطلب ادا ڪرڻ ۾ واضح نه هو، تنهن ڪري ڪتاب ۾ آزاد ترجمو ڪري، مطلب واضح ڪيو ويو آهي. (مترجم)

(۷۵)

ڪر، ۽ راءِ سوڀين جو شرط هيءُ آهي ته سندس مهر ۽ ڏاج
پر هڪ قلعو سندس حوالي ڪيو ويندو، جنهن جو هو مالڪ
رهندو [۵۴].

قاصد اروز ٻهتو، ۽ [ماڻهن جي حوالي ڪرڻ ۾] باقي
هڪ مهيني جي مدت وڃي رهي ته [اوچتو] راجا جي ڪنهن
خاص ماڻهوءَ هڪ ڏينهي هندستان جي هڪ حڪيم کان،
جنهن کي علم نجوم ۾ ڪامل مهارت هئي، ڪو سوال پڇيو،
جنهن متعلق هن جو ڪڍيل جواب پورو نڪتو. اهو ماڻهو
راجا ڏاهر وٽ آيو ته راجا کائڻ پڇيو: ”نڪر اڃ ڪهڙي
مهم ۾ مشغول هو، جو دير سان آيو آهي؛ ڇا اهو ڪم
اسان جي خدمت کان به مقدم ٿي ويو؟“ نڪر چيو ته: ”راجا
سلامت رهي! مون کي هڪ ضروري ڪم پيش آيو هو،
جنهنڪري منهنجي دل پريشان ۽ متفكر ٿي پئي هئي.
برهمڻ مان هڪ نجومِي آهي، جو عالم ۽ علم نجوم جو
ڄاڻو آهي. حڪمي نتيجو ٻڌائيندو آهي، ۽ سندس دليل
تجربي سان ٺهڪي اچن ٿا.“ [مطلب ته حقيقت] ڪولي بيان
ڪيائين، ۽ جيئن صحيح هو، تيئن تيئن ٻڌايائين. جنهن تي
ڏاهر فرمايو ته: ”اسان جي سفر، حضر، بادشاهيءَ جي رونق،
۽ حڪومت جي انتظام متعلق انهيءَ کان وڃي ڇڄا ڪر.“
هن ماڻهو اٿي عرض ڪيو ته: ”راجا سلامت رهي! ڪاميابيءَ
جي وقت راجائن کي حڪيمن سان صحبت ڪرڻ، ۽ عالمن،
اديبن ۽ برهمڻن سان سنگت رکڻ کان عار نه ڪرڻ گهرجي،
ڇاڪاڻ ته هو اسان جا امام آهن. سندن خدمت ۾ وڃڻ ۽
سندن تعظيم بجا آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ لازمي ڄاڻڻ

(۷۶)

گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن جو رضاندو ۽ -زت ۽ مرتبي جو واڌارو ۽ بلندي ۽ حشمت لاءِ دوام آهي: تنهن کان سواءِ فال اها چڱي جيڪا واقعي جو صاحب پاڻ روبرو حاضر ٿي [معلوم ڪري]، ۽ نجوم جي جواب ڏين.

ڏاهر جو پيڻ بابت حڪم ۽ پيڻ لاءِ نجوم جي وٽ وڃڻ.

ڏاهر کي هيءَ تقرير پسند آئي. هاڻي ۽ تي پالڪي ۽ ٻڌڻ جو حڪم ڪيائين، ۽ پاڻ [ان ۾] ويهي نجوم جي اوطاق تي پهتو. نجوم جي راجا [۵۵] کي ڏسي، استقبال ڪيو ۽ چيو: ”راجا سلامت رهي! ڪهڙي ڪم سان اچڻ ٿيو آهي؟ ڏاهر ورائيو: ”اسان جو لشڪر جي مصلحت متعلق سوال آهي، جنهن لاءِ آيا آهيون، پڻ ملڪ جي پلاڻي، بادشاهي جي قاعدي قانون ۽ ٻين سڀني ضروري ڪمن لاءِ حساب ڪرڻ گهرجي ته جيئن ڪمن جا نتيجا اسان کي روشن ٿي سگهن ته نتيجو ڇا ٿيندو؟“ نجوم جي چيو: ”سڀ بختاور ستارا تنهنجي طالع ڏانهن ڏسندڙ آهن، ۽ تربيع (۱) خواه مقابلي جي مدنظر ڪوبه نحس [ستارو] ناموافق ڪونهي. هي قلعو ۽ بادشاهي گهڻن سالن تائين تولا مقرر ۽ مضبوط آهي، ۽ جيڪڏهن راجا لاءِ منتر جو اتفاق ٿيندو ته به مبارڪ ۽ بخت وارو ٿيندو، ۽ پنهنجي

(۱) تربيع. علوم نجوم جو اصطلاحي لفظ آهي. جنهن جو مطلب هوندو آهي ته: چار ستارا هڪ چوڪنڊي جي صورت ۾ بيٺل هجن ۽ هڪئي ڏانهن نهاريندڙ هجن. (مترجم).

(۷۷)

عزت ۽ بزرگي ۽ واري مسند ڏانهن سلامت موٽي ايندو.“ پوءِ
چيائين ته: ”اسان جي ڀيڻ ماڻهن جو طالع ڪيئن آهي؟“

نجومِيءَ جو ارشاد.

نجومِيءَ چيو ته: ”حساب جو زائچو ائين ٿو ڏيکاري
ته هيءَ اروڙ جي قلعي کان ٻاهر نه ويندي، ۽ سندس سڱ
اهو راجا گهرندو، جنهن جي هٿ ۽ حڪم هيٺ هندستان
جي بادشاهي هوندي، ۽ هيءَ ڇوڪري انهيءَ جي نڪاح
۾ ايندي.“

نجومِي جڏهن کيس هيءَ حقيقت کولي ٻڌائي، تڏهن
ڏاهر ويچار ۾ پئجي ويو ته اهو ڪيئن ٿيندو. گهر موٽي
اچي پنهنجي ڀيءَ جي وزير ٻڌڻين کي هيءَ حقيقت
کولي ٻڌايائين.

ٻڌڻين وزير جي راجا ڏاهر کي صلاح ڏيڻ.

وزير چيو ته: ”بادشاهيءَ جو ڪم نهايت نازڪ آهي،
۽ مختلف ملڪن، حدن، لشڪر ۽ نوڪرن ڇاڪرڻ جو-و
شهزادو لاءِ پنهنجي ملڪ سان ناتا ٽوڙڻ تمام ڏکيو ڪم
آهي: (مثال) [۵۶] ڇاڪاڻ ته پنج شيون پنهنجي جاءِ ڇڏي
سرسبز نه رهنديون آهن: ۱- بادشاهيءَ کان بادشاهه: ۲- وزارت
کان وزير: ۳- عمل کان عالم: ۴- وار ۽ ڏند: ۵- عورت
جو آرهه: [هي شيون] جڏهن پنهنجي جاءِ کان هٽي
وينديون ته سهڻيون نه لڳنديون. بادشاهه، بادشاهيءَ خاطر

(۷۸)

پاٿرن ۽ عزيزن جو سامھ وٺندا آهن، نه ته به ملڪ کان اوس
 ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا آهن، ۽ پنهنجي مقربن ۽ تعلقدارن جي
 ٻڌڻ ملڪ ۾ پاڻسوارِي يا مداخلت روا نه رکندا آهن. بادشاهه
 جڏهين بادشاهي کان گوشو ڪندو ته پوءِ عام ماڻهن جي
 برابر آهي. [هاڻي] جڏهن نجومِيءَ اهو حڪم ڪيو آهي،
 تڏهن پين کي نڪاح ۾ آڻي، زال بنائي، پاڻ سان گڏ تخت
 تي ويهاري گهرجي. اگرچ سندس صحبت کان پاسو ڪندو
 رهندين، تاهه [مٿس] زال جو نالو هوندو ۽ تنهنجي بادشاهي
 تو وٽ رهندي.

راجا ڏاهر انهن پنج سؤ نڪرن کي گهرايو، جيڪي
 سندس خاص ماڻهو ۽ معتقد هئا، ۽ چيو ته: ”هر حال ۾
 منهنجو پروسو ۽ اعتقاد توهان جي سمجهڻاريءَ ۽ بهادريءَ
 تي آهي. [توهان جي] صلاح ۽ نصيحت [کان سواءِ] ڪو
 چارو نه آهي، ۽ ساري ملڪ ۾ منهنجو فرمان توهان جي ٿيڪ
 تي جاري آهي. هينئر نجومين هن طرح نتيجو ڪڍيو آهي
 ته مسماة هاپين هن قلعي کان ٻئي پاسي نه ويندي، ۽ سندس
 مٿس اهو ٿيندو، جنهن جي هٿ ۾ هن بادشاهيءَ جو اڪثر
 حصو رهندو. مون کان بادشاهي وٺڻ نه گهرجي، انهيءَ
 لاءِ ويچار ڪرڻ گهرجي. بادشاهيءَ کان تعلق چڻڻ ڏکي
 ڳالهه آهي. ٻڌين وزير هڪ صلاح رٿي آهي، [پر] اها
 وڏي شرم جهڙي، اٿوئندڙ [۵۷] ۽ برهمڻن جي خاندان
 لاءِ بدنامي آهي، ۽ هيءَ خراب ڳالهه وقت جي بادشاهن
 جي ڪن پوندي، ۽ عام ماڻهن جي واتن تي ايندي،

(۷۹)

تڏهن هو اسان کي پنهنجي نيات مان ڪڍي ڇڏيندا، جنهن ڪري اسان جي طريقي ۾ خلل پيدا ٿيندو.

ٻڌيمن وزير جو طلسم

ٻڌيمن وزير گهر وڃي، هڪ گهٽو آڻي، ان جي پشم ۾ واري ۽ آهر ڇڻي، مٿانس پاڻي ڇٽڪائڻ شروع ڪيو ۽ اٺ ٻهر [گهر ۾] رکيائينس، جيستائين ٿلهو ٿيو، پوءِ ٻاهر هڪلي ڇڏيائينس. ننڍا، وڏا، شهري خواه واهشي ماڻهن جا انبوهه انهيءَ ڏانهن تعجب سان ڏسڻ لڳا، جيستائين جو هن ڳالهه کي ٿي ڏينهن گذريا، تنهن کان پوءِ اهو گهٽو سڄي شهر ۾ ڦرندو رهيو، پر ڪنهن به ان ڏانهن نٿي واجهايو، ۽ اها ڳالهه وساري ڇڏيائون. وزير چيو ته: ”اي بادشاهه! جيڪا به چڱي يا بچڙي ڳالهه ٿيندي آهي ته ٿي ڏينهن ماڻهن جي واتن ۾ رهندي آهي. تنهن کان پوءِ ڪوبه ان جي نيڪيءَ يا بديءَ کي ياد نه ڪندو آهي، تون ڪنهن به صورت ۾ بادشاهيءَ کان تعلق ٽوڙڻ وارو نه آهين، ۽ پنهنجي دل ۾ اهو فيصلو ڪيو اٿين. هيءَ جماعت تنهنجي حڪم کان ٻاهر وڃڻ واري نه آهي. [تنهنڪري اهو ڪم] ڪرڻ گهرجي.“ پوءِ ڏاهر انهن پنج سؤ ٺڪرن کان رايو پڇيو، جن جي قول تي هميشه اعتماد ڪندو هو، ۽ جن جي بهادريءَ ۽ دٻڙي تي اعتماد رکندو هو، ۽ هو پڻ سندس حڪم جا گروندا رهندا هئا، ۽ سندس سڀني قولن ۽ فعلن سان متفق هوندا هئا. سڀني اتفاق ڪيو ته راجا جو حڪم اسان جي جان تي جاري آهي، ۽ انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ

(۸۰)

نہ آهي ته بادشاهن جي طراوت بادشاهيءَ سان آهي، جيڪڏهن هيءَ بادشاهي هلي وڃي ته پوءِ پاڻ جي هٿ اچي يا ڌاري جي، [ڪوبه فرق نه آهي]. جڏهن هن ڳالهه تي سڀ متفق ٿيا، تڏهن ويو ۽ وڃي پنهنجي پيءُ مٿان چادر وڌائين، ۽ کيس منڊي ۽ ٻيا زيور پهرائي، پنهنجي ترار سندس پاسي ۾ رکيائين. [تنهن کان پوءِ] ترار سميت ٻاهر نڪتا ۽ هن جي چادر جو پلڻ پنهنجي چادر سان ٻڌي، کيس بادشاهيءَ جي تخت تي [۵۸] پنهنجي پاسي ۾ چٽ هيٺان ويهاريائين، ۽ هيءَ ڳالهه عام خاص ماڻهن جي واٽن ۾ پئجي مشهور ٿي.

ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط لکي موڪلي.

پوءِ ڏاهر پنهنجي پاڻ ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط موڪليو، جنهن ۾ ماڻهن جي ستاري جو احوال داخل ڪيائين ته: نجرمين هن طرح نتيجو ڪڍيو ته هيءَ چوڪري اروڙ جي راڻي ٿيندي ۽ هن جو مڙس راجا ٿيندو، جنهن جي هٿ هيٺ هيءَ ملڪ ايندو. تنهنڪري [سڀني جي] صلاح سان بادشاهيءَ خاطر هيءَ عار اختيار ڪيو اٿم، جنهنڪري معذرت ڪئي وڃي ته هيءَ مصلحت مجبوريءَ کان، نه خوشيءَ کان منظور ڪئي ويئي آهي: معاف ڪج.

ڏاهر جو خط ڏهرسينه کي پهچي.

ڏهرسينه کي جڏهن هيءَ خط پهتو، تڏهن جواب

(۸۱)

لکيائين ته ”هيءَ ڳالهه بري هئي، ۽ هيءُ ڪم اٿوئندڙ:
لاچار هو يا اختيار، ڪنهن به حالت ۾ تون معذور نه آهين.
جيڪڏهن هيءُ ممنوع ۽ اٿوئندڙ ڪم راجائي لاءِ جائز
سمجهيو اٿئي ته جيئن دنياوي بادشاهي تنهنجي قائم رهي
[تم به] تولاءِ ڪو چارو ڪونه هو. پر جيڪڏهن،
شيطاني وسواس کان هن باب ۾ شروع ٿيو آهين [تہ، پوءِ
تم] توکي [هڪدم] رجوع ڪرڻ، توبه تائب ۽
پشيمان ٿيڻ گهرجي؛ ائين نه ٿئي جو اسان جي دين کان
فڪري وڃين ۽ اسان کي توسان بيعت ڀڄڻي پوي، ۽ جيڪڏهن
هنن نصيحتن سان هن نامعقوليءَ کان باز نه ايندين ته باز پرس
جو [۵۹] حقدار ٿيندين، جنهنڪري توکي تڪليف پهچندي،
۽ توکي تنهنجن اٿوئندڙن ڪمن جي جيڪا به سزا ملندي سا
پاڻ ڏانهن سمجهج.“

جڏهن ڏهرسينه جو خط ڏاهر کي پهتو ته دل ۾ پاڻ
پنهنجي پيءُ ڏهرسينه وٽ وڃڻ جو خيال ڪري، وزير کان
صلاح پڇيائين ته: برهمڻاباد وڃان پر تنهنجي نظر ۾ ڇڱو
ڪيئن ٿيندو؟

ٻڌيمن وزير جو ڏاهر کي روڪڻ.

ٻڌيمن وزير چيو: ”راجا سلامت رهي! هن خيال ڪرڻ
۾ تو وڏي خطا ڪئي آهي، جنهن جي ڪنهن به بهاني سان
تلافي نه ٿيندي، ۽ جنهن جي نتيجي کي جنهن به رستي سان
روڪبو ته جان جي هلاڪت جو باعث ٿيندو. جيڪڏهن

تون ڀاءُ جي روبرو ٿيندين ته پوءِ سامهون کان هٿ ڌوڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن تون ائين ٿو سمجهين ته تنهنجو ڀاءُ تو سان مخالف نه ڪندو، ته هيءُ هڪ وڏو محال [خيال] پنهنجي دل ۾ آندو اٿئي، ڇاڪاڻ ته ملڪ، زمين ۽ زال جهڙي ڪم ۾ پاڻياري ۽ حصيداري نه ٿي سگهندي، بلڪ [ان ۾] جان جو خطرو انهيءَ حد تائين آهي، جو پيءُ پٽ لاءِ روادار نه ٿيندو آهي، ۽ نه پٽ پيءُ تي اعتماد ڪندو آهي، ۽ جيڪڏهن [هريرو] هن ڳالهه جو توکي پڪو ارادو آهي ته پوءِ حياتي تان هٿ ڌوڻي ڇڏڻ گهرجي؛ مون کي ڪنهن به طرح چڱو ڏسڻ ۾ نٿو اچي.“ ڏاهر چيو ته: ”پوءِ اسان جي ڀلائي ڇا ۾ آهي؟“ چيائين: ”تنهنجي لاءِ چڱي صلاح هيءُ آهي ته ڀاءُ جي لاءِ وڃڻ ۽ گڏ ويهڻ کان پاسو ڪندو رهج، ۽ سندس ملاقات جو اشتياق نه رکج، ۽ قلعي بنديءَ کي لازمي سمجهج، ۽ جيڪي به نجومِي ۽ ڀوپا فرمائين انهيءَ تي عمل ڪندو رهج ۽ انهن جي نصيحت جو تابع رهج، نه ته هن بابت ٻيو ڪوبه حيلو ڪارگر نه ٿيندو.“ پوءِ ڏاهر انهيءَ صلاح تي محڪم ٿي بيٺو، [۶۰] ۽ قلعي بندي لازمي سمجهي قلعي بنديءَ جي ضروري سامان جهڙوڪ اناج، گاهه ۽ ڪاٺين جو ويچار ڪرڻ لڳو ۽ ذخيره ڪري رکيائين. [تنهن کان سواءِ ٻيو به] جنگي سامان، هٿيار وغيره مهيا ڪري تيار ۽ منتظر ٿي ويٺو.

ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن لکيو موڪلڻ.

پوءِ ڏهرسينه ڏانهن تعظيم ۽ تڪريم سان هڪ خط

لکيائين ”اگرچ ھاڀين کي اسان جي ٻيءَ ڏانهن نسبت آهي پر [حقيقت ۾] هوءَ جتن جي ڌيءَ آهي (۱)، جيڪي اصل ۾ مخالف ۽ جرائر پيش آھن: خصوصاً جتن جون زالون. جيڪڏهن حقيقت کان واقف ٿينديون ته هو اعتماد ۽ اعتقاد جا لائق نه آهن، ۽ امانت ۽ پرهيزگاريءَ کان پري آهن. هندي ٻهاڪو مشهور آهي ته ’جيڪو ريڙ جي ٽنگ وٺندو سو ڏهندو، ۽ جيڪو جٽي زال جي هانن کان وٺندو سو انهيءَ تي چڙهندو‘ جنهن صورت ۾ هن جو مزاج اجنبی آهي، تنهنڪري ان سان نڪاح جائز هو. هيءَ نصيحت ڇڏي ڏي، جيڪڏهن توکي [اڃا به] هن ڳالهه ۾ ڪو شڪ شهبو هجي ته پوءِ مان سخت قسم کڻان ٿو ۽ ٻڪو انجام ڪيان ٿو ته مان هر حالت ۾ تنهنجو فرمانبردار رهندس، ۽ مان اروڙ جي قلعي ۾ تنهنجي گورنرن مان هڪ گورنر جي بجاءِ آهيان، ۽ توهان مخالفت نه ڪندس ۽ نه وري ڪو مقابلو ڪندس. وڌيڪ ادب.

ڏهرسينه جو ڏاهر کي هٿ ڪرڻ لاءِ اروڙ وڃڻ.

جڏهن ڏاهر جو لکيو سندس ڀاءُ ڏهرسينه کي پهتو ۽ سمجهيائين ته ڏاهر پاڻ کي هن ڏيکي سان خوش ڪري اچڻ کان انڪار ڪيو ۽ ڀاءُ جي نصيحت مٿس اثر ڪونه

(۱) هي به هڪ عجيب تضاد آهي. خود مصنف، ڪتاب جي شروع ۾ صفحہ ۲۵ تي چئي آيو آهي ته ڇچ کي راڻي سونهن ديوي مان به پٽ، ڏاهر ۽ ڏهرسينه، ۽ هڪ ڌيءَ مابين نالي هائي. (مترجم)

(۸۴)

ڪيو، تڏهن سامان ۽ سواريءَ جي تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ [۶۱] سويارو تارو ڏسي جلدي روانا ٿيا. ڪيترا ڏينهن خطرناڪ بيابان جي رستي ۽ نئن ۾ هلندو رهيو، ۽ هر هڪ منزل تي ڪوهيون کوٽرائي، پنهنجون مشڪون ۽ ٿانءَ پاڻي سان ڀريل رکندو هو، جيئن لشڪر ڏاڍل رهي ۽ اڃ نه مري. اهڙيءَ طرح گهڻا ڏينهن رستي ۾ گذاريائون، ۽ ترسندا ۽ نرمي ڪندا رهيا. [ائين ڪرڻ سان هن] ڏاهر کي ٺڳڻ ٿي چاهيو، ۽ اٽڪل ۽ رت سان ڪنهن طرح ڏاهر کي هٿ ڪرڻ [گهريائين ٿي]، جاسوس موڪليندو، رستن ۽ شڪار-گاهن ۾ جاچ ڪرائيندو ٿي رهيو، جيئن هن کان ڀڄي نه وڃي. [هوڏانهن] ڏاهر [اگرچ ظاهر ۾] سارو ڏينهن عيش ۽ خوشيءَ ۾ رهي، پاڻ کي مشغول رکندو رهيو، [پر اندران ئي اندران] رستن ۽ شڪارگاهن تي جاسوس موڪلي خبر رکندو ٿي آيو، ۽ اعتماد جو ڳڻ ماڻهن ۽ جنگي جوتن کي پورن هٿيارن سان چؤطرف مقرر ڪري، قلعي جي چئمڻي دروازن تي ايماندار ۽ قابل اعتماد چوڪيدار ويهاريائين، ته جيئن نهايت ڪوشش سان قلعي جي دروازن جي حفاظت ڪن ۽ هر وقت ويٺا رهن. هوڏانهن ڏهرسينه گمان ڪندو رهيو ته شايد ڏاهر پنهنجي ڪٺي کان پشيمان ٿيو آهي. آخر جڏهن ٽن ڏينهن جي پنڌ تي پهتو، تڏهن سندس جاسوسن سوئي اچي خبر ڏني ته ڏاهر بن چچ ۽ سندس لشڪر سارو ڏينهن عيش عشرت ۽ راند روند ۾ مشغول آهن، ۽ ڏهرسينه جي طرف جو ڪوبه فڪر ڪونه اٿن.

ڏهرسينه جي ڏاهر کي وٺڻ جي ڪوشش ڪرڻ.

[هيءَ خبر ٻڌي،] ڏهرسينه کي لالچ ٿي ته جڏهن هو غافل آهي، تڏهن شايد هي قلعو [آسانيءَ سان] هٿ ۾ ڪري وٺي ويندو. تنهنڪري ڪوشش ڪري يلغار ڪرڻ شروع ڪيائين، ۽ هڪ ڏينهن رات ۾ ويهه فرسنگ پنڌ ڪري صبح جي وقت [۶۲] اوروڙ پهتو. ڏاهر انهيءَ وقت شڪار نسي وڃڻ لاءِ تيار هو. گهوڙو سندس اڳيان آندائون، ايتري ۾ اوچتو هڪ سوار ظاهر ٿيو، جنهن کي سوار آسپاس پن وڊهاريو. سوار جي قلعي جي دروازي تي پهچڻ سان قلعي جا دروازا بند ڪيائون، ۽ ماڻهو هٿيار کڻي ڪنگرن تي چڙهي آيا. هوڏانهن ڏهرسينه [۾] اچي قلعي جي دروازي تي بيٺو، ۽ دربان کي چيائين: ”دروازو کول ته مان اندر اچان.“ مگر قلعي وارن دروازو نه کوليو، ۽ جنگ لاءِ تيار ٿيا. ڏهرسينه ڏاهر ڏانهن ماڻهو موڪلي، پيغام روانو ڪيو ته: ”مان لڙائي ۽ جهڳڙي لاءِ نه آيو آهيان، [پر حقيقت هي آهي ته] هيءُ قلعو منهنجي پيءُ جو تختگاه هو، ۽ انهيءَ کان مون کي [ورثي ۾] مليو آهي، ۽ توکي منهنجي هٿان. راجاڻي منهنجي آهي، ۽ تون منهنجي طرفان هن جاءِ جو گورنر آهين. هڪ ملڪ ۾ ۾ ڇٽ نه ٿيندا آهن. [تنهنڪري توکي] هن بادشاهيءَ تان هٿ کڻي، قلعو منهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ گهرجي.“ ڏاهر ورائيو ته: ”تون ويجهو نه اچ، ۽ وڃي ٻاهر ڪئمپ ڪري، پنهنجا اعتماد جهڙا ماڻهو موڪل نه

(۸۶)

مون کي ڀروسو ٿئي، ۽ ٻاهر نڪري قلعو تنهنجي حوالي ڪريان.“
 ڏهرسينه جڏهن ڏٺو ته هو [ڏاهر] مقابلي لاء تيار آهي، ۽ هي
 حيلو ڪارآمد نه ٿيو، سو مهراڻ ٽپي وڃي [هتي ڪپ تي]
 منزل ڪيائين، ۽ ڏاهر جي پڪڙڻ لاء سودا پچائيندو ۽ دل
 ۾ سٽون سڻيندو رهيو. پهريائين ته هن سان صلح ۽ نرمي
 اختيار ڪري، برادريءَ ۽ قرابت جي رستي تواضع ڪندو
 رهيو، [انهيءَ خيال کان] ته مان قلعي کان ٻاهر نڪري اچي.
 هتي پاسي اڀرڻ جي مکيه ۽ وڏن ماڻهن ڏانهن ماڻهو موڪليندو
 رهيو ته مان [انهن جي ذريعي] سندس بيعت ڪري: [پر ڪي
 به] حاصل نه ٿيو.

ڏاهر جي وزير سان صلح ڪرڻ.

پوءِ ڏاهر، ٻڌيمن وزير کي گهرائي چيو ته: ”ڏهر سينه
 خط و ڪتابت ۾ هيڏي [۶۳] نرمي ۽ نوڙت بچا ٿو اٿي،
 تنهنڪري منهنجو عقل تقاضا ٿو ڪري ته ٻاهر نڪري
 پنهنجي بزرگ پيءُ جو رضامنڊو حاصل ڪريان، ۽ پانپان ٿو
 ته هو مون سان ٺڳي نه ڪندو.“ ٻڌيمن وزير چيو: ”اي
 راجا! هن قول تي اعتماد نه ڪرڻ گهرجي، ۽ هن ٺڳيءَ ۽
 مڪر تي ٺڳجي، سندس چوڻ قبول نه ڪر. ڇاڪاڻ ته
 بادشاهن کي گهڻيون ئي رٿون هونديون آهن، ۽ اقرار ۽
 قسم ته سندن ٺڳيءَ جا دام آهن. هو صلح ۽ اٽڪل سان
 دشمن کي دانهن ۾ ڦاسائيندا آهن، ۽ پنهنجي مطلب برصواب
 ٿيڻ لاءِ قسمن قسمن تواضع سان سخت چونڊا آهن،

بادشاهي آداب ۾ ته دشمن کي مڪر ۽ حيلي سان هٿ ڪري سگهجي ٿو، رڳو [انهيءَ تي] عمل ڪرڻ گهرجي، ۽ جيڪو مصيبت جي دام ۾ گرفتار ٿيندو ته پوءِ انهيءَ کسي ڪوبه حيلو ڪم نه ايندو. ٺڳي ۽ مڪر ته رڳو بادشاهن جي انتقام وٺڻ لاءِ بنايا اٿن. سو مان ٻڃان ٿو ته [متان] توکي ڏهرسينه طرفان ڪا تڪليف پهچي، يا ٺڳيءَ جي دام ۾ ڦاسي تڪليف جي پچري ۾ گرفتار ٿين، جتان آزاد ٿيڻ تنهنجي لاءِ ڏکيو ٿي پوي. ”ڏاهر چيو ته: ”اگرچ [هيءُ] خوف بجا آهي، ۽ ٻيپرواه ٿٽو ٿي سگهجي، تاهم سڳو پيءُ آهي، ۽ آءٌ کانئس ڀڄي ٿٽو سگهان، ۽ جيڪي فرمايو اٿس سو قبول ڪرڻو آهي. [تنهنڪري] مان سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندس، [بشرطيڪ] مون کي اهڙو اعتماد ڏياربو وڃي، جنهن کان منهنجو کٽڪو لهي وڃي.“ جنهن تي راجا ڏهرسينه ڀڪو انجام ڪري، قسم ڦاٽو لکيو ۽ چيو ته: ”مان تنهنجي ڀروسي ڏيارڻ خاطر اڪيلو ايندس ۽ تون لشڪر سميت ٻاهر اچ ته توکي ڏيان.“

انهيءَ انجام تي ٻنهي اتفاق ڪري وقت مقرر ڪيو. ٻئي ڏينهن جيئن آسمان جي سڄ اڀرندي جي افق کان ڪني ڪڍي، ۽ دنيا سُرماڻي لباس ڪلهي تان لاهي ڇڏيو (۱). ته ڏهرسينه هاڻيءَ تي چڙهي اروڙ جي اولاهين دروازي کان آيو. قلعيدار ڏاهر ڏانهن معتبر ماڻهو موڪليو ته: ڏهرسينه قلعي جي دروازي تي آيو آهي، [نئون لاءِ] ڪهڙو

حڪم آهي [۶۱۴]؟ ڏاهر فرمايو ته: ”دروازو ڪولي ڪيس اڪيلو اندر آيو.“ [جنهن تي] ڏهرسينه ڪي اندر وٺي آيا. ڏاهر ٻڌين وزير کي مڏي چيو ته: ”ڏهرسينه قلعي ۾ آيو آهي، ۽ جيئن ته هو هلي آيو آهي، تنهنڪري مون کي ضرور انهيءَ وٽ وڃڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن هو ٻاهر اچڻ لاءِ حڪم فرمائيندو ته به سندس حڪم عدولي نه ڪندس. هن بابت تنهنجي راءِ ڪهڙي آهي؟“ وزير چيو ته: ”توڪي سندس قول تي اعتماد نه ڄڻائي، هن جي لشڪر جي وڙهڻ جيڪي ٻڌجي ٿو [تنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته]، هو ٺڳيءَ جو ويچار ڪري رهيو آهي. پهرين ته هن کي قلعي ۾ اٿڻ مصلحت جي خلاف هو، پر جيڪڏهن آيو آهي ته جنهن صورت ۾ اڪيلو آهي ۽ سندس قتل ڪرڻ ۾ مصلحت نٿو سمجهين، ته جيستائين توهان جي درٻارن ڪو اعتماد ۽ ڀروسو جوڳو عهدنامو ٿئي تيستائين کيس قيد ڪر، ٻيءَ صورت ۾ هيءَ بادشاهي تنهنجي مراد موجب [نه] هلندي؛ تنهنجي نصيحت ٻڌ ۽ تنهنجي سمجهه جي تقاضا درست نه آهي.“

ڏهرسينه جو هاڻيءَ تي ويهي اڙوڙ جي قلعي ۾ اچي.

نيٺ ڏاهر وزير جي اها صلاح نه ٻڌي، ۽ ڏهرسينه هاڻيءَ تي سوار ٿي، سندس محلات جي دروازي ٽائين آيو. ڏاهر پيادو سندس استقبال لاءِ ڊوڙيو، ۽ خدمت بجا آئي چيائين ته: ”محلات ۾ اندر اچ.“ ڏهرسينه ورائيو ته: ”لهندس

(۸۹)

ڪين، ۽ چيائين: ”تون هاڻي ٽي سوار ٿي ۽ تہ ٻاهر هلو ۽ گهڙي کن ويهي هڪٻئي سان ڏک ۽ خوشي جا حال اوريون، جيئن عام خاص ماڻهن کي معلوم ٿئي تہ اسان جي وچ ۾ ٺهراءُ ٿي ويو، ۽ [هاڻي] مخالفت ۽ جهڳڙو ڪونه آهي، ۽ ڪوبه دشمن يا چنل اسان جي وچ ۾ نہ اچي سگهي؛ هيءُ گباله دنيا ۾ چؤطرف پکڙجي وڃي، ۽ اسان جا سڀ دشمن سرنگون ۽ شرمندا ٿين، ۽ دوستن جي خوشي وڌي: مجلس ۽ ورونهن ڪرڻ کان پوءِ صحيح سلامت [۶۵] پنهنجي جاءِ ڏانهن واپس ورج.“ ڏاهر سندس حڪم اڪين تي رکي، فرمان بجا آندو. هوڏانهن ٻڌين وزير افسوس ڪندو ۽ هن نڳي جي نتيجي کان متفڪر ٿيندو رهيو.

ڏهرسينه پهلوان کي حڪم ڪيو تہ: هاڻي اکيان آن تہ ڏاهر ويهي. ڏاهر هاڻي تي پيله چڙهي ويٺو. [پهلوان] هاڻي کي هڪليو ۽ ٻيئي روانا ٿيا. ٻڌين وزير گهوڙي تي چڙهي سندس پاسي سان وڃي رهيو هو، نيٺ وڃي دروازي کي قريب ٿيو. [اتي] ڏاهر پشيمان ٿيو ۽ ٻٺو. ٻڌين وزير ڏانهن منهن ڪري چيائين تہ: ”[هاڻي] اسان لاءِ ڪهڙي صلاح آهي؟ چاڪاڻ تہ اسان کي ٻاهر وڃڻ چڱو ٿين ۽ نٿو اچي؟“ وزير ورندي ڏني تہ: ”راءِ کي سراءِ ۾ ڇڏيئي! (-) يعني، گڏم قسطنطين ۾ وڃاڻو اٿين ۽ گولي ڪنوج ۾ رهيو آهين.“ چيائين تہ: ”آخر

(۱) يعني صلاح کي گهر کان نڪرڻ وقت ڇڏي ڏني. (مترجم)

(۹۰)

هڏاء ته [هن وقت] مون لاءِ ڪهڙو حيلو آهي؟ ڇاڪاڻ ته وڃڻ تي دل باور نٿي ڪري.“ ڇيائين ته: ”هن کان سواءِ ٻي ڪا صلاح ڪانه آهي ته جڏهن دروازي وٽ پهچين ته دروازي جي سردري (۱) ۾ چنبڙي، تيستائين هاڻيءَ کان مٿي لڙڪي پئج، جيستائين هاڻي ٻاهر نڪري وڃي. اسين پوءِ دروازو بند ڪري توکي هيٺ لاهينداسين.“ ڏاهر کي هيءَ صلاح پسند آئي. جڏهن دروازي وٽ آيو، ۽ هاڻيءَ جو اڳيون اڌ ٻاهر نڪري ويو تڏهن ڏاهر دروازي جي سردري ۾ چنبڙي پيو ۽ پاڻ کي هاڻيءَ کان ڌار ڪيائين. هاڻيءَ جي ٻاهر نڪري وڃڻ کان پوءِ ٻڌيمن ڪوٽ جو دروازو بند ڪري، ڏاهر کي آهستي آهستي هيٺ لاٿو. [ٻاهر نڪري] ڏهرسينهه جڏهن پٺتي پهتو ۽ ڏاهر کي نه ڏٺائين، بلڪ قلعي جو دروازو پڻ بند ڏٺائين، تڏهن ڏاڍو ڏک ٿيس، ۽ بيمار ٿي موٽي اچي ڪئمپ ۾ پهتو. هڪدم هاڻيءَ تان لهڻ سان [۶۶] [مٿس] گرميءَ اثر ڪيو، ۽ ٻئي ڏينهن سندس بدن تي ڦوڪڻا ٿي پيا. آخر چوٿين ڏينهن مري ويو، ۽ پنهنجو پيارو ساھ برباد ڪري، ملڪ الموت جي حوالي ڪيائين، ۽ لشڪر ڳڻتيون کائڻ لڳو.

ڏاهر کي ڏهرسينهه جي موت جي خبر پوڻ.

ڏاهر کي جڏهن هن واقعي جي خبر پئتي. تڏهن پنهنجي

(۱) اصل متن ۾ آهي ”دست در پيشاني درزن“ اسان جي خيال ۾ پيشانيءَ مان مراد دروازي جي مٿين چانٽ يا سردرو آهي.

(مترجم)

پاء جي ساڙڻ ۽ دفن ڪرڻ لاءِ ٻاهر وڃڻ چاهيائين، [جنهن تي] ٻڌين وزير چيو ته: ”راجا سلامت رهي شال! تڪڙ ڪرڻ نه گهرجي. راجائون هن قسم جا مڪر ڪندا آهن. پاڻ کي مرده بنائيندا آهن. تون جڏهن سندس دفن ڪرڻ لاءِ ويندين، تڏهن ٺهڻي ڪندو، ۽ تون مصيبت ۾ گرفتار ٿيندين. [تنهنڪري] ويچار ڪرڻ گهرجي، [ڇاڪاڻ] ته پوءِ اسوس ۽ ارمان فائدو نه ڏيندو، مثال ڏيندا آهن ته جڏهن لومڙ ڊڪڻ کان ٽڪجي پوندو آهي، تڏهن پاڻ کي مثل ظاهر ڪندو آهي، جنهنڪري ڏونڊ ڪاٺيندڙ [پڪي] سندس چوڌاري اچي گڏ ٿيندا آهن، اتي اوچتو ٽپ ڏيئي، انهن کي جهلي کائيندو آهي. بادشاهه کي دشمن کان بيمرواهه نه ٿيڻ گهرجي، ڪنهن اعتماد جوکي ماڻهوءَ کي سندس پڇا ۽ جاچ لاءِ موڪليو ته اهو راز کلي پوي.“ انهيءَ جاسوس هن جي مکيه ۽ وڏن ماڻهن کي غمگين، ۽ عزاداريءَ جي رسمن ۾ رتل ڏٺو [سو] اڳتي وڌي چيائين: ”مون کي راجا ڏاهر ڏهرسينه جي پڇڻ لاءِ موڪليو آهي، ۽ توهان کي غمگين ڏسان ٿو: [ٻڌايو] ڇا خبر آهي؟“ انهن عزت وارن مان ٻه ماڻهو اٿيا، ۽ ڏسڻ لاءِ کيس ڏهرسينه جي مٿان وٺي ويا. [هن پڪ ڪري] تعزيت بجا آندي. [پوءِ] هن خبر جي تصديق لاءِ ڏهرسينه جي منڊي انهيءَ قاصد کي ڏيئي، هڪدم واپس ڪيائون [۶۷].

قاصد جڏهن اها خبر ڏاهر کي پهچائي، ۽ منڊي سندس حوالي ڪئي، تڏهن ڪنهن به سوچ ۽ دير کان سواءِ پنهنجن مڙني معتبرن ۽ وڏن ماڻهن سميت هڪدم ٻاهر نڪتو،

(۹۲)

۽ مهران ندي ٽپي، ڪئمپ ۾ وڃي، پاڻ جي تنبوءَ ۾ داخل ٿيو.
کيس ڏسڻ شرط ڪپڙا ڦاڙي، پگڙي مٿي ڌان لاهي، روئڻ پٺڻ ۽
روچ راڙو شروع ڪيائين.

ڏهرسينه کي ساڙڻ.

پوءِ صندل جي ڪاٺين کڏ ڪرڻ جو حڪم ڪيائين،
۽ ڏهرسينه کي ساڙي، تعزيت جون رسمون بجا آندائين. ٻئي
ڏينهن پاڻ جو خزانو کڻي، سندس لشڪر ۽ نوڪرن کي
پنهنجي بيعت ۽ حڪم هيٺ آندائين، ۽ هڪ مهيني تائين
اروڙ ۾ ترسي سندس زال، جا لوهائي جي [حاڪم] اگهر
(۱) جي ڏيڻ هئي، تنهن کي پنهنجي نڪاح ۾ آندائين.
[پوءِ] برهمنا آباد جي قلعي ۾ ويو ۽ وڃي اتي رهيو. راجا
ڏهرسينه جي عمر ٽيهه سال هئي (۲).

(۱) اصل عبارت ”دختر اگهر لوهانه“ آهي. ”اگهر لوهانه“ ۾ ترڪيب
سمايل آهي يعني ”لوهائي جو اگهر“ جنهن جون ٻه معنائون ٿي
سگهن ٿيون: لوهائي جو پٽ اگهر يا لوهائي جو حاڪم اگهر. هن
کان اڳ (متن صفحہ ۱۴۰-۱۴۱) جي تاريخي تسلسل جي لحاظ سان
ٻوٽن معنيٰ کي ترجيح ڏني وئي آهي. (ن-ب) (۲) فارسي ابديشن ۾
اختيار ڪيل پڙهڻي ”ملڪ دهرسينه سي سال بود“ آهي جنهن جو
ترجمو ٿيندو ڏهرسينه جي بادشاهي ٽيهه سال هئي“ اهو صحيح نه ٿيندو،
ڇاڪاڻ ته هي واقعو چندر جي مرڻ کان پڪڙم پوءِ جو آهي. ترجمي
جو مدار نسخي پ ۾ جي پڙهڻي (ملڪ دهرسينه سي سال بود) تي آهي
جا زياده قربن قياس آهي. (ن-ب)

(۹۳)

ڏاهر جو برهمناباد جي قلعي ڏانهن وڃڻ

ڏاهر برهمناباد جي قلعي ۾ هڪ سال رهيو، جيستائين ملڪ جي اوسي پاسي جي سڀني ماڻهن سندس فرمانبرداري قبول ڪئي. ڏاهر، ڏهرسينهه جي پٽ چچ کي گهرائي، کانئس بيعت وٺي، پاڻ سيوستان جي قلعي ڏانهن روانو ٿيو، ۽ اتان وري راوڙ جي قلعي ۾ آيو. انهيءَ قلعي جو بنياد سندس پيءُ چچ رکيو هو، ۽ ان جي پوري ٿيڻ کان اڳ مري ويو هو. ڏاهر اتي ترسي ان کي اڏائي پورو ڪيو (۱). هو گريءَ جمار چار مهينا [۶۸] راوڙ ۾ ترسندو هو، ڇاڪاڻ ته هو وٽندڙ جڳهه هئي، ۽ سندس هوا موافق ۽ پاڻي خوشڪوار هو. سياري جا چار مهينا برهمناباد ۾ گذاريندو هو، ۽ بهار جا چار مهينا راوڙ ۾ رهندو هو. اهڙيءَ طرح اٺ سال گذاريائين ۽ سندس بادشاهيءَ [جي هاڪ ۽ ڌاڪ] انهيءَ حد کي پهتي، جو سندس شهنشاهيءَ جي تعريف دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويئي، ۽ سندس حڪومت جي تنبوءَ جون طنائون سنڌ ۽ هندستان جي ملڪن ۾ مضبوط ٿيون، ۽ چئني طرفن جي بادشاهن [کي عموماً] ۽ رمل جي راجا کي [خصوصاً] سندس مال ۽ هاٿين جي [حقيقت] معلوم ٿي.

(۱) مصنف مٿي صفحہ ۵۴ ۾ چئي آيو آهي ته، راوڙ جي قلعي کي ڏهرسينهه پورو ڪرايو. وري هتي چوي ٿو ته ڏهرسينهه جي مرڻ کان پوءِ انهيءَ ساڳئي قلعي کي ڏاهر پورو ڪرايو. شايد ائين هجي ته ڏاهر انهي قلعي ۾ ٿيڙگار ڪرائي هجي يا ڪا اهڙي تڪميل ڪرائي هجي، جنهن کي ڏهرسينهه غير ضروري سمجهي ڇڏي ڏنو هجي. (مترجم)

(۹۴)

رمل جي بادشاهه جو راجا ڏاهر جي جنگ تي اچڻ.

پوءِ رمل جو بادشاهه وڏو ڪٽڪ، مست هاڻي ۽ سوار
 خواه پيدا ۽ دلير بهادر وٺي لڙائي واسطي روانو ٿيو، ۽
 ٻڌي جي طرف کان اروڙ (۱) جي پسگردائيءَ ۾ پهتو،
 ۽ سندس ڪيترا علائقا قبضي ۾ آئي، اتان درياهه ٽپي اروڙ
 تي ڪاهيائين. جڏهن رمل جي بادشاهه جي خبر ڏاهر کي
 پهتي، تڏهن ٻڌيمن وزير کي سڏي چيائين ته: ”زبردست
 دشمن اسان جي ملڪ جي حدن ۾ آيو آهي، اسان کي ٻڌاءِ
 [ته ڇا ڪريون؟]“ ٻڌيمن وزير چيو: ”راجا سلامت رهي!
 جيڪڏهن لڙائي ۽ جنگ ۾ سندس مقابلو قوت ۽ دٻدٻي
 سان ڪري سگهين ٿو ته لڙائيءَ جي تياري ڪري، سندس
 سامهون ٿيءَ ۽ پنهنجي عزت ۽ ننگ خاطر ترار هڻي، دشمن
 کي دفع ڪر، [ته تنهنجو] ملڪ تـو وٽ سلامت رهندي،
 نه ته صلاح ۽ موافقت سان سندس بيعت ڪرڻ گهرجي، ۽
 جيڪڏهن مال ڏيڻو پوي ته راجاڻون خزانن ۽ دفينن
 وقت [۶۹] لاءِ گڏ ڪري دفن ڪندا آهن، انهي لاءِ [نه
 غنيم جي چڙهي اچڻ وقت] مال جي مدد سان لشڪر قائم
 ڪري، لشڪر جي ذريعي دشمن سان سامهون ٿي، ملڪ
 خاطر، نانءُ نيڪي سان جان قربان ڪن؛ هيءَ صورت ۾
 مال خرچ ڪري، دشمن کي دفع ڪن؛ ڇاڪاڻ ته مال جي
 ڪري سرد جو هرڪو دنيوي ڪاروبار سرسبز رهي ٿو؛

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ هن جاءِ تي ”راؤڙر“ يعني راوڙ آهي. جو هيٺ
 ايندڙ تسلسل جي احاط ڪان صحيح نه آهي. (نـبـ)

۽ هر دشمن کي ان جي ذريعي دفع ڪري سگهجي ٿو، آخرت جو سامان پڻ انهيءَ جي مدد سان ٺاهي سگهجي ٿو.“ ڏاهر چيو ته: ”منهنجي نريڪ ٻئي جي خدمت ۾ ذلت جي نموني سر جهڪائڻ ڪمان موت پيارو آهي، ۽ هيءَ ذلت آءٌ ڪيئن کڻي سگهندس؟“

محمد علافي عرب جو رمل جي بادشاهه جي جنگ تي وڃڻ.

ٻنهي ساهه سان هڪ علافي -عرب -مرد [سنڌ ۾ رهندو هو] جنهن عبدالرحمان بن اشعث کي جنگ مان ڀڄي وڃڻ سبب قتل ڪيو هو، ۽ ٻجي اچي ڏاهر سان مليو هو ۽ پنج سؤ -عربن سان سندس بيعت ڪئي هئائين. ٻڌين وزير چيو ته: ”جنگ جو طريقو جهڙو عرب ڄاڻن ٿا، اهڙو ڪو ڪونه ڄاڻي. تنهنڪري علافي کي گهرايو ۽ صلاح طور کائنس پڇا ڪريو ته [هن معاملي ۾] هو رهبري ڪري.“ ڏاهر هاڻيءَ تي چڙهي هن وٽ ويو ۽ وڃي چيائينس: ”اي -عرب جا سردار! تو سان رعايتون ٿو ڪريان ۽ توکي پيارو ٿو ڀانڻيان، انهيءَ لاءِ ته ههڙي وقت ۾ نون امان جي مدد ڪرين. هن وقت هڪ زبردست دشمن ظاهر ٿيو آهي. تنهنجو صحيح عقل ڪهڙي تقاضا ٿو ڪري؟ اسان کي ٻڌاءِ، ۽ تون جيڪي ڄاڻين ٿو يا ڪري سگهين ٿو سو چؤ.“ علافيءَ چيو: ”راجا کي هن ڳالهه بابت تسلي ڪرڻ گهرجي، ۽ ڪوبه فڪر [۷۰] پنهنجي دل ۾ نه آڻڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته منهنجي موزون تدبير

انهن لاء ڪافي آهي. پنهنجي لشڪر جي ”قلب“ جا خاص چونڊيل سوار منهنجي حوالي ڪر. [پهريائين] ته مان هڪ دفعي سندن چوڌاري چڪر لڳائي، سندن دوراندوشيءَ ۽ همت جو طريقو معلوم ڪري ٿو وٺان، [هوڏانهن] تون ٽن ميلن پنڌ تي ڪاهي هڻي تيار ٿي بيٺو. ”ڏاهر کي اها مصلحت پسند آئي، ۽ پاڻ اتي ترسي پيو. علافي جاسوسيءَ طور سندن چوڌاري چڪر لڳائي، معلوم ڪيو ته رات جي وقت بالڪل بيهرواهه رهن ٿا، ڪنهن به قسم جو ڊپ ڪونه اٿن، ۽ نه وري ڪو چوڪي ۽ پوري جو انتظام اٿن. علافي پنج سو عرب ۽ هندستاني بهادر ساڻ وٺي، مٿن شبخون (راتاهو) هنيو ۽ چئني طرفن کان نعرا هڻي، رمل جي راڻي جي لشڪر ۾ ڪاهي پيا، جنهنڪري انهن ۾ گوڙ ۽ پریشاني اچي پيئي ۽ هو هڪٻئي کي ڪهڻ لڳا. انهن مان ڪسي ويلن کان سواءِ به اهي هزار جنگي جوان ۽ پنجاهه هاڻي پڪڙيا ويا. [تنهن کان سواءِ ايترا ته] بي انداز هٿيار ۽ گهوڙا هٿ آيا، جي ڳاڙهي کان ٻاهر هئا. ڏينهن ٿيو ته [ڏاهر] قيدين کي گهرائي، کين ڪهڻ جو ارادو ڪيو، [پر] وزير چيو ته ”الله تعاليٰ توکي فتح عطا ڪئي آهن، تنهن جو احسان مڃ ۽ شڪر بجا آڻ. [هيءُ] به لازم آهي ته جڏهن بادشاهن ۽ بزرگن کي فتح حاصل ٿئي، ۽ دشمن جي طرف جا مکيه ماڻهو ۽ اڳواڻ سندن هٿان گرفتار ٿين، تڏهن کين معافي ڏين؛ سو تنهنجي لاءِ به چڱي صلاح اها آهي ته قيدين جي جان بخشي فرمائي، کين آزاد ڪر.“ انهيءَ صلاح تي لڳي راجا ڏاهر قيدين کي

آزاد ڪيو، ۽ مئڊس صلاح مبارڪ سمجهي فرمايائين: ”اي سهڻي صلاح ڏيندڙ وزير ۽ مبارڪ مشير! جيڪي گهرڻو هجيئي سو مون کان گهر.“ وزير عرض ڪيو: ”مون کي اولاد [VI] ڪونه آهي، جنهن کان منهنجو نالو دنيا ۾ زندهه رهي. تون حڪم ڪر ته تنهنجي شاهي ضربخاني ۾ جيڪي چانديءَ جا سِڪا تيار ٿين ٿا، ۽ شاه جي نالي جو شرف حاصل ڪن ٿا، انهن جي ٻئي طرف تي بندي جو نالو اڪريو وڃي، جيئن راجا جي چانديءَ جي سڪن جي طفيل بندي جو نالو باقي رهي، ۽ هند سنڌ جي حڪومت ختم ٿيڻ تائين قائم هجي، ۽ ان جي ياد نه مٽجي.“ راجا ڏاهر جي حڪم سان [سيڪو] جيئن وزير عرض ڪيو هو تيئن، تيار ڪيائون. اهڙيءَ طرح راجا ڏاهر جا پير ڪپي وڌيا، ۽ [ايڏي نم] وڏي طاقت ۽ شان شوڪت حاصل ڪيائين، جو دارالخلافت جو مال ڦري سرڪشي ۽ بيهرواهي ڏيکارياين.

خلفاء راشدين کان وليد تائين تاريخ.

هنن خبرن جي راوين ۽ هنن روايتن جي ڄاڻ، هن طرح بيان ڪيو آهي ته هند ۽ سنڌ جي شهرن تي اسلام جي لشڪر جي پهرين لڙائي رسول الله صلي الله عليه وسلم جي هجرت کان پندرهن ورهيه پوءِ، امير المؤمنين حضرت عمر رضي الله عنه جي خلافت ۾ واقع ٿي. [حضرت عمر] پهريائين عثمان بن آبي العاص ثقفِي کي بحرين موڪليو.

(۹۸)

هو لشڪر وٺي عمان روانو ٿيو، ۽ جنگي ٻيڙا درياءَ جي رستي مقرر فرمائي، مَغِيرَه بن ابي العاص جي سرداريءَ هيٺ بحرين موڪليائين، انهيءَ لاءِ هو انهيءَ رستي کان ديبل روانا ٿين. انهيءَ وقت سنڌ جو راجا چچ بن سيلائج هو، ۽ سندس حڪومت کي ۲۵ سال گذري چڪا هئا. ديبل جا رهاڪو واپاري ماڻهو هئا، [۷۲] راجا چچ جي طرفان سام بن ديواج نالي [اتي] حاڪم هو. لشڪر جڏهن ديبل پهتو ته هن قلعي کان ٻاهر نڪري، لڙائي شروع ڪئي. ثَقَفِيَّين مان هڪ ماڻهوءَ کالهه ٿي ڪئي ته جڏهن ٻيئي لشڪر هڪٻئي جي سامهون ٿيا، تڏهن مغيره بن ابي العاص تارار ڪڍي ۽ بِرَسْمَ اللّٰه وَاَ فِیْ سَمِیْلَ اللّٰه (الله جي نالي سان ۽ الله جي وات ۾) چوندو شهيد ٿيو. کانئس پڇيو ويو ته تو جنگ ٿي ڪئي، توکي اها خبر ڪيئن پئي؟ وراثيائين ته هٿن سان جنگ ٿي ڪيم ۽ دل ۽ ڪنن سان هيءَ احوال ٿي پيو.

(۽ پڻ) حضرت عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه جي خلافت ۾ حضرت ابو موسيٰ اشعيري^۱ رضي الله عنه عراق تي عامل مقرر ٿيو هو، جنهن ربیع بن زياد حارثي کي پنهنجن ماڻهن سان مڪران ۽ ڪرمان تي مقرر ڪيو. ايتري ۾ دارالخلافت مان ابو موسيٰ اشعري ڏانهن لکيائون ته هند، ڪرمان ۽ عراق جي خبر ڏي. جڏهن ابو العاص جي پٽ جو حال معلوم ٿيو، ۽ [اهو به معلوم ٿيو] ته هند ۽ سنڌ

۾ هڪ اهڙو راجا پيدا ٿيو آهي، جو سرڪشي ۽ بيپرواهي ڪري ٿو، ۽ دل ۾ بيغرمانيءَ جو ٻج پوکيو اٿس، ته ابو موسيٰ اشعري اهو احوال امير المؤمنين عمر رضي الله عنه ڏانهن لکي [کيس] واقف ڪيو. [پاڻ] کيس هند جي لڙائيءَ کان سخت منع ڪيائون.

(۽ پڻ) انهيءَ وقت [حضرت] عمر بن الخطاب رضي الله عنه جي شهادت جو واقعو ٿي پيو، ۽ خلافت امير المؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنه کي ملي، جنهن هند ۽ سنڌ جي لڙائي تي لشڪر موڪلڻ گهريو. [انهيءَ وقت] لشڪر قنڌاريءَ ۽ مڪران ۾ هو، [۷۲] ۽ لشڪر جو سردار عبدالله بن عامر [بن ڪُرَيْز] بن رَبِيعه مقرر ٿيل هو. [آخر حضرت عثمان پهريائين] سنڌ جي شهرن جو [ڪجهه] احوال معلوم ڪرڻ گهريو، تنهنڪري [حڪم ڪيائين] ته: ڪو صالح، پاڪدامن ۽ عقلمند ماڻهو مقرر ڪر ته هو سنڌ ۽ هند جو پورو احوال سڄو ۽ تجربي هيت آيل معلوم ڪري، ڪولي ڪولي اچي ٻڌائي. انهيءَ تي عبدالله بن عامر، حڪيم^۱ بن جبلة^۲ عجمي^۳ کي موڪليو. (روايت) — عبدالله بن عمر بن عبدالقيس کان روايت ڪن ٿا ته حڪيم^۴ گالهاڻيندڙ ماڻهو هو، ۽ نظر ۽ شعر جي فن ۾ ڪامل هو، جيئن ته هڪ جاهل ماڻهو علي بن طُفَيْل غنوري جي مدح ۾ چيو اٿس:

(۱۰۰)

شعر

وَأَهْلَكَ نَبِيُّ لَكُمْ فِي كُلِّ يَوْمٍ
تَعَوَّجُكُمْ عَلَيَّ وَاسْتَقِيمُ
رِقَابُ كَالْمَوَاجِنِ خَاطِيَاتُ
وَاسْتَقَاهُ عَلَيَّ الْاَكْوَارُ كَوَامُ

[ڪيو برباد مون کي سڀ ڪنهن ڏينهن،
توهان جي ڏنگ جڏ آهيان سڌو مان.
توهان جا ڪنڌ ٿلها هن (اهن) مطرقن جئن،
۽ ٻولهون پاڪڙن نسي ڏير وانگيان.]

(۴) [حضرت] علي بن ابي طالب رضي الله عنه جي بصره
۾ اچڻ وقت سندس تعريف ۾ چيائين:

شعر

لَيْسَ الرِّزْيَةُ بِيَالِدَيْنَارٍ تَفْقِدُهُ
إِنَّ الرِّزْيَةَ فَقْدُ الْعَالِمِ وَالْحَيَاةِ [٧٤]
وَإِنَّ أَشْرَفَ مَنْ أَوْدَى الرِّمَانَ بِهِ
أَهْلُ التَّعَفُّافِ وَأَهْلُ الْجُودِ وَالْكَرَمِ

[مصيبت ناهي وڃائڻ ڏوڪڙن جو،
مصيبت ٿي، ويو جي علم و حڪمت،

(۱۰۱)

مرڻ وارن سڀني ۾ سوڻي افضل،
هجي جو صاحب احسان و عفت.

(۴) هن روايت جي ڪن راوين ۽ هن داستان جي ڪن لکندڙن بيان ڪيو آهي ته امير المؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنه عبداللہ بن عامر کي لکيو آهي ته حڪيم^۱ بن جبلة کي سنڌ ۽ هند ڏانهن موڪلي، ملڪ جي حالات معلوم ڪري. تنهنڪري عبداللہ کيس مقرر ڪيو. جڏهن حالات سمجهڻ کان پوءِ عبداللہ بن عامر وٽ واپس آيو، ۽ اچي انهي ملڪ جي رهاڪن جي حملي، لڙائي ۽ سڙائڻ جا حالات کيس تفصيل سان ٻڌايائين ته عبداللہ هن کي امير المؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنه ڏانهن موڪليو، ۽ جڏهن هو خدمت ۾ حاضر ٿيو ته امير کانس پڇيو ته: اي حڪيم! هندستان ڏسي آئين؟ حالتون معلوم ڪري آئين؟ جواب ڏنائين: نَعَمْ^۲ يَا امير المؤمنين (هائو اي امير المؤمنين). چيائين: بيان ڪر. چيائين: ماءُ هئا و شل^۳ وَ نَمَرُ هَا دَقْل^۴ وَ اَرَاهُ جَبَل^۵ وَ اَهْلُهَا بَطَل^۶ اِن^۷ قَتَلَ الرَّجِيْشُ^۸ بِيَهَا ضَاعُوا^۹ وَ اِن^{۱۰} كَثُرُوا^{۱۱} اَجَاعُوا^{۱۲}. يعني اتي جو پاڻي مٽيو آهي، ميوو نيزر گهٽ وڻندڙ ڪٽو آهي، زمين پٽريلي آهي، ۽ [۷۵] مٽي ڪلرائي آهي، ۽ رهاڪو بهادر آهن؛ جيڪڏهن ٿورو لشڪر ويندو ته جلدي تباھ ٿيندو، ۽ جيڪڏهن گهڻو ويندو ته بڪ مري پاه ٿيندو.“ پوءِ امير المؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنه پڇيو ته: ”انجام ۽

(۱۰۲)

اقرار ۾ ڪيئن آهن؟۔ وفادار آهن يا بيوفاز؟ ”حڪيم“ چيو ته: ”خيانت ڪندڙ ۽ غدار آهن.“ انهيءَ تي عبدالله کي سنڌ ڏانهن لشڪر موڪلڻ کان منع ڪري، ڪوٽ مائهو نه موڪليائون.

امير المؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنه جي خلافت.

امير المؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنه کي خلافت سنه ۳۸ هـ جي آخر ۾ ملي. وقت جي بيان ڪندڙن ۽ بيان جي سلجهائيندڙن جو چوڻ آهي ته: جڏهن خلافت امير المؤمنين علي رضي الله عنه کي پهتي، تڏهن شهر وارن جو پاڻ ۾ جهيڙو ۽ مخالفت ٿي پيئي. عامر ابن الحارث بن عبدالقيس^۱ روايت ڪئي آهي ته: جڏهن آسپاس جا ماڻهو مخالف ٿي پيا، تڏهن [حضرت عليءَ] ٽاعر بن ذعر (۱) کي لشڪر جو سردار بنائي، هندستان جي سرحد تي مقرر ڪري، لشڪر جي مڪيه وڌڻ اڳواڻن جي هڪ جماعت سندس ڪمان هيٺ رکي، ۽ هو سنه ۳۸ هـ جي آخر ۾ بهرج ۽ ڪوه پاڻي جي رستي کان روانا ٿيا. جتي به پهتا ٿي [۷۶] ته اتي فتحمند ۽ ڪامياب رهيا ٿي، ۽ غنيحتون ۽ غلام گهٽائي هٿ آڻين ٿي. نيٺ ڪي ڪانان جبل وٽ پهتا ۽ اهي ماڻهو جنگ لاءِ منبري بيٺا.

(۱) اصل عبارت: ٽاعر بن ذعر. اصلاح، عربي اعلام کي مدنظر رکي ڪئي وئي آهي. (نسب)

(۱۰۲)

هنن جي جنگ جي خبر

هڏلي گالھ آھي تہ: انھيءَ لشڪر ۾ حارث بن
 سرة نالي هڪ بهادر مرد هو، جنهن جي ٽولي ۾ هڪ هزار
 هٿيار بند بهادر هئا، ۽ ٽي دلير ۽ هٿيار بند غلام هوندا
 هئس؛ هڪ کي پنهنجو هٿيار بردار مقرر ڪيائين، باقي ٻن
 کي لشڪر جو محافظ بنائي، هر هڪ کي پنج سؤ ماڻهن جو
 سردار ڪيائين. هو مڪران ۾ پهتو ته اها خبر وڃي
 ڪيڪانان ۾ پهتي، جنهن تي ڪوٽ پايه ۽ ڪيڪانان جا
 ماڻهو جمع ٿيا. [هو] سنه ۴۲ هـ ۾ ڪيڪانان ۾ پهتا،
 ۽ اتي جي ماڻهن لڙائي لاءِ تيار ٿي لڙائي شروع ڪئي، ۽
 اٽڪل ويهه هزار مرد پيدا اچي گڏ ٿيا، جن سان اسلام
 جي لشڪر جي لڙائي ٿي. هنن ٻيو ڪو چارو نه ڏسي وڃي
 گهٽ جهليو. لشڪر جڏهن جهاد کان موٽي اچي ڪيڪانان
 لڪ وٽ لٿو، تڏهن هن رستو روڪڻ چاهيو. [اهو حال
 ڏسي] عرب جي لشڪر ٽڪير جو نعره هنيو، جنهن تي
 ڪاهي ۽ ساڄي کان جبلن مان ٻڏڻ ٽڪير جو نعره لڳو؛
 ”الله اڪبر“. هي ٻڌي، ڪيڪانان جي ڪفرن جي دٻن
 ۾ هراس پيدا ٿيو، جنهنڪري ڪن پيش پئي اسلام قبول
 ڪيو، ۽ ٻيا ڀڄي ويا. انهيءَ وقت کان اڄ تائين جنگ
 جي موسم جي ڏينهن ۾ انهيءَ جبل سان ٽڪير جو آواز
 نڪرندو آهي. [اڃا] انهيءَ فتح ۾ هئا تہ [۷۷] امير المؤمنين
 علي بن ابي طالب رضي الله عنه جي شهادت جي خبر پهتي،

(۱۰۴)

[جنهنڪري] اتان موٽي آيا. مڪران پهچڻ تي معلوم ٿين ته معاويه بن ابي سفيان خليفو ٿيو آهي.

معاويہ بن ابي سفيان جي خلافت.

معاويہ بن ابي سفيان جي خلافت. [هجري] چاليهين سال (۱) وارن مهينن ۾ قائم ٿي. تاريخ جي مصنفن، مهلتب کان هن طرح روايت ڪئي آهي، ه هذلي کان هذو ۽ هذلي قاسم کان نقل ڪيو، جنهن چيو ته: مان نصر بن سفيان کان هذو آهي ته جڏهن معاويہ خلافت تي مستقيم ٿيو، تڏهن عبدالله بن سوار [العسدي] کي چار هزار سوار ڏيئي، سنڌ ولايت تي مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت سندس حوالي ڪيائين؛ وڌيڪ چيائينس ته: ”سنڌ ۾ هڪ جبل آهي، جنهن کي ڪيڪانان چون ٿا، اتي جا گهوڙا قدآور ۽ موزون شڪل شجاعت وارا آهن؛ توکان اڳ ۾ اتي جون غنيمتون پهتل آهن؛ [ائين به چيائينس ته] ماڻهو غدار آهن، جيڪي انهيءَ جبل جي پناهه سبب سرڪشي ۽ شوخي ڪندا رهندا آهن.“ عمر بن عبدالله بن عمر کي ارمانييل جي

(۱) اصل متن ۾ ”اربع و اربعين“ (چوٿيتاليهه) جو شايد ”اربعين“ (چاليهه) جي بدران پڻ آهي. امير معاويه سنه ۴۰ ه. ۾ حضرت علي رضه جي شهادت بعد ايلياءَ جي شهر ۾ خلافت جي بيعت ورتي. ڏسو تاريخ طبري سنه ۴۰ ه. هيت. (ن.ب)

(۱۰۵)

فتح واسطي . موڪليائين، ۽ عبدالله بن عامرڪي بصره تي مقرر ڪيائين. جيئن فيس بن هيثم السلمي (۱) وٽ وڃي مائس عمان، آرڊيٽل ۽ جرم جي لڙائي ۾ شامل ٿئي (۲) ۽ اڪيلو هزار چوٿو ماڻهو وٺي وڃي.

(روايت: ابدالحسن، هذلي کان روايت ڪئي آهي، ۽ هن مسلم (۳) بن محارب بن زياد کان ٻڌو ته: امير

(۱) اصل ۾ ”فيس بن هاشم السلمي“: هيثم صحيح آهي ۽ نه هاشم. ڏسو يعقوبي ج ۲ ص ۱۹۳؛ ديوان فرزدق طبع پٿرس ص ۱۱۹، طبع مصر ص ۷۶۱ ۽ ۷۷۶؛ تاريخ ابن خلدون. بقية جزء ثاني ص ۳۴۳؛ نقائص جرير و فرزدق ص ۷۲۳، ۷۲۶ ۽ ۷۳۸، بخاري: ڪبير ج ۴ ص ۱۴۵. (نڊب) (۲) اصل فارسي ابيديشن جي عبارت: ”وبا او بغزو عمان و اردبيل و جرم و کند“: ظاهراً هن عبارت ۾ خلل آهي. ٻن ڀڃ ۾ ”جرم ڪند“: آهي يعني هنن ٻن لفظن جي وچ وارو عطف ڪونهي ۽ غالباً اتي ڪو ٻيو لفظ ڇڏيل آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ”شرڪت“ ئي اهو موزون لفظ آهي. انهيءَ لحاظ سان غالباً صحيح عبارت هن طرح ٿيندي: ”وبا او بغزو و عمان و اردبيل و جرم شرڪت ڪند“. ترجمو به انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. (نڊب) (۳) اصل عبارت ۾ ”مسلم“ آهي، جو صحيح نه آهي. مسلم بن محارب مشهور راوي آهي. ڏسو بلاذري: انساب الاشراف ج ۴ ص ۷۳ ۽ ۸۱؛ نقائص جرير و فرزدق ص ۷۲۶، ۷۳۰ ۽ ۷۳۴؛ جاحظ: البيان ج ۲ ص ۹۱؛ ۽ بخاري: تاريخ ڪبير ج ۴ ص ۳۷۹ ۽ ۳۸۷. (نڊب)

معاويہ، عبداللہ بن سَوار کي چار هزار سارن ڏيئي موڪليو، ۽ سندس لشڪر ۾ ڪوبه ماڻهو باهم نه ٻاريندو هو، جاکاڻ ته ٺهيل ٺڪيل سمر سارن [۷۸] هونءَ آخر هڪ رات اوچتو لشڪر ۾ باهم جو شعاع ظاهر ٿيو، ڇانچ تي معلوم ٿيو ته هڪ حامله عورت هئي، جنهن ٻار ڇڏيو هو. کيس باهم جي ضرورت هئي. [اهڙا ڳالهه ٻڌي] عبداللہ کيس اجازت ڏني. انهيءَ زال ڏاڍيون خوشيون ڪيون ۽ ٽي ڏينهن لشڪر کي کاڌو کارايائين. پوءِ جڏهن ڪيڪانان جي ملڪ ۾ پهتا، تڏهن دشمن غلبو ڪيو، پر اسلام جي لشڪر انهن کي شڪست ڏيئي، ٻيڻيون غنيمتون هٿ ڪيون. ڪيڪانين گڏ ٿي وڃي جبل جا گهٽ جهليا، ۽ ڇتي جنگ چالو ٿي. اتي عبداللہ بن سَوار هٿيار بردار ۽ خاص ماڻهن جي هڪ ٽولي سان ٻيهي رهيو، ۽ هڪل ڪيائين ته: اي مهاجرين ۽ انصارن جا فرزندو! ڪافرن کان منهن نه موڙيو متان توهان جي ايمان ۾ خلل اچي؛ شهادت جو درجو حاصل ڪريو. [هي ٻڌي] اسلام جو لشڪر عبداللہ جي جهنڊي جي چوڌاري اچي گڏ ٿيو. بني عبدالمڪيَس مان هڪ مرد ٻاهر نڪري مقابلي لاءِ المڪاريو، جنهن تي دشمن جو سردار اچي ساڻس سامهون ٿيو. ڀٽسڙ بن سَوار پڻ بني عبدالمڪيَس [واري ماڻهو] سان گڏ روانو ٿيو، ۽ حملو ڪري سردار کي ٻاهي وڌائون. [اتي] ڪيڪانين جو سڙو لشڪر نڪري آيو. آخر اسلامي لشڪر

(۱۰۷)

شڪست کاڌي. سارو جيل مٿل لشڪر سان ڀريل ڏسڻ ۾ آيو. پوءِ مسلمان مڪران موٽي آيا.

(روايت) ابوالحسن روايت ڪئي ته مون حاتير بن قتيبة الباهلي (۱) کان ٻڌو، جنهن چيو ته: مان انهيءَ ڏينهن لشڪر ۾ هوس؛ ڏٺم ته ابن سوار هڪ جوان سان مقابلو ڪيو، ۽ سندس ساٿين حملو ڪري، ڪيترا دشمن قتل ڪيا ۽ ڪافي لڙائي کان پوءِ شهيد ٿيو. مون ڪنهن جا ٽپڙ ٿي لڌا، [۷۹] سو منڊيون مهن سوڌيون ملين. پوءِ عبدالله بن عبدالرحمان العبدئي چيو ته مون سندس جنگ جا شعر ٻڌا آهن جي امير معاوية جي اڳيان ٿي چيائون.

شعر:

مَنْ كَتَابِنِ سَوَّارٍ إِنْ جَاشَتْ مَرَّاجِلُهُ
فِي الْحَرْبِ لَا أَوْقَدَتْ نَارَ لَهَا بَعْدَهُ
كَانَتْ مَرَّاجِلُهُ لِرِزْقٍ ضَامِنَةً
فَنَاتَهُنَّ بَنَاتُ الْحَرْبِ وَالْجَوْدُ

[ابن سوار جو مٿ ڪونهي، اچي ڪيس جي جوش جنگ ۾، شل ٻري ان کان پوءِ ڪا جنگ جي باهه، ڊيگهيون ان جون هيون رزق جون ضامن، بيشڪ چن هيون جنگ ۽ احسان جون نياڻيون واه واه!]

(۱) اصل لفظ ”البهلي“ جو حقيقت ۾ ”الباهلي“ جي ٻيگڙيل صورت آهي. (نذب)

(۱۰۸)

۽ آءَؤُا رَشَتِي ۾ چيو ته شعر:
 اَبْلِيغُ رَبِّمَعَّةَ اَعْلَاهَا وَ اَسْفَلَهَا
 اِنَّا وَجَدْنَاهَا اِبْنَ سَوَّارٍ كَسَوَّارٍ
 لَا يُسَمِّنُ الْخَيْلَ اِلَّا رَمَتْ بِمَعِيَّاهَا
 وَمَا سِوَاهُ فَتَرَدُّ عَلَى طَوْلِ اَعْمَارِ
 [چئڻ وڃي تون ربيعت جي اعليٰ ۽ اسفل کي
 ته آه بلاشڪ سوار جهڙو ابن سوار.
 تنهنجو مڃاڻي هو گهوڙا مگر ڪو وقت قليل،
 ٻيو ڊڪائي انهن کي وگر نه ساري ڄمار.]

هند جي سرحد تي سينان بن سَلَمَه بين الْمُحَبِّقِ هُذَلِي

جو ولي ٿيو.

هن تاريخ جي سلجھائيندڙن هُذَلِي ۽ عَيْسِي بن موسيٰ
 کان روايت ڪئي آهي، جنهن پنهنجي پيءُ کان روايت
 ڪئي ته: عبدالله بن سَوَّار شهيد ٿيڻ وقت [پنهنجي جاء تي]
 سينان [۸۰] بن سَلَمَه کي مقرر ڪيو. انهيءَ کان پوءِ امير
 معاويه، زياد ڏانهن لکيو ته: ڪو اهڙو ماڻهو جو هند جي
 سرحد لاءِ موزون هجي، ڏسي، اتي جو گورنر بناء. حڪم
 پهچڻ تي زياد ڏانهن لکي موڪليو ته: ”مون وٽ به

(۱۰۹)

ماڻهو آهن، جيڪي انهن جي لياقت رکن ٿا: [احنف بن قيس
۽ سنان بن سلمه الهذلي؛ جنهن تي امير معاويه هن] ڏانهن
لکي موڪليو ته [”احنف کي سندس ٻن ڏينهن مان ڪهڙي
ڏينهن جو] انعام ڏيون؟ ام المؤمنين [سان بيوفائي جو يا
صفين واري ڏينهن سان جي برخلاف ڪوشش ڪرڻ جو؟
تنهنڪري سنان کي روانو ڪر.“ انهيءَ تي زياد هن ڏانهن
لکي موڪليو ته احنف شرف، عقل ۽ سرداريءَ جي انهيءَ
درجي تي پهچي چڪو آهي، جتي هن کي حڪومت فائدو
ٿئي ڏئي ۽ موقوفي نقصان ٿئي رهي [!]. پوءِ هو [سنان]
مڪران وڃي ٻه سال اتي رهيو ۽ ٻن سالن هڪ مهيني کان
پوءِ برطرف ڪيو ويو.

راشد بن عمرو الجديدي جو، هند جي سرحد تي والي ٿيڻ

ابوالحسن، هذلي کان ٻڌو ۽ انهيءَ آسود کان روايت
ڪئي ته: زياد جڏهن [سنان] ابن سلمه کي موقوف ڪيو،
تڏهن راشد بن عمرو کي هندستان ملڪ [جي سرحد]
ڏانهن روانو ڪيائين ۽ کيس گورنر مقرر ڪيائين. راشد

(۱) چورس ڏنگين ۾ ڏنل احوال ابن قتيبه جي ڪتاب عيون الاخبار
(ج ۱، ص ۲۲۷) تان درست ڪري ڏنو ويو آهي؛ فتحنامه جي اصل
عبارت هن طرح آهي ۽ اها ظاهر آ ناقص آهي: ”زياد احنف بن قيس
را فرمود ڪم هر او مسند است و مؤمنان است.“ (نسب)

(۱۱۰)

هڪ شريف ماڻهو هو ۽ همت بلند هوندي هيس. امير معاويه هن کي سڏي تخت تي ويهاريو، ۽ گهڻي وقت نائين پاڻ ۾ صلاح ڪيائون. پوءِ [لشڪر جي] مڪيه ماڻهن کي چيائين ته: راشد شريف ماڻهو ۽ اڳواڻ آهي؛ کيس خوش رکجو ۽ سندس فرمانبرداري ڪجو؛ لڙائي ۾ سندس مدد ڪجو ۽ کيس اڪيلو نه ڇڏجو. راشد مڪران ۾ پهچڻ سان عرب جي بزرگن ۽ مڪيه ماڻهن سان گڏجي سينان وٽ ويو. کيس مضبوط عقل وارو ۽ ڪامل ڏسي چيائين ته: خدا جو قسم سينان هڪ وڏي شان وارو آهي، هو سرداري ۽ سپه سالاريءَ جو لائق ۽ بهادر آهي؛ ۽ [پوءِ] ٻيئي گڏجي ويٺا. هن کي امير معاويه وڃڻ وقت [ناڪيد] ڪيو هو ته هميشه سنڌ ۽ هند جون خبرون ڏيندو رهي. گهڻجهاندر گهالهائين وقت کانئس سنڌ جون خبرون پڇي لشڪر جي پڪي تياري ڪيائين.

(روايت:) عبدالرحمان بن عبد ربّه (۱) السّليطِيّ کان هن طرح روايت ڪن ٿا ته هن چيو ته: مون عبدالرزاق بن سلّام کان ٻڌو ته، جڏهن راشد بن عمرو سنڌ ملڪ ۾ پهتو، [۸۱]

(۲) فارسي ايڊيشن ۾ هن جاءِ تي عبدالله آهي مگر پ ۽ ر جي پڙهڻي ”عبدربه“ آهي جا صحيح آهي. فارسي ايڊيشن ۾ ص ۲۳۴ تي هن ساڳئي نالي جي پڙهڻي پ مطابق ”عبدربه“ ڏني وئي آهي ۽ ان جاءِ تي ، ر ۽ م جي پڙهڻي ”عبدربه“ آهي. (ن-ب)

۽ ڪوہ پاڻي جي ڍل وصول ڪري ڪيڪانان ويو ۽ اتي وڃي اڳئين ۽ پوئين ڍل وصول ڪرڻ سان گڏ غنيمتون ۽ ٻينفرمان غلام، جيڪي ڦرجي ويا هئا، تن تي قبضو ڪيائين، تڏهن هڪ سال [اتي رهڻ] کان پوءِ موٽي سيستان جي رستي کان پنڌ ڪري، اچي ڪوہ منڌر (۱) ۽ بَہَرَجُ وٽ پهتو. انهيءَ جبل جي ماڻهن لشڪر گڏ ڪيو: صبح کان ٻيھري جي نماز تائين جنگ ڪندا رهيا، نيٺ راشد شهيد ٿي ويو. [راشد جي شهيد ٿيڻ کان] (۲) پوءِ ملڪ وري سينانَ بن سلمه جي حوالي ٿيو ۽ سينانَ بن سلمه دوباره [گورنر جي حيثيت ۾] مستحڪم ٿيو (۲).

سينانَ بن سلمه جي دوباره [حالت]

بَسْمَارُ الْقُرَشِيَّ* کان هن طرح روايت ڪئي اٿس ته

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”ڪوہ مندر“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي مگر پ، ن، ڪ، جي پڙهڻي ”ڪوہ منڌر“ آهي جا زياده قرين ڦاس آهي. غالباً انهيءَ جبل تي اهو نالو عرب جي ٻئي هڪ گورنر ”منڌر بن جازود“ جي ڪري پيو. (نـب) (۲) = (۲) فارسي ايڊيشن جي عبارت: ”باز ولايت به سنان بن سلمه ديگر بار مستحڪم شد“ آهي جا شايد پ مطابق آهي. (نـب) (۳) مطابق: ”باز ولايت به سنان بن سلمه دادند، سنان بن سلمه ديگر بار مستحڪم شد.“ هي عبارت کليل آهي ۽ ترجمو به انهيءَ مطابق ڏنو ويو آهي. (نـب)

جڏهن راشد بن عمرو شهيد ٿيو، تڏهن زياد، سينان بن سلمه کي گورنر بنايو ۽ [مٿس] فخر ڪيائين، ڇاڪاڻ ته هو پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي زماني ۾ ڄائو هو، ۽ جڏهن سندس پيءُ کي [سندس ڄمڻ جي] خوشخبري ملي هئي ته پيغمبر صلي الله عليه وسلم فرمايو هو ته ”يا سلمه ابشيرا يا بنيڪ“ (اي سلمه! پنهنجي پٽ تي خوش ٿي). تنهن تي هن عرض ڪيو هو ته: جيڪڏهن پاڻ کي ۽ هن کي الله جي واٽ ۾ قربان ڪريان ته [يقيناً] اهڙن هزار پٽن کان ڀلو ٿيندو، جيڪي خدا جي واٽ ۾ قربان نه ٿين. تنهن تي رسول الله صلي الله عليه وسلم هن جو نالو سينان رکيو. هو جڏهن اڳواڻ مقرر ٿيو، تڏهن سينگاريل لشڪر ساڻ وٺي اڳتي وڌيو، [۴] پيغمبر عليه الصلوة والسلام کي خواب ۾ ڏٺائين، جنهن فرمايس ته: تنهنجو پيءُ تنهنجي مردانگيءَ تي ناز ڪندو هو؛ اڄ تنهنجو ڏينهن آهي، گهڻيون ئي ولايتون تنهنجي هٿ اينديون ۽ انهن جو سڌارو ٿيندو. [۸۳] پوءِ [سينان] اتان روانو ٿي، کي ملڪ هٿ آئي وڃي ڪيڪانان پهتو، ۽ جتي به پهتو ٿي ته چڱيون رسمون قائم ڪيائين ٿي. آخر وڃي ٻيڙيءَ ۾ پهتو، جتي ساڻس ٺڳي ڪري کيس شهيد ڪيائون، جنهن تي ابن خلدون خلاص آيت ڪري ٿي هي شعر چيو:-

(۱۱۳)

شعر:

أَبْلِغْ سَيْنَانَ ابْنِ مَنصُورٍ وَ أَخَوَاتَهُ
 أَعْنِي هَدَيْتَ (۱)، كِيرَاماً غَيْرَ أَغْمَارِ
 إِنَّا عَتَبْنَا عَلَيْكُمْ فِي إِمَارَتِكُمْ
 وَ الدَّهْرُ ذَا قَتْلٍ فِي السَّاسِ دَوَارِ
 يُعْطِي الْعَجَزَ مَلًّ وَ يَنْشُرُ غَيْرَ مُسْتَقْبِرِ
 وَ لَا يَزِيدُكَ شَرّاً (۱) بَعْدَ إِقْتِدَارِ
 لَمْ يُنْزِلِ الْقَوْمَ إِذْ جُنَّتْ فَتَنَاتُهُمْ (۱)
 كَأَبْزَرَ الْمُعَلَّتِي وَ لَا مِثْلُ ابْنِ سَوَارِ
 وَ لَا ابْنِ مَرْثَةَ إِذْ أَوْدَى الرِّمَّانُ بِهِ
 كَمْ قَتَلَ الدَّهْرُ مِنْ قَتَابٍ وَ أَظْفَارِ

(۱) فارسي ابديشن ۴ هديت جي بدلي هذيلاً وَ لَا يَزِيدُكَ شَرّاً
 جي بدلي وَ لَا يَزِيدُ ثَرِيّاً ۽ إِذْ جُنَّتْ فَتَنَاتُهُمْ جي بدلي اذْ جُنَّتْ
 فَتَنَاتُهُمْ پڙهڻيون ڏنل آهن. عت هديت. وَ لَا يَزِيدُكَ شَرّاً ۽
 اذْ جُنَّتْ فَتَنَاتُهُمْ پڙهڻيون اختيار ڪيون ويون آهن، جي علامه
 عبدالعزیز العيني سابق پروفيسر عربي، مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه، فاضل
 ايڊيٽر (ڊاڪٽر دائود پوٽا) ڏانهن لکي موڪليون هيون. ڏسو فارسي
 ابديشن، ص ۲۶۱. (نسب)

(۱۱۴)

[چنچ سنان بن منصور، ان جي پائن کي،
 اهي سڳورا جي آهن ڪري، تجربڪار،
 ٿياسون رنج توهان تي توهان جي اميريءَ ۾،
 زباني ڏاڍو آ تڪليف ده، وڏو مڪار،
 ڏئي ٿو دولت تنهن کي پچي نه جو دولت،
 ٿئي فقير سان هرگز نه سو ڪڏهن غدار،
 ٿئي ذليل جڏهن قوم ڏيس ڪونه پناهه،
 ڏئي جيئن [بن معلي، ڏئي جيئن [بن سوار،
 يا جيئن ڏني ٿي [بن مريه پر ٿيو هو تباھ،
 زماني ڪيئي ڪيا مرد شير دل بي ڪار.]

مُنْذِرُ بن جَارُود بن بيشَر جو والي ٿيڻ.

پوءِ [هيءَ] ملڪ مَنْذِرُ بن جَارُود بن بيشَر جي حوالي ٿيو. جڏهن خليفي جي حڪم سان، مَنْذِرُ گورنريءَ جي پوڻاڪ پهري، سن اڪهٺ [هجري] ۾ جنگ تي روانو ٿيو، تڏهن سندس ڪچرو ڪنهن آبيءَ ڪاٺيءَ ۾ اڏڪي ڦاٽي پيو، [جنهن تي] عبيدالله بن زرياد [۸۴] غمگين ٿي چيو ته: مَنْذِرُ جي فال ڇڏي نه ٿي آهي: آخر انهيءَ کان

(۱۱۵)

موڪلاڻي موٽي آيو ۽ روئي چيائين ته مُنذرُ هن سفر تان موٽي ڪونه ايندو بلڪه مري ويندو. [هڪ ڏينهن] ابن زبَاد کي عبدالعزیز چيو ته: مال نقصان ٿي رهيو آهي، ۽ توهان ڪنهن کي مقرر ٿيا ڪريو ڇو؟ چيائين ته مُنذرُ کي موڪليو اٿم، جنهن سان لڙائي ۽ بهادريءَ ۾ ڪوبه مقابلو نٿو ڪري سگهي؛ جيڪڏهن بخت مددگاري ڪيس ته مطلب حاصل ڪري موٽي ايندو.

(منذر جي حڪمراني) (۱) مُنذر جڏهن اٺان روانو ٿي دشمنن جي ملڪ ۾ پهتو ته [اوچتو] پُورالي [ندي] جي حد ۾ بيمار ٿيو ۽ سامهه خدا تعاليٰ جي حوالي ڪيائين. سندس پٽ حڪم بن مُنذرُ، ڪيرمان ۾ هو، تنهن ڏانهن [بيماري جو] لکي موڪليائين. [هن جي مرڻ کان] پوءِ سندس [منذر جي] پيءُ، عبدالعزیز کان انهيءَ ملڪ جي [گورنري جي] گهر ڪئي؛ ۽ [عبدالعزیز وڃي حجاج سان ڳالهائيو:] حجاج دروازي تي پهتو ته نماز جي بانگ جو آواز آيو. عبدالعزیز ڏانهن منهن ڪري، حجاج چيو ته: بانگ جو آواز منهنجي ڪن تي نه پوي ها ته سندس [يعني منذر جي] پيءُ کي انهيءَ خط آڻڻ سبب سزا ڏيان ها. اسان جي برگزيڊن ۽ مڪيه ماڻهن مان هڪ بزرگ خدا تعاليٰ جي واٽ ۾

(۱۱۶)

پنهنجي جان فدا ڪئي آهي، ۽ سندس جاءِ تي سندس پٽ موجود آهي، ۽ نون ٿو [پاڻس لاءِ] گورنري گهرين؟

حڪم بن مُنذر جو والي ٿيڻ.

بيان ڪن ٿا ته: جڏهن حڪم آيو، ۽ عبيدالله کي اطلاع ڏنائون، تڏهن هن رنو ۽ غمگين ٿيو ۽ سندس [منذر جي] پٽ [حڪم] کي گهرائي، کيس ٽي لک درهم بخشيا. انهيءَ کان پوءِ به ڇهن مهينن تائين هن جي گورنري سندس حوالي هئي. جڏهن حڪم [گورنري جي] خلعت پهري، ۽ هو هڪ همت وارو ۽ بهادر هو. تڏهن عبدالله [بن] آلِ عَوْر الحير^۱ سازي (۱) اٿي هي شعر پڙهيا [۸۴].

يَا حَكَمَ بْنَ الْمُنْذِرِ بْنِ الْجُبَارِ وَادُ
أَنْتَ الْجَوَادُ وَالْجَوَادُ مَحْمُودُ
سَرَادِقُ الْمُجْدِ عَلِيَّكَ مَدُودُ
نَبَتٌ فِي الْجَوَادِ فِي أَعْلَى الْجَوَادِ
[اي مُنذر - جبار وَاد جا فرزند حڪم!]
آهين بيشڪ تون سخي ۽ سخي آهي محمود.
تو کي چؤطرف بزرگي جو رهي ٿو گهرو،
آهين ڄاڻو تون سخا ۾ تنهنجو بنياد آ جود

(۱) اصل لفظ سيني نسخن ۾ ”العواري“ آهي. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو
آخر ۾ حاشيه ص ۸۴. (ن-ب)

عبدالملڪ بن مروان جي خلافت

تاريخ جي راوين هن طرح بيان ڪيو آهي ته: جڏهن عبدالملڪ بن مروان آيو ته هن عراق، هند ۽ سنڌ حجاج بن يوسف کي ڏنا، ۽ حجاج، سعيد بن اسلم ڪلابي کي مڪران موڪليو. هن جي اتي پهچڻ کان پوءِ [هڪ شخص] سفهوي بن لام الحماسي، آزد [قبيلي] مان، اتي آيو. سعيد کانئس گهر ڪئي ته: آءُ جتي به منزل ڪريان ته تون مون سان هج، ۽ منهنجو مددگار ٿي. جواب ڏنائين ته: مون وٽ لشڪر ڪونه آهي. تنهن تي هن چيو ته: خلافت جي دفتر کي حڪم ٿو ڪريان. هن چيو ته: خدا جو قسم تنهنجي زبردستيءَ ۾ نه ايندس جو شرم ٿو اچيم. سعيد [ڪاوڙجي] هن کي پڪڙي، قتل ڪيو ۽ سندس ڪل لاهي ان جو سر حجاج ڏانهن موڪلي، پاڻ مڪران وڃي مقيم ٿيو، ۽ ڏيل وصول ڪرڻ لاءِ اعتماد جوگسا ماڻهو مقرر ڪري، صلح ۽ نرميءَ سان، هندستان جو گهڻوئي محصول وصول ڪيائين. آخر هڪ ڏينهن جيئن مال ڪٺيو ٿي آيو ته مرج (۱) ۾ عيلافين سان مقابلو پيش آيس.

(۱) سڀني نسخن ۾ ”مرج“ آهي. مرج جي معنيٰ گاهه وارو ميدان؛ مگر هن خطبي ۾ اهڙي جڳهه جو نالو عربي تاريخن يا جاگرافين ۾ نٿو ملي. غالباً هي لفظ ”بهرج“ جي پڪڙيل صورتخطي آهي. فارسي ايديشن جي فاضل ايدپٽر جي راءِ ۾ هي لفظ غالباً بهرج آهي. بهرج ڪرمان ۽ مڪران جي سرحد جو شهر هو، جنهن جو ذڪر هن ڪن اڳ ص ۷۶ تي اچي چڪو آهي. (ن-ب)

عيلانيون ۽ سندن بغاوت جي خبر

قَتَيْبَةُ بْنُ أَشْعَثُ^۱ کان روايت ڪن ٿا ته: هڪ ڏينهن
 ڪَلَيْبُ بْنُ خَلْفٍ [۸۵] المغني، عبدالله بن عبدالرحيم العيلاني
 ۽ محمد بن معاويه العيلاني ويهي پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته
 سفهوي بن لام اسان جي ملڪ عمان جو ماڻهو هو ۽ اسان جي
 طرف جو ساڻس لاڳاپو آهي؛ سعيد کي اسان جي قربت وارن
 کي قتل ڪرڻ جو ڪهڙو حق آهي؟ سو چيڻ هو [سعيد]
 ڏي ڪنو، موج (۱) ۾ ٿي آيو ته [هن جي] سامهون ٿيا.
 [پهريائين] ڳالهين ڪرڻ شروع ڪيائون، پر نيٺ وڃي
 جنگ جي حد کي پهتا، ۽ عيلاني غلبو ڪري، سعيد کي
 ماري پاڻ مڪران ۾ ڪڍي ويا، جنهن تي فرزدق^۲ هي
 شعر چيو:

سَقَى اللّٰهُ قَبْرًا يَا سَعِيدُ تَضَمَّنَتْ^۳
 نَوَاحِيْمُهُ اَكْفَانًا عَلَيَّكَ^۴ ثِيَابُهَا
 [وَحْفَرَةً^۵ بَيَّتْ اَنْتَ فِيْهَا مَوْسَدُ^۶
 وَقَدْ سَدَّ مِنْ دُونِ الْعَوَائِدِ بَابُهَا]
 لَقَدْ ضَمِنْتَ اَرْضُ بَيْتَكَرَانَ^۷ سَيْدَا
 كَرِبًا إِذَا الْاَنْبَاءُ خَفَّ سَحَابُهَا

(۱) غالباً = پهرج؛ ڏسو حاشيه ص ۱۱۷. (ن-ب)

(۱۱۹)

شَدِيدًا عَلَيَّ الْاَلَمُ ذَنبِيْنَ مِّنْكَ اِذَا احْتَوَىٰ
عَلَيْكَ مِّنَ التَّرَابِ الَّتِي هِيَ حِجَابُهَا
[لَيْتَبَكَ سَعِيدًا مَّرْضِعُ امٍّ خَمْسَةً
يَتَمَلَّى وَ مَرْنُ صِرْفِ الْقِرَاحِ شَرَابُهَا]
اِذَا ذَكَرْتَ عَيْنِي سَعِيدًا تَجَدَّدَتْ
عَلَيَّ عِبْرَاتٌ يَسْتَهِيلُ انْسِيكَابُهَا (۱) [۸۶]

(۱) اصل جملي نسخن ۾ حرف هيٺيان چار شعر ڏنل آهن فارسي
ايديشن ۾ انهن جي پڙهڻي هن طرح قائم ڪئي وئي آهي:-

سَقَى اللَّهَ قَبْرًا مِنْ سَعِيدٍ فَصَابِحَتْ
نَوَاحِيهِ اَرْضِي عَلَيَّكَ تَرَابُهَا
لَقَدْ ضَمِنْتَ اَرْضَ مُكْرَانٍ سَيِّدَا
كَتَرِيْمًا جَوَادَ لَا يُوَاكِفُ حَبَابُهَا
شَدِيدًا عَلَيَّ الْاَلَمِ ذَنبِيْنَ احْسِنُوا
عَلَيْكَ مِنَ الثَّوْبِ الْمَهَامِ حَبَابُهَا (۲)
اِذَا ذَكَرْتَ عَيْنِي سَعِيدًا تَجَدَّدَتْ
لَهَا عِبْرَاتٌ يَسْتَهِيلُ انْسَا بِهَا

اسان جي پڙهڻي جو مدار علامه عبدالعزيز الميمني، سابق پروفيسر
مسلم يونيورسٽي عليڳڙه جي ڪيل تصحيح تي آهي. (ڏسو فارسي ايديشن
ص ۲۶۱). فرزدق جا اهي اشعار سندس ديوان (طبع بيروت، طبع صاوي
قاهره ص ۱۰۲؛ ۶ هيل ميونچ سن ۱۹۰۰، رقم ۳ و رقم ۵۰۰) ۾
موجود آهن. مٿي چورس ڏنگين ۾ ڏنل مصرعين (نمبر ۲ ۽ ۴) ديوان
تان ڀڄي ڏنيون ويون آهن. فتحناسي جي جملي نسخن ۾ اهي ڪٽل آهن.
(نذب)

(۱۲۰)

[سعيد! تنهنجي قبر کي رکي خدا شل خوش،
 جنهن جي پيٽ ۾ تنهنجي کفن جا ڪپڙا ٿيا.
 رهي ما ڪوئي سلامت تون جنهن ۾ آرامي،
 حلانڪ آئي وئي کان انهيءَ جا در ڀوريا.
 رهيو زمين ۾ مڪران جي امو سيد،
 ڪڪر وسيا ٿي جنهن جا جڏهن نه سڃاڻن وسيا.
 ٿيا الس ۾ گرفتار تنهنجا سڀ ويجهو،
 جڏهن مٿان تنهنجي سنهڙي مٽيءَ جا پردا وريا.
 رڙي سعيد کي سا ماءُ، پنج ٻچا جنهن کي،
 يتيم، ڪجهه نه رهيو آ وٽس پاڻيءَ کانسواءِ.
 اکين کي ياد ٻوي ٿو جڏهن سعيد ٿڌن،
 وهن ٿا لڙڪ انهن مان، ٿا جيئن وهن نارو.]

پوءِ حجتاج، سعيد جي ماڻهن کان ڪاوڙجي پڇيو ته:
 توهان جو امير ڪٿي آهي؟ جيئن ته هنن اقرار ٿئي ڪيو،
 تنهنڪري ڪن کي ترار جو لقمو بنايائين، تڏهن نيٺ
 اقرار ڪيائون ته عيلافين بيوفائي ڪري، کيس قتل ڪري
 ڇڏيو. پوءِ ته حجتاج، ٻئي ڪيلاٽ مان هڪ ماڻهوءَ کي
 حڪم ڏنو، [جنهن وڃي] سليمان عيلافيءَ کي ڪٺو ۽
 سندس سڀئي سعيد جي پسماندن جي گهر موڪلي، کين

(۱۲۱)

دلداري ڏيئي، سندس قريبن کي نوازيائين. پر تڏهن به حجاج
بن آسلم، بيشر بن زياد، محمد بن عبدالرحمان، اسماعيل بن
آسلم، سعيد جا آزاد ڪيل غلام ۽ سندس ٻانها نورا هئندا
رهيا ۽ روج رازو ڪندا رهيا؛ صغصع بن ماجر ريت
(۱) ڪيلاپي هيءُ شهر چيو:

أَعَاذِلُ كَيْفَ لِي بِهِمْ مَوْتٌ نَفْسِي
بِذِكْرِي تَابِعًا فِيهَا سَعِيدًا
وَأَخَوَاتًا لَهُ سَلَفُوا جَمِيعًا
غَطَارِفَةٌ مِنْ الْأَدْنَى صَيْدًا
إِذَا مَا الدَّهْرُ حَلَّ فَلَمْ يَكُونُوا
بِمَا قَدْ حَلَّ مِنْ أَمْرِ شُهُودًا
بِقَنْدَاقٍ حَيْثُ تَرَى الْمَقَابِلَا
وَقَدْ لَاقَتْ بِهِمْ كَرَمًا وَجُودًا
وَلَا تَشْعِيتُ بِنَا مَوْفَا (۲) سَلَفِي
مِنْ الْأَجَالِ مِطْرَفَةٌ حَدِيدًا [۸۷]

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”مجريه“ آهي مگر استاد
علامه عبدالعزيز الميمني جي راءِ ۾ عربن ۾ ”مجريه“ نالو آهي ۽ نه
”مجريه“۔ انهيءَ لحاظ سان ”مجريه“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي.
(۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”مَوْفَا“ آهي. ڪيل تصحيح استاد علامه
الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(۱۲۲)

[ٻڌاءِ ۽ اڏل ڪريان مان ڇا غمن ڪي،
 سعيد جي ياد ۾ جن ڪيو آهي ڪار.
 ۽ پڻ پائڻ سندس جي ويا گذاري،
 اقارب پڻ هئا جي جملي سردار.
 زماني کان جي آهي ڪا مصيبت،
 ڏسي رهيا ٿا سي خاموش هوشيار.
 هو قنڌايل ۾، جو موت جو گهر،
 مليا وڃي موت مان سخين جا سردار،
 ڪلاڻج ڪين مائهو ٿيون جهليندين،
 اجل جا مٽر ڪا لوهه خبردار!]

مجتاعه بن سعير بن يزيد بن حذيفه، [التميمي] جو والي ٿين

هن تاريخ جا سنواريندڙ روايت ڪن ٿا ته: بشار
 بن عيسيٰ صاحب الخلاط (۱)، فرقد (۲) بن مغيره ۽
 عمرو بن محمد التميمي کان بيان ڪيو ته: جڏهن حجاج

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”صاحب الخط“ آهي. تصحيح استاد علامه
 عبدالعزيز الميمني طرفان آهي. (ن-ب) (۲) فارسي ايديشن ۾ ”برقد“
 آهي. تصحيح استاد الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(۱۲۳)

مُجَاعَةُ بن سِعْرُ کي مڪران (۱) ڏانهن موڪليو، [ڇاڪاڻ ته] من پنجاهي [هجري] ۾ هيند ۽ قنڌابيل جا ملڪ [۾] حجاج جي زمي ڪيا ويا هئا؛ عيلافي^۱، مُجَاعَةُ جي پوڄن کان اڳ پڇي ويا. مُجَاعَةُ سندن گولا ڪئي، پر هو سنڌ جي راجا ڏاهر بن چچ وٽ هليا ويا. مُجَاعَةُ هڪ سال مڪران ۾ رهي، جان خدا جي حوالي ڪئي.

محمد بن هارون بن ذراع النمرريءَ جو والي ٿيڻ

جڏهن سال چاهي [هجري] آيو، [۶] خلافت وليمڊ بن عبدالملڪ بن سروان کي ملي، تڏهن [هند جو] ملڪ محمد بن هارون جي حوالي ڪيائين. تاريخ جا مصنف هن طرح روايت ڪن ٿا ته: جڏهن مُجَاعَةُ جي عمر ٻوري ٿي ته حجاج بن يوسف، محمد بن هارون (۲) کي هندستان جي طرف مقرر ڪيو ۽ کيس حڪومت هلائڻ ۾ آزاد رکيائين، ۽ ديواني مال وصول ڪرڻ جو ٽاڪيد ڪري، چيائينس ته عيلافيين کي گولي ۽ ڪيڻن به ڪري کين هٿ آڻي، سعيد جو انتقام وٺج، پوءِ محمد، سن چاهي جي اوائل

(۱) جملي نسخن ۾ ”خراسان“ آهي، مگر اهو غلط آهي جيئن اڳتي هلي واضح ٿئي ٿو. (ن.ب) (۲) تحفة الڪرام جي روايت موجب عي^۱ ماڻهو بلوچن ۽ جتن جو ڏاڏو آهي. ڏسو تحفة الڪرام ص ۲۸، ج، ۴. (مترجم)

(۱۲۴)

۾ ڪڙي علافي کي هٿ ڪيو ۽ خليفي جي فرمان مطابق انهيءَ کي قتل ڪري، سندس سر حجـاج ڏانهن موڪليو، ۽ انهيءَ متعلق حجـاج جي خدمت ۾ هڪ خط لکيائين، [۸۸] جنهن ۾ ذڪر ڪيائين ته هڪ علافيءَ کي ترار جو ڪاڇ ڪيو ويو ۽ جيڪڏهن عمر وٺا ۽ بخت يادوري ڪئي ته ٻين کي پڻ گرفتار ڪيو ويندو. محمد بن هارون پنج سال [رهيا]، درياءَ ۽ بيهان فتح ڪيو.

انهن تحفن ۽ سوکڙين جو ذڪر جيڪي سرانديپ

کان وقت جي خليفي ڏانهن موڪليا ويا هئا.

چون ٿا ته: سرانديپ جي راجا، جزيـره يواقيت (۱) مان حجـاج لاءِ ٻيڙيءَ رستي تحفا ۽ سوکڙيون موڪليون؛ [انهن سان گڏ] عجيب موتي ۽ جواهر، جشمي ٻانها ۽ ٻانهيون، پنج ٻيا لائق تحفا ۽ بيمثال ۽ سائين لائق سوکڙيون دارالخلافت ڏانهن به روانيون ڪيائين. ڪي مسلمان زالون پڻ ڪعبي [شريف] جي زيارت ۽ دارالخلافت جي ڏسڻ لاءِ انهن سان گڏجي روانيون ٿيون.

جڏهن قانـرُون ملڪ ۾ پهتا ته مخالف واءِ اٿيو، ۽ جهازن کي توائي ڪري، وڃي ڏيڍل جي ڪناري تي ڪڍيائين. هڪ چورن جو ٿولو جن کي ٺڪاره (۲)

(۱) لفظي معنيٰ جي لحاظ سان ”ياقوتن جو ٻيٽ“. (۲) ن ب: ٺڪاره؛ م ٺڪاره، ح لڪاره، س بڪاره.

(۱۲۵)

چوندا هئا ۽ ديبل جا رهاڪو هئا، سي انن ئي جهازن کي پڪڙي، انهن ۾ پيل سامان کڻي، مردن ۽ زالن کي گرفتار ڪري، سامان ۽ جواهر سڀ ڏوٽي کڻي ويا. سرانديپ جي بادشاهه جي ماڻهن ۽ عورتن گهڻوئي چيو ته هو، هيءُ مال وقت جي خليفي ڏانهن نيڻي رهيا آهن، مگر انهن توجه نہ ڪيو، ۽ سڀني کي بند ڪري چيائون ته: جيڪڏهن توهان جو ڪو دادرسي ڪندڙ آهي ته پاڻ کي وري خريد ڪريو. [انهي هڪڙيءَ زال دانهن ڪري [۸۹] چيو ته:] ”يا حجاج! يا حجاج! آغشني آغشني“ (او حجاج! او حجاج! منهنجي واهر ڪر، منهنجي واهر ڪر!). اها عورت بني عزيز (۱) قبيلي مان هئي. حجاج هيءَ ڳالهه ٻڌي چيو: ”لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ“ وسط اسعدي ٻڌايو ته: جڏهن ديبل فتح ٿيو. تڏهن انهيءَ زال کي ڏٺو: سندس چمڙي سفيد ۽ قد ڊگهو هو. ديبل جا واپاري آيا، ۽ جيڪي ماڻهو انهيءَ پيڙي مان پڇي نڪتا هئا، تن اچي حجاج کي هن حال جي خبر ڏني ته: مسلمان زالن ديبل ۾ قيد آهن. ”يا حجاج! يا حجاج! آغشني آغشني“ چئي فرياد ڪري رهيون آهن. حجاج هيءَ ڳالهه ٻڌي چيو: ”لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ“ (”حاضر آهيان حاضر آهيان“). هن روايت ۾ آهي ته: حجاج کي جڏهن مسلمان عورتن جي خبر پئتي ته [هو چئي رهيون آهن] ”اي حجاج اسان جي واهر ڪر،“ تڏهن چيائين ته [انهن

(۱۲۶)

عورتن] گویا مون کي ڦٽند مان بيدار ڪيو آهي ته ظالمن ۽
نالاٿقن کان اسان جي فريادرسِي ڪر جو قيد ۾
بيون آميون.

حجاج جو ڏاهر ڪافر ڏانهن قاصد موڪلڻ.

ٻوڙ حجاج، ڏاهر بن چچ ڏانهن هڪ قاصد موڪليو،
۽ محمد بن هارون ڏانهن [پڻ] خط لکيائين ته: هن قاصد
مان ڪو اعتماد جوڳو ماڻهو ساڻ ڏيئي، ڏاهر بن چچ ڏانهن
موڪل ته وڃي کيس چوي ته. مسلمان عورتن کي ڇڏي ڏئي،
۽ دارالخلافت جا تحفا واپس ڪري، پڻ زالن جي حالت
به معلوم ڪري. هڪ خط ڏاهر ڏانهن پڻ لکيائين، جنهن
تي پنهنجي هٿ مبارڪ مان دستخط ڪري قاصد کي ڏنائين،
جنهن ۾ [۹۰] نهايت تڪيد سان دڙڪو تاب لکيائين. جڏهن
هيءُ خط ڏاهر بن چچ کي پهتو، ۽ هينئر جو ڏيڍيل پڻ
ڏاهر بن چچ جي بادشاهيءَ ۾ هو، تڏهن خط پڙهي ۽ جيڪي
پيغام موڪليل هئا سي ٻڌي، جواب ڏنائين ته: ”هيءُ ماڻهو
چور آهن ۽ انهن کان وڌيڪ طاقتور ڪو ڪونه آهي: اسان
جي پڻ تابعداري ڪانه ڪندا آهن.“

حجاج جي دارالخلافت کان اجازت گهڻڻ.

هن خبر پهچڻ تي حجاج، [خليفة] وليد بن عبدالملڪ

(۱۲۷)

جي خدمت ۾ اطلاع موڪلي، کانئس سنڌ ۽ هند جي جهاد جي اجازت طلب ڪئي. [خليفي] حجاج کي موڪل ڏنو. [جنهن تي حجاج وري] ٻيو ڀيرو لکيو. آخر اجازت ڏني وئي. پوءِ حجاج، عبید اللہ بن نہان السدوسي کي مڪران [جي جنگ] تي مقرر ڪيو. [هوڏانهن] بديل [ابن طيغثة البجلي] کي حڪم ڏنائين ته: محمد بن هارون وٽ وڃ. ۽ مڪران پهچي کيس [دارالحڪومت مان] لشڪر جي موڪلڻ جي خبر پڌائج، جيئن هو [۱۰] ٽي هزار ماڻهو تو سان گڏي روانا ڪري. بديل ٽيهن سَوَن جنگي جوانن سان روانو ٿيو. عبید اللہ پڻ ان سان گڏ (۱) عمان جو سمنڊ (عربي سمنڊ) ٽپي، اچي ديبل (۲) جي قلعي وٽ پهتو. [طيغثة جي هٿان] جڏهن محمد بن هارون کي حجاج جو خط مليو، تڏهن هن هڪ جماعت هن سان گڏي رواني ڪئي، ۽ هو اچي ديبل پهتو. ديبل جي رهاڪن، ڏاهر ڏانهن

(۱) هت اصل متن ۾ ”باوي“ يعني ان سان گڏ؛ تاريخي تسلسل جي لحاظ کان ”ان سان گڏ“ لفظ هتي بي موقعي آهن ۽ سڄي مضمون کي خراب ڪري رهيا آهن. بلاذريءَ جي لکڻ موجب عبید اللہ بن نہان، بديل بن طيغثة کان اڳ ديبل ۾ لڙائي ڪندي شهيد ٿي ويو. تنهن کان پوءِ حجاج، بديل بن طيغثة کي ديبل روانو ڪيو. ڏسو بلاذري ص ۳۶-۴۳۵. (نڊ) (۲) اصل جملي نسخن ۾ ”نيرون“ آهي جو غلط آهي. صحيح ديبل آهي. ڏسو بلاذري ص ۴۳۵. (نڊ)

(۱۲۸)

اردوڙ ڏي ماڻهو موڪليو ته کيس ٻڌيس جي ڊيبل اچڻ جي خبر
ٻڌائي. [اهو ماڻهو] جيسينهنه (۳) بن ڏاهر کي، جو فيرون
۾ هو. خبر ٻڌائيندو، ڏاهر ڏانهن ويو [۹۱].

جيسينهنه بن ڏاهر جو فيرون کان پڇڻ.

ڏاهر، جيسينهنه (۳) کي چار هزار سوار، اٺ ۽ هاڻي
ساڻ ڏيئي جلدي روانو ڪيو، جو اچي ٻڌيل کي سامهون
ٿيو. [انهيءَ وچ ۾] ٻڌيل، ڊيبل جي بهادرن کي شڪست
ڏيئي چڪو هو. جيسينهنه (۳) چار هاڻي ۽ ٻيو ساز سامان وارو
لشڪر ساڻ ڪري آيو، ۽ اچي لڙائي ڳنديائين.

صبح کان شام ٿرڻ تائين ٻنهي طرفن ۾ لڙائي چالو
رهي. عين لڙائي هلندي، سوارن جي غلبي ۽ هاڻين کان
ٻڌيل جو گهوڙو ٽهڻ لڳو. ٻڌيل دستار لاهي، گهوڙي
جون اکيون ٻڌي حملو جاري رکيو، ۽ تنهن کان پوءِ
[۹۱] اهي ڪافرن کي جهنم ۾ موڪلي، پاڻ شهيد ٿيو.

(۳) جملي نسخن ۾ هن نالي جي صورتخطي ”جيسينهنه“ آهي جو معنيٰ
جي لحاظ سان جيسينهنه ٿيندو ۽ دراصل ”جيسينهنه“ (يعني ”سوڀارو
شينهن“) آهي. هن کان اڳ ساڳي طرح ”ڏهرسينهنه“ جو نالو اچي
چڪو آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان سڄي ڪتاب ۾ هن نالي جي پڙهڻي
”جيسينهنه“ قائل ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(۱۲۹)

پوءِ جيئڙسڻه هڪ ٺڪر کي مقرر ڪيو، ۽ ستر هاڻي سندس نگرانيءَ ۾ ڏيئي، ڏيهه ڊڪري کيس جاگير ڏنائين.

بُدَيِّل جي شهيد ٿيڻ جي خبر

روايت ڪئي اٿن ته: جڏهن حجاج کي بُدَيِّل جي شهيد ٿيڻ جي خبر پهتي، تڏهن غمگين ٿي چيائين ته: ”اڙي بانگا! جنهن وقت به نماز جي بانگ چوين ته دعا ۾ مون کي بُدَيِّل جو نالو ياد ڏياريندو رهج، جيئن سندس بدلو وٺان.“ پوءِ انهيءَ لشڪر مان هڪ ماڻهو [۹۳] آيو ۽ حجاج جي آڏو جنگ جو بيان ڪندي، بُدَيِّل جي بهادريءَ ۽ مردانگيءَ جو بيان ڪيائين، جا هن انهي جنگ ۾ ڏيکاري هئي، جيستائين جو هو ڪسي ويو ۽ اسلام جي لشڪر کي شڪست آئي: [چيائين] ته ”مان حاضر هوس ۽ سندس مردانگي ۽ همت ڏسي رهيو هوس.“ جڏهن ڳالهه ڪري پوري ڪيائين، تڏهن حجاج چيو ته: ”بيڪڙهن تون بهادر مرد هجين ها ته بُدَيِّل سان گڏ قتل ٿين ها.“ [ائين چئي،] هن کي سزا ڏيڻ جو حڪم ڏنائين.

(بُدَيِّل جو شهيد ٿيڻ: عبدالرحمان بن عبدالرَبْد (۱))

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”عبدالله“ ن ۾ صاف طور ”عبدربه“ آهي ۽ پ، ر، م جي پلائين مان به ظاهر آهي ته اصل لفظ ”عبدربه“ آهي. هي راوي ساڳيو ”عبدالرحمان بن عبدربه السليطي“ آهي، جنهن جو [۸۱] تي ذڪر اچي چڪو آهي. (ن.ب)

(۱۳۰)

کان روایتن ۾ آئين ٿا ته: جڏهن بديلي قتل ٿي ويو، تڏهن
ڪوٽ نيرون (۱) جا ماڻهو اچي ٻڌا ته عرب جو لشڪر
هن ظلم جي بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ايندو، ۽ اسين سندن لنگهه
تي آهيون، [جنهنڪري] پهرين اسان نسي ڪاوڙ ڇڏيندا، ۽
اسان برباد ۽ تباھ ٿي وينداسون. انهيءَ وقت ڏيرون جو
حڪم سندر نالي هڪ شمني هو، [تنهن] ڏاهر جي اطلاع
کان سواءِ، پنهنجا معتبر ماڻهو حجاج جي خدمت ۾ موڪلي،
امان نامو گهريو ۽ پاڻ تي ڍل مقرر ڪئي، [جنهن لاءِ انجام
ڪيائين ته] وقت تي ادا ڪندو رهندو. امير حجاج انهن کي
امان جو پروانو لکي ڏنو، ۽ مضبوط انجام سان دلچاءِ
ڏيئي ڇڏيائين ته: اهڙيءَ طرح بندوبست ڪيو، جيئن اسان جا
قيدي آزاد ٿين؛ ۽ جيڪڏهن نه ته چين جي حد تائين
ڪافرن کي نه ڇڏيندس، [بلڪ] اسلام جي ترار سان [کين]
ذليل ۽ خوار خراب ڪندس.

اتي عامر بن عبداللہ [حجاج ڏانهن] پيغام موڪليو ته
هند جو ملڪ منهنجي حوالي فرما. حجاج چيو ته تون طمع
ٿو رکين، ليڪن نجومين حساب ڪري فاصلو ڪيو آهي،
۽ مون پڻ ڪٿو وڌو آهي، ته هند جو ملڪ
امير حماد الدين محمد بن قاسم ثقفی جي هٿان فتح
ٿيندو [۹۳].

(۱۳۱)

عمادالدين محمد بن قاسم [بن محمد بن حڪم]

بن آبي عقيّل ثقفِي جو والي ٿيڻ

ڏهن ۾ تصرف ڪندڙ ۽ روايتن جا تفسير ڪندڙ هيئن
 ٿا چون ته: جڏهن دارالخلافت طرفان سنڌ جو ملڪ حجاج
 بن يوسف ثقفِيءَ جي حوالي ٿيو، تڏهن محمد بن قاسم کي
 جو سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ ۽ پڻ ناني هو ۽ حجاج
 جي ڌيءَ سندس گهر ۾ هئي. هند جو گورنر مقرر ڪيائين:
 هن جي عمر سترهن سال هئي. انهيءَ امارت جي مبارڪ باديءَ
 ۾ حمزه بن بيهض الحنفي هي شعر چيو:

إِنَّ الشُّجَاعَةَ وَالسَّمَّاحَةَ وَالنَّهْيَ

لَمُحَمَّدَ بْنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ

قَادَ الْجَيُوشَ لِسِتِّعَ عَشْرَةَ حِجَّةً

يَأْفُرُ أَبَ ذَالِكَ سُوْدُودًا مِّنْ مَّوَالِدِ

[بيشڪ محمد ابن قاسم ساڻ خاص،

آهي سڃا، عقل ۽ رعايت ڀروري.

سترن ورهين جي عمر ۾ سردار ٿيو،

ڪڏي نه آ ويجهي ڄمڻ کي سروري!]

ابوالحسن مَدائِنِيءَ بيشُر بن خالد کان روايت ڪئي
 آهي ته: بُدَيْل جي قتل ٿيڻ کان پوءِ حجاج، خليفه وقت

(۱۳۲)

وليد ڏانهن هڪ خط لکيو، جنهن ۾ هندستان جي فتح ڪرڻ جي اجازت گهربائين. خليفي لکيو ته: ”اها جاهل قوم آهي، ۽ ملڪ تمام پري؛ ڀڻ لشڪر ۽ لڙائي جي هٿيارن وغيره جي تياريءَ ۽ بندوبست تي وڏيون رقمون خرچ اينديون ۽ [بيت المال تي] گهڻو بار پوندو، جا گالهه نهايت خراب آهي ۽ [هي معاملو] نمائڻ گهرجي؛ ڇو ته جڏهن به لشڪر وڃي ٿو ته مسلمان هلاڪ ٿين ٿا؛ تنهنڪري ڪا مصلحت سوچڻ“ [۹۴].

حجاج جو خط.

پوءِ حجاج ٻيو دفعو خط لکي واضح ڪيو ته: اي امير المؤمنين! ڪيترو وقت گذري ويو آهي ته مسلمان قيدي، ڪافرن جي هٿن ۾ گرفتار ٿيل آهن، ۽ اسلام جو لشڪر هڪ ڀيرو شڪست کائي چڪو آهي، جنهن جو بدلو وٺڻ ۽ مسلمانن کي آزاد ڪرڻ ضروري آهي؛ ۽ خط ۾ جيڪو ارشاد ٿيو ته [اها] ولايت پري آهي ۽ لشڪر جي تياري ۽ انتظام ۾ بيڻائي رقم خرچ ٿيندي، [تنهن لاءِ عرض] ته اسان وٽ تياري ۽ هٿيار وغيره ڪجهه [اڳيئي] موجود آهن ۽ گهڻو تفاوت ڪونه ٿيندو، ۽ جيڪڏهن ڪو خرچ، بار ۽ تڪليف ٿئي ته [انهيءَ لاءِ] آءٌ جوابدار ٿو ٿيان ته دارالخلافت جي خزاني مان هن لشڪر تي جيتري رقم خرچ ٿيندي ته انهيءَ کان

(۱۳۳)

ٻيٽي-ٽيٽي رقم خزاني ۾۔ شال خدا تعاليٰ انهيءَ کي آباد رکي۔
داخل ڪرائي ويندي؛ انشاء اللہ تعاليٰ.

دارالخلافت ۾ خط جو پهچڻ ۽ لشڪر لاءِ هندستان

جي سفر جي اجازت وٺڻ.

جڏهن هن خط خليفن جي مطالعي جو شرف حاصل ڪيو، تڏهن اجازت جو فرمان جاري ٿيو. (حجّاج جو ٻيهر عرض ڪرڻ؛) تنهن تي حجّاج وري ٻيهر عرضداشت موڪلي ته: جنهن صورت ۾ اجازت جي فرمان مان مُشترَف ٿيو آهيان، ته هاڻي شام جي سردارن مان ڇهن هزارن کي حڪم فرمايو ته جنگ جي هٿيارن ۽ ٻئي پوري ساز سامان مان هن لشڪر ڏانهن روانا ٿين؛ [اهي ماڻهو اهڙا ناليوار هجن] جن مان لڙائي وقت، هر هڪ جو نالو مون کي معلوم هجي، ۽ هو مون سان موافق ٿي رهن، ۽ لسڙائي کان منهن نه موڙين [۹۵].

حجّاج جو شام ڏانهن لڪڻ.

ابوالحسن [مدائني]، اسحاق بن آيتوب کان روايت ڪئي ۽ چيائين ته: حجّاج جي لشڪر تي شام جي رئيسن جي نرزندن مان اهڙا ڇهه هزار ماڻهو جن جا پيءُ ماءُ جيئرا هئا، ۽ پوري تيار ڪري ٿي سگهيا، ۽ ناليوار بهادر

(۱۳۴)

جيڪي پنهنجي ننگ ناموس خاطر لڙائي [جي ميدان] ۾ ٻيئي محمد بن قاسم سان وفاداري ڏيکاري ٿي سگهيا، اچي حاضر ٿيا. (روايت:) ابوالحسن کان روايت آهي ته: ڇهه هزار مشهور ناليरा ماڻهو آيا، انهن مان هڪڙي ماڻهو حجتاج جي اڳيان اچي چيو ته مون وٽ سامان ڪونهي. حجتاج کيس هڪل ڪري چيو ته: مون وٽان نڪري وڃ، نه ته توکي ڪهندس. جنهن تي اهو شامي حجتاج وٽان نڪري وئي ڀڳو. وات تي ٻيا سوار ٿي آيا، جن کانئس پڇيو ته: هن تيزيءَ سان ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ چيائين ته مون وٽ پورو سامان ڪونه هو [جنهنڪري] حجتاج دڙڪو ڏنو آهي ته توکي سزا ڏيندس. هو کيس موٽائي وٺي آيا، ۽ فرصت وقت چڱي نموني سان پيش ڪيائون ته: جنهن وقت حڪم پهتو ته، [سامان خاطر] دير ڪرڻ جي مجال نه هئي ۽ خدمت جي سعادت حاصل ڪئي ويئي!

جمعي جي ڏينهن حجتاج جو خطبو ڏيڻ.

پوءِ حجاج، جمعي جي ڏينهن خطبو ڏنو ۽ چيائين: ”انّ الايمان ذات دؤل والحرب سجال“ (زمانو ڦرندڙ ۽ به منهن ترار آهي:) ”يَوْمَ لَنَّا وَيَوْمَ عَلِمْنَا“ (ڪو ڏينهن اسان لاءِ آهي ته ڪو ڏينهن اسان جي خلاف آهي:) جيڪو ڏينهن اسان جو آهي، تنهن ۾ [مخالف] لشڪر کي قيد ڪرڻ گهرجي، ۽ جو ڏينهن اسان جي خلاف آهي، تنهن ۾ تحمل ڪرڻ گهرجي ته

(۱۳۵)

جيئن اسان تي جيڪا نعمت آهي سا وڌي ۽ جيڪو حادثو ٿيو هجي، سو دفع ٿي وڃي؛ [۹۶] ۽ نعمت ڪـنـڌڙ، [ساراهه جي] لائق ۽ بيمثال خداوند عز و جل جا ٿورائتا آهون، سندس تعريف اسان جي زبانن تي جاري آهي؛ ۽ سندس ڪرم ۽ ۽ نعمت ۾ اميدوار آهيون ته پنهنجي ڪامل نعمت هميشه جاري رکي ۽ ڪوبه دروازو اسان تي بند نه ڪري ۽ اسان کي انهيءَ شڪر جو ثواب عنايت ڪري؛ بـدِئـل جي فراق کان ڏک جو آواز هر گهڙي منهنجي دل جي ڪنن ۾ پهچي رهيو آهي ۽ مان لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ (حاضر آهيان، حاضر آهيان) چئي رهيو آهيان؛ خدا جو قسم ته جيڪڏهن عراق ۽ [پرو] جيڪي به منهنجي قبضي ۾ آهي، تنهن جو سارو مال هن ڪم تي خرچ ڪريان ته به جيستائين هيءُ ٽڪو پاڻ تان نه لاهيندس ۽ بدلو نه وٺندس، تيستائين منهنجي غضب جي باهه ڇڏي نه ٿيندي.

محمد بن قاسم کي هند ۽ سنڌ ڏانهن روانو ڪرڻ.

پوءِ حجاج، محمد کي سوار ڪري، گهڻيون هدايتون ڏنيون، ۽ لشڪر کي گهڻي مال سان مضبوط ڪري، هند ۽ سنڌ جي جهاد واسطي مقرر ڪرڻ کان پوءِ حجاج هيءُ شعر پڙهيو:

دَعَا الْحَجَّاجَ فَارَسَهُ بَدِئِلْ

وَقَدْ مَالَ الْعَدُوَّ عَلَيَّ بَدِئِلْ

(۱۳۶)

و شَمَرُ ذَبْلُهُ الْحَجَّاجُ لَمَّا
دَعَاهُ أَنْ يُشَمِّرَهُ بِدَبْلٍ
فَدَابَّتْ الْمَالُ لِيَلْغَارَاتِ حَشْوٍ
بِلا عَيْدٍ يُعَدُّ وَلَا بِيَكْمَلٍ
[سڏيو حجاج کي بدبُل سوار،
جڏهن دشمن بدبُل کي گهريو،
ڪنيا حجاج هن جي سڏ تي وڃي،
پڻ مدد لاءِ واکڻ ڪري ڏيڻو،
هڪ ڀيري مال، مون لئو لئو جنگ،
نه ڳڻيو اهم مون، نه ٿر (اٿر) ٿوريو.]

نهن کان پوءِ، حجاج [محمد بن قاسم کي] چيو ته:
شيراز جي رستي کان نڪري آهستي آهستي منزلون ڪندو،
روانو ٿي، جيئن پورو لشڪر توکي پهچي وڃي [۹۷].

لشڪر جو شيراز پهچڻ

پوءِ محمد بن قاسم چڱي بخت جي مدد سان وڃي
شيراز ۾ اٿو ۽ منزل ڪيائين، جيستائين عراق ۽ شام وارا
هيڏي پهچي ويا. [هوڏانهن حجاج] قلعي جي لڙائي لاءِ

(۱۳۷)

گهر بل سامان جهڙوڪ مَنجَنِيَهَ ٿِيُون، رنجا، آبرون ۽ چِلَنهَو (۱) ڪِشَتي ۾ رکي، ابن مَغِيرَه ۽ خُرَيمَہ کي ڪِشَتي جو نگران مقرر ڪري، کين ٽاڪيد ڪيو تہ جيڪڏهن هنن ٻيڙين کي ڪو نقصان ٿيو تہ انهيءَ لاءِ هو ئي جوابدار آهن، ۽ معاملو سزا تائين پهچڻ نہ گهرجي.

حجاج جو محمد بن قاسم ڏانهن خط.

پوءِ حجاج، محمد بن قاسم ڏانهن هڪ خط لکيو جنهن ۾ ٻڌايائينس تہ: مان خُرَيمَہ ۽ ابن مَغِيرَه کي روانو ڪيو آهي؛ کين حڪم ڏنل آهي تہ ديبل جي آسپاس ۾ اچي توسان ملن، تنهنڪري توکي ٻيڙين جي پهچڻ تائين اتي ترسڻ گهرجي؛ الله جي حفاظت ۽ اسان ۾ روانا ٿيو. فيہ حِفْظَ اللّٰهِ وَعَوْنِہٖ.

(روايت: إسحاق بن آدوب ۽ هيلواث (۲) ڪَلْبِي)

(۱) اصل لفظ ”خفتان“ آهي، هيءُ هڪ ريشم جو جنگي لباس ٿيندو آهي، جنهن ۾ ريشم جو ڪپڙو هڪٻئي مٿان تهر ڪري سببو ويندو آهي. سنڌ ۾ هن کي اڳاڻي وقت ۾ ”چِلَنهَو“ (جهل + تہ يعني چاليهن تهن وارو ڪپڙو) چوندا هئا. (مترجم) (۲) اصل ۾ ”حلوان ڪَلْبِي“ آهي. ”حلوان“ نالو عربن ۾ گهڻو ڪري ڪوٺو آهي. صحيح ”هلوات ڪَلْبِي“ آهي، جو تاريخ طبري (يورپ ايڊيشن جلد ۲، ص ۱۲۷۵) ۾ پڻ فتوحات سنڌ جي سلسلي جو راوي آهي. (ن.ب)

(۱۳۸)

روايت ڪئي آهي ته: حجاج پوري لشڪر جي ضروريات جي تياري ڇڻيءَ طرح ڪئي هئي، بلڪ ڪوشش ڪري ضرورت کان زياده هٿيار ۽ سامان ڏنو هئائين.

آئن جي مدد ڏيڻ.

پوءِ [حجاج] چيو ته: ”توهان جي تياري پوري ٿي چڪي؛ هاڻي چئن سوارن پٺيان هڪ آت وٺو. توهان کي باربردار ڏاڍيون ڏيان ٿو ته جيئن محتاج نه ٿيو ۽ آئن تي زياده بار نه رکو. خدا تعاليٰ کان ڊڄجو، صبر سان سينگاريل رهجو، ۽ جڏهن دشمن جي ملڪ ۾ پهچو [۹۸] ته ڪشادي ميدان ۾ منزل ڪجو، جيئن خلاصا رهو؛ جنگ جي وقت ٽوليون ٽوليون ٿي جدا جدا طرفن کان اچجو، ڇاڪاڻ ته هاڻين جي جنگ ۾ ڪا شيءِ آهي؛ ۽ جڏهن هو حملو ڪن ته هڪ جاءِ تي بيهي تير وسائجو، ۽ برگستان (۱) سامهون ڪري، جهنگلي مرن ۽ هاڻين جهڙيون سيراڻيون ٺاهجو. [هن کان اڳ] درزين ۽ زرهدارن کي حڪم ڏنائين، جن برگستانن جون سيراڻيون^۱ شينهن ۽ هاڻين جهڙيون ٺاهيون، ۽ اهي موڪلي ڏنائين. حجاج جا خط ڇهن هزارن سوارن، ڇهن هزارن آئن ۽ ٽن هزارن سار بردار

(۱) برگستان هڪ هٿيار هوندو هو جو گهوڙن کي جنگ جي ميدان ۾ پهرائيندا هئا، جيئن هو ترارين جي زخمن کان محفوظ رهن. (مترجم)

(۱۳۹)

بُخْتِي اُن سميٽ شيراز پهتا. محمد بن قاسم خط پڙهيا.
[انهي وقت] هجرت کي ۹۲ سال گذريا هئا (۱).

محمد بن قاسم جو مڪران پهچڻ.

خبرن جي مصنفن ۽ تاريخ جي مؤلفن، عبدالرحمان بن عبدربه (۲) کان هن طرح روايت ڪئي آهي. ۽ انهيءَ عبدالملڪ بن قيس کان روايت ڪئي، جنهن چيو ته: محمد بن قاسم جڏهن مڪران پهچي، محمد [بن] هارون سان ملاقات ڪئي، تڏهن آءُ ان سان گڏ هوس: محمد [بن] هارون هن سان پيادو هلڻ لڳو، [پر] محمد بن قاسم، محمد [بن] هارون کي سوار ڪيو ۽ اچي منزل وٽ پهتا. پهچڻ تي هن [محمد بن هارون] گهڻو سحر، تحفا ۽ سوکڙيون موڪلي چيو ته محمد بن قاسم هن نرمي ۽ تواضع ڪري نالو پيدا ڪيو آهي، ۽ انهيءَ ئي تياري، سامان، عقل، استقلال، هنر ۽ دانائيءَ سان سنڌ ۽ هند جو ملڪ فتح ڪندو.

(۱) غالباً مراد ته گذرڻ وارا هئا. حقيقت ۾ سال ۹۲ هجري جو اڌ مهس گذريو هوندو، ڇاڪاڻ ته جيئن اڳتي هلي معلوم ٿيندو، سال سن ۹۳ هجري جي محرم مهيني ۾ ته محمد بن قاسم ديبل پهتو هو. (ن-ب) (۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”عبدالله“ پ جي پڙهڻي مطابق عبدربه ٿيڻ گهرجي. هن لفظ جي تصحيح لاءِ ڏسو هن کان اڳ حاشيه صنف. [۸۱] ۽ صفحہ [۹۳]. (ن-ب)

(۱۴۰)

محمد [بن] هارون جو محمد بن قاسم سان

گڏجي روانو ٿيڻ.

پوءِ امن منظر بحري نقل ٿو ڪري ته: محمد بن قاسم اٽان آرمائيل ڏانهن روانو ٿيو، ۽ محمد [بن] هارون پڻ هن سان [هلي جو] پڪو ارادو ڪيو. هو اگرچ [۹۹] بيمار هو ته به محمد بن قاسم سان [سفر ۾] رفاقت ڪيائين ۽ رستي جي سختي سبب سندس بيماري وڌي ويئي، ۽ بيماريءَ [جا دورا] کان متاثر ٿيڻ لڳا. جڏهن ارمائيل جي منزل تي پهتو ته سندس عمر پوري ٿي ۽ پيارو ساھ حق تعاليٰ جي حوالي ڪيائين. کيس اتي دفن ڪيائون.

لشڪر جو ارمائيل کان اڳتي وڌڻ.

پوءِ محمد بن قاسم لشڪر وٺي، ديبل ڏانهن روانو ٿيو. انهي وقت جيئسيئند بن ڏاهر، نيرون ۾ هو، تنهن پيءُ ڏانهن لکيو ته: محمد بن قاسم عربستان کان لشڪر وٺي ديبل جي حدن ۾ پهتو آهي؛ [مون کي اجازت ڏيو] ته مان انهيءَ سان جنگ ڪرڻ ويهان؟ ڏاهر، عيلافيمئن کي گهرائي انهن کان صلاح پڇي. عيلافيمئن ڏاهر کي چيو ته: ”محمد بن قاسم، حجاج جو عمزاده آهي. هن مان بهادر لشڪر ساڻ آهي، جي ناليرا بهادر، شريفزادا ۽ جنگي جوڌا آهن، [جن] چونڊ گهوڙن ۽ پورن هٿيارن سان توهان جي لڙڻ واسطي

(۱۴۱)

توجہ ڪيو آهي؛ خبردار! انهن سان سامهون نہ ٿجو، ڇاڪاڻ
تہ هن وقت شام کان هڪ ماڻهو آيو آهي، جنهن ٻڌايو آهي
تہ عرب جي لشڪر جو هڪ-هڪ سوار ڏاهر کان انتقام
وٺڻ لاءِ آيو آهي.“ ڏاهر پٽ کي، انهن سان وڙهڻ کان
منع ڪئي.

حجاج بن يوسف جو فرمان، ارمابيل جي منزل تي

محمد بن قاسم کي پهچڻ.

محمد بن قاسم جڏهن ارمابيل فتح ڪيو، تڏهن حجاج
جو خط ارمابيل پهتو، جنهن ۾ اشارو هو تہ: ديبل جي حد
۾ جڏهن منزل ڪريو. [۱۰۰]، تڏهن منزل تي خبردار رهجو
۽ جڏهن لهو [۽ آرام ڪريو] تڏهن [پنهنجي چوڌاري]
ڪاهي کڻجو تہ توهان لاءِ بچاءُ ۽ پناهه هجي، ۽ گهڻو
ڪري بيدار رهجو، ۽ جيڪو آدمي قرآن پڙهندڙ (حافظ)
هجي، سو هميشه قرآن جي تلاوت ۾ رهي ۽ ٻيا دعا ۾ مشغول
رهن؛ ۽ نهايت ڪوشش مان هوشيار رهجو، ڌيرج کي
پنهنجو سينگار بنائجو، خدا عزوجل جو ذڪر زبان تي
جاري رکجو، ۽ الله تعاليٰ جي توفيق کان مدد گهرندا
رهجو تہ جيئن خدا تعاليٰ توهان کي فتحمند ڪري، ۽
گهڻو ڪري لاَ حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ (۱)
(وڏي ۽ بزرگ، الله تعاليٰ جي امداد کان سواءِ ٻي
ڪابه واھ ۽ قوت ڪانه آهي)، جي قول کي پنهنجي واهر ۾

(۱) هي آيت ڪانھي. آيت صرف ”لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ“ آهي.

(۱۴۲)

ڪم آڻجڻ ۽ جڏهن ڊيبل جي حد ۾ پهچو، تڏهن ٻارهن وال وٺي، ڇهه وال اونهي ۽ ڇهه وال اوچي ڪاهي کڻي، جڏهن دشمن جو مقابلو ڪريو ته خاموش رهجو، اگرچ دشمن نڪرڻ هڻي بيهودي ٻڪرات ڪن ۽ جنگ تي منبري ٻيڻ ته به جيستائين مان حڪم نه ڏيان، توهان جنگ نه ڇڏيو ۽ منهنجي خطن مان احوال معلوم ڪيو، ۽ جيڪا صلاح مان ڏيان، اها چڱي سمجهي انهيءَ تي عمل ڪيو ته انشاءَ الله تعاليٰ توهان جو مشڪل حل ٿيندو.

عرب جي لشڪر جي تياري ۽ حجاج جو خط پهچڻ

پوءِ [محمد بن قاسم] جڏهن ارمابيل کان اڳتي روانو ٿيو، تڏهن [محمد بن] مُصْعَب (۱) بن عبدالرحمان کي لشڪر جي مقدمه (مهڙ) تي مقرر ڪيائين؛ جڏهن بن زحر الجعفي کي ساقم (پڇاڙي) تي ڪيائين، عطيه بن سعد العوفي کي ميمند (سڄي) تي مقرر ڪيائين. موسيٰ بن سينان [۱۰۱] بن سلّام الهذلي کي ميسر (کٻي) تي ڇڏيائين؛ باقي هوشيار، ترار

(۱) اصل ۾ ”صاحب“: صحيح ”مصعب“ آهي، جيئن اهو ساڳيو نالو فتحنامه ۾ ۱۴۶، ۱۵۵، ۱۷۴ ۽ ۱۸۰ صفحن تي آيو آهي، مگر انهن سمورن صفحن تي ”مصعب بن عبدالرحمان“ آهي ۽ صحيح محمد بن مصعب بن عبدالرحمان آهي، جيئن ته بلاذري (فتوح البلدان ص ۴۲۸) جي روايت ۾ آهي ته: بَعَثَ مُحَمَّدُ بْنُ الْقَاسِمِ، مُحَمَّدُ بْنُ مَصْعَبِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الثَّقَفِيِّ إِلَى سُدُومَانَ. (ن-ب)

(۱۴۳)

جا ڏٺي ۽ خاص ماڻهو قلب (وچ) ۾ پنهنجي اڳيان ڪري
اڳتي وڌيو، ۽ نيٺ جمعي جي ڏينهن سن ۹۳ هـ جي محرم
مهيني ۾ [اچي ديبل پهتو] ۽ ٻيڙا ۽ هٿيار پڻ انهيءَ ڏينهن
خيريه بن عمرو ۽ ابن مغيرة جي [نگراني هيٺ] کيس
پهتا. هنن حجاج جا خط کيس ڏيئي، جنگ لاءِ گاهي ڪوٺڻ
جي صلاح ڏني. انهن خطن ۾ لکيل هو ته: تنهنجي خدمت
۾ مکيه ماڻهو مقرر ڪيل آهن: هڪ عبدالرحمان بن سُلَيم^۱ (۱)
الڪَلْبِي، جنهن جي بهادري ۽ مردانگي ڪيئي دفعا آزمائي
ويئي آهي، ۽ ڪوبه دشمن جنگ ۾ سندس مقابلو ڪري نٿو
سگهي، ٻيو سُفْيَان بن الزَبْرَد، جو دانائيءَ ۾ يگانو ۽ عقل
۾ امين ۽ پاڪدامن آهي، ۽ بن برك الكلبي، جنهن
اسان کي مشڪلات ۾ مدد ڪئي آهي ۽ عزت جو لائق ۽
راستگو آهي، ۽ جا مصنعت سندس حوالي ڪئي ويندي ۽
ان ۾ فرمانبرداريءَ جا شرط ٻڌا آئيندو، ملامت کان پاڪ
آهي، ۽ حجاج جو هميشه مددگار رهيو آهي؛ ۽ جراح
بن عبداللہ، جو تجربڪار مرد آهي يعني جنگ آزمائيل اٿس
۽ فضيلت وارن تي ترجيح رکي ٿو، مجاشع بن سُوءَيد
آزادي: اهي سڀ منهنجا اعتماد جوڳا صلاحڪار آهن، ۽
ڪنهن به هڪڙي کي ٻئي کان وڌيڪ امين ۽ پاڪدامن
نٿو سمجهان؛ مون کي اميد آهي ته هو توهان مخالفت
۽ دشمن سان ساز باز نه ڪندا، ۽ هن سڄي جماعت سان جن

(۱) فارسي متن ۾ ”مسلم“ جو صحيح نه آهي. ڏسو آخر ۾ حاشي.
ص [۱۰۲] (نـب)

(۱۴۴)

جو ذڪر خط جي شروع ۾ ٿيو آهي، مون کي ڪوبه ماڻهو
خُريّم بن عمرو کان وڌيڪ پيارو نه آهي، ڇاڪاڻ ته هو
مردانو ۽ شيردل آهي؛ جنگ جي وقت بهادر [۱۰۲] [رهڻ ٿو]
۽ ڳڻتيءَ ۾ نٿو پوي؛ هو چوند ماڻهن مان آهي ۽ عزت جي
لائق؛ ۽ پيءُ ڏاڏي کان وٺي مخلص ۽ سچو آهي، ۽ جڏهن
خُريّم توسان همراھ آهي ته پوءِ مون کي ڪوبه ڊپ نه
آهي، ڇاڪاڻ ته هو سهڻين عادتن ۽ وڻندڙ اخلاقن سان
سينگاريل آهي، ۽ ڪنهن به مخلوق کي تنهنجو مخالف
ٿيڻ نه ڏيندو؛ هن کي پاڻ کان پري نه ڪڍڻ ۽ هن
خط پڙهڻ کان پوءِ، جيستائين جيڪي وهي واپري رهيو
آهي، سو [اسان ڏانهن] پورو ڪولي نه لکين، تيستائين ڪاڏو
پيتو نه کائج.

حجّاج جو امير محمد بن قاسم سان ڏاڍو پيار هو؛
سندس انتها محبت ۾ ڪيئي دفعا خيرانون ڏيندو هو ۽ دعائون
گيرندو هو. بڪر بن وائيل ۽ عدیل بن فرخ (۱) محمد
جي دوستن مان هئا؛ انهن سندس پرڀڻ ڏاڍيون قربان ڪيون،
۽ انهن جي بها ۾ پنهنجن زالن ۽ نياڻين جا گهر ڏنا ته جيئن
شبهي کان خالي رهي، ۽ عدیل هي شعر چيو:

مَلَجَتْ بَنَاتِيَّ حَلِيَّهَنْ قَلَمٌ آدَعُ

سِوَارًا وَلَا طَوْقًا وَقَدْ طَا مَذَهَبًا

(۱) اصل ۾ ”فرخ“ مگر صحيح ”فرخ“ آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه ص
[۱۵۳]. (ن-ب)

(۱۴۵)

وَمَا غَرَّني^ الاذانُ حَتَّى كَانَتْما
تُعْطَلُ بِالْبَيْضِ (۱) اَلَا رَايْبُ^ اَرْتَبْنَا
مِنْ اَنْدَرٍ^ وَ اَلْيَافُوتِ مِنْ^ كُلِّ حُرَّةٍ
تَرِي سِمَطَهَا فَوْقَ الْخِمَارِ مُشَقَّبا
دَعَوْنِ^ اَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَلَمَّ^ يُجِيبُ
دَعَاءَ، فَلَمَّ^ يُسْمِعُنِ اَمَّا^ وَلَا اَبَا.

[کسیا مون پنهنجي نياڻن جا گهر، جو تان نه ڇڏير،
ڪنگڻ، ڪنڊال، توڙي سون جا والا.

نه ڀلايو مون کي ڪنن (جي ڳوٺ) به، تان جو ڄڻ،
نه آهن ڳوٺن کي پاڻا ڪي گهر ۽ گها.

۽ هر ورڻهه جون (کنير) دُر ۽ ياقوت سنڊيون،
لڙهيون، جي مڙهيل تن مٿان جي مٿن ها روا.

ڪيو فرياد تن امير- مومنين کي مگر،
ٻڌائين ڪين، نه چور يائون پوءِ پيءُ ماءُ پنهنجا،
دوراندش حڪيمن ۽ بهتري چاهيندڙ بزرگن،
ابوالحسن کان روايت ڪئي، جنهن چيو ته بني تعمير جي

(۱) فارسي ابيديشن ۾ ”البیض“ ۽ ”یسمعن“ پڙهڻيون آهن. تصحيح
علام استاد عبدالعزيز الميمني طرفان آهي، مترجم، هنن جملي شعرن ۾
مونجهارو سمجهي ان جو ترجمو ڪرڻ مناسب نه سمجهيو ويو- هي ترجمو
بندھ پنهنجي ناقص عقل موجب ڪيو آهي. (ن-ب)

(۱۴۶)

آزاد ڪيل غلام، ابو محمد کان ٻڌم ته: محمد بن قاسم ديبل جي پسگردائيءَ ۾ اچي لٿو، ۽ ڪاهي ڪوٺي، جهنڊا ڪولي، نوبت وڃايائون، جو لشڪر جنهن جاء تي مقرر هو، سو اتي رهيو، ۽ مَنَجَنِيَهَ تائون ٻاهر ڪڍي [۱۰۳] سڏيون ڪيائون. هڪ مَنَجَنِيَهَ تي خاص امير المؤمنين جي هئي، جنهن جو نالو ”عَرُوسَڪَ“ هو؛ هن جي نرصاد جي ميلاب کي پنج سؤ ماڻهو ڇڪيندا هئا، تڏهن هن مان پٿر نڪرندو هو.

ديبل جي وچ ۾ هڪ بلند ۽ وڏو بتخانو هو. انهي جي مٿان هڪ گنبذ هو، جنهن تي پٿر جو ساڻو جهنڊو ٻڌل هو. بتخاني جي اوچائي چاليهه وال هئي؛ گنبذ پڻ چاليهه وال اوچو هو. انهيءَ جهنڊي جي ڊيگهه هن طرح هئي، جو انهيءَ جهنڊي کي چار بيرقون (۱) هيون، ۽ ڪولن تي هر هڪ بيرق هڪڙي هڪڙي طرف پکڙجي ويندي هئي، ۽ بيرق جي چوٽي بئرجن جي لڙڪن وانگيان ٿي بيهندي هئي. اسلام جي لشڪر ڏسڻ شرط، قلعي وارا بتخاني جو جهنڊو ڪولي لڙائي لاءِ سامهون ٿيا، ۽ اسان کي [اندر وڃڻ جي] اجازت نه ٿي (۲).

اهڙيءَ طرح ست ڏينهن گذري ويا. هر روز خطا ايندو هو، ۽ ترسڻ جو حڪم ٿيندو هو. آخر انهن ڏينهن اجازت جو پروانو آيو. محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪري حملو ڪيو، جنهنڪري قلعي وارن وڃي قلعي ۾ پناهه ورتي.

(۱) اصل عبارت: چهار زبانه. (۲) هيءُ ٻئي تعبير جي غلام ابو محمد جو چوڻ آهي، جيئن مٿين سلسلي مان ظاهر آهي. (نسب)

(۱۴۷)

اوجتو هڪ برهمڻ قلعي جي اندران ٻاهر آيو، ۽ امان گهري ڇيائين؛ شا ايمير عادل سلامت رهي! امان! جي نجوم جي ڪتابن ۾ هن طرح حڪم آهي ته: سنڌ ملڪ، اسلام جي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو ۽ ڪافر شڪست کائيندا؛ پر هي بتخاني جو جهنڊو طلسم آهي، ۽ جيستائين بتخاني جو جهنڊو برقرار آهي، تيستائين هيءُ قلعو هٿ آڻڻ امڪان کان ٻاهر آهي؛ تنهنڪري هن بتخاني جي چوٽيءَ ٻاهر جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جيئن سندس جهنڊو ذرا ذرا ٿي وڃي، ۽ فتح حاصل ٿئي [۱۰۴].

جَعَوْنَدَه (۱) جو منجنيق سان بتخاني جي جهنڊي کي ڀڄڻ.

پوءِ محمد بن قاسم، جَعَوْنَدَه السلمي^۱ منجنيق تيءَ کي گهرائي چيو ته: ”بتخاني جو هي جهنڊو ۽ بيرق منجنيق جي پٿر سان ڀڄي سگهندو؟“ جيڪڏهن ڪيرائيندين ته توکي ڏهه هزار درهم انعام ڏيندس.“ جَعَوْنَدَه چيو: ”هيءُ دارالخلافت جي خاص منجنيق [آهي] جنهن کي ”عروسڪ“ چون ٿا، جيڪڏهن هن مان ٻه گز ڪپيا ويندا ته مان ٽن پٿرن سان جهنڊو ۽ بيرق ڪيرائي، بتخاني جي چوٽي ڀڄي وڃهندس.“ محمد بن قاسم چيو ته: ”جيڪڏهن ٻيٽر سان بتخاني جي

(۱) اصل ۾ هن جاءِ تي توڙي اڳتي ”جعوبه“ آهي، جو نالي عربن ۾ غير معروف آهي. تصحيح علامه استاد عبدالعزيز الميمني طرفان آهي، جنهن جي تصحيح مطابق هر جڳهه ”جَعَوْنَدَه“ لکيو ويو آهي. (نڌ)

(۱۴۸)

چوئي ۽ جهنڊو پڇيندين ته توکي ڏهه هزار درهم انعام ڏيندس؛ پر جيڪڏهن منجنقي برباد ڪرين ۽ بتخاف به نه ٿوڙين ته پوءِ ڪهڙو شرط آهي؟“ جڏوڏهه چيو ”جيڪڏهن [نشانئي] گسي ته پوءِ جڏوڏهه جو هٿ ڪپي ڇڏجو.“ محمد بن قاسم، مَلِڪُ الْأَمْرَاء (اميرن جي بادشاهه) حجاج بن يوسف ڏانهن خط لکيو، جنهن ۾ جڏوڏهه جا شرط داخل ڪيا. نائين ڏينهن ڪرمان طرفان جواب پهتو، فرمان ۾ به ساڳيو شرط لکيو ويو هو. [وڌيڪ] لکيائين ته: جڏهن جنگ لاءِ اڳتي وڌو ته مناسب ائين آهي ته سڄ کي پئي ڏيو، جيئن دشمن کي چڱي طرح ڏسي سگهيو؛ ۽ جنگ جوڻ جي پهرئين ڏينهن الله تعاليٰ کان امداد ۽ اعانت گهرجو، سنڌ جو ڪوبه ماڻهو جيڪڏهن امان گهري ته کيس امان ڏجو، مگر ديبل جي ماڻهن کي ڪنهن به صورت ۾ پناهه نه ڏجو.

پوءِ قلعي جي ڪاهن مان هڪ ماڻهو نڪري آيو ۽ چيائين ته: اسان جڏهن به پنهنجي ڪتاب مان نتيجو ڪيندا هئاسون، تڏهن هميشه ظاهر ٿيندو هو ته هند جي بادشاهه جي بادشاهيءَ [جي مدت] پوري ٿي چڪي آهي، ۽ مسلمانن جو دور اچڻو آهي. [تنهنڪري] قيدن کي اسلامي لشڪر جي اچڻ جي دلداري ڏني پئي ويئي. هينئر پڻ [۱۰۵] امير منهنجي عيال اطفال کي پناهه ڏيئي، اهڙو پروانو لکي ڏئي ته آءٌ واپس وڃي ڪن تسلي ڏيان. محمد بن قاسم انهيءَ کي امان ڏيئي واپس موڪليو ته جيئن پنهنجا پوءِ لڳ آئي

(۱۴۹)

قيدين جي پاڙي ۾ گڏ ڪري [ويهاريءَ] پوءِ انهيءَ برهمڻ قلعي ۾ وڃي قيدبن کي آزاديءَ جي خوشخبري ڏني، [۽ ٻڌايائين] ته محمد بن قاسم، حجاج جو عمو زاده (۱) [آيو] آهي، ۽ سندس [هٿان] قلعو فتح ٿيندو ۽ توهان کي آزادي ملندي.

عمادالدين محمد بن قاسم جو جَعَوَنده منجنقيءَ

کي پاڻ وٽ سڏڻ.

ٻئي ڏينهن، جو ديبل ۾ رهڻ جو نائون ڏينهن هو، جيئن سڄ مشرق کان اڀريو، تيئن محمد بن قاسم جَعَوَنده کي گهرايو. هن جتان چيائين انان منجنيق کي ڪيائون. پوءِ لشڪر تيار ڪري، قلعي کي چؤطرف ڦري اچي نير وسايائون. پڻ پنج سؤ رسا چڪيندڙ ماڻهو آڻي بيهاريائون. جَعَوَنده پهريون پٿر اڇلايو ۽ مسلمانن ٽڪير هڻي. پهرئين ئي ٽڪ سان بيرق ڦاٽي پئي ۽ لڪڙي جي چوٽيءَ کان ڌار ٿي ويئي. ٻيو پٿر سڌو بيهاري، ٽول ڪري بٽخاني جي چوٽيءَ تي هنيائين، ۽ چوٽي ڀڄي پئي. [بس پوءِ] جڏهن چوٽيءَ جو گنبذ ٻهي ڀو ۽ جادو جا طلسمات پريشان ٿي ويا، تڏهن ديبل حيران ٿيا. [هوڏانهن] خداوند عزوجل جي حڪم سان قلعو ٻه اچي پٽ پيو.

محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪيو. پهرئين

(۱) اصل ۾: ابن عمر حجاج

(۱۵۰)

جَهْمُ بن زَحَرُ الْجُعْفِيّ ڪي مشرق ڏانهن مقرر ڪيائين،
عطاءُ بن مالڪ القيسيءَ (۱) کي اولھ ڏانهن بيهاريائين،
نباتہ (۲) بن حَنْظَلَه ڪلابيءَ کي اتر جي ديوار کان جنگ
[۱۰۶] جو حڪم ڏنائين، عَوْنُ بن ڪَلَيْب (۳) درمشتيءَ کي
ڏکڻ جي برج تي ڪڙو ڪيائين، ۽ ذڪْوَانُ بن عَلْوَانُ
البڪريءَ (۴)، خُرَيْمُ ۽ ابن مُغِيرَه کي قلب (لشڪر جي وچ)
۾ رکي، بصره جا هڪ هزار جنگي مرد سندن ڪمان هيٺ
رکيائين. پوءِ جنگ جو نغارو وڃايائون. پهريون پهريون
ماڻهو جيڪو قلعي تي چڙهيو، سو (شهر) ڪوفي جو صدي بن
خريمه (۶) [نالي] هو. ۽ تنهن کان پوءِ بصره جو عِجْلُ بن

(۱) اصل متن ۾ ”المسي“ آهي جو صحيح نَوُ نظر اچي: غالباً اهو
لفظ القيسي يا القيني جي بگڙيل صورت آهي. غور ڪرڻ گهرجي.
(۲) (نڊب) فارسي ايڊيشن ۾ ”بنانة“ آهي. ن جي پڙهڻي ”نباتہ“
آهي جا صحيح آهي. (۳) هي پڙهڻي فارسي ايڊيشن مطابق آهي، مگر
مشڪوڪ آهي. مختلف نسخن ۾ مختلف بگڙيل پڙهڻيون آهن. مثلاً:
قلت، تليت، تيسب، قلت. (۴) (نڊب) فارسي ايڊيشن ۾ ”ذڪوان بن
حلوان بکوي“ پڙهڻي ڏنل آهي. جا درست نه آهي ڇو ته ”حلوان“ نالو
عربن ۾ غير معروف آهي. ن توڙي ر جي پڙهڻي ”ذڪوان بن علوان
بکري“ آهي، جا زياده صحيح آهي. پ ۾ آخري لفظ صاف طور
”البکري“ آهي. انهن پڙهڻين جي مدار تي نالو درست ڪيو ويو آهي.
(نڊب) (۶) هن نالي ۾ وڏو شڪ آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه صفحہ [۱۰۷]

(۱۵۱)

عبدالملڪ بن قيس السدي [العبدی؟]: جڏهن اسلام جو لشڪر قلعي مٿان چڙهي ويو، تڏهن ديبلين دروازو کولي امان گهري، جنهن تي محمد بن قاسم فرمايو ته: مون کي امان جو حڪم ڏنائين. پوءِ هٿيار بندن جو ڪوس ٿي ڏينهن جاري رهيو.

جاهين بن برسايد راوت راتو رات قلعي جي ديوار تان ٽپو ڏنو. [هوڏانهن] ڏاهر [بن] ڇـچ گهوڙا ۽ اٺ موڪليا. (۱) جيئن هو ٻاهر نڪتو ته سوار ٿيل هو ۽ پٺي ويو، [تان جو] مهراڻ ندي تي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو، جنهن کي ”ڪارمتي“ چون ٿا، [جا] اڀرنديءَ مهراڻ جي طرف (يا مهراڻ جي اڀرندي طرف) آهي (۲). تڏهن اتان ڏاهر ڏانهن،

(۱) فارسي ايڊيشن جي متن ۾ ”الدميني“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. هي نسبت فتحنامه ۾ ٿي دفعا آئي آهي: هن [۱۰۷] صفحي تي ۽ وري [۱۲۳] ۽ [۲۱۸] صفحن تي. فارسي ايڊيشن ۾ ۱۲۳ صفحي تي ”الدميني“ ۽ ۲۱۸ صفحي تي ”الدمني“ لکيو ويو آهي؛ مگر پڇاڙيءَ ۾ ڏنل توضيحات ۾ ايڊيٽر جي راءِ ۾ هيءُ لفظ ”شايد الدمني يا الدهني صحيح ٿيندو“ (ڏسو فارسي ايڊيشن صفحہ ۲۶۲). هي لفظ نهايت مشڪوڪ آهي، جنهن جي تصحيح مشڪل نظر اچي ٿي. مختلف نسخن جي پڙهڻن تي غور ڪرڻ مان هن لفظ جي عاري شڪل هن طرح بيخي ٿي ”الدمي“ جا متن ۾ رکي وئي آهي. هن جڳهه تي مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ن، پ، ح، الدميني، پ: الدميني، س: الاستي. ”العبدی“ لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۰۷]. (ن-ب) (۲) اصل عبارت: ”چون بيرون آمد و سوار شده بود و ميرفت، بجوي مهراڻ رسيد، بموضع که آنرا کارمستي گویند از جانب مشرق مهراڻ“. ٻن ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۰۷]. (ن-ب)

(۱۵۲)

خير ڏيڻ واسطي، هاڻي روانو ڪيائين. ڏاهر ڇڄيو ته: جاهدبن ٻُڌ ڪٿي پهتو آهي؟ انهيءَ ماڻهو جواب ڏنو: ”ڪارمئي“ يعني ”ڪاري مٽي“ وٽ. [اتي] ڏاهر ڇڄيو ته: تنهنجي مٽي ۾ ڌوڙ پوي شال! بادشاهن جي آڏو برو نالو وٺڻ نه گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ مان بري فال وٺندا آهن. ائين ڇو نٿو چوين ته ”ندمئي“ يعني ”گيل سيمين“ (چاندي واري مٽي) وٽ پهتو آهي.

پوءِ محمد بن قاسم بتخاني ۾ آيو. ڪن ماڻهن بتخاني ۾ پناهه ورتي هئي، ۽ در بند ڪري پاڻ کي ساڙڻ چاهيائون ٿي. در تي جيڪي به ماڻهو هئا، تن کي ٻاهر ڪڍي [۱۰۷] قتل ڪيائون. ست سؤ سڀڻيون ٻانهيون جيڪي بست جي خدمت ۾ رهنديون هيون، تن سڀني کي جڙادار زبورن ۽ زرڻ لباسن سميت گرفتار ڪيائون، ۽ چئن هزارن ماڻهن ۽ ڪي چون ٿا ته چئن سون ماڻهن [قلعي] ۾ اندر اچي انهن جا زبور لاٿا.

جنهن برهمڻ کي محمد بن قاسم امان ڏني هئي، تنهن کي وٺي اچڻ.

پوءِ محمد بن قاسم - جنهن ماڻهو ڪي امان ڏني هئي، تنهن کي وٺي اچڻ جو حڪم ڪيو. جڏهن آيو هو، تڏهن سندس چوڻ تي مسلمان زالون ۽ مرد جيڪي قيد ٿيل هئا، جيڪي سرفنديپ جي پيڙين مان گرفتار ٿيا هئا، يا جيڪي بڏيل جي لشڪر جا ماڻهو قيد ڪيا ويا هئا، تن سڀني کي ٻاهر آڻي آزاد ڪيائون. پوءِ جيڪو لشڪر ديبل جي قلعي ۾ هو، تنهن کي

(۱۵۳)

اتي ئي قائم رکي، اها جماعت [پڻ] ساڻن گڏ مقرر ڪيائين ته جنهن صورت ۾ گهڻو وقت جيل ۾ بند هئا، تنهن ڪري انهيءَ تڪليف جي بدلي ۾ ڪجهه وقت کين آرام ملي، ۽ زماني غدار جي هٿ کان ڪجهه وقت آسودا رهن؛ [پر] کين گهرجي ته قلعي جي حفاظت ۾ نهايت ڪوشش ڪندا رهن.

قبله نالي جيل کي وٺي اچڻ.

ديبل جي قيدين جي مٿان مهترائج جو پٽ قبله (۱) نالي هڪ شخص مقرر هو. هو نهايت داناءُ، هوشيار ۽ هندستان جو اديب، ماهر لکندڙ ۽ چڱو علم وارو هو، ۽ بديلي جو لشڪر خواه سرانديپ جاقيدي سندس نگرانيءَ هيٺ هئا. [محمد بن قاسم انهيءَ کي] گهرائي سزا ڏيڻ جو حڪم ڪيو. هن چيو ته، ”اي امير، اسلامي قيدين کان [۱۰۸] ڀڄ ته مون ساڻن ڪيئن گذاريو آهي، ۽ [ڪيئن] سندن آرام ۽ تخفيف ۾ بيحد امڪان ڪوشش ڪندو رهيو آهيان؛ جڏهن صاحب جي اڳيان اها حقيقت روشن ٿئي ته پوءِ مون کي ڪهڙو ڪان معافي ڏئي.“

محمد بن قاسم جو ترجمان کان پڇڻ.

پوءِ محمد بن قاسم ترجمان کان پڇي چيو ته کانئس

(۱۵۴)

پڇ ته: ”قيدین سان تو ڪهڙي مهرباني ڪئي آهي؟“
هن چيو ته: ”[خود] قیدین کان پڇا ڪريو ته پاڻهي هن حال
جي ڪيفيت ۽ هن ڳالهه جو انداز اسير کي معلوم ٿي ويندو.“

قيدین کان حال پڇڻ.

محمد بن قاسم قیدین کي حاضر ڪرائي، کائن پڇيو ته:
”هي قبله جيلر توهان سان ڪهڙي همدردي ۽ رعايت ڪندو
هو؟“ جنهن تي سڀني گڏجي چيو: ”اسان سندس شڪر گذار
آهيون. هن اسان جي همدرديءَ ۾ ڪي به باقي نه ڇڏيو.
هميشه اسان کي اسلام جي لشڪر پهچڻ جي دلداري ڏيندو،
۽ ديبل جي فتح ٿيڻ جو اميدوار ڪندو رهيو.“ محمد بن قاسم
هن کي اسلام آچي کيس اسلام جي عزت سان مشرف فرمايو
۽ هو شهادت جو اقرار ٿيو (۱)، [جنهن تي] هن کي انهيءَ
نواب جي حوالي ڪيائين، جو ديبل تي مقرر فرمايو هئائين،
انهيءَ لاءِ ته ملڪ جي مصلحتن ۽ آمدني ۽ خرچ جي حساب
ڪتاب چڪاس ۾ سندس حاضري اعتبار جوڳي سمجهي وڃي؛
۽ حميد بن وداع النجدي کي اتي جو گورنر مقرر
ڪري، انهيءَ ملڪ جي امارت جا ننڍا وڏا حق کيس عطا
ڪيائين [۱۰۹].

(۱) يعني الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۽ رسول ڪريم جي رسالت جي
شاهدي ڏنائين. (مترجم)

(۱۵۵)

ديبل جي غنيمتن، غلامن خواه روڪڙ مان

پنجون حصو وصول ڪرڻ.

تاريخ نويسن حڪيم بن عروءَ کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: هن پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان روايت ڪئي، ته جنهن برهمڻ امان گهري هئي، تنهن جو نالو سوديو (۱) هو: پنهنجي ڏاڏي چيو ته، مون انهيءَ کان ٻڌو ته: جڏهن ديبل فتح ٿيو، ۽ مسلمان قيدي آزاد ٿيا، ۽ غلام ٻاهر ڪڍيائون، تڏهن محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته، غنيمتن مان پنجون حصو ڪري خزاني ۾ پياريو وڃي؛ جنهنڪري ديبل جو پنجون حصو پورو حجاج جي خزاني جي حوالي ٿيو؛ باقي ارمابيل (۲) جي فتح جون غنيمتون [پوريون] حقداري جي مدنظر تي، سوار ڪي به حصا ۽ آڻ ۽ پيادي ڪي هڪ حصو ڪري [تقسيم ڪيائون] باقي رهيل نقدي، غنيمتون ۽ غلام گڏ ڪري رکيائون: ديبل جي راجا جون به ٿيڙون به هيون، سي حجاج جي خدمت ۾ موڪليائون.

ديبل جي لنگڻ جي خبر راجا ڏاهر کي پهچڻ.

[هن] حڪايت جي راوي حڪيم کان نقل ڪيو آهي ته: جڏهن ديبل جي فتح جي خبر راجا ڏاهر [بن] ڇچ کي پهتي ته ديبل اسلام جي لشڪر جي هٿ آيو، ۽

(۱) پ، ن، ب، ح، سود ديو. (۲) ن، ب، س: ارمن بيله. پ: ارمابيل: ڪ: ارمابيله.

(۱۵۶)

ديبل جو حاڪم (۱) ڀڄي جيئرسينھ وٽ نيرون ڪوٽ هليو ويو، ۽ [انهي ماڻهوءَ] شامين ۽ عربن جي بهادريءَ ۽ دليريءَ جون خبرون کيس کولي کولي ٻڌايون، تڏهن ڏاهر نيرون ڪوٽ ڏانهن جيئرسينھ کي خط لکيو ته هن خط پڙهن شرط هڪدم مهراڻ ندي ٽپي. برهمڻاباد قديم ۾ اچي ۽ ڪوٽ نيرون تي شمعي کي مقرر ڪري، کيس قلعي جي حفاظت جو تمام گهڻو لاکيد ڪري [۱۱۰].

محمد بن قاسم جو ارمابيل (۲) ۾ منزل ڪرڻ.

(ٻوڙ محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائيءَ جو ارادو ڪيو، ڇاڪاڻ ته کيس انهيءَ رستي کان ڪوٽ نيرون وڃڻو هو. جڏهن منزل تي پهتو ته کيس راجا ڏاهر جو خط پهتو، جو هن لکيو هو) (۲).

راجا ڏاهر جو خط.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ذِي الْوَحْدَانِیَّةِ وَ رَبِّ سِیْلَانِجِ
(هيڪڙائي واري وڏي ۽ سيلانج جي رب الله جي نالي سان؛) هي خط آهي سنڌ جي بادشاهه، هندستان جي راجا، بر ۽ بحر جي حاڪم ڏاهر بن چچ جي طرفان؛ مغرور

(۱) اصل فلزي متن ۾: راي ديبل، پ، م، س، ڪ: ملڪ ديبل.
(۲) ن، ب، س: ارڻ بيله؛ پ: ارمابيل؛ ڪ: ارمابيله. (۳) هي سڄو عنوان ۽ بيان اسان ارادتا ڏنگين ۾ رکيو آهي ۽ بالڪل بي معنيٰ آهي، جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۱۱]. (ن-ب)

۽ ٺڳيل محمد بن قاسم ڏانهن، جو ڪوس ۽ لڙائيءَ جو ايترو شوقين ۽ بيرحم آهي جو [خود] پنهنجي لشڪر تي به رحم نٿو ڪري، ۽ سڀني کي برباديءَ جي اوڙاهه ۾ اڇلايو اٿس. هن کان اڳ ۾ ٻئي هڪ [عرب] جي مٿي ۾ پڻ اهڙو غرور پيدا ٿيو هو، ۽ سياست جو تير کڻي آيو هو، ۽ الحڪم بن ابي العاص (۱) پڻ انهيءَ جسي بيعت ڪئي هئي، ڇاڪاڻ ته دماغ ۾ سوداع هوس نه مان هند ۽ سنڌ کي فتح ڪري هٿ هيٺ آڻيان. اسان جو هڪ - ۽ ادنيٰ درجي جو ٺڪر [فقط] شڪار ڪرڻ جي طريقي سان ديبل ويو، ۽ کيس ڪٽائين، ۽ سندس مارو لشڪر ڀڄي ويو. هاڻي اهو ساڳيو سوداع محمد بن قاسم جي دماغ ۾ وڌي ويو آهي، ۽ نيٺ پاڻ کي [۱۱۱] ۽ پنهنجي لشڪر کي انهيءَ خودسريءَ جي خيال ۾ ختم ڪندو. جيڪڏهن ديبل فتح ڪيو اٿئي ته اهو نه مضبوط قلعو آهي، ۽ نه اتي ڪنهن طاقت واري لشڪر سان مقابلو ڪيو اٿئي. اها هڪ اهڙي جڳهه فتح ڪئي اٿئي، جتي [فقط] واپاري ۽ ڪارخانيدار رهن ٿا. جيڪڏهن انهن ۾ ڪو مشهور معروف ماڻهو هجي ها ته توهان جو ڪو نشان نه ڇڏي ها. جيڪڏهن راجا جيسينده بن ڏاهر کي - جو روءِ زمين جي بادشاهن تي غالب، وقت جي زبردستن کان انتقام وٺندڙ، راهين ۽ ڪشمير جي راجا جو مٿ ۽ ٿاڻي، نوبت، جهنڊي ۽ چٽ جو مالڪ، جنهن

(۱) هن جاءِ تي جملي نسخن ۾ ”ابو العاص بن الحڪم“ آهي. ڪيل

تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۱۱]. (نٻ)

(۱۵۸)

جي دربار جي چائنٽ تي هندستان جا راجاڻون سر رڳڙي رهيا آهن، سڄو هند منڌ جنهن جي حڪم جو تابعدار آهي، توران ۽ مڪران جي ملڪن لاءِ سندس حڪم گهڻي ۽ جو هار آهي، جو سؤ مست هاڻين جو مالڪ ۽ سفيد هاڻيءَ جو سوار آهي، جنهن جي مقابلي ۾ ڪوبه گهوڙو نٿو اچي سگهي، ۽ نه وري ڪو مرد سندس سامهون بيهي سگهي ٿو. اجازت ڏيان ها ته اوهان کي اهڙي سيڪت ڏئي ها جو قيامت تائين وري ڪنهن لشڪر کي سندس حدن جي نزديڪ اچڻ جي مجال نه ٿئي ها. [تنهنڪري] پاڻ کي غرور جي خواب ۾ مبتلا نه ڪر، نه ته تنهنجي عاقبت به اها ٿيندي، جا بُدبُل جي ٿي. توهان کي جنگ ۾ اسان سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانه آهي، ۽ نه اسان جي طاقت کان سلاست موٽي وڃي سگهو ٿا.

ڏاهر جو هيءُ خط جڏهن محمد بن قاسم کي پهتو، تڏهن منشي کي اهو ترجمو ڪري، کيس پڙهي ٻڌائڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ مضمون کان واقف ٿي جواب لکاريائين [۱۱۲].

محمد بن قاسم جو ڏاهر ڏانهن خط.

بسم الله الرحمن الرحيم - هيءُ خط محمد بن قاسم ٽنڀيءَ جي طرفان، جو سرڪشن ۽ مغرورن کان مسلمانن جو بدلو وٺندڙ آهي، ڪافر، جاهل، منڪر ۽ هٽيلي ڏاهر بن چچ برهمڻ غدار ڏانهن، جو بيوفا زماني جي ڦير گهير ۽ ظالم وقت جي غرور تي مغرور ٿيو آهي؛ ان بعد معلوم

هجيست ته نهايت جهالت ۽ بيوقوفي ۽ ڪان جيڪي ڪجهه
 لکيو اٿس، ۽ [جيئن] پنهنجي سست عقل تي مغرور ۽
 مفتون ٿيو آهي، سو پهتو: ۽ جيڪي بيان ڪيو اٿس، تنهن
 جي مضمون کان واقفيت حاصل ٿي؛ ۽ طاقت، حشمت، هٿيار،
 بندوبست، هاڻي ۽ سوار، ۽ لشڪر متعلق جيڪي لکيو
 اٿس، سو ذري پرڏي سمجهيو ويو. اسان جي ماري قوت ۽
 امداد [جو مدار] خدا پاڪ جي ڪرم، تياري ۽ بندوبست
 [۽] بادشاهه جي فضل تي آهي. وَلَا حَوْلَ قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ
 الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ. (۱) فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا (۲) ثُمَّ لَا
 يَنْظُرُونَ (۳) إِنِّي نَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّيَّ وَرَبَّكُمْ (۴)
 وَمَكْرَ اللَّهِ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (۵) وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ
 السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ (۶) كَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً
 كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ (وڏي ۽ زبردست
 الله کان سواءِ ٻي ڪابه قوت ۽ امداد ڪانهي. هو تنهنجي لاءِ رٿون رٿين
 ٿا. پر انهن کي مهلت ڪانه ڏني ويندي. مون الله تعاليٰ تي توڪل

(۱) فارسي متن ۾ فَيَكِيدُوا، ن: فَيَكِيدُوا، جا صحيح پڙهڻي آهي.
 هن عربي عبارت ۾ مختلف آيتون ملائي، مونون مضمون پيدا ڪيو ويو
 آهي. شروع واري جملي ۾ آيت صرف ”قوة الا با الله“ (ڪيف! ربه)
 آهي. ان بعد (۱) آيت يوسف: ر-ا؛ (۲) آيت جو حصو (الانعام: ر-ا)
 (۳) آيت (هود: ر-ه)؛ (۴) آيت (آل عمران: ر-ه)؛ (۵) آيت (فاطر: ر-ه)
 ۽ (۶) آيت (البقره: ر-۳۳). بشڪريه محترم قاضي احمد ميان اختر صاحب.
 (نڊب)

(۱۶۰)

ڪيو آهي، جو منهنجو ۽ توهان جو رب آهي. هنن رٿون رٿيون، هوڏانهن (الله) [پاڪ] ۾ رت رڌي، ۽ الله تعاليٰ سڀني کان سٺو رٿيندڙ آهي. بري رت، رٿيندڙ کي ئي گهرو ڪندي آهي. ڪيتريون ٿوريون ٿوليون الله تعاليٰ جي حڪم سان وڏين ٿولين تي غالب ٿيون، ۽ الله تعاليٰ صبر ڪندڙن سان گڏ آهي.) اڙي عاجز! سوار ۽ هاڻي، ۽ لشڪر تي ڪهڙو ناز ٿو ڪرين؟ هاڻي ته هڪ ذليل سموري سامان ۾ عاجز ۾ عاجز ۽ سڀني رٿن ۽ ٺڳين مان هيٺي ۾ هيٺي چمڙ آهي، جو مچر جهڙي هڪ ننڍي ۾ ننڍي جانور کي ۾ پاڻ کان تڙي نٿو سگهي؛ ۽ جن گهوڙن ۽ سوارن کي ڏسي، هٿ ۾ پيو آهن، اهي الله جو لشڪر آهن (قوله تعاليٰ: (۱) فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ (۱) وَخَيْلُ اللَّهِ وَفَرَسَانَهَا هُمُ الْمُتَنَصِّرُونَ (بیشڪ الله جو لشڪر ئي غالب ٿين ۽ وارو آهي ۽ الله جي گهوڙا ۽ سندن سوار ئي فتحياب آهن). [۱۱۳] تنهنجي بد انعالي، ٻرين عادتن ۽ تڪبر جي ڪري ئي اسان کي لشڪر ڪشي جو معاملو پيش آيو، ڇاڪاڻ ته تو سرانديپ جي مال جون پڙيون روڪي، مسلمانن کي قيد ڪيو. حالانڪ دنيا جي سڀني ماڪن ۾ دارالخلافت جو نبوت جو نائب آهي. جو حڪم جاري آهي ۽ سڀ فرمان بجا آئين ٿا؛ فقط تون ئي سرڪشي ۽

(۱)-(۱) آية قرآن (المائدة: ۸). هي آيه فارسي متن ۾ ”الا ان“ سان شروع ٿئي ٿي، جا صحيح نه آهي؛ ”الا ان حزب الله هم المفلحون“ (المجادلة: ۳) هڪ ٻي جدا آية آهي. (نسب)

(۱۶۱)

شوخي ڪرين ٿو؛ ۽ [پڻ] بيت المال جي خزانن جا اهي مال جيڪي اڳيان حاڪم ۽ گذريل بادشاهه پاڻ تي لازم ۽ واجب سمجهي، ادا ڪندا رهيا هئا. سي [پڻ] تو روڪي ڇڏيا آهن؛ ۽ جڏهن تو پاڻ کي هٿن اٿوڻدڙ خصلتن سان خراب ڪري، خدمت کان انڪار ڪيو ۽ همڙين برين ڳالهين کي جائز سمجهيو، تڏهن دارالخلافت جو فرمان- شال مدائن جاري رهي!- هن طرف پهتو ته مان انهن ڪرتوتن جي بدلي وٺڻ لاءِ تنهنجي لڙائيءَ ڏانهن رخ ڪرمان؛ ۽ جنهن به جاءِ تي منهنجو مقابلو ڪندين اتي خدا تعاليٰ، جو ظالمن کي مغلوب ڪرڻ وارو آهي- جي مدد سان توکي مغلوب ۽ خوار ڪندس، ۽ تنهنجو سر عراق ڏانهن موڪليندس، يا پنهنجي جان الله تعاليٰ جي راهه ۾ قربان ڪندس ۽ هيءَ جهاد [الله تعاليٰ جي] حڪم، ”جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ“ (۱) (ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر)؛ موجب پاڻ تي واجب سمجهي خدا پاڪ جي رضامندي لاءِ قبول ڪئي اٿم، ۽ [سندس] عام احسان ۾ اميدوار آهيان ته اسان کي فتح ڪايمابي عطا ڪندو- انشاء الله تعاليٰ وَ كَتَبَ فِيهِ ثَلَاثٌ وَ تِسْعِينَ (سنه ۹۳ هـ ۾ لکيو ويو) [۱۱۴].

ديمل فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جو

نيزون ڏانهن وڃڻ.

حديث جي راوين ۽ تاريخ بيان ڪندڙن، نَبَاتِد بِن

(۱) سورة التوبة: ر. ۱

(۱۶۲)

حَنَظَلَمَه ڪيلاپيءَ کان آندو آهي ته: ديبل فتح ڪرڻ ۽ بي انداز غنيمتن حاصل ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جي حڪم فرمائڻ تي منجنيقون پيڙن ۾ رکي، نيرون جي قلعي ڏانهن روانا ٿيا. پيڙا انهيءَ پاڻيءَ مان جنهن کي ساڪري جو نارو (۱) چون ٿا، ٿي نيائون، ۽ پاڻ سڀسمر (۲) جي رستي کان ٿي ويا. جڏهن سڀسمر (۲) جي منزل وٽ پهتا ته، اتي حجتاج کان انهيءَ خط جو جواب اچي پهتو، جيڪو پاڻ ديبل جي فتح بابت هن ڏانهن لکيو هئائين.

محمد بن قاسم کي حجتاج جو خط پهچڻ.

بسم الله الرحمن الرحيم - حجتاج بن يوسف کان محمد بن قاسم ڏانهن: ڄاڻڻ گهرجي ته امان جي دل جي ارادي ۽ همت جي تقاضا اهائي آهي ته توکي هر حال ۾ ڪاميابي حاصل هجي، ۽ [انشاء الله تعاليٰ] تون ڪامياب ۽ فستحمند هوندين، ۽ الله عزوجل جي احسان سان دشمن دنيا جي سزا ۽ آخرت جي عذاب ۾ هميشه گرفتار ۽ مغلوب رهندا. [پر]

(۱) فارسي متن جي اصل عبارت: ”نالہ سانکره“ آهي. مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ن، ب: ناله سانکره؛ پ: ساکره؛ ر: دهند ساکره؛ س: دهند ساکره؛ ڪ: هند ساکره.
(۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”سمر“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي مگر انهن ٻنهي جاين تي معتبر نسخن سلا، پ، م، ر، ن جي متفق پڙهڻي ”سمر“ آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي (ن ب).

(۱۶۳)

اهو گمان هرگز نه فچ ته انهن جا اهي سڀ هاڻي، گهوڙا ۽ سامان اسباب نوکي نيٺه ٿيندا. [توڪي] دوستن سان چڱي طرح وقت گذارڻ ۽ هر هڪ جي عزت ۽ احترام ۾ ڪوشش ڪرڻ گهرجي؛ ۽ سڀني کي دلداري ڏيندو رهڻ، چاڪاڻ نه اها ساري ولايت تنهنجي ملڪيت ۾ ايندي، جيڪو به قلعو فتح ٿيندو رهي، نه [انهيءَ مان] لشڪر جي ضروريات جي جيڪا به شيءِ هت اچي، سا [لشڪر جي] خرچ ۽ تياريءَ ۾ صرف ڪڇ، کاڌي پيئي جي گهريل شين کان، جيترو ٿي سگهي، [ڪنهن کي] روڪ ۽ ٽوڪ نه ڪڇ. سُڪر مٿائيءَ جي [پيدا ڪرڻ ۾] حد ۾ حد ڪوشش ڪڇ [۱۱۵]، جيئن لشڪر ۾ اناج سستو رهي، ديبل ۾ جيڪي بچايو ويو آهي، سو به قلعي ۾ ذخيره ڪري رکڻ بدران ماڻهن تي صرف ڪرڻ بهتر آهي، چوٽه ملڪ فتح ٿيڻ ۽ قلعن جو قبضي ۾ اچڻ کان پوءِ رعيت جي آرام ۽ رهاڪن جي دل جوئي جي ڪوشش ڪرڻي آهي، ۽ جيڪڏهن ڪ-ڙمي، ڪاريگر ۽ واپاري آسودا هوندا ته، ملڪ سر سبز ۽ آباد رهندو، انشاءَ الله تعالى۔ ڪتبه فيي العيشريين مين رجب سنة ثلاث و تسعين: (۱) يعني ويهين رجب، سنه ٽيٺانوي ۾ لکيو ويو (۱)۔

(۱۶۴)

ديبل جي خبر ۽ نيرون وارن جو حجاج بن يوسف

کان پروانو وٺڻ:

أَبُو الْوَلِيدِ التَّمِيمِيُّ ڪان هن طرح آئين ٿا، ته هن
جَمْعُونَهُ (۱) بن عتقبة سَلَمِي ڪان روايت ڪئي ته:
جڏهن محمد ديبل فتح ڪري نيرون ڏانهن روانو ٿيو،
تڏهن اسان ساڻس گڏ هئاسون. هنن [نيرون وارن] عرب
جي لشڪر جي شڪست ۽ بديل جي شهيد ٿيڻ وقت،
حجاج سان عهد ڪري پاڻ تي ڍل مقرر ڪرائي ڇڏي هئي.
محمد بن قاسم ديبل کان ڪوت نيرون (۲) ڏانهن جو
پنجويهن فرسنگن تي آهي. ڪاهي، ڇهه ڏينهن پنڌ
ڪري، ستين ڏينهن اچي ڪوت نيرون (۲) جي ٻاهران
پهتو: (۳) پروزي جي پٽ ۾ هڪ چراگاهه آهي، جنهن
کي بلهار [يعني ولهار يا وري] ٿا چون، [انهي
اچي منزل انداز ٿيو] (۳). اتي اڃا مهراڻ جو پاڻي نه آيو

(۱) اصل ”جمعونه“ جو صحيح نه آهي، ڏسو هن کان اڳ، حاشيه ص
[۱۰۵]. (ن.ب) (۲) اصل ۾: حصار نيرون. (۳) - (۳) فارسي متن جي
اصل عبارت: ”مرغزاريت ڪم آنرا بلهار گویند، بزمن بردي“. هن جاء
تي ۽ وري ص ۱۱۷ تي ”بردي“ نالو آيو آهي. هن جاء تي ۾ جي
پڙهڻي ”بروزي“ ۽ ن جي پڙهڻي ”بروي“ آهي. ص [۱۱۷] تي پ:
بروزي ۽ م، ن، ڪ: بروزي. انهن پڙهڻين جي مطابق هي لفظ ”بروزي“
يا ”بروزي. ٿي سگهي ٿو. مگر قديم نسخي پ جي پڙهڻي ”بروي“
آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ اڪثر ڏينهن
۽ گهڻن جي نالن جي آخر ۾ ”ري“ يا ”زي“ آهي. مثلاً ڪلري،
هوسڙي، هٿري وغيره. (ن.ب)

(۱۶۵)

هو جنهنڪري لشڪر اڃ کان دانهون ڪرڻ لڳو. محمد بن قاسم ۾ رڪعتون نماز ادا ڪري جيئن جو عرض ڪيو يٰاَدَايْمُ لِّلْمُتَّحِدِينَ رِزْقًا وَيَاغِيَا ثَابِتِ الْمُسْتَفِيضِينَ اَغِيْثْنِي بِحَقِّ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ (اي پرديشانن جا رهڻا! اي فريادين جا مددگار! بسم الله الرحمن الرحيم جي محابي منهنجي واهر ڪر) تيئن [هڪدم] الله پاڪ جي حڪم سان رحمت جو مينهن وسڻ لڳو. انهيءَ شهر جي آسپاس جيڪي ٻه تلاءُ يا حوض هئا سي سڀ ڀرجي ويا. نيرون وارن ڪوٽ جا دروازا بند ڪري ڇڏيا. سندن سردار ۽ حاڪم شمعي (۱)، ڏاهر ڏانهن ويل هو. محمد بن قاسم لشڪر جي گام جي تنگيءَ کان [۱۱۶] گهڻيءَ ۾ پنڄي ويو. پنجن-ڇهن ڏينهن کان پوءِ شمعي موٽي آيو، ۽ ۾ سردار حجاج جي پرواني سميت موڪلي، مائس گڏ سڏو ۽ گام ۾ روانو ڪري، انهن جي واتان پيغام موڪليائين ته: ”مان خواهه هيءُ سمورو لشڪر ۽ رعيت دارالخلافت جا آهيون، ۽ امير حجاج جي پرواني جي حڪم موجب هتي ٽڪيل [آهيون]، ۽ سندس ٽيڪ، دلداري ۽ قربيت تي قائم آهيون؛ جنهن صورت ۾ مان غير حاضر هوس، تنهنڪري رعيت متردد ٿي دروازا بند ڪيا هئا.“ شمعي [اچڻ سان] ڪوٽ جا دروازا ڪولاراي، ۽ [ماڻهو] لشڪر سان

(۱) جنهن کي ڏاهر، ديبل جي فتح جو ٻڌي، نيرون جو حاڪم مقرر ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. ڏسو مٿي ص [۱۱۰]. (ن-ب)

(۱۶۶)

خرید فروخت ڪرڻ لڳا. محمد بن قاسم، بروري (۱) جي منزل کان، هن [شاهي] جو شڪريو حجتاج ڏانهن لکي، نيرون وارن جي وفاداريءَ ۽ فرمانبرداريءَ جي خبر ڏني. حجاج انهيءَ خط جي جواب ۾ کين هنن جي دلداري ڏيڻ جي ڏاڍي پارت فرمائي، ۽ کين لکائين ته: ”سندن آرام جي هر طرح ڪوشش ڪريو، ۽ کين اسان جي مهربانين جو اميد وار بنايو. الله پاڪ جي احسان ۾ اميد آهي ته تنهنجو قدم مبارڪ جتي به پهچندو [اتي] فتح ۽ ڪاميابي ٿيندي. جيڪو به توکان امان گهري، تنهن کي امان ڏج، ۽ جيڪي به بزرگ ۽ مکيه ماڻهو تو سان اچي ملن، تن کي قيمتي خلعتن سان سرفراز ڪري؛ پنهنجي احسان جي زيربار ڪج ۽ لياقت آهر هر هڪ کي انعام اڪرام ڏيڻ واجب ڄاڻج؛ ۽ عقل کي پنهنجو رهبر بنائج ته جيئن ملڪ جا امير ۽ مشهور معروف ماڻهو تنهنجي قول ۽ فعل تي پورو اعتماد رکن.“

محمد بن قاسم جو پنهنجا اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون ۾ موڪلڻ.

پوءِ محمد بن قاسم پنهنجن خاص ۽ مکيه ماڻهن مان ڪي اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون جي قلعي ۾ موڪليا ۽ چيائين ته: اسان تي قلعي جي دروازن بند ڪرڻ، ڏاڍو [برو] اثر ڪيو، پر جڏهن غير حاضريءَ جو عذر ٻڌو ويو، تڏهن ڪاوڙ ٿري ويئي ۽ توهان ڏانهن مهرباني ۽ عزت جو

(۱) فارسي متن ۾ ”بردي“. هت اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو سٽي

حاشيه ص [۱۱۶]. (ن-ب)

(۱۶۷)

خيال ڪيو ويو آهي: تنهنڪري مقدم الدولة پڻڊرڪو شهندي
(۱) ڪي دلچاءُ ۽ تسلي سان حاضر ٿيڻ گهرجي:
سندس حق ۽ مهرباني ۽ تربيت جي ڪا به ڪسر نه
چڏي ويندي [۱۱۷].

شمعي جو سمر ۽ تحفن سميت محمد بن قاسم جي

خدمت ۾ حاضر ٿيڻ.

ڏينهن، جڏهن صبح صادق اونهاميءَ جي ٻـردي
مان اٿلس جو لباس پوري ظاهر ٿيو، تڏهن شمعي پڻ بي انداز
تحفن ۽ بيپايان نذرانن سان محمد بن قاسم جي خدمت ۾
حاضر ٿي، رضامندي جي خلعت پوري، ۽ قلعي جو دروازو
کولي، محمد بن قاسم جي مهماني ڪيائين، ۽ لشڪر کي
اناج ڪشادو ملڻ لڳو.

محمد [بن قاسم] قلعي تي هڪ گورنر مقرر ڪيو،
۽ ٻڌ جي بتيخاني جي جاءِ تي هڪ مسجد ٺهرائي ۽
بانگ، نماز ۽ امام مقرر ڪيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ،
سيوستان وڃڻ جو ارادو ڪيائين، اهو قلعو، مهراڻ جي
مغربي ڪناري تي جبل جي مٿان آهي. محمد بن قاسم کي
اميد پيدا ٿي ته سارو ملڪ اسلام جي لشڪر جي هٿان فتح
ٿي ويندو، ۽ سيوستان جي انديشي لاهن کان ٻـوءِ موٽڻ
وقت، ڏاهر ڏانهن [وڃڻ لاءِ] درياءَ جي ٽپڻ جي صلاح

(۱) اصل ۾، هت سڀني نسخن ۾ ”ٻهند رڪن سمي“. مگر ص [۱۳۱]
تي ساڳيو نالو سڀني نسخن مطابق ”سمي ٻهند رڪو“ اسان پوئين پڙهڻي
کي ترجيح ڏئي آهي. (ن.ب)

(۱۶۸)

ڪٿي ويندي: شال خداوند ڪريم عربن جي اميد برصواب
فتح منديءَ جا امڪانات ميسر ڪري!

سيموستان ۽ ان جي پسگردائيءَ جي فتح ڪرڻ ۽ قلعي

وٺڻ جي خبر.

محمد بن قاسم، نيرون جو ڪاروبار درست ڪري،
ٺهي ٺڪي، شمني سان گڏ سيموستان ڏانهن رخ رکيو ۽
منزلون ڪندو ٿي ويو. نيٺ وڃي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو
جنهن کي هوج ٿا چون ۽ جا نيرون کان ٽيهن فرسنگن تي
هئي. اتي هڪ شمني رهندو هو جو رعيت جو اڳواڻ هو،
۽ قلعي جو بادشاهه ڏاهر بن چچ جو سوٽ بجهراءِ (۱) بن چندر
نالي هو. اتي سڀني شمينين (۲) گڏجي بجهراءِ ڏانهن پيغام
موڪليو ته: اسان زاهد (۳) ماڻهو آهيون؛ اسان جو دين، اسن
[پسندي] ۽ مذهب، عافيت [پسندي آهي] [۱۱۸]. اسان جي
طريقي ۾ جنگ ۽ ڪوس جائز نه آهي، ۽ خون وهائڻ
جي حق ۾ نه آهيون؛ تون بلند قلعي ۾ ويٺو آهين، ۽ اسين
ٻڃون ٿا ته جڏهن هي ماڻهو ايندا ته اسان کي تنهنجا تابعدار
سمجهي ڦرهندا ۽ اسان جون جانيون ۽ مال کسي وٺندا؛ اسان کي
[هيءُ به] معلوم ٿيو آهي ته کين دارالخلافت ۽ امير حجاج جو

(۱) اصل ۾ هن جاءِ تي، توڙي اڳتي هر جڳهه ”بجهراءِ“ آهي. ترجمي
۾ جڳهه ”بجهراءِ“ ڪري لکيو ويو آهي. (ن.ب) (۲) اصل لفظ:
”سمنين“ (۳) اصل لفظ: ناسڪ

حڪم آهي ته جيڪو به ماڻهو امان گهري تنهن کي امان ڏني وڃي؛ جيڪڏهن [توهان به امان سان] متفق ٿيندا ۽ صلاح قبول ڪري، اسان جي نصيحت وٺندا ته اسان وڃ ۾ واسطو ٿي تنهنجي ۽ پنهنجي لاءِ امان گهرنداسون ۽ هڪٻئي سان پڪو عهدنامو ۽ مضبوط انجام ڪنداسون؛ عرب جا ماڻهو وفادار آهن ۽ جيڪو به قول سندن زبان مان نڪرندو سو پورو ڪندا ۽ ان جي مخالفت نه ڪندا. بجھراءِ سندن صلاح کان انڪار ڪيو، ۽ سندن ڇوڙ ڏانهن ڪوبه توجهه نه ڪيائين. پوءِ محمد بن قاسم هڪ جاسوس موڪليو ته هنن جي طبيعت معلوم ڪري ته هو پاڻ ۾ هڪٻئي سان موافق آهن يا منافق. هن ڏٺو ته ڪي لشڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ٻاهر نڪري آيا آهن. [تنهن تي] محمد بن قاسم رڳستان واري دروازي وٽ اچي لٿو، جو لڙائي لاءِ ٻي ڪا به جاءِ ڪانه هئي، ڇاڪاڻ ته برسات جو پاڻي وڌي ويو هو ۽ اتر کان (۱) سنڌوندي، اول ۾ وهي ويئي هئي (۱).

لشڪر جي سيوستان سان جنگ ڪرڻ.

محمد بن قاسم منجنيقن ڪڙي ڪرڻ ۽ جنگ شروع

(۱)-(۱) فارسي ابيدشن جي عبارت هن طرح آهي: ”جوئي سند وراول روان شد“ پ، ر، ن، ب، س ۾ ”وراول“ جي جاءِ تي ”دراول“ آهي. گمان غالب آهي ته ”دراول“ ۾ ڪاتبن جي غلطي سبب ”ر“ کي ”و“ بنايو ويو آهي ۽ صحيح صورتخطي ”دراول“ هئڻ گهرجي. يعني ”ارل ۾“ اهو بلڪل قريبن قياس آهي، ڇاڪاڻ ته اڄ به سنڌوندي جو پاڻي اڙل يا اڙل کي ڀري ٿو. (نسب)

ڪرڻ جو حڪم ڏنو. شمينين هن (بجھراء) کي گهڻو ئي روڪيو ته: ”هن لشڪر سان تنهنجي ڀڄڻ جي ڀيڻي نه آهي. تون انهن جو مقابلو ڪري نه سگهندين. تنهنجي خود سريءَ ڪري [سڀني جو] جان ۽ مال برباد نه ٿيڻ گهرجي.“ [آخر] جڏهن رعيت جي نصيحت نه ٻڌائين، تڏهن [لاچار ٿي] شمينين، محمد بن قاسم ڏانهن پيغام موڪليو ته: ”سموري رعيت [۱۱۹] جهڙوڪ هاري، ڪاريگر، واپاري ۽ عام ماڻهو، بجھراء کان ڀڄي پري ٿيا آهن ۽ ساڻس بيعت ڪانه اٿن؛ بجھراء کي ايترو ساز سامان ۽ تياري پڻ ڪانهي جو تنهنجو مقابلو ڪري ۽ لڙائيءَ ۾ تو سان هٿ ڳنڍي سگهي.“ اهو پيغام معلوم ڪري اسلام جي لشڪر جي دل وڌي، ۽ محمد بن قاسم رات ڏينهن لاڳيتو جنگ جاري رکي. اٽڪل هڪ هفتي جي مدت اندر قلعي وارن لڙائيءَ مان هٿ ڪڍي ڇڏيو. بجھراء جڏهن ڏٺو ته قلعي وارا تنگ ٿيا آهن، تڏهن [رات جي وقت] جڏهن دنيا ڏامر جهڙي پردي ۾ لڪي ويئي، انهن دروازي ڪسان درياءَ ٽپي، اڪي ڀڄي ويو ۽ وڃي ٻنڌيم (۱) جي حد ۾ پهتو. انهيءَ وقت ٻنڌيم جو راجا ڪاڪو پٽ ڪوٽل (۲)

(۱) اصل لفظ: بوديهه (۲) فارسي متن ۾ ”ڪوٽڪ“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، جا شايد ٻي مطابق آهي. مگر ر، م، ن جي پڙهڻي هت ٿوڙي اڳتي ”ڪوٽل“ آهي ۽ اسان اها اختيار ڪئي آهي. ڪوٽل غالباً سنسڪرت لفظ ”ڪُٽُوهُل“ جي بگڙيل صورتخطي آهي. سنسڪرت ۾ ”ڪُوهُل“ ماڻهو جي نالي طور به ايندو آهي ۽ لفظي معنيٰ اٿس عجيب، ناسور يا داڇسپ. (نسب)

نالي شمئي ڀيڪڙو هو. سندس قلعو ڪڏهن به نهر جي ڪناري (۱) تي سڀيڙي [نالي] هو. ٻڌه جا رهاڪو ۽ انهيءَ طرف جا اگهوان سندس استقبال تي آيا ۽ کيس قلعي جي آڏو اچي لائون.

سيوستان جو هٿ آڻڻ ۽ بجھراءَ جو هليو وڃڻ.

جڏهن بجھراءَ اچي ويو ۽ شمينين اطاعت ڪئي، تڏهن محمد بن قاسم سيوستان جي قلعي اندر آيو ۽ دلجاء ڪري، ڪاروبار مٿان پنهنجا ڪامورا ۽ نائيب مقرر ڪري، پسگردائي سندن حوالي ڪيائين. پوءِ شمينين کان سواءِ، جن ساڻس پڪو عهدنامو ڪيو هو، [پن کان] جتي به سون چاندي ڏنائين، پنهنجي قبضي ڪيائين، ۽ سموري چاندي، زيور ۽ روڪڙ ضبط ڪري، لشڪر جو حق لشڪر کي ڏيئي، باقي پنجون حصو حجاج جي خزانچيءَ جي حوالي ڪيائين، ۽ حجاج ڏانهن فتح جو احوال لکيائين؛ ۽ راءِ زادن (۲) کي مقرر ڪري، غنيمت ۽ غلام موڪلي ڏنائين ۽ پاڻ اتي ترسيو [۱۲۰].

پن-ئن ڏينهن کان پوءِ جڏهن [سرڪاري] پنجن حصن ۽ لشڪر جي حصن [جي تقسيم] کان فارغ ٿيو، تڏهن سيڙي جي قلعي ڏانهن رخ ڪيائين. ٻڌه جو لشڪر

(۱) اصل عبارت: برلب آب ڪنڊ (۲) اصل لفظ ”راوتان“ جنهن جو ترجمو ”راءِ زادن“ ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

(۱۷۲)

۽ سيوستان جو بادشاهه لڙائي لاءِ تيار ٿي پيٺا. محمد بن قاسم، انهيءَ ٽولي کان سواءِ جيڪو سيوستان جي گورنر سان مقرر ڪيو هئائين، سمورو لشڪر وٺي، ڪنڀ جي ڪناري تي بندھان (۱) نالي هڪ منزل وٽ اچي لٿو. آسپاس جا رهاڪو سڀ ڪافر هئا، اسلامي لشڪر ڏسي، سڀني راتاهو ڏيئي، کين منتشر ڪرڻ جو ٺهراءُ ڪيو.

مڪين جو ڪاڪي بن ڪوئل (۲) وٽ اچڻ.

[اها صلاح ڪري:] ٻُٽ (۲) جا مڪي ڪاڪي [بن] ڪوئل (۱) وٽ آيا — (۴) جو ٻُٽيه جا راڻا سندس اولاد مان آهن ۽ جنهن جو وڏو آڪر گنگا جي انهيءَ گهير کان، جنهن کي اوند وهار ٿا سڏين، آيو هو (۴) — ۽ مائس صلاح ڪيائون ته اسان هن عرب جي لشڪر تي راتاهي ڏيڻ جو ٺهراءُ ڪيو آهي. (ڪاڪي جو

(۱) ر، م: نيلهان؛ س: بدھان (۲) فارسي متن ۾: ڪوٽڪ: ڏنل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [۱۲۰]. (نـب) (۳) ر: بدھيه. (۴) — (۴) اصل متن ۾ هي عبارت نهايت منجهيل ۽ ناقص آهي. ترجمو فارسي متن ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي مطابق ڏنو ويو آهي، جا هن طرح آهي: ڪم رانگان بوديهه از نسل اواند، و اصل ايشان اڪر از ڪداره ڪنڪ ڪم اود دند وهارگويند آمده بود. ن، ب، م، ح جي پڙهڻي ”رانگان“ جي بدران ”رازگان“ آهي. ”اڪر از“ ر، م مطابق آهي، مڪر پ، ڪم، ۽ ”اڪر اره“ ن، ب ۾ ”اڪر ازه“ ۽ س ۾ ”اڪر ازه“ آهي. (نـب)

(۱۷۳)

جواب:) ڪاڪي چيو ته: ”جيڪڏهن توهان کان ٿي سگهي ته [اٺين ڪرڻ] چڱو ٿيندو، مگر ٻڌ وارن ۽ راعين نجور جي ڪتاب مان اسان کي ٻڌايو آهي ته هيءُ پاسو اسلام جي لشڪر هٿان فتح ٿيندو.“ [اٺين چئي] پيدمن (۱) نالي هڪ مڪيءَ کي مندن مٿان سردار مقرر ڪري، چنن (۲) کي سندس فوج ۾ رکي، هڪ هزار ترار جا ڌڻي ۽ دلاور مڙس سندس هٿ هيٺ ڏنائين. جڏهن ڏينهن جو روسي لشڪر رات جي حبشي لشڪر جي حملي کان شڪست کائي ڀڄي ويو [۱۲۱] تڏهن اهڙي سڀيئي ترارين، ڍالون، نيزا، پڙڇيون ۽ ڪٽاريون کڻي راتاهي (شبخون) مارڻ لاءِ روانا ٿيا. عربن جي لشڪر کي ويجهو پهچڻ وقت رستو ڀلجي ويا، ۽ پوري رات شام کان صبح تائين ڀٽڪندا رهيا: هو چئن حصن ۾ وراهجي بيابان ۾ ڦرندا رهيا ۽ نه [لشڪر جو] مقدم، ساق، سان مليو ۽ نه مٿي (وري) مٿس سره

(۱) پ: بهين: ر: بهين يا بهن: م: بهن، ن، ب، ح: بهيسي. اسان جي پڙهڻي فارسي ايڊيشن مطابق آهي جنهن جو مدار ڪ تي آهي. (ن-ب) (۲) هن جاءِ تي ۽ وري صفحي [۱۲۱] تي فارسي ايڊيشن ۾ ”جنان“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي ۽ ٻنهي جاين تي ن، ب جي پڙهڻي صاف طور ”چنان“ آهي. س جي پڙهڻي هت ”جنان“ ۽ ص [۲۱] تي م جي پڙهڻي به ”جنان“ آهي، جنهن مان پڻ ”چنان“ جو گمان نڪري ٿو. تحفة الڪرام (ج ۳ ص ۱۵) ۾ به ڄاڻايل آهي ته هي ڪاڪو ذات جو چنو هو. انهيءَ لحاظ سان اسان ”چنان“ واري پڙهڻي کي ’جنان‘ تي ترجيح ڏئي آهي. (ن-ب)

(۱۷۴)

کي ڏٺو. [رُلي رُلي] جڏهن منهن ڪڍيائون ته پاڻ کي
سبسمر جي قلعي جي ٻاهران ڏٺائون. جڏهن رات جو سرمائي
پردو ستارن جي بادشاهه (سج) جي روشنائي جي چوڪ سان
ڦاٽي پيو، (۱) تڏهن قلعي ۾ آيا، ۽ [اچي] ڪاڪي [بن]
ڪوئل (۲) کي مارو احوال ٻڌايائون ته اسان جي هيءَ رت
ڪارگر نه ٿي. ڪاڪي ورائيو ته: ”توهان کي معلوم آهي
ته مان بهادريءَ، مردانگيءَ، همت ۽ دانائيءَ ۾ مشهور معروف
آهيان، ۽ توهان وٽ رهي ڪيتريون مشڪلاتون حل ڪيون
اٿم. ليڪن ٻڌ مذهب وارن ڪتابن ۾ نجوم جي حساب سان
ائين حڪم ٿيل آهي ته هندستان اسلامي لشڪر جي هٿان
فتح ٿيندو، تنهنڪري مون کي سندن استقبال ڪرڻ جو
ارادو آهي.“

ڪاڪي [بن] ڪوئل (۲) جو نبتانه بن حنظَلَه سان گڏجي

محمد بن قاسم جي خدمت ۾ وڃڻ ۽ بيعت ڪرڻ.

پوءِ ڪاڪي پنهنجي خاص ۽ ڀروسي وارن ماڻهن سان
گڏجي، عرب جو لشڪر جو رخ ڪيو. ڪجهه پنڌ ڪيائين
ته کيس نبتانه بن حنظَلَه^۱ مليو، جنهن کي محمد بن قاسم نگراني
لاءِ ڇڏيو هو، جو کيس محمد بن قاسم وٽ وٺي آيو. جڏهن
خدمت جي سعادت حاصل ڪيائين، تڏهن محمد بن قاسم

(۱) يعني رات گذري ڏينهن ٿيو. (مترجم) (۲) فارسي متن ۾ ”کوئلڪ“

ڏنل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص (۱۲۰) [ن-ب]

سائنس عزت مان پيش آيو ۽ [مشر] مهرباني ڪيائين. ڪاڪي، چئن (۱) جي راتاهي ۽ سندن دغاڙي ۽ جي رٿن جو احوال ڪيو، ۽ ڪيئن خدا تعاليٰ کين ڀلايو جو سڄي رات در بدري ۽ شرمندگي ۾ ڦرندا رهيا، سو سڀ بيان ڪري، چيو ته: ”اسان جي نجومين ۽ معتبرن، علم نجوم [جي حساب] مان نتيجو ڪڍي، هيءُ حڪم ڪيو آهي ته [۱۲۲] هي پاسو اسلامي لشڪر جي حوالي ٿيندو. [وري] جڏهن هيءُ معجزو ڏٺو ويو ته يقين ٿيو ته [برابر اهو] الاهي حڪم آهي، ۽ ڪوبه ماڻهو ٺڳي ۽ دغاڙي ۽ سان مقابلو ڪري نه سگهندو. تون هر طرح دلچاءُ ۽ تسلي ڪر ته انهن تي فتح لهندين، مان تنهنجي تابعداري قبول ڪئي آهي، ۽ توکي نصيحت ڪندو رهندس. ۽ جيترو ٿي سگهندم اوترو مددگار رهندس، ۽ دشمنن ۽ بدخواهن جي بيخ ڪئي ۽ مغلوب ڪرڻ ۾ رهبر ٿيندس.“ محمد بن قاسم کي جڏهن هن حال جي خبر پيئي ۽ سندس گهالهه ٻڌائين، تڏهن الله تعاليٰ جي تعريف ڪيائين ۽ شڪرائي جو سجدو بجا آندائين، ۽ ڪاڪي کي سندس سر، تابعدارن ۽ ڪٽنب سميت، اسان ڏيئي کيس دلچاءُ ڏنائين. پوءِ ڪاڪي کي چيائين ته: هند جا اسان توهان جي سروپاءُ ڪهڙي ٿيندي آهي؟ ڪاڪي عرض ڪيو ته: ”اسان جي سروپاءُ آهي ڪرسي، ۽ ريشم ۽ پٽ جو هندستاني ڪپڙو (۲)،

(۱) فارسي متن ۾ ”جتان“ يعني جتن؛ ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [۱۲۱]. (ن-ب) (۲) اصل عبارت: جامد هندوي اڀرشم و حرير.

(۱۷۶)

جو پڳ وانگر مٿي تي ويڙهيندا آهيون، ڇاڪاڻ ته اسان جي بزرگن ۽ شتمني (۱) ۾، ان جي اهائي رسم آهي. پوءِ اها کيس پهراڻي ويڙهي. ڪاڪي جي هن سروپاءَ پهرڻ تي سڀني مڙڪين ۽ آسپاس جي سردارن سندس بيعت ڏانهن لاڙو ڪيو. جن ماڻهن سندس تابعداري قبول ٿي ڪئي، تن کي عرب جي لشڪر جي خوف کان امان ٿي ڏنائين، ۽ جنهن ٽولي خودسري ۽ سرڪشي ٿي ڪئي، تن ڏانهن [اسلامي لشڪر جي] رهبري ڪيائين ٿي. [محمد بن قاسم] عبدالملڪ بن قيس الدمي (۲) پنهنجو نائب مقرر ڪيو. انهيءَ لاءِ ته جيڪو به سرڪشي ڪري تنهن کي سيڪت ڏني. ڪاڪي مخالفن تي حملو ڪري، ڏاڍا ڏوڪڙ، ڪپڙا، وهٽ، غلام ۽ اناج غنيمت ۾ هٿ ڪيو، جنهنڪري لشڪر ۾ گوشت ۽ گاهه جي فراواني (گهٽائي) ٿي.

پوءِ محمد بن قاسم اتان منزل کڻي سيپسر جي قلعي تي آيو. هن ڏينهن جي جنگ کان پوءِ خدا تعاليٰ کيس فتح ۽ ڪافرن کي شڪست ڏني. ڏاهر جو سوٽ بجهراءِ بن چندر بن سيلانج ۽ راوت ۽ ٺڪر - جيڪي سندس تابعدار هئا - [۱۲۲] ٻڌيه کان مٿي پڇي ويا؛ بلڪ گهڻن ته پنهنجي پياري جان انهيءَ بيغرمانيءَ ۾ گنواني، ۽ ڪي سالوچ ۽ قنڊاڀيل (۳) جي وچ واري قلعي بهطور (۴)

(۱) اصل ۾: ستمني. (۲) هيءُ لفظ سيهر آهي ڏسو مٿي حاشيه ۱۰۷ ص [۱۰۷]. (ن-ب) (۳) ن، ب، ح: قنڊاڀيل؛ پ، ڪ: قنڊهاڻيل؛ ر، م: قنڊهال (۴) ب: بهطور؛ ڪ: بهطور.

(۱۷۷)

ڏانهن هليا ويا ۽ اتان وڃي امان نامي جي استدعا ڪيائون. ڇاڪاڻ ته هو ڏاهر جا مخالف هئا ۽ جيئن ته هن جي ڪن ماڻهن کي ڪٺو هئائون، تنهنڪري سندس فرمانبرداريءَ کان ڦرل هئا. هنن قاصد وڃ ۾ آئي، پاڻ تي هڪ هزار درهم تور چاندي (۱) مقرر ڪري، پنهنجا ضامن سيوستان ڏانهن موڪليا.

حجاج بن يوسف کان مهراڻ ٽپي- ڏاهر سان جنگ

جوڻ جو حڪم پهچڻ.

محمد بن قاسم ڏي مقرر ڪري، سندن آرام لاءِ نئون پروانو جاري ڪيو، ۽ [هن کان پوءِ] آل جابو وٽ مان بن اعتماد جوڳن ماڻهن [عبدالملڪ بن] القيس (۲) ۽ حسيد بن وداع التجدي^۱ کي مقرر ڪري، هي ڪم سندن حوالي ڪيائين. جڏهن سبسم جي ڪم کان واندو ٿيو، تڏهن حجاج جو حڪم پهتس ته: ”هيون سڀ جايون

(۱) اصل عبارت: يڪهزار درهم سنگ فتره. (۲) سڀني نسخن ۾ ”عبدالقيس“ آهي. مگر اسلام بعد هڪ مسلمان جو نالو عبدالقيس هجڻ غير ممڪن آهي. البتہ ”عبدالقيس“ بطور هڪ قبيل جي نالي جي مشهور هو مگر هن جاءِ تي ماڻهوءَ جو نالو آهي، جو ”آل جارود“ (جارود جي اولاد) واري قبيلي مان هو. انهيءَ ڪري هن نالي ۾ غلطي آهي ۽ هن شخص جو صحيح نالو غالباً عبد [الملڪ بن] القيس آهي جنهن جو ذڪر سڄي ص ص [۹۹] ۽ [۱۲۳] تي اچي چڪو آهي، ۽ جو محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ موجود هو. (نسب)

(۱۷۸)

چڏي نيرون ۾ موٽي اچ، ۽ مهراڻ ٽپڻ جي سمجھڻ ڪري،
 ڏاهر جي جنگ ڏانهن رخ ڪر، ۽ مولائي عروجل کان مدد
 گهرج ته توکي فتح ۽ ڪاميابي بخشي. انهيءَ فتح ٿيڻ تي
 [ننڍا وڏا] قلعا ۽ ساري پسگردائي هٿ اچي ويندي ۽ ڪو به
 روڪيندڙ نه هوندو.“ محمد بن قاسم هي حڪم پڙهي، سندس
 مضمون کان واقف ٿي نيرون ڪوٽ موٽي آيو ۽ اچي
 خط لکيائين.

عرب جي لشڪر جو نيرون ڪوٽ موٽي اچڻ.

پوءِ [محمد بن قاسم لشڪر ساڻ] منزلون ڪاٽي اچي
 قلعي ۾ لٿو، جو ڏيرون ڏٺڪر (۱) تي آهي [۱۲۴]: ان جي
 ويجهو هڪ تلاءُ آهي جنهن جو پاڻي عاشقن جي اکين کان
 زياده صاف، جنهن جو چراگاهه اُرم جي باغ کان وڌيڪ وڻندڙ
 آهي: انهيءَ تلاءُ وٽ اچي منزل ڪيائين، ۽ هيءُ خط حجاج
 بن يوسف کي لکيائين.

محمد بن قاسم جو، خط لکي حجاج بن يوسف

کي احوال ٻڌائڻ.

بسم اللہ الرحمن الرحيم۔ وڏي امير، زبردست عالم،
 دين جي تاج، عجم ۽ هند جي پناه، حجاج بن يوسف جي
 شاندار درگاهه ۾ هن خدمتگار محمد بن قاسم جي طرفان:
 بندگي ۽ خدمت گذاريءَ کان پوءِ، عرض ٿو ڪري ته

(۱) اصل ۾: ڪوه نيرون.

(۱۷۹)

هي مخلص عرب جي سڀني اميرن، لشڪر، نوڪرن ۽ مسلمانن جي لشڪر جي سڀني جماعتن سميت صحيح ۽ سلامت آهي. ڪاروبار جي استقامت ۽ دائمي خوشي ۽ آرام حاصل آهي. [اوهان جي] روشن راءِ کي معلوم هجڻ گهرجي ته بيان ۽ خطرناڪ منزلن کان پوءِ، درياءَ جي ڪناري (۱) جنهن کي مهراڻ چون ٿا. پهتاسون.

۽ بغرور (۲) جي قلعي جي مقابل ٻيڌيم طرف جي اها ايراضي جا مهراڻ جي ڪناري تي آهي، فتح ٿي آهي (۳)؛ ۽ اهو قلعو، اروڙ جي حد حڪومت ۾ [آهي]، جا راجا ڏاهر جي ملڪيت آهي (۴)؛ سرڪش ماڻهن کي پنهنجي اقتدار

(۱) اصل عبارت: بربل سيحون. اسان ”سيحون“ جي لغوي معنيٰ ورتي آهي جو (ساح، سَيِّحًا ۽ سَيِّحًا) مصدرون مان نڪتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي ”ٻائي جي زمين تي وڃڻ“. (ن-ب) (۲) فارسي ايڊيشن ۾ هن جاءِ تي ”راور“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، مگر ايڊيٽر حاشي ۾ ڄاڻايو آهي ته اها سندس پنهنجي گمان تي پڙهڻي آهي (ڏسو فارسي ايڊيشن ص ۱۲۵، حاشيہ ۹). مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ر، م، بغرور؛ ن: اغرور؛ ب، ح، س، ڪ: اغرور؛ پ: سرور. اسان ”بغرور“ پڙهڻي کي ترجيح ڏني. جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [۱۲۵]. (ن-ب) (۳)-(۴) فارسي متن جي عبارت هن طرح آهي: ”و آن حصار راور (ڪد) در تملیک داهر رای بود.“ هن عبارت ۾ ”حصار راور“ جي پڙهڻي فقط پ مطابق آهي؛ ٻين جملي نسخن، م، ر، ن، ب، س، ڪ، جي متفق پڙهڻي ”در الور“ آهي ۽ انهيءَ ڪري وڌيڪ معتبر سمجهڻ گهرجي انهيءَ پڙهڻيءَ مطابق اصل عبارت هن طرح ٻيهندي: ”و آن حصار، در الور“ در تملیک داهري رای بود.“ اها عبارت تاريخي سياق ۽ سباق خواد جغرافيائي اعتبار کان بالڪل صحيح آهي ۽ ترجمو به انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

هيٺ آندو وٺو ۽ باقيين کي حملو ڪري ڀڄايو ويو. جيئن ته امير حجاج جو حڪم پهتو جنهن ۾ موٽي اچڻ جو اشارو ڪيل آهي، تنهنڪري نبيرون ڏڪر (۱) واري قلعي ۾ موٽي اچڻ ٿيو؛ هيءُ قلعو دارالخلافت کي وڌيڪ ويجهو آهي. اميد ته الله تعاليٰ جي مدد، بادشاهه جي اعانت ۽ امير معظم جي بخت [جي يادوريءَ] سان ڪافرن جا سڀ مضبوط قلعو فتح ٿي ويندا [۱۳۵]، ۽ شهر ۽ خزانا هٿ ايندا. في الحال سيوستان ۽ سيسر جا قلعو هٿ آيا آهن. ڏاهر جو موٽ، سندس بهادر ۽ مڪيه ماڻهو [ٻاهر] ڪڍيا ويا، باقي ٻيا سڀ ڪنار مغلوب ٿيا آهن. ڪافرن جي عبادت گاهن جي بجاءِ مسجدون ۽ عبادت گاهون ٺهرايون ويون آهن، ۽ بانگ نماز، خطبن ۽ ميمبرن جو بنياد رکيو ويو آهي، جيئن ماڻهو وقتن اندر خدا جو فرض ادا ڪندا رهن، ۽ صبح ۽ شام خدائ تعاليٰ جو ذڪر ۽ تڪبير بجاءِ آئيندا رهن. جهڙيءَ طرح قرآن جو نص ناطق آهي ته [قوله تعاليٰ]:
 أَقِيمِ الصَّلَاةَ لِيَذُكِّرَ لَكَ الشَّمْسُ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ
 وَقُرْآنَ الْفَجْرِ - الآية (۲)، ۽ اهي بتن جا نشان الله جي تائيد ۽ ان ۽ يَتَنَصِّرُكُمْ اللهُ فَلَاحٌ غَالِبٌ لَّكُمْ (۲)

(۱) اصل ۾: ڪونهيرون (۲) اقيم الصلوة ليدلوك الشمس التي غسقت الليل وقرآن الفجر ان تقرأن القرآن كأن مشهو دأ: سج لئن كان رات جي اونداهي ٿيڻ تائين نماز قائم ڪر ۽ پڻ فجر جي قرآن پڙهڻ جو پابند ره ڇاڪاڻ ته فجر جو قرآن ٻڌو وڃي ٿو. (مترجم) - سورة بني اسرائيل، رڪوع ۸. (نـب) (۲) آل عمران: رڪوع ۸. (نـب)

جيڪڏهن خدا تعاليٰ توهان جي ٽائيد ڪندو ته پوءِ
ڪوبه توهان تي غالب ڪونه ٿيندو). - جي تصديق
مطابق صاف ڪيا وڃن: پوءِ چارين، ۽ شيطانن ۽ انهن جي
جماعتن کي مغلوب ۽ خوار خراب ڪري جهنم ۽ سخت
عذاب جي حوالي ڪيو وڃي. اسان [هن وقت] هڪ اهڙي
قلعي جي پناهه ۾ رهيل آهيون، جو سڪندر روهيءَ جي
ڀڃڻ تي ٻن فخر ٿو ڪري؛ ليڪن اسان جو ڀروسو ۽ پناهه
الله عزوجل تي آهي. اوهان جي راءِ عاليءَ - سدائين عالي
رهيا. آڏو هيءُ خط پيش ڪري، جواب جو منتظر آهيان
ته جهڙيءَ طرح فرمان ناطق ۽ مطلق جاري ٿئي، انهيءَ لاءِ
تيار ٿيان، ۽ الاهي توفيق سان جهڙو ارشاد ڪندا، انهيءَ
موجب عمل ڪيو ويندو. ڪريم حاڪم کي هيءَ ڳالهه
به معلوم هئڻ گهرجي ته ڏاهر جي گورنرن مان هڪ گورنر
مهراڻ جي اُڀرندي طرف انهيءَ (۱) ماڻهي ۾ جا ڪشيا
(ڪڇ) جي سمنڊ جو ٻيٽ آهي (۱)، ٻيٽ (۲) جي قلعي جو
والي آهي، جنهن کي بساهي [ٻيٽ] راسل (۳) چون
ٿا. هن جو پٽ ڏاهر جي مکيه ۽ خاص ماڻهن مان آهي. هند

(۱)-(۱) اصل عبارت: ”در برجوي که جزيره بحر کندها است“. فاضل
ايدپتر ”کندها“ پڙهي اختيار ڪئي آهي جا بن ن جي پڙهي آهي.
مگر پ ۾ ڪنڊا آهي ۽ ۾ جي پڙهي ”ڪشيه“ آهي اسان ۾،
جي پڙهي جي آڌار تي ”ڪشها“ پڙهي کي ترجيح ڏني آهي جنهن لاءِ
ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۲۶]. (نـب) (۲) اصل ۾: ٻيٽ (۳) اصل
۾: بساهي راسل. پ: بشاسي راسل.

(۱۸۲)

خواه سنڌ جي گهڻن بادشاهن جي سائنس بيعت آهي، ۽ سندن وچ ۾ مضبوط عهدناما ٿيل آهن [۱۳۶]، جي سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندا؛ ۽ ڊيبل جا جيڪي ماڻهو اسان سان مليا آهن، تن کان معلوم ٿيو آهي ته هو اسان جو خير خواه آهي. هر هڪ امير ۽ وڏيرو سندس تابعداري ۽ ڏانهن راغب آهي. هن اسان ۾ اميد رکي التجا ڪئي آهي ته اسان هن سان پڪو عهدنامو ڪريون. جيڪڏهن خدا تعاليٰ اها تدبير پوري ڪئي ۽ [هو سڀ] سچائيءَ سان اسان جي فرمانبرداري ۽ هيٺ آيا ته مهراڻ درياءَ جي ٽپڻ جي تدبير اسان لاءِ آسان ۽ سولي ٿي پوندي، ۽ الله تعاليٰ جي حڪم سان (سڀڪجهه) تيار ۽ مبارڪ ٿيندو.

محمد بن قاسم اوت، حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ

بسم الله الرحمن الرحيم: ٻياري فرزند ڪريم الدين محمد بن قاسم جو۔ شال خدا تعاليٰ سندس عزت برقرار رکي۔ قسمين قسمين تڪليفن ۽ طرحين طرحين تعظيمن سان سينگاريل خط پهتو، ۽ جيڪي حالات ان ۾ لکيل هئا، سي سڀ معلوم ٿيا. اي پٽ! آخر آهي ڇا؟ توکي ٿيو ڇا آهي جو پنهنجي تدبير، عقل ۽ سمجهه ڪم نٿو آڻين؟ اي ڪاش! تون لڙائيءَ ۾ مشرق جي سڀني بادشاهن کي مغلوب ڪرين، ۽ سڀني ڪافرن جي گهرن کي برباد ڪرين! تون هن ڪم تي غالب پوڻ کان ڇو عاجز آهين؟ ۽ دشمن جي شر سان ڇو نٿو پڄي پورو اچين؟ اميد آهي ته سندس رت

(۱۸۳)

دفع ٿي ويندي. هو لشڪر اسلام جي مذاقعت جي رٿ رٿڻ
 ٿو چاهي. تون دل مضبوط ڪر ۽ جنهن حد تائين مال
 خرچ ڪري سگهين ڪر، ۽ سندس مخالفتن جي حق ۾
 تمام گهڻو انعام ۽ بخشش [۱۲۷] خرچ ڪر. جيڪو به ڪا
 جاگير يا ملڪ گهري ته ان کي نااميد نه ڪر. بلڪ سندس
 عرض قبول ڪري، کيس پنهنجي فرمانن ۽ امن نامي سان
 دلچاء ڏي. چاڪاڻ ته بادشاهي وٺڻ جا چار طريقا آهن؛
 پهريون صلح، همدردي، چشم پوشي، ۽ سگابندي؛ ٻيو
 پشو خرچڻ ۽ انعام ڏيڻ، ٽيون دشمنن جي مخالفت کي
 پوريءَ طرح سمجهڻ ۽ مخالفن جو مزاج معلوم ڪرڻ؛
 چوٿون رعب، هيٺ، دليري، قوت ۽ دٻدٻو. [هـ-ر
 طرح سان] آئون دشمنن جي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ
 گهرجي. (ننڍا ننڍا) بادشاهه جيڪو به عرض ڪن ته
 (انهن ڪري) پڪي انجام نامي سان دلچاء ڏي. جڏهن
 خدمت ۾ حاضر ٿي پاڻ تي دل مقرر ڪن ته پوءِ جيڪي
 به ڏوڪڙ يا سامان خزانن ۾ پهچائين سو وٺندو رهن. سڀني
 کي تسلي ڏيندو رهن. جيڪڏهن ڪنهن کي قاصد ڪري
 موڪلڻ گهرين ته پوءِ ضروري آهي ته سندس عقل، مذهب،
 دورانديشي ۽ امانت تي توکي اعتماد هجي. ائين نه ٿي
 ته سندس گالهائڻ ۽ وجهڻ ڪري اسلام کي ڪوبه نقصان
 پهچي. پاڻ کي دشمنن جي اوچتي حملي، حملن، آفت،
 ٽپڻي ۽ مگر کان حفاظت ۾ رکج. ضروري ڪمن جي
 پوڻياري ۾ دورانديشي ۽ هوشياريءَ جا شرط بچا آڻج، ۽
 ڏاهر کان خبردار رهج. جيڪڏهن ڪو (پنهنجو) معتمد

يا معتقد موڪلين^۱ (۱) ته انهيءَ کي وصيت ڪج ته هن جي ميل جول ۽ هم نشينيءَ کان بيخاليو نه ٿئي؛ ۽ ان کي خير خواهيءَ جو شرط کولي ٻڌائج ته جيڪڏهن پيغام پهچائڻ لاءِ راجا جي روڊرو ويهي ته هن کي سڀني مڪيه ماڻهن ۽ محفل جي بزرگن جي سامهون بيدبائيءَ سان پيغام پهچائي. سندس جواب چڱيءَ طرح ٻڌڻ گهرجيس؛ ۽ ۲-ي ڪابه نرسي ۽ چشم پوشي نه ڪرڻ گهرجيس. قاعدن جي همت سڻڻ وندن سان وڌائج، (۽ کين ٻڌائج) ته: توهان ساري اسلامي لشڪر جا امام ۽ پيشوا آهيو، ۽ سڀني جون اميدون توهان جي گفتگو سان وابسته آهن؛ تنهنڪري توهان کي گهرجي ته پيغام پوريءَ طرح ادا ڪريو. مسلمانن جو قاصد، پاڪ مذهب [وارو] هئڻ گهرجي، [۱۲۸] جيئن سخن دهرجي مان ۽ بنان گهٽ وڌائيءَ جي ادا ڪري. مخالفن کي توحيد تي ايمان آڻڻ جي دعوت ڏج، [۽ انهن کي ٻڌائج] ته جيڪو اللّٰه جي هيڪڙائيءَ کي مڃي، تابعداري ڪندو ته انهيءَ کي مال، شهر، زمين ۽ ٻئي عطا ڪئي ويندي؛ ۽ جيڪو اسلام جي آڏو سر نه جهڪائي ته انهيءَ کي ڪو دڙڪو ڏج، جيئن هو فرمانبردار رهي. جيڪڏهن [انهيءَ هوندي به] اطاعت کان سرڪشي ڪري ته پوءِ کيس [صاف]

(۱) اصل متن ۾ هي لفظ ”بفرستد“ آهي جو واحد غائب جو صيغو آهي. ۽ سندس ضمير ڏاهر ڏانهن وري ٿو. پر ائين ڪرڻ سان سڄي جملي جي معنيٰ ۾ خلل پيدا ٿي ٿو ٻوي. اسان جي خيال ۾ ”بفرستد“ لفظ ”بفرستي“ جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ اسان ترجمي ۾ ”بفرستي“ خيال ۾ رکي، ترجمو ڪيو آهي. (مترجم)

هڏاڻج ته جنهن صورت ۾ اطاعت کان منهن موڙيو ائيني تنهن صورت ۾ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي. پر کين مهران نديءَ جي ٽپڻ جو اختيار نه ڏج، [بلڪ] چئج ته: جيڪڏهن توهان تيار آهيو ته پوءِ [توهان کي] ڪا به روڪ ناهي، پر جيئن ته اسان هيڏو رستو طئي ڪري آيا آهيون، تنهنڪري اسان کي ئي مهران ٽپڻو ۽ بنان روڪ ٽوڪ جي مقابلي ۾ اچڻو آهي، ته جيئن ٻنهي طرفن جي وچ ۾ شڪ شهبو ۽ خار، خار جي مجال نه رهي. جنهن به جاءِ تي دشمن جي سامهون ٿيو، اها جاءِ کليل ميدان هئڻ گهرجي، جيئن جاءِ جي ميدان ۾ مرد مرد ۽ سوار سوار جي برابر جولان ڏيئي سگهي. انهيءَ سڀڪجهه هوندي به جڏهن جنگ جوڻين، تڏهن الله پاڪ جي ڪرم تي توڪل رکج، ۽ (انهي جي) مضبوط ڪڙي ۾ هٿ هئج، ۽ ڏسج) ته قضا ۽ تقدير انهيءَ غيب جي پردي مان ڇا ٿي پيدا ڪري، ۽ آنان ڪهڙيءَ پارٽيءَ جي بادشاهيءَ جي ختم ٿيڻ جو حڪم جاري ٿو ٿئي: ۽ جيڪڏهن هو پيغام موڪلين ۽ چون ته: مهران جي پاڻيءَ مان تون ٿو لنگهين يا اسان لنگهون؟ ته انهن کي اختيار نه ڏج: بلڪ چئج ته مان ٽپي ٿو اچان، ته تنهنجو رعب ۽ هيبت دشمن جي دل تي اثر ڪري، ۽ چون جيڪڏهن اسلام جي لشڪر کي قوت ۽ طاقت نه هجي ها ته ائين اسان جي سامهون نه اچي ها!

پيو ته عرب جي لشڪر جي جيڪا جماعت تنهنجي تابعداريءَ ۾ آهي اميد آهي ته آهي موٽي نه ويندا ۽ لڙائي کان منهن نه ڦيرائيندا، بلڪ جند جان جي بازي لڙائيندا، ۽

(۱۸۶)

خدا تعاليٰ تي توڪڻ رکي جنگ شوق سان ڪندا ۽ ثابت قدم رهندا؛ ۽ لڙائي خواهه تنهنجي اطاعت ۾ سندن نيت سڄي رهندي، جيئن اللہ پاڪ عروج جو رضامنڊو حاصل ڪري سگهن [۱۳۹]. درياءَ ٽپڻ لاءِ اهڙي جڳهه اختيار ڪج، جتي پير ڪوڙي سگهين ۽ سنئون سڌو لنگهه هجي. (پوءِ) جاچ جوڇ ڪري اتان لنگهجو، ۽ دورانديشي ۽ خبرداريءَ کي هٿان نه ڇڏج. لنگهه وقت لشڪر کي تيار رکج، ۽ [لشڪر جو] ميمڻ (سڄو)، ميسره (ڪهو)، قلب (وڇ)، مقدم (اڳ) ۽ ساقه (پڇاڙي) سڌو رکج، ۽ پيادن ۽ اڪيلن کي اڳواٽ موڪلج. ڪنهن به برگستوانيءَ (۱) کي وڇ ۾ نه رکج. حجاج جو خط پهتو ته محمد بن قاسم درياءَ ٽپڻ جي تدبير ڪرڻ لڳو، ۽ اهو پڪو ارادو ڪيائين.

محمد بن قاسم جي نيرون ڪوٽ ۾ پهچڻ جي

ڏاهر کي خبر پوڻ. (۲)

اتي راجا ڏاهر هند جي دانائن ۽ پنهنجن فيلسوفن ۽

(۱) معنيٰ لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [۹۹] (۲) هن باب جي مضمون مان اول اهو گمان ٿئي ٿو ته شايد ڏاهر کي محمد بن قاسم جي نيرون وٽ اچڻ جي خبرئي تڏهن پيئي آهي، جڏهن هو سيوستان ۽ ٻٽيه جي ڀرڳڻي کان ئي نيرون ڪوٽ موٽي آيو آهي. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي، بلڪ مصنف هت ۽ هن کان پوءِ نئين عنوان هيٺ اهي ساڳيون حقيقتون ورائي لکيون آهن، جيڪي هن کان اڳ صفحي [۱۱۶] کان [۱۱۸] تائين اچي چڪيون آهن. دوباره لکڻ جو سبب فقط اهو آهي جو لکندڙ ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي جنگ جي هتان کان تفهيد ٻڌڻ چاهي ٿو. (ن.ب)

(۱۸۷)

نجومين کان پڇيو ته: ”هينئر خبر هتي ويني آهي ته محمد [بن] قاسم ظاهر ٿيو آهي، ۽ قلعي نيرون جي قريب زبردست لشڪر سان لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو بيٺو آهي. (ٻڌايو ته) توهان کي نجوم ۽ تاريخن جي ڪتاب مان ڇا ٿو معلوم ٿئي؟ ۽ وقت جي ستاري ۽ سال جي تقويم مان ڇا ٿو نڪري؟“ نجومين تعريف، وصف ۽ ۽ ثنا کان پوءِ عرض ڪيو ته: ”راجا سلامت رهي! گذريل تاريخ جي پراڻن ڪتابن ۽ جاماسپ حڪيم جي نجوم مان ائين معلوم ٿيو آهي ته سن ۹۲ هجريءَ ۾ نيرون جو قلعو اسلامي لشڪر جي حوالي ٿيندو ۽ سن ۹۳ هجري ۾ پورو هندستان؛ هي قلعو جيڪي سڪندر جي ٻنڌ کان به وڌيڪ مضبوط آهن، مسلمانن جي ملڪيت ٿيندا، ۽ اها فتح محمد بن قاسم جي هٿان ٿيندي ۽ اهو وعدو پورو ٿيندو. پوءِ راجا ڏاڍو [۱۳۰] پندڙ ڪو شمني (۱) ڪي، جنهن جي سنڀال ۾ نيرون جو قلعو هو، موڪليو ۽ چيو ته: توکي نيرون ڪوٽ ۾ وڃي انهن جو احوال کان اسان کي اطلاع ڏيڻ گهرجي. شمني انهيءَ اشاري تي نيرون ڪوٽ آيو ۽ پنج سردار ساڻ ڪري حجاج جا پروانا پاڻ سان کڻي عربن جي ڪئمپ ۾ محمد بن قاسم وٽ ويو. ٺٽا [بن] حنظَلَد سندن وڃڻ ٿيو. جڏهن درخواست ۽ نذرانو پيش ڪيائين، تڏهن محمد بن قاسم فرمايو ته: ”هن پرواني جي حڪم جي پيروي ڪرڻي اٿم. ليڪن تو لشڪر جي پوڄڻ وقت دروازو بند ڪيو هو، جنهن اسان تي وڏو اثر ڪيو.“

(۱۸۸)

جڏهن توهان تابعداري ٿا ڪريو ته پوءِ قلعي جا دروازا بند ڪرڻ ۽ لشڪر کي روڪڻ چڱو ڪم نه هئو جو انهيءَ ڪري لشڪر ۾ اناج اٽلپ ٿي ويو هو.“ اتي شمني معذرت ڪرڻ لڳو ته: جنهن صورت ۾ اسان جي ڪاروبار جون مصلحتون راجا ڏاهر سان تعلق رکن ٿيون ۽ مان هتي حاضر ڪونه هئس، تنهنڪري توهان جي پهچڻ تي رعبت متردد ٿي ۽ ٻني ته ستان موٽڻ وقت قلعيوارن کي ڪو نقصان پهچايو. هاڻي جڏهن آءٌ خدمت ۾ پهتو آهيان ته فرمانبرداري ۽ اخلاص جو رستو بجاءِ آئيندو رهندس، ۽ جيڪا تنهنجي مرضي هوندي انهيءَ موجب عمل ڪندس.

محمد بن قاسم جي نيرون جي شمني کي خلعت پهرائڻ.

پوءِ محمد بن قاسم کيس سهرو پاء پهرائي عزت افزائي ڪئي، ۽ مٿس گهڻيون مهربانيون فرمائڻي کيس واپس ڪيو. شمني موٽي وڃي قلعي جو دروازو کولي، تحفا ۽ سوکڙيون موڪليون، ۽ سپاهي خريد فروخت لاءِ قلعي ۾ ويٺا. ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جي بادشاهه جو جهنڊو لاجوردي چٽ تي لهرائڻ لڳو (۱) ته محمد بن قاسم گهوڙي تي سوار ٿي مکيه ماڻهن ۽ برگزيدين سان گڏجي قلعي ۾ آيو، ۽ بتڪده جي جاءِ تي مسجد ٺهرائي انهيءَ ۾ ٻه رڪعتون نفل پڙهائين. (تنهن کان پوءِ) ٺهل جي قبيلي ۽

(۱) يعني سج اڀريو (مترجم)

(۱۸۹)

اهل بصره مان هڪ ماڻهو اتي [۱۳۱] نائب مقرر ڪيائين (۱).

پوءِ اتان منزل ڪوچ ڪيائين ۽ مهراڻ ندي ٽپي لاءِ شمعن کي ٻه پاڻ سان کنيا. [ايتري ۾] شعني راسل رسني (۲) جي بزرگن ۽ ڀٽيڀين جي ڪن سرڪرن حاضري ٿي آمان گهري، انهن کي جهڙيءَ طرح حجاج حڪم جاري ڪيو هو، جواب ڏيئي انجام پڪو ڪري، اشبهار جي قلعي تي (ڪاهي) ويو، ۽ محرم سنه ۹۳ هجريءَ (۳) ۾ انهي قلعي جي آسپاس وڃي لٿو. اهو هڪ مضبوط قلعو ڏسڻ ۾ آيس. قلعي وارن لڙائيءَ جي تياري ڪري هڪ وڏي ڪاهي تيار ڪئي هئي، ۽ قلعي جي الهندي وارن جتن ۽ گوناگون کي قلعي ۾ آندو هئائون. محمد بن قاسم جنگ شروع ڪئي؛ هڪ هفتو بيهڪ ڪري مقابلو ڪيائون، پر پوءِ آمان گهري فرمانبرداري هيٺ آيا، ۽ پنهنجي گردن ۾ بندگيءَ جو طوق وڌائون. محمد بن قاسم، حجاج جي پرواني موجب انهن کي آمان ڏني، ۽ جيڪي ماڻهو سندس متابعت ۾ آيا تن

(۱) هن هنڌ تائين هن عنوان ۽ سٿين عنوان هيٺ ڪم و پيش اهو ساڳيو بيان ڏنو ويو آهي، جو هن کان اڳ ص ص [۱۱۶-۱۸] تي اچي چڪو آهي. هن بعد نئون بيان شروع ٿئي ٿو. (ن.ب) (۲) ن، ب: راسل رسي، ر، م: راسل رسن، ۽ س: راسل رسي (۳) مصنف سٿي ص [۱۰۲] ۾ چئي آيو آهي ته محمد بن قاسم محرم ۹۳ هجريءَ ۾ ديبل وٽ پهتو. ساڳئي مهيني ۽ سال ۾ ديبل، نيرون ڪوٽ، سيوهڻ وغيره قلعا فتح ڪري اشبهار قلعي تي ڪاهڻ ناسڪن آهي. تنهن ڪري اتي محرم سنه ۹۴ ۾ هئڻ گهرجي يا محرم جي بدلي سنه ۹۳ ۾، جو ڪو ٻيو مهينو. (ن.ب)

(۱۹۰)

[پنهنجي مٿان] ڏيل قبول ڪري، قلعي جو دروازو ڪولي ڇڏيو. محمد بن قاسم پنهنجي امينن سان گڏ اندر آيو، ۽ ڪنهن پنهنجن سڄن اعتبار وارن ۽ تمام پڪن معتقدن جي حوالي ڪيائين، انهيءَ جاءِ جي حڪومت تي هڪ ايماندار (ماڻهو) مقرر ڪري انهيءَ قلعي جي فتح بابت حجاج ڏانهن لکيائين. (هي به لکيائين) ته انهن بهادر جتن کي آمان ڏني اٿس، ۽ کيس (آني ٿيل) قتل ۽ خونريزيءَ جو (پوڄ) اطلاع ڪيائين. انهيءَ قلعي ۾ گهڻو وقت ترسي، نائب مقرر ڪري، پاڻ راوڙ جي حد ۾ مهراڻ جي الهندي ڪناري تي اچي لٿو [۱۳۲].

مهراڻ جي ڪناري واري منزل تي محمد بن قاسم

جي لڙائي ڪرڻ.

پوءِ جيئن محمد بن قاسم، مهراڻ جي پٽن تي اچي لٿو، (۱) ته ٻيٽ جي حاڪم جاھين سائنس جنگ جوڻي (۱).

(۱)۔ (۱) فارسي ايڊيشن جي عبارت شروع کان هن طرح آهي: ”ٻيٽ جون محمد قاسم برعبر مهراڻ نزول ڪرد، وٺا جاھين، ملڪ ٻيٽ جنگ ٻيٽ.“ هيءُ جملو ڇڻ اڻپورو آهي، ۽ ۾ جملي جو پهريون حصو هن طرح آهي: ”ٻاوي جاھين، ملڪ ٻيٽ جنگ ٻيٽ“ جو هڪ ته سڄي جملي جي لحاظ سان پورو آهي ٻيو ته اڳتي ايندڙ حقيقتن مطابق آهي، جيئن ص [۱۴۵] تي ٻڌايو ويو آهي ته ڏاهر جاھين کي ئي محمد بن قاسم سان جنگ جوڻ جو حڪم ڏنو: ”و (داھر) جاھين را فرمود ڪم، برلب مهراڻ بموضعي ڪم آب را جائی غبره بود برابر حصار ٻيٽ بايست“ (ڏاهر جاھين کي ٻيٽ جي قلعي جي سامهون جتي پاڻي جو گهيرو هو اتي مهراڻ جي ڪناري تي ٻيٽ جو حصار ڏنو). اسان ترجمو ۾ جي پڙهڻي مطابق ڪيو آهي. (نـبـ)

(۱۹۱)

روايت: (۱) تاريخ جي مصنفن هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن محمد بن قاسم جي راوڙ ۽ جيبور جي حد ۾ پهچڻ جي خبر ڏاهر کي پهتي ۽ پڇيائين ته: عرب ڪٿي پهتا آهن؟ ۽ ٻڌايائونس ته جيبور جي حد ۾ داخل ٿيا آهن. تڏهين پڇيائين ته: ”عربن جو چڱو غلبو ٿيو آهي، ۽ بخت ضرور سندن همرام آهي.“ پوءِ محمد بن قاسم هوڪي پت وسايي (۲) ڏانهن قاصد موڪليو ته (۴) وجورته قصبي وارو ملڪ (۲) توکي جاگير طور ڏجي ٿو ۽ انهيءَ ماڪ تي تنهنجو قبضو تسليم ڪيو وڃي ٿو.

موڪي [پت] وسائي جي عهدنامي جي خبر ڏاهر کي پيو.

پوءِ ڪنهن ماڻهوءَ ڏاهر کي وڃي خبر ٻڌائي ته

(۱) هي روايت ٻڌڻ معترض آهي، جنهن ۾ محمد بن قاسم ۽ جاھين جي مقابلي کان اڳ جا حالات بيان ڪيا ويا آهن. انهيءَ لحاظ سان هن کان مٿين جملي کي ڇڻ هڪ عنوان سمجهڻ گهرجي، جنهن جو خاص بيان اڳتي ايندو. (ن.ب) (۲) فارسي متن ۾: موڪه بن بسايه. ر.م. ۾ ”بسايه“ جي بدران هر جڳهه ”پسايه“ آهي. (ن.ب) (۳) - (۲) هتي فارسي متن جي عبارت ”ولايت قصه و سورت“ (يعني سورت ۽ ڪڇ جي ولايت) آهي جا ايڊيٽر جي پنهنجي گمان تي ٻڌل آهي. ر.م. ن.ب. س. ڪ ۾ ”ولايت قصه و جورت“ ۽ پ ۾ ”ولايت قصه جورت“ لکيل آهي. اسان پهرين ٻنن نسخن جي متفق ٿيڻ تي مطابق ”ولايت قصه و جورت“ جي ٻڌڻي کي ترجيح ڏني آهي ۽ ترجمو به انهيءَ مطابق ڪيو آهي. قصه و جورت“ لاءِ وڌيڪ ڏسو آخر ۾ حاشي. ص [۱۳۳]: (ن.ب)

(۱۹۲)

موڪي [پٽ] وسامي، محمد بن قاسم جي بيعت ڪئي آهي، ۽ قاصد موڪلي [هڪٻئي] سان عهدنامو ڪيو اٿس، ۽ قاصدن هٿ محمد بن قاسم ڏانهن جواب موڪليو اٿس ته: ”جيڪي تو فرمايو هو سو صحيح معلوم ٿيو ۽ اسان تي جيڪا عنايت ڪئي اٿو ان جو ٿورو مڃون ٿا. توهان جيڪي به وعدا فرمايا آهن، انهن جا اسان دل و جان سان شائق آهيون، ۽ توهان جي فرمانبرداري ڪرڻ ڏانهن دل تمام مائل آهي. توهان جي خوشي سيني ڪن ڪسان مقدم رکنداسون، ۽ [جيڪڏهن] ڪو بهانو پيدا ٿيو ته [پوءِ] حڪم جو تابعدار رهڻ لازمي ڄاڻنداسون. پر جن بادشاهن جي نمڪ جو حق [اسان جهڙن] خدمتگارن جي گردن تي لازم آهي، تن سان عهد ڀڃڻ ۽ بيوفائي ڪرڻ [۱۳۳] اهڙو گناهه ۽ خيانت آهي جو دوراندوشي ۽ امانت کان دور آهي، ۽ جيستائين هن جي طاقت کان اهڙو ڪو خوف پيدا نه ٿئي جو نفس ۽ جان لاءِ خطرو هجي، جيستائين امانت ۽ دوراندوشي ڇڏي ڏيڻ اڻوڻندڙ طريقو آهي.

(ملڪ موڪي [پٽ] وسامي جي درخواست: ۽ پڻ سنڌ جو ملڪ اسان جو وطن آهي، ۽ اسان جن پٺن ڏاڏن جو ورثو ۽ ڪمائي. راجا ڏاهر سان اسان جي قرابت آهي، ۽ هو هندستان جي راجائن جو راجا آهي. هو جيتري به بلند درجي کي پهچندو ته انهيءَ مان اسان کي به وڏو نصيب ۽ مڪمل حصو ملندو. [هن سان] هر حال، رنج خواهه راحت، ۽ موافقت جا شرط بجاءِ آڻڻ اسان تي لازم ۽ ثابت آهن:

(۱۹۳)

ڏک ۽ سک ۾ برابر، ۽ ملڪ ۾ پائيوار آهيون. ليڪن عقل جي طريقي ائين معلوم ٿو ٿئي، ۽ حڪمت جي داين سان اهڙيءَ طرح عيان آهي، ته هيءَ حڪومت امان کان نڪري ٻئي جي حوالي ٿيندي.

موڪي [پٽ] وسايي جو [محمد بن قاسم سان] عهدنامو ڪرڻ.

”سنڌ جا حڪيم ۽ هندستان جا فيلسوف جيڪي هُن ملڪ جا رهاڪو آهن، تن اضطراب ۽ نجوم جي ذريعي قديم ڪتابن مان هي نتيجو ڪڍيو آهي ته هُن بادشاهيءَ کي اسلام جو لشڪر فتح ڪري قبضي هيٺ آڻيندو. جنهن ماڻهوءَ جو بخت مددگار ٿيندو آهي ۽ ڪاميابي همراه، ۽ [پڻ] هو دورانديشي ۽ همت وارو هوندو آهي، ته جو واقعو پيدا ٿيندو تنهن مان هو تجربو ٻرائيندو ۽ وڌيڪ هوشيار ٿيندو ويندو آهي، جيئن چوڻڪاري جو رستو کائڻس بلڪل نه رهي. ائين نه ٿئي جو جڏهن موقعو ۽ وقت نڪري وڃي تڏهن کيس اها تڪليف پئجي. تـو جنهن صورت ۾ مون سان صلاح ڪئي آهي ۽ اسان جي طرف جي رعايت ڪرڻ واجب سمجهي ائيني ته [اها توهان جي] امانت آهي، ۽ مان جيڪڏهن جواب با صواب نه ڏيندس ته مخالفت ٿيندي، ۽ جيڪڏهن مان خود راءِ ٿي جنگ ۽ لڙائي کان سواءِ اچي خدمت ۾ حاضر ٿيندس ته دشمنن جي ملامت ۽ خاندان جي بدنامي [۱۳۴] جو باعث ٿيندس.

(۱۹۴)

[تنهنڪري صلاح هي آهي] ته (۱) هيٺئر ساڪري جي راڻهي سان نياڻيءَ جي شادي ڪرائڻ جي بهاني سان وڃڻ ٿئي ٿو (۱). امير محمد بن قاسم - شال سندس مرتبو قائم رهي! هزار سوارن کي حڪم ڪري ته فلاڻي رستي تي وڃي مون کي رستي مان پڪڙي، اچي خدمت ۾ حاضر ڪن، ته مون کي به بهانو ملي وڃي، ۽ خلق جي واٽن ۾ گلا به نه ٿئي ته هن بيوفائي ڪئي، ۽ ڏاهر کي پڻ بدگماني نه ٿيندي، ڇاڪاڻ [ته ڏسندو ته] مون کي مجبور ڪري زبردستيءَ سان وٺي ويا.

موڪي [پٽ] وسابي جي چوڻ تي ثباتد بن حنظله

کي موڪلڻ.

پوءِ محمد بن قاسم کي سندس قول تي پورو اعتماد ٿيو. هن سندس چوڻ سچو سمجهي ثباتد بن حنظله کي هڪ هزار پورن هٿيارن سان سينگاريل ۽ چونڊيل گهوڙيسوارن سان موڪلي [پٽ] وسابي جي مقرر ڪيل انجام تي موڪليو، ۽ پاڻ به انهيءَ جي ويجهو منزل ڪيائين. [هوڏانهن] هوڪو پڻ سڻ سوار ساڻ ڪري روانو ٿيو ۽ اچي انهيءَ جاءِ تي رسيو.

(۱)-(۱) فارسي ايڊيشن جي عبارت ”اڪنون به بهانه تزويج دختر رانه ساڪرا رفته مي شود.“ ”رانه ساڪرا“ جي عوض مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. پ: رانه ساڪرا، ر: راو ساڪرا، م: راو ساڪر ن، ب، س: دخترانه ساڪرا، ڪ: دخترانه ساڪران.

(۱۹۵)

نُباته بن حنظَلَه جو وڃڻ ۽ موڪلي [پٽ] وسائي ڪي

ٺڪرن سميت گرفتار ڪرڻ.

پوءِ نُباته بن حنظَلَه پنهنجن سوارن ۽ ترجمان سان اچي رستو روڪيو، ۽ موڪو [پٽ] وسايو ويهڻ ٺُڪرڻ ۽ لشڪر سميت گرفتار ٿيو. کيس جڏهين محمد بن قاسم جي سامهون آندائون، تڏهين امير سائنس عزت ۽ تعظيم سان پيش آيو، ۽ ٻيٽ وارو ملڪ هن جي حڪم هيٺ ڏنائين، ۽ سندس عرض تي انهن ٺڪرن جو پروانو صحيح ڪري کيس عطا ڪيائين، پڻ لکاهه درهم انعام طور بخشش ڪري، ساڻو طاڻوسي ڇڻ، ڪرسي ۽ سروباه عطا ڪيائين؛ [تنهن سان گڏ] سندس مڃڻي ٺڪرن کي خلعتن، منجھيل گهوڙن ۽ گھڻن انعامن سان سرفراز ڪيائين.

تاريخ جا مصنف ۽ جهان گرد [۱۳۵] سيلاني هن طرح روايت ڪن ٿا ته: اميريءَ جو پهريون ڇٽ [محمد بن قاسم] هوڪي کي ڏنو هو، ۽ سندس عرض تي قصبه [وجورتن] (۱) واري اراضي پڻ ملڪيت طور کيس ۽ سندس فرزندن جي حوالي ڪري پروانو لکي ڏنائين. ۽ ٻيٽ جو پورو علائقو، پسگردائي ۽ آباديءَ سميت کيس ڏيئي پڪو عهدنامو ڪري، ٻيڙين مهيا ڪرڻ جي پارت ڪيائينس.

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”زمين قصه“ (يعني ڪڇ واري ايراضي). پ ۽ ر جي پڙهڻي صاف طرح ”زمين قصبه“ آهي؛ ڪيل تصحيح لاءِ ٽو مڻي حاشيه ص [۱۳۳]. (نسب)

(۱۹۶)

محمد بن قاسم جو شامي قاصد ۽ مولاي اسلام (۱)

کي موڪليو.

پوءِ محمد بن قاسم مهراڻ جي ڪناري تي منزل ڪري،
شام جي بزرگن مان هڪ بزرگ ۽ مولاي اسلام ديپلي کي جو
محمد بن قاسم جي هٿ تي اسلام جي عزت سان مشرف ٿيو
هو۔ موڪليو ته: جيڪي شامي چوي سو ڏاهر [بن] ڇڄ کي
۽ جيڪو ڏاهر جواب ڏئي سو هن کي سمجهائج؛ ۽ پيغام ڏيڻ
شروع ڪرين ته اهو دربار ۾ مڪيه ماڻهن جي مجلس ۾ ادا
ڪج ۽ صاف لفظن ۾ جواب جي طلب ڪج، جيئن حجاج جي
فرمان جي منڍ ۾ لڪيل آهي.

شامي قاصد جو ڏاهر وٽ وڃڻ.

جڏهن شامي قاصد ۽ ديپل جو مولاي اسلام ڏاهر وٽ
ويا، تڏهن مولاي اسلام ديپليءَ مٿو نورائي خدمت بجا نه آندي.
ڏاهر کيس سڃاڻندو هو، سو کيس چيائين ته: ”ڇا لاءِ قانون
موجب خدمت جو شرط پورو نه ڪيئي؟ شايد توکي روڪيو
اٿن؟“ مولاي اسلام جواب ڏنو ته: ”جڏهن مان توهان جي
طريقي تي هئس، تڏهن بندگيءَ جا شرط بجا آڻڻ مون تي
واجب هئا، [۱۳۶] پر هاڻي جڏهن اسلام جي شرف سان

(۱) اصل عبارت ”مولانا اسلامي“ جا غلط آهي. ان وقت ”مولانا جو
خطاب توڙي ”اسلامي“ نالو ناهيڊ هئا. صحيح ”مولائي اسلام“ سمجهڻ
گهرجي ڇو ته هيٺ ”مولاي ديپلي“ ۽ وري ايندڙ عنوان هيٺ صاف
طور ”مولاي اسلام ديپل“ آيو آهي. (نـب)

(۱۹۷)

مشرف ٿيو آهيان ۽ اسان جو تعلق اسلام جي بادشاهه سان قائم ٿي چڪو آهي، تڏهين کان اڳيان ڪنڌ جوڪائڻ واجب نه آهي.

ڏاهر جو ڊيچارڻ.

(اهو ٻڌي) ڏاهر چيو ته: ”جيڪڏهن تون قاعد نه هجين ها ته توکي سزا طور حڪم ڪري ڪهاڻي ڇڏيان ها.“
مولائي ديپلي فرمايو ته: ”جيڪڏن تون اسان جي ڪهڻ نسي تيار آهين ته انهيءَ ڪري عربن جو نقصان ڪونه ٿيندو، ۽ خرن جي [سوز] گهرڻ لاءِ بدلو وٺندڙ موجود آهن، جيڪي توهان پڇي پورا ٿيندا.“

شاميءَ جو پيغام ادا ڪرڻ.

پوءِ شاميءَ زبان کولي ته: ”اسان اسر جي ٻارن توڏانهن قاصد ٿي آيا آهيون، ۽ اسان کي هيءُ پيغام پنهنجي حاڪمن ۽ راڻن جي روبرو ادا ڪرڻ جو حڪم آهي.“ ڏاهر ورائيو ته: ”چئي ڏي، ڇاڪاڻ ته قاصد پنهنجي مڃڻ جو پيغام پهچائيندڙ ۽ فرمان ادا ڪندڙ آهي.“ چيائين: ”امير محمد بن قاسم هن طرح فرمايو آهي ته تون مختار آهين؛ جيڪڏهن [درياء] لنگهي اچين ته رستو کليل آهي ۽ ڪا به روڪ نه آهي. نه ته (ٻيءَ صورت ۾ رستو کليل رکو ته عرب جو لشڪر درياءَ ٽپي توهان جي سامهون ٿئي.“

(۱۹۸)

ڏاهر جي سياڪر وزير سان صلاح ڪرڻ.

ڏاهر پوءِ سياڪر وزير سان صلاح ڪئي ته: هن باري ۾ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ سياڪر وزير چيو ته: ”مان ڪيئي دفعا، جن جن گالهين ۾ صلاح ڏيڻ مناسب سمجهي [۱۳۷] تن سڀني ڪن ۾ راجا جي خير خواهي ۽ نصيحت ڪرڻ لازم ٿي جاتو، ۽ راجا کي انهيءَ جو اثر به معلوم ٿيو. مون جيستائين راءِ نصيحت طور پتو ٿئي لشڪر کي سامهون ٿين جي ڏني هئي، تنهن ڏانهن ڪوبه ڌيان نه ڪئي، ۽ قبول نه فرمايو. هاڻي جڏهن حالت تنگ ٿي آهي، ۽ هن سان لڙائي ڪرڻ تي مجبور ٿيو آهين، تڏهن ڇڏ ته سندس مارو لشڪر هن طرف ٽپي اچي، ۽ ٻيئي لشڪر سامهون ٿين. هن طرف جو ملڪ تنهنجي هٿ ۾ آهي، شهر ۽ خزانو تنهنجي ضابطي ۽ تصرف هيٺ آهن؛ اناج، هٿيار، سامان ۽ لڙائيءَ جو اسباب موجود آهي. [ٻئي طرف] هن جي مدد ڪپجي ويندي، جنهن صورت ۾ سندن پويان مهراڻ جو پاڻي هوندو تنهن صورت ۾ ڪوبه واهرو کين پهچي نه سگهندو، ۽ هو قيدين وانگر تنهنجي هٿ ۾ عاجز ٿيندا، ۽ مٿن حملي جا سڀ دروازا بند رهندا. انهيءَ ڪري جنگ جو سڀ سامان، گهوڙا، هاڻي، لشڪر ۽ نوڪر چاڪر سڀ تنهنجي قبضي ۾ ايندا.“

پوءِ هڪ عيلافيءَ جو [اصل] شام جي لشڪر مان هو ۽ [سنڌ ۾] عرب جي لشڪر جي اچڻ کان اڳ ۾ ڪنهن گناهه سبب روپوش ٿي اچي راجا ڏاهر جي خدمت ۾ پهتو

(۱۹۹)

هو ۽ سائنس تعلق پيدا ڪيو هئائين، تنهن ڪري [راجا ڏاهر]
 مڏي هن رت بابت صلاح ڪئي، ۽ چيائينس ته: ”اي محمد!
 سياڪر وزير هيءَ تقرير ڪئي آهي؛ اها توکي پوري ڏسڻ ۾
 اچي ٿي يا نه؟“ محمد علافيءَ چيو ته:

لَا تَنْفِيْمَنَ بِيْدَالِ لَا اَنْتَفَاعَ بِيْهَا
 فَالْاَرْضُ وَالسَّيْعَةُ وَالرَّزْقُ مَبْسُوطٌ.
 [نفعو جنهن نه گهر ۾، نه ٿڪ تنهن ۾ تون،
 گهڻو رزق جڳ ۾ زمين ۾ن وسيع.]

هيءَ راءِ، ته هنن جي لشڪر کي هن طرف ٽپي اچڻ
 ڏجي، پوري نه آهي. مان انهيءَ سان شامل راءِ نه آهيان.
 ڇاڪاڻ ته هن جو لشڪر زبردست آهي. جنگي سوار ۽
 ناليورا [۱۳۸] مرد پنهنجي ننڍڙي ناموس جي واسطي بيهي
 رهندا، ۽ خدا تعاليٰ جي خوشيءَ لاءِ الله جي واٽ ۾ پنهنجو
 نفس ۽ جان قربان ڪندا؛ جيئن ته هو الله جي ڪرم جي پناهه
 وٺي [هيءَ خيال ڪندا] ته هنن جهاڊ ۽ شهادت جي سبب
 دائمي جھان ڏانهن پهچنداسون، ته پوءِ هو تيستائين نه
 ڪڍندا، جيستائين اسان مان ٻيڙا ٿيڻا نه ڪهندا؛ ۽ جڏهن
 جنگ ڏانهن منهن ڪندا ته پوءِ تيستائين سندن موٽڻ ۽
 منهن ڦيرائڻ ڏکيو آهي، جيستائين سڀئي خونخوار ترار جو لقمو
 نه ٿيندا؛ ۽ هو جڏهن هن طرف لنگهي، ملڪ جي دامن ۾ هٿ
 هڻي، بادشاهيءَ ۾ پاڻيوار ٿيا تڏهن وڏو ڦٽو پيدا ٿيندو،
 ۽ سندن طاقت ۽ دٻدٻو هر روز وڌندو ويندو؛
 ڇاڪاڻ ته تنهنجو گهڻو لشڪر ۽ رعيت هن جي ڦرلٽ کان

(۲۰۰)

امان گهرندا ۽ پنهنجي حياتيءَ جي بچاءَ لاءِ سائس همراھ ٿيندا، ۽ کيس پنام جي جاءِ سمجھڻ لڳندا. انهيءَ ڪري صلاح هيءَ آهي ته کين الهندي ڪناري تي روڪي ڇڏ؛ ڇاڪاڻ ته هنن ۽ اسان جي وچ ۾ مهراڻ آهي ۽ سندن ڪنهن به طرح ٿپي اچڻ ۾ اسان لاءِ مصلحت نه سمجھڻ گهرجي. ٻيڙين جي ملاحن ۽ جهنگل جي جتن کي انهن تي بچڻ ته گاهه، اناج، ڪاٺين ۽ ڍڳن جا. جي لشڪر لاءِ ضروري آهن. رستا روڪين ۽ بند ڪن، ۽ جيڪو به لشڪر کان ڌار ٿئي تنهن کي تڪليف رسائين، جيئن تنگ ٿي ڪي بک جي وگهي نابود ٿين، ته ڪي اگهاڙپ ۽ بي سرو سامانيءَ کان (لاچار ٿي) پڇي وڃن، ۽ گهوڙا بنان گاهه، ۽ سوار بنان خرچ جي، لاچار ٿي ٿڙي پکڙي وڃن، ۽ تنهنجي ملڪ ۾ ڪابه مداخلت نه ڪري سگهن؛ جڏهن سندن لشڪر پریشان ۽ منتشر ٿيندو ته پوءِ هو تنهنجي ملڪ ۾ ڪابه ڦرلٽ نه ڪري سگهندا ۽ تون آسودو رهندين“ [۱۳۹].

علافيءَ جي ڏاهر کي نصيحت ڪرڻ.

(روايت): هن ڳالهه جي راويءَ چيو ته: مان انهيءَ مجلس ۾ بيدلز سان هڪڙو هٿس، ۽ مون کي ويهڻ جو حڪم ڏنائين. علافيءَ جيڪي صلاحون ڏنيون ۽ نصيحت طور ڏاهر جي روبرو بيان ڪيون، سي مون ٻڌيون ۽ سمجهيون. پوءِ ڏاهر چيو: ”تنهنجي دل مان جيڪا به صلاح پيدا ٿيندي ساعين نصيحت ۽ خير خواهي آهي. پر منهنجي راءِ جي

(۲۰۱)

تقاضا آهي ته کيس چونڊ ڇڏيان؛ متان اسان کي عاجز سمجهي
خيال ڪري ته (هاڻي) هيٺو ٿيو آهي.

راجا ڏاهر جو پيغام.

پوءِ (هيئن) چئي شاهي قاعد کي واپس ڪيائين؛
”موٽي وڃي پنهنجي امير کي چئو ته (درياء) ٽپڻ ۾ توکي
چونڊ ڇڏيو ٿو وڃي. اسان تنهنجي جنگ لاءِ تيار وٺا آهيون؛
تون لنگهي اچ، ته ته اسين ٿا لنگهي اچون.“

محمد بن قاسم جي قاصدن جو ڏاهر وٽان واپس اچڻ.

پوءِ قاصد، محمد بن قاسم جي خدمت ۾ موٽي آيا؛
جيڪو پيغام راجا ڏاهر موڪليو هو سو ظاهر ڪيائون.
محمد بن قاسم چيو ته: الله ذوالجلال بي زوال جي نائيد
سان آءٌ مهراڻ ٽپڻ اختيار ڪندس. پوءِ خدا عزوجل کي
بشاد ڪري کانئس مدد گهري منهنجي پٽيائين. نيٺ امير،
ساري لشڪر سميت، مهراڻ جي الهندي ڪناري تي راوڙ
جي قلعي جي مقابل لهي منزل ڪئي، ۽ موڪي [پٽ]
وسايي کي سڏي، اعتماد جوڳا ايماندار ماڻهو انهيءَ سان
گڏ مقرر ڪيائين، [۽ چيائين] ته ”ڪا درياءُ ٽپڻ جهڙي
جاءِ گولين [۱۴۰] ۽ ٽپڻ لاءِ هيڙيون پن موجود ڪن،
جيئن اسين ٿپي وڃون. [پر وري خيال ڪيائين] ته ممڪن
آهي ته هيءُ مهراڻ جو پاڻي ٽپڻ ۾ ڏکيو هجي، ۽ اسان
لنگهي نه سگهون. [ٻئي طرف کان] دشمن جو ڊپ [پڻ]

(۲۰۲)

آهي، جو درياءَ جي ڪناري تي سامهون بيٺو آهي. تنهنڪري مون فيصلو ڪيو آهي ته جيستائين حجتاج ڪرڻ ان خط جو جواب نه اچي، تيستائين انان لشڪر نٿو لنگهائي سگهان.“ سو به ٿي ڏينهن ٽنهي، هڪ مفصل خط لکيائين، جنهن جو جواب عزت ۽ تعظيم سان پهتو.

محمد بن قاسم ٽنهيءَ کي حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ.

هيءُ مڪرم و معظم خط حجاج بن يوسف جي طرفان زبردست امير عمادالدين محمد بن قاسم ڏانهن؛ سلامن بعد واضح هجي ته تو مهران ٿيڻ ۽ راجا ڏاهر بن چچ سان لڙڻ جو ذڪر لکيو هو. بيشڪ مون کي الاهي تائيد ۾ اميد آهي ته تون فتحمند ڪامياب ٿيندين، ۽ تنهنجو دشمن ڏاهر ذليل ٿيندو. جنهن وقت هو سامهون ٿيندا ته خدا تعاليٰ جي مدد تي ڀروسو اٿر ته آسمان جي گردش کان ڪوبه نقصان توهان کي نه پهچندو؛ ڇاڪاڻ ته نماز جي پنجن وقتن، خلوت خواهه محفل ۾ اهڙو ڪوبه وقت نٿو گذري جنهن ۾ غائبانه دعا جي امداد نٿي ڪئي وڃي ته خدا تعاليٰ توهان کي ڪافرن تي فتح نصيب ڪري ۽ آهي، دشمن ذليل ۽ خوار خراب ٿين؛ جيڪو حڪم ازل ۾ مقتدر هوندو آهي، مراد جي پردي مان به اهوئي ظاهر ٿيندو آهي، ۽ جيئن جاگهائي ۽ گهرجي، تيئن ٿيندو آهي. آءٌ هميشه اللہ پاڪ جي درگاهه ۾ عاجزيءَ ۽ زاريءَ سان هن طرح چوندو رهان ٿو: ”اي خداوندا! تون آهو بادشاهه آهين جو توکان سواءِ

(۲۰۳)

پيو ڪوبه خدا نه آهي. اسلام جي لشڪر کي [سنڌن حال]
 کان مٿي قوت بخشج، ۽ ڪاميابي عطا ڪج. "الله تعاليٰ
 جي ڪرم ۾ اميد آهي ته تـنـون مقصد حاصل ڪري اچي
 اسان سان [۱۴۱] ملندين. هيءُ ضروري آهي ته جيئن به ممڪن
 ٿي سگهي ٿيئن درياءُ ٽپ ۽ الاهي تائيد جي استعجا ڪندو
 رهج، ۽ پنهنجي پناه. سندس رحمت کان ڄاڻج، ته هو پنهنجن
 عقلمن تي هٿ ڪندڙ صلاحڪارن کان (توڪي) بچائي، هڪٻئي
 کي سامهون ٿيڻ وقت الاهي رضا تي اعتماد رکي، پنهنجي
 پوري بهادري ۽ همت بجا آڻجو، ڇاڪاڻ ته فتح ۽ (الاهي)
 تائيد، همراهي ۽ قوت توهان سان شامل ۽ مددگار آهي، ۽
 ملائڪن جي امداد ۽ مسلمانن جي قرار توهان جي طرفان
 هنن [مخالفن] تي مستطقت آهي. خدا عزوجل، انهن جي
 خبيث ذات کي مسلمانن ۽ ملائڪن جي ترارين ۽ نيزن جو
 ڪاڇ بنائيندو. الاهي غضب (جو دروازو) انهن لاءِ کليل آهي،
 آهي، جنهنڪري پورو انتقام ۽ عبرتناڪ سزا کائيندا.

جڏهن مهراڻ درياءُ اڪرڻ چاهين، تڏهن گهڙ
 جي ڪناري کي ڇڏي ڏسج، ۽ نديءَ جي ٽپ جو انتظام
 پڪو رکج، ۽ انهيءَ ملڪ جا جيڪي رهاڪو ٻيڙين تي
 هجن، [ٻهريائين] تن کي پڪڻ انجمن سان پنهنجو مطيع
 ۽ مخلص بنائج، ۽ انهن کي چڱيءَ طرح سڃاڻي پوءِ
 [درياءُ] ٽپجرو. جيئن ته پاڻي توهان جي پويان هوندو،
 تنهنڪري انهيءَ طرف کان دشمن جو ڪوبه ڊپ نه
 رکجو ۽ توهان کي ڪوبه ابڙاءُ نه رسندو. پوءِ جڏهن

(۲۰۴)

توهان هن جي ڳوٺن، شهرن ۽ قلعن ۾ داخل ٿيندا ته ڪوبه ماڻهو توهان سان مقابلو ۽ لڙائي نه ڪري سگهندو، ۽ هو ڪڏهن به توهان جي سامهون پنهنجو پيارو ساھ هلاڪت ۾ نه وجهندا. هو جنهن به قلعي ۾ پناهه وٺي پنهنجي ٽيڪ بنائيندا تنهن تي جنهن وقت تنهنجي نظر پوندي ته اللہ تعاليٰ جي نائيد ۽ فتح سان کلي پوندو، ۽ توهان جي ترار جي هيٺ جو اهڙو ڀڄ ۽ رعب هن جي دٻن تي غالب ٿيندو جو کين ڪوبه هٿيار ڪم نه ڏيندو، ۽ (اهو رعب) توهان کي ڪامياب ۽ فتحمند ڪندو [۱۴۲]. جڏهن هو ڀڄن ته (هڪدم) اسباب ۽ خزانو قبضي ۾ ڪجو؛ ليڪن پاڻ کي سندن ٽڳيءَ ۽ فريب کان بچائجو، ۽ هٿ نه ڪجو؛ پوءِ هر هڪ کي اسلام جي ڪلمي ڏانهن سڏجو، ۽ جيڪو اسلام جي عزت مان مشرف ٿئي تنهن جي تربيت ڪجو. مطلب ته ڪوبه دين جو دشمن انهيءَ طرف ۾ نه رهي. سندن خون توهان جي ترار لاءِ مباح آهي. هيءَ دعا، جا منهنجو وظيفو آهي، هر وقت پڙهندا رهجو. اها مقبول دعا هيءَ آهي:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْتَغْفِرُكَ
ذَالِکَ بِاَنَّکَ اَنْتَ اللّٰهُ الْحَيُّ الْقَیُّوْمُ لَا تَاْخُذُهٗ سِنَةٌ وَّ لَا
نَوْمٌ لَّکَ مَنَاقِبُ السَّمْعَاتِ وَمَنَاقِبِ الْاَرْضِ۔ مَنْ
ذَالِکَ لِذِي یَسْتَفْلِحُ عِندَکَ۔ اِلَّا بِاِذْنِکَ۔ تَعْلَمُ مَا بَیْنَ
اَیْدِیْنَا وَمَا خَلْفَنَا۔ وَلَا یُحِیْطُ بِشَیْءٍ مِنْ عِلْمِکَ۔

إِلَّا بِمَا شِئْتِ - وَسِعَ كُرْسِيُّكَ السَّمْعَاتِ وَالْأَرْضَ -
وَلَا يَئُودُكَ - حِفْظُهَا - أَثْنَتِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَبَانَكَ -
أَثْنَتِ الْإِحْدَ الصَّمَدَ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ
كَفْؤًا أَحَدٌ - بِوَجْهِكَ الْكَرِيمِ رَبِّ الْوُجُوهِ وَخَالِقِ
الْوُجُوهِ وَقَاهِرِ الْوُحُوهِ وَالْقَادِرِ عَلَى الْوُجُوهِ - انك
الْخَيْرُ وَالْكَرَمُ وَالْكِلِمَاتُ التَّامَاتُ فَارْ قُنَامَعَ ذَالِيكَ
شُكْرًا لِنِعْمَتِكَ وَ مَعْرِفَةً لِحَقِّكَ وَ عَمَلًا
بِرِضْوَانِكَ - وَالسَّلَامَ عَلَيْكَ وَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَ بَرَكَاتِهِ
وكتبه حمزان (۱) فسي سنة ثلث و تسعين [۱۴۳].
(اي اسان جا الله! اسان هيء توکان انهيء ڪري ٿا گهرون
جو تون سدا حيات ۽ سدا قائم الله آهين، جنهن کي ڪابه
اوجھراڻي يا نند ٿئي وئي؛ آسمان ۽ زمين ۾ جيڪي به آهي
سو تنهنجو آهي. اهڙو ڪير آهي جو تنهنجي اجازت ڪان
سواء تو وٽ سفارش ڪري؟ جيڪي به اسان جي اڳيان يا
پٺيان آهي سو تون جائن ٿو، ۽ تنهنجي مرضيءَ کان سواءِ
اسان تنهنجي علم مان ڪنهن به شيء کي پروڙي نٿا سگهون.
تنهنجي حڪومت زمين ۽ آسمان تي پکڙيل آهي، ۽
انهن جي حفاظت توکي ڪابه تڪليف نٿي رسائي، ۽ تون

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ هي نالو ”حمزان“ لکيو ويو آهي. قدير نسخي
پ جي پڙهڻي صاف طور ”حمزان“ جا صحيح آهي. ٿسو آخر ۾ حاشيه
ص [۱۴۳]. (ن.ب)

(۲۰۶)

وڏو ۽ غالب آهين: ۽ هن ڪري (گهرون ٿا) جو تون واحد ۽ بي نياز آهين، جنهن نه ڪنهن کي ڇڏيو آهي ۽ نه ڪنهن مان ڄاڻو آهين. ۽ نه جنهن جو ڪو ست آهي. (اسين توکان گهرون ٿا) تنهنجي سڳوري ذات جي محابي جا سڀني ذاتين جي رب ۽ سڀني ذاتين تي غالب ۽ سڀني ذاتين جي خلقيندڙ ۽ سڀني ذاتين جي قادر آهي. پلائي، احسان ۽ مڪمل ڪلما تنهنجي هٿ ۾ آهن (انهن سان گڏ)، اسان کي پنهنجي نعمت جو شڪر، پنهنجي حق جي معرفت ۽ پنهنجي رضامندي تي عمل عطا ڪر. ۽ توتي سلامتي، اللہ پاڪ جي رحمت ۽ برڪتون هجن. (حمران، سنه ۹۳ھ ۾ لکيو.)

حجاج جو خط پڙهڻ ۽ محمد بن قاسم جو سائين کي

خطاب ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم اهو خط پڙهي سائين کي تقرير ڪئي، ۽ ڏاهر جي جنگ ۽ [درياء] جي گهيڙ لنگهڻ لاءِ تيار ٿيو ته ايتري ۾ ٻيو خط پهتو.

بسم الله الرحمن الرحيم - بلند درگاه مان محمد بن قاسم ڏانهن خط آهي ته دعا کان پوءِ معلوم هجي ته: تنهنجي دشمنن کي مغز ۾ غرور آهي. تون ٻچ نه ڇاڪاڻ ته فتح تنهنجي ٿيندي: ۽ جيڪڏهن صلح جي رستي تي اچي، ڀڪو انجام ڪري صلح ڪري ڍل دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچائي ته ائين به ٿي سگهي ٿو: ۽ جيڪا ڏاهر سان مهران ٿين ۽

(۲۰۷)

جنگ ڪرڻ بابت اجازت طلب ڪيل آهي [تنهن لاءِ محمد بن قاسم کي] حڪم ٿو ڪجي ته اهڙيءَ جاءِ تان ٽپي جتي گپ چڪ نه هجي، ۽ لشڪر کي تڪليف نه پهچي، پڻ ٻارهن ميلن تائين مٿان کان هيٺ تائين پاڻيءَ جي ويڪر ۽ ڊيگهه جو نقشو ڪاغذ تي ڪڍي، ۽ ڪناري ۽ گهٽ گهٽڙ جو نشان ڪري (اسان ڏانهن موڪلي)؛ پوءِ جيڪا جاءِ آءٌ پسند ڪريان اتان لنگهو ته جيئن سپاهين کي ڪو نقصان نه پهچي.

محمد بن قاسم موڪلي [پٽ] وساهي ڪي سڏي چيو ته درياءُ ٽپڻ جي تدبير ڪرڻ گهرجي.

ڏاهر جو مهراڻ جي ڪناري تي سامهون اچڻ.

هند جي دانائن، جن هن داستان جي تصوير چٽي آهي، هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن حجاج جو حڪم محمد بن قاسم کي پهتو، ۽ [مهراڻ] ٽپڻ جي اجازت مليس [ان بابت] هڪ برهمڻ کان روايت ڪيائون، جنهن چيو ته مان مير^۱داس بن هڏ^۲به تميمي^۳ کان ٻڌو [۱۱۹۴]، جنهن بيان ڪيو ته: مان راوڙ ۾ ڏاهر جي لشڪر ۾ هوس جڏهن ڏاهر کي خبر پهتي ته محمد بن قاسم جي پوري لشڪر سان اچي منزل ڪئي آهي؛ ڏاهر هاڻيءَ تي پالڪيءَ ٻڏڻ جو حڪم ڪيو ۽ هاڻيءَ تي سوار ٿي ڪناري ڏانهن روانو ٿيو، ۽ وڃي اسلامي لشڪر جي سامهون بيٺو، ۽ مهراڻ جو پاڻي وچ ۾ هو. [ان وقت] محمد بن قاسم لشڪر کي تياري ڪري رهيو هو.

(۲۰۸)

شاميءَ جو شهيد ٿيڻ.

اتي هڪ شامي شخص، جو تير اندازيءَ ۾ ماهر ۽ هٿ جو ملوڪ هو، چاهيو ته گهوڙو پاڻيءَ ۾ هڻي تير وسائي، پر سندس گهوڙو پاڻيءَ کان ٿهي رهيو هو، ۽ هيٺ ٽٽي لٽو. اتي راجا ڏاهر پنهنجي ڪمان گهري. سندس ڪمان وڏي ۽ مضبوط هئي جنهن تي کانئس سواءِ ٻيو ڪوبه زهر چاڙهي نه سگهندو هو. انهيءَ ئي زهر چاڙهي، تير رکي، جيترو ٿي سگهيس اوترو چڪي، شست وٺي تير هنيائين. تير انهيءَ سوار جي چوٽيءَ ۾ هنيائين، جو مٿي مان لنگهي وڃي سندس دڻ ۾ ويٺو، ۽ هو گهوڙي نان ڪري پيو.

(ايترو ڪري) ڏاهر موٽي ويو، ۽ جاهدِين کي حڪم ڏنائين ته: ٻيٽ جي قلعي جي سامهون جتي گهيڙ آهي اتي ٿي بيٺه، ۽ ڏسج ته جيئن (عرب) لنگهي نه اچن؛ ۽ ڏسندو رهج ته جيئن اهڙيءَ جاءِ وٽان لهن جتي گپ ۽ وڏو پاڻي هجي. ٻن تون پيڙيون تيار رک جيئن ٿڀڻ وقت کين نقصان ۽ رنڊڪون وجهي سگهين. جاهدِين انهيءَ اشاري تي (عربن) جي رت ناکامياب ڪرڻ لاءِ مهراڻ جي ڪناري تي بيٺي رهيو.

ايتري ۾ اسلامي لشڪر جا ڪي سوار جي سيوستان ۾ مقرر هئا، پهتا (۽ چيائون) ته چنڊرام هال، جو ڪنهن وقت سيوستان جو حاڪم هو، ڪن ٺڪڙن ۽ ڪامورن [۱۴۵] کي ڦيرائي قلعو قبضي ۾ ڪري ورتو آهي، ۽ عرب جي سپاهين کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو اٿس. هيءُ خبر محمد بن قاسم کي ٻڌائي وئي.

(۲۰۹)

[محمد بن مصعب (۱) جو سيوستان وڃڻ]

ٻيو (اها خبر ٻڌي)، [محمد بن مصعب (۱) بن عبدالرحمان کي هڪ هزار سوار ۽ ٻه هزار پيادا سان ڏيئي، انهيءَ طرف تي مقرر ڪيائين. هو جڏهن سيوستان بندو، تڏهن چندرام ٻاهر نڪري لڙائي ڪئي، پر اسلام جي لشڪر جي حملي ڪرڻ تي چندرام جو لشڪر شڪست کائي پڳو؛ چندرام قلعي ۾ وڃڻ چاهيو، پر قلعينوارن دروازو بند ڪري کيس اندر اچڻ نه ڏنو. آخر جهم ڏانهن هليو ويو. [محمد بن مصعب (۱) ٻئي ڏينهن شهر ۾ آيو. [قلعينوارن،] شعني، واپارين، ڪاريگرن ۽ چڱن کي وڃ ۾ آڻي بهانو پيش ڪيو ته اسان جي طرفان ڪوبه گناهه ڪونه هو، هڪ چور اچي اوچتو پاڻ کي قلعي ۾ سڻيو. هنن جي بيگناهي معلوم ٿيڻ تي [محمد بن مصعب (۱) ساڻن ٺاهه ڪيو، ۽ هنن دروازو کولي قلعو سندس حوالي ڪيو. هن فتح ۽ ڪاميابيءَ جي خبر ٻڌي محمد بن قاسم تمام خوش ٿيو. ۽ (محمد بن مصعب) سيوستان جي رهاڪن کي امان ڏيڻ بابت جيڪو اطلاع ڏنو هو، تنهن تي محمد بن قاسم چيو ته: مصلحت ائين هئي ته معافي نه ڏين ها. هاڻي توکي اعتماد جوڳا امين ماڻهو مقرر ڪري، قلعي جي حفاظت جي رات

(۱) اصل متن ۾ مصعب آهي مگر صحيح محمد بن مصعب آهي ڏسو

مٿي حاشيه ۱۴۲. (نذب)

(۲۱۰)

ڏينهن ڪوشش ڪرڻ گهرجي، ۽ شمعين ۽ واپارين کان چڱو
ضامن وٺي، چار هزار جنگي مرد سيوستان مان پاڻ سان آڻج
پوءِ [محمد بن] مصعب بن عبدالرحمان انهيءَ اشاري موجب
ڪامورا ۽ امين مقرر ڪري، چار هزار هٿيار بند ماڻهو ساڻ
ڪري، اچي امير جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ساڳئي ڏينهن
موڪو [پٽ] وسايو پڻ ڊيپٽ جي قلعي جي ڀرسان اچي
محمد بن قاسم سان مليو [۱۴۶].

جيسيند بن ڏاهر جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ ٻيٽ

جي قلعي ۾ اچڻ.

پوءِ جڏهن موڪي [پٽ] وساوي جي، محمد بن قاسم
سان بيعت ڪرڻ جي ڀڪي خبر ڏاهر کي پهتي، تڏهن
راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جيسيند کي تيار ڪري، اسلام جي
لشڪر جي سامهون ٿيڻ لاءِ، ٻيٽ جي قلعي ۾ موڪايو،
جيئن هو پاڻيءَ مان لنگهي نه سگهن. جيسيند تيار ٿي پوري
اسباب ۽ جنگي هٿيارن پنوهارن سان ڪوٽڪا (۱) نديءَ جي
رستي ڪناري تي پهتو. (هوڏانهن) محمد بن قاسم (ڏاهر جي)
لشڪر جي سامهون جهير ۽ ڪوهل (۲) جي ڀرڳڻن ۾ اچي لٿو،
۽ اٽڪل پنجاهه ڏينهن اتي رهڻو پيس. نيٺ اناج ۽ گهاڻ
گهٽجڻ لڳو، ۽ اناج جي آمدني گهٽ ٿيڻ ڪري لشڪر

(۱) هي ٻيٽي پ مطابق آهي؛ ب: ڪوٽڪ؛ ر، م: ڪوتله؛ س:

ڪوٽڪ (۲) پ: ڪوهه؛ ن، ب، ح: ڪوهل.

(۲۱۱)

متردد ۽ پريشان ٿي پيو، ۽ مخالف گاهن کائڻ ڪري گهوڙن ۾ بيماري پيدا ٿي. جيڪو به گهوڙو بيمار ٿي ٿيو تنهن کي ڪهي کاڌائون ٿي. (ٻئي طرف) دشمن هر قسم جون رٿون رٿي رهيا هئا. (جڏهين) هيءَ خبر ڏاهر کي پيئي ته ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ محمد بن قاسم ڏانهن ماڻهو موڪلي نصيحت ڪيائينس ته، گالهه جي پاڇاندي پويان نه پوي.

راءِ ڏاهر جو، محمد بن قاسم ٺٽفيءَ ڏانهن پيغام:

”پوءِ معلوم هجي ته ڪم جي انتها جي ڪيڊ ٻڌڻ بدبختي ۽ ڪميٽپ آهي. تو پنهنجي ۽ اسان جي لاءِ تنگي پيدا ڪئي آهي، ۽ تنهنجي لشڪر وٽ اناج ناياب ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن صلح ڪري سولي وڃين ته تو ڏانهن کاڌو موڪليان، جيئن تنهنجا ساٿي بک ۽ بي سرو سامانيءَ وگهي تباهه نه ٿين. تون (خيال ڪري) ڏس ته تو وٽ اهو ڪهڙو مرد آهي، جو اسان جي سامهون ٿي جنگ ڪندو. نه ته [هيءَ صورت ۾] لڙائيءَ جا هٿيار تيار ڪر.“

محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: ”مان انهن اميرن سان نه آهيان جيڪي هيتريءَ گالهه، تي موٽي ويندا. تو هٿيار مال جيڪا سرڪشي ۽ بي التفاتي ڪئي آهي، اهو سمورو مال [۱۴۷] دارالخلافت جي خزاني ۾ جمع ڪرائيندين ته منهنجي ۽ تنهنجي وچ ۾ صلح ٿيندو، نه ته خدا تعاليٰ جي مدد سان تنهنجو سر عراق نيندس.“

(۲۱۲)

محمد بن قاسم پوءِ حجاج ڏانهن هي احوال لکي گهوڙن جي مرڻ، گاهه جي تنگيءَ ۽ پاڻي جي پهڙين نه ملڻ جي خبر ڏني. (هوڏانهن) حجاج، طيار نالي هڪ شخص کي لشڪر جي خبر وٺڻ لاءِ موڪليو [۽ کيس چيو] هو ته: ”مخفي طور محمد بن قاسم کان خبرون پڇي مون کي ڏج“ طيار روانو ٿي مڪران پهتو ته هڪ شخص کي ايندو ڏسي کائڻس پڇيائين ته: ڪٿان ٿو اچين؟ چيائين ته: محمد بن قاسم جي لشڪر مان. چيائينس ته: احوال ٻڌاء. جنهن تي هن اناج ۽ گهوڙن جي گاهه جي گهٽتائيءَ کان لشڪر جي تڪليف ۽ تنگ حالي، گهوڙن ۾ بيماري پوڻ، ۽ وهڻ جي مرڻ جي سڄي خبر چڱيءَ طرح کولي ٻڌائي، ۽ (هي به ٻڌايو) ته انهيءَ ڪري عرب جو لشڪر پريشان ٿيو آهي.

طيار جو موٽي وڃڻ.

طيار انهيءَ راويءَ قاصد کي ساڻ وٺي ويو ۽ وڃي اها خبر حجاج کي پهچايائين. (جنهن تي) حجاج بن يوسف تنگ دل ۽ انسوسناڪ ٿي پنهنجي مجلس ۾ سوئي آيو، ۽ عالمن، بزرگن، صالحن، محققن، مستحقن ۽ سڪيه ماڻهن کي دعاخواهيءَ جي ڀارت ڪيائين. انسان موٽي طيار کي چيائين ته انهيءَ سنڌ جي قاصد کي حاضر ڪر ته جيڪي ڏٺو ۽ سمجهيو اٿس سو بيان ڪري. هن اهو قاصد حجاج جي فرصت واري وقت ۾ پيش ڪيو. حجاج کائڻس پڇيو ته: ”ڪٿان ٿو اچين؟“ چيائين: ”سنڌ کان.“ پڇيائينس ته:

(۲۱۳)

”محمد بن قاسم جي احوال جي ڇا خبر اٿي؟“ ورائيائين ته: ”سڀ سلامت ۽ چڱي حال ۾ آهن. باقي گهوڙن ۾ جذام جي بيماري پيدا ٿي هئي، ۽ انهيءَ بيماريءَ ۾ گهڻا مري ويا. مان انهيءَ واقعي کان پوءِ نڪتو آهيان. هاڻي ان سھانگو ٿيو آهي، باقي رهيان گهوڙن ۾ ڪابه بيماري ڪانه آهي [۱۴۸]، ۽ انهيءَ ملڪ جا واپاري لٽاج وڪري لاءِ آئين ٿا، ۽ ٻيٽ جي قلعي جو حاڪم موڪو [ٻٽ] وسايو ان باري ۾ مڙس ٿي بيٺو آهي.“ تنهن تي حجاج چيو: ”مگر منهنجي معتد قاعد ته هن طرح (يعني ٻيءَ طرح) بيان ڪيو آهي.“ قاعد ورائيو ته: ”هيءَ ڳالهه مون کان بيان ڪئي اٿس پر پوري نه ٻڌي هئائين.“ حجاج چيو ته: ”اها ڳالهه پوري ڇو نه چيئي؟“ چيائين: ”انهيءَ ڪري ته جيئن هيءَ گهٽائي عام جي واتن ۾ نه پوي، ۽ هن مصيبت تي دوست ۽ دشمن واقف نه ٿئي.“ پوءِ حجاج انهيءَ ماڻهوءَ کي لکيو ڏيئي دارالخلافت ڏانهن موڪليو ته جيڪي ڏٺو اٿس سو پورو وڃي ٻڌائي.

حجاج جو ٻه هزار گهوڙا، خط مان گڏ محمد بن قاسم ڏانهن موڪلڻ.

(ٻئي طرف) هيءَ حقيقت ٻڌڻ شرط حجاج پنهنجا خاص

ٻه هزار گهوڙا موڪليا ۽ لکيائين: خط:

هي خط حجاج بن يوسف طرفان محمد بن قاسم ڏانهن

ته: خط ۽ قاعد جي زبانا احوال معلوم ٿيو ته ڪي گهوڙا

مري ويا آهن ۽ باقي بچيل سلامت آهن؛ تنهنڪري ٻيا

(۲۱۴)

۲۰ هزار گهوڙا موڪلجن ٿا، جي اعتماد جوڳن بهادرن ۽ لشڪر جي سردارن. جي لائق هجن ۽ تنهنجا پشت پناهه ٿي سگهن. ۽ اهڙن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ گهرجن، جيڪي سواريءَ جي لائق هجن ۽ پنهنجي سواري کي، اگرچ ڪٿي اڌاري هجن، خاص پنهنجو ڪري سمجهن. لشڪر کي هميشه منظم ۽ سينگاريل رکج، جيئن قوت ۽ دٻدٻي سان دشمن جي لشڪر کي دفع ڪري سگهين. پر ڪافرن بابت هيءَ نصيحت ڪن ڪج نه: ڪنهن به ماڻهوءَ جي تمنا سندس مرضي موجب حاصل نه ٿيندي آهي، [تصديق] ڦرولہ تعاليٰ: **أَمَّا لِلْمَلِكِ مَا يَشَاءُ فَإِنَّهُ لَا يَنْفَعُ كَافِرًا مَّا كَانَتْ فِيهِ قُرْبَىٰ** (چا انسان جيڪي چاهي ٿو سو کيس ميسر آهي؟ بلڪ آخره خواهه دنيا اللہ جي آهي). مون ڪو هيءَ فيصلو پنهنجي طرفان نه ڪيو آهي، پر خدا تعاليٰ [۱۴۹] مون کي انهيءَ تي بچيو آهي، ڇاڪاڻ ته (مان سمجهان ٿو) ته سندن [ڪافرن جو] ڪم ٻورو ٿي چڪو آهي ۽ دولت ڪانئن منهن ڦيرايو آهي؛ ۽ طريقت، شريعت ۽ حقيقت غلبو ڪيو آهي ۽ دين جي عزت جو جهنڊو بلند ٿي چڪو آهي. ڪافرن کي [هيءَ گالھه] کڻي ناپسند لڳي ته به توکي ڪيئن به ڪري ٻيڙيون هٿ ڪري ٻيڙين جي ڀل ٻڌڻ گهرجي، جيئن آسانيءَ سان لنگهي وڃو ته ڀلي [ڪافرن کي به] خبر پوي والسلام.

(۲۱۵)

محمد بن قاسم جو حجاج جو خط پڙهڻ.

جڏهين محمد بن قاسم خط پڙهيو ۽ گهوڙا (ب) پهتا ته هن خط جي جواب ۾ جيڪو احوال لکيائين، تنهن ۾ ڪٿي جي گهر ڪيائين. [لکيائين] ته: مخالف کاڌن ۽ ٻي وقت کاڌ ڪري بيماري، رطوبت ۽ مزاج جي مخالفت پيدا ٿي. تنهنڪري جيئن به ٿي سگهي ته خاص شرابخاني مان ڪجهه سرڪو عنايت ڪيو وڃي جو لشڪر کي ان جي ڏاڍي ضرورت آهي.

حجاج بن يوسف جو سرڪو موڪلڻ.

پوءِ حجاج جي حڪم سان پڇيل ڪجهه آئي، سرڪي ۾ ٻوڙي، خشڪ ڪندا ويا. [ڪجهه] ڪئين دفعا سرڪو کنيو. پوءِ انهيءَ ڪجهه جون گهڙيون ٻڌي ڪئمپ ۾ کڻي آيا، ۽ خط ۾ لکيائون ته: ”محمد بن قاسم، پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي حڪم نيعم الادم الخل (سرڪو ڇڏڻو گهڻو آهي) جي پيروي ڪندي سرڪي جي گهر ڏکڻي هئي، جو پڇيل ڪجهه ۾ تيار ڪيو ويو آهي. ڪجهه پهچڻ تي پاڻيءَ ۾ آلي ڪئي ويندي ته انهيءَ مان سرڪو نڪري ايندو“ [۱۵۰].

مهران جي الهندي ڪناري تي حجاج جو خط پهچڻ.

هن داستان جي مصنف خواجہ امام ابراهيم روايت ڪئي

آهي ته: جڏهين محمد بن قاسم کي گهڻو وقت مهراڻ جي الهندي ڪناري تي ترسڻو پيو، تڏهين حجاج هڪ خط لکيو جنهن ۾ ناٿي (گورنري) جو پروانو داخل ڪري آزاديءَ سان حڪومت ڪرڻ سندس اختيار ۾ ڏنائين. [وڌيڪ] لکيائين ته: ”تنهنجي روش مون کي ناپسند آهي، ۽ تنهنجي حڪومت (جي طريقي) کان عجب لڳو اٿم ته تون امان ڏيڻ جو ڏاڍو شائق ٿي پيو آهين. استحان ۽ آزمائش کان پوءِ جنهن به دشمن جي عداوت ۽ مخالفت ظاهر ٿئي، تنهن کي امان ڏيڻ نه گهرجي. ڇاڪاڻ ته شريف ۽ رڪنيل جو درجو برابر نه آهي، ۽ نه هجڻ گهرجي. ائين ڪرڻ مان ڪم عقلي ثابت ٿيندي، ۽ دشمن انهيءَ کي ڪمزوري تصور ڪندو. مون کي قسم آهي پنهنجي جان ۽ سر جو ته الله تعاليٰ عزوجل توکي نصيحت ڪئي آهي ۽ ويچار وارو عقل ڏنو آهي. [پر تون انهيءَ کان ڪم نٿو وٺين.] ۽ تنهنجو پورو توجهه [رڳو] سڀني کي امان ڏيڻ ۾ ئي ختم ٿئي ٿو. [هي ڪالاهه] انهن کي پڻ ٻڌائج جهڙي تنهنجا صلاحڪار ۽ ساٿي توهان گڏ آهن. تون [رڳو] امان ڏيڻ ۾ پورو آهين، هوڏانهن ڪيترو وقت گذري ويو آهي جو دشمن جي سامهون [بيڪار] ويٺو آهين (۱۰). ۽ پڻ جيڪڏهن بيدڙڪ امان ڏيندا رهندا، ۽ جنگ ۾ توڪن جو خيال ئي [دل مان] ڪڍي ڇڏيندا، ته پوءِ جنگ جي اخراجات [پوري ڪرڻ] لاءِ ڪو ٻيو رستو اختيار ڪيو ويندو.

۽ هي طويل ڪم عقلي ختم ڪئي ويندي (۱) جڏهن
 [ڏاهر کي] توهان جي هيٺائي ۽ ڪم عقليءَ جي خبر
 پوندي ته هو هٽايو ٿيندو، ۽ [ٻئي طرف] ماڻهن کي معلوم
 ٿيندو ته تون صالح جي ڪرشمش ڪري رهيو آهين، جنهن
 کي هو تنهنجي سسٽي ۽ قصور تصور ڪندا، ۽ ڪوبه مطلب
 حاصل [۱۵۱] نه ٿيندو. توکي حڪومت ۽ سياست جو
 طريقو هٿان ڇڏڻ نه گهرجي، ۽ ترار ۽ عقل (پنهني) کي ڌيان
 ۾ ڌرڻ گهرجي. توکي پڪو ارادو ڪري، لشڪر کي بهادري
 ۽ دوراندوشيءَ لاءِ همٿائڻ گهرجي. راستگو ۽ عقل جو قوي
 رهڻ، غفلت نه ڪرڻ، ۽ خدا تعاليٰ جي ذڪر ۾ دل، جان ۽
 زبان حاضر رکڻ.

(۱) - هتي اصل متن جي عبارت ۾ ڏاڍو خلل آهي، ترجمو اٽڪل
 تي ڪيو ويو آهي. اسان جي خيال ۾ هي حجاج جي طرفان محمد بن قاسم
 کي ڏيڻو آهي، ته جيڪڏهن تون پنهنجي رحمدليءَ ۽ هرهڪ کي
 امان ڏيڻ واريءَ روش کان، جنهن کي حجاج بيوقوفيءَ ۽ ڪم عقلي
 سمجهي ٿو، باز نه ايندين ته اسان لڙائي جاري رکڻ لاءِ ڪو ٻيو رستو
 اختيار ڪنداسون ۽ توکي موقوف ڪري، هيءَ ڪم عقلي هميشه لاءِ ختم
 ڪري ڇڏينداسين. متن جي اصلي عبارت هن طرح آهي (و نيز اگر امان
 بي گمان خواهند و عذر از میان بردارند از حرب، در اخراجات را و جوعه
 رائج گردد و اين بدريءَ مطول کوتاه شود). اسان جي خيال ۾
 ”بدريءَ“ جو لفظ ڪاتب جي تصحيف آهي. هي لفظ اصل ”بدرائي“
 (بيوقوفيءَ ڪم عقلي) آهي ڇاڪاڻ ته بدريءَ لفظ جي فارسي لغت ۾
 ڪا معنيٰ ڪانهي. (مترجم)

(۲۱۸)

هيئنر جڏهين (اسان کي) مهراڻ جي وهڪري کان واقفيت حاصل ٿي آهي، تڏهين (اسان جي صلاح آهي) ته ٻيٽ کان ٽپڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته مهراڻ جو پاڻي اتي سوڙهو ۽ ڪنارو پڻ ٽپڻ لاءِ وڌيڪ آسان آهي؛ (ٻيو ته) جنهن صورت ۾ ٻيٽ، دواڻي ۾ آهي، تنهنڪري آهستيءَ سان ٽپي سگهندو، ۽ بچاءُ ۽ حفاظت ۾ (پڻ) رهندو. ٻل ٻيڙين جي ٺاهڻ ۾ جنگ ۾ الله جي مدد ۽ خُداي-جَلَّاتِ قُدُّرَتُهُ جي فتح پاڻ سان همراہ سمجهڻو. تون جڏهين طاقت ۽ دهندي سان ڪم ڪرڻ لڳندين ته پوءِ لشڪر خواه، رعيت پنهنجي جان جي بچاءُ ۽ ذريعي معاش خاطر تنهنجي بيعت ڪندا، ۽ نابعدار ٿي پاڻ کي تنهنجي درٻار سان وابسته رکندا.

محمد بن قاسم جي مهراڻ جي پاڻيءَ ٽپڻ وغيره جي خبر

تواريخ جي مصنفن ۽ هن داستان کي سنواريندڙن روايت ڪئي آهي؛ جڏهين حجاج جو لکيو محمد بن قاسم کي پهتو تڏهن فرمان جي حڪم موجب هڪدم اتان منزل پتي جهمر جي علائقي ۾ ساڪري جي زمين ۾ پهتو، ۽ ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون هٿ ڪرڻ ۽ تختا تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين.

(هوڏانهن) راجا ڏاهر پاڻ کي غافل رکي سارو ڏينهن راند، خوشي ۽ سير شڪار ۾ مشغول ٿي رهيو، جيئن هو (عرب) سمجهن [۱۵۲] ته اسان جو ڪوبه فڪر ڪونهي.

هڪ ڏينهن ڀنڊ ويو شمعي (۱) ڏاهر وٽ اچي چيو ته: ”اي بادشاهه! توکي سارو ڏينهن راند ۽ شڪار ۾ مشغول ٿو ڏسان، ۽ شطرنج ۽ چوٻڙ ۾ ڦاٿل آهين، ۽ [ٻئي طرف] عرب جو لشڪر پهچي اچي تنهنجي در تي لٿو آهي.“ ڏاهر چيو ته: ”[پوءِ] ڪهڙي رت آهي؟ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟“ (جواب) شمعي ورائيو ته: ”مون کي ئي نديرون خيال ۾ اچن ٿيون: هيٺين ڪمن مان هڪڙي تي عمل ڪج. [اول ته] جيڪڏهن تون اتفاق ڪرين ته [پنهجي] فرزند ۽ تعلقدار هندستان موڪلي، پاڻ اڪيلو ساڻس لڙائيءَ ۾ سامهون ٿي، ۽ چاڪاڻ نه پوءِ برگهستان، مست هائي، بهادر مرد، ۽ جنگي جوڌا ساڻ ڪري، جيڏانهن چاهيندين تڏانهن اچي جنگ ڪري سگهندين. سڀئي رستا بند ڪري ڇڏ جيئن هنن کي گام ۽ اناج نه پهچي. [ٻي رت آهي] ته جيڪڏهن چاهين ته هن وقت جيڪو به لشڪر تنهنجي تابعداري ڪري ٿو تن سڀني کي گڏ ڪري، پنهنجي بچاءَ ۾ مقدمو (اڳ) ۽ ساڦو (پيڇو) بنائج، جيئن ڌارئي لشڪر کان تنهنجي واهر ٿئي ۽ [ٻڌ] هتان ڪوچ ڪري قصبه (۱)

(۱) فارسي ايديشن جي پڙهڻي ”بهند وير سمي“ مطابق: ن جي پڙهڻي ٻن ”بهند وير“ آهي مگر ٻويان ”سمي“ لفظ ڪونهي، پ: بهندر: م: بهندر ڪو: ر: بهند ڪو: ڪ: بهندر وزير. (نـب) (۲) فارسي ايديشن ۾ ”قصبه“ (يعني ڪڇ) پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. هي ساڳيو نالو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ص [۱۳۳] تي اچي چڪو آهي. هت مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. م: قصبه: پ: قصبه: ن: قصب: ب: س: عقب. اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [۱۳۳]. (نـب).

(۲۲۰)

ڏانهن وڃ ته اهو ريگستان تنهنجي لاءِ قلعو ۽ پناهه رهي،
۽ اتي جا رهاڪو تنهنجي مدد ڪن. اتي وڃي انهن کي
چؤ ته: ”توهان ۽ عرب جي لشڪر جي وچ ۾ آءٌ ديوار
آهيان. جيڪڏهن، مون کي ڦريائون ته پوءِ توهان به برباد
ٿي ويندا؛ تنهنڪري اچي اسان جي تابعداري ڪريو، ۽
لڙائيءَ ۾ منهنجا مددگار ٿيو.“ [ٽين تدبير] هيءُ آهي
ته اولاد ۽ تابعدار وٺي جيسومراءِ (۱) جي ملڪ ۾
وڃ. اهو بادشاهه تنهنجو قدر ڄاڻي ٿو ۽ تنهنجي هر طرح
جي مدد ڪندو، ۽ هن کان مدد گهرندڙن ته سندس
مدد سان پنهنجي ملڪ ۾ وري موٽي دشمن کان بدلو وٺي
سگهين ٿو، ۽ عرب جو لشڪر هن ملڪ مان ڪوبه نفعو
وٺي نه سگهندو؛ ۽ جيستائين راجا جي جان سلامت آهي ته
ڪوبه دشمن تنهنجي قوت کان آراءِ ۾ نه ويهي سگهندو،
۽ جيڪڏهن خدا نه خواستد توکي ڪا تڪليف پهتي ۽
دشمن غالب ٿي توکي ماري وڌو [۱۵۳] ته پوءِ هندستان
جي بادشاهن مان ڪوبه بادشاهه انهيءَ (دشمن) کي دفع نه
ڪري سگهندو؛ ۽ هو هن حڪومت کي مضبوط ڪري نه سگهندو؛
۽ سڄي ملڪ تان تنهنجو تصرف ڪٽجي ويندو.“

ڏاهر جر وزير کي جواب ڏيڻ.

ڏاهر چيو ته: ”اي هوشيار وزير! تون جيڪي چڱو
سمجهين ٿو سو عين مصلحت ٿي سگهي ٿو. ليڪن هن وقت

(۱) ر: جيوم راڻي

(۲۲۱).

لاڳاپيدارن کي هندستان موڪلي ڏيڻ، [مصلحت] ڏسڻ ۾ نٿي اچيم؛ ڇاڪاڻ ته رعايت متردد ٿيندي ۽ ٺڪر ۽ اسير دل شڪستا ٿي جنگ نه ڪندا ۽ ٿڙي پڪڙي ويندا، ۽ مون کي پڻ هن ڳالهه کان شرع ٿو اچي ته ڪنهن ٻئي کي التجا ڪريان يا ڪنهن جي دروازي تي وڃي انتظار ڪريان ته اندر اچڻ جو حڪم آهي؟ هيءُ عار آءُ ڪيئن برداشت ڪري سگهندس.“ وزير چيو ته: ”تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ بندي کي واقف ڪر ته خيرخواهي ۽ صلاح طور (اها) همراءِ خادمن کي ٻڌائي وڃي.“

راجا ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ.

راجا ڏاهر چيو ته: ”منهنجي راءِ جي تقاضا آهي ته هن سان سامهون ٿي جنگ ڪريان، ۽ جنگ [پوري] ڪوشش ۽ سعي سان ڪريان. جيڪڏهن انهن تي غالب ٿيس ته پوءِ هو سڀ دليل ٿيندا ۽ منهنجي بادشاهي مضبوط ٿيندي، ۽ جيڪڏهن ننگ ۽ ناموس خاطر ڪٺو ويس، تڏهين به هيءُ خبر عرب خواهر هندستان جي ڪتابن ۾ لکي ويندي، ۽ بزرگن جي وٽان دنيا جي بادشاهن جي ڪن پوندي ته راجا پنهنجي ملڪ خاطر دشمن جي مقابلي ۾ پنهنجي پياري جان فدا ڪئي.“ (شمسي جو جواب ڏيڻ) پوءِ شمسي چيو ته: ”منهنجي سڃي نصيحت جو دارو مدار (انهيءَ تي) آهي ته راجا جي ذات باقي رهي ۽ هيءُ بادشاهي قائم رهي. نه ته ٻيءَ صورت ۾ اسان بندين لاءِ [سچڪجهه] آسان آهي. [اسان لاءِ] ستن

(۲۲۲)

جي هڪ لپ، پاڻيءَ جو ڍڪ ۽ ڪپڙي جي اڳڙي ڪافي
آهي. شال راجا جي راءِ مٿانهين رهي. [۱۵۴]!

محمد بن قاسم جي اسلامي لشڪر سان اڀرندي طرف ڏانهن

ٽپي اچڻ جي خبر.

جڏهن محمد بن قاسم [درياءَ] ٽپڻ جو ڀڪو ارادو ڪيو
تڏهن فڪر ڪرڻ لڳو ته ائين نه ٿئي جو راجا ڏاهر لشڪر
وٺي، مهراڻ جي ڪناري تي اچي اسان جو گهٽ جهلي ۽
روڪ ۽ ٽوڪ واجب سمجهي، تنهنڪري سندس احوال معلوم
ڪرڻ ضروري آهي.

سليمان جو لڙائي تي وڃڻ.

پوءِ سليمان بن نبهان قريشيءَ کي حڪم ڪيائين ته:
توڪي پنهنجو لشڪر وٺي راوڙ جي قلعي جي مقابل لڙائيءَ
لاءِ وڃڻ گهرجي، ته جيئن ڏاهر جو پٽ گوپي (۱)، پيءُ

(۱) هن نالي جون اصل پڙهڻيون هن طرح آهن. ر، م، ن، ب، س؛
قريشي؛ پ: فوقي. فارسي ابديشن ۾ ”قوفي“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي
جا نه فقط قريش قياسي آهي، بلڪ اسان جي خيال ۾ صحيح آهي. علم
اللسان موجب، معرب ۽ دَخِيل لفظن جي صورتخطين جي لحاظ سان
”قوفي“ صاف طور ”گوپي“ معلوم ٿئي ٿو ۽ اسان توڙي ۾ انهيءَ اصلي
نالي کي ترجيح ڏئي آهي. بشڪر، محترم قاضي احمد ميان اختر صاحب.
(ن.ب)

جي مدد تي نه اچي. سليمان ڇهه سؤ ماڻهو ساڻ وٺي لڙائي تي ويو. وري عطيه تغلبي (۱) پنجن سون ماڻهن ساڻ اگهم جي رستي تي مقرر ڪيائين ته جيئن ڪندراڻه (۲) واري ايراضي تي چوڪسي ڪري. (هوڏانهن وري) قلعي نيمون جي سردار شمسي ميگهڙنيم (۳) کي فرمايائين ته رستي تي

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”عطيه تغلبي“ آهي. ر جي پڙهڻي ”تغلي“ يا ”تغلي“ جا ٻن ۾ جي پڙهڻي آهي. انهن پڙهڻين جي آڌار تي ”تغلي“ صحيح معلوم ٿئي ٿو ۽ ”تغلي“ ان جي تصنيف آهي. ازانسواءِ انساب ۾ پڻ ”تغلي“ نسبت عام ڪانهي. (نـب) (۲) هي پڙهڻي فارسي ايديشن مطابق آهي. ن جي ٻن اهاڻي پڙهڻي آهي، پ، ڪ: ڪندراڻه، ر، م: ڪند اد همه (۳) مختلف نسخن جون اصل پڙهڻيون هي آهن: پ: مندينه؛ ا: مقدنيه؛ م، س: مقدونيه؛ ن: مقديته؛ ڪ: مقديه. فقط پ جي پڙهڻي جي صورت علحده آهي ۽ ان جي لحاظ سان اصل نالو ”مستدين“ يا ”ماندين“ ٿي سگهي ٿو. مگر ٻين سڀني نسخن جي قراءتن ۾ هن نالي جي شروع ۾ ”م“ آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان پ جي پڙهڻي به غائباً ”مقدنيه“ ”مقدنيه“ جي بگڙيل صورت ٿي سگهي ٿي. فارسي ايديشن ۾ ”مقدنيه“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. ٻي صورت م، س جي قراءت آهي جنهن ۾ ”و“ زائد آهي؛ ۽ ٽين صورت ن جي قراءت آهي جنهن جي ٻوئين حص ۾ ت آهي ۽ اها پڙهڻي ”مقدنيه“ به ٿي سگهي ٿي، م، س جي قراءت به ”ن“ جي بدران جيڪڏهن ”ت“ پڙهجي ته اها پڙهڻي ”مقدوتيه“ ٿي سگهي ٿي. انهيءَ لحاظ سان مقدنيه، مقدوتيه ۽ مقدتیه پڙهڻيون ٿي سگهن ٿيون، جي ميگهڙنيم، ميگهڙوتيه ۽ ميگهڙتیه جهڙن اصلي نانن ڏانهن رهنمائي ڪن ٿيون. جيئن ته سنڌ ۾ ڏٺي، ڏن، ڏنو وغيره فقط عام آهن، تنهنڪري اسان متن ۾ ميگهڙنيه پڙهڻي رکي آهي. (نـب)

(۲۲۴)

اناج ۽ گاهه موجود رکي، ستان لشڪر کي ان جو احتياج پوي، ۽ [محمد بن] مُصْعَبُ بن عبدالرحمان (۱) کي [لشڪر جي] مقامي (مُهڙ) تي مقرر ڪيائين ته اڳتي وڃي رستن جي چؤڪسي ڪري. نَبَاتَه بن حَنْظَلَه ڪِلابِي کي هڪ هزار سوارن سان قلب (وچ) ۾ رکيائين. (ابن-سري ۾) ذڪُون بن عُلُوَان التَّبَكْرِي، پندرهن سؤ سوارن؛ ٻيٽ جي حاڪم موڪي [پٽ] وَسَائِي، ڀٽي نڪرن، ۽ [مهراڻ جي] الهندي طرف جي جتن-جن بيعت ڪئي هئي- [انهن مڙني] کي پاڻ سان وٺي اچي خدمت ۾ حاضر ٿيو؛ ۽ ساڪري جا وڏيرا ٻه ٻيٽ واري ايراضي (۲) ۾ تيار ٿي بيٺا [۱۵۵].

محمد بن قاسم جي پاڻي ۽ ٽپ لاءِ جاچ ڪرڻ.

جڏهن محمد بن قاسم کي معلوم ٿيو ته لشڪر جو مقدمو (مُهڙ)، جهڙ جي گهڙ وٽ پهتو آهي، ۽ [جَهْمُ بن] زَحَرُ جَعْفِي (۳) ٻن (لشڪر جي) مقامي سان وڃي ڏسي آيو ته ڪهڙي جاءِ کان گهڙ موڙهو ۽ ڪنارو موافق آهي، تڏهن انهيءَ ٻيٽ جي سامهون بيهي مهراڻ جي شڪل ڏسي

(۱) اصل ۾ ”مصعب بن عبدالرحمان“. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص ۱۴۲. (ن-ب). (۲) ٻيٽ واري ايراضي لاءِ اصل عبارت ”جزيره ٻيٽ“ آهي. (ن-ب) (۳) اصل ۾: ”زحر جعفي“ حقيقت ۾ محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ زحر نه بلڪه سندس پٽ جهم بن زحر الجعفي شامل هو. ڏسو مٿي ص ص [۱۰۱ ۽ ۱۰۶]. (ن-ب)

(۲۲۵)

حڪم ڪيائين، جنهن موجب ڀُل ٺاهڻ لاءِ ٻيڙيون موجود ڪري، انهن کي پٿرن ۽ واريءَ سان ڀري مڻيون هڻي مضبوط ڪيائون.

ڏاهر کي موڪلي [پٽ] وسائي جي ٻيڙين اٿڻ جي خبر پوڻ.

پوءِ جڏهن ڏاهر کي خبر پئي ته موڪلي [پٽ] وسائي ٻيڙيون اٿي محمد بن قاسم کي ڏنيون آهن ۽ هو (درياهه) ٽپڻ لاءِ گهيڙ تي آيا آهن، تڏهن ڏاهر جيئسِينه کي ٻيٽ جي قلعي جي حفاظت لاءِ موڪليو، ۽ چيائينس ته وسائي [پٽ] سڌو بند تي اعتبار نه ڪڇ، ممڪن آهي ته انهيءَ به پٽ سان [ملي، محمد بن قاسم جي] بيعت ڪئي هجي. جيئسِيند ٻيٽ جي قلعي ۾ آيو. موڪلي جي پاء، راسل نالي [پنهنجي] پاءَ جو مخالف هو، ۽ ڏاهر وٽ حاضر ٿي عرض ڪيائين ته: شال راجا سلامت رهي! شال راجا فتح محمد رهي!! بندي جي فرمانبرداري ۽ سچائي بابت [توهان کي] معلوم آهي ته [ڪيئن نه] ٻانهڙ جي شرطن بجا آڻڻ ۾ دوراندهشي ۽ احتياط قائم رکندو آيو آهيان. جيڪڏهن بندي کي حڪم ٿئي ته ٻيٽ جي قلعي جي نگهبانيءَ لاءِ وڃان، ۽ عرب جي لشڪر کي ڪڏهن به [درياهه] ٽپڻ نه ڏيندس [۱۵۶].

راسل کي حڪومت ڏيڻ.

پوءِ راجا ڏاهر، ٻيٽ جي حڪومت راسل جي حوالي

(۲۲۶)

ڪري، ٻيٽ جي سردارن ۽ مڪرم ماڻهن کي سندس حڪم هيٺ ڏنو، ۽ جيسينهنه [پٽ] ڏاهر اٿان واپس آيو؛ [جنهن تي] ڏاهر جي [پوئلڳ] ڪوٺائڻ ڀانيو ته اسلام جو لشڪر غالب ٿي اچي [ٻيٽ ۾] لٿو آهي.

ڏاهر جي گمان کان سواءِ بغاوت جي خبر اچڻ.

ابوالحسن مڌائينيءَ کان روايت ڪئي اٿن ته: وسايو ۽ هن جو پٽ راسل هميشه موڪي [پٽ] وسايي جا مخالف هئا، ۽ سندن مخالفت ظاهر هئي. ڇاڪاڻ ته موڪي [پٽ] وسايي ڏاهر کان ٻيڙمان ٿي محمد بن قاسم سان بيعت ڪئي هئي، ۽ راسل، مخالفت سببان، موڪي ۽ محمد بن قاسم جي لشڪر جي سامهون آيو هو. هوڏانهن موڪي کي جڏهن کان وٺي هي عقل آيو هو، تڏهن کان ڏاهر جي تابعداري ۾ سر نه جهڪايو هئائين، ۽ اسلام جو خير خواه هو ۽ سچائي ۽ اعتقاد سان ڏاهر جي لشڪر جي برخلاف رٿون ۽ اٽڪلون ڪندو رهيو ۽ سندن شڪست جون ڪوشش پئي ڪيائين.

جنهن جماعت هي حال ڏٺو هو، تن کان هن طرح روايت ڪئي ويئي آهي ته: جڏهن محمد بن قاسم ٻيڙيون گڏ ڪري هڪٻئي سان گڏيڻ لڳو، تڏهن راسل ملڪ جي سردارن ۽ مشهور ماڻهن سان گڏجي، کين ٻل ٻڌڻ ۽ مهران ٽپڻ کان روڪڻ لاءِ (مٿن) حملو ڪيو. تنهن تي محمد بن قاسم مهران جي ٻيٽ جي انداز موجب سڀ

ٻيڙين-ون الهندي ڪناري تي هڪٻئي سان قطار ڪري
 گهڻين جو حڪم ڪيو. پوءِ ته جنگي بهادر هٿيار ٻهري
 ٻيڙين ۾ ٿي ويٺا ۽ پٽن جي انهيءَ جاءِ کان، جيڪا کين
 هٿ آئي [۱۵۷] هئي، [مٿي] منڍ واري ٻيڙي کڻي چوڙهاون
 ۽ اها مٿڙ واري ٻيڙي [لهواري وهڪري سبب] وڃي اڀرندي
 ڪناري تي پيئي. اسلام جي لشڪر تير وسائي ڪافرن کي
 ڪناري کان پري ڪيو ۽ هڪدم ميخون ٺوڪي پُل ٻڌائون.
 (بس پوءِ ته) سوارن ۽ پيادلن حملو ڪيو ۽ اڀرندي ڪناري
 طرف (۱) چڻنگيون چڻنگيون ٿي (۱) ٽپيا ۽ صفون ٻڌائون،
 ۽ ڪافر ڀڄي ويا. عرب جي لشڪر غالب ٿي کين جهم
 [جي حد] کان ٻاهر ڀڄائي ڪڍيو. ڪافرن مان جيڪي همت
 وارا سوار پلن گهوڙن تي سوار هئا، تن کي گهوڙن کي
 ڇڏيو، ۽ سڄي رات هلندا رهيا، نيٺ جڏهين صبح صادق
 اونداهيءَ رات جي پردي مان ظاهر ٿيو، تڏهين وڃي ڏاهر جي
 لشڪر گاهه ۾ پهتا. ڏاهر خواب گاهه ۾ ستل هو ۽ درٻارن
 هن کي جاگائڻ جي همت نٿي ڪئي. نيٺ سندس خاص
 ماڻهن مان هڪڙو سندس خلوتگاهه ۾ ويو، ۽ راجا ڏاهر کي
 جاگائي کيس اسلام جي لشڪر جي پهچڻ، ۽ ڪائرن جي
 شڪست کائي ڀڄڻ جو احوال تفصيل سان ٻڌايائين. ڏاهر
 آرام جي بستري تان ٽپو ڏيئي اٿيو.

(۱)-(۱) هي عبارت نسخي ۾ تان وڌايل آهي. اصل ۾ سڄو فقره هن
 طرح آهي: ”و از آب مهران بتفريق سي گذشتند.“ (ن.ب)

(۲۲۸)

ڏاهر جو نند مان اٿڻ ۽ دربان کي ڪافرن جي ڀڄڻ ۽ اسلام

جي فتح جي خبر آڻڻ تي سزا ڏيڻ.

۽ چيائين ته: بري خبر ڏني اٿئي: ۽ هن کي پنهنجي ويجهو مڏي، ڪاوڙ مان سندس پٺيءَ تي مڪ هنيائين. ڏاهر جو هٿ ڪورو هو، جنهنڪري اهو ماڻهو انهيءَ ڌڪ کان مري ويو.

(روايت: تاريخ جي مصنفن هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن محمد بن قاسم درياءَ ٽپي ويو، تڏهن اعلان ڪيائين ته: اي اسلام جا لشڪر! هيئر مهراڻ جو پاڻي توهان جي پويان آهي، [۱۵۸] ۽ ڪافرن جو لشڪر توهان جي سامهون مقابلي ۾ ايندو. جنهن جي دل موٽي وڃڻ چاهي سو هتان موٽي وڃي؛ ڇاڪاڻ ته (جنهن وقت) دشمن سامهون ٿيندو ۽ لڙائي شروع ٿيندي، انهيءَ وقت جيڪڏهن ڪو ماڻهو منهن ڦيريندو ته لشڪر دل شڪست ٿي ڀڄڻ جي ڪندو. جنهنڪري دشمن اسان تي غالب پئجي ويندو: [اهو اسان لاءِ] وڏو عيب ٿيندو، [ڀڄڻ] وارو مردار ئي موندو ۽ اڳيان آخرت جي عذاب جي گرفتاري [ٿيندس].] انهيءَ اعلان بعد [هن ماڻهن کان سواءِ ڪوبه واپس نه موٽيو، هڪڙي چيو ته مون کي هڪ ڏيڻ آهي، جنهن جو مون کان سواءِ ڪوبه ڪمائيندڙ ڪونه آهي؛ هتي چيو ته مون کي هڪ ماءُ آهي، جنهن جو ڪوبه ويجهو عزيز ڪونه آهي جو کيس (مرڻ کان پوءِ) دفن ڪري يا سندس تيمارداري ڪري؛ ۽ ٽئين چيو ته مون کي تمام گهڻو قرض ڏيڻو آهي ۽ اهڙو

(۲۲۹)

ڪوبه ماڻهو جيئرو ڪونه آهي جو (اهو ٻار) منهنجي ڳردن تان لاهي. امير [محمد بن] قاسم انهن کي اجازت ڏني. باقي ٻيا سڀ اتفاق ڪري پيهي رهيا.

ٽيڻ لاءِ ٻل ٻڌڻ (۱)

پوءِ جڏهن ٻل تيار ٿي ته فوج لنگهڻ لڳي ۽ بني حنظله جي هڪڙي شخص تراب نالي کان سواءِ، جو لنگهڻ وقت ٻل تان ڪيري ٻڌي ويو، ٻئي ڪنهن کي به ڪا تڪليف ڪانه پهتي.

عرب جي لشڪر جو لنگهڻ.

تنهن کان پوءِ اسلام جو لشڪر روانو ٿيو، ۽ وڃي ڀيٽ جي قلعي جي ويجهو ٿيو. سڀ سوار لوهه [جي زرهڻ] ۾ غرق ٿي نڪتا هئا. [محمد بن قاسم] جاسوسي دستي طور [کي ماڻهو] چوڌر طرف مقرر ڪري، لشڪر جي ٻاهران ڪاهي ڪوٺڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان جي اندر سامان اسباب رکائي، [۱۵۹] محمد بن قاسم ڀيٽ جي قلعي کان راوڙ ڏانهن روانو

(۱) هن عنوان جو اهو مطلب ناهي ته دوباره ٻل ٻڌائون. مگر ٻل ٻڌڻ ۽ لشڪر جي لنگهڻ بابت ڪي واقعا بيان ڪيل آهن ۽ انهيءَ ڪري هي عنوان ۽ ان کان پوءِ ٻيو عنوان دوباره لکيو ويو آهي. (ن.ب)

(۲۳۰)

ٿيو، ۽ نيٺ وڃي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو جنهن کي جيوڙ (۱) ٿي چيائون. راڻوڙ ۽ جيوڙ جي وچ ۾ هڪ خليج [پاڻي جي گهاري] هئي؛ ڏاهر انهيءَ آبگير (چڇ) جي گهٽ وٽ حفاظت خاطر ڪي هٿيار بند ۽ خاص ماڻهو بيهاريا هئا، ته نظر ڪندا رهن.

ڏاهر کي ٽپي اچڻ جي خبر پوڻ.

محمد بن قاسم خيال ڪيو ته شايد هنن جو لشڪر چالبازي ٿو ڪري؛ ۽ هو [وجهه وٺي] اسان سان سامهون ٿيندا. سو محرز بن ثابت قيسِي (۲) کي ٻن هزارن سوارن سان

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”جيوڙ“ پڙهڻي متن ۾ رکي وئي آهي جا س جهڙي غير معتبر نسخي جي پڙهڻي آهي. معتبر نسخن مان ر، ن، ب جي منظم پڙهڻي ”جيوڙ“ آهي، پ جي پڙهڻي ”چيوڙ“ آهي جا جيوڙ سان موافق آهي. هي نالو سٿي ص [۱۳۳] تي اچي چڪو آهي ۽ اتي سڀني نسخن مطابق ”جيوڙ“ آهي. هي نالو وري ص [۱۶۷] تي آيو آهي، جتي هن نالي جي لفظي معنيٰ ”موضع ظفر“ ڄاڻايل آهي ۽ فاضل ابيدپر (ڊاڪٽر دائود پوٽي) آخر ۾ ص [۱۳۳] جو حاشيو لکندي لفظ ”جيوڙ“ کي انهيءَ معنيٰ سان هن طرح تطبيق ڏني آهي: ”جي = ظفر + ور (مشتق از وُرُو) = محيط به، يعني موضعي محيط بظفر“ (ڏسو فارسي ايديشن ص ۲۶۳). ص [۱۶۷] تي به پ ۽ ر جهڙن جھونن نسخن جي پڙهڻي ”جيوڙ“ آهي. انهيءَ ڪري هن صحتي تي توڙي ص [۱۶۷] تي اسان ”جيوڙ“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. (نسب). (۲) سڀني نسخن مطابق هت ”قيسي“ مگر ص [۱۷۱] تي ”الدمشقي“.

(۲۳۱)

مقرر ڪري ۽ محمد بن زياد اَلْعَبْدِيءَ کي هڪ هزار سوار سان ڏيئي، ٽپايائين جي وڃي هنن جي سامهون ڪڍي ويٺا.

ڏاهر جو محمد عيلافي کي گهرائڻ.

پوءِ ڏاهر جي حڪم ڪرڻ تي محمد بن حارث عيلافيءَ کي سڏيائون. عيلافي آيو ۽ ڏاهر چيو ته: ”اي محمد! اسان جي توڙي مهرباني خاص ههڙي وقت لاءِ هئي. جيئن ته جاسوسيءَ جو عهدو هميشه تنهنجي حوالي رهيو آهي، هن وقت خاص طرح (اهو ڪم) تنهنجي ذمسي لڳايو ٿو وڃي: ڇاڪاڻ ته عرب جي لشڪر جي طور طريقي کان تون وڌيڪ واقف آهين، تنهنڪري انهيءَ لشڪر جي جاسوسي پڻ تنهنجي حوالي ڪرڻ وڌيڪ مناسب ٿيندي.“

(عيلافي جو جواب:) اتي عيلافي چيو ته: ”اي راجا! تنهنجي خيرخواهي اسان تي واجب آهي، ڇاڪاڻ ته تنهنجي نعمت جو حق اسان جي مٿان لازم ٿيو آهي. ليڪن اسان مسلمان آهيون، ۽ اسلام جي لشڪر جي سامهون جنگ نه ڪنداسون ۽ نه ترار ڪنداسون. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن مسلمانن جي هٿان ڪسي وياسون ته مردار ٿياسون ۽ جيڪڏهن انهن کي ڪٽوسون ته سندن خون اسان جي گردن ۾ رهندو، ۽ ان جو بدلو [۱۶۰] جهنم جي باهه آهي. بيشڪ تنهنجي نعمت ۽ نمڪ جو حق اسان جي گردن ۾ آهي، ۽ اهڙو ڪوبه ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچيم، جو تنهنجو خيرخواه هجي. پر مان

(۲۳۲)

هن (عرب جي) لشڪر جي طاقت کان بيخوف نٿو رهي سگهان
اگرچ تنهنجي نعمت جي زير بار آهيان، [تاهم] مون کي
[هتان نڪري وڃڻ جي] موڪل ڏي" (۱).

محمد عيلانيءَ جي درخواست ۽ ڏاهر جو ان کي جواب ڏيڻ.

هنن ٻوٽن جي باغبان اهڙيءَ طرح ظاهر ڪيو آهي ته:
عيلانيءَ جڏهن هيءَ احوال کيس ٻڌايو، تڏهن ڏاهر چيو:
”مون توکي ههڙي ڏينهن لاءِ رکيو هو، پر جنهن صورت ۾
تون مون کي هن حادثي ۾ مدد نٿو ڪري سگهين ۽ منهنجو
حڪم (مڃڻ) توکي ڏکيو ٿو لڳي، ته پوءِ اسان جي خدمت
۽ صحبت مان هليو وڃ.“

محمد عيلانيءَ جو هليو وڃڻ.

محمد عيلاني هن کان جدا ٿي بيلمان جي حڪومت (۲)
ڏانهن هليو ويو، جو (بيلمان) ان ملڪ جو والي هو، ۽

(۱) شايد عيلانيءَ جو بيت ”لَا تُقِيمَنَّ بَدَارَ - الخ“ جو مٿي صفحي
[۱۳۸] ۾ لکيو ويو آهي؛ سو هن موقعي تي ڇڏ ٿو ڏسجي. ڇاڪاڻ
ته هن موقعي سان اهو بيت مناسب آهي ۽ جتي لکيو ويو آهي انهي
جاء سان ڪا به مناسبت نٿو رکي. (مترجم) (۲) اصل عبارت: ”سالك
بيلمان“. بيلمان راجا جي نالي طور آيو آهي. هت پڻ جي پڙهڻي
”چلمان“ آهي. (نڊب)

(۲۳۳)

اهو ملڪ هن جي ڏاڏي بتابر (يا نياڙ) بن بجر (۱) جي نالي سان مشهور هو؛ ۽ هو ڏاهر جي ڪُٽنب تائين آئي رهيو.

[محمد بن قاسم جو] محمد علافيءَ کي امان ڏيڻ (۲)

پوءِ محمد بن قاسم هن کي امان ڏيئي، کيس ملڪ جي وزارت جو پروانو لکي ڏنو، ۽ هو هندستان ڏانهن وڃي اتي جي بادشاهن کي اسلام سان مشرف ٿيڻ يا ڀل ڀرڻ جي ترغيب ڏيندو هو، چڱن ۽ وعدن سان کين اسيدوار ڪندو هو، ۽ [۱۶۱] هو سندس [محمد بن قاسم جي] تابعداري ۽ بيعت ۾ ايندا هئا؛ ۽ جيڪي پروانا گهرندا هئا تن لاءِ خدمت ۾ عرض ڪندو هو. ”جنهنڪري سڀني سندس اطاعت ۾ آيا. سڀني کان اڳ ۾ طاطرس بن بجر بيلمان،

(۱) فارسي ابديشن ۾ هيءُ نالو ”بتابر بن الحر“ ڪري لکيو ويو آهي، جو پن، ن، ب، م نسخن مطابق آهي. ر جي پڙهڻي ”نياڙ بن الحر“ آهي. هيٺ ص [۱۶۲] تي ”طاطرس بن بجر بيلمان“ جو نالو آيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هت به ”الحر“ جي بدوان صحيح ”بجر“ آهي. (نـب) (۲) هيءُ عنوان صرف علافيءَ جي سلسلي ۾ هتي اچي ويو آهي ۽ ”پوءِ محمد بن قاسم الخ“ مان ”پوءِ“ جي معنيٰ ته ”هن واقعي بعد“ ۽ نه ته ”هن کان يڪدم پوءِ“. علافي پوءِ به جيسين سان گڏ رهيو ۽ غالباً ان بعد محمد بن قاسم کيس امان ڏنو ته هندستان جي بادشاهن وٽ سندس ايلچي ٿي وڃي. چنانچ هو ڪشمير جي راجا وٽ ويو، جنهن لاءِ ڏسو صفحو [۲۰۳]. (نـب)

(۲۳۴)

ڪيرج (۱) جو راجا سر بند (۲)، ڪنبه يا ڪشه (۳) جو مالڪ ڪوڪو پٽ موڪو (۴)، ۽ ڪيان پٽ ٿاهر (۵) اسلام جو شرف حاصل ڪري ڏن-پرو ٿيا.
محمد بن قاسم جڏهن ملتان ڏانهن ويو، تڏهين [محمد علافي] وفات ڪئي.

ڏاهر جي عيلافيءَ سان صلاح ڪرڻ.

محمد [بن] حسن کان روايت ڪئي اٿن، جنهن بيان ڪيو ته: پهرئين ڏينهن جڏهن عيلافي جنگ کان معافي گهري ۽ مسلمانن سان لڙڻ کان پاسو ڪيو، تڏهين ڏاهر چيس: ”جيڪڏهن عربن جي جنگ کان معافي ٿو گهرين ته به اسان سان رهي جاسوسي ڪندو ره، جيئن اسان کي

(۱) ر، ن، ب، س، ڪ جي پڙهڻي ”ڪيوچ“ آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته غالباً صحيح پڙهڻي ”ڪيرج“ ئي آهي. جنهن جو ذڪر هن بعد [۲۱۸] ۽ [۲۲۸] صفحي تي اچي ٿو. پ، م جي پڙهڻي ”ڪنوچ“ آهي جا مناسب نئي نظر اچي. (ن، ب) (۲) پ: سويند؛ ڪ: سويند (۳) فارسي ايديشن ۾ ”ڪنبه“ جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي؛ مگر ر، ن، ب، س جي پڙهڻي ”ڪنه“ آهي، جنهن مان ”ڪشه“ جو به گمان نڪري ٿو، وڌيڪ توضيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه، صفحو [۱۶۲]. (ن، ب) (۴) فارسي ايديشن جي پڙهڻي ”ڪهوڪه بن موڪه“ آهي جا غالباً م مطابق آهي. ٻين نسخن ۾ هي سڄو نالو ڏنل ڪونهي: پ ۾ ڦه ”ڪه“ آهي ۽ ن ۾ ”بن موڪه“ (ن، ب) (۵) فارسي ايديشن جي پڙهڻي ”قبايض بن طاهر“ آهي جا غالباً ب مطابق آهي، ن جي پڙهڻي به اها ئي آهي، مگر ر، م جي پڙهڻي ”قيان بن طاهر“ آهي ۽ اسان انهيءَ جي مدار تي ئي ”ڪيان بن ٿاهر“ ڪري لکيو آهي. (ن، ب)

(۲۳۵)

هنن جي رٿن کان واقف ڪندو رهين، ۽ سندن اٽڪلن جي دفع ڪرڻ جون صلاحون ڏيندو رهين.“ پوءِ عيلاني، ڏاهر سان گڏجي هنن جي حال معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس ٿي ويو. جڏهن عربن جي لشڪر کي ويجهو ويو، تڏهن عربن کيس طعنا هنيا ۽ عيلاني ڀڄي موٽي آيو.

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکيو موڪلڻ.

پوءِ محمد بن قاسم سمورو احوال خط ۾ لکي حجاج ڏانهن موڪليو، ۽ ٻڌايائينس ته اسلام جو لشڪر مهراڻ ٽپيو آهي، ۽ ڏاهر ڪافر سان هڪ دفعو سامهون ٿيا آهيون، جنهن ۾ ڪافر ڀڄي ويا. والسلام [۱۶۲].

حجاج جو خط محمد بن قاسم کي پهچڻ.

”پيارا فرزند عمادالدين محمد بن قاسم! تو جيڪي لکيو آهي سو معلوم ٿيو. هيءُ نمونو جيڪو لکيو ائيني سو اصل ٺڳي آهي. الله تعاليٰ جي حڪم ۽ خدائي توفيق سان موافق هيءُ ڪم (هيئن) ٿو ڏسجي ته خدا عزوجل جي بيمثال درگاهه ۾ پنج وقت نماز ادا ڪرڻ سڀني ضروري ڪمن کان مقدم رکين؛ تڪبير، قراة، قيام، رکوع، سجدي ۽ قعود وقت عاجزي ۽ زاري سان امداد گهرين؛ ۽ زبان کي الاهي ذڪر سان تر رکين، ته جيئن تنهنجا سڀئي ڪم انتظام سان رهن؛ ڇاڪاڻ ته خدا تعاليٰ جي عنايت کان سواءِ ڪنهن به ماڻهوءَ کي ديهو ۽ طاقت

(۲۳۶)

حاصل ٿئي ٿي؛ تون جڏهين سمورو ڀروسو ۽ ٽيڪ بادشاهه عزوجل جي فضل ۽ ڪرم تي رکندين، تڏهن تنهنجون سڀ اميدون پوريون ٿينديون، ۽ فتح ۽ نصرت تو سان شامل ۽ مددگار ٿيندي. انشاء الله تعاليٰ — حُمران جو لکيل.

ڏاهر جو جيسينهنه کي جنگ ڪرڻ جي مقدمه طور موڪلڻ.

خبرن جي مصنفن هن طرح بيان ڪيو آهي ته: جڏهين محمد عيلاني جاسوسيءَ کان موٽي آيو، تڏهن راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جيسينهنه کي ڪجهه لشڪر ۽ هاٿي ساڻ ڏيئي موڪليو. جيسينهنه هاڻيءَ تي ويهي اسلامي لشڪر جي سامهون اچي جنگ جڙي. گهڻي لڙائيءَ کان پوءِ، جنهن ۾ ڪافر ڪٺا ۽ ڀڳا، جيسينهنه کي هٿيارداران ۽ باڊي گارڊن جي جماعت سڌو چوڌاري گهريو ڪري ورتائون، ۽ [کيس چئني] طرفن کان ڦري آيا. جڏهن عربن جي لشڪر جيسينهنه تي حملو ڪري، سندس لشڪر جي گهڻي ڀاڱي کي دوزخ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو، تڏهن پهلوان جيسينهنه جي دل جو احوال معلوم ڪرڻ چاهيو، ته جنگ تي [۱۶۳] ضد اٿس يا موٽڻ جو خال رکي هن مصيبت کان نڪرڻ تو گهري. (پهلوان جو اشارو: پهلوان هاڻيءَ کي چيو ته: ”اي هاڻي! مرڻ تو گهرين يا چوٽڪارو؟ ڇاڪاڻ

(۲۳۷)

تہ راجا ڏاهر تہ جيسينہ جي حياتي ٿو چاهي؛ تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟ موٽ تہ ڇوڪارو مليئي.“ (جيسينہ جو پيلبان کي جواب:) جيسينہ چيو: ”اسان ڪيئن چئي سگهنداسين؟ ڇاڪاڻ تہ دشمن جي سامهون ٿيا آهيون ۽ تنگ آهيون؛ نڪري وڃڻ جو رستو اسان لاءِ ڏکيو آهي ۽ چارئي طرف بند.“ پيلبان سمجهيو تہ جيسينہ جو جنگ مان ڀڄي نڪرڻ جو پڪو ارادو آهي؛ هو حياتي گهري ٿو، ۽ جنگ کان پشيمان ٿيو آهي؛ سو هاڻيءَ کي نڪو ڪري حملو ڪيائين. عرب پيدا خواه سوار هاڻيءَ جي حملي جو مقابلو نہ ڪري سگهيا، ۽ ڇڙوڇڙ ٿي ويا، جنهن ڪري جيسينہ لاءِ ڀڄڻ جو رستو خالي ٿي پيو. هو منهن ڦيرائي ڀڄڻ جو رستو اختيار ڪري اچي پيءُ وٽ پهتو، ۽ سندس سارو لشڪر کسي ويو. راجا ڏاهر انهيءَ آبگير (ڇڙج) جي اڀرندي پاسي کان لٿل هو. جيسينہ کي ڏسي شڪر ڪيائين، پنهنجي معبود جو سجدو واجب ڄاڻائين، ۽ پنهنجي پٽ جي سلامتيءَ سان موٽي اچڻ تي (ان معبود جي) تعريف ۽ ساراهه ڪيائين.

انهيءَ ڏينهن حجاج جو خط پهتو، جنهن ۾ حڪم هو تہ جتي ڏاهر آهي، اتي وڃي ساڻس مقابلو ڪج، ڇاڪاڻ تہ فتح تنهنجي ٿيندي ۽ ڪافر خوار خراب ٿي ڀڄي ويندا.

(۲۳۸)

ڏاهر لعين سان پهريون ڏينهن لڙائي ڪرڻ [۴ راسل]

جي بيعت ڪرڻ.

محمد بن ابي الحسن مدني (۱) کان روايت ڪئي اٿن ته: جڏهن جيسيند بن ڏاهر شڪست کائي موٽيو، ۽ سندس لشڪر ڪسي ويو، تڏهن راسل [۱۶۴]، محمد بن قاسم ڏانهن بيعت ڪرڻ لاءِ قاعد موڪليو. وزير کيس چيو ته: ”راجا ڏاهر جو سمورو ڀروسو تنهنجي موافقت تي آهي، ۽ نو تي پورو اعتماد اٿس. تون جيڪڏهن هن وقت ساڻس مخالفت ڪندين ته اهو تنهنجي اولاد لاءِ عار ٿيندو. اهو پڻ معلوم نه آهي ته عربن کي فتح ٿيندي يا نه؟ تنهنجو پاءُ موڪو (اڳيئي) ڏاهر جو مخالف هو، تنهنڪري وڃي اسلامي لشڪر سان مليو؛ ۽ توکي ڪنهن به بهاني جي مجال نه آهي.“ [پر] راسل وزير جي ڄاڻ کان سواءِ قاعد موڪلي چيو: ”هيءُ قول منهنجي زبان مان نڪتو آهي، ۽ محمد جي خدمت جو طعنو (پڻ) لڳي چڪو آهي. پر آءٌ پنهنجي عزت به چاهيان ٿو، جيئن مخالفن جي شرمائڻ کان بچاءُ ۾ رهان. (تنهنڪري صلاح ڪئي اٿس ته) مان فيصلو ڪندس ته فلاڻي رستي کان راجا ڏاهر جي خدمت ۾

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”محمد بن ابي الحسن المدائني“ لکيو ويو آهي مگر پ، ر، م، ن، ب، س، ڪ جملي نسخن جي مستقيم پڙهڻي ”مدني“ آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان متن ۾ ”مدني“ رکيو آهي. ر، م جي پڙهڻي ”محمد بن الحسن مدني“ آهي. وڌيڪ توضيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۶۴]. (ن-ب)

وچان ٿو. تون پنهنجن سوارن جي هڪ فوج موڪل، جيڪي انهيءَ وقت تي رستو جهلي، مون کي گرفتار ڪن ته جيئن طعني کان بچي وچان، ۽ اسان جو مطلب به حاصل ٿي وڃي.“ انهيءَ انجام تي راسل ٻيٽ جي قلعي مان نڪتو، ۽ وسابي کي (پنهنجي بچاءَ) مقرر ڪري هدايت ڪيائينس: ”جيڪڏهن عربن جو لشڪر اچي ته انهن سان جنگ نه ڪڇ، ۽ سندن خدمت ۾ حاضر ٿي حتي الامکان سندن راضي ڪرڻ جي حد کان وڌيڪ ڪوشش ڪڇ، ڇاڪاڻ ته ائين ٿو سمجهجي ته هيءُ ملڪ عرب جي لشڪر جي حوالي ٿيندو.“ آخر راسل اهو ارادو ڪري اتان روانو ٿيو. هوڏانهن محمد بن قاسم [پڻ] پنج سؤ تيز سوار مقرر ڪري، انهيءَ انجام واري جاءِ ڏانهن موڪليا. نيٺ راسل به اچي پهتو ۽ (پنهنجي) انهيءَ قول موجب بيهي رهيو. هن جي لشڪر سمجهيو ته جنگ لاءِ بيهڪ ڪئي اٿس. سو جنگ ۾ جنبي ويا. (هي واقعو) ڪنڊه (۱) جي قلعي کان پنجن فرسنگن جي پنڌ تي انهيءَ جاءِ تي (ٿيو) جنهن کي نيطري واه (۲) چون ٿا. راسل کي ڀڄڻ کان شرم ٿي آيو، ۽ جنگ کان پڻ پاسو ٿي ڪيائين، تنهنڪري سندس ڳپل لشڪر ڪُسي ويو [۱۶۵]. جيئن ته محمد بن قاسم سندس گرفتار جي پارت ڪئي هئي، ۽ حڪم ڪيو هئائين ته کيس ڪهجو نه، تنهنڪري کيس ڪوبه گهٽاءُ

(۱) ب: ڪنڊه؛ س: ڪنڊه؛ ڪ: ڪنڊه (۲) فارسي متن ۾: ”جوي نيطري.“ پ: نيطري؛ م: س: نيطري؛ ر: نيطري.

(۲۴۰)

نه ڪيائون، ۽ هن کي سندس هڪ لشڪر جي فوج سميت گرفتار ڪري، محمد بن قاسم وٽ وٺي آيا. محمد بن قاسم هن کي سڏي چيو ته: ”اي راسل! تون چاهين ٿو ته توکي تنهنجي ڀاءُ موڪلي جي محابي بخشان؟ ۽ هن کان اڳي توکي استدعا ڪيم (پر نه مڙئين ۽) نيٺ اسان سان مقابلي جو خيال ڪئي، ۽ گرفتار ٿي آئين. هاڻي انهيءَ عار کان آزاد آهين، جنهن جو توکي فڪر هو، تنهنڪري اسان سان موافق ٿي ۽ ته تون ئي سچيون مهربانيون ڪريون، ۽ جنهن ولایت جو عرض ڪرين، ما توکي عطا ڪريون.“ راسل خدمت بجا آئي رضامندي جو شرف حاصل ڪيو.

راسل جو محمد بن قاسم سان عهدنامو ڪرڻ.

راسل خدمت جو شرط بجا آندو ۽ پڪو انجام ڪري چيو ته: خدا تعاليٰ جي حڪم کي ڪوبه روڪيندڙ يا دفع ڪندڙ نه آهي. جڏهن تون مون کي پنهنجي احسان جو گروبدو ڪيو، تڏهن هن کان پوءِ تنهنجي خدمت ۾ رهندس ۽ تنهنجي رضا کان ٻاهر نه ويندس، ۽ جيڪو تنهنجو فرمان ٿيندو، انهيءَ جي تابعداري ڪندس. انهيءَ کان ٿورو پوءِ راسل مري ويو، ۽ ولایت جو سڄو ڪاروبار موڪلي جي حوالي رهيو.

جڏهن راسل ۽ موڪلي اتفاق ڪري، محمد بن قاسم کي منزل کڻڻ جي ترغيب ڏني، تڏهن اتان منزل پئي وڃي

(۲۴۱)

انهيءَ جاء ۾ لڻا جنهن کي نارائي (۱) چوندا آهن. ڏاهر قاجيجاق (۲) ۾ (لڻل) هو. اتي ڏٺائون ته اسلام جي لشڪر ۽ ڏاهر جي وچ ۾ هڪ وڏي چڻج (۳) هئي، جنهن جو لنگهن ڏکيو هو؛ جنهن تي راسل چيو ته: ”شاه امير عادل عماد الدين سلامت رهي! هيءَ چڻج ٽپڻ گهرجي.“ آخر راسل ٻيڙيون هٿ ڪري ٽپيو، ٽپيو، مرد لنگهائيا، ۽ نيٺ پورو لشڪر [۱۶۱] ٽپي ويو، ۽ وچ ۾ فقط هڪ خليج وڃي رهي. (اتي) راسل [محمد بن قاسم کي] چيو ته: ”تو کي هڪ منزل مٿي وڃي جيوڙ (۴) ۾ ددها واه (۵) تي، جو راڙڙ جو هڪ ڳوٺ آهي، ڪئمپ ڪرڻ گهرجي، جيئن سندس (ڏاهر جي) اکيان پٺيان اچي سگهين، ۽ ساڻس جنگ ۾ پڄي پورو پوين، ۽ سندس سازو سامان تي ڪامياب ٿي قبضي ۾ آڻين.“ محمد بن قاسم انهيءَ صلاح تي ڀروسو ڪري، وڃي جيوڙ ۾ ددها واه جي ڪناري تي منزل ڪئي.

محمد بن قاسم جو جيوڙ جي منزل تي لهڻ.

پوءِ راجا ڏاهر کي خبر ملي ته محمد بن قاسم، عرب جي لشڪر سان، جيوڙ ۾ منزل ڪئي آهي. وزير سياڪر ٻڌي چيو ته: ”هاءِ! برو (سوڻ) ٿيو. انهيءَ جاءِ کي جيوڙ

(۱) ل: م: نارائي؛ ڪ: نارائي. (۲) ل: م: قاجيجات. (۳) اصل عبارت: آبڪيري بزرگ. (۴) فارسي ايديشن ۾ ”جيوڙ“؛ ڪيل ترجمو لاءِ ڏسو مٿي حاشيءَ ص [۱۶۰]. (۵) هي پڙهڻي فارسي ايديشن ۾ اختيار ڪيل آهي جا شايد م جي آهي. پ: دهاؤن؛ ن: ودهاواھ؛ ب: دهاداه؛ س: دهاوه. (ن-ب)

(۲۴۲)

چون ٿا يعني ”فتح جي جاء“ (۱)، ۽ جڏهن لشڪر وڃي انهيءَ جاء تي پهتو ته فتح ۽ ڪاميابي ساڻن همراہ رهندي.“ راجا ڏاهر هن حقيقت کان تنگ ٿيو، ۽ سندس دماغ تي غيرت جي باءِ غالب ٿي، ۽ ڪاوڙجي چيائين ته: ”هڏباريءَ (۲) ۾ لٿو آهي، جا اها جاء آهي جتي (رڳا) هڏا پهچندا آهن.“ ”ڏاهر آڏان اٿيو، ۽ پڇي وڃي پاڻ کي راوڙ جي قلعي ۾ سڻيائين، ۽ سندس پوئلڳ، ۽ سازو سامان به انهيءَ قلعي ۾ رهيا. [هائي هو] اهڙيءَ جاء تي اچي ويٺو جتان عربن ۽ ڏاهر جي لشڪر ۾ (فقط) ٽي ميل (مفاصلو) هو. انهي ڏاهر هڪ نجومتي کان پڇيو ته: ”اڄ مون کي لڙائي ڪرڻ گهرجي يا نه؟“ ۽ زهر و کڻي آهي؟ هنن ٻنهي لشڪرن جي غالب ۽ مغلوب جو حساب ڪري نتيجو معلوم ڪر ته آخر ڇا ٿيندو.“ (نجومتيءَ جا فيصلو، نجوم جي نتيجي معلوم ڪرڻ کان پوءِ [۱۶۷]، نجومتيءَ جواب ڏنو ته: ”حساب جي نقط، نظر کان غلبو عربن جي لشڪر جو آهي، ڇاڪاڻ ته زهر و هنن جي پٺيان آهي ۽ تنهنجي سامهون.“ هيءَ ڳالهه ٻڌي راجا ڏاهر ڪاوڙيو، نجومتيءَ چيو ”راجا کي ڪاوڙجڻ نه گهرجي؛ حڪم ڪر ته زهري جي سوني تصوير ٺاهين، جيئن زهره تنهنجي پٺيان رهي ۽ تنهنجي فتح ٿئي.“ پوءِ (زهري جي) صورت ٺاهي سندس ڪنجڪ سان ٻڌائون. محمد بن قاسم (اڃا به) ويجهو آيو ۽ (هائي) ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ اڌ فرسنگ جو مفاصلو رهيو.

(۲۴۳)

ٻئي ڏينهن جنگ ڪرڻ.

ٻئي ڏينهن اتان، ٻه منزل پتي اچي ٻن سڏن پنڌ تي لٿو. جڏهن عربن جو لشڪر ويجهو اچي لٿو، تڏهن ڏاهر پنهنجن راڻن مان هڪ لشڪر کي گهرايو، جنهن کي ”جهابو اڳواڻ“ (۱) ڪري سڏيندا هئا، ۽ چيائينس ته، سوڪي محمد بن قاسم جي سامهون وڃن گهرجي. حڪم جي اشاري تي، ڪاڻو اڳواڻ پنهنجو لشڪر وٺي ٻاهر نڪتو، ۽ اسلام جي لشڪر کي سامهون ٿي جنگ جوڙيائين. صبح جي شروع کان شام جي گذرڻ تائين دلير بهادرن ۽ مردن ٻنهي طرفن کان جهڙپون ڏنيون؛ نيٺ جڏهن ٿڪا تڏهن موٽي ويا.

ٽئين ڏينهن ڏاهر جي عربن سان جنگ ڪرڻ.

ٻئي ڏينهن ڏاهر لعين، جاهن ڪي حشتم ڪيو. هو بهادر مرد هو؛ ٻاهر نڪري لڙائي شروع ڪيائين، تان جو ڪسي ويو. آخر جڏهن [اها حالت ٿي جو] جيڪا ٻه فوج [۱۶۸] ٿي موڪليائين سا اسلام جي (لشڪر جي)

(۱) اصل الفاظ ”دبير ڪور“ جنهن جي لفظي معنيٰ ٿيندي ”اندو دبير“ مگر هيٺ هلي ان کي ”دبير آءُور“ يعني ڪاڻو دبير سڏيو ويو آهي. جنهن جي معنيٰ ته اندو ڪونه هو، مگر جهابو هو. ”دبير“ جي عام معنيٰ ”منشي“ يا سيڪريٽري، مگر اهو درجو وزير يا صلاحڪار جي برابر هو. هت اسان هن بيان جي سلسلي ۾ عام مفهوم کي مدنظر رکي، هن لفظ جو ترجمو ”اڳواڻ“ ڪيو آهي. (ن-ب)

(۲۴۴)

خونخوار ترار جو لقمو ٿي، تڏهين سياڪر وزير، اڳيان اچي خدمت بجا آئي عرض ڪيو: ”اي راجا! هيءَ رَوَاش جنهن سان تون جنگ ٿو ڪرين غلطي آهي. توڪان ڪئين دفعا غلطيون ٿيون آهن، پر اڃا به تجربو نٿو پرائين. اگرچ انساني تدبير خدائي تدبير سان برابر نه ٿيندي، تاهم وقت جي بنهه نشان جي بلند راءِ جي آڏو ڪو چوٽڪاري جو رستو تيار ڪر. پهريائين ته جڏهن هي عربن جو لشڪر مهراڻ پار ڪري رهيو هو، ۽ چئنگيون چئنگيون ٿي پئي لنگهيا، تڏهن توکي هنن جي سامهون ٿيڻ گهربو هو، جيئن کين هيءَ جنگ کان ڊپ ٽهي ها. هاڻي جڏهن گڏ ٿي مقابلي لاءِ آيا آهن، ۽ جنهن به ٽڪر کي موڪلجن ٿو، سو مات ٿو ٿئي، تڏهن اها ڳالهه چڱي نه آهي. (هاڻي) تولا ۽ چڱو ائين ٿيندو ته ساري لشڪر ۽ نوڪرن، پيادن خواه سوارن، سان هاڻيءَ تي (چڙهي) مٿن حملو ڪر. جيڪڏهن توکي فتح نصيب ٿي ته پوءِ ته تنهنجي مراد حاصل ٿي ۽ تنهنجو دشمن دفع ٿي ويندو. هيءَ صورت ۾ هو غالب ٿيندا ۽ تون پاڙيسري بادشاهن جي شرم کان معذور رهندڙن، ۽ تنهنجي پٽن ۽ پوين کي به ڪوبه طعنو نه لڳندو.“ ڏاهر هيءَ ڳالهه قبول ڪئي.

چوٿون ڏينهن جي جنگ.

ٻئي ڏينهن سندس حڪم تي جنگ جو نغارو وڄائي، جهنڊو کڙو ڪيائون، ۽ اٽڪل پنج هزار ناليرا سوار ۽ چالاڪ

(۲۴۵)

جنگي جوان ۽ شهزادا، سن [۱۶۹] مست هاڻي۔ ڪي چون
 ٿا ته جنگي هاڻي هڪ سؤ هئا۔ ۽ ويه هزار زرهن ۽ ڍالن
 سميت پيدا جنگ لاءِ سندس اڳيان روانا ٿيا پاڻ هڪ مست
 هاڻي ۽ ٽي ٻالڪي ٻڏي، لوهو برگستوان وجهي، زره، ڍڪي،
 ۽ ڪمان تي زهر چاڙهي ويٺو. ساڻس گڏ ٻالڪي ۽ ٻه
 ٻانهيون هيون: هڪڙي ۽ ڪيس هڪٻئي ٻريان تير ٿي ڏنا ۽
 ٻي ۽ پاڻ ٿي پهچايو.

ڏاهر جو محمد عيلافيءَ کي پنهنجي پٽ جيئسيند سان

گڏ موڪلو.

ٻوٽ (هڪ پاسي) پاڻ لشڪر وٺي هليو، ۽ (ٻئي پاسي)
 پٽ کي ڌار ڪري چيائين ته: ”محمد عيلافيءَ کي تو سان
 گڏ روانو ٿو ڪربان. عربن جي جنگ کي هو بهتر ٿو ڄاڻي.
 هو جيئن به اڳتي وڌڻ يا ٻڏڻ جو حڪم ڪري، تون
 سندس حڪم ۽ اشاري جو پابند ره.“ اهو ڏينهن ٺاڻين
 رمضان، سنه ٽيانوي هجري هو.

ڏاهر جي پوڄڻ وقت، محمد بن قاسم مسلمانن جي
 دٻين کي تقويت ۽ جنگ جي ترغيب ڏيئي رهيو هو، ۽
 چيائين ٿي: ”اي عربو! اڄ ڪوشش جو ڏينهن آهي.
 اسلام خاطر ڪوشش ڪريو. جدوجهد بجا آڻيو، ۽ خدا
 جي ڀروسي تي آسرو ۽ قوت رکو ته جيئن مشرڪن کي
 دفع ڪري سگهيو، ۽ سندن ملڪ خواه ملڪيت توهان جي
 ورثي ۾ اچي ۽ مال خواه ملڪ تي توهان قبضو ڪريو.
 [پر] جيڪڏهن توهان مضبوط نه هوندا، بلڪ پريشان ۽

(۲۴۶)

دل شڪستا ٿيندا، ۽ عاجزيءَ ۽ ضعيف کي پاڻ وٽ اچڻ
ڏيندا ته پوءِ هو (توهان تي) غالب ٿيندا، ۽ سڀني کي ڪهي
چڏيندا. ميدان انهن جي هٿن ۾ رهندو. توهان کي پنهنجو
سامان ڏيڻو ٿيندو، [۱۷۰] ۽ توهان مان هڪڙي کي به جهڙو
نه ڇڏيندا. جيڪڏهن ڪافرن کان منهن ڦيرائيندا ته پوءِ توهان
جي جاءِ جهنم ٿيندي ۽ توهان جي وڏن لاءِ داغ ٿيندو.

هاڻي مُحَرَّرُ^۱ بن ثابت الدمشقي (۱) ۽ اويس بن قيس
کي ڇهن هزارن سوارن سان مقدمي (لشڪر جي اڳ) تي
مقرر ڪري، آبگير (ڇڄ) ٿيڻ جو حڪم ڏنائين. عو اها جوڻي
[يعني وهندي يا گهاري يا واه] ٽپي ويسا جيڪا ڏاهر ۽
اسلام جي لشڪر جي وچ ۾ هئي. پوءِ عطاءُ بن مالڪ القيسي
۽ ذڪوان بن علوان البڪري کي پڻ لشڪر جي مقدمي
(پهڙ) جي واهر ڪرڻ جي اجازت ڏنائين. اهي ٻئي لنگهي ويا.
(اتي) محمد عِلافيءَ ڏاهر کي چيو: ”اي هند ۽ سنڌ جا
راجا! هيءَ فوج جيڪا تنهنجي سامهون اٿي آهي، لشڪر
جي پشت، پناهه ۽ بهادر شينهن آهن؛ حرفتي جاناڻا، ڪارائتا
بهادر، ۽ هوشيار سوار اهي ئي آهن. جيڪڏهن [تنهنجا سپاهي]
هن فوج کي دفع ڪري سگهيا ته پوءِ تنهنجو مقصد پورو
ٿيندو، ۽ جيڪڏهن دفع نه ڪري سگهندو ته پوءِ توکي
شڪست ڏيڻي ڇڏيندا. (وڌيڪ) تنهنجي راءِ بلند هجي!“

(۱) هت جملي نسخن مطابق ”الدمشقي“ يا ”دمشقي“ آهي، مگر مٿي
ص [۱۶۰] تي جملي نسخن مطابق ”قيسي“ آهي. (ن.ب)

چوٿين ڏينهن ڏاهر جي عربن جي لشڪر سان جنگ ڪرڻ.

اها گالهه ٻڌي ڏاهر پوري لشڪر سان هٽان ڪئي. ڪي هاڻي مقدمه ۾ روانا ڪري، قلب (لشڪر جي وچ) کي پنهنجي چئني طرفن کان گڏ ڪيائين. هٿيار ڪڍندڙ پيادا، تير انداز، بڙچيون ۽ نيچا - لوهو - دستو جنهن کي (فارسيءَ ۾) سيل به چوندا آهن - ڪڍندڙ اڳيان (ڪيائين)؛ تير انداز ساڄي، ۽ هٿيار بند قابل سوار کاٻي (بيهارياڻين). هنن طريقي سان جنگ جوڻيائون ته [۱۷۱] عبيد بن عتّاب، جو انهي ڏينهن محمد عيلافيءَ کان ڦري محمد بن قاسم وٽ آيو هو، خير ڏني ته: محمد عيلافي ڏاهر کي چيو آهي ته عرب جا هيءُ فوج وارا، جي پاڻي ٿي آيا آهن، سي اسلامي لشڪر جا اڳواڻ ۽ هوشيار سوار آهن؛ جنهن تي ڏاهر پنهنجي لشڪر کي وڌڻ جو حڪم ڏنو آهي، ۽ سندس سڀني هٿيار بندن ۽ تلوار سازن وڌڻ جو ارادو ڪيو آهي. (هيءُ ٻڌي) محمد بن قاسم، چونڊ لشڪر کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو، جنهن تي سڀني جنگي سوارن ۽ جنگجو بهادرن (گهوڙا) اڳتي تڙيا. محمد (بن قاسم) سان فقط قلب (لشڪر جو وچ) ۽ ڪي خاص ماڻهو وڃي رهيا، موڪي [پٽ] وسائي ڪسي پڻ پنهنجي فوج ۾ بهاري، لڙائي ڏانهن رخ ڪيائين. هاڻي سڀني پاڻي لنگهي وڃي جنگ جوڻي. محمد بن قاسم، مَحرَرزُ بن ثابت سان گڏ، قلب (وچ لشڪر) ۾ وڃي بيٺو جَهْم بن زَحر الجُعْفِي کي مَتِيعَمَنده (لشڪر جي ساڄي) تي،

(۲۴۸)

ذڪُونان بن علوان البڪري کي ميسرَ (لشڪر جي ڪاهي) تي، عطاء بن مالڪ القيسيءَ کي مقدم (لشڪر جي مهر) تي مقرر ڪري، نبتانه بن حنظلهءَ کي ساقم (لشڪر جي پڇاڙي) تي بهاريائين. تنهن کان پوءِ محمد بن قاسم چيو ته: ”اي عربو! جيڪڏهن مون تي ڪو حادثو پيش اچي ته پوءِ توهان جو امير مُحرزُ بن ثابت آهي؛ ۽ جيڪڏهن اهو به شهيد ٿي وڃي ته پوءِ اوهان جو امير سعيّد ٿيندو.“

خميس جي ڏينهن جنگ ڪرڻ.

پهريائين مُحرزُ حملو ڪيو ۽ ٻيئي جنگ ڪيائين، تان جو شهيد ٿي ويو. پوءِ سعيّد لشڪر کي هٿ ڏياري لڙائي ڪنڊي. حسن بن محبّة (۱) البڪريءَ جو آڱوٺو جنگ هلندي ترار جي ڌڪ سان لاهي پيو. جڏهن مست هاڻي چُرڻا، تڏهن مسلمان مضبوطيءَ سان، ٽولا ٽولا ٿي هاڻين جي پويان ڦري آيا، ۽ نوَ هاڻي [۱۷۲] واپس ورائي ڇڏيائون. اسلامي لشڪر حملو ڪري، ڪائرن کي تڙي اتي پهچايو جتي سندن صف هئي. (اتي) ڏينهن پورو ٿيو ۽ ٻيئي لشڪر موٽي ويا.

(۱) فارسي ايڊيشن جي پڙهڻي مطابق ”محبّة“ پ: محبته. (ن:ب)

(۲۴۹)

تاريخ ڏهين ماه رمضان سنه ٽيانوي .

هنن ڪنوارين (حڪايتن) جي سينگاريندڙن هن طرح روايت ڪئي آهي ته: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح (پنهنجو) جهان کي سينگاريندڙ ۽ دل کي وڻندڙ حسن، مشرق جي طرف کان دنيا کي ڏيکاريو۔ ۽ اهو خميس جو ڏينهن هو۔ تڏهن راجا ڏاهر ٻاهر نڪري، پٽ جيئسيئنه کي ڏهن هزارن لوهه، [جي زرهين] ۾ غرق جنگي سوارن سان، جن مان ڪن جا وار کليل ۽ گراريون اڳواڙيون، ۽ ڪن جا وار ٻڌل ۽ تراريون ۽ ڍالون هٿن ۾ [هيون، لشڪر جي] قلب ۾ (ٻيهاري) اچي مسلمانن جي صف جي سامهون بيٺو۔ ڏاهر مفيد هاڻيءَ تي ويٺل هو، ۽ سندس چوڌاري ٻيا هاڻي پويان [بيٺل هئا]: ساڄي پاسي جيئسيئنه، ابي پٽ ارچن (۱)، ننڍي ڪوا جو ڏاڏو روڏو ڪوار ۽ ڏاهر جو سوٽ جبين (۲)؛ کاٻي پاسي کان بشو پٽ ڍول (۳)،

(۱) ر، م: ”ارچن“؛ مگر پ، ن، ب، ح، س جي پڙهڻي ”احسن“ آهي جا غالباً ”احسن“ جي غلط صورتخطي آهي. (نـب) (۲) فارسي ابيديشن ۾ ”جبن“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي ۽ ر، ن جي به اها ساڳي پڙهڻي آهي. پ: حسين (جسين؟)، ڪ: جيسي. (نـب) (۳) فارسي متن ۾ غالباً پ مطابق ”هول“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي؛ ن جي پڙهڻي به ”هول“ آهي. ر، م جي پڙهڻي ”هول“ جي پدران ”دهول“ آهي جا غالباً سنڌي جي آڳاٽي نالي ”ڍول“ جي عربي صورت آهي؛ ۽ اسان انهيءَ کي زياده قرين قياس سمجهي ترجمي ۾ ڍول رکيو آهي. (نـب)

گيه (۱) پت بشر، ڏهـرسيندڙ پت ڏاهر، ڪنبه جي
حاکم جو پت بيل (يا بيان)، ڦاڻلو (۲)، جوڻو (۴)
۽ مشيد (۵) [بيل هئا]؛ سند جا سڀ

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”قنبه بن بشر“ مگر ”قنبه“ هڪ ته خالص عربي
نالو آهي ۽ ٻيو ته اها پڙهڻي ڪنهن به معتبر نسخي ۾ ڏنل ڪانهي ۽
غالباً ايديتر جو پنهنجو قياس آهي. ر، م، ن، ح، جي متفق پڙهڻي ”قيده“
آهي ۽ پ جي پڙهڻي ”بد“ آهي، جا ٻن غالباً اصل ۾ ”قيده“ هئي.
معرب ۽ دخیل لفظن جي لحاظ سان، ”قبه“ صاف طور ”گيه“ جي عربي
صورت آهي. (ن-ب) (۲) فارسي ايديشن مطابق ”بيل صاحب- ڪنبه“ جنهن
جو ترجمو ٿيندو ”ڪنبه جو حاکم بيل.“ مگر هن کان اڳ ڪٿي،
ڪنبه جي حاکم جو نالو ”بيل“ ڏنل ڪونهي؛ مٿي ص [۱۶۲] تي
ڪنبه جي حاکم جو نالو ”کوڏو پت موکو“ ڏنل آهي جو ڏاهر جو
حامي هو. انهيءَ لحاظ سان قديم نسخن ۾ ۽ ر جون پڙهڻيون زياده
قرين قياس آهن. پ: ”بيان بن صاحب ڪنبه، ر: ”بيل صاحب ڪنبه“.
يعني ڪنبه جي حاکم جو پت بيل يا بيان. (ن-ب)، (۳) ڪ: نایل-
مگر ٻن جملي نسخن مطابق ”نائله“ يا ”نايله“. اسان سنڌي آچار جي
لحاظ سان ”ڦاڻلو“ ڪري لکيو آهي. (ن-ب) (۴) جملي نسخن مطابق
”جونيه“. اسان سنڌي آچار مطابق ”جوڻو“ ڪري لکيو آهي. [۵] فارسي
ايديشن ۾ ايديتر هي نالو ”جتهل ڪري لکيو آهي جنهن لاءِ سندس
قول مطابق، ڪا به سند موجود ڪانهي (ڏسو فارسي ايديشن، حاشي ۱۴،
ص ۱۷۳). مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. پ، ڪ: مشيد؛
ن، ح: مشيد؛ م: مستهل؛ ر: مستهل. اسان پ، ڪ، ن، ح جي
پڙهڻين کي وزن ڏنو آهي؛ ن جي پڙهڻي صاف طرح ”مشيد“ آهي ۽
۽ ان جي آخر ۾ ”بد“ اڪثر هندستان جي معرب نالن ۾ آيل آهي
مثلاً: اربد، ارجيد وغيره غالباً پ جي پڙهڻي به اصل ۾ ”مشيد“
آهي. انهيءَ لحاظ سان اسان هن نالي جون ٻئي صورتون يعني مشيد ۽
مشيد ڏنيون آهن. ”بد“ غالباً پت جي عربي صورت آهي. [ن-ب]

(۲۵۱)

چيدا ماڻهو جهڙوڪ بجهاري (۱)، اسرهيل (۲)، سنج (۳)،
اسيار (۴) لقيا امار (۵) ۽ مشرق طرف جا سڀ جت گڏ
ڪري پنهنجي پويان بهاريا هٿائين؛ تلوار جا ڏٺي ۽ بي خوف
بهادر [۱۷۳] قلب (لشڪر جي وچ) جي اڳيان رکيائين.
جنگي هٿين مان ٻه ميمڻه (لشڪر جي کاٻي ڀاڱي) ۽
ٻه ميمسره (لشڪر جي ساڄي ڀاڱي) ۾ مقرر ڪري باقي ٻيا
سوار ۽ هاڻي جاھين جي هٿ هيٺ اسلامي لشڪر جي سامھون
روانا ڪيائين.

(۱) هيءَ پڙهي فارسي ايڊيشن ۾ غالباً ۾ مطابق آهي ۽ زياده ترين
قياس آهي. پ: بجاري؛ ر: بخياري؛ ن، ب، ح: بخياري؛ س، ڪ:
بختياري. هي جملي پڙهيون ”بجھاري“ جي بگڙيل صورتخطي معلوم
ٿين ٿيون. (ن، ب) (۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”استيراهل“ پڙهي اختيار
ڪيل آهي جا شايد ۾ مطابق آهي. ٻين نسخن جون پڙهيون هن طرح
آهن. پ: اسرهيل؛ ن، ب، ح: اسراھيل، س، ڪ: سراھيل، ر:
استراھيل جيئن ته نالي جي اصليت جو پتو نٿو پئجي سگهي، اسان قديم
نسخي پ جي پڙهي کي ترجيح ڏئي آهي. (ن، ب) (۳) ن، ب، ح،
س، ڪ جي متن، پڙهي اها آهي ۽ فارسي ايڊيشن ۾ به اهائي پڙهي
اختيار ڪيل آهي. پ ”سنج“ ۽ ر، م ”سپنج“ جون پڙهيون بعيد
از قياس آهن. (ن، ب) (۴) فارسي ايڊيشن ۾ ”اسيار“ پڙهي اختيار
ڪيل آهي، جا غالباً ۾ ڪ مطابق آهي. ر جي پڙهي ”اسيار“ آهي
۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏئي آهي. ن، ب، ح: اسار، پ: اسباب.
(ن، ب). (۵) فارسي ايڊيشن ۾ اها پڙهي اختيار ڪيل آهي جا غالباً
۾ مطابق آهي؛ ر جي اها ساڳي پڙهي آهي. پ، ن: اقبالا، ب، ح:
تعالبا، ڪ: لقياها. (ن، ب)

(۲۵۲)

املائي لشڪر جو ميمند، ميسره ۽ قلب کي تيار ڪرڻ.

محمد بن قاسم انهن کي ڏسي ٻاهر نڪتو، ۽ [نُباته] حَنْظَلَه ڪلابي ۽ (۱) کي ميمند ٿي، ذڪوان بن علوان البكري ۽ کي ميسره ٿي مقرر ڪري، ابو صابر همداني کي جهنڊا هٿ ۾ ڏيئي، هاڻين جي سامهون بيهاريائين. هُذَيْل بن سليمان ازدي، زياد بن حواري ازدي (۲) ۽ بن سوارن جـهـزُوك نُهَيْلَه، مسعود بن الشعري الڪلبی ۽ مخارق بن كعب الراسي ۽ (۳) کي قلب ۾ آڏو (ڪڙو ڪيائين). هاڻي مقدم جنگ شروع ڪئي. هڪ طرف کان محمد بن زياد العبدي ۽ بشر بن عطيه پنهنجن سنگتين سميت، ۽ ٻئي طرف کان [محمد بن] مصعب بن عبدالرحمان الشَّقْفِي ۽ خُرَيْم بن عُرْوَه مدني، ڏاهر جي سامهون

(۱) اصل ۾ ”حنظله ڪلابي“ جو صحيح نه آهي. محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ حنظله نه، مگر سندس پٽ نباته بن حنظله ڪلابي شامل هو، جنهن جو هن کان اڳ ٻار ٻار ذڪر اچي چڪو آهي. (ن-ب) (۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”زياد بن جليدي ازدي“ ڏنل آهي، ن ۽ ر جي پڙهڻي ”زياد بن جليدي وازدي“ آهي. ”جليدي“ نالو عربن ۾ غير معروف آهي، مگر ”جلندي“ نالو رائج آهي. اسان جي خيال ۾ ”جليدي“، ”جلندي“ جي تصحيف آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان ”جلندي“ لکيو آهي. (ن-ب) (۳) جملي نسخن مطابق ”مخارق بن كعب“ فارسي ايڊيشن ۾ به اعائي پڙهڻي ڏنل آهي، مگر صحيح نالو غالباً كعب بن مخارق الراسي يا الراسي آهي؛ جنهن جو ذڪر هيٺ [ص ص ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۳ ۽ ۱۹۵] تي اچي ٿو. (ن-ب)

(۲۵۳)

ٿيا. جڏهن سڀ گهوڙا ۽ لشڪر جا ماڻهو گڏ ٿيا تڏهن محمد بن قاسم پنهنجن چونڊ سوارن کي ٽي پٽيون ڪري، هڪ پتي قلب ۾، هڪ ميسره ۾، ۽ هڪ پتي ميسره ۾ (بيهارى): باقي ٻيا وڃي لشڪر جي پويان بيٺا. نفط اندازن (۱) کي حڪم ڏنائين ته پنهنجو سامان ۽ هٿيار تيار رکن، ۽ پنهنجا مشعل هاري باهم تيار ڪن. هنن نون مون نفط اندازن کي ٻه ٽن ڀاڱن ۾ ورهائين: ٽي سؤ ماڻهو قلب ۾، ٽي سؤ ميسره ۾ ۽ ٽي سؤ ميسره ۾ رکيائين. سڀني نفط جا تير ڪمانن تي چاڙهيا. پوءِ جڏهن فجر جي نماز پڙهي صفون سڌيون ڪيائون، تڏهن پنجن صفن تيار ٿي، جهنڊا هٿن ۾ کڻي، [۱۷۴] گهوڙن تي سوار ٿي، فرض ادا ڪيو. عاليه قبيلي وارا هڪ صف، ٻڙو تهيمر ٻي صف، ٻڪر [بن] وائل [قبيلي وارا] ٽين صف، عبدالقيس وارا پنهنجي قبيلي سميت چوٿين صف، ۽ ارزن [قبيلي جا] پنجين صف: پنجن قبيلن صفون ٻڌي، محمد بن قاسم ڏانهن متوجه ٿيا ته ڇا ٿو حڪم فرمائي.

محمد بن قاسم جو خطاب ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم چيو ته: ”اي عرب وارو! ڪازرن جي هن فوج جنگ لاءِ اسان ڏانهن رخ ڪيو آهي. نوهان همت ڪجڙو، ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجي اهل، عيال، مال،

(۱) ”نفط انداز“ جي معنيٰ Steingass پنهنجي انگريزي فارسي ڊڪشنري ۾ ”Maker of fire Works“ لکي ٿو. (مترجم)

(۲۵۴)

گهرن، زمينن ۽ سامان خاڪا ڇڏي جنگ ڪندا. توهان
 الله تعاليٰ جي مدد سان انهن تي حملو ڪيو. الاهي طاقت
 ۽ سهاري سان سڀني کي خونخوار ترار جي خوراڪ ڪري،
 ذليل ۽ خوار خراب ڪنداسون، ۽ سندن مال ۽ هيال کڻي
 هٿ ڪري، ڪافي غنيمتون هٿ ڪنداسون. توهان کڻي
 ثابت قدر رهڻ گهرجي. پريشان نه ٿجو. خاموشيءَ کي
 پنهنجو زيور بنائجي، ۽ پنهنجي جاءِ تي مضبوط رهي پنهنجي
 جاءِ جي حفاظت ڪجو. ڪوبه ماڻهو، قلب کان ميمنه ۽
 ۽ ميمنه کان ميسره طرف (وڌي) ڪنهن جي به مدد ۾
 مشغول نه ٿئي. هر هڪ پنهنجي مرڪز ۽ جڳهه تي بيٺو
 رهي؛ ڇاڪاڻ ته خدا عزوجل (هميشه) مستقين جي عاقبت
 موچار ڪندو آهي. سڌائين ڪلام مجيد زبان تي جاري
 رکجو. ۽ ”لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ“
 چوندا رهجو. پوءِ پڄاڻين کي سڌائي چيائين ته: مشڪون
 پاڻيءَ سان ڀري هر صف ۾ گشت ڪندا ۽ پاڻي ڏهندا
 رهجو، جيئن ڪوبه ماڻهو پاڻيءَ جي طلب ۾ پنهنجي جاءِ
 کان [۱۷۵] نه ڇڏي. ايتري ۾ بکر ٻن وائل ۽ بنو تميم
 قبيلي وارن اچي چيو ته: ”ڪانرن جو لشڪر هڪ وڏي
 مصيبت آهي، ۽ هو پنهنجا هٿيار ۽ سامان ٺاهي جنگ جي
 تياري ڪري خاموشي ڪري رهيا آهن، ۽ توهان جي
 سامهون ٿين ۽ توجه ڪرڻ جي ٽڪڙي طلب ڪئي اٿن.“

(۲۵۵)

محمد بن قاسم جو جنگي جوانن کي تڪيد

محمد بن قاسم هنن ڏانهن منهن ڪري چيو ته: ”اي بني تميم! اي عزيزو! (۱) دشمن توهان جي سامهون اچي ظاهر ٿيو آهي، ۽ لڙائي لاءِ تيار ٿيو ٿو اچي. توهان کي پن پوري طاقت ۽ ساري ڪوشش سان جدوجهد ڪرڻ گهرجي، جيئن توهان جي ڪاروبار جو نظام ٽڪر رهي.“
پوءِ محمد بن قاسم سڀني کي همت ڏياري ۽ سڀئي آماده ۽ تيار ٿيا. هر طرف کان مقابلو ڪندڙن لاءِ دلاورن ۽ جنگي پهلوانن جي پنجن ئي صفن هڪٻئي کي سڏيو، ۽ جنگ لاءِ ٻاهر نڪتيون.

محمد بن قاسم جو يارن کي خطاب ڪرڻ.

خبرن جي مصنفن فرقن کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: محمد بن قاسم انهيءَ ڏينهن ماڻهن کي خطاب ڪيو ته: ”اي مسلمانو! استغفار گهڻو ڪريو. خداوند عزوجل امت محمدي صلي الله عليه وآله وسلم ۾ ۶۶ هزار موءڪايون آهن: هڪ، مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم تي صلوة ۽ ٻيو،

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”اي بني عزيز!“ جا غالباً هر جي پڙهڻي آهي، مگر ان وقت ۾ بنو عزيز قبيلو غير معلوم آهي ر جي پڙهڻي ”اي بني عزيز“ [عزير] آهي. مگر پ جهڙي قديم نسخي ۾ توڙي ن، ب ۾ ”اي عزيز!“ آهي يعني ”اي عزيزو“ جيئن ته بنو تميم قبيلي وارا واقعي محمد بن قاسم جا عزيز هئا ۽ شادي ۾ ان قبيلي مان ڪئي هئائين، تنهنڪري اسان ترجمي ۾ ”اي عزيزو!“ کي ترجيح ڏني آهي.
(ن-ب)

(۲۵۶)

گناهان کان استغفار سان توهان کي دليون مضبوط ڪـرڻ
گهرجن، ته خدا عزوجل تـوهان کي انهيءَ تي غالب
ڪري“ [۱۷۶].

روايتن ۾ آيل آهي ته جڏهن محمد بن قاسم جنگ شروع
ڪئي، ته [سليمان بن] ثبمان ۽ ابو فضة قسيري^۱ (؟)
ڪينڊري^۲ (قبيلي جي) آزاد ڪيل غلام ڪسي به سؤ چونڊ
سوار سان ڏيئي لشڪر جي مقدمه ۾ مقرر ڪيو، ۽ [هو وڃي]
ڏاهر، سندس ٺڪرن ۽ جنگي جوتن جي سامهون ٿيو، ۽
ڪافرن جي هڪ فوج سان، جا هن سان وڙهڻ لاءِ ٻاهر نڪتي
هئي، جنگ جو ٿيائين. نيٺ انهن مان گهڻن ڪسي دوزخ ۾
موڪليائين، ۽ ٻيا پڇي وڃي ڏاهر کي گڏيا. پوءِ ڏاهر انهن
جي مقابلي ۾ ٻي فوج موڪلي. ابو فيضة خدا جو نالو وٺي
حملو ڪري، انهن کي ٻن خوار خراب ڪيو. [ڏاهر] ٽيون
دفعو ڪي ٺڪر موڪليا؛ ابو فيضة استغفار پڙهي جنگ
شروع ڪئي، ۽ انهن کي ٻن ڏاهر جي ڪئمپ تائين ڌڪيندو
۽ ماريندو ويو.

ڪن ماڻهن جو امان گهرڻ لاءِ اچڻ.

خبرن جا راوي بيان ٿا ڪن ته (جڏهن) محمد بن قاسم
صن جي اڳيان آيو ته اوچتو مشرڪن مان ڪن ماڻهن اچي
امان گهري. محمد بن قاسم انهن کي امان ڏني. پوءِ
چيائون: ”اي عادل امير! اسان پنهنجي طريقي کان ڦري
اسلام جي عزت هيٺ آيا آهيون. پنهنجي چونڊ سوارن مان

(۲۵۷)

هڪ فوج اسان سان ڏي ته وڃون، جو هو غافل آهن، ۽ لشڪر جي پٺيان ڦري اچون، جيئن انهيءَ پناسي کان سندن دل پريشان ٿئي ۽ پڇيٽا ٿي پون، جڏهن پريشان ٿين ته پوءِ اسلامي لشڪر کي چوڌر طرف حملي ڪرڻ جو حڪم ڏي. اسان جي دل شاهدي ٿي ڏئي ته تنهنجي ترار کان هنن ڪافرن تي هڪ مصيبت اچي ڪڙڪندي ۽ برباد ٿي ويندا“ [۱۷۷].

محمد بن قاسم جو همراھ چونڊڻ.

پوءِ محمد بن قاسم بهادر سوارن جي هڪ فوج چونڊي، سرّوان بن اشحمر يَمَنِي ۽ نعيم بن زيد قَيْسِي (۱) کي ٻن جهنڊن سان انهن جي مٿان مقرر ڪيو، جيڪي هنن جي پٺيان ڦري آيا. مشرڪ هن حال کان بيخبر هئا ته (اوچتو) اسلامي لشڪر تڪبير هڻي مارا ماري ۽ جهاد شروع ڪيو. [اهو حال ڏسي] ڪن ڪافرن جي دل پوين کسي سنڀالڻ لڳي ۽ وٺي پڳا. ڏاهر جي لشڪر ۾ شور ۽ غلغلو پئجي ويو، جنهنڪري پريشان ٿيا، ۽ مٿن ڊپ غالب ٿيو.

عرب جي لشڪر جو ڪافرن تي حملو ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم نعرو هڻي چيو ته: ”هوشيار! اي عرب جا لشڪر! ڪامر ٻن حصن ۾ ورهائجي چڪا آهن؛

(۱) هتي اصل متن ۾ ”قيسي“ آهي، ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۷۸].

(۲۵۸)

توهان حملو ڪريو.“ اسلامي لشڪر سندن اڪيان، ساڄي، کاٻي ۽ پٺيان ڦري آيو. محمد بن قاسم کين لڙائي جو جوش ڏياريندي چئي رهيو هو ته: ”اڄ توهان جو ڏينهن آهي.“ آخر ڪنن ڪائون جا ڍير لڳي ويا. انهي ڏاهر ڍال کڻي سفيد هائيءَ تي ٿي ويٺو، ۽ چار سؤ - مرد لوهي هٿيارن ۾ ٻڌل، گچين ۾ ترارون ۽ هٿن ۾ (۱) نيمچا - لوهه جهڙا دستا (۱) جنهن کي هندو ”سپيل“ چوندا آهن - کڻي اهڙيءَ حالت ۾ ٻاهر نڪتا ۽ جنگ ڪرڻ لڳا. انهيءَ حد تائين جو سندن هٿن جون ڪلون اهي ويون. ڏاهر جي هٿ ۾ آئيني جهڙو نڪين ڪاتين - مان هڪ گول ڇڪرو هو. جڏهن ٻه هائيءَ حملو ٿي ڪيو. تڏهن جيڪو ٻه هائيءَ جي ويجهو ٿي آيو ته اهو ڇڪرو ڪمند وانگيان وجهي کيس پاڻ ڏانهن ڇڪي پيادي خواه سوار جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ٿي ڇڏيائين. ٻه ٻانهيون جيڪي ساڻس گڏ [۱۸۷] ٻاڪيءَ ۾ ويٺل هيون، تن مان هڪڙيءَ کيس پاڻ ٿي ڏٺو ۽ ٻيءَ نير ٿي ڏٺا. اهڙيءَ طرح جنگ لاڳيتي هلندي رهي، ۽ شام جي نماز تائين گهڻا مشرڪ ڪسي ويا.

شجاع حبشيءَ جو شهيد ٿيڻ.

ڪالها، جي راوين رام سيدة برهمڻ کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: مسلمانن ۾ هڪ ماڻهو هو جنهن کي شجاع

(۱)-(۱) هن جاء تي متن ۾ ”نير نيزه و دست آهن“ آهي. اهو ”وا غلط آهي. ڇاڪاڻ ته ”دست آهن الخ“ نير نيزه جي شرح آهي. (مترجم)

(۲۵۹)

حبشي ڪري ٿي سڏيائون؛ هو بهادريءَ ۽ همت جي حد ٽپي ويو هو ۽ لڙائيءَ جي صف ۾ وڏا ڪارناما ڏيکاريا. (هن) محمد بن قاسم جي اڳيان سخت قسم ڪيو ته: ”جيستائين ڏاهر جي سامهون ٿي سندس هاڻيءَ کسي زخم نه رسائيندس تيستائين ماني پاڻي نه کائيندس، ۽ جيستائين منهنجي بدن ۾ جان هوندي، لڙندو رهندس، نه ته شهيد ٿيندس.“

(ڏاهر جي [شجاع] حبشيءَ سان جنگ ڪرڻ:)

خميس جو ڏينهن، تاريخ ڏهين رمضان، سنه ٽيانوي هـ.و. ڏاهر سفيد هاڻيءَ تي چڙهي ٻاهر نڪري اچي بيٺو. حبشي مشڪي گهوڙي تي سوار هـ.و. اڳتي وڌي لڙائي شروع ڪيائين. ڏاهر کي ٻڌايائون ته: تو سان جنگ ڪرڻ نه اچي. راجا ڏاهر ساڻس سامهون ٿيو، ۽ هاڻي مٿس هڪليائين. حبشيءَ ۾ گهوڙو نڙي هاڻيءَ جي اڳيان آندو. حبشيءَ جو گهوڙو هاڻيءَ کان ٽهي پاسو ڪري رهيو هـ.و. هڪدم مٿي تان ڀڳ لاهي، گهوڙي جون اکيون ٻڌي، هاڻيءَ تي ڪاهيائين، ۽ هاڻيءَ جي سونڊ تي زخم رسايائين. (هوڏانهن) راجا ڏاهر به ڪنڇيءَ جهڙو دوشاخو تير، ڪمان تي رکي، پنهنجي مخصوص استاديءَ ۽ ڏاهپ سان چڪي هنيو، ۽ هن جو هر ڪلهن کان اڏائي ڇڏيائين، باقي هن جو ڌڙ گهوڙي تي رهجي ويو. اتي ڏاهر چيو: ”هيءَ ڌڪ اٿرائو ٿو آهي. ڏسو ته هن حبشيءَ کي ڪيئن قتل ڪيو اٿس.“ بهادرن اڳتي وڌي (ڏٺو ته) سندس جسم هني تي [۱۷۹] رکيل هو. اتي مشرڪن حملو ڪري، ٻيهر ڪوڙي،

(۲۶۰)

جنگ ڪئي، ۽ پاسن کان ڦري آيا، جنهنڪري اسلامي لشڪر [ٿورو] لڏي ويو، ۽ صغون هيٺ مٽي ٿي ويون. جنهن تي ڪافرن سمجهيو ته لشڪر ڀڄي ويو. ماڻهو دهشت ۽ حيرت ۾ پئجي ويا. محمد بن قاسم اهڙو مدهوش ٿي ويو جو ساقي غلام کي چيائين: ”أَطْعِمْنِي الْمَاءَ“ (مون کي پاڻي ڪاراء). پاڻي ڀري، ساهه ڀري، ٻڙهو ڏيارين ته: ”اي عربو! توهان جو امير محمد بن قاسم اجهو آءُ آهيان. ڪاڏي ٿا ڀڄو؟- ڏالون، کٽو، صبر ڪريو: ڇاڪاڻ ته ڪافر شڪست کائي چڪا آهن، ۽ فتح اسان جي آهي.“ انهيءَ تي سمورو لشڪر اچي گڏ ٿيو. موڪو [ٻٽ] وسايو [ڀڄ] سامهون اچي پنهنجي سازي لشڪر سميت پيادو ٿيو.

محمد بن قاسم جو ساٿين کي سڏڻ.

پوءِ محمد بن قاسم ٻڪاريو ته: ”خُرَيْمُ [بن] عَمْرُو مَدَنِي ڪٿي آهي؟ ڪجھي ڏهائي، [محمد بن] مُصْعَبُ بن عبد الرحمان، ۽ ثُبَّانُ بن حَنْظَلَمَةُ ڪِلابي ڪٿي آهن؟ دارس بن آدوت ڪيڏانهن ويو؟ أَبُو فَيْضَةَ، محمد بن زُرَّاد العبدي (۱) ۽ تَعْمِرُ بن زُرَيْد قَهْشِي (۲) ڪٿي آهن؟ دوست-توا قربت

(۱) اصل متن ۾ ”عبدي“؛ مگر جيئن ته مٿي [۱۶۰] ۽ [۱۷۴] صفحن تي اها ساڳي نسبت ”ال“ سان ”العبدي“ طور اچي چڪو آهي، اسان به هت انهيءَ ساڳيءَ صورت کي قائم رکيو آهي. (ن-ب) (۲) فارسي ايديشن خواه جملي نسخن ۾ هيءَ نسبت ”تيسي“ ڄاڻايل آهي؛ ڪيل ترجمو لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۷۸]. (ن-ب)

(۲۶۱)

وارو! هٿيار بردارو! تلوار بازو! پهر بردارو! ۽ نيزه بازو! اسلام جي ٿيڪ توهين آهيو. سڄو لشڪر ٺهي ٺڪي تيار ٿي پنهنجي جاءِ تي بيهو. پريشان نه ٿيو، بلڪ پنهنجي فوج جي همت افزائي ڪريو [۱۸۰].

محمد بن قاسم جو حملو ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم خدا تعاليٰ جو نالو وٺي حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. ڪافر پڻ بيهي ويا ۽ چٽي جنگ لڳي. توارين جي ڌڪا ڌڪيءَ کان هوا ۾ باهم جا شعلا اڏامع لڳاءِ نيزا ۽ حربا هڪٻئي سان ٽڪرائيندا رهيا. نيٺ هٿيار پڇي پيا، ۽ [جوان] هڪٻئي سان ڪشتيءَ ۾ کنڊجي ويا. صبح صادق اڀرڻ کان شام جي گذرڻ تائين ڏاڍا ڪافر قتل ٿيا. راجا ڏاهر، راجڪمارن جي (باقي) هڪ هزار سوارن سان وڃي بچيو هو ته سڄ زرد ٿي ويو.

ڏاهر لعيڻ جي ڪسن جي خبر.

هنن ٻوٽن جي باغبانن ۽ مٺن قيمتي ذخيرن جي مصنفن، راوين کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: راجا ڏاهر، خميس جي ڏينهن، ڏهين رمضان المبارڪ، سنه ٽيٺانوي ۾، راوڙ جي قلعي وٽ سڄ لهڻ وقت قتل ٿيو. ابوالحسن روايت ڪئي ابو الليث هنديءَ کان، جنهن پنهنجي پيءُ کان (ٻڌل) ڪالهن ڪئي ته: جڏهن اسلامي لشڪر حملو ڪيو ۽ گهڻا ڪافر قتل ٿي ويا، تڏهن اوچتو ڪاهي طرف کان

(۲۶۲)

شور ۽ لڙ بلند ٿيو. ڏاهر انهن کي پنهنجو لشڪر سمجهي (۱) نعره هنيو ”نسي من نسي من“ يعني ته: ”مان هتي آهيان. مون ڏانهن اچو“ (۱)!

زالن جا آواز ظاهر ٿيڻ.

پوءِ انهن (زالن) چيو ته: ”اي راءِ! اسان اوهان جو زالون آهيون، جيڪي عرب لشڪر هٿان [۱۸۱] گرفتار ٿي قيد ٿيون آهيون.“ ڏاهر چيو: ”اڃا مان زندهه آهيان. توهان کي ڪنهن گرفتار ڪيو آهي؟“ (اهو حال ڏسي) ڏاهر اسلامي لشڪر تي هاڻي هڪليو. (هوڏانهن) محمد بن قاسم، فقط - اندازن کي چيو ته: ”هاڻي هيءَ وقت توهان جو آهي.“ هڪ سيڙي هٿ وارو فقط - انداز هو، جنهن ٻولائي فقط جو تير راجا ڏاهر جي پالڪيءَ تي هنيو ۽ پالڪيءَ کي باهه لڳي ويئي.

ڏاهر جو پوئتي وڃڻ.

اتي ڏاهر پيلبان کي چيو ته: ”هاڻي موٽاءِ، ڇاڪاڻ ته اڄ لڳي اٿس.“ هوڏانهن پالڪيءَ کي به، باهه لڳي

(۱) - (۱) فارسي ايڊيشن جي متن ۾ عبارت هن طرح ڏنل آهي: ”نعره بزد ڪم سوي من آئيد، من اينجا ام“ مگر پ: توڙي ن جي عبارت ۾ ڏاهر جي اصلي لفظن جو اضافو ٿيل آهي. پ: ”نعره بزد: نسي من نسي يعني من اينجا ام“ ن: ”نعره بزد ڪم نسي من نسي من آئيد من اينجا ام“. اسان ڏاهر جا پنهنجا الفاظ ن مطابق ”نسي من نسي من“ طور ڏنا آهن. (ن-ب)

چڪي هئي تنهنڪري هاڻي پبلبان جي وس ۾ نه آيو ۽ پاڻ کي دجي پاڻيءَ ۾ سٽيائين. پبلبان گهڻي ڪوشش ڪئي پر ڪجهه به نه ٿي سگهيو: [هاڻي] ڪين مـوٽيو، ۽ هائيموان ۽ ڏاهر کي وڃي تار پاڻيءَ ۾ سٽيائين. ڪارن مان ڪي سانس گڏ پاڻيءَ ۾ گهڙي هيا ۽ ڪي پاڻيءَ جي ڪناري تي بيهي رهيا، ايتري ۾ عرب سوار به اچي پهتا، جن کان ڪافر ڀڄي ويا. هاڻي پاڻي پي، مـوٽي قلعي ۾ وڃـڻ گهريو. مسلمان تير اندازن تير کوليا ۽ هوا مان تير مينهن وانگيان وسڻ لڳا. هڪ عرب جنهن جو هٿ ڏاڍو سڌو هو تنهن تير ڪشي ڏاهر جي دل تي هنيو، جنهن [جي لڳڻ] کان [عو] هاڻيءَ جي مٿان پالڪيءَ ۾ منهن ڀري ڪيري پيو. هاڻي پاڻيءَ مان نڪري حملو ڪيو. ۽ باقي بچيل ڪافرن کي پيرن هيٺ، لتاڙڻ لڳو، جنهنڪري هو مڙيئي ٿڙي پکڙي ويا. ڏاهر هاڻيءَ تان لهي هڪ عرب سان مقابلو ڪيو. بهادر عرب سندس مٿي تي ترار هڻي، سندس مٿي ڪلهن تائين به اڌ ڪري ڇڏي. هو ڏانهن اسلامي لشڪر ڪافرن سان [۱۸۳] جنبي ويو، ۽ ڪين ماريندا وڃي راوڙ جي قلعي وٽ پهتا. هيڏانهن جيڪي برهمڻ وڃي پاڻيءَ ۾ لڪا هئا، [تن جڏهن ڏٺو] ته جتي ڏاهر کي قتل ڪيو ويو هو، اها جاءِ خالي پئي آهي، سو پاڻيءَ مان ڏاهر نڪري، ڏاهر کي گپ هيٺان لڪائي ڇڏيائون. [ايتري ۾] سفيد هاڻي ڪافرن جي لشڪر ڏانهن منهن ڪيو، ۽ [هو اهڙو ته پٺي ڀڳا جو] سندن ڪو نالو نشان ٿي ڪونه رهيو.

(۲۶۴)

گالهم ٿا ڪن ته قابل بن هاشم (۱)، ڏاهر لعنتي ۽ ڪافرن جي مارجڻ واري ڏينهن سورهن زخم ڪڍاڏا ۽ حملو ڪندو ۽ هي [رجز] چوندو رهيو:

أَلَا فَاصْبِرْ حَتَّىٰ يَأْتِيَ قَبْلُكَ وَقَعْدَةُ ڏَاهِرِ
وَقَبْلُ مَنَافَا (۲) قَدْ غَدَوْنُ بِوَائِكِرِ
وَقَبْلُ غَدَرِيَا لَهْفٌ نَفْسِي عَلَي غَدَرِ
إِذَا مَا غَدَا صَحْبِيَّيْ وَ لَسْتُ بِبِئَاكِرِ

[دوستو! ڏاهر جي جنگ کان اڳ پري ڏبو مونکي جاءِ،
ڏيو پيالو موت کان اڳ، جو ٿو اڃ ڏسجي تيار،
دوستو سڀ موجود هوندا مٿي جي محفل ۾ سڀان،
پر ڪڇو، نا پائرو! مون لڻ سڀائي، انتظار.]
چون ٿا ته جڏهن (ڏاهر) منو تڏهن ڪافرن سندس بدن
تان هٿيار لاهڻ گهربا پر لاهي نه سگهيا، ۽ انهي خليج هيٺ
دفن ڪيائونس.

محمد بن قاسم جو پڙهو ڏيارڻ.

پوءِ محمد بن قاسم نظر ڪئي ته حبيبش بن اخي عامير

(۱) هن نالي جي پڙهڻي پ مطابق آهي. فارسي ايڊيشن ۾ ٻين نسخن مطابق ”قابل بن هاشم“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. مگر عربن ۾ قابل نالو بنسبت قابل جي، زياده ترين قياس آهي. پاننچي ٿو ته اصل ۾ صحيح عبارت شايد ”قابل من بني هاشم“ هجي. والله اعلم. (ن-ب)
(۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”قبل المنايا“ آهي مگر رزن جي خيال کان ”قبل منايا“ صحيح آهي. (ن-ب)

(۲۶۵)

بن عبدالقيس [کي ڏٺائين جو] سندس سامهون بيٺو هو؛
 چيائينس ته: ”اي اخی عامر بن عبدالقيس جا پٽ! عامرين
 کي (۱) پڙهو [۱۸۳] ڏيئي چؤ ته راجا ڏاهر غائب آهي؛
 مٿان ڪنهن ڪنڊ مان نڪري حملو ڪري، (تنهنڪري)
 هو شمياري رهجو.“ حبش چيو ته: ”امير! منهنجي دل شاعدي
 ٿي ڏيئي ته ڏاهر ڪسي ويو.“ محمد بن قاسم فڪر ۾ رهيو،
 ۽ هر هڪ کان ٿي پڇيائين ته: ”ڏاهر جي ڪا خبر اٿئي،
 جو هو ڪم آهي.“ نيٺ هڪ برهمڻ آيو ۽ امان پهري
 چيائين ته: ”اي امير عادل! مون کي، منهنجن تابعدارن ۽
 فرزندن کي امان ڏي ته مان توکي ڏاهر ڏيکاريان، جو
 ڪسي ويو آهي.“ (انهيءَ تي) اعتماد جوڳا ساٿي ويا ۽
 وڃي هن کي ڪپ جي هيٺان ڪڍيائون؛ اڃا تائين منجهائينس
 عطر ۽ مشڪ جي خوشبوءِ پئي آڏي. سندس سسي لاهي،
 هٿيار بدن کان ڌار ڪري، محمد بن قاسم وٽ آندائون.
 محمد بن قاسم چيو ته: ”اهڙو ڪو ماڻهو آهي جو هن کي
 سڃاڻي؟“ نيٺ سندس حڪم تي انهن ٻن ٻانهين کي آندائون
 جيڪي پاڪيءَ ۾ ساڻس گڏ هيون، ۽ گرفتار ٿيون هيون.
 هنن سر سڃاڻو، (جنهن تي) انهيءَ برهمڻ جي وڏن، تابعدارن
 ۽ لاڳاپيدارن مان ٿي سؤ ماڻهو آزاد ڪيائين. محمد بن قاسم
 ڏاهر جو سر ڏسي خدا تعاليٰ عزّوجلّ جي تعريف ڪئي، ۽ شڪر انا
 بجا آڻڻ خاطر هر رڪعتون نفل پڙهيا. جنگ ۾ جيڪي

(۱) اصل عبارت ”عامريان را“ يعني بنو عامر قبيلي وارن کي. ر. م
 جي پڙهڻي ”ياران را“ (يعني يارن کي) آهي. (ن.ب)

(۲۶۶)

ماڻهو گرفتار ٿيا هئا تنهن ۾ سڀني کي خونخوار ترار جو لقمو
بنائڻ جو حڪم ڏنائين. باقي ڪاريگرن ۽ واپارين جي ٽولي
کي امان ڏيئي اصلوڪين جاين تي رهايائين.

(روايت ۲) عَمَرُو بن مَعِيَرَه ڪيلانيءَ کان روايت ڪن
ٿا ته: جنهن وقت حجاج جي سامهون لشڪر ٺاهي بيهاريو
هئا، تنهن وقت حجاج بن يوسف صفت اڳيان اچي هر هڪ
صف، کي ڏي ڏيئي رهيو هو. ائين ڪندي اچي عَمَرُو بن خالد
وٽ پهتو. چيائينس: ”اي عَمَرُو! محمد بن قاسم ۽
(سندس) همراهن جي شاهديءَ سان ٻڌاء ته تون ڪنهن سان
ڪهڙو ڪم ڪندين؟“ (وڌيڪ) چيائينس: ”توڪان ڪو
ٺيڪ ڪم به ٿيندو يا نه؟“ (۱)؟ [۱۸۴] پوءِ راوي
چيو ته: ”(عَمَرُو) جنهن ڏينهن ڏاهر سان سامهون ٿيو،
(تنهن ڏينهن) محمد بن قاسم کي شاهد ڪري، هاڻيءَ
کي ڏک هنيائين، ۽ ڏاهر جو سر ٻن هن ٿي به اڌ ڪيو.“
هو (عَمَرُو) جڏهن عراق موٽي ويو، ۽ ڏاهر جي سسي

(۱) هتي اصل متن جي عبارت ۾ ڏاڍو مونجهارو آهي. اصل فارسي
عبارت هن طرح آهي. ”گفت اي عمرو! من قاسم و ياران را گواه
ميکنم تا بکفار چه کار خواهي کرد؟“ گفت: از تو عمل درست آيد يا
نه؟“ اسان جي خيال ۾ هيءَ ”گفت“ کان اڳ ”ديگر“ لفظ هئڻ گهرجي
جو شايد ڪاتب کان ڇڏجي ويل ٿو ڏسجي. ڊيگر نه هجڻ ڪري ائين
ٻيو معلوم ٿئي ته اهو ٻيوڻ ”گفت“ ۾ عمرو جو جواب آهي. حالانڪ
ائين نه آهي، اهو به حجاج بن يوسف جو قول آهي. (سترهم)

(۲۶۷)

حجاج جي خدمت ۾ پيش ڪيائين؛ تڏهن چيائين: ”امير
عادل شال باقي رهي! سندس حڪومت سدائين غالب رهي!
امير محمد بن قاسم کي مون تي گواهه ڪيو هو.“ (حجاج)
چيو ته: ”ظاهر ڪر (ڏسان) ته توڇا ڪيو هوندو؟“ اتي
عمر و هيءُ شعر چيو:

الْحَمِيلُ تَشْهَدُ يَوْمَ دَاهِرٍ وَالْقَنَا
وَمُحَمَّدُ بْنُ الْقَاسِمِ بَنُ مُحَمَّدٍ.

إِنِّي فَرَجْتُ الْجَمْعَ غَيْرَ مَعْرَدٍ
حَقِّي عُلُوتُ عَظَاهِمُهُمْ بِمُهَنْدٍ.

فَتَرَكَتُهُ نَحْتِ الْعَجَّاجِ مُجَدِّلا
مُتَعَفِّرَ الْخَدَيْنِ غَيْرَ مُوسَّدٍ.

[شاهد آ ابن قاسم، گهوڙا ۽ نيزا ۽—
ڏاهر جي جنگ ۾ سون ڏيکاري بهادري.

بيٽرڪ ڪافرن کي ڪيو هو مون چڙوڇڙ،
سرمي ڪري ڪڍي هئي مون راجا هندي سري.

مون ئي دسي انهيءَ کي هو ليٽايو ڏوڙ ۾.

وڏي هئي منهن مٿي تي انهيءَ جي مٿي وري.]

ابو محمد هنديءَ کان روايت ٿا ڪن (جو هن چيو)

ته، ابو مسهر عابي (۱) کان ٻڌم، جنهن هند وارن کان

(۱) پ: تسقرعابي، ن: اي شتعي عابي، ب: شتعي عابي، ر، م:

تسقرعالي، س: مشترعالي، ڪ: مشعرعابي، ڏنل پڙهڻي فارسي ايديشن

مطابق آهي ۽ محض قياسي آهي. ”عابي“ شايد ”غساني“ جي تصحيف

هجي. فليتاسل. (نسب)

(۲۶۸)

روايت ڪئي ته: جڏهن ڏاهر جي قتل کان پوءِ ڏاهر جي زال لاڏي (۱) گرفتار ٿي تڏهن محمد بن قاسم انهن (جنمگي ڦهين) مان لاڏيءَ کي خريد ڪرڻ گهريو. هن حقيقت جو خط حجاج ڏانهن لکي کانس اجماعت گهريائين. حجاج هيءَ حقيقت خلافي وليد جي خدمت ۾ عرض ڪري، لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي فرمان جي خواهش ڏيکاري. دارالخلافت کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو، جنهن کان پوءِ محمد بن قاسم هن کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو (۲) [۱۸۵].

ڏاهر جي زال لاڏيءَ جي خبر پڌاري ته هو ڪنهن

گرفتار ٿي.

ڪاليف. ٿاڪن ته: عقييل بن عمرو روايت ڪئي ته: جڏهن لاڏي ام ولد ٿي (۳) تڏهن محمد بن قاسم کانس پڇيو: تون ڪيئن ڏاهر جي پوئلڳن مان گڏ گرفتار ٿينءَ؟ ۽ ڏاهر کان ڪيڙي سبب ڌار ٿينءَ؟ لاڏيءَ جواب ڏنو ته: جڏهن اسلامي لشڪر راجا ڏاهر جي سامهون ٿيو، تڏهن هن هرڪ زال جي مٿان سخت نگران ڇڏي ڇو ته

(۱) اصل پڙهڻي هت توڙي اڳتي هر جڳهه تي ”لاڏي“ آهي، جنهن کي اسان سنڌي نالي جي اصليت جي لحاظ سان هر جاءِ تي ”لاڏي“ ڪري لکيو آهي. (نڀ) (۲) هيءَ روايت نهايت مشڪوڪ ۽ ضعیف آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۸۵]. (نڀ) (۳) شرعي اصطلاح ۾ ”ام ولد“ انهي انهيءَ کي چئبو آهي جنهن مان سردار کي ڪو ٻار پيدا ٿئي. هتي ”ارولد ٿي“ مان مراد ته ”محمد بن قاسم جي نڪاح ۾ آئي.“ (مترجم)

(۲۶۹)

جيڪڏهن اسلامي لشڪر غالب ٿئي ۽ ڪافر شڪست کائين ته هنن زالن کي ڪهي ڇڏجو متان مسلمانن جي هٿان گرفتار ٿين. پوءِ انهيءَ (نگران) چوڊار، راڻيءَ لڏيءَ ڏانهن ڏسي پئي چيو ته تنهنجي منهن جو بشرو اهڙو ڪليل آهي جو (معلوم ٿو ٿئي ته) تنهنجي دل عرب جي بادشاهه ڏانهن ماڻل آهي، ۽ تون ضرور انهيءَ جي راڻيءَ ٿيندين، آخر جڏهن اسلام جي لشڪر حملو ڪيو ۽ مشرڪ ڀڄي ويا تڏهن هر هڪ نگران سندس حوالي ڪيل راڻيءَ کي ڪٺو: [اهو حال ڏسي] مان هاڻ کي آڻ تان هيٺ ڦٽو ڪيو، ۽ وڃي جنگ جي [ميدان جي] وچ ۾ پهريو: منهنجو نگران منهنجي ڪنهن جو خيال ڇڏي وئي پڳو: پوءِ مسلمانن اچي مون کي گرفتار ڪيو ۽ امير محمد بن قاسم مون کي خريد ڪري پنهنجي نڪاح ۾ آندو.

(آسماني فتح ۽ ڪافرن جي مغلوب ٿيڻ جي خبر:)
سنڌ جا مشائخ خبرون ٿا ڪن ته، جڏهن آسماني مدد ۽ خدائي تائيد عربن جي حال جي موافق ٿي، ۽ ڪافر ڀڄي ويا، تڏهن محمد بن قاسم انهيءَ احوال جي فتح جو خط حجاج بن يوسف ڏانهن لکي موڪليو [۱۸۶].

محمد بن قاسم جو حجاج ڏانهن ڏاهر جي ڪسم ۽ حڪومت

تي قبضي ڪرڻ جو فتحنامو لکڻ.

”محمد بن قاسم بي انداز خدمت ۽ گوشتن سلامتن کان پوءِ عراق ۽ هند جي امير حجاج بن يوسف جي راءِ اڳيان عرض ٿو ڪري ته: بادشاهه (اللد) سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى رَ“

(۲۷۰)

نَقْدَسَتْ آمَانَهُ (جو پاڪ ۽ سر بلند آهي ۽ سندس نالا پاڪ آهن) پنهنجي عام فضل ۽ سگوري لطف سان، پنهي طرفن کان دلير جنگي جوانن ۽ دلير بهادرن جسي پاڻ کي آبدار ترارين تان قربان ڪرڻ کان پوءِ، اسلامي لشڪر ڪاٺرن کي، جنهن ۾ مست هاڻي ۽ هٿيارن ۾ ٻڌل ڪاٺر سوار هئا، شڪست خورده ۽ ذليل ڪيو. هنن جا هاڻي، گهوڙا، سامان، ڪپڙا، ٻانها ۽ چوپايو مال سمورا اسان جي قبضي ۾ آيا، جن جو پنجون حصو دارالخلافت جي خزاني جي حوالي ڪيو ويو. الله تعاليٰ جي ڪرم سان اها اميد آهي ته جيئن هن ڪم جي ابتدا ٺيڪ ٿي آهي، تيئن هند ۽ سنڌ جا سارا ملڪ اسان جي اقتدار ۽ حڪومت هيٺ ايندا ۽ حوالي ٿيندا.
 إِنَّ شَاءَ اللَّهُ الْعَزِيزُ.

ڏاهر جو سر عراق ڏانهن موڪلڻ.

پوءِ [محمد بن قاسم] ڏاهر جو سر، صَارِم بن أَبِي صَارِم جي حوالي ڪري، [سائس گڏ] بني قيس قبيلي مان آبوقيس مقرر ڪيائين. [تنهن کان سواءِ] ذڪوان بن علقوان البكري يزيد بن مجالد (۲) همداني، زرياد بن الحواري العتيقي (۲)

(۱) پ: ”مخالف“ ۽ جملي نسخن ۾ ”مخالد“ جا پڙهڻي فارسي ايڊيشن ۾ به اختيار ڪيل آهي. مگر ”مخالد“ حقيقت ۾ ”مجالد“ جي تصحيح آهي، جنهنڪري اسان متن ۾ ”مجالد“ لکيو آهي. بشڪري استاد عبدالعزيز الميمني. (ذ-ب) (۲) اصل ۾ ”العبدني“ جو غالباً صحيح نه آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۱۸۷]. (ن-ب)

(۲۷۱)

۽ ٻيا پڻ ڊڪهڻي جا ساڻي بنائي روانا ڪيائين [۱۸۷].
 (خط ۾) سندن مبارڪ ڪولي بيان ڪيائين، ۽ چيائين ته:
 ”هي فتح هنن جي فوت، ڏهڻي، امداد ۽ همراهي سان ٿي
 آهي.“ هند [يعني سنڌ] جي جن رئيسن لڙائيءَ ۾ خوشي
 ڏيکاري هئي، تن جا سر پڻ عراق موڪليا ويا، ۽ خط ۾ نانءُ
 به نانءُ داخل ڪيا ويا.

امير حجاج جي ڪعب سان گفتگو.

پوءِ جڏهن ڏاهر ۽ سندس راڻن جون مسيون، ۽
 سندس حاڪمن جا جهنڊا ۽ چٽ، جيڪي [محمد بن قاسم]
 تفصيل وار لکيا هئا، حجاج بن يوسف وٽ پهتا، تڏهن
 پڇيائين ته: ”توهان جو سَمَندُ؟“ (يعني لشڪر جي ساڃي
 جو مهندار) ڪير آهي؟“ ڪعب بن مخارق الراسبي چيو
 ته: ”مان آهيان.“ تنهن تي حجاج چيو ته: ”محمد بن قاسم
 پنهنجن ساڻين جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ هر هڪ کان جيڪي
 ڏٺو، آزمايو يا معائنو ڪيو اٿس سو لکيو اٿس، پر تنهن جو
 ڪوبه بيان نه ڪيو اٿس ۽ نه توکي ياد ڪيو اٿس.
 هڏاءُ ته تنهنجي آزمائش جو ڪهڙو ذڪر آهي؟“ ڪعب
 چيو ته: ”جڏهن ڪافرن جي رعب، حشمت، خوف ۽ هيبت
 دلين ۾ اثر ڪيو ۽ ويٺو، تڏهن مان امير محمد بن قاسم
 جي ڪنڇڪ جهليو ويٺو هوس، ۽ هن منهنجي گردن ۾
 هٿ ورائي مون سان مشورو ڪيو ٿي. تنهن کان سواءِ

(۲۷۲)

جيسٽائين ڏاهر جان وڃائي، تيسٽائين سندس اڳيان لڙندو رهيس. پوءِ حجاج چيو ته: ”محمد بن قاسم دشمن جي جنگ وقت متردد ٿيو، يا سندس حالت بدلي يا نه؟ فتح وقت خوشيون ڪيائين يا نه؟ جنگ جي سختي ۽ دشمن جي ٽڳين کان منجهس ڪو تفاوت پيدا ٿيو يا نه؟“ (جواب:) ڪعب چيو ته: ”جڏهن حملو ڪيائون، ۽ سوار سوار سان ۽ پيادو پيادي سان وڃي واکيا ۽ نيزا ڳنڍيا، ۽ نيزن جي چهنين ۽ ترارين جي ڌارن سان باهه جا شعلا هوا ۾ اڏامن لڳا، تڏهن محمد بن قاسم چيو هو ته اطعميني السماء“ (يعني مون کي پاڻي ڪرايو). حجاج چيو ته: ”اهو غلط نه آهي [۱۸۸] ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ پنهنجي قرآن مجيد ۾ خبر ڏني آهي ته (قوله تعاليٰ): إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بَيْنَهُمْ فَتَعْنُ شَرِبَ مِنْهُ فَلْيَسْرَ مِيتِي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِيتِي (۱) (الله تعاليٰ توهان کي هڪ نهر سان آزمائڻ وارو آهي، پوءِ جيڪو انهيءَ مان پيئندو ته اهو منهنجي سنگت مان نه آهي، ۽ جيڪو انهيءَ مان نه پيئندو سو بيشڪ منهنجو سنگتي آهي).

(۱) هن آيت سڳوريءَ ۾ پاڻي پيئڻ لاءِ ”طعم“ جو صيغو آيل آهي، جو عام طور ”ڪائڻ“ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي ۽ محمد بن قاسم تي پڻ اهو اعتراض هو ته هن پرڻائي جي حالت ۾ اسٽيني السماء جي بدران اسٽيني السماء چيو هو. (مترجم) آية سورة البقرة: رکوع ۳۲ (نائب)

(۲۷۳)

(خبر:) پوءِ جڏهن ڏاهر جو سير حجاج جي آڏو رکي
 سندس ڇٽ ۽ جهنڊا اونڌا ڪيائون، ۽ قيدين کي جئين
 وٽ بيهاريائون، تڏهن بني نقيف جي هڪ ماڻهوءَ پيرن
 ڀر پيهي راوڙ جي فتح ۽ ڏاهر جي ڪمن جي خوشيءَ ۾
 هي شعر چيو:

فَتِيحَتُ بِلَاذِ السَّيْنِدِ بَعْدَ صَعُوْبَةٍ
 وَ مَهَابَةِ لِمُحَمَّدٍ بَنِي الْقَاسِمِ
 مَسَّ الْأُمُورَ سِيَاسَةَ ثَقَفِيَّةٍ
 بِشَهَامَةٍ مِنْهُ وَ رَأْيِي حَازِمٌ
 أَذِنَ الْأَمِيرُ لَهُ غَدَاةً وَ دَاعِيَةً *
 كَانَ الْأَمِيرُ مَوَدِّتًا فِي الْعَالِمِ
 مَا غَابَ عَنْهُ مِنَ الْأُمُورِ رِزَاةً
 فَيَدِ الثَّقِيْنِ لَهُ عِيَانٌ * الْعَالِمِ
 فَمِيرُوحِهِ نَصَرَ إِلَّا اللَّهَ مُجَمَّدٌ
 وَ بِيَسْتَفِيهِ قَاسَتُ نَيْسَاةٍ مِ آتَمِ *
 وَ بِيَكْيِدِهِ سَاوَتْ بِهَامَةً دَاهِرَةً *
 دُهُمُ الثِّغَالِ * إِلَيَّ أَغْرَةً فَمُتَاقِمِ *

* فارسي ابديشن ۾ هن نشان وارين جاين تي لفظن جي صورتخطي
 هن طرح آهي جا صحيح نه آهي: وداعه؛ عيان؛ العاتم؛ داهير؛
 الثيغال؛ قسائم؛ سبقتهم؛ داهره. ڪيل تصحيح استاد علامه عبدالعزيز
 العميني طرفان آهي. (ن ب)

(۲۷۴)

أَلْمَالُ بِتَسْبِيحِهِمْ * وَ كُلُّ خَيْرٍ بَدَّةُ
 بِمَضَاءِ آيَسَةِ كَتَبِي نَادِمِ
 لَا رَأْسَ إِلَّا رَأْسَ دَاهِرٍ * فَوَقْدُ
 عِنْدَ الْمَلُوكِ بِخَطْبِهِ الْمُتَّفَاقِمِ
 وَ نِسَائُهُ بِمَدِينِ نَوْحَةِ حُرَّةِ
 وَ خِيُولُهُ تَبْكِي بِدَمْعِ سَاجِمِ

[مشڪل ڪان پوءِ سنڌ جو ٿيو ملڪ فتح ٿيڻ،
 قاسم جي پٽ محمد مهرا هي سر هئا،
 آندائين ڪم، سياست تقني ۽ رعب تباب،
 پڻ عقل دوراندېش مان سڀ ڪم ڪيائين سڌا،
 موڪل جي وقت کيس نصيحت ڪئي امير (حجاج)،
 پيشڪ اسير آه، مؤدب ۽ رهبر،
 چڏيو هٿان نه ڪنهن به گهڙيءَ هنَ وقار کي،
 هن جو يقين اهڙو، ڏسي جيئن ٿيو بر ملا،
 هن پنهنجي نيزي ساڻ مدد دين جي ڪئي،
 هن جي ترار ساڻ ٿي ماتم جي صف بپا،
 ڏاهر جو سر ڪڍي آيو ان جي ئي عقل سان،
 سهڻي سخي امير جي آڏو، جو با وفاق،
 تنهن جي اڳيان هو مال گهڻو ڪنواريون نازنين،
 هرڻي نرم ڪان وڌ هيون نازڪ جي با صفا،
 ڏاهر جي سر جو سڀني سرن کان وڌيڪ شان،

(۲۷۵)

شاهن مڃو ٿي تنهن کي ڪري پنهنجو بادشاهه.
حرمن سندس رنو ٿي رڻن جيئن ٿيون پاڪپاز
زار و قطار، گهوڙا تنهن جا به ٿي رنا.

حجاج بن يوسف محمد بن قاسم کي تمام گهڻو پيار
ڪندو هو ۽ سندس [۱۸۹] محبت سبب بيقرار رهنندو هو.
[انهي شعر ٻڌڻ کان] پوءِ حجاج دل جي خوشيءَ مان هيءُ
شعر پڙهيو:

إِنَّ الْمَنَاسِبَا لَا يُبَالِي حَيْفُهَا
مَالَهُمْ يَنْفَلِنَ مَحْمَدُ بْنُ الْقَاسِمِ

[ناهي اسان کي موت جي ظلمن جو ڪوبه خوف]
قاسم جي پٽ جي سر کي نه چيسين ته سي رسيا]
تنهن کان پوءِ چيائين ته: محمد بن قاسم ڏانهن
هر روز خط لکي روانو ڪرڻ اسان تي واجب آهي ته،
جيئن انهيءَ اشاري ۽ طريقي سان سندس دل قوي ۽ طاقت
واري ٿيندي رهي: [سو] لاڳيتو خط و ڪتابت جو رستو
جاري رکندو آيو: ۽ هو پڻ حجاج جي حڪم تي عمل
ڪندو آيو.

حجاج جي پنهنجي نياڻي، محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت

بني تميم جي هڪ ماڻهوءَ يَزِيدَ [بن] ڪِنَانَه کان
روايت ڪئي، جنهن چيو ته مون پنهنجي پيءُ کان ٻڌو
[جنهن چيو] ته: مان هڪ ڏينهن حجاج وٽ هوس جو

(۲۷۶)

[محمد بن قاسم کي] چيائين ته: ”اي سوٽ (۱) توکي وڏي درجي تي رسائڻو اٿم: جيڪو به ڪم هجيئي ته منهن کان گهر.“ محمد بن قاسم چيو: ”مون کي بادشاهه بناو، ۽ پنهنجي نياڻي مون کي ڏي.“ حجاج جي هٿ ۾ هڪ لکڻ هئي سا سندس مٿي تي هئي سندس پڳ ڊاهي وڌائين، ۽ ٻئي ڀيري پڇيائينس: ”جيڪا گهرج هجيئي سا گهر.“ هن وري به ساڳي ڳالهه ورائي چئي. حجاج اها لکڻ ورائي ٻيو دفعو محمد بن قاسم جي مٿي تي هڻين. وري ٽيون دفعو چيائينس: ”جيڪا گهرج هجيئي سا گهر ۽ جيڪي دل ۾ اٿيئي سو چئو.“ محمد بن قاسم وري به سندس نياڻيءَ جي گهر ڪئي. حجاج چيو ته: ”تو کي انهيءَ شرط تي ڏيندس ته جڏهن وڏو ٿيندين ۽ شاهه بنين ته لشڪر سان فارس (۲) يا هند تي ڪاهيندين، اتي جو مال حاصل ڪندين، ۽ انهن ملڪن کي فتح ڪري قبضي هيٺ آڻيندين“ [۱۹۰].

حجاج جو ڪوفه جي جامع مسجد ۾ خطبو ڏيڻ.

هن فتح جي مفسرن هن طرح بيان ڪيو آهي ته: هڪ ٽولو جڏهن نشان، جهنڊا، نغارا، ۽ ڏاهر ۽ ٻين ٽڪرن جا سر کڻي آيو، تڏهن حجاج جي حڪم سان ڪوفه جي شهر ۾ پڙهو گهمايائون. پوءِ [حجاج] ممبر تي چڙهي

(۱) اصل ۾: اي ابن عمر (۲) فارس ايران جي علائقي جو قديم نالو هو. هتي مراد ايران.

(۲۷۷)

الله تعاليٰ عزّو جلاله جي تعريف ڪري، پيغمبر عليه السلام تي صلوات پڙهي، محمدي حڪومت جي خدمتگارن جي گهڻي تعريف ڪئي، ۽ پوءِ چيائين ته: ”شام ۽ عرب وارن کي (۱) سنڌ ۽ هند جي علائقن (۱) فتح ڪرڻ، گهڻو مال، مھراڻ جو ملو پائڻ، ۽ بي انتها نعمتون جي خدا عز و جل کين عطا ڪيون آهن۔ مبارڪ هيجڻ شال!“ پوءِ هيءُ فتحنامو کين پڙهي ٻڌائي خوشيون ڪيائين؛ ۽ جن ماڻهن لڙائي جي وقت شاندار ڪارناما ڏيکاريائين، تن کي وڏن درجن، قيمتي سروبائين ۽ بي انداز انعامن سان سرفراز ڪري، رنگارنگي ۽ جڙدار وڳا پھرائي، وقت جي خليفي وليد بن عبدالملڪ بن مروان وٽ موڪليائين، ۽ انهن کي خاص ماڻهن جي فهرست ۾ (داخل) فرمايائين؛ (انهن مان) ڪي (مندس) خدمت ۾ رهيا، ۽ ڪن کي واپس موڪليائين۔

محمد بن قاسم جي جواب ۾ خط لکڻ۔

پوءِ حجاج، محمد بن قاسم جي خط جو جواب ڏنو ۽ ساراهن ڪرڻ کان پوءِ ان ۾ لکيائين ته: ”تر جيڪا ثقيف“ جي آزاد ڪيل غلام مُصْعَب جي ايڏي [۱۹۱] تعريف ڪئي آهي، سو هڪڙي فاسق جي تعريف ڪا مناسب آهي؟۔

(۱)۔(۱) مطابق عبارت پ: ”گرفتن بلاد سند و هند“ فارسي ايڊيشن ۾ صرف ”گرفتن هند“ آهي. (ن۔ب)

(۲۷۸)

(باوجودیک) هيترا بزرگ، تنهنجي لشکر ۾ موجود آهن، جهڙوڪ؛
 بَنُو سُلَيمِ، بَنُو تَمِيمِ، پڻ تنهنجي والده حَمِيَّةَ العَظَمِي،
 تنهنجو سڳو ڀاءُ صُلُب بن قاسم، تنهنجو چاچو ۽ تنهنجو پيءُ
 به ڪي گهٽ نه آهن؛ خود تو ۾ پڻ ڪا به گهٽتائي ۽
 سستي ڏسڻ ۾ نٿي اچي، ۽ مان انهن کي تنهنجي مٿ
 نٿو سمجهان. ڇا ڏاهر جي فتح ۾ هڪ منافق جي ساراھ واجب
 هئي؟ جنهن جاء تي شامين ۽ عراقين منجهان خُرُم بن عَمَرُو،
 دارس بن اَيُّوب، ثَبَاتَةُ بن حَنْظَلَةَ، هُذَيل بن سليمان ()،
 [محمد بن] مُصْعَبُ بن عبدالرحمان، جَهْمُ بن زَحْرُ الجُعْفِي،
 ذَكْوَان بن عَتْلُوَان اَلْبَكْرِي، ڪَعْبُ بن مُخَارِق ۽ ٻيا
 ڏسڻا وائسٽا بهادر مجاهد موجود هجن، اتي ههڙن کي ڪير
 ٿو پڇي! سڀني جي تربيت ڪندو رهج؛ ۽ نفسياني خواهش
 ۽ لاڙي، چشم پوشي ۽ ڪوڙن کان برهيز ڪندو رهج—
 والسلام“

راؤڙ جي غلامن جي خبر، جن مان ڪي راجا ڏاهر بن چچ

جا ماڻت هئا

(۴) پڻ آيو اَيُّوب هاشميءَ روايت ڪئي ته: علي بن
 عبدالله بن عباس جي آزاد ڪيل غلام جعفر بن سليمان جي

(۱) هت جملي نسخن ۾ ”هذيل بن سليم“ ڄاڻايل آهي. غالباً صحيح
 هذيل بن سليمان آهي جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ص [۱۷۴] تي
 ۽ هن بعد وري ص [۲۱۸] تي آيل آهي. (ن.ب)

(۲۷۹)

پتن مان هڪ ماڻهو وقت جي خليفي وليد بن عبدالملڪ بن مروان وٽ ويو. انهيءَ ڏينهن، ڪعب بن مُخارق الراسبي (۱) [پڻ آيو هو] (۲) - ۽ چيائين ته: جڏهن ڏاهر بن چچ جو سر حاضر ڪري [۱۹۲]، راجائن جي ڌڻن ۽ راڻين جهڙن غلامن کي جئين جي قطار وٽ اچي بيهاريائون، ته ڪعب انهن کي سڃاڻندو ٿي ويو. آخر جڏهن ڏاهر جي پاڻيچيءَ کي پيش ڪيائون، تڏهن وقت جو خليفو هن جي حالت ۽ صورت تي تعجب ڪائڻ لڳو. پوءِ خليفي چيو: ”اي ڪعب! هيءَ راجا جي ڌيءَ آهي ۽ پاڪيزه مهاندي واري آهي: هن کي توڻ وٺي وڃي [پنهنجي] زال بڻاء.“ (ڪعب چيو ته: ”ان وقت آءٌ جوان هئس، هن کي پنهنجي گهر ڏيئي زال بنايم، ۽ گهڻو ڪري زالون وٽس اچي ڪاٺس ڏنائين جوئون ڳالهائون ۽ نصيحت پرائينديون هيون، پر انهيءَ مان ڪوبه ٻار پيدا نه ٿيو.“

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ راستي. پ: الرائي؛ ر: الراسبي. (۲) اصل متن ۾ [پڻ آيو هو] جي برابر فارسي عبارت ڪٽل آهي، جنهنڪري ”۽ چيائين“ جو ضمير پڻ ”ڪعب“ ڏانهن وري ٿو حقيقت ۾ ”۽ چيائين“ يعني جعفر بن سليمان جو پٽ جو خليفي وٽ ويو هو تنهن چيو. اسان [پڻ آيو هو] جا الفاظ ص [۱۹۵] تي ڏنل عبارت- ”ڪعب پڻ مخارق با خمس وزنان بجانب خليفي فرستاده شد“ جي آڌار تي وڌايا آهن. (ن-ب)

(۲۸۰)

جيئسيئنه بن ڏاهر جو غرور سان راڙڙ جي قلعي ۾ بيٺڪ

ڪرڻ، ۽ جنگ ڪرڻ جي خبر.

خيرن جي راويئڻن پنهنجن معتبرن کان روايت ڪئي آهي ته: ڏاهر جي مارجي وڃڻ کان پوءِ سندس پٽ ۽ راڻي مابين (۱) - جا سندس [ڏاهر جي] پيڻ هئي ۽ هن کي اجايو زال بنائي پنهنجي پٽ هيٺ ويهاريو هئائين. شهزادن جي لشڪر سميت راڙڙ جي قلعي ۾ وڃي قلعيند ٿيا. جيئسيئنه پنهنجي مردانگي، طاقت ۽ دهلبي تي مست هو، ۽ ڀورو ڀروسو هوس، سو جنگ لاءِ ٺهڻي رهيو؛ محمد عراقي ساڻس همراھ هو. جڏهن ڏاهر جي مارجڻ ۽ سفيد هائيءَ جي ڦٽجڻ جي خبر پئهي، تڏهن ڏاهر جي پٽ جيئسيئنه چيو: ”دشمن سان سامهون ٿي، تنگ ناسوس خاطر نرار هٽنداسون، پوءِ جيڪڏهن ڪسي وياسون ته به ضايع نه ٿياسون.“ سياڪر وزير چيو: ”شاهزادي جي راءِ غلط آهي. اسان جو راجا ڪسي ويو، ۽ لشڪر شڪست کاڌي. اسان جو لشڪر ڇڙوڇڙ

(۱) فارسي ايديشن ۾ هن جاءِ تي هي نالو ”بائي“ ڪري لکيو ويو آهي حالانڪ هن کان اڳ [ص ص. ۵۴، ۵۶، ۵۷، ۵۹ ۽ ۶۱] هر جڳهه ”مابين“ ڪري لکيو ويو آهي. اسان هن جاءِ تي به پوين صفحن مطابق ”مابين“ ڪري لکيو آهي. هت مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن پ، ڪ: مائي، م: مائين، ن، ب: بائي. (ن.ب)

(۲۸۱)

ٿي ويو، ۽ اسان جون دليون دشمن جي ترار جي هيٺ جي
 رعب سببان جنگ کان نفرت ڪري رهيون آهن. [اهڙيءَ
 حالت ۾] تون عربن سان جنگ ڪيئن ڪندين؟ اڃان
 ولايت قائم آهي، [۱۹۳] ۽ پختا قلعو، جنگي بهادرن ۽
 رعيت سان مضبوط آهن. [تنهنڪري] چڱي صلاح اها
 آهي ته برهمڻاباد جي قلعي ۾ هلون: اهو قلعو راجا جي
 ابن ڏاڏن جي ميراث، ۽ راجا ڏاهر جي رهڻ جو هنڌ آهي؛
 [اتي] خزانا ۽ دڙي موجود آهن، ۽ اتي جا رهاڪو راجا
 چچ جي خاندان سان موافق ۽ خيرخواه آهن؛ دشمن سان
 وڙهڻ ۾ اهي سڀ تون سان مددگار ٿيندا. [پوءِ] عيلائيءَ
 کان پڇيائين ته: ”هن باري ۾ تنهنجي ڪهڙي مصلحت آهي؟“
 هن چيو: ”تنهنجي چڱي راءِ ۾ اها آهي.“ جيسين هن
 سان متفق راءِ ٿي، تنهنجي تابعدارن، لاڳاپيدارن ۽ معتمدن
 سميت برهمڻاباد ڏانهن ڪوچ ڪيو. ڏاهر جي زال ماڻين (۱)
 ٻين سردارن (۲) جي مدد سان راڙڙ جي قلعي ۾ لڙائي
 واسطي تيار ٿي بيٺي. جانچ ڪرڻ تي پندرهن هزار جنگي
 جوان گهڻا ويا، جي سڀ موت لاءِ تيار ٿي بيٺا. صبح جو
 جڏهين کين معلوم ٿيو ته راجا ڏاهر مهراڻ نديءَ جي وچ ۾
 ڏنڻها واه ۾ وٽ ڪسي ويو، تڏهن اها خبر ٻڌي جن

(۱) فارسي ايديشن ۾ هن جاءِ تي ٻه هي نالو ”بائي“ ڪري لکيل آهي.
 ڪيل ترجمي لاءِ ڏسو سامهون حاشي، ص ۲۸۰. (ن-ب) (۲) اصل لفظ
 ”ملوک“ جنهن جي لفظي معنيٰ ”بادشاهن“ ٿيندي. (ن-ب)

(۲۸۲)

راوڻن، راڻي مايڙي (۱) سان عهد ڪيو هو. سي سڀ قلعي بند ٿي ويٺا. هن خبر ٻڌڻ تي محمد بن قاسم راوڙ جي قلعي ڏانهن رخ رکيو ۽ آخر اچي قلعي جي هيٺان پهتو. [هو ڏانهن مخالفن] قلعي ۽ برج جي مٿان دهل ۽ شرنايون وڄائي، منجنيقن ۽ مشينن مان پٿر، تير ۽ نيچا وسائڻ شروع ڪيا.

راوڙ جو قلعو وٺڻ ۽ ڏاهر جي زال مايڙي (۱) جو پاڻ

کي ساڙڻ.

پوءِ محمد بن قاسم لشڪر ٺاهي بيهاريو، ۽ ڪامريون کي قلعي جي برج کي ڪاٺ هڻڻ لاءِ مقرر ڪري، لشڪر کي ٻن حصن ۾ ورهايو. هڪ حصي ڏينهن جو منجنيق، تيرن ۽ ٻين سان جنگ ڪئي، ۽ ٻئي حصي رات جو نفط ۽ زرنڀخ (۲) سان. [اهڙيءَ طرح رات ڏينهن] پٿر ماريندا رهيا جيستائين قلعي جا برج اچي هيٺ ڪريا. ڏاهر جي ڀيڻ مايڙي (۱) زالن کي گڏ ڪري [۱۹۴] چيو:

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”باڻي“. (۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”فرداخ“. جا اڪثر نسخن جي پڙهڻي آهي سواءِ مر، جي جنهن جي قرات ”فرداج“ آهي. ”فرداخ“ لفظ بي معنيٰ آهي ۽ ڪنهن به لغت ۾ نٿو ملي؛ غالباً هيءُ لفظ ”زرنڀخ“ جي بگڙيل صورتخطي آهي. جو علم ڪيميا ۾ ”نفط ۽ زرنڀخ“ نالا گڏوگڏ مان ٿا (ڏسو انسائڪلو پيڊيا آف اسلام، تحت عنوان ”الڪيميا“. بشڪر ۾ محترم قاضي احمد ميان اختر). زرنڀخ، زرنڀق يا زرنبي يعني هڙتال، جو باهه جي آڻن اٿارڻ لاءِ استعمال ٿئي ٿو. زرنڀخ احمر (Red arsenic)؛ زرنڀخ اصفر (Yellow arsenic)؛ زرنڀخ قمرز (Realgar). (ن.ب.)

(۲۸۳)

”جيسينهنه اسان کان ڌار ٿي ويو، ۽ محمد بن قاسم اچي
 رسيو، بيشڪ اسان کي هنن ڳوٺن کائڻ ۽ چنڊالن کان چوٽڪارو
 ڪونه ٿيندو. اسان جي عزت برباد ٿي چڪي ۽ مهلت پوري
 ٿي. جڏهن چوٽڪاري جي اميد ڪانه آهي، تڏهن ڪاٺيون،
 ڪپاهه ۽ تيل گڏ ڪرڻ گهرجن. منهنجي راءِ جي تقاضا
 آهي ته پاڻ کي باهه جو نذر ڪري هلي پنهنجن مڙس مان
 ملون. جنهن کي به وڃي اسان وٺي هجي ته پلي وڃي.
 ممڪن آهي ته کيس نجات ملي وڃي.“ [پوءِ سڀ] گهر ۾
 اندر ويون ۽ باهه هاري پاڻ کي ساڙيائون. محمد بن قاسم قلعو
 پنهنجي قبضي ۾ آڻي، ٽي ڏينهن اتي رهيو، ۽ انهن ڇهن
 هزارن جنگي مردن کي ماريائين جيڪي قلعي ۾ [لڙي رهيا]
 هئا، ۽ ڪن کي تيرن جو نشان ڪيائون. تنهن کان پوءِ
 (باقي) جيڪي به ٻيا تابعدار ۽ لاڳاپيدار، جهڙوڪ زالون ۽
 ٻار رهيا، تن کي قيد ڪيائون.

ٻانهن، روڪڙ ۽ ڪپڙن جي تعداد جو بيان.

روايتن ۾ آئين ٿا ته: جڏهن راڻو جو قلعو فتح ٿيو،
 ۽ جيسينهنه سان گڏ جيڪي ڪچي ويو، تنهن کان سواءِ ٻيا خزانو
 سال ۽ هٿيار هٿ آيا، تڏهن اهي سڀ محمد بن قاسم جي
 اڳيان آڻي حاضر ڪيائون. جڏهن ٻانهان شمار ڪيائون ته
 (ڏٺو ويو ته) ٽيهه هزار ٻانهان هٿ آيا هئا، جن مان ٽيهه
 راجائن جون ڌيون هيون.

(۲۸۴)

راجا ڏاهر جي ڀائيءَ جي ”حسنه“ (۱) نالي پڻ انهن ۾ هئي، جي سڀ حجاج ڏانهن موڪليائين. پوءِ ڏاهر جو سر ۽ ٻانهن جو پنجون حصو ڪعب بن مخارق المراسي (۲) جي هٿان عراق موڪليائين. جڏهن ڏاهر جو سر، زالون ۽ مال حجاج وٽ پهتا، تڏهن حجاج، سجدي ۾ سر [۱۹۵] رکي شڪراني جون ۴ رڪعتون ادا ڪيون، ۽ گهڻي تعريف ڪرڻ بعد چيائين ته: بيشڪ سڀ خزانن، دفينن، مال ۽ دنيا جو ملڪ مون کي ملي چڪو.

حجاج جو ڏاهر جو سر ۽ ان جا جهنڊا دارالخلافت

۾ موڪلڻ.

پوءِ حجاج اهو ڏاهر جو سر، ڇٽ، غلام ۽ مال وقت جي خليفي وليد ڏانهن موڪليا، (جنهن پڻ) خط پڙهڻ شرط خدائِ تعاليٰ عزوجل جي تعريف ۽ شڪرانا چئي، انهن غلام شهزادين کي فروخت ڪرڻ شروع ڪيو، ۽ ڪي [ڪن ماڻهن کي] انعام طور ڏنائين. راجا ڏاهر جي ڀائيءَ جي ”حسنه“ کي ڏسي متعجب ٿيو ۽ سندس حسن ۽ جمال ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو. پوءِ عبداللہ [بن] عباس انهيءَ جي گهر ڪئي، ته عبداللہ بن عباس کي چيائين:

(۱) يعني سهڻي. هيءُ غالباً اصل نالي جو عربي ترجمو آهي. (ن-ب)

(۲) اصل ۾ ”راستي“.

(۲۸۵)

”اي سوٽ! هن ٻانهيءَ کي نهايت ڪامل ۽ سهڻو ٿو ڏسان، ۽ اعڙو موهجي پيو آهيان جو [ڀانيان ٿو ٿم] انهيءَ کي پنهنجي لاءِ سنڀالي رکان؛ ليڪن مناسب ائين ٿيندو ٿم، تون کيس پنهنجي اڙولڊ (زال) بنائين، جو ٿسو لاءِ وڌيڪ مناسب آهي.“ پوءِ اجازت موجب عبدالله انهيءَ کي نڪاح ۾ آندو، ۽ هوءَ ڪيتري مدت هن جي تعلق ۾ رهي، پر ان مان ڪوبه ٻار پيدا ڪونه ٿيو.

راڙ جي فتح جي خبر ملڻ کان پوءِ حجاج جو خط.

گالهه جا راوي چون ٿا ته: جڏهن راڙ جي فتح حاصل ٿي، ۽ [محمد بن قاسم] عام ماڻهن جي ڪاروبار کان فارغ ٿيو، ۽ حجاج کي اهو فتحنامو پهتو، تڏهن خط جو جواب لکيائين - (جواب: [۱۶۱]) ”اي سوٽ! تنهنجو جان کي خوشي ڏيندڙ خط پهتو، ۽ پهچڻ سان خوشي ۽ سرور ۾ واڌارو ٿيو، ۽ انهيءَ تي پورو ۽ سهڻو فخر حاصل ٿيو. تو جهڙو بنياد خواه قاعدو رکيو آهي سو شرع جي طريقي تي آهي، سواءِ انهيءَ هڪ امان ڏيڻ جي دستور جي؛ تون خاص ۽ عام کي امان ٿو ڏين، ۽ دوست ۽ دشمن جو فرق نٿو ڪرين. الله تعاليٰ جو قول آهي (۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ

(۱) يڪي آية صرف هيءَ آهي: إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ (سورة محمد: رڪوع - ۱). (ن - ب)

(۲۸۶)

(اي ايمان وارو! جڏهن ڪانرن سان مقابلو ڪريو ته، پوءِ
(سندن) ڪنڌ لاهيو). تنهنڪري ڇاڻڻ گهرجي ته خدا
عزّ و جلّ جو فرمان وڏو آهي. توکي امان ڏيڻ جو حرص
نه ڪرڻ گهرجي، جو انهيءَ ۾ ڪم ٿو گهرجي. هن ڪان
پوءِ ڪنهن به دشمن کي امان نه ڏي، ورنه سڀئي عقل جو
ضعف ۽ دهلبي جو فتور سمجهندا. والسلام- نافع منہ ٿيانوي
۾ لکيو.

جَيَسِينُ جو برهمڻ آباد مان اروڙ ڀاڻيه ۽ ٻين پاسن

ڏانهن خط لکي موڪلڻ

خبرن جي روايت ڪندڙن ڏاهر جي قتل ۽ محمد بن قاسم
القفلي جي حالات ۾ ڪن پيرسرد برهمڻن ڪان هـ بن طرح
آندو آهي ته: جڏهن راجا ڏاهر لعنتي دوزخ ڏانهن روانو
ٿيو، جَيَسِينُ وڃي برهمڻاباد ۾ قلعيند ٿيو، ۽ راوڙ جي
فتح حاصل ٿي، تڏهن جَيَسِينُ لڙائي جي تياري ۽ بندوبست
ڪندي ڇوڏاري خط روانا ڪيا. پهريون اروڙ جي
نخنگاه ۾ پنهنجي ڀاءُ گوپي (۱) پٽ ڏاهر ڏانهن، ۽ هو
ڀاڻيه جي قلعي ۾ پنهنجي ڀائٽي چچ پٽ ڏهرسينُ ڏانهن،
۽ ٽيون (خط) ٻڌيه ۽ ڪيڪانان جي پاسي پنهنجي سوٽ
ڍول (۲) پٽ چندر ڏانهن، [۱۹۷] انهن [خطن] ۾ ڏاهر جي

(۱) اصل متن ۾ ”نوفي“ آهي: ڪيل ترسيم لاءِ ڏسو سڻي حاشي.
ص [۱۵۵]. (ن - ب) (۲) اصل لفظ ”دهول“ جنهن کي اسان
سنڌي نالي جي اصليت جي لحاظ سان ڍول ڪري لکيو آهي. (ن - ب)

(۲۸۷)

مارجي وڃڻ جو اطلاع ڏيڻ کان پوءِ تسلي ڏنائين، ۽ پاڻ بهادر مردن کي سان ڪري برهمڻاباد ۾ لڙائي لاءِ تيار ٿي ويٺو.

بهرور ۽ دهليله جي لڙائي ۽ ٻنهي جي فتح

ڪرڻ جي خبر.

پوءِ محمد بن قاسم برهمڻاباد جو ڀڪو ارادو ڪيو. اهو شهر آباد ۽ سندس ملڪ ڪشادو ۽ سرسبز هو. راڻو ۽ برهمڻاباد جي وچ ۾ ٻه قلعو هئا. جن کي بهرور ۽ دهليله سڏيندا هئا. انهن قلعن ۾ اٽڪل سورهن هزار جنگي مرد موجود هئا. محمد بن قاسم اتي پهچي ٻن مهينن تائين گهيرو ڪيو. جڏهن لڙائي ڊگهي ٿي، تڏهن محمد بن قاسم جي حڪم ڪرڻ تي لشڪر جو ڪجهه حصو ڏينهن جو جنگ ڪندو رهيو ته ڪجهه رات جو لفظ ۽ منجنيق سڻيندو رهيو. نيٺ سندن [قلعووارن جا] سڀ لڙائي ڪندڙ مرد ڪسي ويا، ۽ قلعي جون پتيون ڪيرائي قلعي ۾ اندر اچي ٻانهان ۽ غلام گرفتار ڪيائون، ۽ گهڻو مال هٿ ڪري، پنجون حصو وٺي دارالخلافه جي خزاني جي حوالي ڪيائون. جڏهن راڻو ۽ بهرور جي فتح ٿيڻ جي خبر دهليله ۾ پهتي تڏهن ڄاڻائون ته: محمد بن قاسم وٽ ڪافي ساز و سامان آهي. اسان ڪسي کانئس پيپرواهه نه ٿيڻ گهرجي، (سو) واپاري هندستان ڏانهن هليا ويا، ۽ جنگي جوڌا پنهنجي ملڪ (جي بچاءَ) لاءِ ڪرا ٿيا. آخر محمد بن قاسم به دهليله

(۲۸۸)

۾ پهتو، اٽڪل ۽ مهينا اتي رهيو. جڏهن قلعو ٻارا تنگ ٿيا، ۽ [۱۹۸] کين يقين ٿيو ته ڪنهن به طرف کان مدد ڪانه پهچندي، تڏهن موت جا ڪپڙا پائي، پاڻ کي عطر ۽ خوشبوءِ مڪي، پنهنجن ٻارن کي قلعي جي انهي دروازي کان ٻاهر موڪليائون، جنهن جو رخ ريگستان ڏانهن هو، ۽ (پاڻ) منجهل نهر (۱) مان پار ٽپيا، ۽ مسلمانن کي هن حال جي خبر ڪانه رهي.

دهليہ جي راجا جو ڀڄي وڃڻ.

جڏهن صبح صادق انڌاريءَ رات جي پردي مان ٻاهر نڪتو تڏهن محمد بن قاسم کي انهن ماڻهن جي نڪري وڃڻ جو حال معلوم ٿيو. پنهنجو ڪجهه لشڪر سندن پويان روانو ڪيائين، جن انهن مان ڪن کي نهر (۲) ۾ ڀڄندي وڃي پڪڙيو، ۽ سڀني کي خونخوار تلوار جو ڪاڇ بنايو؛ جيڪي اڳ ۾ ٽپي ويا هئا، سي جيسلمير ۽ ريگستان جي رستن کان هندستان جي سفير (۳) ملڪ ڏانهن هليا ويا. انهن جي بادشاهه جو نالو ديواراج (۴) هو، جو ڏاهر جو سوٽ هو.

(۱) اصل ۾: آب منجهل (۲) اصل لفظ ”جوي“ جنهن جو ترجمو ”نهر“ ڪيو ويو آهي (۳) پ: بېلا: هندو سيور: ن، ب، ح: سفير (۴) پ: ديوارا: ن: ديوار: ب، ح، س، ڪ: ديوار.

(۲۸۹)

دهليہ جي فتح ۽ خزاني جو پنجون حصو دارالخلافه

ڏانهن موڪلج

محمد بن قاسم جڏهن دهليہ جي لڙائي کان واندو ٿي ان کي فتح ڪيو، تڏهن مال جو پنجون حصو دارالخلافه جي خزاني جي حوالي ڪري بهرور ۽ دهليہ جو فتحنامو حجاج ڏانهن لکي (ڪيس) پورو احوال ٻڌايائين.

سياڪر وزير جو اچڻ ۽ امان گهرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم هندستان جي بادشاهن ڏانهن چؤطرف خط لکي کانئن اسلام ۽ فرمانبرداريءَ جي گهر ڪئي. ڏاهر جي وزير سياڪر هن حقيقت ٻڌڻ نسي پنهنجا ڀروسا جوڳا ماڻهو، وڪلي امان گهري، ۽ اهي مسلمان زالون جيڪي قيد هيون سي پاڻ سان آنديون [۽ چيو] ته: هي اهي مسلمان عورتون آهن جن حجاج جو نالو وٺي ٿي دانهون ڪيون [۱۹۹].

سياڪر جو وزير ٿيڻ.

محمد بن قاسم انهيءَ جي عزت افزائي لاءِ سندس آڏو وڏا ماڻهو استقبال لاءِ روانا ڪيا، ۽ عزت ۽ تعظيم سان سندس ڏاڏيون مهربانيون ڪري، وزارت جو ڪم سندس حوالي ڪيو، ۽ هو (پڻ) مسلمانن جو خيرخواه رهندو آيو، ۽ امير محمد بن قاسم کي جيڪا به صلاح يا راز جي ڳالهه

(۲۹۰)

ڪرڻي هوندي هئي، سا ساڻس ڪندو هو، ۽ ڪانئس صلاح وٺندو هو، بادشاهيءَ جون سڀ ڳالهائون، صلاحون ۽ ضروري ڪاروبار جو انتظام يا بادشاهيءَ جي سلامتيءَ (جو احوال) کيس ٻڌائيندو هو. هو محمد بن قاسم کي چونڊو هو ته: ”هيءَ صلاح ۽ راءِ، جا امير عادل چوي ٿو سا عهد جي سڀني ملڪن کي قبضي ۾ آڻيندي. بادشاهيءَ جي قاعدن جا آداب ۽ حڪومت جي قانون جو انتظام، جو انهيءَ ۾ سمايل آهي، سو سڀني دشمنن کي مغلوب ۽ ڏايل ڪندو. رعيت ۽ دل ڀريندڙن جي دلجوئي ٿيندي.“ [۽ پڻ هو چونڊو هو ته:] ”ديواني مال جي قانون کي قديمي دستور موجب قائم ۽ مقدم رکيو وڃي؛ ۽ جنهن صورت ۾ انهيءَ ۾ ڪابه زيادتي ڪانه آهي، تنهنڪري ڪنهن به ماڻهوءَ کي ايڏا نه رسندو، ۽ اها صلاح ڪامورن ۽ دوستن جي تربيت ڪندي.“

نُوبَةُ بن هارُون کي دهليءَ جي حڪومت عطا ڪرڻ.

ڪي ماڻهو روايت ڪن ٿا ته: جڏهن دهليءَ فتح ٿيو ته محمد بن قاسم نُوبَةُ بن هارون کي سڏي ڪانئس بيعت ورتي، ۽ اُنان کان وقتِ اُتپلا (۱) ٽائين ملڪ سندس انتظام هيٺ ڏيئي، ڪناري جي ٻيڙين جو ڪم سندس حوالي ڪيو؛ پڻ انهيءَ قلعي جي اڀرندي ۽ الهندي ڪناري جو پورو ڪاروبار سندس هٿ ۾ ڏنائين. اُنان کان

(۲۹۱)

برهمڻاڀاد ٿي ميل هو، ۽ جيسيند [پست] ڏاهر کي پڻ خبر پهتي ته اسلام جو لشڪر پهچي رهيو آهي [۲۰۰]

عرب جي لشڪر جو جٽوالي (۱) دوري (ها ڏيند) (۲)
جي ڪناري تي لهڻ، ۽ اسلام ڏانهن دعوت
ڏيڻ لاءِ قاصد موڪلڻ.

پوءِ محمد بن قاسم دهليله کان منزل پئي، برهمڻاڀاد جي اڀرندي طرف ”نهر جٽوالي“ (۱) جي ڪناري تي وڃي لٿو، ۽ پنهنجو اعتماد جوڳو قاصد برهمڻاڀاد موڪلي، (انهن کي) تابعداري ڪرڻ ۽ ايمان آڻڻ جي دعوت ڏنائين، ۽ کين اسلام ۽ جزبي جي آڇ ڪيائين: (اهو به چيائين) ته

(۱) فارسي ايديشن ۾ هن لفظ جي صورتخطي ”جلواني“ ڏنل آهي؛ مگر هنن ٻنهي جاين تي پ ر م جهڙن معتبر نسخن جي مستقيم پڙهڻي ”جلوالي“ آهي، ۽ ن ب ح ڪ جي ”حلوالي“، جا پڻ غالباً ”جلوالي“ جي تصنيف آهي. وري هيٺ ص [۲۱۶] تي به پ جهڙي قديم نسخي جي قراعت ”جلوالي“ آهي؛ انهيءَ ڪري اسان اها ئي پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. وڌيڪ توضيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۲۰۱]. (ن-ب) (۲) اصل لفظ: ”آبگير“ جنهن جي لفظي معنيٰ ”تلاءُ“ مگر ڪناري جي مفهوم جي نقط نظر سان ڇڄ، ڏنڍ يا دوري جي معنيٰ به نڪري سگهي ٿي. مٿي ص [۱۶۰] تي ”آبگير“ ۽ ”خليج“ جي مترادف ڪم آندو ويو آهي. جئن ته هت هيٺ وري ”نهر جلوالي“ استعمال ٿيو آهي، انهيءَ ڪري اسان هت ”آبگير“ جي معنيٰ ۾ ”دوري“ کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

[۲۹۲]

جيڪڏهن فرمانبرداري قبول نه ڪندا ته پوءِ لڙائي لاءِ تيار رهو. جيئرسينجه [پٽ] ڏاهر، قاصد جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي چنيسر (۱) طرف ويٺل هو. [برهمڻاباد جي] قلعي کي چار دروازا هئا، تنهنڪري [جيئرسينجه] شهر جي رئيسن مان سورهن ماڻهو چونڊي، هر هڪ دروازي تي چار ماڻهو اکوڻ ڪري، پنهنجي فوج سميت مقرر ڪري ويو هو. انهن دروازن مان هڪ دروازي کسي جويطري (۲) چوندا هئا. چار رئيس ماڻهو انهيءَ دروازي لاءِ ٻه جوابدار ٺهرايا هئا: هڪ کي بهارند، ٻئي کي ساڏيا، ٽئين کي ٻنوره (۲) ۽ چوٿين کي سالها [ٽي سڏيائون].

رجب مهيني جي پهرين تاريخ تي محمد بن قاسم

جو اچي لهڻ.

محمد بن قاسم اتي پهچڻ تي ڪاهي کوٽج جو حڪم ڏنو.

(۱) هيءُ پڙهي م ر مطابق آهي؛ پ جي پڙهي ”جنيسر“ آهي جا ٻن ان جي مشابه. آهي؛ ن: جيسر؛ ب ح: جيسر؛ س: چنيسر؛ ڪ: جهنيسر. (ن-ب) (۲) هي فارسي ايديشن جي پڙهي آهي جا غالباً پ مطابق آهي؛ ر: جويطري يا جويطري؛ م: جويطري؛ ن ب س: حريطري؛ ح: حريطه. (۳) ”ٻنوره“ قديم نسخي پ جي پڙهي آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏيئي ترجمي ۾ رکيو آهي. ن ب ۾ ”سنوده“ ۽ س ڪ ۾ ”سنوره“ آهي، ۽ انهن پڙهين جو ٻيون حصو ٻه تقريباً پ جي پڙهي مطابق آهي. فارسي ايديشن ۾ ”هاليه“ پڙهي اختيار ڪئي وئي آهي جا غالباً فقط نسخي م مطابق آهي. (ن-ب)

(۲۹۳)

هومر ڏينهن (۱) پهرين رجب تي لڙائي شروع ڪيائون. مشرڪن ڏهاڙي ٻاهر نڪري لڙائي ٿي ڪئي ۽ نغارا ٿي وڃايا. اٽڪل چاليهه هزار جنگي جوان هئا. صبح جي شروع ٿيڻ کان شام جي پوري ٿيڻ تائين، ٻنهي طرفن وارا سخت لڙائي ڪندا هئا، ۽ جڏهن [۲۰۱] تيارن جو بادشاهه (سج) لهڻ جو ارادو ڪندو هو، تڏهن موٽي ويندا هئا؛ مسلمان ڪاهيءَ جي اندر ايندا هئا ۽ ڪافر قلعي ۾ ويندا هئا. اهڙي دستور ڇهه مهينا پورا ٿيا. جڏهن [محمد بن قاسم] قلعي هٿ ڪرڻ کان نااميد ٿيو، تڏهن گهٽيءَ ۾ پنڃي ويو. [اهو وقت] ذوالحج مهيني جي پڇاڙي ۽ آچر جو ڏينهن سنه ثمانوي (۲) [هو].

جيسين سنه ۱۹۱ هجري جي بادشاهه ڏانهن ويو هو، جنهن کي پاڻيڪا به چوندا هئا، اتان وري وري موٽي، رستا ڦري اسلام جي لشڪر کي تڪليفون پئي ڏنائين.

موڪي ڏانهن معتمد ماڻهو موڪلڻ.

محمد بن قاسم، موڪي [پست] وسايي (۳) ڏانهن هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو موڪلي، (ڪيس) هن حال کان واقف ڪيو ته: ”اسان کي جيسين سنه جي طرفان وقت به وقت تڪليف ٿي پهچي،

(۱) پ جي پڙهڻي ”دو شنبه“ يعني ”سومر ڏينهن آهي، مگر ٻن جملي نسخن، ر م ن ب ڪ س، مطابق ”روز شنبه“ يعني ”آچر ڏينهن“ آهي. (ن - ب). (۲) هن سنه ۾ غلطي آهي، ڏسو آخر ۾ حاشي. ص [۲۰۲]. (ن - ب) (۳) فارسي ايڊيشن ۾ هن جاء تي ”موڪه ٻسايه“ آهي.

(۲۹۴)

ڇاڪاڻ تہ اشڪر جي گامھ کي نقصان رسائي تنگ ٿو
ڪري. ۵۔ ۱۰ لاء ڪهڙي رت آهي؟ (روايت)؛ موڪي
چواڻي موڪليو تہ: ”هن جي رهڻ جي جاء ويجهي آهي.
هن کي اتان تڙي ڪڍڻ کان سواء ٻيو ڪوبه بهتر حيلو
ڪونه آهي. [توهان کي] پنهنجي لشڪر مان ڪي اعتماد
جوڳا بزرگ موڪلڻ گهرجن تہ سندن ٻار اتان پئي
ڪيون.“

جيئسيمنه جو چترور (۱) وڃڻ.

پوء نجاته (۲) بن حنظله ڪلابي، عطيه نعلبي (۳)، صارم
بن ابي صارم همداني، عبدالملڪ مدني پنهنجن پنهنجن سوارن
سميت [موڪليائين]؛ موڪي پٽ وسائي ڪي سندن
ساز و سامان تيار ڪري روانو ڪيائين ۽ خريم بن عمرو
المدني (۴) کي (انهن جو) سپهه سالار بنايائين. جيئسيمنه کي
(جڏهن) عرب جي لشڪر جي ٻاهر نڪرڻ جي خبر پئي تہ اتان مال

(۱) ”چترور“ پڙهڻي ب مطابق آهي؛ ر م: چترور فارسي ايڊيشن ۾
”چتر“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. وڌيڪ لاء ڏسو مٿي حاشيه
ص ۳۶. (ن-ب) (۲) اصل ۾: بنانه (۳) فارسي متن ۾ ”عطيه نعلبي“؛
غالباً صحيح ”نعلبي“ آهي، جنهن لاء ڏسو مٿي حاشيه (۱) ص ۲۲۳.
(ن-ب) (۴) فارسي ايڊيشن ۾ هيءَ نسبت ”الديهي“ طور ڏنل آهي ۽
جملي نسخن جون پڙهڻيون ۾ بالڪل مبهم آهن. غالباً صحيح ”المدني“
آهي جيئن تہ مٿي ص [۱۸۰] تي هي نالو صاف طور ”خريم بن عمرو
مدني“ ڄاڻايل آهي. (ن-ب)

۴ عيال سوڌو هليو ويو، ۽ ريگستان جي رستن کان وڃي چترور جي ماڪ ۾ انهيءَ جاءِ تي پهتو جنهن کي [۲۰۲] جنگن وٽ وڪاڻيا (۱) چون ٿا ۽ اتي ترسي پيو. علافي کانئس جدا ٿي طاڪي جي شيرن (۲) ٺاڻين ويو (۳)، ۽ روم جي سرحد تي روستان جي آسپاس ڪشمير جي بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو ارادو ڪيائين (۴). اهو ماڪ رڻ پٽ آهي. (۴) پوءِ اتان راجپوتن طرف خط لکيائون (۵) - اهو تختگاهه جبل ۾ آهي - ۽ [خط ۾]

(۱) ر: جنگن وٽ وڪاڻيا؛ س: جيڪن وٽ وڪاڻيا. (ن - ب) (۲) اصل متن ۾: بيلاد طاڪيه. (۳) - (۴) فارسي ايديشن جي عبارت: "وقصد نمود بخدايت ملك ڪشمير، در حوالي روستان بر سرحد روم". مختلف نسخن ۾ "روستان" (جو ن ب مطابق آهي) جون پڙهڻيون هن طرح آهن. **پ م ڪ:** روستا؛ ر: روستا؛ **ح:** روستان. **ن ب ڪ ح ۾ "روم"** جي بدلي "روم" آهي. **ر م ۾** مٿئين جملي جو ٻيون حصو هن طرح آهي: "که در حوالي روستا (۵) بر سرحد روم است". روستا جي معنيٰ هڪ ڳوٺ يا شهر يا آباد علائقو آهي، ٿي سگهي ٿي. **والله اعلم بالصواب.** (ن - ب) (۴) - (۴) فارسي ايديشن جي عبارت: "پس از آنجا بر راي جيتري بنشند". **ن ب ح ۾** "راي جيتري" آهي؛ انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي: "پوءِ اتان جيتري جي راجا ڏانهن خط لکيائون". مگر هيٺ صاف طور ظاهر آهي ته خط ڪشمير جي راجا ڏانهن لکيا ويا هئا ۽ انهيءَ ڪري هن جاءِ تي "راي ڪشمير" جي بدران "راي جيتري" بي معنيٰ ٿو نظر اچي. ٻن نسخن ۾ "جيتري" جي بدلي ٻيون مٿي پڙهڻيون آهن. مثلاً: **پ م:** چترور؛ **ر م:** خبري؛ **ڪ:** چترور؛ **س:** چترور. اسان جي خيال ۾ "راي جيتري" "راي خبري" "ري چترور" ورها در اصل غالباً "راجپوتن" يا "راجپوتن" جون ٻين صورتون آهن، ۽ راجپوتن ساڳيو ڪشمير جو مکيه مهر "راجا وري" آهي جو ذڪر البيروني پنهنجي "ڪتاب الهند" ۾ ڪيو آهي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۲۰۳]. (ن - ب)

(۲۹۶)

چيائينس ته: "[آء پنهنجي] رضا ۽ دل جي خوشيءَ سان خدمت ۾ آيو آهيان."

[علافيءَ] جو ڪشمير جي راجا ڏانهن وڃڻ (۱)

ڪشمير جي راجا خط پڙهي، حڪم ڪيو، جنهن تي ڪشمير جي ضلعن مان هڪ ڏيهه، جنهن کي شاڪلهار چون ٿا، [علافيءَ] (۱) کي جاگير طور ڏنائون.

ڪشمير جي راجا جي [علافيءَ] کي عزت ڏيڻ (۲).

جنهن ڏينهن ملاقات ڪيائون [انهيءَ ڏينهن ٿي، ڪشمير جي راجا] پنجاهه سنجيل گهوڙا ۽ ٻه سؤ قيمتي خلعون

(۱) جملي معتبر نسخن ۾ **پ م ر ن ب س ڪ** مطابق هي عنوان هن طرح آهي: رفتن جيسين به رانه ڪشمير (يعني جيسين به جو ڪشمير جي راڻي ڏانهن وڃن). ان بعد هن عنوان هيٺ به علافيءَ جي نالي جي بدران جيسين به جو نالو آهي. جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته پوءِ غالباً هن کان اڳ واري عبارت ۾ ڪو خلل آهي، ۽ جيسين به جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو فقره حذف ٿي ويو آهي. مٿين عبارت ۾ "راجري طرف خط لکيائون (پيشنند)" ۾ جمع جو صيغو آهي ۽ قدري گمان نڪري ٿو ته علافي اڪيلو نه هو، پر شايد ٻيو به ڪو ساڻس گڏ هو. مگر جيئن هن عنوان ۽ هن کان بعد واري عنوان هيٺ سڄي عبارت جو متن ٻيل آهي، ان مان علافي جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ توڙي قياسي معلوم ٿئي ٿو. فارسي ايديشن جي فاضل ايدبتر به هتي متن ۾ "جيسين به" جي بدران "علافي" رکيو آهي ۽ اسان به انهيءَ ترسيم کي ترجيح ڏئي آهي. (ن-ب) (۲) هي عنوان **پ ن ب ڪ** ۾ ڪونهي مگر **ر ر** ۾ ڏنل آهي ۽ انهن ٻنهي نسخن ۾ "علافي" جي بدران "جيسين به" جو نالو آهي. (ن-ب)

(۲۹۷)

سندس [علافيء جي] رفيقن کي ڏٺا. [ع-لافي]
 جڏهن بن سامهه الشاميءَ کي شاكلهار جي جاگيرن تي موڪليو.
 جڏهن ڪشمير جي راجا جي خدمت ۾ ٻيو دفعو ويو، تڏهن [پڻ]
 هو اعزاز ۽ اڪرام سان پيش آيس، ۽ کيس چٽ، ڪرسي،
 ڪمر بند ۽ ڏولي عطا فرمائين. اهو شرف خاص وڏن
 بادشاهن لاءِ هوندو آهي. پوءِ عزت ۽ عظمت سان کيس
 سڌي سوليءَ راهه سان سندس جاگيرن تي واپس موڪليائين.
 ڪجهه وقت کان پوءِ [علافي] نيٺ شاكلهار ۾ مري ويو.
 ۽ جڏهن بن سامهه سندس جاءِ نشين ٿيو. سندس نسل اڄ
 ڏينهن تائين موجود آهي. هن مسجدون ٺهرايون ۽ ڏاڍي
 [۲۰۳] عزت ۽ درجو حاصل ڪيو. ڪشمير جو بادشاهه
 (هميشه) کيس عزت سان پيش ايندو هو.

[جيسينءَ جو چترور ڏانهن وڃڻ] (۱)

پوءِ جيسينءَ وڃي چترور (۲) جي ملڪ ۾ رهيو، ۽
 اتان گوپي [پٽ] ڏاهر (۳) ڏانهن اروڙ خط لکي پنهنجي
 ٺڪري وڃڻ جي خبر کان واقف ڪري، اروڙ جي قلعي
 بچائڻ جي بهارت ڪيائينس. گوپي [پٽ] ڏاهر (۳) اهو
 خط پڙهي، جيسينءَ جي چترور (۲) وڃڻ تي (پنهنجي) دل
 مضبوط ڪئي.

هيءُ عنوان جملي نسخن ۾ ڏنل ڪونهي ڇاڪاڻ ته سڀني نسخن ۾
 مٿان کان وٺي جيسينءَ جو ذڪر هلندڙ آهي. جيئن ته اسان ترميم
 ڪري، هر جڳهه ”جيسينءَ“ جي بدران ”علافي“ جو نالو لکيو آهي،
 انهيءَ ڪري هن عنوان کي فارسي ايڊيشن مطابق قائم رکيو ويو
 آهي، انهيءَ لاءِ ته مٿي علافي ۽ هيٺ جيسينءَ جي حالات ۾ تعيذ ٿي
 سگهي، (ن-ب) (۲) اها پڙهڻي ٻي ۾ مطابق آهي؛ ر: جتور:
 ن ب: جتور (۳) اصل عبارت: قوفيءَ ڏاهر.

(۲۹۸)

جڏهن محمد بن قاسم برهمڻاباد جي لڙائيءَ ۾ ڇهه مهينا رهيو، جنگ اينگو، ڪئي، ۽ هوڏانهن جيسيند جي چنيسر (۱) مان [نڪري وڃڻ جي]- خبر پهتي، تڏهن چار وڏا واپاري، جيڪي برهمڻاباد جي قلعي ۾ انهيءَ دروازي وٽ هئا، جنهن کي جريطري (۲) چوندا هئا، تن سان ۾ صلاح ڪري چيو ته: عرب جو لشڪر سيني شهرن تي غالب آهي ۽ راجا ڏاهر ڪسي ويو، ڇهن مهينن جو عرصو گذري چڪو آهي ته هيءُ قلعو گهيري هيٺ آهي: نه اسان ۾ ايتري طاقت ۽ همت آهي جو لڙائي ۾ هن سان سامهون ٿي سگهون، ۽ نه صلح ڪرڻ لاءِ ڪو طريقو آهي. کلي ڪي به ٿي ڏينهن ٻيا به ٻيهي سگهجي پر آخر (قلعو) فتح ٿي ويندو. اسان کي ڪنهن به طرف کان ڪوبه واهرو ڪونهي جو اسان جي واهر ڪري، يا مدد جا اميدوار ٿي سگهون. راجا موجود ڪونهي. جنهن وٽ اسان کي پناهه ملي، ۽ هن کان وڌيڪ هن لشڪر سان لڙائي ۾ مقابلو نٿا ڪري سگهون. هاڻي جيڪڏهن يڪراءِ ٿيو ته ٻاهر نڪري ڪسي وڃڻ تائين لڙائي جي ڪوشش ڪريون. ڇاڪاڻ ته اگرچ صلح ٿيندو ته به سڀئي هٿياربند خونخوار ترار جو ڪاڄ ٿيندا ۽ عام ماڻهن جهڙوڪ واپارين، ڪاريگرن ۽ هارين کي امان ڏيندا. پر جيڪڏهن اسان کي اعتماد ٿئي ته پوءِ ته بهتر ائين ٿيندو ته جيڪڏهن ڪو معاهدو وچ ۾ ٿئي ته قلعو سندس [محمد بن قاسم جي] حوالي ڪريون، (۽ هو) اسان کي [۳۰۴]

(۲۹۹)

پنهنجو فرمانبردار سمجھي، معترب بنائي، ۽ امان ٻڌڻ ساڻس
تعلق پيدا ڪري خدمت جا شرط بجا آڏيون. انهيءَ ٺهراءَ
تي متفق ٿي قاعد موڪليائون، ۽ پنهنجي لاءِ عيال ۽ ٻارن
سميت امان گهريائون.

پڪي انجام ڪرڻ تي امان ڏيڻ.

محمد بن قاسم انهيءَ پڪي انجام تي انهن کي امان
ڏني. باقي ٻين سڀني هٿيارن کٽندڙن کي قتل ڪري ڇڏيائون،
۽ سندن تابعدارن ۽ لاڳاپدارن کي قيد ڪرايائون. اٽڪل
ٽيهه هزار غلام قيد ۽ قبضي ۾ آيا، ۽ انهن (امان وٺندڙن)
تي دل مقرر ڪيائون.

(روايت: انهيءَ پيغام اچڻ کان پوءِ حجاج جي سڀني
اميرن ۽ مکيه ماڻهن کي سڏي انهن کي هيءُ پيغام پڙهي
ٻڌايائين ۽ فرمايائين ته: برهمڻاباد کان قاصد آيا آهن، تن
جنهن ڳالهين پٺو، ۽ فڪر ڪري چڱو جواب ڏيو.
[موڪي [پست] وسائي جي تدبير: پوءِ موڪي [پست]
وسائي چيو ته ”اي امير! هيءُ قلعو، هنڌ ۽ سنڌ جي سڀني
قلعن جو سردار ۽ تختگاه آهي. جيڪو به هيءَ جڳهه فتح
ڪندو، سڄي سنڌ انهيءَ جي هٿ هيٺ ٿيندي، ۽ مضبوط
قلعا سندس اقتدار ۽ اختيار هيٺ ايندا. آسپاس جا ماڻهو
ڏاهر جي اولاد کان دل برداشتہ ٿي، کي ڀڄي ويندا ۽
ڪي فرمانداريءَ جو طوق پنهنجي ڪچهين ۾ وجهندا.“

(۳۰۰)

(محمد بن قاسم جو حجاج جي خدمت ۾ عرضداشت موڪلڻ:)

پوءِ محمد بن قاسم حجاج کي هن حال کان واقف ڪيو. (هو ڏانهن) انهي جماعت ڏانهن پروانو موڪلي سائن وقت مقرر ڪيو. انهن چيو ته: فلاڻي ڏينهن جريطي (۱) واري دروازي وٽ اچڻو ته اسان جنگ لاءِ ٻاهر نڪرنداسون، [۳۰۵] ۽ جڏهن سامهون ٿينداسون ته وچ جنگ ۾ جڏهن عربن جو لشڪر حملو ڪندو، تڏهن اسين ڀڄي قلعي ۾ وينداسون، ۽ دروازو کليل ڇڏي ڏينداسون.

(جواب اچڻ: جڏهن لکڻي جو جواب حجاج وٽان پهتو ته انهن کي اسان ڏيئي سائن ڪيل وعدو پورو ڪريو، تڏهن قلعين وارن ماڻهن، سائن ٿوري ساعت جنگ ڪئي. جڏهن عرب جو لشڪر حملو ڪري وڃي سائن گهنيو، تڏهن قلعين وارن ڀڄي وڃي پاڻ کي قلعي اندر سڻيو، ۽ دروازو کليل ڇڏي ويا؛ جنهنڪري عربن دروازو هٿ ڪيو ۽ لشڪر سندن پويان اچي قلعي جي ڀتين تي چڙهيو، ۽ مسلمانن تڪبير هڻي. قلعين وارن ڏٺو ته عرب جو لشڪر غالب ٿي ويو سو اڀرندي وارو دروازو کولي شڪست کائي ٻاهر نڪتا، محمد بن قاسم حضم ڪيو ته جنگ ڪندڙ ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به قتل نه ڪيو. جنهن کي هٿيار ڏنائون تنهن کي گرفتار ڪري هٿيارن، تابعدارن، ۽ عيال سميت محمد بن قاسم جي

(۳۰۱)

اڳيان آندائون. جنهن ماڻهو ڪنڌ هيٺ ڪري امان گهري
تنهن کي ڇڏيائون ۽ کين موٽائي گهرن ۾ ويهاريائون.

جيسيسينڌ ۽ راجا ڏاهر [بن] ڇچ جي زال جو (مقابلي
لاءِ) بيهڻ جي خبر

برهمڻاڻاد جي مکيه ماڻهن کان ڏند ڪٽائڻ ۾ آئين ٿيا.
(۱) ته: جڏهن برهمڻاڻاد جو قلعو هٿ آيو تڏهن ڏاهر جي
زال لاڏي (۲)، جا ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ڏاهر جي
پٽ سان برهمڻاڻاد ۾ (جنگ لاءِ تيار ٿي) بيٺي هئي، چيو
ته: ”هيءُ مضبوط قلعو ۽ عيال ڪيئن ڇڏينداسون؟ اسان کي
لاچار هتي رهڻ گهرجي، جيئن دشمن تي غلبو حاصل ڪريون
۽ اسان جو ملڪ ۽ گهر سلامت رهي. پر جيڪڏهن عرب جو
لشڪر غالب ٿيو ته پوءِ ڪا به تدبير ڪنداسون.“ ائين چئي مال
۽ خزانو ٻاهر ڪڍي لشڪر جي بهادرن کي پئي ڏنائين،
۽ جوڌن کي دلچاءُ پئي ڏنائين، ۽ اهي بهي دروازي
تي جنگ ڪندا ٿي رهيا. لاڏيءَ جي هيءَ تجويز
هئي ته: ”جيڪڏهن قلعو فتح ٿيو ته مان پاڻ کي ٻارن ۽
پوئلڳن سميت ساڙيندڙ ٻام جي خوراڪ بنائيندس.“ مگر اوچتو
قلعو [۳۰۶] فتح ٿي ويو، ۽ معتبر ماڻهن ڏاهر جي [حمایت واري]

(۳۰۲)

دروازي تي پهچي راجا ڏاهر جي لاڳاپيدارن کي (هڪدم) ٻاهر ڪڍيو، ته جيئن پاڻ کي هلاڪ نه ڪن، ۽ لاڏي گرفتار ٿئي.

ڏاهر جي زال لاڏي ۽ هن ڪنوارين ڌيئرن کي گرفتار ڪرڻ.

پوءِ جڏهن غنيمتون ۽ غلام، محمد بن قاسم جي اڳيان آندائون، ۽ هر هڪ جو احوال معلوم ڪيائين، تڏهن معلوم ٿيو ته ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي، ڏاهر جون ٻه ڌيئرون (هن زالن جي وچ ۾ منهن ڏيکيون (بيبيون) هيون، جن کي هڪ خادم جي حوالي ڪري جدا ويهاريائين.

غنيمت جي مال جو انداز ۽ پنجون حصو.

پوءِ ٻانهان چونڊيائون ۽ پنجون حصو ٻاهر ڪڍيائون. اٽڪل ويهه هزار ٻانهان چونڊيائين ۽ پنجون حصو ٻاهر ڪڍي باقي لشڪر کي ڏنائين.

واپارين ۽ ڪاريگرن کي امان ڏيڻ.

پوءِ واپارين، ڪاريگرن ۽ عام ماڻهن کي امان ڏيئي، سندن قيدن کي آزاد ڪيائين، ۽ پاڻ عدالتگاه ۾ ويهي لڙائي ڪندڙ جماعت کي ته تيغ ڪيائين، ۽ اهڙيءَ طرح، چون ٿا ته اٽڪل ڇهه هزار جنگي جوان قتل ڪيا ويا. ڪي چون ٿا ته سورهن هزار مرد ڪٺا ويا، ۽ ٻين کي معافي ڏنائين.

(۳۰۳)

ڏاهر جي لاڳاپيدارن برهمڻن جي خبر.

ڪي ماڻهو روايت ڪن ٿا ته: جڏهن ڏاهر جي لاڳاپيدارن کي ٻانڌن ۾ نه ڏسي شهر جي رئيسن کان پڇا ڪيائون، تڏهن ڪنهن به ماڻهو انهن جو پتو نه هڏاڻو. نيٺ ٻئي ڏينهن برهمڻن مان اٽڪل هڪ هزار ماڻهو، مٿا ۽ ڏاڙهيون ڪوڙائي [۳۰۷] امير محمد بن قاسم جي درٻار ۾ حاضر ٿيا.

برهمڻن جو محمد بن قاسم وٽ اچڻ.

محمد بن قاسم هنن کي ڏسي پڇيو ته: ”هن ٽولي وارا ڪهڙيءَ فوج مان آهن، جو هن شڪل ۾ پهتا آهن؟“ چيائون: ”اي وفادار امير! اسان جو راجا برهمڻ هو، جڏهن انهي کي ڪٿائون ۽ هي ملڪ کانئس نڪري ويو، تڏهن هن جي وفاداريءَ ۾ ڪن ٻانڌن کي ماري ڇڏيو، ۽ باقي سنڌي سڌيءَ ۾ زرد ڪپڙا پائي ڏاڙهيون ۽ مٿا ڪوڙايا. هاڻي جڏهن الله تعاليٰ عز و جل هيءَ بادشاهي توهان جي حوالي ڪئي آهي، تڏهن عادل امير جي خدمت ۾ حاضر ٿيا آهيون ته باقي بچيلن لاءِ ڪهڙو حڪم ٿو ڪري. محمد بن قاسم ويچار ڪري چيو ته: ”منهنجي جان ۽ سر جو قسم ته هي ڏاڏا وفادار آهن. انهن کي هن شرط تي امان ڏنيسين ته ڏاهر جا لاڳاپيدار جتي به هجن انهن کي هٿ ڪندا.“

(۲۰۴)

محمد بن قاسم جو برهمڻن سان وعدو ڪرڻ ۽ امان ڏيڻ.

پوءِ برهمڻن هن مضبوط عهد نامي جي بناء تي ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي بهري مان ٻاهر ڪڍيو، ۽ باقي ماڻهن تي رسول الله، الصلوة والسلام عليهن، جي طريقي موجب ڀل مقرر ڪيائون. جيڪي اسلام جي شرف سان مشرف ٿيا، انهن کي ٻانهپ، مال ۽ چونڊ (۱) کان معافي ڏنائون. جن ايمان نه آندو تن کي ٽن حصن ۾ (وراهي) مٿن ڀل مقرر ڪيائون: پهريون، سردارن جي ٽولي مان هر هڪ تي ۴۸ درهم تور چاندي؛ ٻئي ٽولي تي ۲۴ درهم تور چاندي؛ ۽ هيٺيئين درجي واري ٽولي تي ۱۲ درهم تور (چاندي) مقرر ڪيائون؛ [۲۰۸] ۽ [محمد بن قاسم] فرمايو ته: ”اڄ وڃو، جيڪي مسلمان ٿي اسلام ۾ ايندا تن تان ڀل معاف ڪئي ويندي، ۽ جيڪي پنهنجي طريقي تي حريص رهندا سي چونڊ (۱) ۽ جزيه قبول ڪري، پنهنجي ابن ڏاڏن جي طريقي تي رهندا.“ پوءِ انهن مان ڪن (اسلام تي) رهڻ اختيار ڪيو ۽ ڪي جزيه قبول ڪري، پنهنجن وڏن جي طريقي تي هلڻ لڳا. سندن زمينون ۽ گهوڙا انهن کان نه ورتا ويا.

(۱) چونڊ لاءِ اصل لفظ ”گزیند“ آيل آهي. اسلام جي قانون موجب وقت جي خليفي کي غنيمت جي مال مان ڪا به شيءِ چونڊي کڻڻ جو اختيار آهي. انهيءَ کي عربيءَ ۾ ”اصطفاءُ“ چوندا آهن. ام المؤمنين صفيه کي به رسول ڪريم اهڙيءَ طرح چونڊيو هو ۽ پوءِ آزاد ڪري ساڻس شادي ڪئي هئائون. (مترجم)

(۳۰۵)

برهمڻ ۽ ملڪ جي امينن کي مقرر ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم انهن مان هر هڪ کي، سندس درجي ۽ لياقت موجب ڏيل مقرر ڪئي. قلعي جي چئني درن مان هر هڪ دروازي تي فوج مقرر ڪري، انهيءَ جي جوابداري انهن ماڻهن جي انتظام ۾ ڏني، ۽ رضامندي جي خيانت، منجھيل گهوڙن سميت (عطا ڪري) هندستان جا شاههائيا زيور سندن هٿن، ۽ پيرن ۾ وڌائين؛ ۽ هر هڪ لاءِ محفل جي منيد ۾ ويهڻ جي جاءِ مقرر ڪيائين.

ڪاريگرن، واپارين ۽ ڪڙمين کي لکڻ.

پوءِ سوداگرن، ڪاريگرن ۽ ڪڙمين جو (تعداد) لکيائون. عام ماڻهو گهٽ ۾ جملي ڏهه هزار ٿيا. پوءِ محمد بن قاسم جي فرمائڻ تي هر هڪ کي (فقط) ٻارهن درهم تور چاندي مقرر ڪيائون، ڇاڪاڻ ته سندن مال لتجي ويو هو.

مقرر ڏيل جي وصول ڪرڻ لاءِ نائب مقرر ڪرڻ.

پوءِ وڏيرن ۽ رئيسن کي مقرر ڏيل جي وصول ڪرڻ تي مقرر فرمايائين، جيئن هر هڪ شهر ۽ واهن مان مال وصول ڪندا رهن، ۽ کين [پنهنجي حڪومت جي] تائيد ۽ طاقت هجي [۲۰۹].

(۳۰۶)

برهمڻ جو عرض ڪرڻ.

برهمڻ هيءَ حقيقت ڏسي عرض ڪيو ۽ شهر جي مکيه ۽ چونڊ ماڻهن سندن حال بابت شاهدي ڏني ته اهي برابر رسوخ وارا هئا.

برهمڻ لاءِ حڪم.

پوءِ محمد بن قاسم برهمڻ کي عزت ڏني، ۽ سندن اثر ۽ رسوخ (قائم رکڻ) لاءِ پروانو جاري ڪيائين. هر حالت ۾ کين (ڪنهن به قسم جي) روڪ ٽوڪ نه هوندي هئي. ۽ انهن مان هر هڪ کي ڪنهن نه ڪنهن ڪم تي ڇڏيائين، ۽ سچ پچ معلوم ٿيس ته انهن کان خيانت ڪڏهن به نه ٿيندي.

ڪمن تي مقرر ڪرڻ.

پوءِ راجا چچ جي دستور موجب جنهن هر هڪ برهمڻ کي ڪنهن نه ڪنهن ڪم تي مقرر ڪيو هو. هر هڪ تي ڪونه ڪو ڪم مقرر ڪري، حڪم ڪيائين جنهن تي سڀني برهمڻ کي آڻي حاضر ڪيائون. (پوءِ ڇيائين؛ ”ڏاهر توهان کي وڌن ڪمن تي مقرر ڪيو هو، تنهنڪري توهان شهر ۽ آسپاس جا واقف هوندا، جنهن به مشهور معروف ماڻهوءَ کي تربيت ۽ نوازش جو لائق سمجهو ته اسان کي ڄاڻ ڪريو، جيئن سندس حق ۾ مهرباني ڪئي وڃي، ۽ کيس وڏي انعام سان سرفراز ڪيو وڃي. جنهن صورت ۾ توهان جي ايمانداري

(۳۰۷)

۽ سڃاڻي ٿي اسان کي پورو اعتماد ۽ ڀروسو آهي، تنهنڪري توهان پنهنجن ڪمن تي بحال آهيو. ماڪ جو سارو ڪاروبار توهان جي معاملي فهمي ۽ تي ڇڏيو ويندو، ۽ هي ڪم توهان جي اولاد ۽ پيڙهين جي حوالي ڪيو وڃي ٿو، ۽ ڪڏهن به نه ڦرندو.

برهمڻ جو زور وٺي واهڻ ۾ وڃڻ.

پوءِ برهمڻ ۽ ڪامورا ملڪ ۾ گهڙي پيا ۽ وڃي چيائون: ”اي ڏسڻا وائسٽا ۽ مشهور (ماڻهو)! توهان ڪي معلوم آهي ته ڏاهر مارجي ويو ۽ ڪافرن جو ڪم پورو [۲۱۰] ۽ ختم ٿيو، هند ۽ سنڌ جي چئني طرفن ۾ عربن جو حڪم جاري ٿيو. جنهنڪري ملڪ جا ننڍا خواهه وڏا هڪجهڙا ٿيا. اسان جا ڪم ڪار، عزت واري بادشاهه [محمد بن قاسم] جي طرف کان سمجهڻ گهرجن. اسان کي توهن ڏانهن موڪليو اٿن ۽ چڱن وعدن سان اميدوار ڪيو اٿن. جيڪڏهن عربن جو حڪم نه ۽ مڃينداسون ته نه مال رهندو، ۽ نه گذران جو ذريعو. اسان پيا، (انهن) سردارن جي مهرباني ۽ احسان ڏانهن نيازمنڊ ٿي پيا آهيون. ۽ ممڪن آهي ته (انهيءَ ڪري) اسان جو درجو وڌو ٿي سگهي. في الحال پنهنجي وطن کان ٿڙي برباد نه ٿيون. جيڪڏهن هيءَ ڍل جيڪا توهان تي رکي اٿن برداشت نه ٿي سگهندي ۽ انهيءَ جي ادا ڪرڻ ۾ گران باري سمجهندو، ته پوءِ فرصت وقت هند ۽ سنڌ جي ڪنهن ٻيءَ زمين ڏانهن، جتي توهان جي دليين کي اطمينان ۽ ڄڻي،

(۳۰۸)

هليا وڃڻ، ڇاڪاڻ ته آدمزاد واسطي جان جي سلامتي کان بهتر هي ڪابه شيءِ ڪانهي. اسان کي جڏهن هن خطرناڪ مصيبت کان چوٽڪارو ملندو ۽ لشڪر جي تڪليف کان بيمرواهه ٿينداسون، تڏهن اسان جو مال ۽ عيال محفوظ ٿيندو.

واهڻ ۽ شهر تي ڏل مقرر ڪرڻ.

پوءِ سڀني گهوناڻن ۽ شهرين حاضر ٿي پاڻ تي ڏل مقرر ڪرائي، ۽ پنهنجي ڏل جي رقم محمد بن قاسم کان پڇيائون؛ جن برهمڻن کي امير محمد بن قاسم ڏل (جي وصولي) تي مقرر ڪيو هو، تن بابت [پڻ پڇيائون، جنهن تي انهن برهمڻن آفيسرن کي] فرمايائين ته: ”حڪومت ۽ خلق جي وچ ۾ سچائيءَ جو خيال رکڻو جيڪڏهن ڪا شيءِ ورهايو ته برابر ورهائجو؛ هرڪي تي ڏل سندس برداشت موجب رکڻو؛ ۽ هڪٻئي سان ٺهي هلڻو ۽ پریشان نه ٿيڻو، جيئن ملڪ ويران نه ٿئي“ [۲۱۱].

محمد بن قاسم جي خلق سان مهرباني ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم هرڪي سان خاص مهرباني ڪئي ۽ فرمايائين ته: ”هر طرح دل خوش رکڻو. ڪابه گهٽي نه ڪريو ته ڪا توهان تي وٺ پڪڙ ٿيندي. مان توهان کان ڪوبه ڪاغذ يا دستاويز (لکائي) نٿو وٺان، جيڪو حصو اڳيئي مقرر ۽ معلوم آهي سو ادا ڪندا رهڻو. بلڪ توهان تي مهرباني ۽ درگزر واجب سمجهيو ويندو، جنهن

(۳۰۹)

کي ڪا درخواست هجي ته پيش ڪري؛ اها هتي ويندي
۽ (ان جو) پورو جواب ڏنو ويندو، ۽ رهڪ جي مراد
هوري ڪئي ويندي.

محمد بن قاسم جو برهمڻاباد وارن کي پروانو ڏيڻ.

هاڻي برهمڻن جي اها رسم جا هلندي ٿي آئي - جو
واپاري، ڪافر ۽ ٽڪر برهمڻن کي خيرائون ڏيندا هئا،
بتن جي پوڄا ۽ خوشيون ڪندا هئا، ۽ مندر جي پوچارين
کي اهڙو پروانو هو. ما بند ٿي ويئي، ۽ لشڪر جي ڊپ
کان اها خيرات ۽ ماني کين دستور موجب ڏني هئي،
جنهنڪري برباد ۽ سڃا ٿي ويا هئا. سو سڀني [برهمڻن،
محمد بن قاسم جي] جڳهه جي در تي اچي دعا لاءِ هٿ
کنيا، ۽ پيغام موڪليائون ته: ”شل عادل امير سلامت
رهي! اسان راهب آهيون ۽ اسان جو گذران ۽ ترقي بست (۱)
جي مجاوريءَ تي آهي. جنهن صورت ۾ واپارين ۽ ڪافرن
تي رحمت ڪئي اٿو ۽ هو پاڻ تي ڀل مقرر ڪري ڏسي
ٿيا آهن، تنهنڪري (اسان) بدن کي به صاحب جن جي ڪرم
۾ اميد آهي ته انهن کي اشارو فرمائيندا، جيئن هو پنهنجي
معبود کي پوڄين ۽ بتخانو (۲) آباد ڪن.“

محمد بن قاسم جو جواب ڏيڻ.

محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: ”ملڪ جو تختگاه،

(۱) اصل لفظ: بده (۲) اصل لفظ: خانءِ بده

(۳۱۰)

اروڙ آهي، ۽ هي سڀ پاسا [۲۱۲] آسپاس آهن. ”اتي هندن چيو ته: ”هن ملڪ جي آبادي برهمڻ آهن. اهي اسان جا عالم ۽ حڪيم (داناڻ) آهن. اسان جي شادي خواه غمي جو ڪاروبار سندن وسيلي پورو ٿيندو آهي. اسان ڍل يا جزيه انهيءَ ڪري قبول ڪيو آهي ته هرڪو پنهنجي طريقي جي پيروي ڪري. هيءُ اسان جي بست جو بٽخانو (۱) ويران ٿي ويو آهي ۽ اسان بٽن (۲) جي خدمت ٿي ڪري سگهون. امير عادل اسان کي اجازت فرمائي ته اسان (ان کي) آباد ڪري، پنهنجي معبود جي عبادت ۾ مشغول رهون ۽ اسان جي برهمڻن کي (پڻ) اسان مان وچ معاش ٿي سگهندو.“

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکڻ

۽ جواب جو پهچڻ.

پوءِ محمد بن قاسم هيءَ حقيقت حجاج ڏانهن لکي موڪلي ۽ ٿوري وقت کان پوءِ جواب پهتو ته: ”سوڻ محمد بن قاسم جو پيارو خط پهتو. جيڪي احوال لکيا هئا تن سڀ معلوم ٿيا: جن مان هڪ هيءُ به هو ته برهمڻاباد جا مکيه ماڻهو (۳) بٽخاني جي آبادي (۲) ۽ پنهنجي مذهب لاءِ عرض ڪري رهيا آهن. جنهن صورت ۾ (اسان جي) فرمانبرداريءَ جي سلسلي ۾ داخل ٿي، دارالخلافت جي ڍل

(۱) اصل لفظ: بٽخانو بده (۲) اصل لفظ: اصنام (۳) - (۳) اصل الفاظ: عمارت بده.

(۳۱۱)

پنهنجي مٿان مقرر ڪيائون، تنهن صورت ۾ ڏل کان وڌيڪ [اسان جو] هنن تي ڪوبه حق ۽ واسطو نه آهي؛ ڇاڪاڻ ته جڏهن ڏسي ٿي ڇڪا، تڏهن سندن مال يا خون ۾ اسان جي دست اندازي مطلقاً نه ٿيندي. کين پنهنجي معبود جي عبادت ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي. توهان ڪنهن به ماڻهوءَ کي پنهنجي طريقي کان روڪ ٿو ڪندا، جيئن هو پنهنجن گهرن ۾ پنهنجي مرضي موجب زندگي گذاريندا رهن.“

حجاج جو ليکيو پهچڻ.

حجاج جي ليکئي پهچڻ وقت، محمد بن قاسم شهر کان ٻاهر نڪري منزل ڪئي هئي. پوءِ وڏيرن، اڳواڻن ۽ برهمڻن کي اجازت ڏنائين ته: ”بيشڪ پنهنجي معبود [۲۱۳] کي آباد ڪريو. مسلمانن سان ڌرتي-آبتي ڪريو. اطمینان سان پنهنجي سڌاري جي ڪوشش ڪريو. برهمڻ فقيرن جي احسان ۽ سنڀال سان تيمارداري ڪريو. پنهنجون عيدون، رسمون پنهنجن ابن ڏاڏن جي دستور موجب بجا آڻيندا رهو. هن کان اڳ برهمڻن کي جيڪي خيرانون ڏيندا هئا، سي پراڻي دستور موجب ڏيندا رهو (۱). سو درهمن اصل سال مان ٽي درهم [ڪڍي ان مان] جيڪو انهن (برهمڻن) جو حق هجي، سو انهن کي پهچائجي (۱): باقي خزانن لاءِ،

(۱)۔ (۱) اصل فارسي عبارت هن طرح آهي ۽ ان ۾ البت مونجهارو آهي: ”و از صد درهم سه درهم سنگ بر اصل سال بنگرند که چند واجب باشد بدیشان رسانند“ (مترجم)

(۳۱۲)

خزانوارن جي قلم ۽ نائين جي سامهون حفاظت ۾ رهي،
۽ آفيسرن ۽ ڪم وارن لاءِ پگهارون مقرر ڪيون وڃن.“
انهن شرطن تي قميم بن زيد القيسي^(۱) ۽ حڪم بن
عوانة ڪلبيءَ کي وڃ ۾ آندائون، ۽ برهمڻ لاءِ فيصلو ٿيو
نہ ٿامي جي ٽالهي هٿ ۾ کڻي، گهرن جي دروازن تي
کڏائي لاءِ وڃي اناج وغيره جيڪي به ملي سگهين سو حاصل
ڪن، جيئن تباهه نه ٿين ۽ [هاڻي] هيءَ رسم ڪافرن ۾ مروج
ٿي وئي آهي.

محمد بن قاسم جو برهمڻاباد وارن کي امان ۽ پروانو ڏيڻ.

هاڻي محمد بن قاسم برهمڻاباد جي پسگردائي ڪمان
فارغ ٿيو، ۽ ماڻهن جي جيڪا درخواست هئي سا پوري
ڪيائين. عراق ۽ شام جي يهودين، نصارن، گبرن ۽
مجوسين جي نموني تي هر هڪ کي پنهنجي طور طريقي تي
رهڻ لاءِ اجازت ڏيئي واپس ڪيائين، ۽ انهن جي اکيوائن کي
”راڻا“ جو خطاب ڏنائين.

محمد بن قاسم جو سياڪر وزير کي سڏڻ.

پوءِ سياڪر وزير ۽ موڪي [پٽ] وسابي کي سڏي
پڇيائين: ”لوهاڻي جي جتن جو ڪاروبار، ڇچ ۽ ڏاهر

(۱) اصل ۾ جملي نسخن ۾ هيءَ نسبت ”القيسي“ ڄاڻايل آهي جا صحيح
نه آهي؛ ڪيل ترجمو لاءِ ذڪر آخر ۾ حاشيه ص [۱۷۸]. (ن-ب)

(۳۱۳)

سان ڪيئن هو؟ ۽ سندن معاملو ڪهڙي دستور تي هائو؟“
 (سياڪر جو جواب:) وزير، موڪي [هٿ] وهاڻي جي
 روبرو چيو: ”راجا ڇچ جي حڪومت ۾ (۱) لوهاڻي يعني
 لاکه ۽ سمنه [واري ايراضي جي جتن] کي (۱) نرم ڪپڙن
 پهرڻ [۲۱۴] ۽ مخمل مٿي تي ڪرڻ جي اجازت نه هوندي
 هئي. بلڪ هيٺ مٿي ڪاري گودڙي پهريندا هئا، ڪهري چادر
 ڪلهن تي وجهندا هئا، ۽ مٿو ۽ پير اگهاڙا رکندا هئا. جيڪو
 به نرم ڪپڙو پهريندو هو، ته انهيءَ تي ڏنڊ رکيو ويندو هو؛
 گهر کان ٻاهر نڪرڻ وقت ڪتو پاڻ سان کڻندا هئا،
 جنهنڪري سندن سڃاڻپ ظاهر ٿيندي هئي. سندن ڪنهن به
 وڏيري کي گهوڙي تي چڙهڻ جي اجازت نه هئي. جتي به
 بادشاهن کي پهراڙيءَ ۾ سونهي جي ضرورت ٿيندي هئي
 ته اهي رستو ڏيکاريندا هئا. رستن جي سونهپ سندن
 نظرداريءَ هيٺ هوندي هئي، ۽ [ويندڙ کي] هڪڙي
 قبيلي کان ٻئي قبيلي تائين پهچائيندا هئا. انهيءَ قوم جو

(۱) - (۱) اصل عبارت ”لوهانہ يعني لاکه و سمنه را“ جنهن جي
 شروع ۾ لفظ ”جتن“ غلطيءَ سبب حذف ٿيل آهي. صحيح عبارت
 ”جتن لوهانہ يعني لاکه و سمنه را“ ٿيندي: ڇو ته محمد بن قاسم
 لوهاڻي جي جتن بابت پڇيو آهي ۽ هيٺ سياڪر وزير جو بيان به
 جتن سان لاڳو آهي ۽ نه لاکن ۽ سمن سان. سندس اهو بيان تقريباً
 ساڳيو آهي جو مٿي ص [۴۷] تي ”لوهاڻي“ جي جتن بابت ڇچ جي
 پاليسي طور بيان ٿيل آهي. هت ”لوهاڻو“ هڪ علائقي جو نالو آهي
 جو لاکه، سمنه ۽ سته قومن جي ايراضين تي مشتمل هو. مٿي ڏسو [۴۰]. (ن.ب)

(۳۱۴)

ڪوبه اڳواڻ يا راڻو گهوڙي تي ويهندو هو ته [منڊس
گهوڙو] هني، لغام ۽ نڙختي کانسواءِ هوندو هو ۽ گهوڙي
جي پٺيءَ تي رلي وجهي چڙهندو هو. رستي ۾ ڪنهن کي
ڪو حادثو پيش ايندو هو ته انهن جي قبيلن کان باز پرس
ڪندا هئا، جو اها سندن وڏيرن جي جوابداري هوندي
هئي: حتمي ڪ جيڪڏهن منجهائين ڪو چور ٿيندو هو ته
انهيءَ کي عيال، اطفال سميت باهه جو ڪاڇ ڪندا هئا. قافلا
رات ڏينهن سندن رهبري هيٺ هلندا هئا. انهن ۾ ننڍي
وڏي (جو فرق) ڪونه هوندو آهي. هو وحشي طبيعت
جا آهن ۽ حاڪم جي فرمانبرداريءَ کان هميشه سرڪشي
ڪندا ۽ رستا ڦيرندا رهندا آهن. دٻيل ۾ پڻ اتي جي ماڻهن
سان ڦرلٽ ۾ همراهم هوندا آهن. بورچيخاني جون ڪاٺيون،
خدمت جو سمر، ۽ بادشاهه جي نگراني سندن ذمي هئي.

(روايت) انهيءَ تي محمد بن قاسم چيو ته: ”ڪهڙا نه
برا ماڻهو آهن! اهڙا جهڙا فارس ۽ ڪوه پاڻه ۾ جهنگلي
ماڻهو هوندا آهن: سندن ڪم به اهوئي آهي.“ محمد بن قاسم
هنن کي انهيءَ دستور ۽ طريقي سان ٻڌل رکيو، جهڙيءَ طرح
امير المؤمنين عمر بن الخطاب [۳۱۵] رضي الله عنه شام جي
رهاڪن تي مقرر ڪيو هو ته جيڪو مهمان ايندو، تنهن کي
هڪ ڏينهن ۽ رات مانسي کارائيندا، ۽ جيڪڏهن بيمار ٿي
پوندو ته ٽي ڏينهن مهماني ڪندا.

(۳۱۵)

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن خط پهتو.

محمد بن قاسم برهمڻباد ۽ لوهاڻي جي ڪاروبار کان فارغ ٿي ۽ جتن تي ڏل مقرر ڪرڻ کان پوءِ حجاج بن يوسف کي انهيءَ حال کان واقف ڪيو، ته: برهمڻباد جي جلواڻي پوري (۱) ڪسان مٿي (۲) هيءَ خدمت لاڳو ڪئي ويئي (۲). کيس سنڌ جي زمين کي قبضي ۾ آڻڻ جو [پڻ] ڄاڻ ڏنو ويو ۽ تفصيل سان ٻڌايو ويو.

حجاج جو جواب

پوءِ حجاج جواب لکيو ته: ”اي سؤت محمد بن قاسم! تون جيڪا سپاهداري، رعيت نوازي، رعيت جي حال تي پرورش ۽ ڪاروبار جي انتظام ۾ ڪوشش ڪري رهيو آهين، سا گهڻي ساراهه (جي لائق) آهي؛ ۽ جنهن نموني هر جڳهه تي ڏل مقرر ڪئي ويئي آهي ۽ رعيت جي هر قسم کي شريعت جي دستور ۽ معاملي موجب سروراز ڪيو اٿيئي، سو حڪومت جي مضبوطي ۽ بادشاهي جي انتظام جو باعث ٿيو آهي. هاڻي انهيءَ جاءِ تي ترڪي نه گهرجي. هند ۽ سنڌ جي بادشاهيءَ جا ٿنڀا اروڙ ۽ ملتان آهن، جي بادشاهن جا تختگاه آهن. بادشاهن جا خزانن ۽ دفينن (پڻ) انهن ٻن جاين ۾ مڏيون هوندا. جيڪڏهن رهڻو اٿيئي ته ڪنهن

(۱) فارسي ايڊيشن جي متن ۾: ”جوئي جلواڻي“؛ ڪيل ترجمي ۽ ترجمي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [۲۰۱]. (ن-ب) (۲) - (۲) اصل الفاظ ”اين خدمت تحرير افتاد“.

(۳۱۶)

اهڙي جاء تي ره جا پُر رضا هجي، جهڻن سڄي سنڌ ۽ هند
هٿ هٿ اچي وڃي. جيڪو اسلام جي تابعداريءَ کان انڪار
ڪري تنهن کي قتل ڪري ڇڏيو. الله تعاليٰ توهان جي
مدد ڪندو. هند جي شهرن کي - [۲۱۶] ويندي ڇڏين جي
حد نائين - فتح ڪرڻ تو تي لازمي آهي (۱). امير قتيبيہ
بن مُسلم قريشي (۲) کي [پڻ ڇهن فتح ڪرڻ لاءِ] مقرر
ڪيو ويو آهي. سڀ [عراقي] غلام انهيءَ ڏانهن منتقل
ڪريو ۽ [جهڻم بن زحر بن قيس کي به هن ڏانهن موڪليو
وڃي؛ ۽] مقرر ڪيل [عراقي] لشڪر ساڻس گڏ وڃي (۱).
اي سوٽ! تون [پڻ] اهو ڪو ڪارنامو ڪج جيئن [تنهنجي پيءُ]
قاسم جو نالو روشن ٿئي، ۽ دشمن عاجز ۽ پريشان ٿين.
اِن شاءَ الله تعاليٰ!

(۱) - (۱) اصل فارسي عبارت بالڪل ناقص آهي، جنهن جي ٻين عربي
تاريخن جي مدد سان تصحيح ڪئي وئي آهي. تفصيل لاءِ ڏسو آخر
۾ حاشيه ص [۲۱۷]. (ن - ب) (۲) ر، م، ن، ب، ڪ، ح، س انهن
سڀني نسخن جي پڙهڻي ”القرشي“ (صحیح: القرشي) آهي؛
پ جي پڙهڻي ”الراشي“ پڻ ”القرشي“ جي تصحيح آهي. مطلب
سڀني نسخن جي متفق پڙهڻي مطابق هيءَ نسبت ”القرشي“ ٿيندي،
لهذا اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي. مگر قتيبيہ بن مسلم عام طرح
”الباہلي“ جي نسبت سان مشهور آهي ۽ انهيءَ ڪري فارسي
ايديشن جي فاضل ايڊيٽر، ”الباہلي“ جي نسبت کي صحيح سمجهي
متن ۾ رکيو آهي. مگر ”القرشي“ نسبت بالڪل صحيح ۽ هن جاء تي
زياده موزون آهي. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۲۱۷]. (ن - ب)

(۳۱۷)

حجاج بن يوسف جا خط پهچڻ.

جڏهن حجاج جو خط محمد بن قاسم کي پهتو، ته پڙهيائين؛ چيل هو ته: ”اي محمد! لکڙو ۾ اسان سان مشورو ڪندو ره، ڇاڪاڻ ته اهو هوشياريءَ جو سرمايو آهي. مفاصلي جي دوريءَ سبب اسان جي آڏو پردو ٿو رهي. تون ڪوشش ڪر جيئن شهر جا چارئي اڳواڻ ماڻهو شوق سان فرمانبرداري ڪن ۽ (سندن) دلجوئي ڪندو ره.“

شهر جي اڳواڻن مان چئن ماڻهن کي ملڪ جي سڌاري

لاءِ آزاد پروانو (عطا ڪرڻ).

پوءِ شهر برهمڻاباد، يعني ٻانڀڙاهه (۱)، جي ڪاروبار

(۱) فارسي ايڊيشن جي پڙهڻي ”ٻان واه“ آهي جا غالباً پ مطابق آهي؛ ر: ٻان واه؛ م: ٻرين واه؛ ن ب: ٻابراهه؛ س: ابو بن واه. اسان ن، ب جي پڙهڻي ”ٻابراهه“ کي ترجيح ڏئي آهي ۽ غالباً پ ر، م جي قرائتن ۾ تصحيح آهي، ۽ اهي پڙهڻيون به اصل ۾ غالباً ”ٻانڀ راهه“ جي بگڙيل صورتخطي آهن. ”ٻابراهه“ يا ”ٻانڀ راهه“، برهمڻاباد جي مقامي سنڌي نالي ”ٻانڀڙاهه“ (يا ٻانڀڙاهه) جي فارسي صورتخطي معلوم ٿين ٿيون، تنهنڪري اسان هن لفظ کي، انهيءَ مقامي نالي مطابق لکيو آهي. پڻ ڏسو آخر ۾ حاشيه، ص [۲۱۷]. (ن-ب)

(۳۱۸)

واسطی و دّاع بن حَمَیْد البَحْرِي (۱) کي سڏي، رُئوس ۽ ڪاورا مقرر ڪيائين. مالي ڪاروبار شهر جي چئن واپارين جي حوالي ڪيائين، ۽ انهن کي کليو پروانو عطا ڪيائين ته: سڀ ڪلي ۽ چڙي ڪم سندس حضور ۾ پيش ڪيا وڃن، ۽ ڪوبه معاملو وغيره سندس صلاح کان سواءِ پورو نه ڪيو وڃي. ثَوْبَة بن دارس کي راوڙ جي قلعي تي مقرر ڪيائين، جيئن انهيءَ جاءِ تي رهي پيڙهيون تيار رکي؛ جيڪا به پيڙي مٿان يا هيٺان اچي، خواه وڃي، ۽ جيڪڏهن انهيءَ ۾ جنگي سامان هجي ته جهلي [۲۱۷] راوڙ جي قلعي ۾ کڻي وڃي. انهيءَ (راوڙ) کان مٿي وارن پيڙين جو حڪم ابن زياد العبدي (۱) کي ڏنائين. ڪڇ واري طرف جو ڪيرج جي بادشاهه دروهرو جي هٿ ۾ هو، سو هُذَيْل بن سليمان الازدي کي ڏنائين.

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ هيءَ نسبت هن صفحي تي توڙي سڙي [۱۰۹] ۽ [۱۲۴] صفحن تي ”النجدي“ لکيل آهي، ۽ هن صفحي توڙي سڙي ص [۱۲۴] تي حاشيي ۾ مختلف نسخن جون پڙهڻيون ڏنل ڪين آهن، جنهن جي معنيٰ ته انهن ٻنهي صفحن تي جملي نسخن جي متفق پڙهڻي ”النجدي“ آهي. ن ۽ ر جي به انهن ٻنهي صفحن تي اها ساڳي پڙهڻي آهي. البته ص [۱۰۹] تي فارسي ايڊيشن جي حاشي ۾ فقط ٻن نسخن جون مختلف پڙهڻيون هن طرح ڏنل آهن - ب: النجدي؛ س: اينجدي. ”النجدي“ حقيقت ۾ ”البحري“ جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ صحيح نسبت ”البحري“ آهي ۽ نه ”النجدي“. جنهن لاءِ ڏو آخر ۾ حاشي ص [۳۱۷]. (ن-ب) (۲) يعني محمد بن زياد العبدي. (ن-ب)

(۳۱۹)

حَنَظَلَه بن أَخِي ثُبَّانَه (۱) ڪِلاڻِيءَ [يعني ثُبَّانَه ڪِلاڻِيءَ جي ڀاءُ جي پٽ حَنَظَلَه] کي ڏهلبلا جو حاڪم ڪيائين. پوءِ [سڀني کي] حڪم ڏنائين ته هر مهيني ڇاڇ جوڇ، واقفيت ۽ آزمائش بعد ملڪ جي حالات جي خبر ڏيندا رهن. انهن سڀني کي هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي ڀارت ڪيائين ته: ”جيڪڏهن مخالف جي لشڪر، يا رعيت جي مخالفت سبب ڪو فتنو پيدا ٿئي ته انهيءَ [ڀارت] تي عمل ڪجڻ، ۽ فسادين جي ڪن مٿه ڪجڻ.“ قيس بن عبدالمڪ بن قيس الدمني (۲)، خالد انصاري ۽ هزار پيادن کسي سيوستان (سيهون) ۾ رکيائين (۳). مسعود تعمير، ابن شيبه جديدي (۳)،

(۱) فارسي ايڊيشن ۾ ”بنانه“ جو صحيح نه آهي. (۲) فارسي ايڊيشن ۾ ”الدمني“ آهي مگر هي نسبة نهايت مشڪوڪ آهي (ڏسوئي حاشي. (۱)، ص (۱۵۱)؛ اسان هت، نسخن جي مختلف ڦرڻن مطابق هن لفظ جي عاري صورت ڏني آهي. (ن-ب) (۳)-(۲) اصل عبارت: ”مسعود تعمير بن شيبه جديدي“؛ مگر صحيح عبارت غالباً ”مسعود تعمير و ابن شيبه جديدي“ ٿيڻ گهرجي، (ڇاڪاڻ) ته تعمير ۽ جديدي بالڪل جدا ڪانه نسبتون آهن. جن جو هڪٻئي سان ڪوبه واسطو ڪونهي. ”تعمير“ جي نسبة بنو تعمير ڏانهن آهي جي عدنانئي عرب آهن، ۽ ”جديدي“ جي نسبة بنو جديد ڏانهن آهي جو قبيلو [بنو جديد من بني اسد بن شريك بن مالڪ بن عمرو بن مالڪ بن فهر (اشتقاق ابن دريد) ص (۲۹۴) بن شمر بن دوس بن عدنان بن عبدالله بن زهران بن ڪعب بن الحارث بن ڪعب بن عبدالله بن مالڪ بن نصر بن الازد (جمهرة ابن حزم، ص ۵۸-۳۵۶)] الازد مان آهي يعني قحطائي عرب آهي. ازانسواءِ تعمير ۽ ازد پاڻ ۾ ڇڻ ڇانڊيا مڪسي هئا. (ن-ب)

(२२.)

فراس عتيقي (۱)، صابر يشڪري، عبدالملڪ بن عبداللہ الخزاعي، مھتلي (۲) بن عڪد، الوقاء بن عبدالرحمان کي ديبل ۽ نيرون ڪوٽ جي عملداريءَ تي روانو ڪيائين ۽ جيئن اهي حدون محفوظ رھن. هليوڻح نالي، بڪر بن رائيل جي هڪ آزاد ڪيل غلام کي انشېهار (۳) جو گورنر مقرر ڪيائين، ۽ [ابن] علوان بڪري (۴) ۽ قيس بن ثعلبة، ٽن هزارن غلامن سان اتي ئي رھجي پيا، کين زالون [هيون] ۽ اولاد ٿيو ۽ جتن جي ساري ملڪ کي قبضي ۾ ڪري رهندا آيا.

محمد بن قاسم جي رواني ٿيڻ جي خبر.

نساؤنڌي سندھ جي والي، امير محمد، هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم [۲۱۸] برهمڻاباد جي بندوبست ۽ اڀرندي، الهندي، ڪوئن ۽ پسڪردائي

(۱) اصل ۾: فراس تي عنڪي. ”عنڪي“ جي نسبة بنوالعتيڪ قبيلي ڏانهن آهي جو ”ازد“ مان آهي (ڏسو آخر ۾ حاشي. ص [۱۸۷]). ”فراس تي“ نالو عربن ۾ ڪٿي به نظر نٿو اچي ۽ غالباً اهو ”فراس“ جي تصنيف آهي. (ن-ب) (۲) اصل متن ۾ ”سهني“؛ ڏنل تلفظ کي اسان خود صحت جي لحاظ کان سمجهيو آهي. (ن-ب) (۳) هت فارسي ايديشن خواه ر، ن ۾ ”اجتهاد“ آهي جو غالباً ”اشبهار“ جي تصنيف آهي. مٿي ص [۱۳۲] تي اشبهار جي قلمي ۽ پسگردائي جي جتن جو ذڪر ڪيل آهي. هت به هيٺ جتن جي ملڪ جو ذڪر آهي، جنهن مان پاڙنجي ٿو ته صحيح نالو اشبهار هنن گورجي. واللہ اعلم بالصواب. (ن-ب) (۴) اصل متن ۾ علوان بحري، مگر محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ علوان نه، پر سندس پٽ ذڪوان شامل هو. ڏسو مٿي ص. [۱۵۵، ۱۵۷، ۱۷۱-۱۷۲، ۱۷۴، ۱۸۷ ۽ ۱۹۲]. (ن-ب)

(۳۲۱)

جي معامن مضبوط ڪرڻ کان فارغ ٿيو، تڏهن خميس جو ڏينهن، ۳- ماه محرم سنه چورائوي هه، منزل پتي وڃي، ساڙنديءَ جي پسگردائيءَ ۾ انهيءَ جاءِ تي لٿو جنهن کي ”منهل“ (۱) چون ٿا. (اتي) هڪ فرحت افزا ڏنڊ ۽ سرمبز چراگاهه (هو)، جنهن کي ڏنڊ وڪر بهار (۲) چوندا هئا، انهي ڏنڊ جي ڪناري تي منزل ڪيائين، انهيءَ پاسي جا سڀ ماڻهو (۳)، شمسي ۽ ٻڌ وارا (۳)، واپاري هئا. [اهي] سڀ فرمانبرداريءَ سان پيش آيا. محمد بن قاسم حجاج جي فرمان موجب سڀني کي اسان ڏيئي فرمايو ته: ”پنهنجي وطن ۾ آرام سان آسودا رهو، ۽ پنهنجي ڍل وقت تي خزاني ۾ پهچائيندا رهو.“ پوءِ مٿن ڍل مقرر ڪري انهن مان ٻن ماڻهن کي مٿن رئيس مقرر ڪيائين: هڪ ٻوان شملئي (۴)،

(۱) پ، م، ر، مطابق؛ ن، ب، ح؛ س، ڪ؛ سستل. (۲) فارسي ايديشن جي پڙهڻي ”دنده و ڪريهه“ آهي جا غالباً م، ب مطابق آهي؛ پ: دنده و ڪريهه؛ ر: دنده و ڪريهه؛ ن: دنده و ڪريهه؛ ح: و ڪريهه. اسان ر جي پڙهڻي ”دنده و ڪريهه“ (== ڏنڊ و ڪريهه) اختيار ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته هن حصي جي سمنين ۽ ٻڌ وارن رهاڪن مان گمان نڪري ٿو ته ”و ڪريهه“ ڪو هن ايراضي جو ٻڌ جو مندر هو جنهن جي پويان ڏنڊ تي ٻه نالو پئجي ويو. ٻڌ جي مندرن جي نالن جون پڇاڙيون عموماً ”بهار“ هونديون آهن. (ن-ب) (۳) - (۳) فارسي ايديشن ۾ اصل الفاظ: ”سمنين و ٻڌگن“. پ، ن، ب، ح، ڪ ۾ ”ٻڌگان“ جي بدلي ”بهنمان“ آهي؛ س: بهنمان؛ ر: ارکان؛ م: لدگان. (۴) اصل مٿن مطابق ”شمسي بَواد“؛ ر، ن ۾ پڻ ”بَواد“ پڙهڻي آهي؛ پ: بران؛ ڪ: بوار. (ن-ب)

(۳۲۲)

هيو ٻڌڻي پٽ پٽن ڏول (۱). انهيءَ پاسي جا بهراڙي وارا جنت هئا، جن سڀني فرمانبرداري قبول ڪئي. سڀني کي حجاج جي پرواني جي حڪم موجب، خوف کان اسان ڏيئي، اها حقيقت [حجاج ڏانهن] لکي موڪليائين.

جڏهن اها سڄي حقيقت حجاج کي معلوم ٿي، تڏهن جواب ڏنائين ته: ”حڪم ظاهر آهي ته جيڪو به لڙائي ڪري تنهن کي قتل ڪريو؛ هيءَ صورت هر سندن پٽ ۽ ڌيئرون ضمانت طور قيد ڪري بند رک، جيڪي ماڻهو فرمانبرداري لائق آهن ۽ سندن دل صاف آهي، تن کي اسان ڏيئي سندن ذمعي مال مقرر ڪريو. ڪاريگرن ۽ واپارين تي تمام هڪو بار رکجو. جنهن بابت معلوم ٿئي ته آبادي ۽ ڪيتي ۽ هر گهڻي ڪوشش ڪري ٿو، تنهن سان قانوني ڀل هر رعابت ۽ همدردي ڪئي وڃي. جيڪو اسلام جي عزت سان مشرف ٿئي، تنهن جي مال ۽ ڪيتي ۽ مان عشره (ڏهون حصو) ورتو وڃي؛ جيڪو پنهنجي ذم تي قائم رهي، تنهن جي [۳۱۹] ڪارخاني ۽ ڪيتي ۽ مان ملڪ جي قانون موجب ديواني ڀل جو حصو وصول ڪري ڪامورن جي حوالي ڪيو وڃي.“

(۱) فارسي ابديشن ۾ هن نالي جي پڙهڻي ”بديهي بمن دهول“، ڏنل آهي جا م، ن، ب مطابق آهي؛ ر: ”بديهي بمن دهول“؛ پ: مائي زن داهر؛ ڪ: بديهي. اسان ر جي پڙهڻي جي مناسبت سان، سنڌي نالي ۽ اچار مطابق ”ٻڌيئي [پٽ] پٽن ڏول“ ڪري لکيو آهي. [ن - ب]

(۳۲۳)

پوءِ [محمد بن قاسم] اتان منزل ڀڻي وڃي بهراور (۱) ۾ لٿو. اتي ٻن سليمان بن نهبان ۽ [قبيلي] ڪندهه جي آزاد ڪيل غلام آبوفضه القشيري کي هڏي، خساء عزت و جبلت، ۽ وڌيڪ ٽاڪيد لاءِ ڪندهه جي اولاد جا قسم ڏيئي (۲)، کين جنيد بن عمرو ۽ بني تميم منجهان جماعت سان محبت ڪرائي، گڏي، اهل بهراور جي [علائقي جي] دنگ ڏانهن موڪلائين (۳)، جتي هو وڃي مقيم ٿيا. عمرو بن مختار الاڪبر

(۱) فارسي ايڊيشن جي عبارت: ”وبه هراور نزول ڪرد“ ۽ ان لحاظ سان هي نالو ”هروڙ“ ٿي سگهي ٿو. ر، ن جي عبارت: ”و بهراور نزول ڪرد“ يعني ”بهراور“ هڪ گڏيل لفظ آهي ۽ اسان جي خيال ۾ اهو مفرد نالو آهي ۽ نه ”ر، + هراور“ جو مرڪب. سڪن آهي ته اصل نسخي جي عبارت ”وبه بهراور نزول ڪرد“ هجي ۽ ڪاتب پهرين ”به“ کي زائد سمجهي نه لکيو هجي. اسان جي هن گمان جو پهريون سبب هن نالي جي ڀي ۾ ڏنل پڙهڻي (”تهراو“) آهي جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن نالي جي اصل عاري صورت ”تهراو“ يا ”تهراور“ آهي، يعني ته هن نالي جي شروع ۾ ”ه“ کان اڳ هڪ گهر يا دندن آهي. ٻيو سبب هيٺ ڏنل، غالباً ساڳئي نالي ”بهراور“ جي، جمل قاسي نسخن ۾ ”هروڙ“ پڙهڻي آهي، جنهن جي شروع وارو اڌ حصو ”هروڙ“ آهي. (ن-ب) (۲) - (۲) فارسي ايڊيشن جي عبارت هن طرح آهي: ”وايشانرا وانجاعة را به جنيد بن عمرو و بني تميم داد و بحد اهل هروڙ فرستاد“؛ مگر هڪ نه سڀني نسخن ۾ پهرين ”به“ جي بدران ”از“ آهي، ۽ ٻيو ته سڀني نسخن ۾ ”بني تميم“ بعد هيٺيان ۾. ٽي الفاظ آهن، جي ايڊيٽر مٿي سمجهي ڇڏي ڏنا آهن. پ: محبت؛ ن، ب، ح: منجست سڀه؛ دس: محبت بسته؛ ڪ: سنجت سڀه. (دسو حاشي، صفحو ۳۲۴)

(۳۲۴)

الجنفي کسي نائيب مقرر ڪري، نائين مردن جي هڪ جماعت سندس فوج ۾ رکيائين.

سمن جو استقبال تي اچڻ.

پوءِ سمن جي قبيلن ڏانهن رخ رکيائين. ويجهو پهچڻ تي هنن دهل ۽ شرنابون وڄائي، ناچ ڪندي، استقبال ڪيو. محمد بن قاسم پڇيو ته: ”هيءُ لڙڻ ڇا جو آهي؟“ ٻڌايائون ته: ”سندن رسم آهي ته جڏهن ڪو بادشاهه يا حاڪم نئون ٿيندو آهي، تڏهن خوشي ڪري راندين ۽ راڳن سان پيش ايندا آهن.“ پوءِ خزيمه بن عمرو، محمد بن قاسم وٽ آيو ۽ چيائين ته: ”خدا تعاليٰ جي تعريف ۽ تهليل (۱) چون اسان تي واجب آهي، جنهن هيءُ جماعت اسان جي تابعدار ۽ حڪم هيٺ ڪئي آهي، ۽ اسان جو حڪم هن ملڪ ۾ جاري ٿيو آهي.“ خزيمه هڪ [۲۲۰] دانءَ ۽

غالباً ”محبت بستہ“ يعني ”محبت ڪرائي“ صحيح آهي (دسو آخر ۾ حاشيه ص [۲۲۰])؛ ۽ انهيءَ لحاظ سان هيءَ فارسي عبارت هن طرح پيئندي: ”وايشانرا و ان جماعت را از جنيد بن عمرو و بني تمير محبت بستہ داد و بعد اهل بهرج فرستاد.“ ترجمو ۾ انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. مگر ”بهرج“ غالباً ”بهرار“ جي تصحيف آهي؛ ڇاڪاڻ ته بهرج جو شهر، جنهن جو ذڪر مٿي [۷۶] ۽ [۸۲] صفحن تي اچي چڪو آهي، ان وقت جي سنڌ جي حدن کان ٻاهر ۽ مڪران کان به الهندي غالباً سيستان جي حدن ۾ هو ۽ هت انهيءَ جو ذڪر بي موقعي آهي. محمد بن قاسم ”بهرار“ ۾ اچي لٿو ۽ انهي بهرار علائقي جو انتظام ئي سندس پيش نظر هو. (ن - ب)

(۱) يعني ذڪر لا اله الا الله چوڻ. (مترجم)

(۳۲۵)

هوشيار شخص هو، ۽ تنهن سان گڏ ديندار ۽ اسانت وارو هو. محمد بن قاسم سندس بيان تي کلي چيو ته: ”انهن جي حڪومت توکي عطا ڪئي ويئي.“ ۽ پوءِ [انهن سمن کي] سندس آڏو ناساج ۽ تماشي ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. (انهيءَ تي) خير، مغربي سون جا ويهه دينار کين انعام ڏنا ۽ چيائين ته: ”هيءَ بادشاهي رسم آهي، جو جڏهن ڪنهن حاڪم جي اچڻ ڪري خوشي ڪن ٿا ۽ الاهي شڪر بجا آڻين ٿا ته هيءَ نعمت انهن وٽ سڏائين قاسم رهندي.“

محمد بن قاسم جي لوهائي مان سهته (علائقه)

ڏانهن منزل ڪئي (۱).

(۲) گالهن جي راوي، علي بن محمد کان [۽ ان] عبدالرحمان بن عبداللہ السليطيءَ کان هن طرح روايت ڪئي آهي (۲) ته: جڏهن محمد بن قاسم لوهائي [پرکي] جي

(۱) اصل عنوان ”منزل ڪرڻ محمد بن قاسم بطرف لوهانه وسيندو“ يعني محمد بن قاسم جو لوهانه ۽ سهته علائقن طرف منزل ڪرڻ؛ مگر هيٺ ڏنل بيان مان واضح آهي ته محمد بن قاسم لوهانه جي علائقي جو انتظام مڪمل ڪري چڪو هو، ۽ هاڻي سهته يا ستن جي علائقي واري ايراضي ڏانهن منزل ڪيائين. (ن - ب) (۲) - (۲) اصل عبارت: ”راوي احاديث از علي بن محمد بن عبدالرحمان بن عبداللہ السليطي چنان روايت ڪرڻ: حقيقت ۾ علي بن محمد (المدايني) ۽ عبدالرحمان ۾ جدا نالا آهن. محمد ۽ عبدالرحمان جي وچ ۾ ”بن“ غلط آهي ۽ غالباً ”عن“ (يعني کان) جي بگڙيل صورتخطي آهي. عبدالرحمان بن عبداللہ ۾ غلط آهي، صحيح نالو عبدالرحمان بن عبد ربہ السليطي آهي جنهن جو ذڪر مٿي [۸۱، ۹۳ ۽ ۹۹] صفحن تي اچي چڪو آهي. (ن - ب)

(۳۲۶)

ڪم ڪان واندو ٿي، سهڻا [قوم جي پرکڻي] جي منزل تي آيو، تہ سندن رئيسن ۽ مکيه ماڻهن مٿا ۽ پير اگهاڙا ڪري مندر استقبال ڪيو ۽ امان گهري. انهن کي پڻ امان ڏيئي، (مٿن) ڍل مقرر ڪري ضامن ورتائين، ۽ رستي جون منزلون طئي ڪري اروڙ پهچڻ گهرڻا ٿين. هنن جي سونهن کي اک ۾ ڪري اروڙ تائين آيا، جو شهر هند جو تختگاه ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي، ۽ اتي جا رهاڪو اڪثر ڪري واپاري، هنرمند ۽ هاري آهن. راجا ڏاهر جو پٽ گوڏي (۱) انهيءَ قلعي تي قبضو ڪيو ويٺو هو، ۽ ڪوبه ماڻهو راجا ڏاهر جي ڪسي وڃڻ جي خبر سندس اکيان بيان ڪري نٿي سگهيو. هو چوندو ٿي رهيو ته: ”راجا ڏاهر اڃان جيئرو آهي، ۽ هند جي لشڪر وٺي اچڻ لاءِ ويل آهي، جيئن انهن جي قوت ۽ مدد سان عرب جي لشڪر جي سامهون ٿئي.“ [محمد بن قاسم] هڪ مهينو انهيءَ قلعي جي سامهون هڪ ميل پنڌ تي ڇانوڻي هڻي ويٺو؛ (اتي) هڪ مسجد جو بنياد رکيائين، ۽ جمعي جي ڏينهن اتي خطبو پڙهيائين.

اروڙ وارن سان جنگ ڪرڻ.

پوءِ اروڙ وارن سان جنگ شروع ڪيائون؛ انهن (اروڙ وارن) کي اميد هئي تہ ڏاهر ڪا مدد [۲۲۱]

(۱) اصل صورتخطي: ”قوني“ ڪيل ترميم لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ۱۰ ص ۲۲۲. (ن - ب)

(۳۲۷)

آئيندو سو قلعي جي مٿان نعرا ٿي هنيائون ته: ”توهان کي جان ۽ مال جي معافي ڪانه ملندي، جو ڏاهر مدد وٺيو ٿو اچي؛ هاڻين، سوارن ۽ پيادن جو بي انداز زبردست لشڪر توهان جي پويان ايندو، ۽ اسين قلعي کان ٻاهر نڪري توهان جي لشڪر کي شڪست ڏينداسون، هيئن ئي توهان پنهنجو مال ۽ اسباب [خوامخواه] پر باد ٿا ڪريو: پنهنجي جان تي رحم ڪري ڀڄي وڃو مٿان برباد ٿيو. [هيءَ] نصيحت ڪن ڪريو.“

ڏاهر جي زال لاڏيءَ جو ارور جي قلعي وارن سان گالهائڻ لاءِ وڃڻ.

محمد بن قاسم جڏهن لڙائي ۾ سندن جانفشاني ڏٺي، ۽ سندن مقابلو نظر مان ڪڍيائين ته هو [ڪنهن به طرح] ڏاهر جو ڪسي وڃڻ قبول نٿا ڪن، تڏهن ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي - جا غنيمت جي مال مان خريد ڪري، پنهنجي نڪاح هيٺ آندي هڻائين - انهيءَ ڪاري اٺ ڀتي، جنهن تي ڏاهر جي زال [گرفتار ٿيڻ وقت] سوار هئي، سوار ڪري پنهنجن اعتماد جو ڪم مائهن سان قلعي جي اکيان موڪليائين، تان جو ان [ويجهو وڃي] بلند آواز سان چيو ته: ”اي قلعي وارو! توهان کي چڱائي چوڻي اٿس، سامهون اچي بيهو ته جوان.“ [هيءَ ٻڌي] مکيه مائهن جو هڪ ٿولو قلعي جي مٿان چڙهيو. پوءِ لاڏي منهن ڪولي چيو: ”مان آهيان ڏاهر جي زال لاڏي. اسان جو راجا ڪسي ويو، ۽ سندس

سير جهنڊن سان گڏ عراق ڏانهن، ۽ ڇٽ دارالخلافت ڏانهن، موڪليائون. توهان پاڻ کي برباديءَ ۾ نه اڇلايو.“
 (—موله تعاليٰ) وَلَا تَلْقَوْا^۱ يَٰأَيُّدِيكُمْ^۲ إِلَيَّ التَّهْلُكَةُ^۳ (۱)
 (پاڻ کي بربادي ۾ نه اڇلايو) — پوءِ دانڻن ڪري زار زار رڻ ۽ پار ڪڍڻ لڳي. هو قلعي مٿان چٽي رهيا هئا ته: ”ڪوڙ ٿي ڪالهائين؛ تون پڻ هنن چنڊالن ۽ ڍڳي ڪائيندڙن سان ملي هڪ ٿي ويئي آهين. اسان جو راجا اڃا جيئرو آهي. وڏو لشڪر، زبردست ڪٽڪ ۽ مست هاڻي ساڻ ڪري دشمنن کي دفع ڪرڻ لاءِ ايندو. تو پاڻ کي عربن سان خراب [۲۲۲] ۽ ڪنو ڪيو آهي، ۽ سندن حڪومت کي اسان جي ملڪ تي ترجيح ٿي ڏين.“ [اهڙيءَ طرح] هو گاريون ڏيندا ٿي رهيا، هي خبر وڃي محمد بن قاسم کي پڙهتي، جنهن ڪري لاڏيءَ کي واپس گهرائي، محمد بن قاسم چيو ته: ”سيلائج جي گهرائي کان بخت بيزار ٿي چڪو آهي.“

هڪ جادوگرڀائي جو ڏاهر جي موت بابت جاچ ڪرڻ.

هن ڪالاهه جي سنواريندڙن هن طرح بيان ڪيو آهي ته: اروڙ جي قلعي ۾ هڪ جادوگرڻ رهندي هئي (۲)، جنهن کي هنديءَ ۾ ”جوکٽي“ چوندا آهن (۲). گوپي [پٽ] ڏاهر (۳) ۽ شهر جي مکيه ماڻهن انهيءَ وٽ وڃي عرض ڪيو ته: ”تنهنجي علم مان اميد آهي ته اسان کي راجا ڏاهر جي خبر

(۱) سورة البقرة: رکوع - ۲۴. (ن - ب) (۲) - (۲) اصل عبارت: ڪه به هندوي جوکني گویند (۳) اصل ۾، قوفي داهر.

(۳۲۹)

ملندي ته ڪٿي آهي؟“ جادوگريائيءَ چيو ته: ”مون کي اڄوڪو ڏينهن مهلت ڏيو ته مان جاچ جوچ ڪري پوري خبر وٺي توهان کي واقف ڪريان.“ پوءِ گهر ويٺي ۽ ٽن ڀيرن کان پوءِ سرانديپ جي ٻيٽ مان مرچن ۽ جانر جي وٺ جي تازي ۽ سائي شاخ مڪڙين، گلن، ۽ ڦر سميت هٿ ۾ کڻي موٽي آئي ۽ چيائين: ”قاف کان قاف تائين ساري دنيا جو سير ڪيم، پر سنڌ ۽ هند ۾ ڪنهن به جاءِ تي سندس نشان به ڏسڻ ۾ ڪونه آيو، ۽ نه ڪا سندس خبر ٻڌيم وڃي پنهنجي ڪا تدبير ڪريو. جيڪڏهن جيئرو هجي ها ته مون کان گجهو پاسرو نه رهي ها. هن خبر جي تصديق لاءِ سرانديپ مان سايون ٿاريون توهان وٽ کڻي آئي آهيان، جيئن توهان کي مون ۾ بدگماني نه ٿئي. مون کي پڪ ٿي ويئي آهي ته توهان جو راجا روءِ زمين تي جيئرو ڪونه آهي.“

پڪو انجام وٺي، اروڙ جو قلعو حوالي ڪرڻ.

هن خبر معلوم ٿيڻ تي شهر جي عام خاص ماڻهن چيو ته: ”اسان محمد بن قاسم جي دينداري ۽ پرهيزگاري، انصاف ڏيڻ ۽ انصاف وٺڻ، عدل ۽ فضل، انجام جي پورائي، ۽ قول جي سچائي [۲۲۳] ٻڌي چڪا آهيون، ۽ هاڻي [خود اکين سان] ڏٺوسون. اسان کي گهرجي ته ڪنهن اعتماد جوگي ماڻهوءَ جي معرفت پيغام موڪلي، امان گهري، قلعو

(۳۳۰)

سندس حوالي ڪريون.“ (هوڏانهن) گوپي ۽ (۱) ڪسي جڏهن
 ڏاهر جي ڪسن ۽ رعيت جي پريشان ٿيڻ جي خبر پئي،
 تڏهن جيئن ستارن جو بادشاه (سج) ڪاريءَ رات جي پردي
 ۾ گهڙي وٺو (۲) نه پنهنجو ڪٽنب ۽ پوئلڳ وٺي، قلعي
 کان نڪري ڇٽروڙ (۳) هليو ويو. سندس ڀائر
 [۴] جيءُ سينه ۽ وڪيو (۴) ڏاهر جا پٽ؛ [پڻ] اتي هئا، جي
 نزواله صندل [۵] نالي هڪ جڳهه. ٽي رهيل هئا. پوءِ
 علافين مان هڪ ماڻهو جو گوپي (۱) جي موافقت ۾
 اروڙ ۾ رهيل هو، تنهن گوپي (۱) جي پڇڻ ۽ لکي
 وڃڻ جي خبر لکي نير سان هڏي اڇلائي ته: گوپي [پٽ]
 ڏاهر اروڙ جي حڪومت ڇڏي ڪنهن پاسي لڪي ويو.
 (روايت): محمد بن قاسم لشڪر کي جنگ تي موڪليو؛
 جنگي جوڌا ۽ دليور بهادر قلعي جي ڀت تي چڙهي ويا ۽
 وڃي جنگ جوڻيائون.

(۱) هن ۽ ايندڙ صفحي تي پ، ن، ب، ڪ جي متفق ٻڙهي ”فوني“
 آهي؛ ر جي ”فوني“ يا ”فوني“؛ م؛ ”فوني“، جا ٻڙهي فارسي
 ايديشن جي متن ۾ رکيل آهي؛ ڪيل ترسيم لاءِ ڏسو مٿي حاشيو ۱.
 ص ۲۲۲. (ن - ب) (۲) يعني راتو وار. (۳) هي ٻڙهي پ مطابق
 آهي. ن، ر، جتو؛ ب، س، چتور. (۴) - (۴) فارسي ايديشن
 جي عبارت، ”جيسيه و دڪيه“ جا شايد پ مطابق آهي. ر، م، جيسيه
 دوڪيه، ن، ب، ح، جيسيه و وڪيه. اسان هن آخري ٻڙهي کي ترجيح
 ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته ”وڪيه“ يعني ”وڪيو“ قديم سنڌي نالو
 آهي. (ن - ب) (۵) هن نالي جي ٻڙهي ن، ب، ح مطابق ڏني وئي
 آهي ۽ فارسي ايديشن ۾ پڻ اها ٻڙهي قائم رکيل آهي؛ ر، م، نزول
 صندل، پ، ڪ، نزوانه هلد؛ س. نزواله صدل. (ن - ب)

(۳۳۱)

رعيت ۽ ڪاسمين جي امان گهرڻ.

پوءِ واپارين، ڪاريگرن، ۽ ڪاسمين ماڻهن پيغام موڪليو ته: ”(اسان) ٻرھڻن جي بيعت کان باز آياسون، جو راجا ڏاهر اسان کان وٺو ۽ سندس پٽ (گوپي) به منهن موڙيو. اسان ته هيءَ ڏينهن ٽٽي گهريو، پر جڏهن هن سڄي ڳالهه لاءِ حڪم الاهي ٿي چڪو آهي، تڏهن ڪنهن مخلوق کي انهيءَ تقدير سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت نه آهي، ۽ (۱۵) جنگ يا حيلي سان ٿري ڪين سگهندي. دنيا جون بادشاهيون ڪنهن ماڻهوءَ جي ملڪيت نه آهن؛ جيئن ته قضا جي لشڪر غيب جي پردي مان حملو ڪري، ڪن راجائن کان ڪنهن بهاني [۲۲۴] سان تخت ۽ تاج کسيو، ۽ ڪن کي زماني جي گذرڻ، حادثن ۽ مصيبتن سان شڪست خورده ۽ زير بار ڪيو، تنهنڪري نه قديم بادشاهيءَ تي ڀروسو رهيو، نه نئينءَ حڪومت تي: [بلڪه حڪومت] جنهن جي هٿ ۾ اچي انهيءَ جي ئي قبضي ۾ رهن گهرجي، تنهنڪري اسان تنهنجي خدمت ڏانهن رخ ڪريون ٿا؛ ۽ تنهنجي عدل ۽ انصاف جي وسيلي تنهنجي تابعداريءَ جو هار پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهندي، قلعو امير عادل جي امينن جي حوالي ڪريون ٿا. اسان کي امان ڏئي لشڪر جي خوف کان بيخوف فرمائ. هيءَ قديم بادشاهت ۽ وڏي امانت راجا ڏاهر اسان جي حوالي ڪئي هئي؛ جيستائين حيات هو تيستائين سندس نمڪ جو حق بچا آئيندا رهياسون؛ پر جڏهن ڏاهر ڪسي وٺو، ۽ سندس پٽ گوپي پڻ هليو

(۳۳۲)

ويو، ڏانهن تنهنجي خدمت ڪرڻ اسان لاءِ وڌيڪ مناسب آهي.

(جواب): محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: ”مون اوهان ڏانهن پيغام ڪونه موڪليو هو، ۽ نه ڪو قاصد روانو ڪيو هو. توهان پاڻ ۾ اتفاق ڪري امان گهرو ٿا ۽ هڪو انجام ڪرڻو ٿا، جيڪڏهن توهان جو اسان جي خدمت ڏانهن لاڙو ۽ رضامنڊو سچو آهي، ته جنگ کان هٽ جهليو ۽ هڪي انجام ۽ پوري اعتماد سان لهي اچو، جيڪڏهن نه، ته پوءِ توهان ۽ اسان جي وچ ۾ دشمني آهي. هن کان پوءِ توهان جو ڪوبه عذر نه ٻڌنداسون، ۽ نڪي قبول ڪنداسون، نڪي معاف ڪنداسون؛ توهان کي اسان جي لشڪر جي خوف کان بيخوف نه رهڻ گهرجي.“

قلعيوارن جو انجام.

[انهيءَ تي قلعيوارا] ڀتين تان لهي آيا ۽ هڪٻئي سان عهد اقرار ڪري چيائون ته: ”هن قول تي در کولي تيسرائين بيهون ٿا، جيستائين محمد بن قاسم اچي، [پوءِ] جيڪڏهن پنهنجي انجام تي هليو ته فرمانبرداري ڪنداسون ۽ خدمت جي طريقي تي هلنداسون، جيئن مهرباني ڪري [۲۲۵] اسان کي قبول ڪري ۽ امان ڏئي. هيءَ صورت ۾ ٺڳيءَ جو خيال ڪجڻو.“ پوءِ قلعي جون ڪنجيون هٿن ۾ کڻي دروازي وٽ آيا؛ حجاج جا جيڪي اسين وچ ۾ هئا، سي ذريعو بنيا، ۽ قلعيوارا در کولي سنڀري پيا.

(۳۳۳)

محمد بن قاسم جو قلعي ۾ اچڻ.

پوءِ محمد بن قاسم دروازي کان اندر آيو. [سندس اچڻ جو ٻڌي] سڀ شهري نوبهار بتخاني وٽ گڏ ٿي؛ بت کي سجدو ڪرڻ ۽ پوڄڻ لڳا.

(روايت): محمد بن قاسم پڇيو ته: ”هيءُ ڪنهن جو گهر آهي؟ جو سڀ ننڍا وڏا ماڻهو گودا ڪوڙي خدمت ۾ حاضر ٿي سجدو ڪري رهيا آهن؟“ چيائون ته: ”بتخانو آهي جنهن کي نوبهار چوندا آهن.“ محمد بن قاسم جي چوڻ تي بتخانو کوليائون ۽ هو پنهنجي امينن سان گڏ اندر ويو. هڪ سنگمرمر جي ٺهيل مورتي گهوڙي تي چڙهيل ڏٺائين، جنهن جي ٻانهن ۾ چراغون ۽ ياقوتن جي جڙا مان سونا ڪنگڻ پيل هئا. محمد بن قاسم هٿ ڊگهو ڪري، بت جي هٿ مان ڪنگڻ لاهي ورتو؛ پوءِ نوبهار بت جي مجاور کي سڏي چيائين ته: ”توهان جو بت هيءُ آهي؟“ چيائين: ”هاڻو! پر کيس ۾ ڪنگڻ هئا جن مان هڪ تنو ڏيکارجي.“ محمد بن قاسم چيو ته: آخر توهان جي معبود کي اهڙي خبر به ٿئي پوي ته سندس ڪنگڻ ڪنهن وٽ آهي؟“ مجاور ڪنڌ کڻي هيٺ ڪيو. محمد بن قاسم مرڪي ڪنگڻ کيس واپس ڏنو، جو وري بت جي ٻانهن ۾ وڌائون.

محمد بن قاسم جو لڙائي ڪندڙن کي قتل ڪرڻ.

پوءِ محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته: لڙائي ڪندڙ

(۳۳۴)

ماڻهو اگرچ فرمايندڙاري لاءِ ڪنڌ جهڪائين ٿا، پر ڪين
نه ڇڏيو وڃي.“ جنهن تي لاڏيءَ چيو ته: ”هن ملڪ جا
ماڻهو رڙا آهن، ۽ ڪي واپاري آهن: هيءُ شهر انهن جي
ڪري ئي آباد ۽ سرسبز آهي. سندن ئي ڪمائي ۽ ڪيتي
[۳۳۶] ڪري خزاني ۾ مال موجود ٿيو رهي. جيڪڏهن
(انهن کي) قتل ڪندڙين ٿا، تنهنجو مال هليو ويندو.“
محمد بن قاسم چيو: ”رائي لاڏيءَ هيءُ فيصلو ڪيو، ته انهن
سڀني کي (جن) امان ڏنائين.“

هڪ شخص جو ٻاهر نڪري امان گهرڻ.

هن ڳالهه جا راوي ۽ هن تاريخ جا بيان ڪندڙ
هن طرح ٻڌائين ٿا ته: جيڪي ماڻهو قتل لاءِ جلاظن جي
حوالي ڪيا ويا هئا، تن مان هڪ شخص ٻاهر نڪري چيو
ته: ”مون وٽ هڪ عجيب (شرڪت) آهي.“ جلاظ
چيو ته ”مون کي ڏيکار.“ هن چيو ته: ”اير کان سواءِ
تو کي نه ڏيکاريندس.“ پوءِ محمد بن قاسم کي خبر پڌاڻئون
جنهن چيو ته: ”هن کي وٺي اچو.“ اچڻ تي چيائينس ته:
”تو وٽ ڪهڙي عجيب شرڪت آهي؟“ هن چيو ته:
”اهڙي شيءِ جا ڪنهن به نه ڏٺي آهي.“ محمد بن قاسم
چيو ته: ”ڏيکار.“ برهمڻ چيو ته: ”انهيءَ شرط سان، ته مون کي

(۱) هت لفظ ”عجبي“ آهي ۽ هيٺ ”عجب“ يعني عجيب شيءِ.
ٻهراڙيءَ جي زبان ۾ ”عجيب شيءِ“ کي ”شرڪت“ چوندا آهن،
۽ اسان به اهو لفظ ترجمي ۾ رکيو آهي (مترجم)

(۲۳۵)

منهنجن تابدارن، عيال ۽ ٻارن سڀني کي امان ڏيندي؟
 محمد بن قاسم چيو ته: ”امان ڏنم.“ (برهمڻ) چيو ته:
 ”پنهنجي نشان مبارڪ سان دستخط ٿيل پروانو عطا ڪر.“
 محمد بن قاسم سمجهيو ته شايد قيمتي جواهر يا قيمتي زيور
 وٺس آهن. مٿي پيش ڪندو [۽ انهيءَ ڪري پڪو پروانو
 صحيح ڪيائين]. جڏهن پڪو انجام ٿي چڪو ۽ دستاويز لکيو
 تڏهن ڏاڙهيءَ جون گنديون کولي کنڊيرائين، ۽ سندس (ڏاڙهي جي)
 چوٽي پير هي آڱوٺي سان ويڙهي اٿي بيهي نچن لڳو. ۽
 هن طرح چوڻ لڳو: شعر:

کس ندي دست اين عجب که مرا ست
 موٽي ريشم همي کشان تا پا ست
 [هي عجب منهنجي جهڙو ڪنهن نه ڏٺو
 ڏاڙهي منهنجي رسي ٿي پيرن تي]

محمد بن قاسم کي تعجب ٿيو. جيڪي ماڻهو حاضر
 هئا تن چيو ته: ”هيءُ ڪهڙو عجائب آهي، جنهن جي
 وسيلي امان گهري اٿس؟ هن امان کي ڳڻيو آهي.“ [پر]
 محمد بن قاسم [۲۲۷] چيو ته: ”قول، قول آهي ۽ انجام،
 انجام: پنهنجي انجام کان ڦرڻ بزرگن جو ڪم نه
 آهي.“ - رباعي:

منگر تو بدان که ذوقن آيد مرد
 در عهد وفا نگر، که چون آيد مرد
 در عهده* عهد اگر برون آيد مرد
 از هرچه گمان بري، فزون آيد مرد.

(۳۳۶)

[هرگز نه ڏسج ته باڪمال آهي مرد
پر ڏس ته وفا سان باجمال آهي مرد
انجام جو اگر پابند هو ٿو رهي
وڌوهرم وگمان کان خوش خصال آهي مرد].

[آخر] امير محمد بن قاسم چيو ته: ”هن کي قتل
ٿيو ڪريان پر قيد ۾ ٿور ڪان، ۽ هيءَ حتميت حجاج بن يوسف
جي خدمت ۾ عرض ٿو ڪريان ته چاڻو فرمائي.“ پوءِ کيس
سندس ٻه سؤ قريبن ۽ لاڳاپيدارن ماڻهن سميت بند ڪري
سندس ذڪر حجاج ڏانهن خط ۾ لکيائين. حجاج هيءَ
معاملو بصري ۽ ڪوفي جي عالمن کان پڇيو، ۽ وقت جي
خليفه وليد بن عبدالملڪ کي (پڻ) خبر ڏني. خليفي ۽ علمائن
جو جواب پهتو ته: (هن کان اڳ) رسول ڪريم عليه الصلوة
والسلام جي اصحابن جي درميان پڻ اهڙيون دعوائون
(فيصل) ٿي چڪيون آهن. (ڏسو) الله جو قول (۱): رَجَالٌ
صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا لَآلِئِهِمُ (اهي مرد جن اهو وعدو
سچو ڪيو جو الله سان ڪيو هئائون).

اهو جواب جڏهن حجاج جي خط ۾ پهتو، تڏهن
انهيءَ کي سڀني تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن سميت آزاد ڪيائين.

جيسينهن جو ڪهرج ڏانهن وڃن.

وڏن ۽ مکيه ماڻهن کان (ٻڌل) گهالهون ڪن ٿا ته
جيسينهن ست سؤ پيادا ۽ سوار ساڻ ڪري ڪهرج جي قلعي

(۱) سورة الاحزاب: رکوع ۳ - (ن - ب)

(۳۲۷)

۾ پهتو، تڏهن ڪيرج جي راجا (سندس) استقبال ڪيو ۽
 ڏاڍي مهرباني ڪري، خوب وعدن سان دلداري ڏيئي
 چيائين ته: ”تو کي اسلامي لشڪر جي (خلاف) جنگ ۾
 مدد ڪندس.“ دروهرو راءِ [۲۲۸] جي رسم هئي ته:
 سڀڪنهن ڇهين مهيني هڪ ڏينهن واندو ٿئي، زالن سان
 شراب پيئندو ۽ راڳ ناچ ڪندو هو، ۽ ڪنهن به اجنبيءَ
 کي سندس خلوت واريءَ مجلس ۾ اندر وڃڻ جي اجازت
 ڪانه ڏيندا هئا. قضا الاهي جو جڏهن جيسمينه [بن] ڏاهر
 اتي پهتو، تڏهن راجا دروهرو راءِ جي جشن جو ڏينهن هو.
 جيسمينه ڏانهن ماڻهو موڪلي چيائين ته: ”اڄ اسان جي خلوت
 آهي، ۽ اگرچ ڪوبه نامحرم اسان جي خلوتسراءِ ۾ اچي
 نٿو سگهي، پر تون اسان جو پيارو مهمان ۽ فرزند جي
 بجاءِ آهين تنهنڪري قدم رنج ڪري هليو اچ.“ [انهيءَ
 اچ تي] جيسمينه اچي راجا جي زالن جي وچ ۾ مجلس ۾ ويٺو.
 جيسمينه ڪنڌ هيٺ ڪري زمين تي ليڪا پئي ڪڍيا، ۽
 انهن زالن ڏانهن ٿئي نهارياڻين. اتي دروهرو چيو ته: ”هي
 ٿولو تنهنجون مائرون پيرون آهن، بيشڪ ڪنڌ مٿي کڻي
 نظارو ڏس.“

(جيسمينه جو انڪار ڪرڻ): جيسمينه چيو ته: ”اسان
 بنيادي راهب آهيون، تنهنڪري نامحرم عورتن ڏانهن
 نه ڏسندا آهيون.“ پوءِ راجا دروهرو هن کي (زالن ڏانهن)
 ڏسڻ کان معافي ڏيئي، سندس پرهيزگاري ۽ حياءُ جي
 تعريف ڪئي:

(۳۳۸)

ڳالهه ٿا ڪن ته: جڏهن زالون اچي گڏ ٿيون ته (انهن ۾) دروهه جي پيڻ، چڱي - يعني حسين ۽ جميله - (پڻ) هئي. جيسينهنه ٻن بادشاهائو ٻار هو جنهن جو حسن ڪامل هو: قد صوبو جهڙو، صورت نازڪ، سيرت سهڻي، سندس الفاظ موتين جهڙا، آواز ملو، اکيون نظاريدار، ۽ گل لعلن ۽ موتين جي مٽ هئا. دروهه جي پيڻ هن کي ڏٺو، ۽ (ڏسڻ سان) جيسينهنه جي محبت سندس دل ۾ گهر ڪري ويئي [۲۲۹]: هر گهڙي [کيس] ڏسڻدي ۽ ناز وادا سان ڇاپلوسي ڪندي رهي.

جيسينهنه جڏهن اوطاق ۾ موٽي آيو، تڏهن دروهه جي پيڻ اٿسي پنهنجي گهر ويئي، ۽ [وڃڻ سان] هڪ محفو (مانو) تيار ڪرائي انهيءَ ۾ ٿي ويئي، جو ٻانهين کان ڪٿائي، جيسينهنه جي رهڻ واري جاءِ تي آئي. پوءِ محفي مان لهي اندر ويئي. جيسينهنه کي نند اچي ويئي هئي چڱي ۽ مان شراب جي پوءِ سندس دماغ ۾ پئتي ته سڃاڳ ٿيو، ۽ چڱيءَ کي پنهنجي پاسي ۾ ويٺل ڏسي ٽپ ڏيئي اٿو ۽ چيائين: ”شهزاديءَ جو ڪهڙي ڪم سان اچڻ ٿيو آهي؟ هن طرح ڪيئن آيا آهيو؟“ عورت چيو ته: ”اي احمق! هن حقيقت پڇڻ جو ڪهڙو ضرور آهي. هڪ سهڻي ۽ جوان عورت عين انڌري رات ۾ تو جهڙي شهزادي جي ديسدار لاءِ اچي مليءَ نند مان جاڳائي، تو سان هر بستر ٿيڻ چاهي - خصوصاً مون جهڙي محبوب، جنهن جي ناز ۽ نخري تي ساري

(۳۳۹)

دنيا مفتون آهي، ۽ سندس وصال لاءِ سارو جهان ديوانو؛
 شهزادي کان هيءَ ڳالهه مخفي رهڻ نه گهرجي هئي، ۽
 حقيقت کي چڱيءَ طرح سمجهي وڃڻ گهربو هو، ۽ هن
 ڪاميابيءَ کي صبح تائين غنيمت سمجهڻ گهربو هو. ”جيئسيمنڊه
 ورائيو ته: ”اي راجا جي نياڻي! اسان کي پنهنجي نڪاح
 ٻڌي حلال عورت کان سواءِ ڪنهن به نامحرم عورت سان
 ميل ميلاپ رکڻ جي مجال نه آهي. هيءُ ڪم اسان کان
 نه ٿي سگهندو، ڇاڪاڻ ته اسين برهمڻ راهب ۽ برهمڻگار
 آهيون. بزرگن، برهمڻگارن ۽ آزاد عالمن کي اهڙا ڪم
 ڪرڻ نه چڱيائين. خبردار! متان اسان کي هن وڏي گناهه
 ۾ ڦاسايو اٿئي.“ هن (چڱي) گهڻيون ئي نيزاريون ڪيون،
 پر (جيئسيمنڊه) به توجھ ڪونه ڪيو، ۽ کيس ئي تريون
 هڻي ڇڏيائين.

چڱيءَ جو جيئسيمنڊه کان نااميد ٿيو.

نااميد ٿيڻ تي چڱيءَ چيو: ”اي جيئسيمنڊه! مون کي
 هن دلي ارادي [۲۳۰]، نفسياني لذت ۽ روحاني خواهش
 کان محروم سو ڪيو اٿئي، باقي مان به پاڻ تي واجب ٿي
 سمجهان ته پهرين توکي برباد ڪندس، تنهن کان پوءِ
 پاڻ کي بساھ جي خوراڪ بنائيندس.“ پوءِ پنهنجي جاءِ تي
 موٽي آئي، ۽ ننڊ جا ڪپڙا پھري بستي تي ليٽي پئي:

(۲۴۰)

هوءَ شام کان صبح تائين (برهم) جي باهم ۾ ٻڃي ۽ ٻڃري
رهي هئي، ۽ هيءَ بيت (۱) ٿي پڙهيائين - رباعي:

”نا عشق و جمال تو شده دل سوزم،

وين شمع جمال نشت جان افروزم.

انصافم ده، و گر نم فریاد کنم-

خود را و ترا و شهر درهم سوزم.“

[دلدار تنهنجي عشق منهنجي دل کي آ ساڙيو،

آ، سونهن تنهنجي شمع مثل جان کي گهاريو.

آءَ دانهن ڪنڊيس جلندو جنهن ۾ شهر ۽ تون مان،

نه ته منهنجا سچ مٺي مون کي اچي جلد جهاريو.]

ٻي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) آسمانن

جي برجن مان نڪتو ۽ سُرماڻي ڀردو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين (۲)،

نڌن به چڱي سٽي رهي. شراب جو نشو، جدائيءَ جي نشي

سان شامل ٿيل هو ۽ منجهند تائين ڪپڙو پايو پئي هئي.

هوڏانهن راجا دروهر جي هيءَ حالت هوندي هئي جو

جيستائين سندس پيڻ چڱي نه ايندي هئي ۽ سندس منهن

نه ڏمندو هو، تيستائين کاتو پيٽو نه کائيندو هو. سندس

ڏاڍي عزت ۽ تعظيم ڪندو هو. سو اٿي پيڻ جي

جاء تي ويو. هن کي غمگين ۽ پريشان ڏسي چيائين ته:

(۱) چڱي فارسي دان ڪانه هئي، غالباً، مراد ته هن رباعي واري

معنيٰ ۾ ڪو بيت ٻئي پڙهيائين. حقيقت ۾ هيءُ افسانوي رنگ،

فارسي مترجم جي ايجاد آهي. (ن.ب) (۲). يعني سج ڪني ڪٽي

۽ صبح ٿيو. (مترجم)

(۳۴۱)

”اي ڀيڻ! اي راجا جي ڌيءَ! توکي ڇا ٿيو آهي جو تنهنجو لالو جهڙو منهن مڃي ۽ هيڏو ٿي پيو آهي؟“ (جواب):
 چڱيءَ چيو ته: ”اي راءِ زادا! هن کان وڌيڪ پيو ڇا ٿيندو جو هن احمق منڌيءَ جيئن ته مون کي عيش عشرت جي محفل ۾ ڏٺو آهي، سو ڪالهه رات حرمسراءِ ۾ لنگهي اچي مون کي پاڻ ڏانهن ڪوٺڻ لڳو، ۽ منهنجي نڪ بختي ۽ پاڪ دامني جي دامن کي. جا ڪڏهن به پليديءَ جي غبار مان ميري نه ٿي هئي. ۽ منهنجي پرهيزگار نفس ۽ صاف عزت کي، پنهنجي گناهه جي گندگيءَ مان گندو ڪرڻ ۽ منهنجي پاڪائي جي پردي کي ڇاڪ ڪرڻ چاهيائين. راجا کي هن کان منهنجو بدلو وٺڻ گهرجي، جيئن هن کان پوءِ ڪوبه نالائق هنن قسم جي خيانت ۽ دست درازي جي جرأت نه ڪري سگهي.“ دروغ جي غضب جي باوجود ڀڙڪي ۽ ڀيڻ کي چيائين: ”هو اسان جو مڙسان آهي، ۽ [پڻ] راهب ۽ [۲۳۱] برهمڻ، پڻ اسان کي وسيلو ورتو اٿس، ۽ اسان کان مدد گهري رهيو آهي. اٽڪل هڪ هزار جنگي جوان ساڻ اٿس تنهنڪري کيس ڪٿي نه سگهيو، جو اسان جي طرف جا ٻيٽا ٽيٽا ماڻهو ڪسي ويندا. پر سندس ڪوڻ لاءِ رت ڪريان ٿو. تون اڻي ڪاڏو ڪاء. جنهن صورت ۾ ڪا به حرڪت ڪانه ٿي آهي، تنهنڪري ڪوبه دڙڪو داب ڪري نٿو سگهجي.

(۲۴۲)

دروهر جي جيسينده مان بهوفائي رٿي، ۽ سندس ٻيڻ چڱي ۽
جو جيسينده مان مڪر.

پوءِ دروهر گهر ۾ اچي ٻن هٿيار بند جلادن، هر هڪ
 ڪبير ڀنڊر (۱) ۽ ٻهٺو (۲) نالي، کي گهرائي چيو ته:
 ”مان اڄ منجهند کان بعد جيسينده کي گهرائي مڙهائي سندس
 کاڌي کان ڪن پوءِ شراب جي مجلس ۾ خلوت ڪري
 جيسينده سان شطرنج کيڏندس. توهان ٻئي مٿا هٿيارن سميت
 تيار رهجو؛ جڏهن آءٌ چوان، شاه مات شد، (بادشاهه مات
 ٿي ويو)، تڏهن توهان تراريون ڪري جيسينده کي قتل
 ڪري ڇڏجو.“

هن حال جي هڪ سنڌي ۽ خبر پئجي ويئي، جو
 ڏاهر جو خدمتگار هو ۽ دروهر جي خاص ماڻهن سان دوستي
 هيس. هن هي حقيقت جيسينده کي ٻڌائي، راجا دروهر جي
 ٺڳي کان (ڪيس) واقف ڪيو. کاڌي وقت جڏهن دروهر
 جو معتمد جيسينده کي سڏڻ آيو، تنهن وقت پنهنجن جانبازن
 جي سردارن مان (ٻن) ٺڪرن کي گهرائي چيائين ته:

(۱) اصل ۾ ”ڪبير بهدر“ جا پڙهڻي ر، م مطابق آهي؛
 ن، ب، ح، ڪ ۾ فقط ”سهل“؛ پ؛ ٻول روز س؛ سهيل
 (۲) ”ٻهٺو“ پڙهڻي ر، م مطابق آهي؛ پ؛ لهڻ؛ ن، ب، ح، ڪ؛
 بهو س؛ سهو.

(۲۴۳)

”اي تَورسِيَهِنَه ۽ سَورسِيَهِنَه (۱)! مان راجا دروهر جي مهمانيءَ تي وڃان ٿو. توهان هٿيارن سميت تيار ٿي- مون سان گڏ هلو. آءٌ دروهر سان شطرنج کيڏندس، ۽ توهان هوشيار ٿي دروهر جي مٿان بيهي رهجو، جيئن هو نه ڪا اڇائي يا ٺڳي ڪري سگهي، ۽ نه رڻي سگهي [۲۳۲].“

جيسِيَهِنَه جو ٻن هٿيار بندن سان اچڻ.

اهڙي نموني سان بادشاهه جي درٻار ۾ ويا. هوڏانهن دروهر ڪنهن کي به اهڙو حڪم نه ڏنو هو ته جيسِيَهِنَه سان گڏ ٻئي ڪنهن کي اندر نه ڇڏجو. تنهنڪري ٻئي بهادر اندر هليا آيا، ۽ اوچتو ئي اوچتو اچي دروهر جي مٿان بيٺا. شطرنج پوري ٿيڻ تي دروهر هنن [پنهنيچن ماڻهن] کي اشاري ڪرڻ لاءِ ڪنڌ مٿي ڪٽيو پر هـ ماڻهو هٿيارن سان تيار ۽ هوشيار بيٺل ڏسي پشيمان ٿيو، ۽ چيائين ”شه مات نشد: آن گوسفند را نمي بايد ڪشت“ (شاهه مات

(۱) اصل متن توڙي نسخن ۾ هن نالن جي پڙهڻي ”تورسيه و سورسيه“ آهي. ”سيه“ دراصل ”سيهه“ (يعني شينهن) آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان ٻنهي نالن ۾ ”ن“ وڌايو آهي. ر، جي پڙهڻي ”تورسيه“ جي بدران ”ڪورسيه“ آهي، مگر ”تورسيهه“ زياده صحيح آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين سنڌ ۾ بعضي بهادري جو داد ڏيندي چوندا: ”واه تورسنگ!“: چوندا آهن مٿس ته ”مٿس تورسنگ آهي“ يعني بهادر ۽ پهلوان آهي. ”سنگ“ ساڳيو سِيَه يا شينهن جي معنيٰ ۾ آهي. (ن - ب)

(۲۴۴)

نہ، ٿيو، تنهنڪري انهيءَ گهٽي کي ڪهڻ نٿو سگهجي).
جيسين ته اهو اشارو آهي. پوءِ هو اتان اتي پنهنجي
اوطاق ۾ آيو، ۽ گهوڙن منجهن جو حڪم ڪيائين. ايتري
۾ جيسين ته غسل ڪري هٿيار پوري پنهنجي لشڪر
کسي تيار ڪري [گهوڙن] مٿي ويهن جو حڪم
ڪيو. [هڙانهن] دروهر هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو انهيءَ
جانچ لاءِ موڪليو هو ته جيسين ته ڇا ٿو ڪري. انهيءَ ماڻهو
موٽي اچي چيو ته: ”خدا جي رحمت هجي انهيءَ ماڻهو تي
جنهن جي ذات پرهيزگاريءَ جي زيور سان سينڌاريل هئي.
سندس بنياد سڳورو هو، سندس ڪم برا نٿو هئا. هميشه
خوف ۽ اميد ۾ رهي طهارت ۽ پاڪيزگي جي ڪوشش
ڪندو رهيو.“

(خبر): چون ٿا ته جيسين ته غسل کان فارغ ٿي، کاتو
کاڌي، هٿيار پوري، (گهوڙي) مٿي ويهي، وهڻ تي سامان
لڌارائي، راجا دروهر جي سراءِ جي آڏو آيو، ۽ ملاقات
کان سواءِ کيس الوداع چئي، پنهنجي وڃڻ جو ڄاڻ ڪري،
دوستن ۽ تابعدارن سميت روانو ٿي ويو؛ سندن وڃي
جالهنڊر جي حد کان ڪشمير ۾ پهتو. انهيءَ بادشاهه جو
نالو بلهرا (۱) هو، (۴) (۲) شاهه جي آستان (گادي جو هنڌ؟)
کي اسٽ ڪسه چوندا هئا، (۲) جتي هو (جيسين ته) وڃي رهيو

(۱) فارسي ايڊيشن مطابق ”بلهرا“؛ جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي؛
ن، م: بلهر؛ ر: بهور. (ن-ب) (۲)-(۲) اصل فارسي عبارت:
”اسه ڪسه آستان شاه گشتدي“ جنهن جو مدار غالباً پ تي آهي.
”اسه ڪسه“ جي بدران ر، م: اسه ڪسه؛ ن، ب، ح: مه ڪسه؛
س: اسر ڪسر. (ن-ب)

(۲۴۵)

تان جو عمر بن عبدالعزيز رضه جي خلافت ٿي، ۽ دارالخلافت جي حڪم موجب عَمْرُو بن مُسْلِم الباهلي (۱) وڃي اهو ماڪ فتح ڪيو [۲۳۲].

جَيَسِيْمَه جي بهادري ۽ سندس نالي جو سبب.

اروڙ جي ڪن برهمڻن کان روايت آهي ته: جَيَسِيْمَه [پٽ] ڏاهر مردانگي ۽ دانائيءَ ۾ پنهنجو مٿ ٻان هو. سندس ڄمڻ جو قصو هن طرح هو ته: هڪ ڏينهن راجا ڏاهر شڪار جي سامان ۽ هٿيارن سامان شڪارگاه ۾ ويو. جڏهن شهر جي آسپاس (هڪ طرف) ڪتا، چيتا ۽ بگهڙ هرئن تي ٿي چڙيائين، ۽ (ٻئي طرف) شاهين، باز ۽ شڪرا هوا ۾ اڏاڻڻ لڳا، ته (اوچتو) هڪ گجندڙ شينهن پيدا ٿي سائين جو رستو روڪي چڙيو، (جنهنڪري) شڪارين جي لشڪر ۾ هيٺ ۽ دانهوڙ مچي ويئي. ڏاهر گهوڙي تان لهي پيادو ٿي شينهن جي سامهون ٿيو ۽ شينهن ۽ جنگ جو ارادو ڪيو. راجا ڏاهر چادر هٽ تي ويڙهي شينهن جي وات ۾ وجهي ترار هڻي سندس ٻيئي ٽنگون قلم ڪري چڙيون. تنهن کان پوءِ هٽ ڪري ترار هڻي

(۱) فارسي متن ۾ ”عمرو بن سلم اعليٰ“؛ ن جي پٽ اهاڻي ٻڙهي آهي؛ ۽: ”عمرو بن مسلم“ جو صحيح آهي؛ ”اعليٰ“ در اصل ”البااهلي“ جي تصحيح آهي؛ سچو صحيح نالو عمرو بن مسلم الباهلي آهي، ڇاڪاڻ ته عمر بن عبدالعزيز رضه جي خلافت ۾ اهوئي سنڌ جو گورنر هو. ڏسو آخر ۾ حاشي. [۲۳۳]. (ن. ب)

(۳۴۶)

سندس پٽ ڦاڙي وڌو ۽ شينهن ڪري پيو. هر ڏانهن
جيڪي ماڻهو انهيءَ شينهن جي ڀڀ کان ڀڄي ويا هئا، تن
گهر اچي رائيءَ کي راجا ڏاهر جي شينهن سان گڏجيڻ جي
خير ڪئي. راجا ڏاهر جي زال پٽ سان هئي، ۽ هن خبر
هڏڻ تي، مڙس سان نهايت محبت سبب، بيروش ٿي ڪري
پئي. جيستائين راجا ڏاهر شڪار گاهه مان موٽي آيو، تيستائين
ڀڀ کان عورت جو سامهه جسم کان جدا ٿي چڪو هو. ڏاهر
اچي ڏٺو ته زال مٿي پئي آهي ۽ سندس پٽ هر ڀر ڦٽڪي رهيو
آهي. سندس پٽ ڦاڙڻ جو حڪم ڏنائين، ڀر جيئرو نڪري آيو
جنهن کي دائي جي حوالي ڪيائون ۽ ”جيسمينده“ نالي
رکيائون، جنهن جي معنيٰ [عربيءَ ۾] ”الْمُظَفَّرُ بِأَلَا سَدْر“
(فاتح شير) ۽ پارسيءَ ۾ ”شير فيروز“.

احنف بن قيس جي ڏوهڻي رَوَاحِ بن اَسَد جو اروڙ

تي مقرر ٿين

هنن ڪنوارين [حڪايتن] جي سنواريندڙن ۽ هنن
چڪرين جي باغبانن، (۱) علي بن محمد [کان جنهن]
مَسْلَمَةُ بن مُحَارِب^۱ (۱) ۽ عبدالرحمان بن عبد ربه السليطي

(۱)-(۱) اصل متن ۾: ”از علي بن محمد بن سلمه بن محارب.“
حقيقت ۾ هي ۾ ڌار ڌار نالا آهن. علي بن محمد (المدائني) ۽
مسلمه بن محارب. محمد ۽ سلمه جي وچ ۾ ”بن“ حقيقت ۾ ”عن“
(کان) جي بگڙيل صورتخطي آهي. ”سلمه“ ۾ غلط آهي ۽ صحيح
نالو مسلمه بن محارب بن زياد آهي، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ
ص [۷۸] تي ۽ هن کان پوءِ ص [۲۲۴] تي اچي ٿو. (ن - ب)

ڪسان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن [۲۳۴] محمد بن قاسم، تختگاه اروڙ-بغور (۱) کي پنهنجي اقتدار ۽ تابعداري هيٺ آندو، ۽ هيٺي [ماڻهو] سندس فرمانبردار ۽ حڪم جا بندا ٿيا، تڏهن آصف بن قيس جي ذوهني رواج - بن آسد کي اروڙ جي گورنري تي مقرر ڪيائين. شرعي ڪاروبار، دارالقضاء جو ڪم ۽ خطابت جو عهدو، صدر الامار الاجل العاليه (مڪي امام وڏي عالم)، برهان الملة واليدتين (دين ۽ قوم جي روشن دليل)، سيف السنة و نعيم الشرعية (سنت جي ثمر ۽ شريعت جي ستاري)، موسي بن يعقوب بن طائي بن محمد (بن موسي) - بن شيبان بن عثمان الثقفي (-) رحمة الله عليهم اجمعين، جي حوالي ڪري حڪم ڪيائين ته: رعي جي دلجوئي واجب سمجهي وڃي ۽ يامروا بن بالعمروا و ا و منهو ان عن المستكرم (يعني نيڪي لاءِ ناڪيد ۽ بيديءَ کان منع) جو حڪم (بن)

- (۱) پ م "اروڙ بغور" ۽ ٻين جملي نسخن ۾ "الور بغور" آهي، مگر حقيقت ۾ اهي ٻن شهرن جا نالا آهن جن تي بلاذري (ص ۴۳۹) چوي ٿو ته "سار محمد يريد الرور و بغور". انهيءَ ڪري اسان ترجمي ۾ "اروڙ ۽ بغور" لکيو آهي (ن - ب).
- (۲) ڏنگين ۾ (بن موسي)، مٿي ص [۹] تي پ جي پڙهڻي "طائي بن محمد بن موسي" جي آڌار تي وڌايل آهي؛ هن صفحي تي جملي نسخن جي متفق پڙهڻي "طائي بن محمد" آهي؛ البته ص [۹] تي سواءِ پ جي ٻين جملي نسخن جي پڙهڻي "طائي بن موسي بن محمد" آهي. (ن - ب)

(۲۴۸)

مهمل ۾ رهڻي ۽ ٻنهي کسي خلق ۽ رعيت سان رعايت ڪرڻ جي ڀڃاڻ ڪري آزاد پروانو عطا ڪيائين. پوءِ منزل ڪنڀاڻين، ۽ هلندو ويو تان جو ڀاڙيڏي (۱) جي قلعي [وٽ پهتو]، جو ٻياس نديءَ جي ڏکڻ ۾ هڪ قديم قلعو هو، ۽ اتي جو حاڪم (۲)، ڏاهر پٽ چچ جو سوٽ، ڪڪسو (۳) پٽ چندر بن سيلانچ هو (۲).

(۴) ڪڪسي (۳) تي فتح حاصل ڪرڻ ۽ هن جو

محمد بن قاسم وٽ اچڻ (۴).

هو (ڪڪسو) ڏاهر بن چچ جي لڙائيءَ ۾ [مددگار ۽ موجود] هو، ۽ اتان شڪست کائي ڀڄي اچي انهيءَ قلعي ۾ ويٺو هو. اسلامي لشڪر جي قريب اچڻ تي ڏيڻ ۽ ضمانت خدمت ۾ موڪليائون. وڏيرن ۽ مکيه ماڻهن (هنن) حاضر ٿي خدمت جو شرف حاصل ڪيو. محمد بن قاسم انهن سان مهربانيءَ سان پيش آيو، ۽ ڏاڍيون فوازشون ڪري پڇيائين ته: ”هيءُ ڪڪسو (۳)، ارور جو رهاڪو آهي؟“ اتان جا سڀ

(۱) فارسي ايديشن ۾ ”باتيه“ آهي جنهن کي اسان ”ڀاڙيڏي“ ڪري لکيو آهي. ”باتيه“ غالباً پ جي پڙهڻي آهي. ر: بابيشه: ن: بابيشه: م، س: بابيه. ب: بايه: ڪ: بايه: ح: بنه. (ن - ب) (۲) - (۲) هي عبارت فارسي ايديشن مطابق آهي جنهن جو مدار غالباً پ ۽ ب تي آهي. ن ۾ به اها عبارت انهيءَ طرح آهي (۳) اصل ۾: ڪڪسه (۴) - (۴) هي عنوان ر ۾ مطابق آهي ۽ پ، ب، ن ۾ موجود ڪونهي. ر ۾ هي عنوان هن طرح آهي ”فتح ڪردن ڪڪسه و آمدن سيلانچ بن محمد بن قاسم.“ عنوان بعد عبارت هن طرح شروع ٿئي ٿي: ”سيلانچ عمزاده داهر بود و او در جنگ داهر چچ بود - الخ.“ سواءِ پ، ن، ب جي ٻين نسخن ۾ به انهيءَ طرح آهي. (ن - ب)

(۲۴۹)

ماڻهو دانءِ عقلمند ۽ سچا هئا، ۽ [پڻ] امالت ۽ پرهيزگاريءَ سان موصوف. تنهنڪري کيس اسان ئي ڏجي ته جيئن هو [اسان وٽ] دل جي قوت ۽ اميد جي روح سان حاضر ٿئي. [۲۳۵] هن کي ننڍي وڏي ڳالهه ۾ پنهنجو صلاحڪار بنايو وڃي. آءٌ سائنس سچائي ۽ وزارت جو رستو وڃ ۾ قائم ڪريان ٿو.

ڪنسي جي صلاحڪاري.

ڪڪسو هڪ ڄاڻو شخص ۽ شند جو دانءُ مرد هو، (تنهنڪري) خدمت ۾ حاضر ٿيڻ تي [محمد بن قاسم] کيس وقت نما وقت پنهنجي تخت جي سامهون رکندو هو، ۽ سائنس صلاح مشورو ڪندو هو—
 شعر: لَا تَسْتَشِيرْ غَيْرَ نَدَبٍ حَازِمٍ بِقِطْرٍ
 قَدِ اسْتَوَىٰ مِنْهُ اسْرَارٌ وَ اِعْلَانٌ
 ترجمو: صلاح رڳو تجربيدگار، هوشيار ۽ دوراندېش سان ڪر، جنهن جي آڏو ڳجهه ۽ ظاهر برابر هجي.
 — ۽ سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندو هو. هو سڀني اميرن ۽ سڄي سالارن جو اڳواڻ هو. يلون ۽ آسپاس [جو ملڪ] سندس انتظام هيٺ هوندو هو. خزانو سندس مٿي هيٺ ڏنو ويو هو. انهيءَ کان پوءِ هو هر لڙائيءَ ۾ محمد بن قاسم سان مددگار هو، ۽ سندس نالو ”مبارڪ مشير“ رکيو هئائين.

(۳۵۰)

محمد بن قاسم جي هٿان (۱) مڪڻ ۽ ملتان (۱) جي فتح

ٿيڻ جو احوال.

ڪڪسي کي درست ڪرڻ بعد، [محمد بن قاسم] انهيءَ قلعي کان ڪوچ ڪري، بياس ندي ٽپي اسڪلند (۲) جي قلعي تي ويو. انهيءَ قلعيوارن کي خبر پئي ته عرب جو لشڪر آيو آهي سو جنگ لاءِ نڪري آيا. زائده بن عمير الطائي (۳) ۽ ڪڪسو (لشڪر جا) اڳواڻ هئا؛ لڙائي شروع ڪيائون ۽ اهڙا سخت مقابلا ٿيا جو ٻنهي طرفن کان رت جون نديون وهي اٿي هليون. عربن اڳين نماز وقت تڪبير جو نعرو هلي، هٿو هٿ حملو ڪيو. مشرڪ شڪست ڪيائين وڃي قلعي ۾ پيا، [۲۳۶] ۽ قلعي جي مٿان تير ۽ منجنيق جا پتر اڇلائڻ لڳا ۽ ست ڏينهن جنگ جاري رکيائون. ملتان جي حاڪم جي پائتي - جو ملتان جي قلعي ۾ هو - پن کي لڙائون ڪيون، تان جو لشڪر جو اناج

(۱) - (۱) اصل ۾ ”سڪه ملتان“. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه؛
ص [۲۳۶] (۲) د، م: عڪسلنده؛ ن، ب، ح، س، ڪ: عڪسلنده؛
پ: عڪسده (۳) نسخن جي مختلف پڙهڻين جي بناء تي فارسي
ايديشن ۾ ”راند بن عمير الطائي“ پڙهڻي قائم ڪئي وئي آهي.
مگر صحيح نالو ”زائده بن عمير الطائي“ آهي، جيئن ته بلاذري
(فتوح، ص ۴۳۹) محمد بن قاسم جي ملتان واري فتح جو ذڪر
ڪندي لکي ٿو ته: ”قطع (محمد) نهر بياس الي الملتان، فقاتله
اهل الملتان، فابلي زائده بن عمير الطائي.“ (ن - ب)

(۳۵۱)

کٽي ويو. ۽ (۱) اسڪلنده جو (حاکم) سيھرا (۱) راتو واءِ نڪري وڃي سگهه جي قلعي ۾ پھتو. سگهه راوي ندي جي ڏاکڻي ڪناري تي هڪ عاليشان قلعو هو. حاکم جي وڃڻ تي رعيت، ڪاريگرن ۽ واپارين [محمد بن قاسم ڏانهن] پيغام موڪليو ته: ”اسان رعيت آھيون. هاڻي جيئن ته والي هليو ويو، تنهنڪري اسان کي امان ڏي.“ محمد بن قاسم، واپارين، ڪاريگرن ۽ هارين کي امان ڏيئي قلعي ۾ آيو، ۽ چئن هزارن هٿياربند مردن کي خونخوار ترار جو ڪاڇ بنائي، سندن پوئلڳن کي غلام ڪيائين. پوءِ عتبه بن مسلمه تميمي ۽ (۲) کي اتي مقرر ڪري پاڻ (۳) سگهه ۽ ملتان (۳) ڏانهن رخ رکيائين. اهو راوي ندي جي ڏاکڻي ڪناري تي هڪ قلعو هو. بجھرا طاڪي ۽ (۴) جو ڏوهڻو بجھرا (۴) انهيءَ قلعي ۾ رهندو هو. جڏهن ان

(۱) - (۱) ترجمو فارسي ايڊيشن مطابق آهي جنهن جي عبارت ”سيھرا اسڪلنده“ آهي جنهن ۾ ترڪيب اضافي سمايل آهي. مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن - ر. م: سيھرا سڪلنده، ن. ب. س: سيھرا معدڪنده؛ پ: سيھرا عيدڪنده. (ن - ب) (۲) ر: عتبه بن مسلمه تميمي (۳) - (۳) اصل فارسي عبارت ”سگهه ملتان“؛ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص ص [۲۳۶-۲۳۷]. (ن - ب) (۴) فارسي ايڊيشن ۾ هنن ٻن جاين تي ”بجھرا طاڪي“ ۽ ”بجھرا“ پڙهڻيون ڏنيون ويون آهن، مگر ان بعد هيٺ ”بجھرا“ پڙهي ڏني وئي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو پ ۽ م نسخن ۾ (جن تي فارسي ايڊيشن جو مدار آهي) ”بجھرا“ توڙي ”بجھرا“ ٻئي پڙهڻيون آهن. ٻين نسخن مان ر جي پڙهڻي ”بجھرا“؛ ن جي ”بجھرا“ يا ”بجھرا“؛ ب جي ”بجھرا“ ۽ س کي ”بجھرا“ آهي. لھذا بجھرا، بجھرا، بجھرا يا بجھرا مان ڪا به پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي. اسان ترجمي ۾ ”بجھرا“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. (ن - ب)

(۳۵۲)

کي خبر پئي تڏهن جنگ شروع ڪيائون. هر روز جڏهن
عرب جو لشڪر قلعي جي اڳيان ايندو هو ته قلعيوارا ٻاهر
نڪري جنگ ڪندا هئا. سترهن ڏينهن تائين سخت لڙائيون
ڪيائون. (هن لڙائي ۾) مشهور معروف همراهن ميان ويه
ڄڻا (۱) شهيد ٿيا، ۽ شامي لشڪر مان جملي ۱۵ سؤ پنڊرهن
سائو قتل ٿيا. بجهرا (۲) راوي ندي ٽپي پار وڌو. محمد
بن قاسم دوستن جي شهيد ٿيڻ ڪري قسم کنيو هو ته،
”هن [سڪه جي] قلعي کي ٻاهي ڇڏيندس.“ پوءِ سندس
حڪم ڏيڻ تي ساري شهر کي ويران ڪيائون، ۽ ملتان
ڏانهن (درياء) ٽپيا (۳). ملتان جو راجا ڪندا (۳) ۽
بجهرا جنگ لاءِ نڪري آيا. [۳۳۷]

محمد بن قاسم جي راجا ڪندا (۳) سان جنگ ڪرڻ.

انهيءَ ڏينهن صبح ٿيڻ کان شام جي ختم ٿيڻ تائين
سخت لڙائي هلي. جڏهن دنيا مصيبت زدن جهڙي ڪاري
رستي اوڍي، ۽ ستارن جو بادشاهه غروب جي ڀردي ۾

(۱) ر، م؛ بست و پنج (هنجويو، ڄڻا) (۲) ن، ب؛ بجهرا؛ س،
ڪ، م؛ بجهرا. (۳)-(۲) اصل ۾ ”ڪندا راي ملتان“؛ فارسي ايڊيشن ۾ پڻ
اها اختيار ڪيل پڙهڻي آهي پ، ب، ڪ؛ ڪنداري؛ م؛ ڪنداري؛ گذري؛ ن؛
ڪنداري؛ ر؛ ڪنداري؛ ح؛ ڪندا راي، س؛ ڪندا راي، ڪندا راي
انهن پڙهڻن ۾ ”ڪندا راي“ عام پڙهڻي نظر اچي ٿي جا غالباً
”ڪندا راي“ جي بگڙيل صورتخطي آهي. انهيءَ ڪري اسان
فارسي ايڊيشن ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”ڪندا راي“ کي ترجيح ڏئي
آهي. (ن - ب)

(۳۵۳)

هليو ويو (۱)، تڏهن هتي (لشڪر) پنهنجن گهرن ڏانهن موٽيا، هتي ڏينهن جڏهن صبح صادق اونداھي ڀردي مان نڪتو ۽ دنيا روشن ٿي، تڏهن ٻيو دفعو جنگ شروع ڪيائون. پنھي طرفن کان ڏاڍا ماڻهو قتل ٿيا. اها جنگ بدستور قائم رهي، ۽ ٻن مهينن تائين [قلعيوارا] قلعي مٿان منجھي، غدارڪ (۲) پٿر ۽ تير وسائيندا رهيا، تان جو لشڪر ۾ اناج جي ڏاڍي تنگي اچي پيدا ٿي. اهڙيءَ حد تائين جو گڏم جي منڍي وڃي پنج سؤ درهمن کي لڳي. ڏاهر جي سؤت، اهر ڪورسينه (۳) پٽ چندر، ڏنو ته: ”عرب جي لشڪر ۾ ڪابه سستي نه آئي آهي، ۽ مضبوط آهن؛ اسان کي ڪنهن به طرف کان مدد ڪانه آهي“؛ سو (۴) ڪشمير جي راجا (۴) جي خدمت ۾ هليو ويو.

هتي ڏينهن جڏهن عرب جي لشڪر پهچي لڙائي شروع ڪئي، ۽ ڪنهن به حملي سان (قلعي کي) ڪاٺ ٽٽي لڳي سگهيو، نه (اوچتو) قلعي جي اندران هڪ ماڻهو ٻاهر نڪري آيو ۽ [اچي] امان گهريائين. محمد بن قاسم کيس امان ڏني، پوءِ انهيءَ جي ڏس ڏيڻ تي، نديءَ جي ڪناري لڳ اتر

(۱) يعني سج لهي اونداھي ٿي. (مترجم) (۲) غدارڪ = جنگ جو هڪ اوزار (A warlike instrument) (Staingass) (۳) ن، ب ۾ ”ڪراسيد“، ۽ باقي نسخن ۾ ”ڪورسيه“؛ فارسي ايديشن ۾ پوئين پڙهڻي اختيار ڪيل آهي ۽ اسان به ان کي ترجيح ڏني آهي، مگر ”ڪورسيه“ جي بدلي ”ڪورسينه“ (گهورشينهن؟) ڪري لکيو آهي. (ن - ب) (۴) - (۴) پ، ر، م، س، ڪ: شاه ڪشمير، ن، ب: راي ڪشمير.

(۳۵۴)

طرف کان کات هنيائون، ۽ هن - ٽن ڏينهن کان پوءِ انهيءَ جڳهه کان قلعي جي ڀت اچي ڀت تي پيئي ۽ قلعو فتح ٿيو. ڇهن هزارن جنگي سپاهين کي قتل ڪيائون ۽ سندن تابعدارن ۽ لاکهپدارن کي هانهان بنائون. باقي واپارين، هڪاريگرن، ۽ هارين کي اسان جو پروانو عطا ڪري، کين چيائين ته: ”هائي جڏهن قلعو فتح ٿي چڪو آهي، تڏهن واجب آهي ته پنهنجي مال مان دارالخلافت جي خزاني جي ڀل ۽ فوجن جو حصو ڏيو، جيڪي هيڏي تڪليف ڪئي، سختي سهي جان جي بازي لڳائي، ڪيڏو عرصو کات ۽ لڙاين ۾ مشغول رهيا آهن.“ [۲۲۸]

روڪڙ جي تقسيم ڪرڻ.

پوءِ شهر جي وڏيرن ۽ مڪيه ماڻهن جمع ٿي، ست هزار درم تور چاندي تقسيم ڪئي. هر هڪ سوار کي خاص طرح چار سؤ درم تور چاندي ملي. پوءِ [محمد بن قاسم] چيو ته: ”هائي دارالخلافت جي خزاني جي مال واسطي دائمي طريقا سوچڻ گهرجن.“ انهن ويچارن ۾ گهالهون ڪري رهيا هئا ته، اوچتو هڪ برهمڻ آيو ۽ چيائين ته: ”جڏهن ڪافرن جو دؤر پورو ٿيو، بتخانن ڊهي ويو، دنيا اسلام جي نور سان روشن ٿي، ۽ بتخانن جي جڳهه تي مسجدون ۽ منبر ٺهي رهيا آهن، [تڏهن آءٌ اوهان کي هڪ سچي ڪالاهه ٿو ٻڌايان] ته ملتان جي پير مردن کان هن طرح ٻڌو

(۳۵۵)

ويو آهي ته: آگاهي سمي ۾ هن شهر جو هڪ راجا جوڀن (۱) نالي، ڪشمير جي راجا جي اولاد مان هو. هو هڪ برهمڻ ۽ راهب ساڻهو هو ۽ پنهنجي طريقي ۾ پڪو هو. هميشه بتن جي عبادت ۾ مشغول رهندو هو. سندس خزانو جڏهن گهٽ کان وڌي ويو، تڏهن ملتان جي اڀرندي ڀامي کان سو گز همچورس هڪ حوض ٺهرائي، انهيءَ جي وچ ۾ پنجاهه همچورس گز هڪ بتخانو ٺهرائين؛ [۽ انهيءَ بتخاني اندر] هڪ دڪان ٺهرائين، ۽ انهيءَ دڪان ۾ ٽامي جا چاليهه، مٺ ترتيب سان رکيائين؛ (۲) هر هڪ مٺ ۾ مغربي سون جي ڪاٺر جا ٽي سو ٽيهه، مٺ پوريل خزاني طور رکيائين (۲): انهيءَ جي مٿان بتخالو آهي، جنهن ۾ گهاڙهي سون جو بت ويهاريل آهي، ۽ انهيءَ حوض جي چوڌاري وڻ رکيل آهن.

(۱) پ: جسوين، س: جوڀن، ح: جوڀن، ن: ب: جسوين، ر: م: جسور. انهن مختلف پڙهڻين ۾ صحيح پڙهڻي جو پتو لڳائڻ مشڪل آهي. جيڪڏهن پ جي پڙهڻيءَ کي ”جوڀن“ جي غلط صورت قرار ڏجي ته پوءِ س ح ن ب ۾ به ”جوڀن“ لفظ جي غلط صورتخطي نظر اچي ٿي. جيڪڏهن ن ب جي پڙهڻي صحيح قرار ڏجي ته پڻ پ س ح جي پڙهڻين ۾ انهيءَ لفظ جي غلط صورتخطي نظر اچي ٿي. ر م جي پڙهڻي انهن ٻنهي صورتن کان جدا ڪانه آهي. انهيءَ لحاظ سان جوڀن، جسوين ۽ جسور مان ڪا به پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي. اسان پ جي بناء تي ”جوڀن“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۲۳۹]. (ن.ب). (۲) - (۲) هي جملا ن ب ڪ ۾ ڏنل ڪونهي. (ن - ب)

(۳۵۹)

مستروِي؟ [بتخانوَ] (۱)

گالھين جي مصنفن ۽ ڪهاڻين جي راوين، علي بن محمد [مداڻني] کان هن طرح روايت ڪئي آهي جنهن ۾ ابو محمد هنديءَ کان پڙو اٿم ته: محمد بن قاسم وزيرن، ٽائين (گورنرن) ۽ خاص ماڻهن سان اٿي انهيءَ بتخاني ۾ آيو. سون جو ٺهيل بت ڏٺائين، جنهن جون اکيون گهاڙهي باقوت مان ٺاهي سندس منهن ۾ رکيل هيون. [۲۳۹]

محمد بن قاسم جو پلجڻ.

محمد بن قاسم سمجهيو ته هيءُ ڪو آدمي آهي: سو کيس ڏک هڻڻ لاءِ ٿراڙ ڪڍيائين. انهيءَ بتخان (۲) برهمڻ

(۱) جملي نسخن ۾ هي عنوان جدا طور ڏنل ڪونهي، مگر هيٺين ست جي شروع ۾ ننڍي عنوان طور ڏنگين ۾ ڏنل آهي. فارسي ايڊيشن جي عبارت مطابق هن طرح آهي: (مستروي) مصنفان احاديث روايان اڳاويل چنان روايت ڪرده اند. الخ. لفظ ”مستروي“ ۾ **ن ب ڪ س** نسخن جي پڙهڻي مطابق آهي، مگر قديم نسخي ۾ جي پڙهڻي هن جاءِ تي ”مستروي“ آهي. مٿي ص [۳۷] تي به هي نالو اچي چڪو آهي ۽ اتي پ جي پڙهڻي ”مستروي“ جا متن ۾ پڻ رکي وئي آهي. انهيءَ ڪري هن صفحي تي به پ جي پڙهڻي ساڳئي لفظ ”مستروي“ جي بکڙيل صورت آهي. صحيح لفظ به ”مستروي“ آهي جو ملتان واري بتخاني يا مندر جو نالو هو. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [۲۳۹]. (ن-ب) (۲) بتخان=بت بان يعني بت جو راکو يا نگهبان. (مترجم)

(۲۵۷)

چيو ته: ”اي عادل امير! هيءُ اهو بت آهي جو ملتان جي راجا جوڻي (۱) ٺاهيو هو، جو مال دفن ڪري گذاري ويو.“ پوءِ محمد بن قاسم انهيءَ بت کڻي جو حڪم ڏنو. ان جي هيٺان ۾ سؤ ٽيهه مع سون ۽ چاليهه مٽ سون جي ڪاٺ سان ڀريل ٺڪتا. جملي تهرهن هزار ۾ سؤ مع نور سون دفن ٿيل ٺڪتا. اهو سون ۽ بت خزاني ۾ آندائون؛ [تنهن کان سواءِ] جواهر ۽ موتي جيڪي ملتان جي شهر جي لت مان هٿ آيا سي ۽ ٻيا خزانا ۽ دفين ۾ هٿ ڪيائون.

بتخانوَ ڪوڻن ۽ خزانو ڪٿن.

ابوالحسن مڌائيني، خُرَرم بن عَمَرَوَ کان روايت ڪئي آهي ته: جنهن ڏينهن بتخانوَ ڪوٺي خزانو ڪيائون، انهيءَ ڏينهن حجاج جو خط پهتو ته: ”اي سوٽ! تنهنجي لشڪر جي چڙهائي وقت مان ضامن هوس ته لشڪر وڃڻ جي تياريءَ ۾ ان جي سامان ۽ بندوبست تي دارالخلافت جي خزاني مان جيڪي به خرچ ٿيندو [تنهن جي جوابداري خليفي] وليد بن عبدالملڪ بن مروان جي پاران مون کي قبول آهي؛ بلڪ انهيءَ کان ٻيڻو ٿيڻو واپس پهچائڻ منهنجي ذمي آهي. هيئنر دارالخلافت جي خزاني مان حقيقت حال جي جاچ ڪئي وڃي ته معلوم ٿيو ته محمد بن قاسم جي

(۱) ر: جيوين؛ م: جيوين يا جيسوين؛ پ: جيسوين؛ ن: جيسوين. اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص ۳۵۶ ۽ ٻن آخر ۾ حاشيه ص [۲۴۹]. (ن. ب)

(۳۵۸)

تياريءَ ۾ سٺ هزار درم توو خالص چاندي خرچ ٿي آهي؛
 ۽ [ايسٽائين تنهنجي طرفان] جهڪا روڪڙ، جنس ۽
 ڪپڙا واپس ادا ڪيا ويا آهن، تن جو تاريخوار مڃمل ۽
 مفصل (حساب ڪيو ويو ته [باقي تنهنجي ذمي] (۱)
 هڪ سؤ ويهه هزار (۱) درهم تور چاندي ٿي سگهي ٿي، جا
 توکي موڪلي آهي. جتي به ڪا پراڻي جاءِ يا ڪو
 نالي وارو گهٽ يا شهر هجي، اتي مسجدون ۽ ممبر ٺاهيا
 وڃن، ۽ خطبو ۽ سڪو دارالخلافت جي نالي جاري ڪيو
 وڃي. [۲۴۰] تون سولي ستاري ۽ موافق گهڙيءَ ۾ هيءُ
 لشڪر وٺي نڪتو آهين، انهيءَ ڪري ان ۾ ڪوبه شڪ
 ڪونهي. ته ڪانفرن جي ولايت مان جنهن طرف به رخ
 رکندڙن، سو تنهنجي هٿ هيٺ ايندو.“

محمد بن قاسم جو شهر ملتان جي رعيت کي پابند ڪرڻ

پوءِ ملتان جي مکيه ۽ چوڌاڻي ماڻهن کي پڪيءَ طرح
 پابند ڪري جامع مسجد ۽ منارو ٺهرايائين. امير دائود بن
 نصر بن وليد عثماني کي ملتان جو حاڪم مقرر ڪيائين.
 خراسان بن عبدالملڪ تعميمي کي برهمڇور (۲) جي قلعي تي،

(۱ - ۱) هيءُ انگ فارسي ايڊيشن ۾ ڏنل عبارت ”صد و بيست
 هزار“ مطابق آهي جا شايد پ جي عبارت آهي. ر م ن س:
 صد هزار و بيست من و بيست هزار؛ ب: صد هزار و بيست من هزار؛
 ڪ: صد هزار و بيست و بيست هزار (۲) ر ن: برهمڇور. (ن - ب)

(۳۵۹)

جو جھيلم (۱) ندي جي ڪناري تي آهي، جنهن کي سوپور (۲) سڏيندا آهن، مقرر ڪيائين. ۽ ڪرمه بن ريجان شاميءَ کي ملتان جي پسگردائي جو حاڪم بنايائين. احمد بن خزيمه (۳) بن عتبہ مدنيءَ کي اندهار ۽ ڪرور (۴) جي قلعي جو والي مقرر ڪيائين. پڙين رستي مال روانا ڪيائين، جيئن ديبل کان پڙين ۾ چاڙهي، دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچايا وڃن. پاڻ ملتان ۾ رهيو، جتي اٽڪل پنجاهه هزار چوانه سورا هٿيارن پنوهارن ۽ جنگي اسبابن سان تيار ٿيا.

ابو حڪيم (۵) کي ڏهن هزارن سوارن جي لشڪر

سان قنوج موڪلڻ.

پوءِ ابو حڪيم (۵) شيبانيءَ کي ڏهن هزارن سوارن سان قنوج [جي راجا] تي چاڙهي موڪليائين ته جيئن دارالخلافت جو خط، اسلام جي دعوت ۽ بيت المال جي خزاني جي ڍل ادا

(۱) ر ن: جيلم (۲) هي پڙهي فارسي ايڊيشن مطابق آهي. پ: سور برا: ر م: سوپور: ن ب ح: سور بر: ڪ: سور بدر. فارسي عبارت: ”در حصار برهمپور بر ساحل آب جھلمر که سوپور خوانند.“ ۾ به اشتباه آهي: آيا سوپور جو ضمير ”که“ برهمپور يا جھلمر سان لاڳو آهي؟ (ن - ب) (۳) فارسي ايڊيشن ۾ خزيمه آهي مگر پ س جي پڙهي ”جریمه“ ۽ ر ن جي پڙهي ”خریمه“ آهي. (۴) پ ر م ن ب ڪ: اجتهاد و ڪرور. مٿي ۲۳ ۽ ۵۱ صفحن تي هنن شهرن جي نالن جي پڙهي متفق طور ”اشتھار و ڪرور“ آهي ۽ هت به اهائي پڙهي قائل رکي وئي آهي. (ن - ب) (۵) جملي نسخن ۾ ”ابو حليم“: اسان فارسي ايڊيشن جي فاضل ايڊيٽر جي ڪمائي پڙهي ”ابو حڪيم“ قائل رکي آهي. (ن - ب)

(۳۶۰)

ڪرڻ متعلق کيس ڏيکاري، ۽ ڪائڻس بيعت وٺي. پاڻ
(محمد بن قاسم) لشڪر وٺي ڪشمير جي سرحد تي انهيءَ
هند پهتو، جنهن کي پنڊچ ماڻهيات (۱) چوندا آهن ۽
هن جاءِ تي ڏاهر جي پيءُ، چچ [پٽ] سيلانچ، صنوبر
۽ سپدار يعني بيد جا وڻ ٻوڪي [سرحد جو] نشان ڪيو هو،
۽ اها حد نئين سر مقرر ڪيائين. [۳۴۱]

لشڪر جو اوداڻ (۲) پهچڻ، (۳) ۽ اَبُو حَكِيمَ جو زَيد

کي راجا [هرچندر ڏانهن] موڪلڻ (۴)

قنوج جو راجا انهن ڏينهن ۾ جهڙل (يا جهشل) راءِ (۴)
جو پٽ هو. جڏهن لشڪر اوداڻ (۲) پهتو، تڏهن
اَبُو حَكِيمَ شَيْبَانِي جي حڪم ڪرڻ تي زَيد بن عَمْرُو اڪلابيءَ
کي حاضر ڪيائون. پوءِ چيائينس ته: ”اي زَيد! توکي

(۱) هيءُ پڙهڻي فارسي ايڊيشن مطابق آهي جا غالباً پ جي پڙهڻي
آهي. ر م ن: پنج ناهيات. (ن - ب) (۲) پ ن ب
س ڪ: اورداهڻ: ر م: اود هافر. هيءُ پڙهڻي فارسي ايڊيشن ۾
اختيار ڪيل پڙهڻي ”اوداهڻ“ مطابق آهي. (ن - ب) (۳) - (۲)
فارسي ايڊيشن جي عبارت: ”و فرستادن با حڪيم مرزید [رابري
هرچندر].“ هن فقره ۾ ”مرزید - الخ“ قياسي پڙهڻي آهي، جنهن جي
بدران پ ن ۾ ”مرزل“ ۽ ر م پ س ڪ ح ۾ ”مرزيل“
آهي ”با حڪيم“ (يعني ابر حڪيم) جي بدلي، هن جاءِ تي توڙي
هيٺ، سڀئي نسخن ۾ ”با حلیم“ آهي. (ن - ب) (۴) ”جهتل“ پڙهڻي
فارسي ايڊيشن ۾ قائم ڪيل آهي جا غالباً م مطابق آهي. هن جاءِ
تي پ ن ب ڪ جي متن، پڙهڻي ”جهشل راي“ آهي، ۽ ر
جي ”جهتل“. جيئن ته هن جاءِ تي قدیر پ جي پڙهڻي،
”جهشل“ آهي، انهيءَ ڪري، نسخن جي لحاظ سان، ”جهتل“ ۽
”جهشل“ ٻئي پڙهڻيون هڪ جهڙيون وڌندار آهن. (ن - ب)

(۳۶۱)

پيغام ڪڍي راءِ هرچندر [پٽ] جهتل (۱) ڏانهن وڃڻ ۽ اسلام جي تابعداريءَ جو حڪم پهچائي چوڻ گهرجي ته: ”سمند کان وٺي ڪشمير تائين جيڪي بادشاهه ۽ راجاڻون آهن سي سڀ اسلام جي اقتدار هيٺ اچي چڪا آهن. ۽ امير عمادالدين (محمد بن قاسم) جو عربن جو سڀ سالار ۽ ڪافرن کي مغلوب ڪندڙ آهي. جي تابعداري ڪري چڪا آهن؛ ڪي اسلام جي لڙائيءَ ۾ پوئجي چڪا آهن ته ڪن وري پاڻ تي ڀل مقرر ڪئي آهي، جا دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچائيندا رهندا.“

فوج جي راءِ هرچندر جو جواب

راءِ هرچندر جواب ڏنو ته: ”اٽڪل هڪ هزار ڇهه سؤ سالن کان هي ملڪ اسان جي تصرف، انتظام ۽ حڪمراني هيٺ آهي. ڪنهن به مخالف کي اسان جي حدن کي لتاڙڻ، يا اسان سان جهڳڙي ڪرڻ ۽ اسان جي بادشاهي ۾ دست اندازي ۽ تصرف جي طاقت نه ٿي آهي. اسان کي توهان جي ڪهڙي پرواهه آهي جو هن قسم جا گفتا ۽ ناممڪن خيالات دل ۾ آڻي رهيا آهيو! جيڪڏهن قاصد کي قيد يا بند ڪرڻ جائز هجي ها ته هن گفتگو ۽ ناممڪن دعويٰ تي اهڙو حڪم ڪيو وڃي ها، جيئن ٻين مخالفن ۽ سردارن لاءِ نصيحت ٿئي ها. هاڻي تون موٽي وڃ ۽ وڃي پنهنجي امير کي چؤ ته هڪٻئي جي قوت ۽ شان شوڪت

(۱) ن ب س ڪ: جهتل؛ ر: جهتل. (ن. ب)

(۳۶۲)

جي اندازي لڳائڻ لاءِ هڪٻئي سان مقابلو ڪرڻ ضروري آهي، جيئن يا ته توهان جي هيٺ اسان تي ويهي وڃي، يا اسان جو غلبو توهان تي ٿئي [۲۴۲] ٻنهي ڌرين جي لڙائي ۽ بهادريءَ پر همت جي مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ ئي صلح يا جنگ جو فيصلو ٿيندو.

جڏهن راجا هرچندر جو پيغام محمد بن قاسم کي پهتو ته وڏيرن، مڪي، ماڻهن، اميرن، سپه سالارن، سولجرن، بهادرن ۽ ذاتين کي سڏي چيائين: ”هن وقت تائين هندستان جي راجائن کي الله تعاليٰ جي فضل ۽ آسماني مدد سان مغلوب ۽ خوار خراب ڪيو ويو آهي، ۽ نتيج اسلامي لشڪر سان همراہ ۽ رفيق رهي آهي. اڄ جڏهن هن هٽيلي لعنتيءَ جي سامهون ٿيا آهيو. جنهن کي پنهنجي لشڪر ۽ هاڻين تي غرور آهي. تڏهن الله تعاليٰ جي مدد تي ڀروسو رکي اسان کي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته هن کي برباد ڪري فتحمند ۽ ڪامياب ٿيون.“ [اهو ٻڌي] سڀني راجا هرچندر جي خلاف لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا، ۽ بيعت ڪري انهيءَ لڙائي ۽ جنگ تي هڪٻئي کي ترغيب ڏيارڻ لڳا.

محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو پهچڻ. (۱)

ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) رات جي ٻردي مان ظاهر ٿيو، تڏهن هڪ شتر سوار دارالخلافت جو

(۱) هن عنوان کان وٺي ڪتاب جي آخر تائين، جملي احوال جڻ هڪ ڏند ڪٿا آهي. جنهن لاءِ ڪا به تاريخي سند موجود ڪانهي. (ن. ب)

پروانو کڻي پهتو (۱). محمد بن علي ۽ ابوالحسن همداني (۱). هن طرح روايت ڪئي آهي ته: راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ وقت سندس حرمسراءِ سان هن جون ۲۰ ڪنواريون ڌيئرون گرفتار ٿي آيون هيون، جي محمد بن قاسم حبشي غلامن هتان بغداد ڏانهن دارالخلافت جي درگاهه ۾ موڪلي ڏنيون هيون. وقت جي خليفي غمخواريءَ خاطر کين حرمسراءِ جي حوالي ڪيو ته ۴۰ ٽي ڏينهن آرام وٺي خلوت جي لائق ٿين. ڪن ڏينهن کان پوءِ سندن ياد خليفي جي مبارڪ دل تي آئي، ۽ رات جو ٻنهي کي حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنائين. خليفي وليد بن عبدالملڪ ترجمان کان پڇيو ته: معلوم ڪر ته هنن مان وڏي ڪير آهي ته انهيءَ کي روڪيو وڃي، ۽ سندس بيءَ ڀيڻ کي وري ڪنهن ٻئي وقت گهرايو وڃي. ترجمان خدمتگار پهريائين ته انهن کان نالا پڇيا، وڏيءَ چيو ته [۲۱۴]: منهنجو نالو ”سرياديو“ آهي. وڏيءَ کي گهرائي ننڍيءَ متعلق اشارو ڪيائين ته هن کي وڃي سنڀاليو. جيئن هن کي ويهاري، منهن کولي، خليفي ڏانهن سنڀاريو ته سندس ڪمال ۽ جمال تي چريو ٿي پيو، ۽ سندس خونخوار ناز و ادا هن جي دل کان صبر ڪسي ورتو. ”سرياديو“ کي هٿ وجهي پاڻ ڏانهن ڇڪيائين ته ”سرياديو“ اٿي ڪڙي ٿي ۽ چيائين: ”بادشاهه سلامت رهي! آءٌ غلام بادشاهه جي خلوت جي

(۱) - (۱) هيءُ پڙهڻي فارسي ايڊيشن مطابق آهي جنهن جو مدار غالباً پ تي آهي. ن، ر: محمد بن علي ابوالحسن همداني. م، ب، ح، س، ڪ، ه، ي، ”همداني“ جي بدلي ”همداني“ آهي. (ن - ب)

(۳۶۴)

لائق ٿئي ٿي سگهان، ڇاڪاڻ ته امير عادل حماد الدين محمد بن قاسم اسان کي ٿي ڏينون پـاڻ وٽ رکي پوءِ دارالخلافت جي خدمت ۾ موڪليو آهي. شايد توهان جو دستور ائين آهي؟ بادشاهن لاءِ هيءَ خواري جائز نه آهي.“
 خليفي تي انهيءَ وقت عشق تمام غالب ٿي چڪو هو، ۽ صبر جي مهارت سندس هٿ مان نڪري چڪي هئي؛ [تنهنڪري] انهيءَ غيرت ڪمان کيس تحقيق ۽ جاچ جوڇ جي طاقت نه رهي، ۽ هڪدم ڪاغذ ۽ قلم گهرائي پنهنجي هٿ سان پروانو لکيائين ته: ”محمد بن قاسم جتي به پهتو هجي ته کيس گهرجي ته پاڻ کي ڪڇيءَ ڪل ۾ بند ڪري دارالخلافت ڏانهن واپس ٿئي.“

محمد بن قاسم جو اوڏاڀر (۱) ۾ پهچڻ ۽ دارالخلافت جي

پرواني جو وارد ٿيڻ.

محمد بن قاسم کي جڏهن هيءَ فرمان اوڏاڀر (۱) جي شهر ۾ پهتو، تڏهن سندس چوڻ ٿي کيس ڪڇيءَ ڇمڙيءَ ۾ بند ڪري صندوق ۾ رکي واپس موٽيا. محمد بن قاسم جان خدا پاڪ جي حوالي ڪئي، ۽ امراءَ جن جاين تي مقرر ٿيل هئا، سي پنهنجين ولايتن تي مستقيم رهيا. هن کي صندوق ۾ بند ڪري، وقت جي خليفي جي خدمت ۾ حاضر ڪيائون. خاص دربان کي ڇيائون ته: وليد بن عبدالملڪ بن مروان کي اطلاع ڪر ته محمد بن قاسم ثقفي [۲۹۴]

(۱) پ، س: اودهاپور، ن: اردهاپور، ر، م، اودهانر.

(۳۶۵)

کي وٺي آيا آهن. خالفي پڇيو ته: ”جيئرو آهي يا منل؟“
 چيائون: ”شال خالفي جي عمر دائمي عزت ۽ دائمي بقاء ۾
 هجي! جڏهن حڪم اوداڻ-ر (۱) جي شهر ۾ پهتو، تڏهن
 حڪم موجب پاڻ کي هڪدم ڪڇي ۽ چمڙيءَ ۾ بند
 ڪرايائين، ۽ هن ڏينهن کان پوءِ ساڻس حق پاڪ جي حوالي
 ڪري دارالبقا ڏانهن رحلت ڪري ويو. اميرن ۽ بادشاهن
 کي جن جن جاين تي مقرر ڪيو هئائين، تن اهي ولايتون
 پنهنجي قبضي ۾ ڪري، معبرن تي خطبو دارالخلافت جي
 لٽين سان جاري رکيو آهي، ۽ پنهنجي حڪومت جي پيرويءَ
 ۾ وڏي ڪوشش ڪري رهيا آهن.“

خالفي جو صندوق کي کولي.

پوءِ خالفي صندوق جو پڙ کولي، انهيءَ پرده نشين
 عورت کي حاضر ڪرايو؛ (ان وقت) (۲) مورڙئي جي ساڻي
 ٿاري (۳) سندس (خالفي جي) هٿ ۾ هڻي، جا هن (محمد
 بن قاسم) جي ڏندن تي گهمائي پئي چيائين ته: ”اي راجا
 جون ڏيئرون! اسان جو حڪم پنهنجن ڪامورن تي اجهو
 هن طرح جاري آهي، انهيءَ لاءِ ته سڀئي منتظر ۽ تابعدار
 رهندا اچن، جيئن ئي قنوج ۾ اسان جو هيءُ حڪم کيس پهتو
 ته پنهنجي پياري جان اسان جي حڪم تي فدا ڪيائين.“

(۱) ل. م. اود. هاوور؛ ن: اود. هاوور. (۲)-(۳) اصل عبارت: ”شاخ
 مورد سبز.“ ”مورد“ جو لفظي ترجمو ”مورڙو“ ڪيو ويو آهي.
 مورد هڪ ڇڪندڙ پنن سان، سدا ساڻو، خوشبوءِ دار ۽ اڇڙن
 گلن سان ٻوٽو آهي جنهن کي انگريزي ۾ Myrtle ۽ ٻوٽائي
 ٻوليءَ ۾ Murtus چئجي ٿو. (ن - ب)

(۳۶۶)

ڏاهر جي ڌيءَ چڱي ۽ جي خليفي وليد بن عبدالملڪ

مان گفتگو.

انسي پرده نشين چڱي ۽ منهن ٽان گهنڊ لاهي، زمين تي ســر رکي چيو: ”شـال خليفو گهڻن سالن تائين وڌندڙ بخت ۽ وڏي نظام سان باقي رهي! دانءُ بادشاهه تي لازم آهي ته جيڪي ٻه دوست يا دشمن کان ٻڌي [۱۴۵] سو عقل جي ڪسوٽي تي ۽ دل جي صلاحڪار سان پرکي ۽ پيئي ڏسي، جڏهن صحيح ۽ بيشڪ ثابت ٿئي، تڏهن عدالت جي رستي تي حڪم فرمائي، ته جيئن خدائي غضب ۾ گرفتار ۽ انساني طعنن جو شڪار نه ٿئي. توهان جو حڪم برابر هلي ٿو. پر دل مبارڪ حڪمت ۽ سمجهه کان خالي آهي. پاڪدامنيءَ جي خيال کان محمد بن قاسم اسان جي لاءِ ٻيءَ ۽ پيءُ جي بجاءِ هو، سندس دست درازي اسان غلامن تي ڪابه ڪانه هئي. ليڪن جنهن صورت ۾ هند ۽ سنڌ جي بادشاهه کي برباد ڪري، اسان جي ابن ڏاڏن جي بادشاهي ويران ۽ ضايع ڪيائين، ۽ اسان بندين کي بادشاهيءَ تان (ڪيرائي) غلاميءَ جي درجي تي پهچايائين، تنهنڪري انتقام خاطر کيس مناسب بدلي ڏيڻ لاءِ، ۽ سندس برباديءَ ۽ دفع ڪرڻ واسطي، خليفي جي خدمت ۾ ڪوڙ ظاهر ڪيوسين. اسان جو مطلب پورو ٿيو ۽ هن ڪوڙ ۽ ملوت ذريعي اسان کي ههڙو انتقام حاصل ٿيو، ۽ خليفي قطعي حڪم جاري ڪيو. جيڪڏهن خليفي جو عقل شهوت جي پردي ۾ ڍڪجي نه وڃي ها، ۽ (پهرائين) ڇاڇ ڪرڻ

(۳۶۷)

واجب سمجھي ها، ته هن پشيماني ۽ ملامت سان نه پر جي
 ها، جيڪڏهن محمد بن قاسم کي به عقل ۽ حڪمت باوري
 ڪري ها، ته باقي هڪ ڏينهن جي پنڌ تائين اڳتي وڌي
 اچي ها ۽ اتي پاڻ کي ڪڇي ۽ ڇمڙي ۽ ۾ بند ڪرائي ها،
 جڏهن ڇاڇ ٿئي ها ته آزاد ٿي وڃي ها، ۽ برباد نه ٿئي ها.“
 خليفي کي [هي ٻڌي] افسوس ٿيو، ۽ نهايت افسوس وڃان
 هٿ جي پٺي ۽ ڪي چڪ وجهڻ لڳو.

ڇڱي ۽ جو ٻيو ڀيرو گفتگو.

پردہ نشين ڇڱي ۽ وري ٻيو دفعو زبان کولي خليفي
 ڏانهن ٺهاريو ته معلوم ڪيائين ته خليفي جي ڪاوڙ چوٽ
 چڙهيل آهي. (اتي) چيائين ته: ”بادشاهه وڏي غلطي ڪئي
 آهي، جو هن ٻانهن خاطر اهڙي ماڻهوءَ کي [برباد ڪيائين]
 جنهن اسان جهڙيون لکين پردہ نشين قيد ڪيون [۱۴۶]،
 هند ۽ سنڌ جي ستر بادشاهن کي تخت تان جنازي جي
 تختي تي لڻايو؛ بتخانن جي بجاءِ مسجدون ۽ ممبر اڏايا ۽
 منارا ٺهرايا، جيڪڏهن هن کان ڪا ٿوري بي ادبي يا ڪا
 اڻوڻندڙ حرڪت ٿي به هئي، ته به هڪ مطلبي ماڻهوءَ
 جي چوڻ تي محمد بن قاسم کي برباد ڪرڻ نه گهربو هو.“
 [اتي] خليفي حڪم ڏنو، ۽ ٻنهي پيڙن کي پست ۾ لٽي
 ڇڏيائون.

انهيءَ وقت کان اڃ تائين اسلام جو جهنڊو ڏينهنون
 ڏينهن زياده سربلند ۽ ترقي پذير آهي.

(۳۶۸)

دعاء .

شال الله تعالى، جاتت فدرته و تقدست اسمائه،
اسلام جي گذريل بادشاهن کي رحمت ۾ بدل رکي،
۽ وقت جي بادشاهن کي، جيڪي هن زماني جو قوام
وقت جو نظام آهن، انساني دور جي ختم ٿيڻ تائين، ملڪ
جي تخت تي دائم ۽ قائم رکي، ۽ سندن هيبت مان اسلام
جي جهنڊي کي حادثن ۽ مصيبتن ۽ زماني جي اوچتين
آفتن کان محفوظ رکي. بَعُوْنِه وَتَوْفِيْقِه.

(۱) مخلص كتاب: مِنْهُاجُ الدِّينِ وَالْمُلُوكِ، الْحَضْرَةُ

الصِّدِّيقُ الْأَجَلُ الْعَالِمُ عَيْنُ الْمُلُوكِ (۱)

پوءِ هي ڪتاب، جنهن جو لقب ”مِنْهُاجُ الدِّينِ وَالْمُلُوكِ“
الحضرة الصديق الاجل العالم عين الملك آهي، جو

(۱)۔(۱) ن ۾ هي عبارت هوبهو ائين عنوان طور آيل آهي
۽ اسان ۾ ان مطابق عنوان طور ڏني آهي، سواءِ ان جي ته اصل
عبارت ۾ زيرون زيرون ڪين آهن، ۽ ”منهاج الدين“ جي بدران
”سماء الدين“ آهي. ٻين جملي نسخن ۾ به ”منهاج الدين“ جي بدران
”سماء الدين“ آهي (ڏسو فارسي ايڊيشن ص ۲۴۷)؛ مگر جيئن ته
هيٺ دوباره ڪتاب جي ڏنل نالي ۾ ”منهاج الدين“ آهي، انهيءَ
ڪري اسان به عنوان ۾ ”سماء الدين“ جي بدران ”منهاج الدين“
رکيو آهي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشي. ص [۲۴۷]. (ن. ب)

(۲۶۹)

هند ۽ سنڌ جي فتح بابت ۽ عرب جي عالم ۽ ادب وارن
 حڪيمن جي تصنيف [۲۴۷] ۽ نڪر جي صنعتن، فطرت جي
 عجائبات، عقل، فضيلت ۽ ضمير جي غرائب سان سينگاريل
 آهي؛ جو دوست جي دليين جي حياتي ۽ انسانن خواه جنن لاءِ
 باغيچو آهي. عرب وارن جي ڏانڻي جي تعريف بيان جي حد کان
 ٻاهر ۽ لشڪر جي مردانگيءَ جي توصيف گھاٽائي کان وڌيڪ
 آهي. تنهن جو بنياد حڪومت جي قاعدن جي بنياد رکڻ ۽
 سياست جي ڳنڍين کي مضبوط ڪرڻ لاءِ رکيو ويو آهي؛ جنهن
 جي ضمن ۾ دين ۽ دولت جون نصيحتون آهن، ۽ جو ملڪ
 ۽ ملت جي طريقن جو ضامن آهي. اگرچ عربن زبان ۽ حجازي
 لثي ۾ وڏو درجو هوس، ۽ عرب جي بادشاهن کي هن جي
 پڙهن ڏانهن نهايت توجهه ۽ ان تي حد کان وڌيڪ فخر
 هو، ليڪن جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ (يڪيل) ۽
 پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ سينگار کان خالي هو،
 تنهنڪري عجم ۾ رائج نه ٿي سگهيو. ايران جي ڪنهن به
 سينگاريندڙ، نه هن فتحنامه جي ڪنوار کي سينگارڻو هو، ۽
 اُن کي زبان جي سينگارخاني ۽ حڪمتن جي بُجڙڪي (بغچي)
 مان هن کي ڪو وڳو ڏيکاريو هو؛ نه عقل جي خزاني مان
 ڪو زيور پھرايو هو، ۽ نه وري فصاحت جي ميدان ۽
 بلاغت جي باغيچن مان هن ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو هو.
 ليڪن جنهن صورت ۾ زماني جي سخت حادثن هن شڪسته

(۳۷۰)

[حال مصنف] ڏانهن [رخ رکيو،] ۽ زماني ۾ -ون فوجون
۽ حادثن جون مصيبتون اچي سڀني جي سڀني ۾ گڏ ٿيون -
پريشانيءَ جا سڀ قسم موجود ۽ دلداريءَ جا دروازا بند
[ٿي چڪا]، ۽ قسمن قسمن خطرن ۽ ٺڳين جا اسباب
ظاهر [ٿيا]، - ته انهيءَ حال مان هيءُ ڪتاب هـن بنده جي
اڻپوري ذهن پورو ڪيو - وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ [۲۴۸].

اشارا ۽ وادارا *

۸/[۶] قباچه السلاطين: يعني ناصر الدين قباچه. لفظ "قباچه" فارسي زبان ۾ "قبا" جي تصغير آهي، يعني ننڍڙي قبا يا ڪوٽڙو. پر غالباً هي لفظ ترڪي آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "وڏو ۽ عاليشان". انهيءَ لحاظ سان "قباچه السلاطين" جي معنيٰ ٿيندي "وڏي ۾ وڏو بادشاهه". ناصر الدين قباچه جي وڌيڪ حالات لاءِ ڏسو "طبقات ناصري" ص ص ۱۳۲، ۱۴۴، ۱۷۲، ۱۷۴ (ع.م.)

۸/[۶] سلطان ابوالمظفر محمد بن سام: يعني سلطان معزالدين محمد بن سام غوري، جو هندستان جي تاريخ ۾ شهاب الدين غوري (۵۹۹-۶۰۲ هـ) جي نالي سان مشهور آهي (ع.م.)

* هيٺين صفحن ۾ ڪتاب جي ڪن خاص حوالن کي ڪولي سمجهايو ويو آهي ۽ ڪن مونجهارن کي سلجهايو ويو آهي. هر اشاري جي آڏو ڏنل شروع وارا انگ هن ترجمي جا صفحا ڏيکارين ٿا، ۽ چورس ڏنگين وارا عدد اصل فارسي ڇاپي جا صفحا ڏيکارين ٿا، جي ترجمي جي متن ۾ ٻن ٽنهن ڪارن انڪن ذريعي ڏيکاريل آهن: شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي جي فارسي ايڊيشن تان ورتل وضاحتن پويان (ع.م.) نشان ڏنو ويو آهي؛ ۽ وڙي والا جي ڪتاب *Studies in Indo-Muslim History* تان ورتل حاشيا سندس نالي منسوب ڪيا ويا آهن؛ ۽ هن ترجمي جي ايڊيٽر (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) جي ڏنل سمجهاڻين ۽ اضافن پويان (ن.ب) جو نشان قائم ڪيو ويو آهي.

(۲۷۲)

[۷]/۹ قيم امير المؤمنين ابو الفتح قباچه السلاطين :

يعني ناصر الدين قباچه جنهن کي انهن لقبن سان لکيو ويو آهي. عوفي بن قاضي تنوخي جي ”ڪتاب الفرج بعد الشدة“ جي سندس ڪيل فارسي ترجمي جي مهاڳ ۾ ناصر الدين قباچه کي ”ابو الفتح قباچه السلاطين قسيم امير المؤمنين“ جي القاب سان لکيو آهي۔ ذمو مقدمة جوامع الحكايات، مطبوعه لندن ۱۹۳۹ع، صفحو ۱۵۰ (ن - ب) غوري بادشاهه ”قسيم امير المؤمنين“ جي لقب سان مڏبا هئا. ۽ پڻ غوري غلامن کي، جن ڪيئي سال هندستان تي حڪومت ڪئي، هن لقب سان سڏيندا هئا. جيئن ته ناصر الدين قباچه، سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي غلامن مان هو، ۽ پڻ سلطان قطب الدين ايبڪ جون ۽ نياڻيون هڪٻئي پويان نڪاح ۾ آنديون هئائين، تنهنڪري فتحنامي جي مصنف کيس انهيءَ لقب سان لکيو آهي. غوري بادشاهن کي هي لقب چو ڏنو ويو تنهن لاءِ ذمو ”طبقات ناصري“ ص ۳۷-۳۸ (ع. م. ۰)

[۹]/۱۳ امير عماد الدولة و الدين: فتحنامي ۾ هن صفحي

نوڙي [۹۳]، [۱۰۶]، [۱۴۱]، [۱۶۳] ۽ [۱۴۴] صفحن تي محمد بن قاسم کي ”عماد الدين“ جي لقب سان ياد ڪيو ويو جو ظاهرآ فتحنامي جي فارسي مترجم علي ڪوفي طرفان اڻڻاڻو آهي، جنهن کي فرشته (برگس، ۴۰۳×۴) پڻ استعمال ڪيو آهي. فارسي مترجم بيءَ جاءِ تي (فتحنامي ص ۱۲۷) محمد بن قاسم کي ”ڪريم الدين“ جي لقب سان سڏي ٿو. مترجم جي وقت ۾ اهڙن لقبن جو عام رواج هو. جنهن کان

(۳۷۳)

متاثر ٿي هن محمد بن قاسم جي لاءِ پڻ اهي لقب پنهنجي طرفان استعمال ڪيا. درحقيقت محمد بن قاسم واري زماني (پهرين صدي هجري جي آخر) ۾ اهڙا لقب ناپيد هئا، ۽ ڪنهن به عربي تاريخ ۾ محمد بن قاسم لاءِ اهڙا لقب استعمال ڪيل نه آهن. البت محمد بن قاسم جو، عربي رواج موجب، هڪ خاص ڪُنِيهه ”أبو البهار“ هو. عربي لُغَة ”تاج العروس“ جو مصنف، مشهور عرب عالم مرزباني جي حوالي سان لکي ٿو تہ: محمد بن قاسم کي ”بهار“ نالي هڪ ٻوٽي سان خاص انس هو. جنهنڪري ”أبو البهار“ (بهار جو پيءُ) جي ڪُنِيهه سان سڏجڻ لڳو. تاج جو مصنف، الجوهري جي حوالي سان لکي ٿو تہ: ”بهار“ هڪ ٻوٽو آهي جو بهار جي موسم ۾ اڀرندو آهي، جنهن کي عرب العرار، العرارة عَيْنُ البقر توڙي بهار البَرّ جي نالن سان سڏيندا آهن. ا. ه. محمد بن قاسم جي ڪُنِيهه متعلق تاج العروس جو هي حوالو نهايت ثابِت ۽ قيمتي آهي، جنهن جي بناء تي فارسي مترجم ج.ي. ايجاد ڪيل لقب ”عماد الدين“ ۽ ”ڪريم الدين“ جي لقب ج.ي. ترديد ٿئي ٿي؛ ۽ محقق مؤرخن لاءِ محمد بن قاسم جي سڃي نالي ”أبو البهار محمد بن القاسم الثقفي“ جي تصديق. (ن - ب)

۱۳/ [۹] ارور: اسان متن ۾ هن صفحي جي حاشيه تي ڄاڻائي چڪا آهيون تہ فتحنامي جي نسبتاً قديم نسخي پ جي پڙهي ”ارور“ آهي باقي ٻين جملي نسخن جي پڙهڻي ”الور“ آهي. بلاذري (فتوح البلدان، مطبوعه، يورپ ص ۴۱ - ۴۳۹، ۴۴۵)،

(۳۷۴)

يعقوبي (مطبوعه يورپ ۳۸۶x۲)، ابن الاثير (مطبوعه مصر ص ص ۲۵۸x۴، ۲۸۲)، ابن حوقل (مطبوعه يورپ ص ۲۳۰)، ياقوت [معجم البلدان (الرور)] وغيرهم عرب مؤرخن توڙي جغرافيدانن هن شهر جو نالو ”الرور“ ڪري لکيو آهي، جنهن ۾ شروع واري ”ال“ غالباً معرفه جي آهي. گمان غالب آهي ته قبل از اسلام هن مقام جو نالو ”رود“ هو جنهن جي معنيٰ نهر يا درياء. ياقوت، حمزه اصفهاني جو قول نقل ڪندي لکي ٿو ته: سنڌوندي جو قديم ايراني نالو ”مهران رود“ هو [معجم البلدان (مهران)]. جيئن ته هن مقام وٽ مهران ٿئي ۽ شاخون ٿي پيو انهيءَ ڪري درياه جي رخ جي اهميت جي لحاظ، يا شايد انهن ٻن شاخن مان اڀرندڙ شاخ جي نالي جي لحاظ سان هن مقام جو نالو ٿي ”رود“ يا نهر پئجي ويو. محب الله بڪري پنهنجي هڪ مختصر تاريخي تصنيف (قلمي) جي ٻئي باب ”در تفصيل امصار و بلاد و حصار و قصبات سنڌه و وجه تسميه و لغة آنها“ هيٺ لکي ٿو ته: هن شهر کي ڪسري نوشيروان جي دؤر ۾ هڪ تاجر نالي ”مهاس بن اروخ بن هيلاج ارمني“ آباد ڪيو. هي روايت به هن شهر جي بناء کي ايراني اقتدار واري دؤر سان وابسته ڪري ٿي ۽ انهيءَ لحاظ سان هن شهر جو ابتدائي فارسي الاصل نالو ”رود“ قدرتي قربن قياس نظر اچي ٿو. جو غالباً مقامي لهجي موجب ڦري ”روز“ ٿيو. عربن ان کي ”الرور“ سڏيو. جنهن جا مقامي لهجي جي لحاظ سان پوءِ ڦري ٻه اچار ٿيا: ”ازور“ (عربي اصول مطابق ”ن“ جي حذف سان) ۽ ”الور“ (بيتماعدي، ”ن“

(۲۷۵)

جي قائم رکڻ ۽ ”ر“ جي حذف سان). اهي ٻئي اچار ڪم وڌيڪ وڌيڪ هن پوئين وقت تائين رائج رهيا. تعجب آهي جو سنڌي مورخن مثلاً مير معصوم، مير علي شير قانع وغيره ”اور“ تلفظ اختيار ڪيو آهي، حالانڪ ”ارور“ نسبتاً زياده صحيح آهي. محقق بيروني ڪتاب الهند (متن ص ۱۰۰، انگريزي ترجمو ۱ × ۲۵۰) ۾ هن شهر جو نالو صاف طور ”ارور“ لکيو آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين سنڌ جو عوام به انهيءَ تلفظ جي مناسبت سان هن شهر کي ”ارور“ سڏين ٿا. هن قديم شهر جا آثار روهڙي کان اٽڪل ۳ ميل کن ڏکڻ-اوڀر طرف، اڀرندي ناري جي پراڻي ڀت جي اولهه ۽ موجوده نئين واھ جي اتر طرف ٽڪر، تي موجود آهن، جتي اڄ تائين ”ارور“ نالي گهٽ آباد آهي. ٽڪر جي هيٺان اتر-اولهه طرفان درياءَ جي قديم وهڪري وارو ڀت صاف طور نظر اچي ٿو. هي شهر اسلام کان اڳ راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي دؤر کان وٺي ويندي عربن جي حڪومت جي اوائل دؤر ۾ تقريباً سنه ۱۲۵ھ تائين سنڌ جو تختگاهه رهيو، جنهن بعد منصور تختگاهه ٿيو. (ن - ب)

۱۳/۹ [اسماعيل بن علي بن شيبان الثقفي: هتي ڇاڻي ۾ غلطي ٿي آهي - سڄو صحيح نالو هسن طرح سمجهڻ گهرجي: اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان الثقفي.“ (دسو ڪتاب جي آخر ۾ صحتنامو). فقط پ جي پڙهڻي مطابق ئي ”يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان“ ٿيندو

(۳۷۶)

مگر ٻين جملي نسخن ۾ ”يعقوب بن طائي بن موسيٰ بن محمد بن شيبان“ آهي. اسان پ جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته ص [۲۳۵] تي به پ توڙي ٻين سڀني نسخن جي متفق پڙهڻي ”يعقوب بن طائي بن محمد موسيٰ بن شيبان“ آهي. فارسي اڀڙڻ ۾ پ جي پڙهڻي کي نظر انداز ڪري، ٻين نسخن جي پڙهڻي ”يعقوب بن طائي بن موسيٰ بن محمد بن شيبان“ اختيار ڪئي وئي آهي، جنهن کي ص [۲۳۵] تي سڀني نسخن جي متفق پڙهڻي سان مطابقت ڏيئي ڏني سگهجي. (ن.ب)

۱۴/۹ [۹] بکر: شهر بکر جو هي حوالو تقريباً ۶۱۳ هـ جو آهي جڏهن فتحنامي جو مؤلف علي ڪوفي، عربي تاريخ جو مواد گڏ ڪرڻ لاءِ اڄ مان هلي ارڙو ۽ بکر ۾ آيو. ان وقت تائين اتي جا امام عربن جي ثقفي خاندان مان هئا. جي غالباً محمد بن قاسم جي فتح وقت اتي سڪونت پذير ٿيا. جنهن جي معنيٰ ارڙو مان گڏ بکر جو قديم شهر به محمد بن قاسم جي وقت ۾ موجود هو. محمد بن قاسم جي فتوحات جي سلسلي ۾، مؤرخ بلاذريءَ (فتوح البلدان، مطبوعه -ورپ ص ص ۴۴۰-۴۴۱) پڻ هن شهرن ”ال-رور و بغرور“ جا نالا گڏوگڏ آندا آهن، جن مان مراد ”ارڙو ۽ بکر“ ئي سمجهڻ گهرجي. (ن.ب)

۱۵/۱۱ [۱۱] شرف الملڪ رضي الدولة والد-ز: مٿي عبارت ظاهر آهي ته وزير شرف الملڪ رضي الدين، فتحنامي جي مؤلف علي ڪوفي جو مربوي هو. هيٺ، صفحي ۱۶ تي

(۳۷۷)

جاڏايل آهي ته هو حضرت ابو موسيٰ الاشعري جي اولاد مان هو ۽ سندس پٽ وزير عين الملك جي ڏنل سڄي نالي مان ثابت آهي ته سندس نالو ابو بڪر هو. ”نوراللمع مفجعه و طيب ثراه“ جي دعائيه فڪر مان ظاهر آهي ته فتحنامي جي انتساب وقت (سنه ۶۱۳ هـ) وزير شرف الملك فوت ٿي چڪو هو. (ن-ب)

شرف الملك رضي الدين ابو بڪر، ناصر الدين قباچه (۶۰۲-۶۲۵ هـ) جو وزير هو. مصنف عوفي پنهنجي تاريخي ڪتاب ”لباب الالباب“ ۾ هيٺين رباعي سندس مدح ۾ قلمبند ڪئي آهي:

اي صدر بفر ملك عجم چون تو نيافت
شد ضايع فرخنده قدم چون تو نيافت

بسيار بگشت روز و شب دست بدست
نيغ و قلم و عدل و کرم چون تو نيافت

(ع-م)

۱۶/۱۲] ملڪ جي ڏنل (چونڊيل.... حسين بن ابي بڪر الاشعري؛ اصل القاب (سنڌي ترجمي هيٺ آيل) سميت سڄو نالو هن طرح آهي: ”عين الماڪ فخر الدولة والدين، نظام الاقاليم، جلال الوزراء حسين بن ابي بڪر بن محمد الاشعري“. هيءُ وزير عين الملك فخر الدين حسين، مٿين وزير شرف الملك رضي الدين ابو بڪر جو پٽ آهي ۽ علي ڪوفي فتحنامي ڏانهن منسوب ڪيو آهي. غالباً سندس والد وزير شرف الماڪ جي وفات بعد ئي

(۳۷۸)

عين الملك، ناصر الدين قباچه جو وزير پنيو. هو عالمن جو وڏو قدردان ۽ مربي هو، ۽ منڊس هن وزارت جي دؤر ۾ ئي مصنف عوفي پنهنجو ڪتاب ”لباب الالباب“ سنه ۱۸-۱۲۲۲ع ڌاري شهر آڇ ۾ لکي، منڊس نالي منسوب ڪيو. ڏسو مقدمه جوامع الحڪايات، لنڊن، ۱۹۲۹ع، ص ۱۲. (ن-ب) سنه ۶۲۵ھ ۾ جڏهن التعمش جي وزير نظام الملڪ جنيدي اچي ناصر الدين قباچه کي سنڌ ۾ بکر جي قلعي اندر گهيريو، ۽ قباچه ذات جي موت کان مهراڻ ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي ختم ڪيو، تڏهن منڊس باقي رهيل خدمتگار، جن مان وزير عين الملڪ، منڊس پيءُ بهاوالدين حسن، ”لباب الالباب“ جو مصنف عوفي ۽ ”طبقات ناصري“ جو مصنف منهاج سراج به هئا، وڃي التعمش جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. (ع. ۶۰)

ساڳئي سال (سنه ۶۲۵ھ) سلطان التعمش پنهنجي شهزادي رڪن الدين فيروز کسي بدايون جو گورنر مقرر ڪيو ۽ عين الملڪ کي پڻ نوازي هن شهزادي جو ديوان يا وزير مقرر ڪيو. ڏسو طبقات ناصري ص ۷۳-۱۷۲ ۽ ۸۲-۱۸۱ ۽ تاريخ اهلبيت ڊائوسن، جلد ۲، ص ۳۲۵ ۽ ۳۳۰ (هوڙي والا ص ۸۰)

۲۱ / [۱۵] ڊبل : ڊبل جي قدامت متعلق فتحنامي جي هن حوالي مان گمان نڪري ٿو ته ڊبل راءِ گهراڻي جي وقت (۶ صدي عيسوي) ۾ موجود هو. ڊبل متعلق پهريون تاريخي حوالو بلاذريءَ جي ”فتوح البلدان“ ۾ ملي ٿو، جنهن مطابق سنه ۱۵ھ (۳۷-۶۳۶ع) ۾، حضرت عمر

(۳۷۹)

جي خلافت ۾ عمان جي گورنر عثمان بن ابني العاص الثقفي پنهنجي ڀائرن، مغيره ۽ حڪم جسي هٿ هيٺ سمنڊ ذريعي هڪ مهم موڪلي؛ جنهن هندستان جي الهندي ڪناري جي ٽن بندرن ديبل، ڀروچ ۽ ٿاڻي تي فتحون حاصل ڪيون. ان بعد مسلم ڪمانڊرن عبيدالله بن بنهان ۽ بديل بن طهفة البجلي جي ديبل تي ۷۱۱ع کان اڳ جي حملن، محمد بن قاسم جي ۷۱۲ع ۾ ديبل جي فتح، ۽ سنڌ ۾ عرب حڪومت جي دؤر ۾ ديبل جا مسلسل حوالا ملن ٿا. عرب سياحن ۽ جغرافيدانن مان مسعودي (۴۳ - ۹۴۲ع)، اصطخري (۵۱ - ۹۵۰ع)، ابن حوقل (۶۸ - ۹۴۳ع)، ۽ آخر ۾ مقدسي (۸۶ - ۹۸۵ع) خود ديبل ۾ آيا ۽ پنهنجا اکين ڏٺا حالات قلمبند ڪيائون. ازانسواءِ، غالباً ٻڌل بيانن جي بناء تي، ديبل متعلق هيٺيان حوالا ملن ٿا؛ سفرنامو مسعر بن مهلهل (۴۳ - ۹۴۲ع)، حدودالعالم (تصنيف ۹۸۲)، ٻيرونسي - ڪتاب الهند (۱۱ صدي عيسوي جو اوائل)، ادريسي (۵۱ - ۱۱۵۰ع)، سمعاني (۱۲۲۹ - ۱۱۷۹ع)، ۽ ياقوت؛ معجم البلدان (۲۸ - ۱۲۲۴ع). هندستان جي اسلامي تاريخ ۾ سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي فتح ديبل (۸۳ - ۱۱۸۲ع) ۽ سلطان جلال الدين خوارزم شاه جي فتح ديبل (۱۲۵۴ع) جا حوالا موجود آهن.

اهي جملي حوالا سنڌ جي انهيءَ ماڳي قديم تاريخي بندر ديبل سان تعلق رکن ٿا، جنهن جو هن ڪتاب فتناسي ۾ بار بار ذڪر آيو آهي ۽ جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو. انهيءَ ڪري تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته تقريباً ۶ صدي عيسوي کان وٺي تقريباً

(۳۸۰)

۱۳ صدي جي نصف (۲۵۳ ع) تائين ديبل بندر بهتر يا زبون حالت ۾ قائم رهيو (۱). گمان غالب آهي ته ڏهين صدي ۾ جيئن سنڌ ۾ عربي حڪومت جو زور ٿيو تيئن سندن طاقت ۽ واپار جي مرڪز ديبل جي اهميت ۽ حفاظت به گهٽجڻ لڳي. ٻئي طرف مقامي حالتن جي تبديل ۽

(۱) سنه ۱۹۵۱ع ۾ مجلس علميه ڪراچي جي هڪ اجلاس ۾ ديبل جي محل وقوع جي موضوع تي بنده هڪ مقالو پڙهيو هو. ان موقعي تي شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي بندي جو ڌيان سيوطي جي ڪتاب ”تاريخ الخلفاء“ ۾ ديبل جي تباهي بابت هڪ حوالي ڏانهن ڇڪايو: جنهن موجب ديبل سنه ۲۸۰ ه ۾ خوفناڪ زلزلي ۾ تباه ٿي ويو. اسان انهيءَ حوالي کي مقالي ۾ درج ڪيو، مگر ان کي ضيف ۽ غير معتبر قرار ڏنو ۽ ان تي تنقيد ڪئي (ڏسو ”ديبل جو سڪن محل وقوع“ جي موضوع تي اسان جو انگريزي مقالو- مطبوعه ”اسلامڪ ڪلچر“ حيدرآباد دکن، ماه جولاءِ ۱۹۵۲ع، صفحو ۳۷). ان بعد مزيد تحقيق مان معلوم ٿيو ته درحقيقت سيوطي جي ”تاريخ الخلفاء“ (مطبع منيره، مصر، ۱۳۵۱ ه) غالباً ڪنهن غلط قلمي نسخي تان ڇاپي وئي آهي، جنهن ۾ شهر ”ارديبل“ جي بدران ”ديبل“ ڇپجي ويو آهي. انهيءَ جو هڪو دليل هيءُ آهي ته سيوطي، زلزلن تي هڪ خاص ڪتاب ”كشف الصلصه عن وصف الزلزله“ جي نالي سان لکيو، جنهن جو ابواب، فاضل مستشرق اي. سپرنگر (A. Sprenger) پنهنجي انگريزي ترجمي ۾ ڏنو آهي. جو ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال جي جرنل، سال ۱۸۴۳ع ۾ (ص ۷۴۹-۷۴۱) ڇپجي چڪو آهي. هن ترجمي جي صفحي ۷۴۳ تي صاف طور لکيل آهي ته سنه ۲۸۰ هجري وارو زلزلو ارديبل ۾ آيو. انهيءَ ڪري ديبل سان هن حادثي جو ڪوبه تعلق ڪونه آهي.

(ن-ب)

سنڌوندي جي چوڙ وارين شاخن ۾ ڦير گهير سبب، خود ندي جي هڪ شاخ تي هڪ نئين بندر لاءِ سهوليت پيدا ٿي، جنهن تي ”لوهاراني“ نالو پيو. ۱۱ صدي جي شروع ڌاري محقق بيروني ديبل سان گڏ هن ٻئي بندر ”لوهاراني“ جو ذڪر ڪيو آهي. غالباً هن نئين بندر جي سهوليت، ديبل جي اهميت کي آهستي آهستي ختم ڪري ڇڏيو ۽ ايندڙ ٻن سؤ سالن اندر ديبل بالڪل ئي ڦٽي ويو. چنانچہ سنہ ۱۳۳۴ع ۾ جڏھين ابن بطوطہ، سنڌوندي رستي هيٺ سمنڊ طرف ويو ته اتي ”لاھري بندر“ کي ئي اوج تي ڏٺائين. البت هن نئين بندر کان ۶-۷ ميل پري، هن هڪ قتل شهر جا آثار پڻ ڏٺا، جي شايد جھوني ديبل جا هئا. بهر حال ديبل بندر تقريباً ڇھ سؤ ورهيه سنڌ جو هڪ مکيه بندر ٿي رهيو ۽ هن عرصي واري سنڌ جي سياسي خواه اقتصادي تاريخ ۾ ديبل سان وابستہ هئي. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ ديبل بندر ڦٽي ويو مگر سنڌ وارن ان جي جاءِ نشين بندر کي وري به ديبل سڏيو، ڇاڪاڻ ته گذريل ڇھ سؤ سالن جي عرصي ۾ ”بندر“ ۽ نالو ”ديبل“ لازم ملزوم جو بنجي چڪا هئا. پوئين زماني جي تاريخ هن عام رواج جي تصديق ڪري ٿي. ۱۶ صدي عيسوي ۾ پورچوگيزن هن ساڳئي لاھري بندر کي ”لاھري بندر، ڊريوئل ۽ سنڌي ڊريوئلسنڌ“ ڪري اٽڪيو آهي، ۽ ان بعد انگريزن به ان کي ”سٽي ڊيوئل“ خواه ”لاڙي بندر“ ڪري سڏيو (۱)؛ ساڳئي وقت ئي به

(۱) تصديق لاءِ ڏسو هيڪ (Haig) جو ڪتاب ”The Indus Delta Country“، مطبوع لندن، ۱۸۹۴ع، ص. ۱۴۶، ۱۴۷، ۴، ۷۹.

(۳۸۲)

هڪ دريائي بندر جي اهميت حاصل ڪئي ۽ ان کي به ديبل جو نالو ڏنو ويو. چنانچ ابوالفضل ”آئين اڪبري“ ۾ ٺٽي کي ديبل سڏيو آهي ۽ ساڳئي وقت مير معصوم لکي ٿو ته سندس وقت ۾ لاهري بندر توڙي ٺٽي ٻنهي کي ”ديول بندر“ چيو وڃي ٿو (تاريخ معصومي فارسي ص ۶). جيئن ته آڳاٽي وقت کان لاهري بندر تي به ديبل جو نالو پنڄي چڪو هو، انهيءَ ڪري اسان جي پوئين مؤرخ مير علي شير قانع لاهري بندر کي ”پراڻو ديبل“ ڪري پڙيو (تحفة الڪرام ۲ X ۵۴-۵۳). ساڳيءَ طرح پير پٺو، جو بگهاڙ شاخ جو هڪ بندر هو، تنهن کي به مقامي طرح ديبل سڏيو ويو جيئن ته مير علي شير، تحفة الڪرام (۳ X ۲۴۷، ۲۵۲) ۾ اتي دفن ٿيل بزرگ شيخ حسين عرف پير پٺي کي ”پيلي“ ڪري نڪيو آهي.

مٿين وضاحت مان معلوم ٿي چڪو ته جيتوڻيڪ اصل ’ديبل‘ جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو، سو زماني جي انقلاب سبب ٺٽي ويو، تاهم بادگار طور ان جو نالو هلندو آيو ۽ بعد ۾ لوهاراني يا لاهري لاهوري بندر ۽ توڙي ٺٽو، ٻيئي ديبل مڏجڻ لڳا. انهيءَ ڪري انهن ٻنهي مان ڪنهن به هڪ کي اصلي قديم ديبل بندر سمجهڻ غلط ٿيندو. محقق بيروني، جنهن پهريائين لوهاراني بندر جو ذڪر ڪيو آهي، تنهن صاف لکيو آهي ته ديبل هڪ ساحلي بندر هو ۽ لوهاراني ان کان جدا اڀرندي ڏانهن سنڌونديءَ جي هڪ شاخ جو بندر هو (ڪتاب الهند، عربي متن، ص ۱۰۲). ٺٽي جو ته بنياد ئي گهڻو پوءِ،

(۳۸۳)

سومرن جي حڪومت جي بالڪل آخر ۽ سمن جي اوائلي دور ۾ تقريباً ۳۷-۱۳۳۳ع ڌاري ٻيو-و. انهيءَ ڪري پاڻنجر ۽ ڪنگهام جو لاهوري بندر کي اصلي ديبل بندر سمجهڻ، يا رچرڊ برٽن، ڪئپٽن مڪهرڊو، ڊلا روشي، رينيل، ڊبليو هٽملٽن، (ٽوڙي پاڻنجر ۽ برنس جو سندن ٻيءَ راءِ موجب) ۽ آخر ۾ هينري ڪزنس جو نٿي کي قديم ديبل مان متعين ڪرڻ ظاهرآ غلط آهي. ايلٽ، ڪراچي کي ديبل ٺهرائي ٿو جو صحيح نه آهي. ڇاڪاڻ ته سنه ۱۷۲۵ع کان اڳ ڪراچي جو وجود ئي ڪونه هو ۽ بندر طور ڪراچي پهريائين سنه ۱۷۲۹ع ۾ استعمال ٿي. ميجر راوڙي، عرب مؤرخن ۽ جغرافييدانن جي حوالن کي نظر انداز ڪري، محض ڪئپٽن نيو پورٽ جي بيان (سنه ۱۶۶۶ع) جي آڌار تي (جنهن ۾ پير پٺي کي ”ديوئل“ سڏيو ويو آهي) پير پٺي کي ديبل قرار ڏئي ٿو. اسان اڳ چئي آيا آهيون ته ديبل جي زوال بعد جهڙيءَ طرح لاهريءَ بندر ۽ نٿي کي ديبل سڏيو ويو، اهڙيءَ طرح پير پٺي کي به ديبل سڏيو ويو.

ديبل جي جڳهه متعين ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته ان وقت جي عرب مؤرخن ۽ جغرافييدانن جي بيانن مان ڪن پڪن دليلن جو سهارو ورتو وڃي، چوٽيهن مشڪوڪ ۽ وضاحت طلب حوالا ڪنهن به خاطر خواه نتيجي تي نه پهچائيندا. مثلاً عرب جغرافييدانن ديبل جا طول ۽ عرض (ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ) ڏنا آهن، مگر اهي خود وضاحت طلب آهن؛ اول ته هر هڪ مصنف طول ۽ عرض جا مختلف

(۳۸۴)

درجا ڏنا آهن؛ ۽ ٻيو ته يقين سان چئي ٿو سگهجي ته هنن مان هر هڪ ڊگهائي ڦاڪ ڪٿان گهڻو شروع ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح عرب جغرافي نويسن ديبل جا مفاصلا ڏنا آهن، پر اهي به جملي وضاحت طلب آهن؛ اول ته جن شهرن کان ديبل جا مفاصلا ڏنا اٿن خود انهن شهرن جون جڳههون معلوم نه آهن، ۽ ٻيو ته اهي مفاصلا ڏينهن جي پنڌن، يا منزلن ۽ مرحلن جي عدد، يا فرسخن ۽ ميلن ۾ ڏنل آهن؛ مگر ڪيئن چئي سگهجي ته هڪ ڏينهن جي پنڌ مان ڇا مراد آهي؛ يا هڪ منزل يا مرحلي جو ڪيترو مفاصلو سمجهڻ گهرجي؛ يا ان وقت جو فرسخ يا ميل ۾ ڪيترو مفاصلو قرار ڏجي. انهن مشڪوڪ اندازن جو نتيجو آهي جو ٻن محققن، ايليٽ ۽ هيگ، ٻنهي ديبل کي متعين ڪرڻ لاءِ پنهنجي دليلن جو مدار عرب مصنفن جي ڏنل مفاصلن تي رکيو آهي. مگر تنهن هوندي به ايليٽ ڪراچي کي ديبل ٺهرايو آهي ته هيگ وري ڪراچي کان اٽڪل ۵۰ ميل اوڀر ڏکڻ طرف، ڪڪڙ بڪيرا يا بيگ چڱيو (نئي کان ويهه ميل کن ڏکڻ-اولهه) جي ڦٽل دزن کي ديبل قرار ڏنو آهي.

اسان جي خيال ۾ ديبل جي ماڳ کي متعين ڪرڻ ۾، اصولي سوال هيءُ آهي ته آيا ديبل خود مهراڻ جي ڪناري تي، يا ان جي ڪنهن شاخ جي ڪپ تي، يا سمنڊ جي ساحل تي، يا سمنڊ جي ڪنهن ڪاريءَ جي ڪنڌيءَ تي هو؟ ان سلسلي ۾ هيٺيان حوالا غور طلب آهن؛ بقول ابن خرداذبه ديبل مهراڻ جي ڪناري تي نه هو بلڪه مهراڻ جي ڇوڙ کان ٻه فرسنگ پري هو؛ اصطخري صاف طور ڄاڻائي ٿو

(۳۸۵)

ٽـ. ديبل مهراڻ کان اولهه طرف سمنڊ تي هو؛ مسعودي چوي ٿو ته مهراڻ جو چوڙ ديبل کان ۲-ن ڏينهن جي پنڌ تي پري هو؛ ابن حوقل لکي ٿو ته ديبل جو شهر مهراڻ کان اولهه طرف سمنڊ تي هو؛ بقول مقدسي، ديبل هڪ ساحلي شهر هو؛ ياقوت، مسعر بن مهلهل جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو ته ديبل سمنڊ جي ڪناري تي هو؛ بيروني جي تحقيق موجب ديبل سامونڊي ساحل تي هو ۽ لوهارائي بندر ان کان اڀرندي طرف مهراڻ جي چوڙ وٽ هو، الخوارزمي (ڪتاب صورة الارض ۾) لکي ٿو ته ديبل سمنڊ تي هو؛ قلعشندي هڪ آڳاٽي ڪتاب ”اللباب“ جي حوالي سان لکي ٿو ته، ”تحقيق ديبل هندي سمنڊ جي ساحل تي آهي.“

مٿين حوالن مان اصطخري، مسعودي، ابن حوقل ۽ مقدسي جا بيان اکين ڏٺا آهن. انهن بيانن مان هيٺيان پڪا پختا نتيجا نڪرن ٿا ته؛ (۱) ديبل، مهراڻ يا ان جي ڪنهن به شاخ جي ڪناري تي ڪونه هو؛ (۲) ديبل مهراڻ کان ڪڇ پنڌ پري الهندي طرف هـ-و؛ ۽ (۳) ديبل سامونڊي ساحل جو بندر هو. انهن يقيني نتيجن جي بناء تي به نٿي، ٻيڙيني يا لاهري بندر کي ديبل سمجهڻ غلط ٿيندو. ديبل کي لازمي طور مٿين مصنفن جي وقت واري مهراڻ جي چوڙ کان اولهه طرف سمنڊ جي ساحل تي تلاش ڪرڻ گهرجي. هاڻي سوال آهي ته انهيءَ عربي دؤر حڪومت واري عرصي ۾ مهراڻ جو چوڙ ڪٿي هو؟ انهيءَ سلسلي ۾ هڪ خاطر خواه حوالو موجود آهي؛ محمد بن قاسم جڏهن ديبل

فتح ڪيو (۱۷۱۲ع) ۾ تڏهن پاڻ خشڪي رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو ۽ حڪم ڏنائين ته منجنيقون وغيره جنگي سامان ٻيڙين ذريعي اچي. ”اهي ٻيڙيون پوءِ اتان هاڪاري انهيءَ پاڻيءَ رستي آندائون جنهن کي ’ساڪرو نارو‘ ٿئي سڏيائون“ (فتحنامو ص ۱۱۵). ساڪري واهڙ مان غالبا مراد قديم بگهياڙ ڦاٽ آهي جو ساڪري جي پرڳڻي مان وهندو رهيو آهي. ان وقت اهو اڃان ننڍڙو واهڙ هو جو غالبا ٽي سؤ سال پوءِ، يعني ۱۱ صدي جي اوائل ۾، ٻيو نمبر ننڍو درياءُ بنجي پيو. ڇو ته ان وقت ئي محقق بيروني، سمنڊ وٽ سنڌوندي جي ٻن مکيه ڇوڙ وارن شاخن جو ذڪر ڪيو آهي، هڪ ”منهن صغير“ (ننڍو منهن) ۽ ٻيو اڪٽي ڏکڻ-اڀرندي طرف ”منهن ڪبري“ (وڏو منهن) [ڪتاب الهند، عربي متن ص ۱۰۲]. لوهاري بندر انهيءَ ننڍي منهن تي هو، جنهن کي موجوده تحقيق موجب بگهياڙ تسليم ڪيو ويو آهي. عرب جغرافي نويسن جا مهراڻ ۽ ڊبل متعلق بيان، بيروني کان ۵۰-۶۰ سال اڳ واري عرصي جا آهن، جنهن وقت پڻ بگهياڙ، مهراڻ جي ٻئي نمبر مکيه ڇوڙ جي حيثيت ۾ يقيني طور موجود هوندو. ڊبل، انهن جغرافي نويسن ۽ سياحن جي اکين ڏٺي بيان موجب مهراڻ جي ڇوڙ کان بهرحال پري اولهه طرف هو. انهيءَ ڪري، ڊبل جي تلاش بگهياڙ جي ڀيٽ کان اولهه طرف سامونڊي ساحل تي ڪرڻ گهرجي.

بگهياڙ جو قديم ڀيٽ ميرپور ساڪري تعلقي ۾ نمايان طور موجود آهي، جو هيٺ ميرپور ساڪري ۽ بهارن جي

(۳۸۷)

شهر وچان اولهه طرف هلي، بهارن جي شهر کان اٽڪل ۳-۴ ميل اولهه طرف ور کائي ڏکڻ طرف وهي سڌو وڃي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿو. ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته ديبل بگههڙ جي انهيءَ قديم ٻيٽ کان اولهه طرف ساحل تي، وهندي ڪراچي ٺاڻين، ڪنهن جاءِ تي هـوـه ديبل جي تلاش ۽ تحقيق متعلق هـيـءُ نتيجو فيصلِي ڪـن سـگهـن گهرجي.

هاڻي ڪراچي کان وٺي هيٺ ڏکڻ - اوڀر طرف بگههڙ جي پراڻي ٻيٽ ٺاڻين، نيون يا قديم بستيون جي بندر جي حيثيت رکي سگهن ٿيون سـي هي آهن: ڪراچي، ڪلفٽن، گسري، واگهو در يا ابراهيم حيدري، پنيور، رتو ڪوٽ، ساڙي مورڙو ۽ ٽنڀ واري مسجد، ڌارجا ۽ جاڪي بندر، ۽ راڻي جو ڪوٽ.

انهن مان ڪراچي، جيئن اڳي بيان ٿي چڪو آهي، سڀ کان آخر ۾ بندر گاهه بنيو ۽ ۱۷۲۵ع کان اڳ هن جاءِ تي ڪوبه بندر ڪونه هو. ساڳيءَ طرح ڪلفٽن ۽ گسري پڻي نيون آباد ٿيل بستيون آهن، جتي ڪي به خاص قديم آثار موجود ڪن آهن؛ البت ڪلفٽن تي عبدالله شاهه جو مزار آهي، جنهن بابت ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جو خيال آهي ته بقول بلاذري (فتوح البلدان، طبع سورپ ص ص ۲۶-۳۷ع)، عبدالله بن نيهان جنهن کي حجاج، بديل بن طهفة البجلي کان اڳ، ديبل تي چاڙهي موڪليو هو، اهو مزار انهيءَ جو ئي آهي (ڏسو فتحنامو، فارسي ايڊيشن، ص ۲۵۵). حقيقت ۾ هيءُ دليل ايترو وزندار نه آهي ڇاڪاڻ ته خود

(۳۸۸)

ٻـالذريءَ جي لکيي موجب، تقريباً خود سندس ڏينهن ڌاري (۲۳۵-۲۲۹ هـ)، ديبل ۾ بديل بن طهفة جي قبر سا موجود هئي (فتوح، ص ۴۳۸) ۽ نه عبده الله بن نيهان جي. ٻو ته ڪلنٽن وارو موجوده مزار عبدالله شاهه بخاري طرف منسوب آهي، ۽ سنڌ اندر بخاري سيدن جي آمد جو زمانو ڪافي پوءِ جو آهي.

واگهوڊر يا ابراهيم حيدري تي قتل بستيءَ جا ڪجهه نشان موجود آهن ۽ ٽي سگهي ٿو ته اهو ديبل هجي. ڀنڀور يقيني طور هڪ قديم بستي آهي ۽ ٽي سگهي ٿو ته اهو ديبل هجي.

رتو ڪوٽ، ابراهيم حيدري کان ڏکڻ-اوڀر طرف هاڻوڪي سامونڊي ايراضي ۾ پيٽل هڪ قسم جو قلعو آهي جنهن جي سرن ۽ آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو پوئين زماني جو آهي.

ڀنڀور کان اٽڪل ۱۰-۱۱ ميل ڏکڻ-اولهه طرف، تعلقي ميرپور ساڪري جي ديهه ڪيرائي واري سمنڊ جي پاڇي هيٺ آيل الهندي ايراضيءَ ۾ ٻن قتل ڪندرات آهن. جنهن کي هينئر مقامي طور ”ماڙي مورڙو“ چون ٿا. شايد اهيئي آثار آهن، جن کي مسٽر ڪارٽر (Carter) ”ٽنپ واري مسجد“ سڏيو آهي ۽ ديبل ڪري سمجهيو آهي (ڏسو هينري ڪزنس جو ڪتاب ”سنڌ جا قديم آثار“ ص ۲۷-۱۲۶). ۱۹۴۴ع ۾ بندي رافر انهن آثارن جو معائنو ڪيو، مگر انهي جيڪي پٿر جون قبرون ۽ مقام آهي اهو مڪلي جي قبرستان واري عرصي يا اڃا به پوءِ جو معلوم ٿئي ٿو. تقريباً ڏيڍ سؤ

(۳۸۹)

سال کن اڳ هي ايراضي آباد هئي جا پوءِ ڪاري هيٺ اچي ويئي. بهرحال هن ايراضي ۾ به ڊيبل جو هئڻ قرين قياس آهي.

ڌاراجا، جا ڪي بندر ۽ راڻي جي ڪوٽ جا آثار، بهارن جي شهر کان اٽڪل ۶ ميل کن اولهه طرف ۽ بگهياڙ جي قديم ميجرا جي اتر-اولهه طرف آهن، جن جو امان سنه ۱۹۵۲ع ۾ معائنو ڪيو. راڻي جو ڪوٽ حقيقت ۾ راڻي ارڃن جو ڪوٽ آهي، جنهن کي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي بچار جوکي هٿان ماريو. ڪوٽ جي اولهه طرف راڻي جي پٽ ”علي بن ارڃن“ جو اسلام ۾ داخل ٿيو ۽ مسلمان ٿي وفات ڪيائين، جي قبر موجود آهي ۽ چيتري قدر بندي کي ياد آهي ته ان تي سنه ۱۱۰۲ هه لڳل آهي. بهرحال هوءَ ڪوٽ پوئين زماني جو آهي.

جاڪي بندر ۽ ڌاراجا بندر جا آثار درياءَ جي هڪ قديم شاخ (ڦٽي پٽيائي؟) جي اڀرندي ڪنڌيءَ تي (راڻي جي ڪوٽ کان ميل کن اولهه طرف) موجود آهن. اهي ٻئي مقامي نالا آهن، جنهن جو آڳاٽي تاريخ ۾ ڪوبه ذڪر ڪونهي. جاڪي بندر ڏکڻ طرف ۽ ڌاراجا لڳو لڳ اتر طرف، انهن ٻن جدا نالن سان مگر غالباً هڪ ساڳي قديم بستي جا ڦٽل نشان آهن، ۽ گمان غالب آهي ته اهي آثار مشهور تاريخي بندر لاهري جا آهن. ڪئپٽن پوسٽنس (Postans) ۱۸۳۴ع کان ۱۸۴۵ع واري عرصي اندر لکندي چوي ٿو ته ”ڌاراجا اڳ ٺٽي (جي واپار) جو مکيه بندر ۽ هڪ مشهور شهر هو، مگر درياءَ جي ڦير گهير سبب هن

(۳۹۰)

بندر جي اهميت هاڻي گهٽجي وئي آهي هن وقت
ڌاراجا يا لاري بندر جي بندر ڪراچيءَ کي ئي بندر طور
استعمال ڪيو وڃي ٿو" (۱).

مٿين وضاحت جي بناء تي واگهوڊر، پنيور، ۽
ماڙي موروڙ - ٽنپ واري مسجد مان ڪنهن به هڪ کي
ڊيبل قرار ڏيئي سگهجي ٿو. انهن مان هر هڪ جڳهه تي
محڪمه آثار قديمه طرفان پوري طرح کوٽائي ڪري
وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ ارانسواءِ پنيور
کان وٺي ڌاراجا تائين سڄي سامونڊي ساحل جي ۾
پوري تلاش ڪري باقي رهيل ڪنڊرات جو پتو لڳائڻو آهي.
اهڙي مڪمل کوجنا بعد ئي ڪنهن يقيني نتيجي تي پهچي
سگهبو. مگر تاريخي روشني توڙي آثار قديمه جي هن وقت
تائين ڪيل تحقيق جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته
پنيور جي ڪنڊرات جو ڊيبل هنڌ زياده ممڪن ۽ قريب قياس
آهي. اسان جي هن نظريي جي تائيد ۾ هيٺيان دليل
قابل غور آهن:

(۱) اول ته عرب مؤرخن ۽ جغرافيه نويس مان بلاذري
(فتوح - ص ۴۳۸) ۽ ياقوت (المشترڪ ص ۱۰۲) ۽
مسجد البلدان تحت "الديبل" "خورالديبل" جو ذڪر
ڪيو آهي. هينري ايليت "خور" جي معنيٰ اڀرندڙ (bay)
ورثي آهي، انهيءَ لاءِ ته سندس نظريي جي تائيد ٿئي
جنهن موجب هو ڪراچي کي، جو هڪ ننڍڙي اڀرندڙ تي

(۱) ڏسو ڪئپٽن پوسٽنس جو ڪتاب *Personal Observations on*

Sind مطبوعه، لنڊن، ۱۸۴۳ع، ص ۲۷ ۽ ۱۷.

(۳۹۱)

آهي، ديبل سمجھي ٿو. مگر خود عرب مصنفن مان قلعشندي (صبح الاعشيٰ ۵ x ۶۴) ابن سعيد جي حوالي سان ”خور“ جي معنيٰ ”خليج“ لکي ٿو. ”خليج“ به مختلف معنائن ۾ استعمال ٿئي ٿو، مگر ان جي عام معنيٰ آهي ڪاري (۱). جيڪڏهن ”خورالديبل“ جي معنيٰ ”ديبل جي ڪاري“ تسليم ڪجي ته انهيءَ مان هڪ ٻڪو گمان هيءُ نڪرندو ته ديبل سمنڊ جي هڪ ڪاري تي هو. هاڻي ڪراچي کان ويندي، ڌاراجم جي کنڊرات تائين هڪ وقت ٽي ڪاريون موجود آهن. گسري واري ڪاري، گذرو ڪاري جنهن جي منهن تي واگهور آهي؛ ۽ سڀ کان وڏي ۽ اهم گهارو ڪاري جنهن جي ڪناري تي پنيور جا کنڊرات آهن. بقول مقدسي، (ویر وقت) سمنڊ جو پاڻي ديبل جي شهر اندر مارڪيٽ تائين پهچي ويندو هو. اهو اهاڻ صرف پنيور جي کنڊرات جي صورت حال مان لاڳو ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته اڃا تائين، پنيور جي شهر واري پيڙي جي اتر طرفان گهاري جو پاڻي اٿل ڪري وهي الهندي طرف واري نلاءَ ۾ اچي ٿو جو شهر جي آثارن جي حد ۾ آهي.

(۲) ٻيو ته پنيور جا کنڊرات، واگهور وغيره جڳهن جي ڀيٽ ۾ زياده وڏا ۽ وسيع آهن، جن ٻوٽن صدي کان وٺي سڀني کوجنا ڪندڙن کي ڪافي متاثر ڪيو آهي. چنانچ گزيرل صدي ۾ ڊيوڊراس جنهن پنيور جو معائنو ڪيو، سو لکي ٿو ته هي ”نهایت قدیم کنڊرات آهن.“

(۱) انگريزي ۾ Estuary يا Creek ڏسو هيڪ جو ڪتاب

”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ ص ۴۴۴، ۴۴۳.

(۳۹۲)

ساڳيءَ طرح پاٽنجر لڳيو آهي ”آڳاٽي وقت ۾ هيءُ ڪو
 وڏو شهر هو.“ اڀايت ۽ ڪنگهام هنن ڪنڊرات جي
 قدامت جي بناء تي، ڀنڀور کي سڪندر اعظم جي زماني جو
 ”باڻڙڪان“ بندو سڏين ٿا. هينري ڪزنس، جو هندستان
 جي محڪمي آثار قديمه جو وڏو آفيسر هو سو به مڃي ٿو ته
 ”سند جا باشندا هن کي هن صوبي جو قديم بندر گاهه سمجهن
 ٿا“ ۽ هو پاڻ به هـن کي سڪندر اعظم جي ڏينهن جو
 بندر تسليم ڪري ٿو. مگر تنهن هوندي به هـو ڀنڀور کي
 ديبل جي بدلي، عربن جي ڏينهن جو، ڪاري تي بيٺل هڪ
 ننڍو حفاظتي قلعو ڄاڻائي ٿو، ڇاڪاڻ ته سندس خيال ۾ هي
 هڪ بالڪل چوڙي بستي ”an insignificant site“ آهي.
 هينري ڪزنس جو هيءُ ريمارڪ نه فقط مٿين بيانن جي
 برعڪس آهي مگر ڪنڊرات جي صورت حال جي پڻ
 مخالف آهي. ڀنڀور جا ڪنڊرات درحقيقت ڪافي وسيع آهن.
 ذري گهٽ بلاڪ ڪن ۾ ته ٽڪر واري ڪوٽ جا
 ڪنڊرات آهن، جنهن جي ويڪري دٻوار توڙي پاسن وارن
 برجن جا نشان اڃا تائين بيٺل آهن. هن ڪوٽ جي ڏکڻ
 طرف ٽڪر تي به قديم آثار ذري گهٽ اڌ بلاڪ ڪن ۾
 پکڙيل آهن. اتر طرف ٽڪر هيٺ لڳو لڳ بلاڪ ڪن
 ۾ آثار موجود آهن جن ۾ ڪمرن ۽ ڪوٺين جون بنائون
 ۽ هڪ قديم ڪوهه موجود آهي. ٽڪر واري قلعي جي اتر-اولهه،
 طرف وڏو تلاءُ موجود آهي ۽ هن تلاءُ جي ڏکڻ-اولهه،
 طرفان پڻ بلاڪ ڪن ۾ ڪنڊرات آهن جن ۾ ٽڪر واري
 قلعي لڳ هڪ الهندي، وڏن مٽن جو زمين دوز

(۲۱۲)

قطارون عبرت انگيز آهن. مطلب ته، پنيور جا ڪنڊرات، ٽڪر واري مٿاهين دڙي جي ڏاکڻي چوڙي کان وٺي، اتر طرف واري قديم رستي تائين پکڙيل آهن. قديم قبرستان هن رستي جي ڏکڻ طرفان لڳو لڳ آهي. انهن جملي وسيع آثارن کي ”چوڙي بستي“ سمجهڻ حقيقت جي خلاف آهي.

(۳) ٿيو ته فتحنامي ۾ ديبل جي ٻڌ واري مندر جو بيان ڏنل آهي جو چاليهه گز اوچو هو. اهو اهڃاڻ به پنيور جي صورت حال سان لڳي ٿو جنهن ۾ ٽڪر وارو اوچو دڙو ۽ انهيءَ تي قديم ديوار جا نشان ۽ هڪ اوچي ايراضي نظر اچي ٿي، جا غالباً انهيءَ مندر جي هئي. فتحنامي ۾، محمد بن قاسم جي فتح وقت سنڌ جي ٻين ٻڌ مندرن جا نالا ملن ٿا؛ مثلاً: اشبار، ڪنوهار، وڪر بهار، ۽ نوبهار. انهن نالن جي پڇاڙي ۾ ”بهار“، يعني ”وهار“، ٻڌ مندرن جي خصوصي سڃاڻپ جي نشاني آهي. احان جي خيال ۾ پنيور درحقيقت (بن + بهور = بن + بهار) ”بن بهار“ يعني ”وَن وهار“ جي اصلي نالي جي پکڙيل صورت آهي، جو غالباً ديبل واري ٻڌ-مندرجو اصلي نالو هو. انهيءَ لحاظ سان خود پنيور جو نالو به ديبل جي اصليت تي غمازي ڪري ٿو.

(۴) محڪمي آثار قديمه طرفان پنيور جي بستي جي جا کولائي ٿي آهي ۽ ان مان جي شيون هٿ آيون آهن، سي پڻ هن نظريي جي تصديق ڪن ٿيون ته غالباً هيءَ ديبل جي قديم بستي آهي.

(۳۹۴)

اول ۱۹۲۰ ۽ ۱۹۳۰ع واري عرصي ۾ محڪمي آثار قديمه طرفان هنن کنڊرات جي جا کوٽائي ٿي، تنهن مان ساڳيون اهڙيون شيون نڪتيون جهڙيون سنڌ جي عربي دور حڪومت واري گادي جي شهر منصوره مان لڌيون. تازو دوباره ۱۹۵۱ع ۾ هنن کنڊرات جي کوٽائي ٿي جنهن جي مفصل رپورٽ شايع ڪانه ٿي، مگر اخبار ”ڊان“ (Dawn, Karachi April 29, 1951) جي هڪ پرچي ۾ هڪ بيان چيو ته هتان ٻين سنهين ٿلهين شين سان گڏ عربيءَ خط نسخي ۾ لکيل تختيون ۽ عرب گورنر منصور جا ۸ صدي جي نصف آخر جا سڪا لڌا ويا آهن. اسان جي راءِ ۾ منصور بن جمهور جا سڪا وٽر هن نظريي جي تائيد ڪن ٿا ته ڀنڀور جا کنڊرات قديم ديبل بندر جا آهن. منصور بن جمهور الڪلبيءَ اموي دور جي زوال وقت، تقريباً ۱۳۰ هجري جي شروعات (۷۴۷ع جي آخر) ڌاري، عراق مان ڪهي اچي سنڌ تي زوريءَ قبضو ڪيو ۽ اتي پنهنجي خودمختيار حڪومت قائم ڪئي، جا تقريباً سنه ۱۳۴ هجري جي نصف آخر (۷۵۱ع جي ڀڄڙي) تائين باقي رهي. منصور انهيءَ خودمختاري واري دور ۾ پنهنجي نالي سان سڪا جاري ڪيا. منصوره، جو سنڌ جي گادي هو، سو منصور جي طاقت جو مکيه مرڪز رهيو. سندس حڪومت ۽ طاقت جو ٻيو مکيه مرڪز غالباً ديبل هو، ڇاڪاڻ ته مؤرخ يعقوبي (۲۰۷ x ۴) لکي ٿو ته منصوره تي قبضي ڪرڻ بعد منصور، ديبل جي فتح لاءِ خاص طرح پنهنجي پاءُ منظور ڪي ڇڏي موڪليو هو. محڪمي آثار قديمه طرفان ڪيل کوٽائي مان منصوره جي کنڊرات مان اڳيئي منصور

(۳۹۵)

جا مڪا لڏا ويا آهن (ڏسو هيٺي ڪزنس جو ڪتاب ”سنڌ جا آثار قديمه“). ٻيا مڪا خصوصاً سندس طاقت جي ٻيئي مرڪز ديبل ۾ ملڻ ڪپڻ، جي پٺڀور جي ڪنڊرات مان مليا آهن. انهيءَ ڪري موجوده تحقيق موجب پٺڀور جو ديبل هئڻ زياده قريبن قياس معلوم ٿئي ٿو. (۱) (ن-ب)

[۱۵]/۲۱ چار حڪمران مقرر هئا: ٻن راءِ گهراڻي

جي نظام حڪومت لاءِ ڏسو هيٺ ص ص ۴۴-۴۵.

[۱۵]/۲۱ ڪردن جي جبل ۽ ڪيڪانان ٽائين:

ڪردن جا جبل، ڪرمان ۽ مڪران جي سرحد وارا جبل سمجهڻ گهرجن. حقيقت ۾ ڪُرد قبيلن، ڪرمان کان گهڻو اتر طرف ايران ۽ عراق واري سرحد تي رهندڙ آهن، مگر ڪرد توڙي ڪنڇ ۽ بلوچ قبيلن ساڳيو تاريخي پس منظر رکن ٿا، ۽ ڪنڇ (قفص يا ڪوچ) ۽ بلوچ قبيلن جون بستيون ڪرمان ۽ مڪران واري سرحد تي قديم وقت کان قائم هيون. اندازاً نوشڪي پاس کان اولهه - ڏکڻ طرف وارا جبل ڪردن جا جبل سمجهڻ گهرجن.

ڪيڪانان اهو ملڪ آهي جنهن کي راءِ گهراڻي جي

اڀامڪاريءَ ۾ چين جي مشهور سياح شون سننگ (Huen Tsang)

(۱) هن تحقيق ۾ اسان پنهنجي مضمون جو خلاصو ٽئين معلومات جي اضافي سان پيش ڪيو آهي. مگر مفصل بحث ۽ حوالن لاءِ ڏسو اسان جو انگريزيءَ ۾ لکيل مضمون:

“The Most Probable Site of Debal the Famous Historical Port of Sind” (Islamic Culture, Hyderabad Deccan, Issue of July 1952).

(۳۹۶)

”ڪي - ڪيانگ - نا“ مڙهو آهي (ڏسو ڪنگنهگهام: قديم جاگرافي، ص ۱۰۰). شون سينگ جي بيان ۽ عرب مؤرخن جي متعدد حوالن جي بناء تي، هندي جي راءِ پر ڪيڪائان جو ملڪ گومل ندي، نوشڪي پاس، قصدار ۽ قنڊايل (گنداوا) جي وچ وارو ملڪ هو. هن جاءِ تي راءِ گهراڻي جي حڪومت جي سرحد جو ذڪر آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان مراد، ڪيڪائان جي سرحد آهي. يعني سليمان جبل جي قطار جو اهو حصو جو گومل ندي کان شروع ٿي نوشڪي پاس تائين پهچي ٿو. انهيءَ نقطو، نظر کان چئن موجوده قلات رياست توڙي سراوان ۽ جهالاوان جون رياستون به راءِ گهراڻي جي حڪومت ۾ شامل هيون. (ن - ب)

۲[۱۵] برهمڻ آباد: فتحنامي جي قلمي نسخن ۾ هن نالي جي صورتخطي ”برهمناباد“ آهي. بهر صورت هن نالي جي پڇاڙي ”آباد“ مان ظاهر آهي ته هي اصل ايراني نالو آهي. تاريخ مان به دليل نڪري ٿو ته هيءُ شهر غالباً ايران جي بادشاهه بهمن اردشير جي حڪم سان ٻڌو ويو ۽ انهيءَ لحاظ سان ان جو اصل نالو ”بهمن آباد“ هو. بهمن اردشير پنهنجي وسيع بادشاهي ۾ انهيءَ سان ئي شهر جرڙاڀا: هڪڙو بهمن آباد خراسان ۾ جو ”ري“ ۽ ”نيساپور“ جي شهرن جي درميان هو (۱)؛ ٻيو عراق (سواد) ۾ جنهن کي پهرين ”ايبڌ اردشير“ جو نالو

(۱) ڏسو ابن خرداذبه ص ۲۳؛ قدامة (ڪتاب الخراج) ص ۲۰۱، اصطخري ص ۲۸۴، حدودالعالم (طبع طهران) ص ۵۶، ۽ تاريخ يني ص ۲۰۴.

(۳۹۷)

ڏٺو ويو، مگر پوءِ اهو به ”بهمنيا“ سڏجڻ لڳو ۽ خود مؤرخ طبري جي ڏينهن (۸۶۸-۹۳۲ هـ) ۾ پڻ موجود هو (طبري ج ۱ ص ۸۷). جيئن ته سنڌ کي به اردشير فتح ڪري پنهنجي بادشاهي هيٺ آندو هو ۽ سندس حياتي ۾ سنڌ تي هن جا مسلسل گورنر مقرر ٿيندا آيا (طهره اعنهائي: سني ملوڪ الارض والانباء، ص ۱۲-۱۳)، انهيءَ ڪري سنڌ ۾ پڻ سندس نالي سان شهر ٻڌو ويو هوندو. انهيءَ جي تصديق ”مجل التواريخ“ مان ٿئي ٿي جنهن جو مصنف لکي ٿو ته بهمن اردشير هن پاسي ۾ شهر ٻڌايا؛ هڪڙو ترڪن ۽ هنڌن جي سرحد نروار ڪرڻ لاءِ قنڌاريل (گندارا) ۽ ٻيو ٻنڌيم جي ٻرگڙي ۾ ”بهمن آباد“ جنهن نالي سان هيئر منصوره کي سڏيو وڃي ٿو (مجل التواريخ، طبع طهران ص ۱۱۷-۱۱۸).

غالباً گهڻو پوءِ جڏهن سنڌ ۾ برهمڻ جو دخل ٿيو تڏهن ”بهمن آباد“ نالي ڪي ڦيرائي ”برهمڻ آباد“ سڏيو ويو. برهمڻ جو سنڌ تي قبضو تعصب کان خالي ڪون هو، هندستان جي برهمڻ راجا ”قند“ پنهنجي ڀاءُ ”ساميد“ کي جڏهن سنڌ تي چاڙهي موڪليو، تڏهن هن بهمن آباد ۾ آتشڪده جي جاءِ تي بتخانو قائم ڪيو (مجل التواريخ، ص ۱۱۹). شهر جي نالي جي ڦير گهير شايد خود انهيءَ تعصب سبب يا برهمڻ جي دراز تسلط سبب يا سنڌي ٻوليءَ جي مقامي اچار سبب وجود ۾ آئي هجي. البيروني (ڪتاب الهند، عربي متن ص ۱۳۰، ترجمو ۱۶۰ x ۱۶۰) ۱۱ صدي

(۳۹۸)

جي شروعات ڌاري به من شهر جو نالو ”بهمنوا“ لکيو آهي، جنهن مان پڻ هن شهر جي اصلي ايراني نالي جي تائيد ٿئي ٿي. البيروني وڌيڪ لکي ٿو ته بهمناباد درحقيقت ”بهمنوا“ آهي (ايضاً، ترجمو ۱۶۰۸).

فتحنامي مان ظاهر آهي ته راءِ گهراڻي جي وقت ۾ بهمن آباد، لوهائي پرگڻي جو مرڪزي شهر ۽ اتي جي حاڪم اگهم جي گاديءَ جو هنڌ هو (ڏسو متن، ص ۵۷). محمد بن قاسم جي فتح وقت (۷۱۰ع) بهمن آباد هن ايراضيءَ جو مکيه قلعو هو. شهر هن مضبوط قلعي اندر هو جنهن کي چار دروازا هئا، ۽ هن شهر جي اڀرندي پاسي کان ”جلوالي“ نالي نهر وهندڙ هئي (ڏسو متن، ص ۲۹۰-۲۹۱). بهمن آباد جي مرڪزي حيثيت غالباً تڏهن گهٽي جڏهن محمد بن قاسم جي پٽ عمرو، سنڌ جي گورنر الحڪم جي اڳواڻي ۾ (۱۱۱-۱۲۱ هـ)، سندس شاندار فتوحات جي يادگار ۾ منصوره جو شهر ٻڌايو (بلاذري: فتوح البلدان ص ۴۴)، جو بهمن آباد کان ٻن فرسخن جي مفاصلي تي هو (ايضاً، ص ۴۹). جيتوڻيڪ هن نئين شهر جو نالو، الحڪم جي اڳواڻي ۾ ڪيل فتوحات سبب ”المنصوره“ رکيو ويو، پر جيئن ته هي نئون شهر هن ساڳي بهمن آباد واري ايراضي توڙي سڄي سنڌ جو تختگاه بنيو، انهيءَ ڪري مقامي طور سنڌ وارن هن نئين شهر کي بهمن آباد سڏيو. اصطخري (ص ۱۷۰) ۽ ابن حوقل (ص ۸۲۶) صاف طور لکيو آهي ته سنڌيءَ ۾ منصوره کي به ”بهمناباد“ جي نالي سان سڏيو

وڃي ٿو. انهيءَ ڪري ئي عرب مؤرخن، منصوره جي هن
 نئين مقامي نالي برهمڻ آباد ۽ جهوني برهمڻ آباد (جر منصوره
 کان ۴ فرسنگ پري هو) ۾ تعمير ڪرڻ لاءِ اصلي برهمڻ آباد
 کي (جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو هو) ”برهمناباد قديمه“
 (بلاذري، فتوح البلدان ص ۳۹ع) يا ”برهمناباد قديم“
 (فتحنامو، متن ص ۱۵۶ | [۱۱۰]) يعني جهونو برهمڻ آباد
 ڪري سڏيو.

هاڻي سوال آهي ته اهو اصلي قديم برهمڻ آباد ڪهڙي
 جڳهه تي هو؟ هن سلسلي ۾ مٿيان ۴ حوالا نهايت قيمتي آهن:
 هڪ ته برهمڻ آباد، نئين ٻڌايل شهر منصوره کان ۴۰
 فرسنگن جي مفاصلي تي هو، ۽ ٻيو ته ان جي اڀرندي طرف
 کان ”جلوالي“ ندي وهندڙ هئي. محڪمي آثار قديمه جي
 طرفان ۱۹۲۰-۱۹۲۲ع واري عرصي ۾ جا کوٽائي ٿي ان
 مان يقيني طور ثابت ٿي چڪو آهي ته شهدادپور کان ۸ ميل
 کن اوڀر-ڏکڻ طرف ۽ جمڙائو واه جي لڳو لڳ اوڀر
 طرف، دلور وارو مشهور ڀڙو ۽ ان جا وسيع کنڊرات
 درحقيقت عربي شهر منصوره جا کنڊرات آهن. عرب گورنرن
 جا لڌل سڪا، ٺڪر جو سامان ۽ قديم شاهي مسجد جا
 آثار قديمه وارن جي عربي تاريخ کان هن شهر جي
 مقامي نالي ”هانيثا“ سبب، هنن آثارن کي برهمڻ آباد
 ٺهرايو ويو آهي. حقيقت ۾ جهوني برهمڻ آباد کي هن شهر
 منصوره کان ۴۰ فرسنگن جي مفاصلي تي ڪهڙجي.

(۴۰۰)

هاڻي جيڪڏهن منصوره جي آثارن جي وچ کي (۱) مرڪز بنائي، ٻن فرسنگن (يعني پنجن يا ڇهن ميلن) جي نيم قطر سان گول ڪڍجي ته قديم برهمڻ آباد انهيءَ گول جي گهيري واري لائين جي لڳ ڀڳ واقع هئڻ گهرجي. منصوره جي پسگردائي جو معائنو ٿو ڏيکاري ٿو ته ٻيا قديم ڀڙا ۽ آثار منصوره جي کنڊرات کان ڏکڻ- اوڀر، اوڀر ۽ اتر- اوڀر طرف پکڙيل آهن. منصوره کان اتر- اوڀر طرف ”جراري“ جو ڳوٺ آهي جنهن جو نالو قديم نهر ”جلوالي“ (= جرواري = جراري = جراري) جو هڪ يادگار آهي. انهيءَ ايراضيءَ جو اسان پوريءَ طرح گشت ڪيو آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ”گاڙهي ڀڙي“ (ڳوٺ پليي لغاري تعلقي منجهوري جي لڳ اوڀر طرف) جا کنڊرات يا ڏيپر گهڻا گهري جي نل (جهول جي اولهه طرف) جي اولهه طرف وارا کنڊرات، انهن ٻن مان ڪنهن به هڪ جا آثار ”قديم برهمڻ آباد“ جا آثار آهن. اهي ٻئي کنڊرات منصوره کان اٽڪل ۵-۶ ميلن يعني ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي آهن. (ن-ب)

(۱) خود منصوره جا موجوده آثار ۾ گهڻي ايراضي ۾ پکڙيل آهن ۽ اندازي طور جامع مسجد واري جاءِ شهر جي اوڻائي بنياد واري ايراضي سمجهڻ گهرجي: جامع مسجد واري جڳهه کي، هينري ڪزنس جي ڪتاب ”Antiquities of Sind“ ۾ هنن آثارن جي ڪيل ڪوٺائي جي صورتحال واري نقشي ذريعي، آساني سان متعين ڪري سگهجي ٿو. اها جاءِ اوڀر طرف بيشل نل جي اتر- اوڀر طرف آهي.

(۴۰۱)

[۱۵]/۲۱ نيرون ڪوٽ؛ فتحنامہ-سي پر ص ۱۶۴ / [۱۶]

تي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم ديبل جي فتح بعد نيرون ڪوٽ ڏانهن ڪوٽ ڪيو ۽ چئن ڏينهن جي پنڌ بعد ستين ڏينهن اچي نيرون ڪوٽ وٽ پهتو، جو ديبل کان پنجويهن فرسنگن جي مفاصلي تي هو. نيرون لڳ ”بروري“ جي جوءِ هئي جتي چراگاهه هئا مگر مهراڻ جو پاڻي اڃا اتي ڪونه آيو هو. هن بيان مان ظاهر آهي ديبل کان نيرون ڪوٽ ڏانهن ايندي، محمد بن قاسم مهراڻ ڪونه ٽپيو، جنهن جي معنيٰ ته نيرون ڪوٽ مهراڻ جي اولهه طرف هو. ديبل کان نيرون ڪوٽ ۲۵ فرسنگ يعني ۷۵ ميل پري هو، جيڪڏهن ڀنڀور وارا کنڊرات ديبل جا آهن، جيئن اسان مٿي بحث ڪري آيا آهيون تہ ڀنڀور (گهاري لڳ) کان حيدرآباد تقريباً ۷۵ ميلن جي مفاصلي تي آهي. حيدرآباد جي اولهه-ڏکڻ طرف جتان هينئر درياءُ وهي ٿو، هڪ هيٺاهين ۽ آباد زمين واري اراضي آهي ۽ غالباً اها ئي ”بروري“ جي چراگاهن واري اراضي هئي، جنهن ۾ محمد بن قاسم اچي منزل انداز ٿيو.

سنڌ جي مقامي روايات موجب بہ حيدرآباد جو شهر، نيرون ڪوٽ واري قديم بستي جي جاءِ تي اڏايل آهي (ڏسو تحفة الڪرام، ۳ x ۱۷۷). حيدرآباد جو موجوده قلعو ميان غلام شاه ڪلهوڙي سنہ ۱۷۶۸ع ۾ تعمير ڪرايو ۽ ڀانئجي ٿو ته هن جاءِ تي ان وقت کان اڳ به ڪا بستي موجود هئي. محب الله بکري پنهنجي مختصر تاريخ (قلمي) جي ٻئي باب ۾ حيدرآباد بابت لکي ٿو ته: حيدرآباد دراعل نيرون جي نالي سان

(۱۴۰۲)

مشهور آهي. شهر جو بنياد، نبوت ۽ هجرت جي وچ واري عرصي ۾ پنجين سال پيو. مغلن جي فتح بعد هتي شهر حيدرآباد سڏجڻ لڳو ڇاڪاڻ ته حيدر قلي (ارغون؟) هن کي نئين سر تعمير ڪرايو ۱. هه. (ن-ب)

۲۲- [۱۵] لوهاڻو، لاکه ۽ سمه : لوهاڻو ان وقت ۾ سنڌ جو هڪ پرڳڻو هو، جنهن جو حاڪم، راءِ گهراڻي جي زوال وقت، اگهم هو. فتحنامي ۾ لوهاڻي جي حاڪم اگهم (ص ۵۵ - ۵۷) ۽ لوهاڻي جي جتن (ص ۶۴) جو ذڪر آيو آهي. لوهاڻي واري پرڳڻي ۾ لاکه، سمه ۽ سمهه جون ايراضيون شامل هيون (ص ۵۵)، ۽ انهن ايراضين تي اهي نالا اتي جي رهندڙ قومن جي پٺيان پيل هئا. لوهاڻو پرڳڻو غالباً سانگهڙ ضلعي جي شهدادپور ۽ سنجهوري تعلقن ۽ حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقي تي مشتمل هو. انهي اراضي ۾ ساڻهي، لاکاٽ ۽ لوهاڻو نالا اڄ ڏينهن تائين انهن قومن جي قديم بستي ۾ جا يادگار آهن، شهدادپور کان هيٺ درياءَ جو هڪ پراڻو دورو اڃا تائين ”لوهاڻو درياءَ“ سڏجي ٿو ڇاڪاڻ ته درياءَ جي اها شاخ هن لوهاڻي پرڳڻي جي مکيه ايراضي مان وهندڙ هئي. (ن-ب)

۲۲ [۱۵] ٻڌي : هيءُ قديم سنڌ جو اتر-الهنديون پرڳڻو هو جو سيوستان يا سيوهڻ پرڳڻي جي لڳو لڳ اتر ۾ هو، ۽ جو اندازاً موجوده لاڙڪاڻي ضلعي سڄي ۽ جيڪب آباد ضلعي جي الهندي ڀاڱي تي مشتمل هو. اتر الهندي کان ڪيترن جو ترڪي پرڳڻو لاکو هوس، فتحنامي جي

(۴۰۳)

صفحي [۳۹] مان واضح آهي ته راء گهراڻي جي زوال وقت ”ڪاڪا راج“ هن پرگڻي جي گادي جو هنڌ هو.

بعد جي حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته قنڊايل (گنداوا) هنن ٻڌيه پرگڻي جو سرحدي شهر هو، جنهن جي ٻريان ڪيڪانان جو ڏاکڻيون علائقو ”نوران“ هو. قنڊايل بلڪل سرحد تي هو ايتري قدر جو ان کي ڪنهن وقت نوران جي علائقي ۾ شمار ڪيو ويندو هو [ياقوت، بلدان (قنڊايل) ۽ مقدسي ص ۸۶] حالانڪ قنڊايل، ٻڌيه پرگڻي جو مکيه تجارتي شهر هو [ابن حوقل ص ۲۳۱]. (ن-ب)

۱۵/۲۲ رونجهان: هن نالي سان اڄ ڏينهن تائين ٻه شهر، رونجهان مزاری ۽ رونجهان جمالي، جيڪب آباد ضلع لسٻگ موجود آهن. شايد قديم رونجهان علائقو انهيءَ ايراضي تي مشتمل هو، فتحنامي جي فارسي ترجمي (۶۱۳ھ) کان ۳۲ ورهيه پوءِ سنه ۶۴۵ھ ۾ به رونجهان تي مغلن جي جملي جو تاريخي حوالو ملي ٿو جنهن ۾ ”برج“ ۽ ”رنجهان“ افغانستان جي سرحد اندر ٻه شهر ڄاڻايا ويا آهن (تاريخ نامہ هرات لاهروي، ڪلڪتہ ۱۹۴۳ع، ص ۶۳-۱۶۲). انهيءَ جي معنيٰ ته آڳاٽي وقت ۾ هن علائقي کي ڪافي اهميت هئي ۽ ستين صدي هجريءَ ۾ هن ايراضي تي غالباً افغانستان جو قبضو هو. (ن-ب)

۱۵/۲۲ اسڪلند: مجمل التواريخ جي مصنف هن شهر کي ”اسڪلند“ ڪري لکيو آهي. هن شهر کي اڄ جي قديم شهر سان متعين ڪيو ويو آهي. ڏسو راورٽي جـ

(۴۰۴)

ڪتاب ”مـهـراڻ“ ص ص ۲۴۲-۲۵۵، حاشيه نمبر ۱۹۲ (ع.م)

۱۵/۶۳] ٻـاڻـيـه: يعني ڀـاڻـيـه، جنهن کي ڪن مصنفن ”ٻـهـاڻـيـه“ ڪري لکيو آهي. فتحنامي ۾ صفحي [۳۳] تي چچ جي فتوحات جي بيان ۾ ڄاڻايل آهي تـهـ، قلعو ڀاڻيـه، بياس ندي جي ڏاکڻي ڪناري تي هو. وري صفحي [۲۳۵] تي محمد بن قاسم جي فتوحات ۾ ڄاڻايل آهي تـهـ ارور فتح ڪرڻ بعد محمد بن قاسم، اتر طرف وڌيو ۽ اول اول قلعي ڀاڻيـه وٽ پهتو جو بياس ندي جي ڏکڻ طرف هڪ قديم قلعو هو، ۽ چچ جو ڀاڻيـه، ارور طرفان ان جو حاڪم هو. ٻاڻيـه فتح ڪرڻ بعد محمد بن قاسم بياس ندي آڪري قلعي اسڪلنده کي گهيرو ڪيو ۽ ان جي فتح ڪرڻ بعد سڪه جي قلعي کي گهيرو ڪيائين جو راوي ندي جي ڏاکڻي ڪناري تي هڪ مضبوط قلعو هو. ان قلعي جي فتح بعد راوي ندي آڪري ملتان کي گهيرو ڪيائين (ايضا ص ۲۲۶-۲۳۷). اهي حوالا غالباً فتحنامي جي اصلي عربي رڪارڊ مطابق آهن ۽ انهيءَ ڪري ڀـاڻـيـه جي محل وقوع متعين ڪرڻ ۾ اصولي سمجهڻ گهرجن. انهن حوالن مان ظاهر آهي تـهـ چچ جي ڏنهن ۾ ڀـاڻـيـه جي قلعي ۽ ٻرگڻي جو انتظام ملتان جي بدلي ارور سان وابستہ هو، ۽ ڀـاڻـيـه ارور ۽ ملتان جي درميان بياس ندي جي ڏاکڻي ڪناري تي هو. محمد بن قاسم جي فتوحات مان ظاهر آهي تـهـ ڀاڻيـه، نسبتاً ارور کان ملتان کي ويجهو هو. تقريباً ٽي سؤ سال پوءِ به ڀاڻيـه جو قلعو انهيءَ ساڳي نالي سان موجود هو ۽ محمود غزنوي جي

(۴۰۶)

۲۹/[۲۸] راجا مهرت جو سر بدن کان ڌار ڪري
چڏيائين؛ تحفة الڪرام (جلد ۳، ص ۷) جو مصنف چوي
ٿو ٿو: ”هيءُ واقعو نبي صلعم جي هجرت جي پهرئين سال
جي لڳ ڀڳ آهي.“ (ع.م.۰)

۴۳/[۳۱] وزير ٻڌيمن طاڪي؛ غالباً ”طاڪي“ نسبت
آهي ”تاڪيد“ ڏانهن يعني ”تاڪيد جو ٻڌائيندو.“ تاڪيد
جو ذڪر هن کان اڳ ص ۲۳/[۱۵] تي اچي چڪو
آهي ته راءِ سيهرس پنهنجو هڪ حڪمران ملتان ۾ مقرر ڪيو
۽ ”سڪه، ٻه رهڻ، ڪروڙ، اشتهار ۽ تاڪيد ويندي
ڪشمير جي حد تائين، انهيءَ جي حڪومت هيٺ رکيائين.“
هن عبارت مان ظاهر آهي ته تاڪيد ملتان سان لاڳو ۽
ملتان ۽ ڪشمير جي وچ وارو ملڪ هو. اڳتي صفحي
۱۰۱/[۳۷] تي تاڪيد ۽ ڪشمير جي حد جو ذڪر آهي ۽
ڪشمير جي حد تاڪيد کان مٿي ڄاڻايل آهي؛ ٻي صفحي ۲۹۵/
[۲۰۳] تي ”بلاد طاڪيد“ (طاڪيد جي شهرن) مان اهوئي گمان
نڪري ٿو. وري صفحي ۳۵۱/[۲۲۷] تي ملتان جي
پسگردائي واري شهر ”سڪه“ جي حاڪم بجھراءِ کي
”بجھراءِ طاڪي“ جو ڏوهڻو ڄاڻايو ويو آهي. عرب مؤرخن
جو ”طاڪيد“ يا ”طاڪيد“ ساڳيو ”تڪاديش“ آهي
جنهن جو ذڪر هندستان جي تاريخ جي مقامي ماخذن ۾
ملي ٿو. (ن.ب)

۴۶/[۳۳] سرحد.....جا ترڪن سان لاڳو آهي؛ هن
سرحد مان مراد غالباً سنڌ جي اتر طرف واريون ڪابلستان

(۴۰۷)

۽ زابلستان جون سرحدون آهن، ڇاڪاڻ جو ان وقت انهن ملڪن جا باشندا ۽ حاڪم ترڪ هئا. (ن-ب)

۴۸ / [۳۵] ڪي نالي وارا دوست شهيد ٿيا: ”شهادت“ جي لفظ جي استعمال مان گمان نڪري ٿو ته ڇچ جي لشڪر ۾ ڪي مسلمان (عرب) به شامل هئا. ان گمان جي تصديق اڳتي صفحي ۴۹ تي ٿئي ٿي، جيئن ته ڇچ سندن سردار امير عين السدوله ريجان ڪي مڪه جو حاڪم مقرر ڪيو. (ن-ب)

۵۳ / [۳۹] سرڪونڌ پٽ پندرڪو پڪو: سرڪونڌ معنيٰ بهادر؛ پندرڪو يعني پندن يا بڪيارين جي رکيا ۽ پروش ڪنڌر. انهيءَ ساڳيءَ ترڪيب سان ص ۵۸ / [۴۲] تي به نالو ”پندرڪو“ آيل آهي يعني پٽ جي بت جو محافظ؛ پڪو يعني پڪڻو يا پوڄاري، خصوصاً پٽ ڌرم جو. (ن-ب)

۵۴ / [۳۹] ڪاڪا راج: يعني ڪاڪا قوم جو راج. سنڌ جي اندر الهندين پرگڻي ٻڌيهه جي گاديءَ جو هنڌ ”ڪاڪا راج“ هو. تحفة الڪرام (۱۲۳۲) ۾ ڪاڪا راج جو ذڪر اچي ٿو. غالباً ضلعي لاڙڪاڻي ۾ تعلقي ”ڪڪڙ“ جو نالو انهيءَ قديم ڪاڪا راج جي بگڙيل صورت جي يادگار آهي. (ن-ب)

۵۶ / [۴۱] ريگستان جي بادشاهه ڏانهن جنهن کي پٽي به چئوندا آهن: اصل عبارت ۾ ”ملڪ-رمل“ آهي. رمل معنيٰ واري، جنهن ڪري ترجمي ۾ ”ريگستان جو بادشاهه“ لکيو ويو آهي. غالباً ان مان مراد جيئسل مير ۽ ٻاهر مير جي ملڪ

(۴۰۸)

جو حاڪم آهي ڇاڪاڻ ته جيئسليمير آڳاٽي وقت کان وٺي
پڻ جيئسليمير ۾ رهي آهي. سنڌي نسبنامي جي هڪ
آڳاٽي بيت ۾ چيل آهي ته: ”سنڌ سمو، ڪاڇي چئمو، ڀاڻي
جيئسليمير.“ جيئن ته عربن جي فتوحات ۾ ”بالمڊ“ شهر جو
نالو اچي ٿو جو غالباً ”ڀاڙو مير“ آهي، انهيءَ لحاظ سان
”ملڪ رمل“ کي ”ڀاڙو مير جو راجا“ تعبير ڪرڻ مناسب
ٿيندو. واللہ اعلم بالصواب. (ن-ب)

۵۸ / [۴۲] ”ٻڌ نو وهار“: يعني نو وهار نالي ٻڌ جو
مندر جنهن جو رکوال ”ٻڌرڪو“ نالي شمڻي پروهت هو.
صفحہ ۶۳ / [۴۶] تي هن شمڻي جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو
ته نو وهار جو مندر هڪ قديم عبادتگاه هو جو گهڻي
وقت کان زماني جي گردش سبب زبون ٿي چڪو هو.
جنهن کي نئين سر ٺهرائڻ لاءِ هن شمڻي، ڇچ کي خاص
تاکيد ڪيو.

۵۸ / [۴۳] ڪنوهار: هن صفحي ٽوڙي اڳتي ۶۰-۶۱
صفحن جي عبارتن مان ظاهر آهي ته ڇچ جي سنڌ تي قبضي
وقت ٻڌ جو هي مندر آباد هو ۽ ”ٻڌرڪو“ شمڻي جو هڪ
وڏي اثر ۽ رسوخ وارو شمڻي پروهت هو، سو هن مندر جو
راهب يا مجاور هو. صفحي ۶۱ / [۳۴] تي ڄاڻايل آهي ته
برهمڻ آباد فتح ڪرڻ بعد، ڇچ هن پروهت کي، جو
سندس مخالف هو، سزا ڏيڻ لاءِ ”هٿيار بند ماڻهن کي سوار
ڪري ٻڌ- مندر ڪنوهار ڏانهن روانو ٿيو“، ۽ رستي ۾
هٿيار بند ماڻهن کي خاص هدايتون ڏنائين. انهيءَ مان

(۴۰۹)

ظاهر آهي ته هيءُ مندر برهمڻ آباد جي شهر کان ٻاهر ڪڇ مفاصلي تي هو. انهيءَ جي تصديق صفحي ۶۲/[۴۵] تي ڏنل ڇچ جي هيٺين لفظن مان ٿئي ٿي، جي صلاح بعد هن پروخت کي چيا: ”آءُ چاهيان ٿو ته اسان جو ڇوڻ وٺي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ وري موٽي اچين.“ صفحي ۶۳/[۴۶] تي مندر ڪنوهار مان ڇچ جي واپسي بابت جدا عنوان ڏنل آهي ته ”ڇچ جو برهمڻ آباد ڏانهن موٽي وڃن.“ انهن مڙني عبارتن مان ظاهر آهي ته ڪنوهار جو مندر برهمڻ آباد جي شهر کان ڪجهه مفاصلي تي پري هو. ٻڌ ڌرم وارن جو دستور به اهو هو جو پنهنجون عبادتگاهون اڪثر شهرن کان پري سائت ۽ تنهائي وارين جاين تي قائم ڪندا هئا.

هاڻي سوال آهي ته هيءُ ٻڌ-مندر ڪٿي هو؟ ڪزنس جي ڪتاب ”سنڌ جا آثار قديمه“ مان معلوم ٿيو ته منصوره کان ۶- ميل اوڀر طرف ديه، دوفاني ۾ ”ڏٻر گهاناگهري جو ٺل“ (شهر جهول، تعلقي سنجهوري، کان تقريباً ۲ ميل اولهه طرف) وارا آثار ڪنهن قديم ٻڌ ڌرم جي مندر جا آهن. سنه ۱۹۵۲ ۾ مير الله بخش خان زميندار جهول جي مدد ۽ معاونت سان اسان هن ٺل جو معائنو ڪيو. گهري جانچ ۽ ماپن وٺڻ بعد معلوم ٿيو ته مندر جو هيءُ ڊنل ٺل (Stupa) تقريباً ۵۰ فوٽ چؤرس مٿاهين ٿلهي تي بيٺل هو. ٺل جو اندريون گهرو ۱۰ فوٽ ٽيه قطر ۽ ان جي گول ديوار جي ويڪر ۱۲ فوٽ معلوم ٿي. هي ديوار اندران ڪڇين سرن جي ۽ ٻاهران شايد ٻڪين سرن جي هئي. هن اوچي ٿلهي کان هيٺ

(۴۱۰)

زمین تـائـن لـهـواري مـاـپ ۳۰ درجن جي ڪنڊ تي، تخميناَ ۳۰ فوٽ معلوم ٿي. هن ٿلهي جي هيٺين بناء کان اٽڪل ۲۶ فوٽ پري غالباً چؤڌاري ننڍيـون ڪوئيون هيون. ڏکڻ طرفـان هنن ڪوئين واري قطار جي پيڙهه مان ڪوئين جي ماپ ۹ فوٽ چؤرس معلوم ٿي. ٺل واري ٿلهي جي چؤڌاري هنن ڪوئين جي ٻاهرين ديوار کي مدنظر رکندي اندازو ٿيو ته هيءُ ٻاهران چؤڌاري پناهه واري ديوار تقريباً ۲۱۰- فوٽ چؤرس هئي، جا تخميناَ مندر جي جملي ايراضي هئي.

هن قديم آثارن جون اهي ماپون موجوده سطحي نشانين تي مبني آهن ۽ انهيءَ ڪري اڻپوريون سمجهڻ گهرجن. پر مرحوم مير الله بخش خان ۽ سندس سؤٽ مير جان محمد خان ان موقعي تي هڪ نهايت اهم واقعي جو ذڪر ڪيو. چيائون ته: ”۱۹۳۲ع ۾ براج جي نئين پيچ وقت اسان هن ٺل ڏي اتر طرفان ايندڙ واٽر ڪورس (جو هن وقت موجود آهي) پئي کڻايو. هن واٽر ڪورس جي ٻن ورن مان هڪڙي ورت (يعني ٺل جي اتر طرفان جتان واٽر ڪورس اولهه طرف مڙي ٿو يا ٺل جي اتر- اولهه طرف جتان هيءُ واٽر ڪورس وري ڏکڻ طرف وڃي ٿو) اسان جي ماڻهن واٽر ڪورس کوليڻدي هڪ سخت چيڪي گوهيل مٽي جوڻ هڪ ٻي ننڍيـون ڪچيون سرون لڌيون، جن جي هڪ پاسي تي مهانما پڌ جي تصوير هئي. ماڻهن سمجهيو ته هت شايد ڪو خزانو هجي سو وڌيڪ کوليائون ۽ تقريباً اهڙن سرن جو هڪ وڏو ڍڪ ڪڍي ٻاهر ڇڏيائون، اسان ٻنهي اهي سرون اچي ڏٺيون. سرون جيتوڻيڪ ڪچيون هيون پر

(۴۱۱)

امڙي ته ڪنهن ڇيڪي مٽيءَ مان ٺهيل هيون جو نهايت مضبوط
۽ سخت پٿري نظر آيون. افسوس جو اسان ان وقت انهن مان
ڪا به سر سنڀالي محفوظ ڪري ڪانه رکي.

اهو ته ذڪر ۱۹۵۲ع جو آهي. مير الله بخش خان گذاري
ويو. ظاهر آهي ته مير الله بخش خان تسوڙي مير جان محمد
خان کي هن ٺل جي تيار ڇڏي پس منظر جي ڪا به خبر ڪانه
هئي. اتفاق سان بندي کي به ان موقعي تي فتحنامي جو هيٺيون
بيان ذهن ۾ ڪونه هو ته: ”ڇچ، ٻڌ ڪنوار ۾ ٻه ڇچي هن
پروعت ڏانهن هليو ته کيس ڪسيءَ تي وٺل ۽ پنهنجي
عبادت ۾ مشغول ڏٺائين؛ سندس هٿ ۾ سخت [گوهيل]
مٽي هئي، جنهن مان بت ٺاهي مهر جهڙي هڪ شيءِ انهن
بتن تي هڻندو ٿي ويو، جنهنڪري انهن تي ٻٽ جي
تصوير ڇٽجي ٿي پئي ۽ هو مڪمل ٿي ٿي پيا. تنهن کان
پوءِ انهن کي هڪ جاءِ تي رکندو ٿي ويو.“ (فتحنامو
ص ۶۱).

مير صاحب جن جي اکين ڏٺل تصوير وارن سڀرن ۽
فتحنامي جي بيان ۾ سؤ في صدي مطابقت آهي. ۱۹۳۲ع
۾ جتان ماڻهن اهي سرون کوٽي ڪڍيون، اهو غالباً ڪنوار
جي هن راهب جو حجرو هو. بهرحال هن اکين ڏٺي ثابتي
مان ڪافي وثوق مان چئي سگهجي ٿو ته ”ڏيپر گهائنگهريءَ
جو ٺل“ اهو ساڳيو ٻڌ جو مندر ”ڪنوار“ آهي جنهن جو
ذڪر فتحنامي ۾ آهي. (ن. ب)

۶۵ / [۴۷] مٽي (لهڙائي جي جتن تي) هيٺيان شرط
پڪا ڪيائين: ظاهر آهي ته ڇچ، جو هڪ ٻڪو برهمڻ هو،

(۴۱۲)

تنهن جتن سان هتدو قانون وارا چوت چات جا شرط لڳايا. هن سلسلي ۾ محقق هيوڙي والا (ص ص ۸۶-۸۷) جا هيٺيان ريمارڪ قابل غور آهن:

”چچ جتن سان چندالن وارو برتاءُ ڪيو، جن جي باري ۾ هتي جو چوڻ آهي ته: کين شهر کان ٻاهر رهائين گهرجي، بغير ڪتن ۽ ڪڏهن جي کين ڪا به ملڪيت هئي نه گهرجي، سندن ڪپڙا ميتن لاءِ استعمال ڪيل ڪپڙن مان هجن؛ سندن ٿاڻا ۽ ٿڀا ڀڳل ڪنگر ٿڀا هئڻ گهرجن، ۽ سندن گهر ڪها لڙها ۽ ڪٺ چڙهيل هجن (ڏسو Institutes, x. 12, 29-30)“.

”جت سنڌ جا قديم باشندا آهن ۽ پانڌجي ٿو ته کين آرين يا بين فاتحن غلاميءَ جي حالت تي پهچايو، ڪرڪ (Crooke) جي بيان موجب پنجاب ۾ راجپوتن، جائن سان پڻ ڪجهه اڳ ساڳيوئي برتاءُ ڪيو: نه کين پنڌڪو ٿي ٻڌڻ ڏنائون ته نه کين گهاڙا رنگين ڪپڙا پهرڻ ٿي ڏنائون؛ شاديءَ وقت سندن گهٽ ڪي موڙ ٻڌڻ جي ممانعت هئي ۽ زالن کي ڦٽ پائڻ جي منع هئي. سندن ڪنوارين سان اول راجپوتن جي همبستري جي رسم هئي. ويندي اڄ تائين، راجپوت پنهنجي ڪوٺن ۾ گهٽ ذات وارن کي رنگين ڪپڙا پهرڻ يا وڏيون گوڏون ٻڌڻ نه ڏيندا آهن (ڏسو Tribes and Castes of the North-Western Provinces, 1896, III/23).“

”گجرات ۾ پڻ ساڳئي قسم جي برتاءُ جو مثال ملي ٿو: فوربس (Forbes) لکي ٿو ته: سيدراج جي سڃاڻپ جي

(۴۱۳)

ایامکاریء ۾ ڏيڻ لاءِ لازمي هو ته مٿي سان بنا ورن جي سوئي ڪپڙي ٽڪر ويڙهين ۽ ڇيله سان ڪو سڱ ٻڌي لٽڪائي ڇڏين ته ماڻهو (کين پري کان سڃاڻن ۽) کين هٿ نه لائين - ڏسو Ras Mala. Reprint, 1924, 1/110. (هوڙي والا)

۶۶/[۴۸] ڪسري بن هرمز جي مرڻ کانپوءِ بادشاهي جو ڪاروبار هڪ عورت جي هٿ ۾ اچي ويو هو: هن عورت جو نالو ”بوران دخت“ هو ۽ هو ڪسري بن هرمز جي ڌيءَ هئي. هو ڪسري جي مرڻ کانپوءِ بڪدم تخت تي ڪانم ويٺي بلڪ، بقول حمزه اعفهانى، ڪسري بن هرمز جي مرڻ کانپوءِ ۸ مهينا قباذ بن ڪسري بن شيرويه حڪومت ڪئي، جنهن کانپوءِ اردشير بن شيرويه ڏيڍ سال حڪمراني ڪئي، انهن ٻنهي کانپوءِ بوران دخت بنت ڪسري گادي تي ويٺي (سني ملڪ الارض والانباء، ص ۲۲). ساڳئي ڪتاب ۾ (ص ۱۸) مصنف، موسيٰ بن عيسيٰ الڪسروي کان روايت ڪئي آهي ته قباذ ۽ اردشير کانپوءِ ۽ بوران دخت کان اڳ ۾، شهرزاد نالي هڪ ٽئين شخص به بادشاهي جون واڳون ورتيون مگر هو ساساني گهراڻي مان نه هو. حمزه اعفهانى جي حساب موجب بوران دخت جي حڪومت وارو عرصو هجري سال اٺين يا نائين مطابق ٿيندو، بشرطيڪ مسعودي جي روايت (مروج الذهب، جلد ۱۱ - باب جوامع التواريخ) موجب يزيد گرد جو قتل سن ۳۲ هجري ۾ تسليم ڪجي. (ن - ب)

۶۶/[۴۸] ارمابيل: يعني ارمن ييلو جو موجوده لسٻيلي جو هڪ مشهور شهر هو ۽ سامونڊي ساحل جي نزديڪ هو. عرب مؤرخن ۽ جغرافيه نويسن جي ڪتابن ۾ (شايد ڪاننن

(۴۱۴)

جي غلطي سبب) هن شهر جو نالو ”ارماڻيل“ ۽ ”ارمیل“ به ڪري لکيو ويو آهي. هن شهر جي محل وقوع متعلق ياقوت جي معجم البلدان (ارمیل) ۾ ڏنل بيان ڪافي واضع آهي، حالانڪ ان وقت جا ڏنل ويڪرائي ۽ ڊگھائي ڦاڪ، هن وقت صحيح جڳهه متعين ڪرڻ لاءِ ڪارگر نٿا ٿي سگهن. بقول ياقوت: هيءُ ڊيبل ۽ مڪران جي وچ ڌاري سنڌ جو هڪ وڏو شهر آهي. شهر ۽ سمنڊ جي وچ ۾ اڌ فرسنگ (ڏيڍ ميل) جو مفاصلو آهي. هيءُ شهر ٻئي اقليم ۾ آهي. ان جو ڊگھائي ڦاڪ ۹۲ درجا ۱۵ دقيقه ۽ ويڪرائي ڦاڪ ۲۵ درجا ۴۶ دقيقه آهي. (ن - ب)

۱۶/[۴۹] پنجپور: فتحنامي جي جملي نسخن جي پڙهڻي ”ڪنزبور“ آهي جا دراصل ”ڪنزبور“ جي ٻي صورتخطي آهي. عرب جغرافيه نويسن جي تصنيفن ۾ هن شهر جي نالي جي صورتخطي ”ڪنزبور“ يا ”فنج بور“ لکيل آهي جا غالباً ڪاتبن جي غلطي آهي ۽ اصل صورتخطي ”ڪنزبور“ يا ”فنج بور“ آهي يعني ”پنج پور.“ ۽ ”پنج پور“ غالباً ساڳيو اهو شهر جو هن وقت قلات رياست ۾ ”پنجگور“ جي نالي سان مشهور آهي. - ٻن تصديق لاءِ ڏسو:

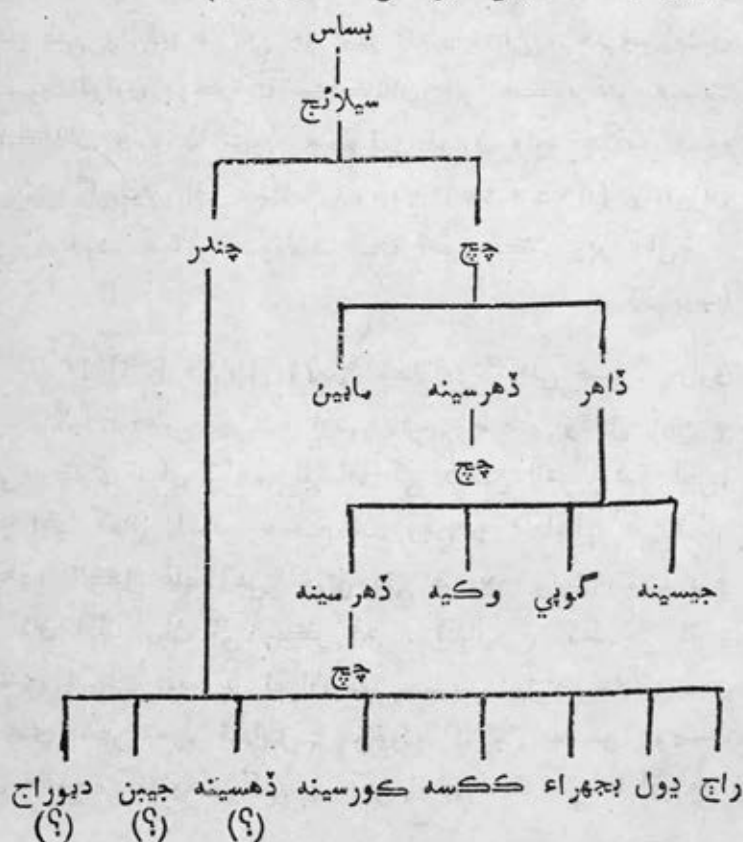
Le Strange: Lands of the Eester Caliphate, P. 3-9

(ع - م)

۱۷/[۴۹] ڇچ بن ميلانج بن بساس: ڇچ جي نسب متعلق فتحنامي ۾ هي واحد فقرو آهي. هوڙي والا جي خيال ۾ ڇچ دراصل ”جڇ“ (Jajja) آهي. ڪشمير جي راجا جڇاپيڏ جي ڀاءُ جو پڻ اهو نالو هو (ڏسو ويديا: هسٽري آف ميڊبول انڊيا ۲ x ۱۵، ۲). ”جڇ نالو، هٿرا جي نزديڪ

(۴۱۵)

مهاڻن جي هڪ سنه ۱۱۵۰ع واري ڪٽبي ۾ پڻ موجود آهي. ”چچ“ دراصل ”نيپات“ جي پراڪرت صورت آهي. چچ جي پيءُ جو نالو سيلانچ اصل ۾ يقيني طور ”شيلاديتيا“ معلوم ٿئي ٿو. چچ جي ڏاڏي جو نالو فتحنامي جي نسخن موجب ”بساس“ آهي جو ممڪن آهي ته ڪنهن جي غلطي سبب ”بساس“ مان ڦيرائي ”بساس“ ڪري لکيو ويو هجي. جيڪڏهن ائين آهي ته، پوءِ ”بساس“ هوڙي والا جي خيال ۾ شايد ”رشماسڪ“ هجي جو مٿرا ۾ ٻڌ ٿر جي ڪيترن ئي ڪٽبن ۾ ملي ٿو (هوڙي والا ص ۸۰ ۽ ۸۶). فتحنامي جي مطالعي مان چچ ۽ سندس ڪٽنب جي ٻن پاتن جا نالا هيٺين طور مان ٿا. (ن - ب)

(۴۱۶)

۶۷/[۴۹] توارن: يعني قلات جو ڏاکڻيون حصو يا

خزدار وارو علائقو. عرب جغرافيه نويسن جي بيانن مان

پوري تصديق ٿئي ٿي ته مڪران جي اڀرندين سرحد قصدار

(قزدار يا موجوده خزدار) وٽ ختم ٿي ٿئي، ۽ قصدار جي

علائقي جو نالو توارن هو، جنهن جي گادي پڻ قصدار هو

(ڏسو ابن حرقل ص ۱۲۳؛ مقدسي ص ص ۴۸۶ ۽ ۴۷۸؛

يساقوت - بلدان ۳ × ۵۵۷ ۽ المشترك ص ۲۹۶؛ قنقشمندري

عن ابن حوقل - صبح الاعشي ۵ × ۶۶). هن توارن علائقي

جي اڀرندين سرحد، سنڌ جي ٻڌيه علائقي جي سرحد سان

ملييل هئي ۽ ٻڌيه علائقي جو شهر قنڊايل هن سرحد جو نشان

هو. توارن درحقيقت ڪيڪانن جو هڪ پرڳڻو هو.

ڪيڪانن جو ڏاکڻيون حصو ئي توارن وارو علائقو هو.

امپيرئيل گزيميٽر آف انڊيا، ۱۹۰۸ع (۱۴ × ۲۷۵) ۾ توارن

کي موجوده جهالاوان رياست سان تعبير ڪيو ويو آهي.

(ن - ب)

۶۷/[۴۹] قنڊايل (يعني قنڌار): ”يعني قنڌار“ وارو

فقرو غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم طرفان وڌايل آهي ۽

انهيءَ ڪري اسان ترجمي ۾ ان کي ڏنگين اندر رکيو آهي.

مڪر اهو گمان ٿي سگهي ٿو ته صحيح نه آهي ۽ قنڊايل کي قنڌار

سمجهڻ بالڪل غلط آهي. جيئن مٿي ص ۶۷ واري نوٽ ۾

ان کان اڳ بيان ٿي چڪو آهي. قنڊايل، سنڌ جي اتر -

الهندي پرڳڻي ٻڌيه ۽ توارن يعني خزدار واري علائقي جو

سرحدي شهر هو. قنڊايل، موجوده گنداوا، جو بلوچستان

جي ڪيچ - گنداوا پرڳڻي ۾ آهي، جي جاءِ تي يا ان جي

(۱۴۱۷)

آسپاس هو. گنداوا، شڪارپور کان ٻولان پاس واري قديم گس
تي آهي. (ن - ب)

۶۷/[۱۴۱] پورالي ندي: رهاست لسپيلي جي الهندي
طرفان وهندڙ ندي، جا مون مياڻيءَ جي ڪاريءَ ۾ چوڙ
ڪري ٿي. (ن - ب)

۶۹/[۵۰] ڪنوج، سيهرس ٻن راسل جي حڪم هيٺ
هو: هوڙي والا (ص ۸۰) سيهرس کي ”شري هرشا“ سمجهي
ٿو. ڪنوج جو راجا هرشا مشهور آهي. البت سندس دؤر
حڪومت ۽ هن واقعي جي وچ ۾ سن ۽ سال جي مطابقت
غور طلب آهي. (ن - ب)

۶۹/[۵۱] سيهرس پنهنجي پيءُ برهاس ٻن ڪسائس کي
روانو ڪيو: مٿي هن کان اڳ سيهرس جي پيءُ جو نالو
راسل ڄاڻايو ويو آهي؛ پوءِ برهاس ٻن ڪسائس سندس پيءُ
ڪيئن ٿيو؟ فارسي متن جي عبارت ”برادر خود“ (يعني
پنهنجو پيءُ) آهي، جا ممڪن آهي ته دراصل ”برادر زاده
خود“ (يعني پنهنجو ڀائيٽو) هجي. تحفة الڪرام (۳ × ۸)
۾ برهاس جي عيوض بسايس آهي. (ن - ب)

۷۳/[۵۴] راوڙ: هن ٻوئين عرصي ۾ جن سنڌ جي
تاريخ تي قلم کنيو آهي تن مان گهڻن راوڙ ۽ اروڙ
کي هڪ سمجهيو آهي جو صحيح نه آهي. هن جاءِ
واري عبارت مان ظاهر آهي ته راوڙ جي قلعي جو بنياد ڇڏج
پنهنجي اباڻڪاريءَ ۾ رکيو مگر ان جي پوري ٿيڻ کان
اڳ هو مري ويو، ۽ ان بعد سندس پٽ ڏهر مينه ان کي
مڪمل ڪرائي، اتي شهر آباد ڪيو جنهن جو نالو ”راوڙ“

رکيائين. ان جي ٻـءـڪس، اروڙ هڪ قديم شهر هو ۽ چچ کان اڳ راءِ گهراڻي جي ڏينهن ۾ پڻ سنڌ جو تختگاه هو. ازانسواءِ اروڙ اتر سنڌ ۾ (موجوده روهڙيءَ لڳ) هو، ۽ اروڙ هيٺ لاڙ ۾ مهراڻ جي ڏو آبي (Delta) واري ٻيٽ اندر هڪ مضبوط حفاظتي قلعو هو.

اروڙ جي قلعي ۽ شهر جي صحيح جڳهه متعين ڪرڻ مشڪل آهي. البت فتحنامي ۾ محمد بن قاسم جي ڏاهر مان لڙائي واري احوال مان هيءَ يقيني نتيجو نڪري ٿو ته اروڙ هيٺ لاڙ ۾ مهراڻ جي چوڙ واري ايراضي ۾ هو. هيٺيان دليل قابل غور آهن:

(۱) اول ته محمد بن قاسم اتر طرف سيوستان (سيوهڻ) ۽ ٻڌيه جي علائقن فتح ڪرڻ بعد موٽي نيرون ڪوٽ ۾ آيو جـو غالباً حيدرآباد واري جڳهه تي يا ان جي آسپاس هو. اتان هو ڪوچ ڪري اشبهار جي قلعي ڏانهن روانو ٿيو ۽ وڃي اروڙ جي حد سامهون، مگر درياءَ جي الهندي ڪناري تي، جهنم ۽ ڪرهل جي ٻـرگڻن ۾ منزل انداز ٿيو ۽ وڃي اروڙ جي حد سامهون، مگر درياءَ جي الهندي ڪناري تي، جهنم ۽ ڪرهل جي ٻـرگڻن ۾ منزل انداز ٿيو (ص ۱۳۲ ۽ ۱۴۷). بعد جي تاريخي حوالن مان ثابت آهي ته ڪرهل يا گرھڙ، ٺٽي واري ايراضي جو حصو هو. پوءِ اتان به منزل کڻي اڃا به هيٺ جهنم جي ٻـرگڻي ۾ ساڪري جي ايراضي ۾ وڃي مهراڻ ٽپڻ لاءِ ٻيٽيون ۽ تختا تيار ڪرايائين (ص ۲۱۸). انهيءَ مان ظاهر آهي ته محمد بن قاسم لاڙ ۾ هيٺ ٺٽي ۽ ميرپور ساڪري واري ايراضي مان، جا مهراڻ جي چوڙ واري ڏو آبي ۽ ٻيٽ جي سامهون الهندي طرف هئي، درياءَ ٽپيو.

(۴۱۹)

(۱) ٻيو ته محمد بن قاسم جي انهيءَ تياري ۽ تجويز وقت، لاڙ واري ايراضي جي جتن ۽ ساڪري جي وڏين جو ذڪر اچي ٿو (فتحنامو ص ۱۲۴). جت به قديم زماني کان شاهبندر ڊويزن واري ايراضي ۾ رهندڙ آهن ۽ سندن انهن قديم بستمين سبب ئي ٽئي ضلعي جي ڏکڻ - اوڀر واري ايراضي تي نالو ٿي ”جاني“ پئجي ويو آهي.

(۲) ٽيو ته محمد بن قاسم جو مهران جي الهندي طرفان ٺهي اوڀر طرف راوڙ جي قلعي تائين پهچڻ واري بيان ۾ ڪيترن ئي ننڍن دريائن جو ذڪر اچي ٿو، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته اها مهران جي هيٺين دوائِي يا ڊيلٽا واري ايراضي هئي. اول ته محمد بن قاسم ٻيڙين جي ڀل ٺهرائي مهران جي وڏي شاخ تان اڀرندي طرف ٽپيو. آڏو جيسين ”جوءَ ڪوٽڪه“ يعني ڪوٽڪه نالي درياءَ جي هڪ ننڍي شاخ رستي اچي ”ٻيٽ جي قلعي“ جي حفاظت ڪئي (ص ۲۱۰). هن ”ٻيٽ جي قلعي“ کان ڪجهه پري ”جوءَ نيٽري“ يا درياءَ جي ٻي هڪ ننڍي شاخ ”نيٽري“ نالي هئي جتي راسل گرفتار ٿيو (ص ۲۳۹). محمد بن قاسم ”ٻيٽ جي قلعي“ کان ڪوچ ڪري اچا به اڳتي ”جوءَ ڏڏاواهه“ يعني ڏڏاواهه راوي درياءَ جي اچا به هڪ ٻي شاخ تي وڃي ڪئمپ ڪئي، جنهن کي راجا ڏاهر ”هڏباري“ جي نالي سان ٿي سڏيو (ص ۲۴۲). اچا به محمد بن قاسم جي لشڪر ڏاهر جي فوج جي وچ ۾ هڪ ”جوءَ“ يا ”خليج“ هئي (ص ۲۴۶ ۽ ۲۴۱) جا ٽي اسلامي لشڪر جنگ شروع ڪئي (ص ۲۴۶)، ۽ لڙائيءَ ۾ عرب مجاهد وڙهندا وڙهندا

(۴۲۰)

وڃي راوڙ جي قلعي تائين پهتا (ص ۲۶۳). آخر محمد بن قاسم جي فتح ٿي ۽ ڏاهر راوڙ جي قلعي لڳ، ”مهراڻ نديءَ جي وچ ۾ (يعني دواڻي ۾) ڏڏاواڻ وٽ مارجي ويو“ (ص ص ۲۶۱ ۽ ۲۸۱).

فتحنامي جي مٿين حوالن مان صاف ظاهر آهي ته محمد بن قاسم، نيرون ڪوٽ کان گهڻو هيٺ لاڙ ۾ جهنگ، ڪرهل ۽ ساڪري جي اڀ-راڻيءَ ۾ ڪنهن هنڌان درياءَ ٽپيو، ۽ سندس لشڪر ۽ ڏاهر جي فوج جي وچ ۾ جنگ واري اراضي، مهراڻ جي دواڻي ۽ ان جي مختلف چوڙ وارين شاخن واري اراضي هئي، ۽ راوڙ جو قلعو خود هڪ اهڙي شاخ ”ڏڏاواڻ“ جي لڳ هو.

فتحنامي جي بيان مان هيءُ پڻ صاف ظاهر آهي ته راوڙ، برهمڻ آباد کان يقيني طور گهڻو هيٺ لاڙ طرف هو ڇاڪاڻ ته راوڙ جي فتح بعد، محمد بن قاسم جڏهين برهمڻ آباد جو رخ ڪيو ته اول ڪوچ ڪندو ’پهرور‘ جي قلعي وٽ پهتو جو هن مهينن جي گهيري بعد فتح ڪيائين (ص ۲۸۷). اتان وري ڪوچ ڪندو ”آخر محمد بن قاسم دهليله ۾ پهتو“ ۽ اهو قلعو پڻ هن مهينن جي گهيري بعد فتح ڪيائين (ص ص ۲۸۷-۲۸۹). ان بعد اتان برهمڻ آباد پهتو جو دهليله جي قلعي کي ويجهو هو (ص ۲۹۱).

مٿين حوالن جي بناء تي، ڪزنس (سنڌ جا آثار قديمه، ص ۲۳) جو هيءُ خيال ختم آهي ته راوڙ جو قلعو، اروڙ کان ۲۰ يا ۲۵ ميل اولهه يا اولهه-ڏکڻ طرف ڪنگري

(۱۴۲۱)

جي شهر کان ڪجهه هيٺ واقع هو. ساڳيءَ طرح ميجر راورٽي (سنڌ جو مهراڻ، ص ۲۷۲) جو تخمينو ته راورٽي برهمڻ آباد کان اولهه طرف (ڪزنس جي اندازي موجب تقريباً ۴۰ ميل کن) هو، غلط آهي.

ڪزنس جي خيال ۾ (آثار قديمه ص ۲۳، فوت ۱) محمد بن قاسم جو درياءَ جي دواڻي وارين مختلف شاخن مان گذرڻ ۽ تڪليفن ذبح جو بيان ڪئي به موجود ڪونهي، ۽ انهيءَ ڪري سندس خيال ۾ راورٽي جو دواڻي ۾ هئڻ ممڪن نه آهي. مگر هيءَ گمان غلط آهي ڇاڪاڻ ته فتحنامي جي ٻين حوالن ۾ دواڻي خواه درياءَ جي مختلف ننڍين شاخن جو ذڪر موجود آهي. ميجر راورٽي پڻ راورٽي جو دواڻي ۾ هئڻ ناممڪن سمجهي ٿو ڇاڪاڻ ته سندس خيال ۾ (سنڌ جو مهراڻ، ص ۲۳۹ حاشيو) راورٽي محمد بن قاسم جي حملي وقت آبڪلاڻي جي موسم هئي، ۽ ان موسم ۾ دواڻي مان گذرڻ مشڪل آهي. راورٽي جو دليل ايڏو وزندار ناهي ڇاڪاڻ ته، فوج جو دواڻي مان گذرڻ کڻي مشڪل هجي مگر ناممڪن ناهي. ٻيو ته فتحنامي مان ظاهر آهي ته محمد بن قاسم جڏهن پهريائين نيرون ڪوٽ ۾ آيو، تڏهن اڃا اتي مهراڻ جو پاڻي ڪونه آيو هو مگر برساتن جي اوڻي موسم هئي ۽ پاڻي اچڻ وارو هو. ان بعد محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ فتح ڪيو، ۽ اتان مٿي وڃي سيوستان ۽ ٻڌي جا علائقا فتح ڪيائين، ۽ اتان موٽي نيرون ڪوٽ ۾ آيو. ٻيو اتان وڃي اشبهار جو قلعو فتح ڪيائين ۽ ان بعد ڏاهر جي مقابلي لاءِ مهراڻ ٽپڻ جا

(۱۴۲۲)

سانباها ڪيائين. ان جي معنيٰ ته نيرون ڪوٽ ۾ سندس پيرين آمد بعد ڪافي عرصو گذري چڪو هو ۽ غالباً مهراڻ نديءَ وقت آبڪلاڻي جي موهه ۾ تقريباً ختم ٿي چڪي هئي.

ڊاڪٽر دائود ٻوٽي جو گمان آهي ته ”راوڙ“ موجوده حيدرآباد واري جڳهه تي هو (فتحنامو، فارسي ايڊيشن، ص ۲۵۸ تي ڏنل ص ۴۷ جو حاشيه). اهو گمان پڻ درست ناهي ڇاڪاڻ ته حيدرآباد واري جڳهه تي غالباً ”نيرون ڪوٽ“ هو. ازانسواءِ فتحنامي جي حوالن ۾ صاف ظاهر آهي ته راوڙ هيٺ لاڙ ۾ جهلم، ڪرهل (نئي جي اتر اوڀر واري اراضي)، ۽ ساڪري طرف درياءَ جي دواڻي ۾ هو. هوڙي والا (ص ۸۷) جي راءِ ته، راوڙ، نيرون ڪوٽ ۽ برهمڻ آباد جي وچ ۾ هو. پڻ سمجهڻ آهي. هيٺيڳڻ، جنهن مهراڻ جي دواڻي ۽ ان جي قديم شاخن جي ڪافي تحقيق ڪئي، تنهن جي راءِ ۾ راوڙ، هيٺ لاڙ ۾ وڌيڪي جي آسپاس، اڀرندي ناري جي ڪپ تي، برهمڻ آباد کان تقريباً ۸ ميل ڏکڻ ۽ نيرون ڪوٽ کان اٽڪل ۷۰ ميل ڏکڻ. اوڀر طرف واقع هو (انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص ۶۳-۶۴). هيءُ تخمينو فتحنامي جي حوالن جي روشني ۾ البت قريبن قياس آهي. اسان جي خيال ۾ راوڙ جو قلعو غالباً لاڙ ۾ موجود، نئي ضلعي جي شاهپور سب ڊويزن ۽ حيدرآباد ضلعي جي ٽنڊي ڊويزن جي حدن ۾ ڪنهن جاءِ تي واقع هو. ٽالي جي مناسبت سان، شاهپور ڊويزن ۾ قديم شهر رڙي

(۴۲۳)

جا ڪنڊرات شايد انهيءَ قديم راوڙ جي قلعي ۽ شهر جا هجن. بهرحال راوڙ هيٺ لاڙ ۾ هو جتي غالباً سمنڊ جي ويجھي هئڻ سبب اونهاري ۾ به اتي جي ”هوا سوائقي“ هئي، ۽ انهيءَ ڪري ڏاهر ”گرميءَ جا چار مهينا راوڙ ۾ ترسندو هو“ (فتحنامو ص ۹۳).

چئي نٿو سگهجي ته اهو شهر ڪيئن ۽ ڪڏهن ڦٽو. محمد بن قاسم جي فتح وقت به هن شهر کي: دريائي رستي تي واقع هئڻ سبب هڪ مرڪزي حيثيت حاصل هئي. چنانچ برهمڻ آباد جي فتح بعد جڏهن محمد بن قاسم حڪومت جو نظام درست ڪيو تڏهن ”نوبه بن داس ڪسي راوڙ جي قلعي تي مقرر ڪيائين، جيئن انهيءَ جاءِ تي پهڙيون تيار رکي: جيڪا به پهڙي مٿان يا هيٺان اچي خواه وڃي، ۽ جهڪڻ انهيءَ ۾ جنگي سامان هجي ته جهلي راوڙ جي قلعي ۾ کڻي وڃي. انهيءَ (راوڙ) کان مٿي وارين پهڙين جو اختيار ابن زبادة العبدي کي ڏنائين. ڪڇ وارو طرف... هذيل بن سليمان الازدي کي ڏنائين“ (فتحنامو ص ۳۱۸). هن حوالي مان اهو دليل به نڪري ٿو ته راوڙ واري سرحد پريان ڪڇ جي سرحد سان لاڳو هئي. راوڙ جو شهر محمد بن قاسم جي فتوحات کان تقريباً پنج سؤ ورهيه پوءِ به شايد موجود هو، ڇاڪاڻ ته ياقوت پنهنجي ڪتاب معجم البلدان (راور) ۾، ۱۲۲۴-۱۲۲۸ع ڌاري لکي ٿو ته: ”راوڙ، سنڌ ۾ هڪ وڏو شهر آهي جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو.“ بقول هرڙي والا (۸۷) راوڙ بابت هڪ حوالو ۱۶۱۲ع جو ملي ٿو. انڊيا آفيس لئبرري ۾، هڪ پهلوئي

(۱۴۱۴)

ڪتاب ”Dina-i- Mainog-i- Khirad“ جو فارسي منظوم ترجمو موجود آهي، جو سنه ۱۶۱۲ع ۾ Rowar in Sind جي هڪ رهاڪو - رزبان زرتشتي نالي ڪيو (ڏسو: Sachau, J. R. S. A. New Series, IV. 24; West Pahlavi Texts, III in Secred Books of the East, XXIV, Introduction, P. xxiii) ممڪن آهي ته هن ڪتاب جو ”راور“ اصل ۾ ”ارور“ جي غلط صورت هجي. پر جيڪڏهن اهو نالو ساڳيو زير بحث ”راوڙ“ جو آهي ته پوءِ چئبو ته ۱۶۱۲ع ڌاري راوڙ موجود هو. انهيءَ لحاظ سان شايد راوڙ ساڳيو شاهيندر سب ڊويزن وارو قديم قتل شهر ”رڙي“ هجي جو مقامي روايتن مطابق ٻي ئي مڙ ورهه اڳ برباد ٿيو. انهيءَ آخري دؤر ۾ رڙي جتن جي قوم جو مکيه شهر هو، جو شايد کانئن ڪيهرن جي قوم قرض جي عيوض پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. مثال مشهور آهي ته: ”رڙي ٽڪن ۾ پڙي، ملو جتن کي جواب.“ لاڙ ۾ ڪيهر قوم جو مڪمل زوال تقريباً ۱۷ صدي عيسوي جي آخر ڌاري ٿيو ۽ غالباً انهيءَ عرصي ۾ ئي رڙي جو شهر ڦٽو. (ن ب)

۹۵/[۷۰]: محمد علافي عرب: هيءُ محمد علافي غالباً

ساڳيو ”محمد حارث علافي“ (يعني محمد بن حارث علافي) آهي جنهن جو ذڪر هيٺ ص [۶۰] تي آيو آهي. ص [۱۳۸] تي سندس نالو ”محمد“ آيو آهي ۽ ص [۱۴۰] تي ”علافي.“ سڄي ڪتاب ۾ فقط ص [۱۶۰] تي ئي سندس سڄو نالو ”محمد حارث علافي“ ڏنل آهي ۽ ان بعد هر جڳهه تي سندس نالو ”محمد علافي“ ڄاڻايل آهي. ڏسو ص ص [۱۶۰-۴-۱].

(۴۲۵)

[۱۷۰-۱۷۲] ۽ [۱۹۳-۱۹۴] . محمد ۷- لافي اصل
پر عرب فوج جي شامي لشڪر جي سپاهين مان هو - ڏسو
ص [۱۳۸] .

اڳتي هن عفا جي ۹۵ تي ڄاڻايل آهي ته هن علافي
شخص، عبدالرحمان بن اشعث کي قتل ڪيو هو.
اهو غلط آهي. علافين درحقيقت خليفي عبدالملڪ جي ڏينهن
۾ مڪران جي گورنر سعيد بن اسلم ڪلابي کي قتل ڪيو
هو ڇاڪاڻ ته هن سندن هم وطن ۽ هم قوم سفهوي بن
لام الحماي نالي هڪ شخص کي ماريو هو - ڏسو هيٺ
فتحنامو ص ص [۸۵-۸۶] . فتحنامه ۾، سعيد خلاف هن
سازش ۾ جن علافين حصو ورتو تن ۾ محمد بن حارث
علافي جو نالو ڄاڻايل ڪونهي. ڏسو ص [۸۶] . مگر مؤرخ
بلاذري، معاويي ۽ محمد بن حارث علافي ٻنهي کي هن
سازش جا اڳواڻ ڪري لکيو آهي (فتوح البلدان، ص
۴۳۵) . علافين سعيد کي قتل ڪري مڪران تي قبضو ڄمايو.
ڏسو فتحنامو ص [۸۶] . تان جو سنه ۸۵ هجري ڌاري حجاج،
مجاة بن سحر کي مڪران طرف روانو ڪيو جنهن جي اتي پهچڻ
کان اڳ علافي ڀڄي وڃي سنڌ جي راجا ڏاهر سان پڙا
ٿيا. فتحنامو ص [۸۸] . انهيءَ لحاظ سان رمل جي راجا
خلاف محمد علافي جي ڪارروائي سنه ۸۵ هجري بعد
سمجهڻ گهرجي. (ن - ب)

۹۷/[۷۱] هند ۽ سنڌ جي شهرن تي اسلام جي لشڪر
جي پهرين لڙائي رسول صلعم جي هجرت کان ۱۵ ورهيه
پوءِ اميرالمومنين حضرت عمر رضه جي خلافت ۾ واقع ٿي:

(۴۲۶)

اهو صحيح آهي ۽ سورخ بلاذري بن مدائني جي سنڌ مان اسلام جي هن اوائلي حملي جي خبر نقل ڪئي آهي ته : حضرت عمر، سنه ۱۵ هجري ۾ عمان بن ابي العاص الثقفي کي بحرين ۽ عمان جو گورنر مقرر ڪيو، جنهن پنهنجي ڀاءُ الحڪم کي نانڊ (ٿاڻ، بمبئي طرف) ۽ بروس (پروچ، گجرات) تي حملي لاءِ موڪليو ۽ پنهنجي ڀئي ڀاءُ مغيره کي ديبيل ڏانهن روانو ڪيو. (فتوح البلدان، ص ۳۲-۴۳). البت هيٺ فتنامي جي ص ۹۸ تي هن روايت جو پهريون حصو صحيح نه آهي ته مغيره ڪو ديبيل ۾ لڙندي شهيد ٿيو. بلاذري صاف طبر لکيو آهي ته هن دشمن جو مقابلو ڪيو ۽ فتح حاصل ڪيائين (فتوح، ص ۴۴۲). ٻين تاريخي حوالن مان به ثابت آهي ته مغيره پوءِ زندهه هو. هن حملي جي مڪمل تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو مضمون ”هندستان تي اوائلي عرب حملن جو سن تاريخ“، مطبوع ”اسلامڪ ڪليچر“ مخزن، جولاءِ ۱۹۸۶ع، حيدرآباد دکن. * (ن - ب)

۹۹/۷۳ [اميرالمومنين عثمان بن عفان رضه..... هند ۽ سنڌ جي لڙائي تي لشڪر موڪلڻ گهريو: حضرت عثمان جي هن ارادي لاءِ هڪ خاص سبب هو، فتنامي ۾ هن واقعي کان اڳ واري هڪ لڙائي جا حضرت عمر جي خلافت ۾ اسلام ۽ سنڌ جي لشڪر جي وچ ۾ لڳي تنهن جو ذڪر ڪونهي. مگر، بقول طبري (۱ x ۲۷۰۷) اسلام جو

* "The Probable Date of the Early Arab Expeditions to India", Islamic Culture, Hyderabad Deccan, Issue of July 1946.

(۱۴۲۷)

لشڪر حڪم بن عمرو التغلبي جي سپه سالاري هيٺ مڪران ۾ (ايران جي ساساني حڪومت جي گزرڻ جي فوج سان مقابلي ۾) هو، جو سنڌ جي لشڪر اوچتو ڏهر ٿي اچي اسلام جي لشڪر تي حملو ڪيو. غالباً سنڌ جي راجا طرفان هن ”جنگ ڏهر“ واري ڪيل اڳواڻي جي ڪري ٿي حضرت عثمان رضه سنڌ تي لشڪر جو ارادو ڪيو. (ن - ب)

۹۹/ [۷۳] لشڪر قنڊايل ۽ مڪران ۾ هو: فقط فتحنامي جو هيءُ حوالو ڏسي آهي جو انهيءَ وقت شهر قنڊايل ۾ اسلام جي لشڪر جي موجودگي ڏيکاري ٿو. ٻئي ڪنهن به تاريخ ۾ ان جو ذڪر ڪونهي. غالباً هيءُ لشڪر عبدالله بن عامر وارو هو (ڏسو - بلاذري فتح مڪستان)، ٻا حضرت عمر جي عهد ۾ ايران تي اسلامي لشڪر جي وسيع حملي (الانسياح يا General Invasion) واري فوج جو ڪو حصو هو. (ن - ب)

۱۰۰/ [۷۴] شعر - وَأَهْلُكَ نَبِيٍّ لَّكُمْ فِي كُلِّ يَوْمٍ الْخَبَرُ :
ابن-وزيد، ڪتاب النوادر (طبع بيروت ص ۱۶۱) ۾ هي
۲- بيت، جاهلي شاعر علي بن طفيل السعدي ڏانهن منسوب
ڪيا آهن. وري لسان العرب (جلد ب ص ۲۵۴) جي
مصنف اهي عامر بن الطفيل السعدي ڏانهن منسوب ڪيا
آهن. تاج العروس (جلد ۱۲ ص ۱۱۶) ۾ صرف ٻيو بيت
شاعر جي نالي بغير ڏنل آهي. (به شڪريه استاد عبدالعزيز
الميمني). سر چارلس لايال هي ۲ بيت عامر بن طفيل جي
ديوان (ص ۱۵۸) ۾ درج ڪيا آهن، جتان درست ڪري

(۴۲۸)

مت دنا وبا آهن. اهي ٻئي هيچو ۽ ڪوار جا ٻيا لڳن ۽
تعجب آهي جو انهن کي مدح سمجهيو ويو آهي. (ع-۶)

[۷۱۴]/۱۰۱ حضرت علي رضه جي تعريف ۾ شعر چيائين:

يعني حڪيم بن جبلة هي شعر چيو. حڪيم، بنو الدليل جي
قبيله مان هو ۽ انهيءَ لحاظ سان سندس سڄو نالو حڪيم بن
جبلة بن حصين بن اسود بن ڪعب بن عامر بن الحارث بن
الدليل (جهنزة ابن حزم- جلد ۲). سندس حالات ابن خلڪان
(وفيات ۸۴۴) ۽ ابن حجر (اصابه ۱ x ۷۷۹) تفصيل سان
درج ڪيا آهن. حڪيم انهن چئن ڪمانڊرن مان هڪ هو
جن حضرت عثمان رضه جي شهادت ۾ حصو ورتو (العقد الفريد
۲ x ۲۶۶-۲۶۹). حڪيم حضرت علي رضه جي طرفداري ۾
هو ۽ خارجين سان پنهان جي فساد جي ”زبوقه“ واري
جنگ ۾، جا ”نهران“ واري لڙائي کان اڳ لڳي،
مارجي ويو. (رسالة للجاحظ في بني امية، ملحقه في آخر
كتاب ”النزاع والخصام“ للمقريزي، طبع مصر، ص ۱۹۳).
حضرت علي رضه جي منقبت ۾ سندس ارجوزه جون هيٺيون
مصرعون ”العقد الفريد“ ۲ x ۶۵) ۾ ملن ٿيون:

دَعَا حُكَيْمٌ دَعْوَةً سَمِيْعَةً، نَالَ بِهَا الْمُنْزِلَةَ الرَّفِيْعَةً. (ن-ب)

[۷۵]/۱۰۱ حڪيم بن جبلة جو قول- ماءُ ها

وشل- الخ: بلاذري ۽- اها رپورت حڪيم ڏانهن
منسوب ڪئي آهي (فتوح البلدان، ص ۴۲۲)، غالباً اهو-
صحيح آهي. ياقوت ۽ ”معجم البلدان“ (۴ x ۶۱۳) ۾ ساڳي
اهل روايت نقل ڪئي آهي. البت طبري (۱ x ۲۷۰۷)

(۴۲۹)

اهي الفاظ صحار العبدی ڏانهن منسوب ڪيا آهن، جو مڪران جي ڪمانڊر حڪم بن عمر و التغلبي طرفان خمس ۽ غنائم کڻي قاصد طور حضرت عمر ڏانهن ويو هو (طبري ۱ x ۲۷۰۷). مگر غالباً اهو صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان وقت صحار العبدی خود، بقول طبري، هتي هڪ ڪمانڊر احنف بن قيس سان گڏ هو جنهن کيس ان وقت هرات ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪيو (دس طبري ۱ x ۲۶۸۲). ابن قتبه به ٻين ”عيون الاخبار“ (۱۹۹ x ۱) ۾ اها رپورٽ ڪنهن شخص طرفان حضرت عمر جي آڏو ڪري ڄاڻائي آهي مگر ان شخص جو نالو ڪونه ڏنو اٿس. ”الاخبار الطوال“ (طبع يورپ، ص ۳۲۶) ۽ ”مخاضرات راغب اعشاهاني“ (طبع مصر، ۲ x ۲۶۴) ۾ اهي الفاظ، ابن القريه ڏانهن منسوب ٿيل آهن. ٻئي طرف تقي الدين حموي جي ”ثمرات الاوراق“ (۲ x ۶۱)، ابن حامد ڪرمانی جي تاريخ ڪرمان - ”عقد العلي للموقف الاعليٰ“ - (طبع طهران، ص ۶۴)، تهوڙي ”تاريخ گزيده“ (ص ۲۷۰) نالي جي غلطيءَ سان) ۾ اهي الفاظ غضبان بن القبيشري نالي شخص ڏانهن منسوب آهن جي هن حجاج کي ٻڌايا. (ن - ب)

۱۰۲/ [۷۱] عبدالله کي سنڌ ڏانهن لشڪر موڪلڻ کان منع ڪري ڪوبه ماڻهو نه موڪليائون؛ مؤرخ بلاذري ٻن هن ڳالهه جي تائيد ڪري ٿو ته حضرت عثمان حڪيم جي رپورٽ ٻڌڻ بعد ڪنهن به سپه سالار کي انهيءَ سرحد تي جنگ لاءِ ڪونه موڪليو. ”فتاح“ پڻ ڪري ٿو ته ”

(۴۳۰)

(فتوح البلدان، ص ۴۳۳). مگر مؤرخ طبري سنه ۲۹ هجري جي حالات هيٺ لکي ٿو ته: حضرت عثمان رضه عبيدالله بن معمر التميمي کي مڪران ڏانهن موڪليو جنهن اتي دشمن جي فوج جي پوري صفائي ڪئي ۽ وڌندو وڃي ”نهر“ تي پهتو ان بعد عبيدالله کي فارس ڏانهن بدلي ڪيو ويو ۽ سندس جڳهه تي عمير بن عثمان بن سعد کي مقرر ڪيو ويو. [ان بعد غالباً فارس ۾ عبيدالله جي شهيد ٿيڻ بعد عمير کي فارس ۾ مقرر ڪيو ويو ۽ ابن ڪندير القشيري کي سندس جاء تي مڪران ۾ مقرر ڪيو ويو]. حضرت عثمان جي شهادت وقت عمير بن عثمان فارس جو ڪمانڊر هو ۽ ابن ڪندير القشيري مڪران جو ڪمانڊر هو. —و— ڏسو طبري ۲۸۲۹×۱-۲۸۳۱؛ ابن الاثير ۴۸×۳-۴۹؛ ابن خلدون - بقیة الجزء الثانی - ص ۲۳-۲۴۱ (ن - ب)

۱۰۲/[۷۶] تڏهين شهر وارن جو پاڻ ۾ جهيڙو ۽ مخالفت ٿي پئي: ان وقت جي جهيڙي فساد جو مرڪز بصره هو ۽ انهيءَ ڪري شايد ”شهر“ مان مراد شهر بصره هجي. اصل فارسي متن ۾ ”اهل شهر“ آهي جو پڻ ممڪن آهي ته اصل عربي عبارت ”اهل المدينة“ جو غلط ترجمو هجي. انهيءَ لحاظ سان ”شهر وارن“ مان مراد ”مديني وارا“ پڻ ٿي سگهي ٿي. (ن - ب)

۱۰۲/[۷۶] حضرت علي رضه ٿاغر بن ذعر کي هندستان جي سرحد تي مقرر (ڪيو): ٿاغر بن ذعر جو نالو فقط فتحنامي ۾ ڏنل آهي ۽ باقي ٻين تواريخن ۾ ان جو

(۴۳۱)

ذڪر ڪونهي. اڳتي هيٺ صفحي ۱۰۳/ [۷۷] تي
 ڄاڻايل آهي ته، حارث بن مرثه نالي هڪ بهادر سپه سالار هن
 لشڪر، يعني ٿاغر بن ذعر واري لشڪر ۾ هو. مؤرخ
 بلاذري جي قول موجب حضرت علي رضه سنه ۳۸ هـ جي
 آخر يا سنه ۳۹ جي شروع ۾ هن حارث بن مرثه العبدي کي
 هندستان جي محاذ جو سپه سالار ڪري موڪليو هو،
 جنهن ”اٺي فتح حاصل ڪئي ۽ ڪافي مال غنيمت ۽ قيدي
 هٿ ڪيائين ۽ هڪ ڏينهن ۾ هڪ هزار ٻانهن تقسيم
 ڪيائين. ان بعد (هو اتي رهيو) تان جو سنه ۴۲ هـ ۾ هو
 ۽ سندس ساٿي، سواءِ ڪن ٿورن ماڻهن جي قيقان (ڪيڪانان)
 جي پرڳڻي ۾ (ڪنهن جنگ ۾) مار جي ويا“ (فتوح البلدان؛
 ص ۴۲)۔

حارث بن مرثه العبدي، حضرت علي رضه جي حامين
 مان هو ۽ ”صفين“ واري لڙائي ۾ حضرت علي رضه کيس
 پنهنجي لشڪر جي ساڄي حصي جو سپه سالار مقرر ڪيو هو
 (دسو المنقري جو ”ڪتاب الصفين“، طبع ايران، ص ۱۰۷)
 حارث، ربيع قبيلي جي مشهور سخي سردارن مان هو.
 هڪ ڏينهن ۾ هڪ هزار ٻانهن تقسيم ڪيائين ۽ پنج سؤ
 گهوڙا بخشش طور ڏنائين. دسو محمد بن حبيب جو
 ”ڪتاب المجير“، طبع حيدرآباد دکن، ص ۱۵۴ (ن - ب)

۱۰۳/ [۷۷] هذلي ڳالهه ڪئي آهي ته: هذلي يعني ابوبڪر
 الهذلي. اسان جي خيال ۾ فتحنامي جي فارسي مترجم هن جاءِ

(۴۲۲)

تي هن ڪتاب جي مکيه راوي ابوالحسن المدائني جو ڏاڏو،
 اختصار سببان، نه لکيو آهي، ورنه سڄي عبارت هن طرح
 ٿين گهرجي ها ته: ”ابوالحسن چيو ته: هذلي ڳالهه ڪئي
 آهي. الخ“. اسان جي هن نظريي لاءِ دليل هيءُ آهي ته
 ابوبڪر الهذلي درحقيقت ابوالحسن المدائني جو هڪ مکيه
 ماخذ آهي، ۽ هذلي جون روايتون سئو سنڌو سندس وٽان نه
 مگر اڪثر سندس روايتن ذريعي ئي اسان تائين پهتيون آهن.
 خود هن فتحنامي جي صفحن ۱۰۵/ [۷۸] ۽ ۱۰۹/ [۸۱]
 تي هذلي جون هي روايتون ابوالحسن (المدائني) جي
 وساطت سان نقل ٿيل آهن. صفحي ۱۰۴/ [۷۸] تي هذلي
 جي روايت مهلب ذريعي، ۽ مهلب کان وري ”تاريخ
 جي مصنفن“ ذريعي نقل ڪيل آهي؛ ۽ صفحي ۱۰۸/ [۸۰]
 تي هذلي جي روايت وري ”تاريخ جي سلجهائيندڙن“
 جي وٽان نقل ڪيل آهي. انهن ٻنهي ٻرين حصن تي به
 ”تاريخ جي مصنفن“ ۽ ”تاريخ جي سلجهائيندڙن“ مان
 مراد غالباً ابوالحسن المدائني آهي، جو ئي درحقيقت هن
 فتحنامي جو مکيه راوي آهي. ٻين ڪتابن ۾ به ابوالحسن
 المدائني جون ابوبڪر الهذلي کان نقل ڪيل تاريخي روايتون
 ملن ٿيون. مثلاً ڏسو بلاذريءَ جو ”ڪتاب انساب الاشراف“
 مطبوع يورپ، جلد ۱۱، صفحو ۲۲۷. ابوبڪر الهذلي
 تاريخ جي مکيه راوين مان هو ۽ ان وقت جي اسلامي
 سلطنت جي مشرقي ملڪن، خصوصاً عراق ۽ سنڌ جي تاريخ
 جي ڪيس ڪافي ڄاڻ هئي. ان جو سبب غالباً اهو هو، جو
 هو مشرقي محاذ جي مکيه شهر بصري جي عالمن مان هو.

(۴۳۳)

بقول همداني، ”ابوبكر الهذلي كان بصرياً“ (كتاب البلدان، ص ۱۶۷). مسعودي پنهنجي ڪتاب ”مروج الذهب“ (طبع پئرس ۱۲۱۲ع، ۱۲۷) ۾ ڄاڻايو آهي ته ابوبڪر الهذلي، پيرئين عباسي خليفن ابوالعباس سفاح (۷۵۰-۷۵۴ع) جي هر نشيمن مان هو ۽ ساڻس سندس ڪچهريون هونديون هيون. (ن - ب)

۴۱/ [۷۸] (امير معاويه) عبدالله بن سوار [العبيدي] کي سنڌ تي مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت سندس حوالي ڪيائين؛ بقول بلاذري (ص ۴۳۳)، عبدالله ڪسي بصري جي وائسراءِ عبدالله بن عامر هن محاذ تي مقرر ڪيو؛ مگر بلاذري وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته ”ڪي چون ٿا ته معاويه کيس مقرر ڪيو“. فتحنامي جي ٻي روايت (ص ۱۰۵) ۽ (۱۰۶) موجب پڻ عبدالله جي تقريري براه راست امير معاويه ڏانهن منسوب ٿيل آهي، ۽ غالباً اهو صحيح آهي. مؤرخ بلاذري ان بعد عبدالله جي ’قيقان‘ تي حملي ۽ اوائل فتوحات جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڄاڻايو آهي ته عبدالله، امير معاويه کي اتي جا گهوڙا موڪلي طور ڏنا (ص ۴۳۳). اهو بيان فتحنامي جي انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو ته امير معاويه، عبدالله کي ڪيڪانان جي گهوڙن موڪلڻ لاءِ ٽاڪيد ڪيو هو.

۷/ [۷۹] (عبدالله) ابن سوار ڪافي لڙائيءَ کان پوءِ شهيد ٿيو؛ بقول بلاذري (ص ۴۳۳) عبدالله بن سوار اوائل فتوحات حاصل ڪري، موڪرين وغيره مان امير معاويه جي ملاقات لاءِ آيو ۽ وٽس ڪجهه وقت ترسيو. ان بعد

(۱۴-۱۳)

جڏهن 'فيقائان' ڏانهن واپس ويو، تڏهن اتي جي ترڪن جو لشڪر مٿس غالب پيو ۽ کيس شهيد ڪيائون. يافوت، 'معجم البلدان' (۴ x ۱۱۷) ۾ ساڳي بلاذري واري عبارت نقل ڪرڻ بعد لکي ٿو ته: بقول خليفه بن خياط، سنه ۴۷ هجري) ۾ عبدالله 'فيقائان' تي حملو ڪيو، جنهن ۾ ترڪن جو وڏو لشڪر جمع ٿيو ۽ (نڙائيءَ ۾) عبدالله ۽ ٻيو گهڻو عام اسلامي لشڪر مارجي ويو. (ن - ب)

۱۰۸/ [۸۰] آعور شمني: يعني شاعر بيشرو بن منقيد بن عبدالقيس، جو 'ابانقذ' جي ڪُنِيهه مان پڻ سڏبو هو ۽ عربي ادب ۾ عام طرح "الاعور الشمي" جي نالي سان مشهور آهي. "الشمي" نسبت آهي. "بنوش بن افضي" بن عبدالقيس بن افضي ڏانهن. جيئن ته "بنوشن" جو پاڙو "عبدالقيس" قبيلي مان هو، ۽ عبدالله بن سوار پڻ عبدالقيس قبيلي جو ئي شهسوار هو، انهيءَ ڪري اعور شمي کي مٿس فخر آهي. هو عهد اسلام جي اعليٰ شاعرن مان هو ۽ کيس ۲۰۰ بيت هئا جي پڻ شاعر هئا ۽ "جههم" مڏبا هئا (سمط اللالي، ص ۸۲۷). جنگ جمل ۾ اعور، حضرت علي رضه جي لشڪر ۾ شامل هو ("المؤتلف و المختلف" لاسدي، تصحيح مستشرق سالم ڪرنڪوي - Krenkow، ص ۲۸). جنگ صفين ۾ پڻ حضرت علي رضه مان شامل هو ۽ ڪيترائي اشعار سندس منقبت ۾ چيائين ("ڪتاب الصفين" للمثقري، ص ۶، ۲۱۵، ۲۲۵ ۽ ۲۴۹). اعور شمي جو قلدي تذڪره ابن قتيب جي "طبقات الشعر والشعراء" (ص ۴۰۶) ۾ موجود آهي. (ن - ب)

(۴۳۵)

۱۱۵/[۸۴] پورالي جي حد ۾ وفات ڪيائين : بقول بلاذري (ص ۴۳۴)، قصدار ۾ وفات ڪيائين. ”قلادة النهرني وفيات اعيان الدهر“ (نسخه قلمي، ڪتب خانو پير جهنڊو) ۾ ڄاڻايل آهي ته مندر سنه ۶۱ هـ ۾ وفات ڪئي. (ن - ب)

۱۱۶/[۸۴] حڪم بن مندر: حڪم پنهنجي پيءُ مندر جي وفات بعد، مڪران ۾ هندستان جي محاذ جو گورنر مقرر ٿيو. هو ڪوفه ۽ پنهنجي قبيلي عبدالقيس جو نهايت مقرر سردار هو (المحاسن و المساوي، ۱ x ۷۴، المعارف لابن قتيبه، ص ۱۷۲). بعد ۾ سندس ڇاڇي عبدالله، حجاج جي خلاف بغاوت ڪئي، پر رستماباذ وٽ مارجي ويو (المعارف، ص ۱۷۲). اعزازت سبب حڪم جي سائنس همدرد ٿي، ۽ سندس موت تي مرثيه ڇپائين ٿا. ابا منظر افروقت عيني عندونا. وڪل الي مان صيرت صوف يصير. الخ - (بلاذري، الانساب، طبع يورپ، ۱۱ x ۲۹۶). غالباً انهيءَ ڪري ئي بالآخر حڪم کي حجاج هميشه لاءِ قيد ۾ رکيو، تان جو هو حجاج جي ”الديماس“ واري قيدخاني ۾ گذاري ويو. ڏسو بلاذري، الانساب، طبع جيروسل، ۵ x ۱۷۱. (ن - ب)

۱۱۶/[۸۴] عبدالله [بن] الاعور الجرماني اڻي هي شعر پڙهيا: اعل ”فارسي متن ۾ ”الجرماني“ جي بدلي ”الخواري“ آهي. مگر صحيح ”الجرماني“ آهي. سندس نالو عبدالله بن الاعور آهي، مگر ڪوڙي هٿن سبب ”الکذاب الجرماني“ جي نالي سان مشهور آهي (ابن قتيبه، الشعراء ص ۴۳۰). هومندر ۽ سندس پٽ

(۴۳۶)

حَكَمَ جَوَ خَاص مَداح هُوَ جاحظ "كتاب الحيوان"
(۱ × ۴۹) ۾ سندس مدح جي هيءَ مصر نقل ڪئي آهي؛
قال الكذاب الجرماني :

"يا ابن المعلي فذلت احد الكبر - داهية الدهر وصماء الغبر"
هن مصرع ۾ "ابن المعلي" مان مراد سنذر (بن جارود
وهربشر، بن عمرو بن حنش بن المَعْلِي) آهي. لغت
"اللسان" (ماده: غبر) ۾ به هي مصرع مختلف روايت
سان الجرماني ڏانهن منسوب آهي ۽ ممدوح جو نالو به
صاف ظاهر آهي: "قال الجرماني يمدح المنذر بن الجارود:
انت لها منذر من بين البشر - داهية الدهر وصماء الغبر"
ابن قتيبة (الشعر والشعراء ص ۴۳۰-۴۳۱ ۽ المعارف -
ص ۱۲۷) هي فتحنامي وارو ساڳيو شعر (قدري مختلف
روايت سان) "الكذاب الجرماني" جو ڪري ڄاڻايو آهي
۽ ان جو دد ڏنو آهي (الشعراء). ڪتاب المعارف ۾ اهو رجز
هن طرح ڏنو اٿس:

يا حَكَمَ بن المنذر بن الجارود

سرادق المجدد عليك ممدود

انت الجواد بن الجواد المجدود

نبت في الجود و في بيت الجود

والعود قد ينبت في اصل العود. (ن - ب)

۱۲۴/ [۱۸۹] چورن جو ٿولو جن کي ڏکاهه ڇوندا

هئا: مؤرخ بلاذري (ص ۴۳۵) هن ٿولي کي هيڏن

جي هڪ قوم (قوم من ميد) ڪري ڄاڻايو آهي، جن

(۴۳۷)

”پهڙين ۾ چڙهي“ حملو ڪري اچي جهاز ڦريو. ٿي سگهي ٿو ته نڪارو، هيٺ ڦير جي هڪ شاخ هئي. خود نتيجي جي صفحي ۱۲۶/[۹۱] تي ”ميدن جي ديبل“ جو ذڪر اچي ٿو. جنهن جي معنيٰ ته ديبل بندر ميدن جو مرڪز هو. عرب مؤرخن جي حوالن مان گمان نڪري ٿو، ته مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري تي رهندڙ اهي قومون جن جو پيشو ٿي سامونڊي ڌاڙا ۽ ڦرڻيون هو تن مڙني کي هيٺ جي نالي سان سڏيو ويو آهي. مؤرخ بلاذري (ص ۴۴۰) صاف طور ڄاڻايو آهي ته ميد آهي آهن جي سمنڊ ۾ ڌاڙا هڻن ٿا. ”الميد الذين يقطعون البحر.“ وري مڪران جي سمنڊ جي گورنر راشد بن عمر الجديدي جي باري ۾ لکي ٿو ته: اول اتر واري پهڙي علائقي ڪيڪانان تي حملو ڪري فتح حاصل ڪئي ۽ ان بعد ميدن سان (مڪران ۾) جنگ جوڙيائين، جنهن ۾ شهيد ٿيو. (ص ۴۳۳). عباسي دور ۾ سنڌ جي گورنر موسيٰ بن عمران، قنڊابل جي فتح بعد ميدن تي حملو ڪيو (ص ۴۴۵) ۽ سنڌ ۾ وري جتن جي مدد سان سمنڊ جي ڪاري ڪوٽائي، ميدن جي نشيب واري زمين ٻائي ۽ سان ٻوڙائي کين تباهه ڪيائين (ص ۴۴۶). خود مؤرخ بلاذري جي ڏينهن ۾ سورٺ (ڪاٺياواڙ) جي ميدن سان بصره وارن جي لڙائي ٿي هئي (ص ۴۴۰). انهن حوالن مان ظاهر آهي ته مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري وارن سامونڊي ڌاڙيلن کي بلاذري ”ميد“ سڏيو آهي. لانگ ورٿ ڊيسس پنهنجي ڪتاب ”بلوچ قوم“ (ص ۱۷) ۾

(۴۳۸)

لکي ٿو ته: ميد يا ميد، سنڌ ۽ مڪران جي (سامونڊي) ڪناري جا قديم مھاڻا آهن ۽ بلوچ اهو نالو حقارتاً استعمال ڪندا آهن. درياءَ سنڌ جي نزديڪ ميد نالو درياءَ جي مھاڻن سان لاڳو آهي ۽ اڪثر ”ميد ۽ ماڇي“ ٻئي نالا گڏ استعمال ٿيندا آهن.

سنڌ جا ميد غالباً سنڌ جي سامونڊي ساحل جا مھرجر هئا. هائوڪو لفظ ”ميد“ شايد ”ميد“ جي بدليل صورت هجي. اڃا تائين ڪاري طرف حقارتاً چوندا آهن ته ”نون ڪو ميد آھين“ يا ”نون ڪو ميھ آھين“ يا ”نون ڪو مي آھين.“ ڪراچي کان ويندي ڪيئي بندر تائين هن وقت انهن ماڻھن ۾ ”نڪاره“ يا ان جي بدليل تلفظ وارو ڪنھن به قبيلي جو نالو نٿو ملي. البت تحفة الڪرام جي ۵۷ حوالِي مان (جيڪڏهن اهو سچو آهي) معلوم ٿئي ٿو ته ”نڪاره“ قوم ۱۱- صدي هجري جي نصف اول تائين موجود هئي. مير علي شير قانع لکي ٿو ته: شاهجهان بادشاهه پنهنجي شهزادگي واري وقت ۾ جڏهن پنهنجي والد جهانگير بادشاهه کان ڪاوڙجي ٿي ۾ آيو، تڏهن نواب شريف خان (شرفا خان؟) ۽ ڪڪرالي جي چار سندس مخالفت ڪئي، مگر ڌاراج جي راڻي، ”نڪاره قوم“ ۽ حمل جت سندس مدد معاونت ڪئي. انهيءَ ڪري تخت تي ويهڻ بعد شاهجهان، نواب امير خان کي سنه ۱۰۳۷ھ ۾ لٽي جو نواب مقرر ڪيو، ته سائين سھڻو سلوڪ ڪري ۽ ڪن نوازي (تحفة الڪرام، مطبع ناصري، دهلي، ۳ × ۹۵).

(۱۴۲۹)

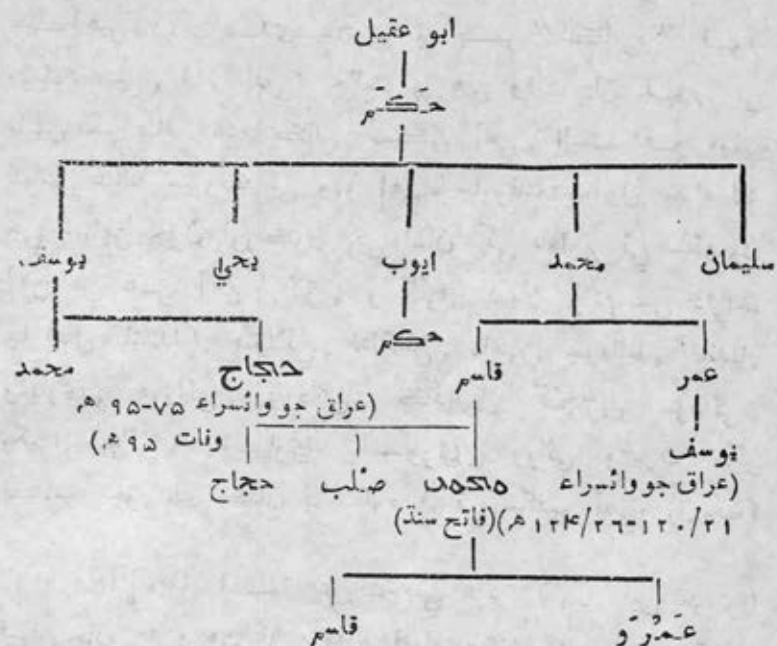
جيڪڏهن ۱۱۔ صدي هجري ۾ به ”نڪاره“ قوم موجود هئي، ته انهيءَ حالت ۾ هن وقت ان قوم جي ماڻهن جو باقي هئڻ ڪافي ممڪن آهي، البت اهو قومي نالو غالباً متروڪ ٿي ويو آهي۔ سامونڊي ساحل خواه لاڙ جي ماڻهن جون اوڙڪون جي اسان کي معلوم ٿي سگهيون آهن سي هي آهن: لاڙ، ونگرا، دٻلا (دٻي ڌاراج، جا اصل باشندا)، هولاڻي، ليلڪاڻي، ماڇي، جوبائيا، ٺانڊيا، واهاري، هوڙائي، ڊوڪي، ڪڏائي، ڪنڇاڙيا، سوڍائي، پڪيڙا، ٽيپائي، پاٿاري، نوري، يورائي وغيره۔ مگر نڪاره جو نالو ڪٿان به معلوم نه ٿي سگهيو آهي. (ن-ب)

۱۲۵/[۹۰] اها عورت بني عزيز (يا نبي عزيز) قبيلي مان هئي: هن نالي وارو قبيلو ڪنهن به عربي ڪتاب ۾ نظر نٿو اچي. بقول بلاذري (فتوح البلدان ص ۴۳۵)، هيءَ عورت ”بني ترَبُوْع“ قبيلي مان هئي. مؤرخ بلاذريءَ جو قول زياده وزندار آهي. (ن-ب)

۱۳۱/[۹۴] محمد بن قاسم جو سندس چاچي جو پٽ ۽ پڻ ناني هو ۽ حجاج جي ڌيءَ سندس گهر ۾ هئي: هيءَ سچو بيان حقيقت جي خلاف آهي: نه محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ هو، نڪي هو حجاج جو ناني هو، ۽ نڪا حجاج جي ڪا ڌيءَ ٿي سندس گهر ۾ هئي.

(۱) اول ته ابو عقيـل جي آڪهه جي هيٺئين شجري کي ڏسڻ گهرجي:-

(۱۴۴۰)

(سنڌ جو گورنر ۲۲/۱۲۱-۱۲۴/۲۶) (۱۵ سالن تائين بصري جو گورنر)
 ۽ شهر منصوره جو باني

مٿين شجره مان ظاهر آهي ته محمد بن قاسم، حجاج
 جي چاچي (محمد) جو پٽ ناهي، مگر حجاج جي چاچي
 (محمد) جي پٽ (قاسم) جو پٽ آهي.

فتحنامي جي فارسي عبارت هن طرح آهي: ”محمد قاسم
 پسر عم او بود.“ هتي ”پسر عم“ ترجمو آهي عربي الفاظ
 ”ابن عم“ جو، عربيءَ ۾ چاچي جي پٽ خواه پوٽي يا
 پڙ پوٽي کي ”ابن عم“ چئي سگهجي ٿو، مگر ان اصطلاح
 جو فارسي ترجمو، پڙهندڙن لاءِ غلط فهمي پيدا ڪري سگهي
 ٿو، انهيءَ ڪري اسان سنڌي ترجمي جي متن ۾ وضاحت
 لاءِ ”سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ“ ڪري لکيو آهي.

(۲) زير بحث صفحي تي محمد بن قاسم کي حجاج جو نـاـٺـي ڄاڻايو ويـو آهي ۽ لکيو ويـو آهي تـه حجاج جي ڌيءَ سندس گهر ۾ هئي. مگر ص ص ۷۶-۱۷۵/[۱۹۰] تي ”حجاج جي پنهنجي نياڻسي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت“ ڏني ويئي آهي، جا غور طلب آهي. حقيقت ۾ اها محض هڪ ”حڪايت“ آهي ۽ هر نڪته نظر ڪـيـان غير معتبر. اول تـه هن حڪايت جي روايت ضعيف آهي، ۽ بني تعمير جي ڪنهن غير معلوم شخص ڏانهن منسوب آهي، جنهن يزيد بن ڪنانه کان نقل ڪئي آهي. خود يزيد بن ڪنانه جو نالو ڪٿي به روايت جي قطار ۾ نظر نٿو اچي. ٻيو تـه هن حڪايت ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان وري وري سندس ڌيءَ گهرڻ ۽ حجاج جو ڪاوڙجي هر ڀيري لڪڻ مان سندس ڀڳ ڏاڻو، محمد بن قاسم جي بلند اخلاق جي خلاف آهي. ازان سواءِ حجاج جي مشهور غصي ۽ ڪاوڙ آوڙو محمد بن قاسم (جو ان وقت اڃا هڪ ڇوڪرو هو) جي مجال نـه هئي، جو وري وري انهيءَ ڪالهه تي زور ڏئي. ٽيون تـه هن حڪايت جو راوي چوي ٿو تـه آءٌ ان وقت حجاج وٽ ويٺو هوس ۽ هي سڀ نماشو ڏسي رهيو هوس. گویا حجاج جي ڌيءَ جو سڱ جو فيصلو ٻين جي آڏو ٿي رهيو هـو! چوٿون تـه حڪايت جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي تـه حجاج بالاخر محمد بن قاسم کي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ انهيءَ شرط تي ڏيڻو ڪيو تـه جڏهن وڏو ٿيندو، تڏهن فارس ۽ بهند تي حملا ڪري

(۱۴۴۲)

اهي ملڪ فتح ڪندو. اها اڳڪٿي به ڏيکاري ٿي ته هي
حڪايت محض هڪ انسانو آهي ۽ ان جا اندروني مقصد ٿي
ان جي غير معتبر هئڻ لاءِ ڪافي ثبوت آهن.

مگر وڏي ڳالهه هيءَ آهي ته خود اهو به ثابت
ڪونهي ته حجاج کي ڪا ڌيءَ به هئي. ابن حزم جو
انساب عرب جو هڪ وڏو ڄاڻو ۽ ماهر آهي، تنهن پنهنجي
ڪتاب ”جمهرة انساب العرب“ (ص ۲۵۵) ۾ حجاج جي
اولاد ۾ صرف چار پٽ ڄاڻايا آهن: محمد، عبدالملڪ،
آبان ۽ سليمان.

حقيقت هيءَ آهي ته حجاج البت پنهنجي پين زينب
کي اختيار ڏنو هو ته محمد بن قاسم ۽ حڪم بن ادوب (بن
حڪم ابن ابي عقيل) ٻنهي مان جنهن سان وٺيس تنهن سان
شادي ڪري؛ محمد بن قاسم ان وقت فقط ۱۷- ورهين جو
هو ۽ حڪم وڏي عمر جو هو. زينب (غالباً پنهنجي عمر جي
لحاظ سان) حڪم کي پسند ڪيو، جنهن سان حجاج سندس
شادي ڪرائي (ڪتاب الاغباني، جلد ۴، ص ۲۷).

مٿين وضاحت جي بناء تي فتحنامي، توڙي فرشتي (جلد
۴، ص ۴۰۳) ۽ مير معصوم (تاريخ معصومي، فارسي ص ۲۱)
جن جو ماخذ پڻ فتحنامو آهي، جا بيان ته محمد بن قاسم،
حجاج جو ناني هو، ظاهراً غلط آهن.

هن سلسلي ۾ ضروري آهي ته هت محمد بن قاسم
جي شادي بابت فتحنامي جي ٻين حوالن جو به جائزو
وٺجي ۽ ان باري ۾ ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچجي.

(۱۴۴۳)

فتحنامي جي صفحي ۲۶۸/[۱۸۶] تي ڄاڻايل آهي ته ڏاهر جي قتل کان پوءِ سندس زال لاڏي گرفتار ٿي ۽ محمد بن قاسم، حجاج کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي اجازت گهري جنهن خليفن وليد کي سفارش ڪئي، ۽ آخر دارالخلافت مان حڪم صادر ٿيو، ۽ محمد بن قاسم لاڏي کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو. - پڻ ڏسو صفحو ۳۲۷/[۲۲۲].

هن حڪايت جو راوي هڪ مقامي مسالو ابو محمد هندي آهي، جنهن هيءَ ڪالهه ابو مسهر عابي (?) نالي هڪ شخص کان ٻڌي. جو خود هڪ گمنام ۽ مبهم شخص آهي. ڪنهن به عربي ماخذ مان هن حڪايت جي ذري جيتري به تصديق ٿئي ٿي، بلڪ خود فتحنامي ۾ ئي لاڏي جي باري ۾ متضاد بيانات آهن جي هن حڪايت جي ترديد ڪن ٿا. مثلاً ص ۲۶۸-۲۶۹ تي خود لاڏيءَ جي زباني بيان ٿيل آهي ته هو اسلامي لشڪر ۽ ڏاهر جي فوج واري جنگ ۾ لڙائيءَ جي ميدان ۾ گرفتار ٿي، مگر ص ۳۰۱-۳۰۲/[۲۰۵-۲۰۶] تي خود برهمڻاباد جي مکيه مسالهن جي حڪايت موجب ڏاهر جي قتل بعد، لاڏي پنهنجي پٽ مان گڏ اچي برهمڻاباد جي قلعي ۾ پهتي ۽ قلعي جي حفاظت جو بندوبست ڪري مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺي، مگر اوچتو گرفتار ٿي. مطلب ته فتحنامي جون اهي حڪايتون جن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي ۽ جن جي عربي ماخذ مان ڪا به تصديق ٿئي ٿي، سي غير معتبر آهن.

(۱۰۱۹۴)

محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪري نڪاح ۾ آڻين.
 به محض هڪ انسانو آهي.

هاڻي سوال آهي ته محمد بن قاسم ڪٿان شادي ڪئي؟
 سندس ۾ پٽ عهڙو ۽ قاسم تاريخي حيثيت رکڻ ٿا.
 عمرو سند جو گورنر ۽ مشهور منصوره جو ٻائي هو، ۽ پائس
 قاسم مڃا سارا پندرهن سال بصره جو گورنر ٿي رهيو؛ جنهن
 جي معنيٰ ته هو وڏو لائق هو ۽ سندس حڪمراني ۾
 ۾ ڪافي مقبول هئي. هڪ خاص سبب اهو ٿي هو جو
 مشهور أرجو زهه گهو شاعر رُوٻه بن العجّاج سندس مدح ۾
 قصيدا چيا. رُوٻه پنهنجي هڪ ڊگهي آجوزه (مطلع) ”قلت“ وقد
 اقصر جهل الاصور“، ڏسو ديوان رُوٻه، ص ۵۷-۶۳
 جي مصرعن ۱۹۳-۱۹۷ ۾ چوي ٿو:

۱۹۳ مافيي غدير اتي امروؤ مين معشور
 ۱۹۴ يتغدوئن انصارك يوم النصار
 ۱۹۵ واهم علي رغم العداة الزور
 ۱۹۶ اخوال آبائك في المعجزة الشري
 ۱۹۷ سعد بن زيد في الصفة الدور

(يعني ته آءٌ انهيءَ گروه مان آهيان جي هر ڏکئي
 ڏينهن تي تنهنجي دشمن خلاف آهن ۽ تنهنجا مددگار آهن؛ اهو
 گروه ”سعد بن زيد“ قبيلي جي شهر مردن جو آهي جي
 تنهنجي خاندان جا ماما ۽ وڏي شان ۽ مرتبي وارا آهن.)

(۴۴۵)

هن شعر ۾ به ڪالهيون غور طلب آهن: (۱) شاعر،
 ”سعد بن زيد“ قبيلي جو ذڪر ڪيو آهي جنهن جو هو
 پاڻ هڪ فرد آهي. هاڻي، شاعر روبه بن العجاج، وڏي قبيلي
 بنوتميم جي هڪ شاخ ”بنو سعد بن مالڪ بن سعد بن
 زيدمنات بن تميم“ مان هو (دسو ابن حزم، الجمهرة
 ص ۲۰۴، ۽ ابن دريد، الاشتقاق ص ۱۵۹) اهو ٻڌو
 وري ”سعد بن زيدمنات“ جي وڏي شاخ مان هو جنهنڪري
 شاعر اختصار طور صرف ”سعد بن زيد“ ڪري لکيو آهي.
 (۲) ٻيو ته شاعر چوي ٿو ته هن قبيلي وارا سندس
 مددوڪ قاسم جي خاندان جا ماما آهن. سندس اصل الفاظ
 ”اخوال آبائڪ“ آهن يعني ”تنهن جي ابن جا ماما“.
 جنهن جي معنيٰ ته قاسم جي پيءُ، يعني محمد بن قاسم
 ۽ سندس پيءُ ڏاڏن جا ماما آهن. انهيءَ مان ثابت ٿيو ته
 محمد بن قاسم جي وڏن جون شاديون بنوتميم جي
 هن پاڙي مان ٿيل هيون، ۽ انهيءَ رسم موجب غالباً خود
 محمد بن قاسم جي شادي به بنوتميم جي هن ساڳئي پاڙي
 مان ٿي هوندي. حقيقت ۾ هو به ائين: ڇاڪاڻ ته مشهور محقق
 ۽ اديب خطيب تبريزي، شاعر روبه جي مٿين
 آرج-وزه جي ۱۹۵ ۽ ۱۹۶ مصرعن جي سمجهاڻي ڏيندي
 لکي ٿو ته: ابو محمد چيو آهي ته مون سندس (شاعر روبه
 جي) سڀين جي قائده واري قصيده جي هڪ مصرع ڏني آهي،
 جنهن مان سندس مراد آهي ته خود قاسم بن محمد جا ماما
 بني سعد بن تميم منجهان آهن. ”پر به ان القاسم بن محمد له

(۴۴۶)

خؤولة في بني سعد بن تميم" (حاشيه ڪتاب تهذيب الالفاظ، ص ۶۸). هت "ابو محمد" مان سراد مشهور عالم "ابن الـسـيـراني" آهي، جنهن جي شاهدي بالڪل مستند سمجھڻ گهرجي. هن حوالي ۽ وضاحت مان ثابت ٿي چڪو ته اسان جي محمد بن قاسم جي پٽ قاسم جا ماما بنو تميم قبيلي جي بنو سعد (بن مالڪ بن سعد بن زيد منات بن تميم) پاڙي مان هئا، جنهن جي معنيٰ ته محمد بن قاسم، بنو تميم جي انهي ۽ خاندان مان شادي ڪئي هئي. (ن - ب)

۹۱۴/۱۳۱ حمزة بن بيض الحنفي هي شهر چيو:
حمزة بن بيض ابي دؤر جي مشهور شاعر - رن مان هو ۽
محمد بن قاسم جو همعصر هو. سنه ۱۲۰ هـ ۾ وفات ڪيائين.
مهندس حالات لاءِ دسو الاغاني - جلد ۱۵ ص ۱۴ - ۲۶:
الامدي، المونلف و المختلف ص ۱۰۰: الڪتبي، فوات الوفيات،
۱۸۸۰: العسكري، معانيه، ۱۱۰: ابوحيان ۱۸۵۰:
ابن عساڪر ۴۰۰: التوتوري ۸۱۰: تاج العروس
(بيض). حمزة جو هي شعر مشهور آهي - دسو بلاذري،
طبع يورپ ص ۴۶۱: طبع مصر ص ۴۲۸: ابن الاثير
۲۸۲: اليعقوبي ۳۰۷: ابن قتيبه، عيون الاخبار
۲۲۹: المرزبانسي (پهرين مصرع جي مختلف روايت
سان) ص ۴۸۲. فتحنامي مطابق، حمزه هي شعر محمد بن
قاسم جي محاذ - هند تي تقرير جي موقعي تي مبارڪبادي ۽
طور چيا، مگر بقول ابن الاثير (۲۸۲-۴) حمزه اهي شعر

(۴۴۷)

محمد بن قاسم جي وفات حسرت آيات تي مرثيه طور تي چيا. غالباً ابن الاثير جو قول صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته بلاذري (ص ۱۴۰) پڻ محمد بن قاسم ۽ ٻين ثقفي خاندان جي نـردن کي قيد ۾ ايڏائي سارڻ جي ذڪر ڪرڻ بعد اهي اشعار نقل ڪيا آهن. (ن - ب)

۱۴۰/[۹۹] پوءِ محمد بن قاسم اتان ارمابيل ڏانهن روانو ٿيو؛ هن کان اڳ واري صفحي تي فقط ايترو ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم مڪران پهتو. فتحنامي جي اها عبارت اڻپوري آهي. بقول بلاذري (ص ۴۲۶)، 'محمد بن قاسم (شيراز مان) مڪران ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتي ڪافي ڏينهن ترسيو. ان بعد فنزبور (۱) آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين؛ پوءِ اتان ارمابيل ۾ آيو'. بلاذريءَ جي هن بيان مان ظاهر آهي ته فتحنامي ۾ فنزبور يا پنجپور جي فتح جو ذڪر ڪيل آهي. انهيءَ ڪري بلاذري جي بيان جي روشني ۾، فتحنامي جي مٿئين عبارت ۾ "اتان" مان مراد فنزبور يا پنجپور سمجهڻ گهرجي. (ن - ب)

۴۰/[۱۰۰] (محمد بن هارون) جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو ته سندس عمر پوري ٿي کيس اتي دفن ڪيائون؛ بقول بلاذري محمد بن هارون "ارمابيل جي نزديڪ وفات ڪئي ۽ کيس قبيل ۾ دفن ڪيائون".

(۱) بلاذري جي ڇپيل تاريخ ۾ هن نالي جي پڙهڻي "فنزبور" آهي جا حقيقت ۾ "فنزبور" جي تحريف آهي. فنزبور يعني پنجپور، جو غالباً ساڳي انهيءَ جاءِ تي هو جتي موجوده "پنجگور" آهي. (ن - ب)

(۴۴۸)

محقق ٻلاڌري جو قول وڌيڪ صحيح سمجهڻ گهرجي .
 فتحنامي جي عبارت کسي ٻلاڌريءَ جي بيان سان هن طرح
 تطبيق ڏيئي سگهجي ته ”ارماڻيل جي منزل“ مان مراد علائقي
 ارماڻيل جي ڪا منزل آهي، جا شهر ارماڻيل جي ويجهو
 هئي جيئن ته ٻلاڌري لکيو آهي. ٻلاڌريءَ جو ”قنبل“
 ساڳيو اهو شهر آهي جنهن کي عرب جغرافيه نويسن اڪثر
 ”قنبلي“ ڪري لکيو آهي. اسان جي خيال ۾ ”قنبل“ توڙي
 ”قنبلي“ دراصل غالبا ”قنبيلو“ يعني ”ٻن ٻيلو“ آهي، جو غالبا
 شهر لسٻيلي رياست جي گادي پيلو (جو غالبا عربن جو
 ارماڻيل يعني ارمن ٻيلو آهي) جي لڳو لڳ نڌرڊڪ هو .
 هن وقت شهر ٻيلي جي هڪ طرف ”پير آري“ جو مقبرو ۽
 زيارتگاهه آهي ۽ مقامي روايتن موجب اها ڪنهن اصحابي
 جي قبر آهي. ممڪن آهي ته محمد بن هارون جو نالو
 ”ابن هارون“ مان ”هارون“، ۽ زماني گذرڻ بعد اهو
 مقامي تلفظ ٻا غلطي سبب ڦري ”آري“ ٿيو هجي. واللہ
 اعلم بالصواب. (ن - ب)

۱۱۴۲/ [۱۰۱] جَهْمُ بْنُ زَحْرٍ الْجَعْفِيُّ: سندس والد زحَرُ
 بن قيس الجعفي، ڪوفي جي شريف سردارن ۽ شهنشوارن
 مان هو ۽ وڏو بليغ مقرر هو (ابن عساڪر، تاريخ ڪبير
 ۶۹۷). جنگ صفين ۾ حضرت علي رضه سان گڏ هو (ابن
 عساڪر، ايضاً، ۽ ڪتاب الصفين، ص ۱۱). سندس فرزند
 ۾ جملي شريف هئا (ابن عساڪر)، جن مان جهم بن زحر نهايت
 مشهور ٿيو، غالبا محمد بن قاسم جو همعصر هو، ۽

(۴۴۹)

محمد بن قاسم جي سنڌ تي چڙهائي کان اڳ، جڏهين محمد بن قاسم فارس جو گورنر هو، تڏهين جهم سندس خاص سپه سالارن مان هو. سنه ۹۲ هـ جي شروع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي هيڊ ڪوارٽر شيراز مان شهر رکي جي فتح لاءِ تيارون ڪيون هيون، ۽ جهم بن زحر کي فوج سان اڳواٽ رکي ڏانهن روانو ڪيو هئائين. مگر حجاج اوچتو محمد بن قاسم کي سنڌ جي محاذ جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ۽ جهم بن زحر کي به محمد بن قاسم وٽ واپس پهچڻ جو حڪم ڪيائين (بلانزي، ص ۴۳۶). بن زحر ان بعد سنڌ جي فتوحات ۾ محمد بن قاسم سان شامل رهيو. فتحنامو ص ۱۰۶، [۱۵۶]، [۱۷۲] ۽ [۱۹۲]. غالباً سندس همت ۽ بهادري سبب محمد بن قاسم جي به ساڻس بي انتها محبت ٿي وئي. محمد بن قاسم ۽ جهم سنڌ جي فتوحات ۾ مشغول هئا جو اوچتو حجاج جو حڪم پهتو ته جهم کي خراسان جي محاذ ڏانهن بدلي ڪيو وڃي ته هو وڃي اتي جي ڪمانڊر قتيبه بن مسلم جي مدد ڪري. طبري (۱۲۵۷۸) هنن دومتين جي جدائي جو نهايت مؤثر لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي ته: ”محمد (بن قاسم) جي جهم بن زحر سان نهايت محبت هئي، هو جڏهين جهم کانئس موڪلايو ته محمد روئي چيس ته: اي جهم! بس جدائي!! جهم جواب ڏنو ته: ”هاڻو- ڀلا ٻيو ڪو چارو ٿي ڪونهي.“

جهم بن زحر جو وڃي خراسان محاذ جي مشهور ڪمانڊر قتيبه جي هٿ هيٺ پنهنجي نئين عهدي جي چارج ورتي.

(۱۴۵۰)

مگر محمد بن قاسم وانگر قتيبه کي پنهنجي سپه سالارن کي محبت سان گرويه ڪرڻ جو شايد گهٽ ڏانءُ هو. بهرحال جڏهن سليمان خليفو ٿيو ۽ قتيبه خلاف انتقامي ڪارروايون شروع ڪيائين ته قتيبه بغاوت ڪئي. جنهن ۾ جهم سندس ساٿ ڪونه ڏنو بلڪ شاهي فوجن جي اڳواڻي ڪري، قتيبه جو مقابلو ڪيو ۽ قتيبه جي شڪست توڙي آخري گهيري ۽ قتل (سنه ۸۹۶ء) جو مکيه اڳواڻ جهم ئي هو (طبري ۲: ۱۲۹۶-۱۲۹۷). جهم ان بعد خراسان جي ڪمانڊر يزيد بن مهلب جو مکيه سپه سالار ٿي رهيو ۽ اتي جي جنگين، خاص طرح جرجان جي آخري فتح (سنه ۹۸۰ء)، ۾ هن جو وڏو حصو هو (طبري ۲: ۱۳۱۹ ۽ ۱۳۲۰-۱۳۲۳)، ۽ يزيد بن مهلب کيس جرجان جو گورنر مقرر ڪيو (ايضاً ۲: ۱۳۵۳). حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه کان پوءِ جڏهن يزيد بن عبدالملڪ خليفو ٿيو (سنه ۱۰۱ء)، تڏهن خراسان جي اڳئين ڪمانڊر يزيد بن مهلب جي ساٿين خلاف انتقامي ڪارروايون شروع ٿيون، ۽ خراسان جي نئين ڪمانڊر ۽ وائسراءِ سعيد خزيمه جي حڪم تي ٻين سان گڏ جهم بن زحر کي به گرفتار ڪري قيد ڪيو ويو. آخر قبيله ”باهله“ جي هڪ آفيسر هن دلير مرد کي عذاب ڏيئي پورو ڪيو، جنهن تي سعيد هن شخص کي ڪافي ملالت ڪئي (طبري ۲: ۱۲۹۷). انهيءَ شخص جو نالو زبير بن نسيط هو ۽ سعيد خزيمه هميشه چوندو هو ته زبير جو خدا خانو خراب ڪري جو هن جهم جهڙي مڙس کي ڇڏي ماريو. جهم جي موت تي مشهور شاعر ثابت قطنلي ازدي هي اشعار مرثيه طور چيا:

(۴۵۱)

أَتَذْهَبُ أَمَّاسِيٍّ وَلَمْ يَسْقُرْ تَرْفَلًا
وَأَشْيَاعُهُ الْكَاسِ الَّتِي صَبَّحُوا جَهْمًا
وَلَمْ يَقْرَها السَّعْدِيُّ عَمَرُو بَيْنَ الْكَرْمِ
فَيَسْشَعَبُ مِنْ حَوْضِ الْمَنَابِلِ لَهَا قِسْمًا

دسو بلاذري، انساب العرب، طبع بيروت ۱۹۶۲ خ.

(ن - ب)

۱۴۲/ [۱۰۱] عطية بن سعد العنوي: عطية بن

هك بهادر مرد هو و محمد بن قاسم سان خاص محبت هيس.

اول ۾ عطية هك بغاوت ۾ حصو ورتو هو، جنهنڪري حجاج

جي انتقام جي ڊپ کان عراق ڇڏي فارس ڏانهن هليو ويو.

اني محمد بن قاسم گورنر هو ۽ حجاج جو کيس حڪم پهتو

تہ عطية کي چار سو ڏرن جي سزا ڏني. محمد بن قاسم،

عطية کي حجاج جو حڪم پهتو ۽ کيس سزا ڏنائين. (دسو

طبري "ذيل المذبل من تاريخ الصحابة و التابعين" ملحق في

آخر تاريخ الطبري. ۹۴۲۴۳ ۽ شذرات الذهب ۱۴۴۱).

مگر ان هوندي بہ عطية محمد بن قاسم کان منهن ڪين

موڙيو، ۽ سنڌ جي فتح وقت سپه سالار طور ساڻس شامل رهيو

۽ سنڌ جي فتح ۾ پوري بهادري سان حصو ورتائين. دسو

فتحنامو ص ص [۱۰۶، ۱۵۶، ۱۷۲ ۽ ۱۹۲]. (ن - ب)

۱۴۳/ [۱۰۲] عبدالرحمان بن سلمي الكوفي: نهايت

تجريبڪار سپه سالارن مان هو. ڏھ سال اڳ، سنہ ۸۲ هـ ۾

عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث خلاف "دهر التجماع" واري جنگ

(۴۵۲)

۾ هو حجاج جي فوج جي ساڄي طرف (ميمنه) جو سپه سالار هو (ابن خلدون ۴۹۳)، ۽ انهيءَ جنگ ۾ ئي ابن الاشعث کي پهريون دفعو شڪست آئي. عبدالرحمان وڏو بهادر هو ۽ بهادرن جو قدردان هو. هڪ دفعي مشهور سپه سالار مهلب وٽ آيو ۽ سندس لوجوان پٽن کي سوار ٿيندو ڏٺائين ته سندن همت ۽ طاقت جي تعريف ڪيائين. قال: انس الله الاسلام بتلاحقكم. اما والله لئن لم تكونوا اسباط ابوت، انکم لاسباط ملحمة (جاحظ، البيان والتبيين ۶۱۲). ابن خلدون، الوفيات (۲۶۱۲) عبدالرحمان، اموي گهراڻي جو هڪ وڏو آفيسر هو. حضرت عمر بن عبدالعزيز جي وفات بعد جڏهن يزيد بن عبدالملڪ خليفو ٿيو، تڏهن عبدالرحمان کي خراسان جو گورنر مقرر ڪيائين، مگر ان وقت هن ٽئين خليف جي خلاف هر طرف کان بغاوت ٿي، جنهنڪري عبدالرحمان عرض ڪيو ته ”تنهنجي دشمن مان مقابلو ڪرڻ مون کي خراسان جي گورنري کان وڌيڪ پسند آهي. مون کي پاڻ يزيد بن المهلب (باغي) جي مقابلي واري فوج ۾ جڳهه ڏي“ (طبري ۳ × ۱۸۸-۱۳۸۹). ان بعد عبدالرحمان غالباً باغي يزيد بن المهلب جي مقابلي لاءِ شاهي فوج جي ڪمانڊر مسلمة بن عبدالملڪ جو سپه سالار ٿي رهيو ۽ ان جي وڏي مدد ڪيائين. اهوئي خاص سبب هو جو جڏهن ”مسلمة بن عبدالملڪ، يزيد بن المهلب جي مقابلي کان فارغ ٿيو ۽ کيس عراق جو وائسراء مقرر ڪيو ويو، تڏهن عبدالرحمان بن سليم الکلبی کي بصره جو گورنر مقرر ڪيائين“ (ابن خلدون ۱۰۳).

(۴۵۳)

۱۱۴۳/۱۰۲۲] سفیان بن آلاء بُرَدیہ - سفیان پڻ "الکلبی" هو يعني بنو کلب قبيله مان هو ۽ نهايت پخته مشق ۽ دلير سپه سالار هو جنهن خليفي عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ "خارجين" سان زبردست جنگيون ڪيون. سنه ۷۶ ۾ جڏهن شيبه خارجي، حجاج کي جنگ ۾ شڪست ڏيئي ڀڄايو، تڏهن خليفي عبدالملڪ، سفیان کي چار هزار فوج ڏيئي روانو ڪيو ۽ هن موت کي منهن ڏيئي شيبه جو مقابلو ڪري کيس شڪست ڏني (المسعودي، مروج الذهب، طبع پئرس، ۳۲۲-۳۲۱×۵ ابن خلدون، ۱۵۶×۳-۱۵۷-۱۵۹) . ان بعد سفیان، حجاج جو چونڊ ڪمانڊر ٿي رهيو جنهن کيس وڏي لشڪر سان طبرستان طرف، خارجين جي اڳواڻ قطري بن الفجاءه ۽ سندس ساٿين جي مقابلي لاءِ موڪليو. سفیان انهن سان مقابلو ڪري، کين ماري مات ڪيو. ان بعد داؤد ۽ طبرستان ۾ داخل ٿي اتي طاقت مضبوط ڪيائين ۽ اتيئي رهيو، تان جو "دِيرِ جَمَاجِمَ" واري جنگ کان ڪجهه اڳ حجاج اتان کيس فارغ ڪيو (ابن خلدون ۱۶۱×۳). جنگ "دِيرِ جَمَاجِمَ" ۾، جا حجاج ۽ باغي ڪمانڊر عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث جي وچ ۾ لڳي، سفیان حجاج جي لشڪر جي پيادل فوج جو سپه سالار هو (ابن خلدون ۱۶۱×۳). ظاهر آهي ته سنه ۷۶ هـ کان وٺي سفیان فوجي سپه سالار ٿي رهيو هو ۽ سنه ۹۲ هـ ۾ جڏهن کيس حجاج محمد بن قاسم جي فوج سان موڪليو، ان وقت کيس سورهن سالن جي فوجي سپه سالاري جو تجربو هو ۽ نهايت سخت جنگين ۾ بهرو وٺي چڪو هو. (ن-ب)

(۴۵۵)

شاعر هو (ابن حزم، الجمهرة ص ۲۹۵، ابن دريد، الاشتقاق ص ۲۰۸). ڪنهن سبب سان هن شاعر ۽ حجاج جي وچ ۾ اثبوت ٿي جنهن تي عبدالله سندس هجوت ۾ ڪي اشعار چيا. ان بعد آخرڪار هو حجاج جي هٿ چڙهي ويو ۽ ڪيس ماراڻائين ٿي جو هن پنهنجا حجاج جي تعريف ۾ ڪي اڳيان چيل اشعار پڙهيا جنهن تي حجاج معافي ڏنس (البیان والتبيين، طبع مصر ۱۳۴۵ / ۱۹۲۶، جلد ۱ ص ۲۴۷). ”نقائض جرير والفرزدق“ ۾ هڪ جاء (نمبر ۶۴۶) تي جنگ ”ذوقار“ جي باري ۾ سندس اشعار نقل ٿيل آهن، ۽ هيءَ جاء (نمبر ۱۰۹۰) تي مالڪ بن مسعم متعلق سندس مدحيه اشعار ڏنل آهن. (ن-ب)

۱۱۶ / [۱۰۴] منجنیق..... جنهن جو نالو ”عروسڪ“ هو: بلاذري (فتوح البلدان ص ۴۳۷) هن منجنیق جو نالو ”عروس“ لکيو آهي. (ن-ب)

۱۵۰ / [۱۰۶] نَبَاتَه بن حَسَّطَلَّة ڪِلَابِي: نباته بن هڪ چونڊ شهنشوارن مان هو جنهن کي حجاج، محمد بن قاسم جي لشڪر سان گڏي موڪليو هو. ڏسو فتحنامو ص ۲۷۸ / [۱۹۲]. نباته نه صرف هڪ قابل سپه سالار هو مگر سياست جو به چالو هو. فتحنامي جي حوالن مان ظاهر آهي ته نباته، ديبيل (ص ۱۶۱-۱۶۲)، سيوستان (ص ۱۷۴)، ڏاهر سان دوبرو لڙائي ڪئي (ص ۲۲۴، ۲۷۸-۲۸۰)، ۽ برهمڻ آباد (ص ۲۹۴) وارين جنگين ۾ وڏو حصو ورتو، از انصواء محمد بن قاسم طرفان مقامي حاڪمن سان سياسي صلح قائم

(۴۵۶)

ڪرڻ ۾ وڏو ڪم ڪيائين (صص ۱۷۴، ۱۸۷، ۱۹۵). نبتانه
 ۱۰۰۰ هـ. ق. اسوي دؤر جي آخر ۾، مروان بن محمد جي
 ڏينهن ۾، شاهي فوجن جو هڪ مکيه سپه سالار ه. و. تقريبن
 ۱۲۸ هـ. ۾ مروان بن محمد جي ڪمانڊر ان چيف، يزيد بن عمر
 بن هبش ۾ کيس باغي سليمان بن حبيب بن المهلب جي مقابلي
 لاءِ موڪليو ۽ هن کيس وڃي شڪست ڏني (اليقوبي
 ۴۰۷۲). ان بعد يزيد بن عمر، نبتانه کي جرجان جو گورنر
 مقرر ڪيو، ۽ هو اتي رهيو تان جو بنو عباس جي پارٽي
 زور ورتو ۽ ابو مسلم خراساني، خراسان جي گورنر نصر بن
 سيار کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ پنهنجي سپه سالار قحطبه بن شبيب
 کي زبردست لشڪر سان سنه ۱۳۰ هـ. ۾ جرجان ڏي
 موڪليائين. نبتانه انهيءَ جنگ ۾ ڇهن هزارن ماڻهن سان
 مارجي ويو (المسعودي، التنبيه والاشوف، ص ۲۲۷،
 طبري ۶۸۲-۲۰۰۳). (ن ب)

۱۵۰/[۱۰۷] پهريون پهريون ماڻهو جيڪو قلعي تي
 چڙهيو سو (شهر) ڪونه جو صدي بن خريمه هو؛ جو ماڻهو
 اول ديبل جي قلعي تي چڙهيو تنهن جو نالو مؤرخ بلاذري
 ڪونه ڏنو آهي، البت هو لکي ٿو ته پهريون ماڻهو جو
 قلعي تي چڙهيو سو ڪونه جو رهاڪو هو ۽ ”هنو مراد“
 قبيلي مان هو. بلاذري جي اصل عبارت هيءَ آهي: وَكَانَ
 أَوَّلُهُمْ دَارَ جَلٍّ مِّنْ مُّرَادِينَ أَهْلَ الْيَكُوفَةِ (فتوح البلدان،
 ۴۲۵). هن عبارت تي غور ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته شايد
 فتحنامي جي اصلي ماخذ جي عربي عبارت صاف نه هئي، ۽

(۴۵۷)

۴. فارسي مترجم علي ڪوفي غالباً ”صعودا رجل من“ جي لفظن کي ماڻهوءَ جو نالو سمجهي ”صعدي بن خريمه“ لکيو آهي. واللّٰه اعلم بالصواب. (ن.ب)

۱۵۱ / [۱۰۷] عجل بن عبدالملڪ بن قيس الدمني: هن نالي جي آخري نسبت فتحنامي جي جملي نسخن ۾ صاف لکيل ناهي ۽ انهيءَ ڪري مبهم آهي (ڏسو حاشيه ص ۱۵۱). البت ص ۱۷۷ تي غالباً هن ساڳئي شخص جي ۽ عبدالملڪ بن قيس بابت ڄاڻايل آهي ته هو ”آل جارود“ مان هو: جيئن ته ”آل جارود“ (يعني جارود جو اولاد) وارا ”عبدالقيس“ قبيلي مان هئا ۽ انهيءَ ڪري انهن جي نسبت ”العبيدي“ هئي، انهيءَ ڪري شايد هيءُ مبهم لفظ ”الدمني“ به شايد دراصل ”العبيدي“ آهي. (ن.ب)

۱۵۱ / [۱۰۷] مهران نديءَ تي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو....
[جا] اڀرنديءَ مهران جي طرف (ها مهران جي اڀرندي طرف) آهي: اصل فارسي عبارت هن طرح آهي: بجوي مهران رسيد بموضع.... از جانب شرقي مهران هـ. هـ. هن عبارت ۾ ”از جانب شرقي“ جي سڌي لفظي معنيٰ ”(مهران جي) اڀرندي“ ٿيندي، جنهن جو مطلب ته ڊبل جو حاڪم جاهين، ڊبل جي قلعي مان جو مهران جي الهندي طرف هو، ڀڄي نڪتو ۽ آخرڪار مهران ٽپي درياءَ جي اڀرندي طرف ڪنهن مقام وٽ اچي پهتو. مگر مؤرخ بلاذري (فتوح البلدان ص ۴۴) سنڌ جي گورار جليد جي فتوحات جي سلسلي ۾ ”بطيحة الشرقي“ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن

(۴۵۸)

۾ ”الشرقي“ اسم خالص طور استعمال ٿيل آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ان جي مراد ”ايزندين مهراڻ“ آهي يعني ”مهراڻ جي ايزندين شاخ“. انهيءَ اعتبار سان، فتحنامي ۾ هن جاءِ تي اصل عبارت غالباً ”بجانب مهراڻ الشرقي“ هئي جنهن جو فارسي ترجمو ”ازجانب شرقي مهراڻ“ ڪيل آهي. ان جو سنڌي ترجمو اصل عبارت جي لحاظ سان ”ايزندين مهراڻ جي طرف“ وڌيڪ موزون نظر اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته عبارت جي شروع ۾ پڻ ”جوئي مهراڻ“ جا الفاظ آهن جنهن جي معنيٰ (بر تقدير ”مهراڻ جي جوءِ“) ٿيندي ”مهراڻ ندي جي هڪ شاخ“ جا مرڪزي مهراڻ کان جدا ڳاڻهه سمجهڻ گهرجي. والنٿ اعلم بالصواب. (ن-ب)

۱۵۲ / [۱۰۷] ”ڪارمٽي“ يعني ”ڪاري مٽي.“
 ”ندمٽي“ يعني ”گيل سيمين“: اسان جي خيال ۾ فتحنامي جا اصلي الفاظ صرف ”ڪارمٽي“ ۽ ”ندمٽي“ آهن جن جي تشريح فارسي مترجم طرفان آهي. چنانچہ فارسي مترجم ”ڪارمٽي“ جي معنيٰ ”گيل شور“ (يعني ”ڪاري مٽي“) ۽ ”ندمٽي“ جي معنيٰ ”گيل سيمين“ (يعني ”چاندي جهڙي يا سفيد“) ڪئي آهي ۽ سنڌي ترجمو به انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. پر جيڪڏهن ”ڪارمٽي“ جي معنيٰ ”گيل شور“ يا ڪاري مٽي آهي ته ”ندمٽي“ جي معنيٰ ”ندي جي مٽي“ يعني ”مٽي مٽي“ ٿيڻ گهرجي ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي ترجمي ۾ به ”گيل سيمين“ جي بدلي ”گيل شيرين“ هجڻ کپي. ٻئي لحاظ سان وري جيڪڏهن ”ندمٽي“ جو ترجمو

(۴۵۹)

”گيل سيمين“ يعني (درباء جي چيڪي) ”چاندي جهڙي يا سفيد مٽي“ ڪيو ويو آهي ته ”ڪارستي“ ان جو ضد ”ڪاري (ڪلراڻي) مٽي“ هئڻ گهرجي. (ن - ب)

۱۵۴/ [۱۰۹] حَمِيدُ بن وَدَاعُ التَّجْدِي : مگر صحيح نالو ”حَمِيدُ بن وَدَاعُ التَّجْدِي“ آهي. ڏسو هيٺ، نوٽ ص ۸ / [۲۱۷]. (ن - ب)

۱۵۶/ [۱۱۰] برهڻا آباد قديم: يعني سنڌ جو اصلي قديم شهر برهڻا آباد جو محمد بن قاسم جي فتوحات کان اڳ سنڌ ۾ موجود هو. ان بعد اسلامي دؤر حڪومت ۾ محمد بن قاسم جي پٽ عَمْرُو سنڌ ۾ ”منصوره“ جو نئون شهر ”برهڻا آباد“ کان ٻن فرسخن جي مفاصلي تي ٻڌايو جنهن کي ٻن مقامي ماڻهو ”برهڻا آباد“ سڏڻ لڳا. جيئن ته فتحنامي جو هيءُ تاريخي احوال اٽڪل ۳- صدي هجري ۾ لکيو ويو ۽ ان وقت صرف ”منصوره“ يا (مقامي ماڻهن جي اصطلاح ۾ ڄمڻ) ”برهڻا آباد نئون“ موجود هو انهيءَ ڪري تاريخي وضاحت لاءِ محمد بن قاسم جي فتوحات واري اصلي برهڻا آباد کي ”برهڻا آباد قديم“ جي نالي سان سڏيو ويو. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو مٿي ص ص ۲۹۸- ۳۹۹. (ن - ب)

۱۵۶/ [۱۱۱] (محمد بن قاسم جو ارمابيل ۾ منزل ڪرڻ): هيءُ عنوان ۽ هيٺ ڏنل بيان ته ”محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائيءَ جو ارادو ڪيو“، بلڪل بي موقعي ۽ بي معنيٰ آهي.

(۴۶۰)

(۱) پهريون ته هي بيان بغير مستند جي ڏنل آهي .
 (۲) ٻيو ته، هن کان اڳ (ص ص ۱۴۰-۱۴۲) تي تفصيل سان بيان ٿي چڪو آهي ته محمد بن قاسم مڪران مان ٿيندو، ارمابيل آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين (ص ۱۴۲). ان بعد ارمابيل کان اڳتي ديبيل ڏانهن روانو ٿيو ص (۱۴۲). مؤرخ بلاذري به صاف طور لکيو آهي ته محمد بن قاسم اول ارمابيل فتح ڪري ان بعد اتان ديبيل ڏانهن روانو ٿيو (فتوح البلدان، ص ۴۳۶). انهيءَ ڪري ديبيل فتح ڪرڻ بعد وري ارمابيل جي لڙائي لاءِ تياري ڪرڻ بي معنيٰ آهي .
 (۳) ٽيون ته هيٺ ۱-۱۶۲/[۱۱۵] صفحن تي نباقة بن حنظلة (جو محمد بن قاسم سان گڏ هو) جي زباني مان صاف ظاهر آهي ته محمد بن قاسم ديبيل کان سيحسر جي رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو. انهن واضح دليلن جي بناء تي هيءُ عنوان ۽ بيان بلڪل بي موقعي آهي ۽ غالباً نتجنامي جي فارسي مترجم جو وڌايل آهي .

ٿي سگهي ٿو ته اصل الفاظ صرف ايترا هجن ته :
 ”پهريائين محمد بن قاسم ديبيل کان ارمابيل رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو مگر پوءِ اهو ارادو ترڪ ڪيائين، ۽ اڃا ديبيل ۾ ئي منزل انداز هو جو کيس راجا ڏاهر جو خط پهتو جو هن ڏانهنس لکيو هو.“ ٿي سگهي ٿو ته اول محمد بن قاسم ارمابيل رستي نيرون ڪوٽ (جو غالباً حيدرآباد واري جاءِ تي هو) ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو هجي، ڇاڪاڻ ته (۱) ارمابيل فتح ٿي چڪو هو ۽

مڪران جون اسلامي فوجون سندس وڏندڙ لشڪر لاءِ
پشت پناهه ڏني سگهيون ٿي. (۲) ازمايل ها ارمن ٻيلي جو
رياست لسٻيلي ۾ موجوده شهر ٻيلي جي آسپاس هو، اتان شاه
بالول واري لڪ ڌريءَ جي ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد ڏانهن
ڪوهستاني علائقي وارو گس، بمقابلي ديبل کان ڏاهر جي
سند واري علائقي مان سڌو نيرون ڏانهن ويندڙ رستي کان
شايد نسبتاً وڌيڪ محفوظ سمجهيو ويو هجي.

بهرحال اهڙي گمان لاءِ توڙي فتحنامي جي هن عنوان
۽ بيان لاءِ ڪابه تاريخي سند موجود ڪانهي. (ن-ب)

۱۵۷/ [۱۱۱] هن کان اڳ ۾ ٻئي هڪ جي مٿي ۾
پڻ اهڙو غرور پيدا ٿيو هو ۽ الحڪم بن ابي العاص
بن انهيءَ جي بيعت ڪئي هئي: اهي الفاظ ڏاهر پنهنجي
خط ۾ محمد بن قاسم ڏانهن لکيا. سندس مراد آهي ته تو
(محمد بن قاسم) کان اڳ ۾ هڪ شخص هن طرف حملي
جو خيال ڪيو هو ۽ الحڪم بن ابي العاص پڻ انهيءَ جي
بيعت ۾ هو.

ڏاهر، محمد بن قاسم کان گهڻو وقت اڳ جي ڪالهه ٿو
ڪري ۽ انهيءَ ڪري غالباً انهيءَ سڀه سالار جو نالو ذهن ۾ ڪونه
هوس. البت الحڪم بن ابي العاص جي ذڪر مان ظاهر آهي
ته ڏاهر جو اشارو غالباً ديبل تي عربن جي ٻهريئن حملي جو
آهي. تاريخ مان ثابت آهي ته انهيءَ حملي جو خيال بحرين
۽ عمان جي گورنر عثمان بن ابي العاص الثقفي، حضرت
عمر جي خلافت ۾ سنه ۱۵ هـ (۶۳۶-۳۷ع) ۾ ڪيو.

(۴۶۲)

سندس ڀاءُ الحڪم بن ابي العاص سندس بيعت ۾ هو جنهن کي مسند ذريعي ٿاڻي ۽ ڀروچ ڏانهن روانو ڪيائين، ۽ پنهنجي ڀئي ڀاءُ المغيرة کي ديبل ڏانهن روانو ڪيائين (بلاذري، فتوح البلدان ص ۴۳۱-۴۳۲؛ ڀڻ ڏسو فتحنامو ص ص ۹۷-۹۸).

مٿين تاريخي حقيقت جي بناء تي جنهن شخص کي اول اول ديبل تي حملي جو خيال پيدا ٿيو، سو بجرين ۽ عمان جو گورنر عثمان بن العاص الشفقي هو. مگر هو پاڻ سياست جو تير کڻي ڪونه آيو، جيئن ڏاهر جي خط ۾ بيان ٿيل آهي؛ بلڪ پنهنجي ڀائرن کي ٿاڻي، ڀروچ ۽ ديبل ڏانهن موڪليائين. ساڻس سندس ڀاءُ الحڪم بن ابي العاص جي بيعت هئي ۽ نه ”ابي العاص بن الحڪم“ جي، جيئن فتحنامي جي اصل متن ۾ آهي (ڏسو حاشيه ۱- ص ۱۵۷). ازانسواءِ خود الحڪم بن ابي العاص ديبل تي ڪونه ڪاهيو هو، بلڪ سندس ڀاءُ المغيرة بن ابي العاص ديبل تي چڙهائي ڪئي هئي، ۽ ٻن المغيرة ديبل ۾ مارجي ڪونه ويو جيئن ڏاهر پنهنجي خط ۾ لکيو آهي؛ ڏاهر جو هيءُ بيان فتحنامي جي شروعاتي روايت (ص ص ۹۷-۹۸) مطابق آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته المغيرة ديبل واري جنگ ۾ مارجي ويو، حالانڪ تاريخي اعتبار سان اهو غلط آهي. ڏسو مٿي نوٽ، ۹۷ [۷۱].

آخر ۾ هيٺ (ص ۱۵۸) هينر ساڪڻي خط ۾ ڏاهر، محمد بن قاسم کي لکي ٿو ته: ”پاڻ کي غروو جي خواب ۾ مبتلا نه ڪر، نه ته تنهنجي عاقبت ۾ اها ٿيندي جا ديبل

(۴۶۳)

جي ٿي.“ هن فقره مان گمان نڪري ٿو ته مٿيون شروع وارو اشارو به شايد بديل ڏانهن ئي هجي. مگر جي ائين هجي ها ته ڏاهر به سندس نالو کڻي ها. ٻيو ته ”الحڪم بن ابي العاص“ جو ٿورو ڪي گهڻو تعلق ديبل تي سنه ۶۵ مجري واري حملي سان هو ۽ نه بديل واري حملي سان جو حجاج جي اياڪاريءَ ۾ سنه ۷۵ هـ کان بعد ۾ واقع ٿيو. البت جيڪڏهن فتحنامي جي اصلي پڙهڻي ”ابو العاص بن الحڪم“ تسليم ڪجي ۽ چئجي ته ابو العاص مٿين الحڪم جو پٽ هو جو بديل سان جنگ ۾ شامل هو ته البت اها ڪالهه ٺهي سگهي ٿي. مگر ابو العاص بن الحڪم جو حوالو ڪنهن به عربي ماخذ ۾ نظر نٿو اچي. (ن - ب)

۱۶۳/ [۱۱۵] ساڪري جو نـارو: اصل فارسي متن ۾ ”نالـه سانـڪره“ جنهن جون ٻيون پڙهڻيون ”ساڪر“، ”نالـه سانـڪره“ ۽ ”دهند ساڪره“ آهن (ڏسو حاشيه - ۱، ص ۱۶۲). ”ساڪره“ جو لفظ هن وقت به ”ميرپور ساڪري“ جي نالي ۾ موجود آهي يعني ته اها ميرپور جا ”ساڪره“ جي ايراضيءَ ۾ آهي. انهيءَ لحاظ سان ”نالـه ساڪره“، جنهن جي ذريعي محمد بن قاسم نيرون ڏانهن جنگي سامان سان ڀريل ٻيڙيون روانيون ڪيون، غالباً ”بگهيڙ ڦاٽ“ آهي جو ان وقت اڃا هڪ ننڍڙو واهڙ هو. پڻ ڏسو مٿي نوٽ ص ۳۸۶ (ن - ب)

۶۸/ [۱۱۸] انهيءَ جاءِ وٽ پهتو جنهن کي موج ٿا چون: يعني محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ مان سيوستان ڏانهن روانو ٿيو ۽ اول اول ”موج“ وٽ پهتو جا نيرون ڪوٽ

کان ٽيهن فرسنگن تي هئي۔ لغت جي لحاظ سان ”موج“ معنيٰ نڪو وهندڙ پاڻي، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته غالباً محمد بن قاسم ڪنهن ”نڙن“ وٽ پهتو جا برسات سبب وهي رهي هئي. نيرون ڪوٽ ۾ محمد بن قاسم دعا گهري هئي جنهن تي گهڻي برسات پئي هئي (ص ۱۶۵) ان مان ظاهر آهي ته چؤمامي جي منسل شروع ٿي چڪي هئي. اڳتي هيٺ بيان مان ظاهر آهي ته ”موج“ وٽان رواني ٿيڻ بعد محمد بن قاسم سنڌو سيوستان (سيهوڻ) جي قلعي وٽ وڃي پهتو، ۽ هن موج وٽ ئي اتي جا شاهي (هڏ ٿرم جا زاهد) گڏجي وٽس آيا ۽ ساڻس صلح جو ٻڪو عهدنامو ڪيائون.

مؤرخ بلاذري هن موقعي بابت لکي ٿو ته: محمد بن قاسم، ”مهراڻ جي اوريان هڪ نهر کي عبور ڪيو، ۽ (اتي) سرپيدس جا شاهي وٽس آيا ۽ ساڻس صلح ڪيائون“ (فتوح البلدان ص ۴۳۸). ۽ مؤرخ اليعقوبي (۲۲۷ × ۲) جو بيان آهي ته محمد بن قاسم ”مهراڻ جي اوريان سنڌ جي هڪ نهر ٽپيو ۽ (ان مان) مهبان (سيهوڻ) ڏانهن روانو ٿيو.“

بلاذري ۽ يعقوبي جي هنن حوالن جي فتحنامي جي عبارت مان پوري مطابقت آهي، ۽ ظاهر آهي ته فتحنامي جي ”موج“ هنن مؤرخن جي ”نهر“ آهي؛ ٻئي مؤرخ، الهندي طرف ممالڪ اسلاميه مان لکندي چون ٿا ته: اها ”مهراڻ جي اوريان“ آهي، جنهن جي معنيٰ ته مهراڻ کان الهندي طرف هئي.

(۴۶۵)

سنڌ جي جغرافيءَ تي نظر ڪندي معلوم ٿئي ٿو ته حيدرآباد (جتي غالباً قديم نيرون ڪوٽ هو) ۽ سيهوڻ جي وچ تي الهندي طرف واري ڪوهستاني ايراضيءَ ۾ سنڌوندي جي ڪنهن به شاخ جو هئڻ ممڪن ناهي. محمد بن قاسم کان اڳ يا پوءِ جي تاريخ مان به هن خطي ۾ اهڙي ڪنهن الهندي شاخ جو ثبوت نٿو ملي. جيڪڏهن هن خطي ۾ مهراڻ جي الهندي طرف ڪا نهر ٿي سگهي ٿي ته اها ڪا ڏنگن ٿي هوندي، ۽ فتحنامي جو لفظ ”موج“ انهيءَ دليل تي پڌرو شاهد آهي.

مگر سوال آهي ته ڪهڙي ڏنگن هئي جا محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان سيهوڻ طرف ڪوچ ڪندي ٿي؟ جيئن ته هن اراضي ۾ صرف ڏنگن سن ٿي هڪ نمايان ۽ قديم زمين آهي، ۽ انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته غالباً اهائي نئن آهي جنهن کي فتحنامي ۾ ”موج“ ۽ عربي تاريخن ۾ ”نهر“ سڏيو ويو آهي. فتحنامي مطابق، ”اني جي شمينين (يعني ٻڌ ڌرم جي اڳواڻن) محمد بن قاسم سان موافقت ڪئي“ (ص ۱۶۸). مگر ڏنگن سن لڳ ڀڳ ڪي به اهڙا آثار ڪين آهن جي انهن شمينين جي قديم بستي جو ڪو پتو ڏهن. هن سلسلي ۾ مؤرخ بلاذري جو بيان زياده قريب قياس آهي. بقول بلاذري (ص ۴۳۸) محمد بن قاسم ”نهر ٿي پيا پيو. ان بعد سرپيدس (يا سربندس) جا شهنشاهي وٽس آيا ۽ ساڻس صلح ڪيائون.“ ظاهر آهي ته اهي شعني، محمد بن قاسم کي هن ”نهر“ اڪرڻ کان پوءِ مليا يعني ته سندن بستي ”نهر“ جي ٻريان ڪٿي هئي. هاڻي، ’نئن سن‘ جي الهندي

(۴۶۶)

طرف عامري وٽ قدم ڏڙا ۽ کنڊرات آهن ۽ ساڳئي طرح لکي وارو هنڌ به ڪافي قديم آهي جو پنهنجي نزديڪ وارن جبلن ۽ پاڻيءَ جي چشمي سبب ٻڌڙم جي راهبن جي قيامگاه لاءِ هڪ موزون مڪان آهي. غالباً اهي شمسي انهيءَ جاءِ تي رهندڙ هئا؛ فتحنامي جي عبارت موجب، هنن اتان سيهون جي حاڪم بجهراءِ ڏي پيغام موڪلي پئي کيس صلح لاءِ آماده ڪيو، جنهن جي معنيٰ ته اهي شمسي سيهون کان ڪو گهڻو پري ڪونه هئا. جيئن ته لکي سيهون کان گهڻو پري نه آهي. انهيءَ ڪري، فتحنامي جي عبارت جي روشنيءَ ۾، اهو مقام ئي شمسين جي ممڪن بستي معلوم ٿئي ٿو.

فتحنامي ۾ ڄاڻايل آهي ته ۵۰۵ ج، نieron ڪوٽ کان ٽيهن فرسنگن تي هئي. جيڪڏهن هڪ فرسنگ ٽن ميلن جي برابر ليکجي ته اهو مفاصلو ۹۰ ميل ٿيندو جو تقريباً حيدرآباد کان سيهون جو مفاصلو آهي. انهيءَ ڪري يا ته جنهن وقت فتحنامو لکيو ويو ان وقت فرسنگ جو مفاصلو تقريباً ڏيڍ ميل جي برابر هو، ڇاڪاڻ ته ٽن سالن تقريباً حيدرآباد کان ۴۵ ميلن جي مفاصلي تي آهي؛ يا ته وري فتحنامي جي فارسي عبارت ۾ خلل آهي ۽ ممڪن آهي دراصل ”سي فرسنگ“ (يعني ٽيهه فرسنگ) جي بدلي ”ٻيست سي فرسنگ“ (ٽيوڙهه فرسنگ) هجي. ٽي ميل في فرسنگ جي حساب سان اهو مفاصلو ۶۹ ميل ٿيندو جو لڳ ڀڳ حيدرآباد کان لکي جو مفاصلو آهي؛ فتحنامي جي عبارت

(۴۶۷)

”اتي جا شمئي“ مان مراد، جيئن مٿي سمجهايو ويو آهي، غالباً لکي جا شمئي آهي، ۽ ڏنل مفاعلو به انهيءَ ساڳي مان لاڳو سمجھڻ گهرجي. واللہ علم بالصواب. (ن. ب)

۱۶۸/ [۱۱۸] قلعي جو بادشاهه: يعني سيوهڻ جي قلعي جو بادشاهه. (ن. ب)

۱۷۱/ [۱۲۰] سندس قلعو ڪنڀ نهر جي ڪناري تي سيوسر [نالي] هو: يعني ته اهو قلعو پٿير علائقي جي حاڪم جو هو جتي سيوهڻ جي حاڪم بجھراءِ پڄي وڃي پناهه ورتي. ”ڪنڀ“ يا ”ڪنڀ“ وڏي شاهي تلاءُ يا ڍنڍ جي معنيٰ ۾ اڄ ڏينهن تائين استعمال ٿئي ٿو، جنهن مان دليل نڪري ٿو ته ”ڪنڀ“ غالباً ساڳي منڇر جي ڍنڍ آهي جا محمد بن قاسم جي ڏينهن ۾ به يقيني طور موجود هوندي. فتحنامي جي اصل فارسي عبارت ”آب ڪنڀه“ آهي جنهن جي لفظي معنيٰ ”ڪنڀ، جو پاڻي“ ۽ عام اصطلاح معنيٰ ”ڪنڀ جي نهر“ آهي. جيئن ته منڇر جي ڍنڍ قديم الهندين ناري مان کنڊيل هئي، انهيءَ ڪري ناري کي ”ڪنڀ نهر“ يا ”ڍنڍ واري نهر“ چئي سگهجي ٿو. هيگ (انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص ۵۸) نوڙي هوڙي والا (ص ۸۹) پڻ انهيءَ راءِ جا آهن ته ”ڪنڀ“ مان مراد منڇر ڍنڍ آهي. البت هيگ (ص ۵۸) جي خيال ۾ ”سيوسر“ ساڳيو ”شاه حسن“ آهي جو منڇر جي الهندين ڪناري تي آهي. سندس اهو گمان غالباً محض انهن ٻن نالن جي اچارن ۾ مناسبت تي مبني آهي، ۽ اسان جي خيال ۾ صحيح نه آهي. شاه حسن ڪافي

(۱۶۸)

ٻوئين زماني جي بستي آهي. سيسر جي قلعي جي باري ۾ صرف ايترو چئي سگهجي ٿو ته اهو يا منچر جي ڍنڍ جي ڪناري تي يا قديم الهندي ناري جي ڪپ تي هو. (ن. ب)

۱۷۲ / [۱۲۱] بندهان هيءَ بستي، ڪلپ جي ڪناري

تي هئي، جتي محمد بن قاسم سيسر جي قلعي تي چڙهائي لاءِ اچي منزل ڪئي. بندهان پڙهڻي قديم نسخي پ جي آهي ۽ اسان انهيءَ کي اختيار ڪيو آهي. ممڪن آهي ته اصل سنڌي نالو ”بند + هان“ هجي ۽ منچر جي ڪنهن قديم بند سبب انهيءَ بستي تي اهو نالو پيو هجي، يا ممڪن آهي ته اهو نالو اصل ۾ ”بندان“ هجي. ر م نسخن جي پڙهڻي ”نيلهان“ آهي يعني ته هن نالي ۾ ”ن“ جو اضافو آهي. انهيءَ لحاظ سان هيگ (ص ۵۸) انهيءَ بستي کي موجد ”بلهن“ (Bilhan) ڪوٺ (پڻ ديهه) سان تعبیر ڪري ٿو جو سيهوڻ کان ۷ ميل اولهه طرف منچر جي ڪناري تي آهي. (ن. ب)

۱۷۳ / [۱۲۱] جنهن جو وڏو اکر، گنگا جي انهيءَ ڪهڙ

کان، جنهن کي اوندوهار ٿا سڏين، آيو هو: اصل فارسي عبارت منجهيل ۽ غالباً ناقص آهي (ڏسو حاشيه ۳، ص ۱۷۲)، ۽ انهيءَ ڪري ڪنهن به صحيح نتيجي تي پهچڻ مشڪل آهي. ۵. بيجر راورٽي (مهران، حاشيه ۲۳۴) محض اوت تي پنهنجي پڙهڻي اختيار ڪئي آهي ۽ سندس پڙهڻي ۾ ڏنل شهرن جي نالن جو هورتي والا (ص ۸۹) پتو ڏنو آهي، مگر جيئن ته راورٽي جي پڙهڻي

(۴۶۹)

محض خيالي آهي، انهيءَ ڪري هوڙي والا جي تشريح به بيسود آهي.

اصل فارسي عبارت ۾ پهريون نالو ”اڪر“ آهي جنهن کي اسان به ترجمي ۾ ”اڪر“ ڪري لکيو آهي. مگر اهو نالو ”اگر“ به ٿي سگهي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان سنڌ جون اکر، ”اگرا“ ۽ آڪرا قومون ممڪن آهي ته انهي ”اگر“ جي نسل مان هجن. اڳتي ٻيو خالص نالو اصل فارسي عبارت موجب ”ڪداره ڪنگ“ آهي جنهن کي اسان ”گزاره ڪنگ“ سمجهي، ان جو ترجمو ”گنگا (ندي) جو گهر“ ڪيو آهي. فارسي اديشن جي فاضل ايڊيٽر جي خيال ۾ شايد اهو نالو ڪنهن ملڪ يا مندر جو آهي (ڏسو فتحنامو فارسي متن، حاشيه ۸، ص ۱۲۱). لفظ ”اودندوهار“ جي پڇاڙي ”وهار“ مان ظاهر آهي ته اهو هڪ ٻڌ جي مندر جو نالو آهي. (ن - ب)

۱۷۶ / [۱۲۴] بهطور: نجف الكرام (۲ × ۱۵) جي پڙهڻي ”بهطور“ آهي.

۱۷۷ / [۱۲۴] حميد بن وداع النجدي: صحيح نالو ”حميد بن وداع التبحري“ آهي. ڏسو هيٺ، نوٽ ص ۲۱۸ / [۲۱۷]. (ن - ب)

۱۷۹ / [۱۲۵] بغرور جي قلعي جي مقابل ٻڌيه دُرف جي اها اراضي - الخ: محمد بن قاسم ٻڌيه جو پرڳڻو ۽ ٻيو وٺڻ بعد فتح ڪيو، جنهن جي معنيٰ ته اهو ٻيو ڪن مٿي اتر طرف هو. هن پرڳڻي جي گادي ”ڪاڪا

(۱۷۰)

راج " شهر هو ۽ انهيءَ نالي جو نشان هينئر به "ڪڪر" جي نالي ۾ موجود آهي. انهيءَ جي معنيٰ ته ٻڌيم پرڳڻو، مهراڻ درياءَ جي ساڄي طرف سيهون کان اتر طرف هو ۽ موجوده ضلعي دادو جو اتريون ڀاڱو ان ۾ شامل هو. مگر زير بحث عبارت مان، جو خود محمد بن قاسم جو بيان آهي، ظاهر آهي ته ٻڌيم جي اراضي اڃا به گهڻو اتر طرف لاڙڪاڻي ضلعي ۽ مڪر ضلعي جي درياءَ جي سڄي طرف وارن ڀاڱن - ويندي "بغور جي قلعي جي مقابل" يعني ته بغور جي قلعي جي آمهون سامهون واري حد تائين هئي جا محمد بن قاسم فتح ڪئي. ظاهر آهي ته بغور جو قلعو درياءَ جي هڪ طرف (کاهي) هو ۽ ٻڌيم جي حد سامهون درياءَ جي ٻئي طرف (ساڄي) هئي. اڳتي هلي اڃا به واضح ڪيو ويو آهي ته بغور جو قلعو، اروڙ جي پرڳڻي جي حد اندر ۽ راجا ڏاهر جي هٿ هيٺ هو. فتحنامي جي مختلف نسخن جي پڙهڻين مطابق هن قلعي جو نالو "بغور" يا "اغرور" ڄاڻايل آهي (ڏسو متن ص ۱۷۹، حاشي ۲)، مگر صحيح "بغور" آهي ۽ اروڙ سان وابستگي جي بناء تي اهو قديم ٻڪر وارو قلعو سمجهڻ گهرجي. جنهن لاءِ ڏسو مٿي نوٽ ص ۱۳/[۹]. (ن. ب)

۱۸۰/[۱۳۶] ڏاهر جو سوٽ: يعني بجهرءِ بن چندر جنهن جو

ذڪر مٿي ص ۱۶۸-۱۷۱ تي اچي چڪو آهي. (ن. ب)

۸۱/[۱۸۶] مهراڻ جي اڀرندي طرف انهيءَ ماڻهيءَ ۾ جا

ڪشها (ڪڇ) جي سمنڊ جو ٻيٽ آهي: فارسي اڀريشن جي

(۴۷۱)

متن ۾ ”ڪشها“ جي بدلي ”ڪنڀها“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي، ۽ فاضل ايڊيٽر گمان ڪيو آهي ته ڪنڀها جي سمنڊ (بحر ڪنڀها) مان شايد ”ڪنڀات جي نار“ ڏانهن اشارو آهي (ڏسو فتحنامو، فارسي ايڊيشن ص ۲۶۲، نوٽ ص ۱۲۶). مگر اهو گمان قرين قياس ناهي. محمد بن قاسم نبرون ڪوٽ مان خط لکندي انهيءَ ماڻھي جو ذڪر ڪري ٿو جا مهراڻ درياءَ جي اڀرندي طرف هئي، ۽ جتي ڏاهر جو هڪ گورنر حڪمران هو. ڪنڀات جي نار جنهن جي ماڻھي گجرات جو ڏاکڻيون حصو ٿي سگهي ٿو، سو ٻئي سنڌ کان گهڻو پري ۽ ڏاهر جي حڪمراني کان ٻاهر هئا. محمد بن قاسم جي بيان مان هيٺ صاف ظاهر آهي ته انهيءَ ماڻھي جو گورنر ڊيپٽ جي قاضي جو والي هو؛ فتحنامي ۾ اڳتي ايندڙ ذڪر مان پڻ تصديق ٿئي ٿي ته اهو ڊيپٽ جو قلعو مهراڻ جي دواڻي (Delta) ۾ هو. محمد بن قاسم يقيني طور انهيءَ دواڻي جو ذڪر ڪري رهيو آهي، جو مهراڻ جي چوڙ وارين ٻن مکيه شاخن جي وچ ۾ هو جي ٻئي غالباً ڏکڻ طرف تقريباً سير، رين ۽ الهندين ٻراڻ جي قديم ٻيٽن جي لڳ ڀڳ ڪڇ جي اراضي جي سامهون چوڙ ڪنڊون هيون. انهيءَ لحاظ سان مهراڻ جو هيٺيون دواڻو هڪ معنيٰ ۾ چڻ ڪڇ جي سمنڊ جو ٻيٽ هو. انهيءَ ڪري اسان مٿين عبارت ۾ ”بحر ڪنڀها“ جي بدلي ”بحر ڪشها“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جو ”ڪشها“ به معنيٰ ”ڪڇ“ بلڪل قرين قياس آهي. (ن. ب.)

(۴۷۲)

۱۸۱ / [۱۳۶] بسامي [پٽ] راسل: فتنامي جي معتبر نسخن مطابق اهو نالو انهيءَ طرح ٿيندو. مگر اسان جي خيال ۾ هيءَ نالو اصل کان غلط ڏنل آهي؛ صحيح نالو وسايو [پٽ] سريند ٿيڻ گهرجي.

هت محمد بن قاسم جي بيان مان ظاهر آهي ته هيءَ شخص ڊيٽ جي قلعي جو حاڪم هو ۽ ڏاهر جي مڪي، ماڻهن مان هو، مگر سندس پٽ محمد بن قاسم ڏانهن مائل هو. هيٺ فتنامي جي بيان مان ظاهر آهي ته ڊيٽ جو حاڪم وسايو [پٽ] سريند هو (ص ۲۲۵) ۽ هو پاڻ نوڙي سندس هڪ پٽ راسل، ڏاهر جا پورا فرمانبردار هئا ۽ انهيءَ ڪري اهي ٻئي سندس ٻئي پٽ هوڪي جا مخالف هئا (ص ۲۲۶). مگر هوڪو شروع کان ئي محمد بن قاسم ڏانهن مائل هو ۽ بالآخر سائنس شامل ٿيو ۽ سندس اطاعت قبول ڪيائين (ص ۱۹۱-۱۹۵، ۲۰۷). انهيءَ تاريخي سياق مان ظاهر آهي ته هن جاءِ تي صحيح نالو وسايو پٽ سريند هئڻ گهرجي ۽ نه بسامي پٽ راسل. ”بسامي“ غالباً ”بسايو“ جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ ڪاتب يا فارسي مترجم، ۽ وچان وسامي جي پيءُ ”سريند“ جي بدران سندس پٽ ”راسل“ جو نالو لکي ويو آهي؛ (ن-ب)

۱۷۹ / [۱۳۲] انشبهار: فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي خيال ۾ اهو قلعو نيرون ڪوٽ ۽ سيهون جي وچ ۾ هو (ڏسو فارسي ايڊيشن، ص ۱۶۲؛ حاشيه ص ۱۳۲) مگر اهو صحيح نه آهي. محمد بن قاسم ڊيٽ فتح ڪرڻ بعد نيرون ڪوٽ فتح ڪيو ۽ ان بعد سيهون ڏانهن روانو ٿيو،

(۴۷۳)

۽ سيھون ۽ ٻڌي جي فتوحات بعد موٽي نيرون ڪوٽ آيو .
انهيءَ دوران ۾ بلاذري جي ”فتوح البلدان“ خواه فتحنامي
۾ اشبهار جي فتح جو ڪوبه ذڪر ڪونهي ، جنهن جي بناء
تي چئجي ته اهو قلعو نيرون ڪوٽ ۽ سيھون جي وچ ۾
هو . هن قلعي تي محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان ڏکڻ
لاڙ طرف مهران ٿڳ لاء ويندي وقت چڙهائي ڪئي .
”اشبهار“ جي نالي ۾ ”بهار“ جي پڇاڙيءَ مان ظاهر آهي
ته هن قلعي وٽ ۾ ڪو ٻڌڙم جو مندر هو . ٽنڊه محمد خان
لڳ ”ٻڌ-جا-ٽڪر“ اهڃاڻ ڏين ٿا ته غالباً هي قلعو انهيءَ
ايراضي ۾ هو . (ن-ب)

۱۹۰/ [۱۳۳] ٻيٽ جي حاڪم جاهد بن مائس جنگ-
جوئي: هن کان اڳ-اچي چڪو آهي ته جاهد بن مائس جي
طرفان ديبيل جو حاڪم هو ۽ اتان پڇي نڪتو هو- (ص
۱۵۱-۱۵۲). هن عبارت مان گمان نڪري ٿو ته ڏاهر،
هاڻي جاهد بن مائس جي مقابلي لاءِ ٻيٽ جي
قلعي جو ڪمانڊر مقرر ڪيو هو ۽ کيس حڪومت جا ٻه
ڪلي اختيار ڏنا هئا، جنهن جي تصديق هيٺ ايندڙ صفحي
۲۰۸ مان ٿئي ٿي. لهنذا هت اتي جي ”حاڪم“ مان مراد
”ڪمانڊر“ وٺڻ گهرجي، ورنه ٻيٽ جا حڪمران يا والي
وسايو پٽ سربند ۽ سندس ٻه پٽ موڪو ۽ راسل هئا
(دسو ص ۲۲۵-۲۲۶). (ن-ب)

۱۹۱/ [۱۳۳] وجور ٿڪه قصه وارو ماڪو: اصل متن ۾
فتحنامي جي ڇهن قلعي نسخن جي پڙهڻي ”ولايت قصه

(۱۴۷۴)

”وجورته“ ۽ هڪ نسخي پ جي پڙهڻي ”ولايت قصبه
 جورته“ آهي (ڏسو مٿي ص ۱۹۱، حاشيه ۳)، ”قصبه“
 معنيٰ مرڪزي شهر جنهن جو نالو جملي قلمي نسخن موجب
 ”وجورته“ يا ”جورته“ ٿيڻ گهرجي. جيئن ته ڇهن نسخن
 ۾ ”وجورته“ ڏنل آهي، انهيءَ ڪري اسان به انهيءَ
 نالي کي ترجيح ڏئي آهي، ۽ انهيءَ اصل عبارت جو
 ترجمو ”وجورته قصبه وارو ملڪ“ ڪيو آهي. فارسي
 متن جي فاضل ايڊيٽر ”قصبه“ جي بدران ”قصه“
 ۽ ”وجورته“ جي بدران ”سورته“ پڙهڻي اختيار ڪري،
 متن ۾ ”ولايت قصه و سورته“ ضبط ڪيو آهي،
 جنهن جي معنيٰ ته ”ڪڇ (قصه) ۽ سورٺ وارو ملڪ“.
 مگر ايڊيٽر جي اها پڙهڻي صرف گمان آهي، ۽
 فتحنامي جي ڪنهن به قلمي نسخي مان ان جي تائيد نٿي
 ٿئي. ساڳي طرح ص ص ۱۹۵ ۽ ۲۱۹ تي به فاضل ايڊيٽر
 ”قصبه“ جي بدران ”قصه“ (يعني ڪڇ) ڪري لکيو
 آهي. مگر اسان اني به جملي قلمي نسخن جي پڙهڻي ”قصبه“
 کي ترجيح ڏئي آهي.

مؤرخ بلاذري (ص ۴۳۸) محمد بن قاسم جي فتوحات
 وقت قصه يعني ڪڇ جي ملڪ جي راجا جو نالو راسل
 لکيو آهي، فتحنامي (ص ۲۱۸) ۾ ڄاڻايل آهي ته ڪڇ جو
 ملڪ محمد بن قاسم جي فتوحات وقت ڪيرج جي راجا
 ڏروهر جي حڪمراني هيٺ هو (يعني ته شايد ڪڇ جو
 حاڪم راسل سندس تابع هو). بقول بلاذري (ص ۴۴۰)

(۴۷۶)

وري فتحنامي ۾ (ص ۲۱۹) ڄاڻايل آهي ته هن قصبي وجورته وارو پياڳو ريگستاني هو. هسائي سنڌ جو ريگستاني حصو هڪ ڏکڻ - اوڀر طرف ٿرپارڪر ضلعي وارو پياڳو آهي؛ فتحنامي ۾ قصبي جو نالو ”وجورته“ لفظي اصليت جي لحاظ سان ”وگورته“ ٿي سگهي ٿو ۽ ممڪن آهي ته اهو مهراڻي ۽ ٿر وارو ساڳيو خيٽو هجي جنهن کي هيٺتر وڌو چئجي ٿو. واللہ اعلم بالصواب. (ن - ب)

۱۹۶/ [۱۳۶] جيئن حجاج جي فرمان جي مندر لکيل آهي: غالباً هن کان اڳ بهتل حجاج جي خط (ص ص ۱۸۲-۱۸۶) ڏانهن اشارو آهي، جنهن ۾ ڏاڏو-ر ڏانهن پيغام کڻي ويندڙ قاصد جي باري ۾ خاص هدايتون ڏنل آهن. (ن - ب)

۲۰۶/ [۱۴۴] حمران سنه ۹۳ هـ ۽ لکيو: هيءُ فقير جنهن ۾ ڪاتب جو نالو ۽ سال ڪتابت موجود آهن، ڪافي تاريخي اهميت رکي ٿو، انهيءَ ڪري ڪاتب خواه سنه ڪتابت ٻئي غور طلب آهن. خط جو لکندڙ حمران، غالباً حمران بن ابراهان آهي، جنهن جي سوانح عمري مختصر طور هـن طرح آهي. حضرت ابوبڪر رضه جي عهد ۾ جڏهن اسلامي لشڪر حضرت خالد بن وليد جي ڪمانڊ هيٺ عيبن التمه فتيح ڪيو، تڏهن ڀرسان هڪ ڳوٺڙي ”النقمير“ ۾ ٻارڙا ڪتابت يا صورتخطي جي سکيا وٺي رهيا هئا، جن ۾ حمران به هو. اهي به پنهنجي وڏن سان گڏ

(۴۷۷)

لڙائي جي قيدن جي حيثيت ۾ نظر بند ٿيا. حُمران کي حضرت عثمان رضه خريد ڪري آزاد ڪيو، ۽ کيس فن ڪتابت جي تعليم ڏياريا. ان بعد هو حضرت عثمان رضه جو ڪاتب توڙي حاجب ٿي رهيو ۽ حضرت عثمان رضه جي مهر به شروع ۾ سندس حوالي هئي. پوءِ وري حضرت عثمان رضه طرفان بصره جو حاڪم مقرر ٿيو ۽ هڪ شخص عامر بن عبدالقيس التميمي جنهن حضرت عثمان جي شڪايت ٿي ڪئي، ان جي خلاف حضرت عثمان رضه ڏانهن رپورٽ لکيائين. عبدالملڪ جي عهد ۾ سندس حمايت ڪيائين ۽ معصب بن زهير جي شهادت (جمادي الاول يا الآخري سنه ۷۲ هـ) بعد بصره ڏسي قبضو ڪيائين. زياد جي گورنري واري زماني ۾ ڪو وقت شيراز ۽ فارس جو گورنر هو. اول ۾ حجاج ۱۰۳۱ سنه سخت ڪاوڙيو، ۽ سندس ملاڪيت ضبط ڪيائين ۽ کيس سزا ٿي ڏنائين مگر خليفي عبدالملڪ حُمران جي زوردار سفارش ڪئي، جنهن تي حجاج سندس ملاڪيت واپس ڪئي ۽ خليفي کان ڪنيل قدم لاءِ معافي ورتي. حُمران کي حديث جي راوين ۾ شمار ڪيو ويو آهي (دسو بلاذري، فتوح البلدان ص ۲۴۷-۳۵۲ ۽ ۳۶۸ ۽ انساب الاشراف جلد ۴ ص ۱۶۰، ۱۶۲-۱۶۴، جلد ۵ ص ۵۷-۵۸، ۶۶، ۱۸۶، ابن قتيبة، ڪتاب المعارف ص ۲۲۲-۲۲۳، ابو علي القالي، الامالي ص ۱۸۲، العقد الفريد، جلد ۲ ص ۹۲، ۲۰۸، ۲۶۵ ڪتاب المجتبر ص ۴۸۰ اعصابه، رقم ۱۸۹۸، طبري جلد ۲ ص ۷۹۹

(۴۷۸)

ابن خاڪان ، 393 ۽ تاريخ ابن ڪثير ، تحت سنه ۷۵ ۽
المقدمي ، جمع بين رمال الصحيحين ، جلد ۱ ص ۱۱۵ .

مٿين مختصر سوانح مان ظاهر آهي ته حمران ڪتابت
جي فن جو ڄاڻو ۽ ڪاتب هو . حجاج جڏهين وائسراء ٿيو
(سنه ۷۵ هـ) تڏهين جيئرو هو . سندس وفات بابت ڪا
پڪي تاريخي ثابتي موجود ڪانهي . اڄت ابن حجر لکي
ٿو ته : ” هن ۷۰ هجري بعد بصره ۾ وفات ڪئي . ڪي
چون ٿا ته سنه ۷۱ هجري ۾ ۽ ڪي چون ٿا ته ۷۵ هجري
۾ ۽ ڪي چون ٿا ته ۷۶ هجري ۾ “ (اضافو ، جلد ۱ ص
۳۸۰) . ابن حجر ڪافي بعد جو مصنف آهي ۽ سندس هن
بيان مان ظاهر آهي ته ڪهس به پوري پڪ ڪانهي ۽ ڪهس
مايل روايتون محض گمان آهي . انهيءَ جي ٻي-دعڪس ،
نتحنامي ۾ محفوظ ٿيل خود حمران جو لکيل خط وڌيڪ معتبر
آهي ۽ ان جي بناء تي ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو هو
۹۲ هجري تائين جيئرو هو ۽ ان وقت هو حجاج جي ڪاتبن
(مڪيه ، سيڪريٽرين) مان هڪ هو . جيئن ته خالد بن وليد
”عين التمر“ سنه ۱۳ هـ ۾ فتح ڪيو ۽ ان وقت حمران ٻارڙو
هو يعني تقريباً ستن اڻن ورهين جو هو ، ته انهيءَ حساب سان
سنه ۹۳ هجري ۾ سندس عمر تقريباً ۸۷ يا ۸۸ ورهيه هوندي
جا بلڪل قريبن قياس آهي . (ن . ب)

۲۱۰ / [۱۴۷] جهڳم ۽ ڪرهل جي پرڳڻن - الخ : جهڳم
جو پرڳڻو غالباً انهيءَ ساڳئي اراضي تي مشتمل هو جنهن
جو مرڪز ”جهڳم پير“ جي زيارتگاهه آهي . جهڳم پير معنيٰ

(۴۷۹)

”جهم جي اراضي جو پير.“ ”جهم“ جي معنيٰ هيٺاهين
 نشيب واري زمين جا موجوده جهم پير کان اتر طرفان
 شروع ٿئي ٿي ۽ ويندي هيٺ ڏکڻ طرف هلي وڃي ٿي
 جن ۾ سونهري ۽ ڪينجهر جون ڍنڍون به اچي وڃن ٿيون.
 انهيءَ نمڍي يا جهم يا نشيب واري مائري جو ڏاکڻيون
 دنگ تقريباً ڪينجهر ڍنڍ جو ڏاکڻيون ڇوڙو سمجهڻ گهرجي
 جو نٿي کان تقريباً ۱۹-۲۰ ميل اتر طرف آهي.

”ڪرهل يا گرهل يا گوهر (ننڍو ۽ وڏو) نٿي
 جي پسگردائي ۾ هو جيئن ته ڪتاب بيان العارفين ۾ ڄاڻايل
 آهي. اڪبر بادشاهه جي ڏينهن ۾ گرهر نٿي جي پرکڻي
 ۾ داخل هو. ڏسو آئين اڪبري طبع بلاخمن، ص ۷۵۷“
 (ع-م). اميرن جي ڏينهن تائين نٿي جي اتر-اوڀر واري
 اراضي کي ”گرڙ“ سڏيندا هئا، جنهن ۾ خان سومرو هڪ
 طاقت وارو سردار هوندو هو ۽ بعضي اميرن جي به ڪاڻ
 نه ڪڍندو هو. ظاهر آهي ته گرڙ يا گرهر يا گرهل يا
 فتحنامي وارو قديم ڪرهل وارو پرکڻو، جهم پرکڻي جي
 لڳو لڳ ڏکڻ طرف هو ۽ ممڪن آهي ته ان جي ڏکڻي
 سرحد موجوده نٿي شهر کان به ڪافي ڏکڻ طرف تائين
 پکڙيل هجي. (ن-ب)

۲۱۵/[۱۵۰] پوءِ حجاج جي حڪم سان پڇيل ڪهه

آئي، مرڪي ۾ پوڙي خشڪ ڪندا ويا: ”ورخ بلاذري
 پڻ هن حقيقت جي تائيد ڪئي آهي.“ ”و عمد الحجاج

(۴۸۰)

الي القطن المحلوج فنقع فسي الخل الخمر الحاذق ثم جفف
في الظل“ (فتوح البلدان ص ۴۲۶) - يعني ته حجاج جي
تجويز موجب ڪجهه ڪي سرڪي ۾ آلو ڪري پوءِ ڇانو ۾
سڪايو ويو، (ن - ب)

۲۱۵/[۱۵۱] هن داستان جي مصنف خواجہ امام ابراهيم
روایت ڪئي آهي: ”خواجہ امام ابراهيم“ مان مراد غالباً
امام ابراهيم بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علي بن-
ابي طالب آهي جو قتيل با خمر“ جي نالي مان ياد ڪيو
وڃي ٿو. سنه ۵۴۰ھ ۾ امام ابراهيم ۽ سندس ڀاءُ امام محمد
ڪلهو ڪلايو خليفي منصور عباسي جي خلاف بغاوت ڪئي ۽
پئي بالاخر شهيد ٿيا.

امام ابراهيم کان هن تاريخي روايت لاءِ ٻہ اهم ثبوت
آهن: (۱) پهريون ته امام ابراهيم هڪ وڏو عالم هو ۽
ڪيترن ئي عملي ۽ ادبي شعبن ۾ دسترس هئس. ”عمدة الطالب
في انساب آل ابي طالب“ جي مصنف لکيو آهي ته:
امام ابراهيم گهڻن ئي علمي شعبن جو وڏو ڄاڻو هو (ڪان
ابراهيم من كبار العلماء في فنون كثيرة - ص ۸۵). وڌيڪ لکي
ٿو ته جڏهن امام ابراهيم، خليفي منصور عباسي جي خوف
ڪان خفيه زندگي گذاري رهيو هو، تڏهن بصره جي عالم
مفضل بن محمد الضبي وٽ اچي رهيو ۽ ڪائنات قديم
عربي شعر جا ڪتاب مطالعي لاءِ ورتائين ۽ انهن ڪتابن ۾
اسي (۸۰) چونڊ قصيدن تي پنهنجا نشان لڳايائين. سندس
شهادت بعد مفصل اهي قصيدا ”المفضليات“ جي نالي سان
شائع ڪيا (۱ - م).

عربي ادب جي مشهور محقق علامه عبدالعزيز الميمني
 سابق پروفيسر ۽ صدر شعبه عربي مسلم يونيورسٽي عليڳڙھ،
 ۱۴۴ ۾ ”آل انڊيا اورينٽل ڪانفرنس“ (بنارس) ۾ پنهنجي
 هڪ تحقيقي مقالي ۾ مضبوط دليلن جي بناء تي مٿين نظريي
 جي تائيد ڪئي هئي ته عربي شعر جو مشهور
 مجموعو ”المفضليات“ غالباً امام ابراهيم جي حسن
 انتخاب جو نتيجو آهي. هن مان ثابت ٿيو ته امام ابراهيم
 هڪ وڏو اديب هو. مگر ادب کان سواءِ هو ٻين علمي
 شعبن ۾ به ماهر هو جيئن ته ”عمدة الطالب في انساب آل
 ابي طالب“ جي مصنف لکيو آهي؛ انهيءَ ڪري ڪافي
 وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته غالباً کيس تاريخ
 ۾ به ڪافي دسترس هئي. (۲) سندس طرفان سنڌ جي هن
 تاريخي روايت جو ٻيو اهم ثبوت هيءُ آهي ته امام ابراهيم
 خود سنڌ ۾ ڪجهه وقت لاءِ آيو هو. جڏهن خليفن منصور
 عباسي، ابراهيم ۽ محمد جي والد عبدالله کي گرفتار ڪيو.
 تڏهن هي ٻئي ڀاءُ خوف کان عدن ڏانهن هليا آيا ۽ اتان
 ٻيڙين ذريعي سنڌ ۾ آيا. مگر ڪنهن جاسوس وڃي (منصور
 طرفان) سنڌ جي گورنر عمر بن حفص کي سندن خبر
 ڏني جنهنڪري هو وري اتان نڪتا ۽ ڪوفه ۾ آيا (ڏسو
 طبري ۲۸۲×۳ ۽ ابن خلدون ۱۸۸×۳). غالباً سنڌ ۾
 انهيءَ مختصر قيام جي دوران ۾ ئي امام ابراهيم، سنڌ جي
 مشهور فاتح محمد بن قاسم جي تاريخي فتوحات جي تحقيق

ڪئي ۽ ڪافي وڻوڪ سان چٽي سگهجي ٿو ته هيءَ روايت
سندس تحقيق جو نتيجو آهي. (ن-ب)

۲۲۳/ [۱۵۵] اگهم جي رستي تي مقرر ڪيائين: يعني
اهو رستو جنهن تي اگهم جو شهر واقع هو. اگهم مان
مراد غالباً ”اگهم ڪوٽ“ آهي جنهن بابت مير علي شير قانع
لکي ٿو ته: ان تي اهو نالو اگهم لوهائي جي پويان پيو
(تحفة الڪرام ۳ × ۱۶۲). غالباً آکاڻي زماني ۾ اها اراضي
لوهائي پرگڻي ۾ داخل هئي، جنهن جي گادي جو هنڌ
برهمڻاڻو هو. اگهم، راءِ گهراڻي جي ڏينهن ۾ لوهائي-ي
جي پرگڻي جو حاڪم هو جنهن ڇچ جي مخالفت
ڪئي (ڏسو فتحنامو ص ص ۵۵-۵۹). تحفة الڪرام جي
مصنف جي اها راءِ ڦرين ڦياس آهي ته هن اگهم ئي اهو
اگهم ڪوٽ جو شهر ٻڌايو. مير علي شير اگهم ڪوٽ ۾
مدفون اوليائن مان مخدوم اسماعيل موسوي وغيره جو ذڪر
ڪيو آهي جنهن مان ظاهر آهي ته ”اگهم ڪوٽ“ مان
سندس مراد اها قديم بستي آهي جنهن کي هيئر ”اگهاڻو“
سڏجي ٿو، جو حيدرآباد کان تقريباً ۲۵-۳۰ ميل کن ڏکڻ-
اوڀر طرف مهراڻ جي هڪ قديم مڇرڙ يا ڍوري تي واقع
آهي. غالباً اهو ڍورو ساڳيو آهي جو قديم برهمڻاڻو
واري اراضي مان وهندڙ هو جتي (شهادت پور ۽ تنبه آدم
کان اوڀر طرفان) اڄ تائين ان کي ”لوهائي درياءُ“ چون
ٿا، يعني ته قديم لوهائي پرگڻي مان وهندڙ درياءُ. غالباً
قديم برهمڻاڻو کان وٺي اگهم ڪوٽ تائين، ان وقت جي

(۴۸۳)

مهران درياء جي ماڻھو لوهائي پرگڻي ۾ داخل هئي جنهن تي
اگهر جي حڪومت هئي. (ن-ب)

۲۳۲/ [۱۶۱] پوءِ محمد علافي هـن (ڏاهر) کان جدا

ٿي بيلمان جي حڪومت ڏانهن هليو ويو: هيءَ روايت،
محمد علافي بابت اگهي ايندڙ بيانن جي خلاف آهي. هن
روايت موجب محمد علافي ڏاهر کي ڇڏي هليو ويو ۽
بيلمان جي حڪومت ۾ وڃي رهيو تان جو ڏاهر جنگ ۾
مارجي ويو. مگر اگهي ايندڙ بيانن مان ظاهر آهي ته
محمد علافي ڏاهر ۽ سندس پٽ سان ويڙهي سندن آخري
شڪست تائين شامل رهيو. مثلاً جڏهن ڏاهر پنهنجي پٽ
جيسيند کي اول اول محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ موڪليو
ته محمد علافي به خاص صلاحڪار طور ساڻس گڏ ويو ۽
ان وقت ڏاهر کي جنگ جي حرفت بابت پڻ پنهنجي راءِ
کان واقف ڪيائين (ص ص ۲۴۵-۲۴۶) ڏاهر جي مارجڻ
بعد پڻ هو سندس پٽ جيسيند جو حامي ۽ صلاحڪار ٿي
رهيو (ص ص ۲۸۰-۲۸۱). البت جڏهن جيسيند نااميد
ٿي برهمڻاڀاد جي قلعي مان به ڪوچ ڪيو ۽ سنڌ کي
ڇڏي وڃي چترور جي ملڪ ۾ پناه گزين ٿيو، تڏهن
محمد علافي کانئس هميشه لاءِ موڪلائي پنهنجي راهه اختيار
ڪئي (ص ۲۹۵)، ڇاڪاڻ ته هائتي جيسيند جي
حيثيت هڪ پناه گزين جي هئي ۽ منجهس مقابلي جي طاقت
ڪانه رهي هئي. محمد علافي کانئس جدا ٿي اول اول
طاڪيه (يعني ”نڪاديش“ جو ملتان جي اتر ۾ هو) ۾ آيو
۽ اتان بالآخر ڪشمير جي راجا وٽ ويو جنهن سندس وڏي

(۴۸۴)

مرحبا ڪني ۽ نيس جاگيرون ڏنائين جتي هو هميشه لاء وڃي
مقيم ٿيو (ص ص ۲۹۵-۲۹۷).

۲۲۲/[۱۶۱] پوء محمد بن قاسم هن (محمد علافي)
کي امان ڏيئي، کيس ملڪ جي وزارت جو پروانو لکي
ڏنو. الخ: هتي لفظ ”پوء“ جو مطلب اهو نه آهي ته
محمد علافي جي ڏاهر يا جيسينده وٽان ڇڏي وڃڻ کان
”پوء“ لفظ ”پوء“ صرف واقعات جو تسلسل
ڏيکاري ٿو ۽ نه وقت جي قربت، ۽ مطلب آهي ته ”ان
بعد“: يعني ته محمد علافي جڏهن ڏاهر ۽ سندس پٽ جي
حمایت کان بالآخر هٿ ڌوئي جدا ٿيو ۽ وڃي پنهنجي
مٿي کڻي ٿي. و ان بعد ڪنهن موقعي تي محمد بن قاسم
وٽ اچي پيش پيو ۽ هن کيس امان ڏنو. محمد علافي
غالباً محمد بن قاسم اڳيان ملتان جي فتح بعد پيش پيو
هوندو ڇاڪاڻ ته محمد علافي جو قيام ”شاڪهار“ ديهه
۾ هو جتي کيس ڪشمير جي راجا طرفان پڪي جاگير مليل
هئي (فتحنامو ص ۲۹۶) ۽ اهو ”شاڪهار“ ملتان ۽ تاجڪيه
(ڪاڊوش) جي اترئين سرحد تي ڪشمير جي سرحد لڳ هو
(فتحنامو ص ۵۱).

محمد بن قاسم جو محمد علافي کي امان ڏيڻ البت
غور طلب آهي. محمد ۽ سندس ڀاء معاويه درحقيقت باغي
هئا، جن مڪران جي گورنر سميد بن اسلم ڪلابي کي قتل
ڪيو هو. سندن سزا واسطي خود حجاج سنه ۸۵ هجري
ڌاري سجاده بن سمر قالي گورنر کي مڪران ڏانهن روانو
ڪيو هو، مگر ان جي اچڻ کان اڳ علافي پڇي اچي سنڌ

(۴۸۵)

جي راجا ڏاهر سان پيڙا ٿيا هئا. ڏسو مٿي ص ص ۴۲۴-۴۲۵،
 نوٽ ۱۹۵ / [۲۷۰]. انهيءَ حالت ۾ حجاج جهڙي سرڪش
 وائسراء طرفان هيٺر محمد علافي لاءِ امان جي ڪا به اميد
 ڪانه هئي. پر پاننڄي ٿو ته شايد هن فيصلو ۾ محمد بن قاسم
 جي راءِ ۽ سفارش ڪري وڌو دخل هو. محمد علافي کي
 محمد بن قاسم امان شايد انهيءَ ڪري ڏنو جو هڪ ته هن
 ڏاهر طرفان اسلامي لشڪر جي خلاف ترار ڪانه ڪئي ۽
 ڏاهر کي صاف طور ٻڌايائين ته ”اسان مسلمان آميون ۽
 اسلام جي لشڪر جي سامهون جنگ نه ڪنداسون ۽ نه
 ترار ڪنداسون“ (ص ۲۳۱). ٻيو وڏو سبب غالباً هيءُ هو
 جو محمد علافي، ڏاهر جي پٽ چيسينه کان بالآخر جدا
 ٿي پنهنجي هوشيار ۽ قابليت سان ڪشمير جي راجا وٽ
 وڏو درجو حاصل ڪيو هو. سندس اها ئي وڏي لياقت
 هئي جنهن غالباً محمد بن قاسم کي متاثر ڪيو ۽ پيش ٻوڻ بعد
 هن کيس اسان ڏيئي پنهنجي طرفان سفير مقرر ڪيو.
 زير بحث صفحي تي اڳتي ڏنل عبارت مان ظاهر آهي ته
 محمد علافي هڪ ڪاٺياپ سياسي سفير ثابت ٿيو. (ن-ب)
 ۲۳۴ / [۱۶۲] ڪيرج جو راجا سر بند، (۴) ڪنڊه يا
 ڪشه جو مالڪ ڪوڪو پٽ موڪو؛ فتحنامي خواه مؤرخ
 بلاذري جي بيانن موجب ڪيرج جو راجا ڏاهر يا دروهر
 هو، ۽ ڪڇ جو راجا راسل هو (ڏسو مٿي نوٽ ص ص
 ۴۷۴-۴۷۵). انهيءَ صورت ۾ هيءُ سر بند شايد ڪيرج
 جي حڪمران خاندان جو ڪو فرد هو يا ان حڪومت جو
 ڪو ننڍو راجواڙو هو، ۽ ساڳيءَ طرح، جيڪڏهن ڪشه

(۴۸۶)

مان مراد ڪڇ آهي ته، ڪوڪو به شايد اتي جي
حڪمران گهراڻي جو ڪو فرد هو يا ان حڪومت جو ڪو
ننڍو راجا. (ن.ب)

۲۲۸ / [۱۶۴] محمد بن ابی الحسن مدني کان روايت
ڪئي اٿن؛ راوي جو نالو پنجن قلمي نسخن موجب ”محمد بن
ابی الحسن مدني“ ۽ ٻن نسخن موجب ”محمد بن الحسن
مدني“ طور ڏنل آهي. مٿي ص ۲۴۴ / [۱۶۲] تي
هي هڪ روايت جملي نسخن جي متفق ٻڌڻي موجب
محمد بن حسن جي نالي منسوب آهي. ٿي سگهي ٿو ته انهن
ٻنهي روايتن جو راوي ”محمد بن حسن مدني“ نالي ڪو
شخص هجي. مگر گمان غالب آهي ته هنن ٻنهي جاين تي
اصل صحيح نالو علي بن محمد ابوالحسن المدائني هو جنهن
جي شروع واري حصي ”علي بن“ جي ٻهي وچون بعد،
”محمد ابوالحسن المدائني“ واري فقره ۾ ”ابو“ کي ”بن“
بنايو ويو ۽ ”المدائني“ کي ”مدني“، مقدمي ۾
وانج ڪيو ويو آهي ته فتحنامي جو وڏو حصو ابوالحسن علي
بن محمد المدائني جي تصنيف آهي ۽ اڪثر روايتون ان
جون ئي جمع ڪيل آهن، ۽ انهيءَ لحاظ سان هيءَ ۾
روايتون به غالباً ان وٽان ئي آهن. (ن.ب)

۲۴۱ / [۱۶۷] وزير-ر-سياڪر: مٿي ص ۱۹۸ تي، هن
صفحي تي ۽ ٻن هن کن اڪي آيل بيانن مان ظاهر آهي ته
وزير سياڪر، ڏاهر جو خاص صلاحڪار هو. هن نالي متعلق
هوڙي والا جي تحقيق هيٺين طرح آهي: ”اصل منسڪرت
نالو شايد ”ميسڪشڪر“ هجي، بمعني استاد يا رهبر. ٻن

(۴۸۷)

هي نالو ”يَشَسْكَرُ“ ٿي سگهي ٿو جو ٻين شخصن جي علاوہ،
جڪ ٻرھمن جو نالو هو جو سنہ ۹۳۹ع ۾ ڪشمير جو راجا
ٿيو ۽ ۹۴۸ع ڌاري مٿو (ھروڙي والا، ص ۹۰).

۲۵۱/ [۱۷۴] باقي ٻيا سوار ۽ ٺاڻي، جاھين جي ھٿ
ھيٺ، اسلامي لشڪر جي سامھون روانا ڪيائين: ھيءُ ڏاھر
۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ چوٿين ڏينھن واري جنگ جو
بيان آھي. مگر مٿي ص ۲۴۳ تي ڄاڻايل آھي تہ جاھين ٽئي
ڏينھن واري جنگ ۾ مارجي ويو. انھيءَ ڪري يا تہ ھن
نالي ۾ غلطي آھي، يا تہ ھي ڪو ٻيو آھي. (ن-ب)

۲۵۲/ [۱۷۴]. زياد بن جلدندي ازدي: اصل متن ۾
”زياد بن جليدي ازدي“ هو ۽ اسان ”جليدي“ جي
تصحیح ”جلندي“ کي مناسب سمجھي متن ۾ رکيو. مگر
”جليدي“، ”الحواري“ جي بگڙيل صورتخطي بہ ٿي
سگھي ٿو ۽ انھيءَ لحاظ سان نالي کي ”زياد بن الحواري
ازدي“ بہ پڙھي سگھجي ٿو. غالباً ھيءُ اھو ساڳيو شخص
”زياد بن الحواري العتڪي“ آھي جنھن جو ذڪر ھيٺ
ص ۲۷۰/ [۱۸۷] تي اچي ٿو، ڇاڪاڻ تہ ”العتڪي“
نسبہ آھي، ”بنو العتڪ“ بن الازد“ ڏانھن ۽ انھيءَ ڪري
”عتڪي“ نسبہ واري شخص کي ”ازدي“ بہ چئي سگھجي
ٿو. مگر جيئن تہ اسان ھيٺ ص ۲۷۰/ [۱۸۷] جي نوٽ ۾
واضح ڪيو آھي، ھيءُ شخص ”زياد“ نہ بلڪہ سندس پٽ
”الحواري بن زياد“ ھئڻ گھرجي (ن-ب)

۲۵۲/ [۱۷۴]. خريم بن عروہ مدني: جيئن تہ جملي قلبي
نسخن مطابق ھن جاء تي انھيءَ نالي جي اھا پڙھڻي آھي، انھيءَ

(۴۸۸)

ڪري متن ۾ به ان کي انهيءَ ساڳئي طرح وڪيو ويو آهي. مگر صحيح نالو يقيني طور ”خرم بن عمرو مدني“ سمجهڻ گهرجي. خرم جو ذڪر فتحي ۾ ڪيترن ئي جاين تي آيو آهي. ص ۱۳۷/[۹۸]، ۱۴۴/[۱۰۲] ۽ ۱۵۰/[۱۰۷] تي صرف ”خرم“ جي نالي سان ذڪر ٿيل آهي؛ ص ۱۴۳/[۲۰۲]، ۱۷۸/[۱۹۲]، ۳۱۴/[۲۱۰] ۽ ۳۵۱/[۲۴۰] تي پيءُ جي نالي سميت ”خرم بن عمرو“ طور آيل آهي؛ ص ۲۶۰/[۲۸۰] تي جملي قلمي نسخن مطابق سڄو نالو نسبت سميت صاف طور ”خرم بن عمرو مدني“ ڏنل آهي ۽ ص ۱۹۴/[۲۰۲] تي نسبة ۾ ذرا تحريف آهي مگر ظاهراً اهو نالو ”خرم بن عمرو مدني“ آهي انهيءَ ڪري هن زهر بحث نالي ۾ ”عروه“ يقيني طور ”عمرو“ جي تحريف آهي ۽ صحيح نالو ”خرم بن عمرو مدني“ سمجهڻ گهرجي. ص ۲۱۳/[۲۲۰] تي ڏنل نالي ”جنيد بن عمرو“ ۾ به غالباً ”جنيد“، ”خرم“ جي تحريف آهي ۽ اتي به صحيح نالو ”خرم بن عمرو“ سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

۲۵۷/[۱۷۸] تيمر بن زيد قبيلي: هن صفحي تي، سوڙهي صفحن ۲۶۰/[۱۸۰] ۽ ۳۱۲/[۲۱۴] تي، اصل فارسي متن ۾ هن نالي جي نسبة ”قيسي“ ڄاڻايل آهي، مگر ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته صحيح نسبة ”قيني“ آهي، ڇا ”قضاءه“ جي قبيلي ”بَلَقِيْنُ يا اَلْقِيْنُ بن جسر“ ڏانهن منسوب آهي (ڏسو نقاض جرير و فرزدق، ص ۱۳۰، ۱۷۵). نسبة ”القيني“ جي صورتخطي، ”العتبي“ ۽ ”القتبي“ نسبتن جي صورتخطي سان ايترو ته ملي ٿو جو

(۴۸۹)

انهن ۾ اشتباه جي ڪافي گنجائش آهي، ۽ انهيءَ ڪري حافظ عبدالغني پنهنجي ڪتاب ”مشتبه النسبة“ (ص ۴۶) ۾ هن اشتباه ڏانهن خاص طرح اشارو ڪيو آهي. هن مصنف جو اهو اشارو بلڪل ورنڊار آهي ڇاڪاڻ ته مؤرخ بلاذري جي ڪتاب ”فتوح البلدان“ جي يورپ واري ايڊيشن (ص ۴۳) توڙي ياقوت جي ڪتاب معجم البلدان جي يورپ واري ايڊيشن (11/360) ۾ تعمير بن زيد جي نسبة بلڪل هن اشتباه سبب ”العتبي“ ڪري لکي وئي آهي. مگر هيءَ نسبة اڃا به هن اشتباهن جو مرڪب ٿي آهي. جيئن ته فتحنامي توڙي ”معجم البلدان“ جي هڪ قلمي نسخي (حاشيو 11/360) مطابق ان کي ”القيسي“ ڪري لکيو ويو آهي؛ ۽ تاريخ ابن خلدون (۲۶۶-۶۷) ۾ ”الفتبي“ مگر تعمير بن زيد جي صحيح نسبة ”القيني“ آهي ۽ متعدد ڪتابن ۾ اها بالڪل انهيءَ طرح صحيح طور ڏنل آهي [ڏسو ديوان فرزدق، طبع ساوي، ص ۱۹۱؛ نقائض جرير و فرزدق، ص ص ۳۸۰-۳۸۱ قلمي نسخي L، نمبر 3758 متحف برطانيه؛ ذيل آمالي (لا بهي علي القالي) ص ۷۷؛ الڪامل لعلميرد، يورپ ايڊيشن، ۱x۲۸۰؛ اللسان، ۱x۳۱۷؛ ابن الاثير، ۴x۳۸۳].

فتحنامي جي ص ۲۱۲/[۲۱۴] مان ظاهر آهي ته تعمير بن زيد، محمد بن قاسم جي فوج ۾ هڪ خاص لياقت وارو ماڻهو هو ۽ شهر ڀرهمڻاهاڊ جي ڀرهمڻن کيس وڃ ۾ آڻي محمد بن قاسم سان معاهدو ڪيو. تعمير بن زيد جي انهيءَ لياقت ۽ محمد بن قاسم سان سنڌ جي فتوحات ۾ سندس شموليت

(۴۹۰)

۱. تجربہ۔ سبب ئي کيس تقريباً ۱۸-۱۹ سال پوء سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو (فتوح البلدان، ص ۴۲۳) ۽ هو تقريباً ۱۰۹-۱۱۱ھ) انهيءَ عهدي تي فائز رهيو. (ن-ب) ۲۶۳/ [۱۸۲] ڏاهر هائيءَ ڏان لهي هڪ عرب سان

مقابلو ڪيو: هن حقيقت جي تصديق مؤرخ بلاذري جي روايت مان به ٿئي ٿي. وٽر جل ڏاهر و ڦاٽل فقتل (فتوح البلدان ص ۴۳۸) - يعني ته ڏاهر پيدل ٿي لڙائي ڪئي ۽ پوءِ قتل ٿيو. (ن - ب)

۲۶۶/ [۱۸۵] ڏاهر جو سر پٺن هن (عمرو بن خالد) ئي هـ اڌ ڪيو: مؤرخ بلاذري لکي ٿو ته المدائني جي روايت موجب ڏاهر کي بنو ڪلاب قبيلي جي هڪ شخص قتل ڪيو (فتوح البلدان، ص ۴۳۸). فتحنامي ۾ هيٺ هن صفحي تي عمرو بن خالد جي حجاج سان ڪيل گفتگو ڏنل آهي ۽ صفحي ۲۶۷ تي اهي اشعار ڏنل آهن جي هن حجاج آڏو ڏاهر جي سر پيش ڪرڻ وقت پڙهيا. اهي ساڳيا اشعار بلاذري مٿي ڄاڻايل صفحي تي بنو ڪلاب قبيلي جي انهيءَ شخص ڏانهن منسوب ڪيا آهن جنهن ڏاهر کي قتل ڪيو هو. انهيءَ مان ظاهر آهي ته عمرو بن خالد، بنو ڪلاب جي قبيلي مان هو ۽ هن ئي ڏاهر کي قتل ڪيو. البت بلاذري (فتوح، ص ص ۴۳۸-۴۳۹) هي هڪ روايت ابن الكلبي جي پٺن نقل ڪئي آهي جنهن موجب القاسم بن ثعلبه بن عبدالله بن حصن الطائي، ڏاهر کي قتل ڪيو. مگر ابن الكلبي جي ڀيٽ ۾ مشرقي فتوحات جي سلسلي ۾ المدائني جي روايت زو-اده معتبر آهي، فتحنامي جي بيان توڙي

(۴۹۱)

پلاذري جي العدائتي واري روايت، انهن ٻنهي جي مطابقت مان تصديق ٿئي ٿي ته عمرو بن خالد ڪلائي ٿي ڏاهر کي قتل ڪيو. (ن - ب)

۲۶۸/[۱۸۵] محمد بن قاسم هن (ڏاهر جي زال لاڏي) کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو: اهو صحيح نه آهي. تفصيل لاءِ ڏسو مٿي ص ۴۴۳، بسلسلي موت ص ۱۳۱/[۹۴]. (ن - ب)

۲۷۰/[۱۸۸] زباد بن الحواري "العتڪي" اصل فارسي متن ۾ "العتڪي" جي بدوان "العبدی" آهي، مگر انهيءَ نسبت مان اهو نالو ڪنهن به تاريخ ۾ نظر نٿو اچي. البت الحواري بن زياد بن عمرو العتڪي، پٽو العتڪي بن الازد قبيلي مان هڪ مشهور شخص ٿي گذريو آهي، ۽ الحواري جو پيءُ زياد، حجاج جي طرفان پوليس جو چيف هو (ابن دريد، ڪتاب الاشتاق، ص ۲۸۴). غالباً زياد نه، مگر سندس پٽ الحواري جو زياده مشهور آهي، سو محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ شامل هو، ۽ انهيءَ ڪري متن ۾ به صحيح نالو "الحواري بن زياد العتڪي" هئڻ گهرجي. (ن - ب)

۲۷۵/[۱۹۰] حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي روايت: هي حڪايت تاريخي اعتبار سان بالڪل غير معتبر آهي، جيئن ته مٿي ص ۴۴۱ موت ص ۱۳۱/[۹۴] تي تفصيل سان واضح ڪيو ويو آهي. (ن - ب)

۲۸۳/[۱۹۴] لفظ ۽ زرخ، اصل فارسي متن ۾ "زرخ" جي بدلي "فرداخ" آهي جو هڪ مبهم لفظ آهي. متن ۾

(۴۹۲)

هن صفحي جي حاشيه هيٺ اسان واضح ڪيو آهي ته ”لفظ
 ۽ زرينخ“ هڪ قديم ڪيميائي اصطلاح آهي، ۽ ٻنهي
 لفظن ۾ ٻڌڙي واري ”خ“ ڏيکاري ٿي ته ”فرداخ“،
 ”زرينخ“ جي بگڙيل صورتحال آهي. هوڙي والا (ص
 ۹۳) فرداخ يا فرداج کي ”غراوه“ يا ”غراوه“ يا ”عراده“
 جي بگڙيل صورت سمجهي ٿو. جو ٻن قياسي ناهي. اول ته
 ٻنهي لفظن جي آخر ۾ ”خ“ ۽ ”ه“ اکرن ۾ ڪا اهڙي
 مشابهت ٿي ڪانهي جا ڪاتب جي غلطي جو سبب
 بڻجي. ٻيو ته خود هوڙي والا جي بيان مطابق غ-رواه،
 غ-راوه، يا ع-راوه جي معنيٰ ۽ ٿر آهي، مگر فتحنامي
 جي عبارت مان صاف ظاهر آهي ته هيءُ شيءِ رات جي لڙائي
 ۾ ”لفظ“ (يعني پيٽرول يا naphtha تيل) مان گذر استعمال
 ڪئي وئي. پٿرن جو تيل مان گذر استعمال بي معنيٰ آهي، ۽
 انهيءَ ڪري صحيح لفظ زرينخ ئي آهي يعني هڙتال جو
 معدنيات مان آهي ۽ باه، جي الڙ ڀڙڪائڻ لاءِ استعمال ٿئي
 ٿو. (ن-ب)

۱۲۸۴/ [۱۶۵] راجا ڏاهر جي ڀائيجي ”حسنه“ نالي پڻ
 انهن ۾ هئي؛ ”حسنه“ نالو عربي آهي جو ڏاهر جي ڀائيجي
 جو ئي ٿيو مگهي. ممڪن آهي ته سندس نالو اهڙو هجي
 جنهن جي معنيٰ عربيءَ ۾ ”حسنه“ (سهڻي) هجي. مگر
 فتحنامي مان، سواءِ ”ماين“ جي ڏاهر جي ٻي ڪنهن به
 ڀيڻ جو نالو ثابت ڪونهي، ۽ انهيءَ کي پڻ راجا ڏاهر پنهنجي
 زال بنابو هو. انهيءَ حالت ۾ راجا ڏاهر جي هيءَ ڀائيجي
 ڪٿان پيدا ٿي! موجوده صورت ۾ هيءَ روايت بالڪل
 غير معتبر معلوم ٿئي ٿي. (ن-ب)

(۴۹۳)

۲۸۵ / [۱۹۶] پوء اجازت موجب عبدالله انهيءَ (حسنه)

کي نڪاح ۾ آندو؛ هيءَ ساکي ”حسنه“ آهي جنهن جو ذڪر مٿين نوٽ ۾ اچي چڪو آهي. هيءُ بيان ۾ هڪ انسانو آهي. اول ته عبدالله ۽ عباس رضه، وليد جي ڏينهن کان اڳ سنه ۶۸ ۾ وفات ڪري چڪو هو ۽ انهيءَ ڪري ”حسنه“ سان عبدالله نه مگر سندس پٽ علي ۽ عبدالله جو وليد جي ڏينهن ۾ زندهه هو تنهن شادي ڪئي هوندي. مگر اهو گمان به فتحنامي جي هن کان اڳ آيل (ص ۲۷۹) بيان جي خلاف ٿيندو، جنهن موجب خود ڪعب بن مخارق (جو ان وقت خليفي وليد وٽ موجود هو) جي زباني بيان ٿيل آهي ته خليفي، ڏاهر جي ڀائي جي سندس حوالي ڪئي ۽ هن ساڻس شادي ڪئي مگر کيس منجهانئس اولاد ڪونه ٿيو. (ن-ب)

۲۸۶ / [۱۹۷] نافع سنه ٽيانوي ۾ لکيو؛ خاطريءَ سان

چئي ٿو سگهجي ته هيءُ نافع جو حجاج جو ڪاتب يا سيڪريٽري هو سو ڪير هو. هيليان نافع نالي شخص لڳ ڀڳ انهيءَ زماني جا آهن؛ (۱) نافع ۽ جبير ۽ سنه ۹۹ هـ ۾ وفات ڪيائين؛ (۲) نافع جو تابعي هو ۽ سنه ۹۹ هـ ۾ وفات ڪيائين؛ (۳) نافع موليٰ آل زبير جو تاريخ جي مشهور راوين مان هو؛ (۴) نافع بن الحارث بن ڪلده، زياد جو ڀاءُ؛ (۵) نافع ۽ حذيث جي هرمز موليٰ عبدالله بن عمر رضه جو پٽ تابعي ۽ حديث جي معتبر راوين مان هو، ۽ حضرت عمر بن عبدالعزيز کيس نبي صلعم جي سنت سيکارڻ لاءِ مصر ڏانهن موڪليو هو. سنه ۱۱۷ هـ ۱۲۰ هـ ۾ وفات ڪيائين. ممڪن آهي ته هي پويون نافع هن خط جو لکندڙ هجي. واللہ اعلم بالصواب. (ن-ب)

۲۸۹/ [۱۹۹] هي اهي مسلمان زالون آهن جن حجاج جو نالو وٺي ٿي دانهون ڪيون؛ هي ڏاهر جي وزير سياڪر جي زباني آهي جنهن ڏاهر جي قتل بعد محمد بن قاسم آڏو پيش پوڻ وقت اهي زالون حاضر ڪيون. مٿي ص ۱۲۵ تي ڄاڻايل آهي، ته جهازن جي ڦرجن وقت، بني عزيز قبيلي جي هڪ عورت هئي، جنهن حجاج جو نالو وٺي واهر لاءِ سڏ ڪيا. البت اڪي وري ڄاڻايل آهي ته ديبل اندر قيد ۾ جملي مسلمان زالون حجاج جو نالو وٺي واهر لاءِ سڏ ڪيا. ان بعد ص ۱۵۲ تي بيان ٿيل آهي ته جڏهن محمد بن قاسم ديبل فتح ڪيو تڏهن مسلمان زالون ۽ مرد جهڙي سرانديپ وارين پيڙهن مان قيد ٿيا هئا يا جهڙي بدليل جي لشڪر مان قيد ٿيا هئا سي سڀئي آزاد ڪيا ويا. وزير سياڪر جي مٿين بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته گرفتار ڪيل قيدين مان ڪي چند زالون خود راجا ڏاهر وٽ قيد هيون جي سندس قتل بعد وزير سياڪر جي پيش پوڻ وقت حاضر ڪيون ويون.

۲۹۱/ [۲۰۱] جملوآلي: هن صفحي تي اصل فارسي متن ۾ ”برسط نهر جلوآلي“ (يعني جلوآلي نهر جي ڪپ تي) الفاظ آيل آهن جنهن مان صاف ظاهر آهي ته ”جلوآلي“ مهراڻ درياءَ جي ڪا هڪ ننڍي شاخ هئي. انهيءَ لحاظ مان هن ساڳئي صفحي تي ”آبگير جلوآلي“ مان مراد ”جلوآلي جو ڍورو“ آهي. وري صفحي ۳۱۵/ [۲۱۶] تي اصل فارسي متن ”جوئي جلوآلي“ (يعني جلوآلي جو ڍورو يا نهر) جو ذڪر آهي.

زير بحث صفحي مان پڻ ظاهر آهي ته نهر جلوآلي، برهمڻاڻاد جي شهر جي اڀرندي طرفان وهندڙ هئي ۽ محمد

(۴۹۵)

بن قاسم برهماڻاڊ تي چڙهائي وقت هن نهر جي ڪناري تي اچي ڪئمپ ڪئي.

هي قديم نالو ”جلوالي“ (هاڻي واري) غالباً آهسته آهسته ڦري ”جرواري“ ۽ ”جراري“ ٿيو؛ ”چراڙي“ جو ڳوٺ ۽ ديھ (شھدادپور کان ۱۰ ميل اوڀر طرف) اڄ ڏينهن تائين مھراڻ جي انهيءَ قديم ڍوري يا شاخ جي قديم نالي جي يادگار طور موجود آهي. چراڙي وٽ انهيءَ قديم ڍوري جا نشان هن وقت بہ نمايان طور نظر اچن ٿا ۽ هي ڳوٺ انهيءَ قديم ڍوري جي بلڪل ڪپ تي آهي.

ميجر جنرل هيگ، جنهن ۱۸۷۷ واري پٽ-ماپش (Survey) وقت مھراڻ جي مڙني ڍورن جي ماپ ڪئي، هن نهر جلوالي جي ميجرا ۽ پيٽ جو عرب جغرافيہ نويسين جي بيانن ۽ پنهنجي معائني جي بناء تي پورو پورو ڏٺو آهي. سندس بيان موجب: هيءَ شاخ، ڪرنڊ کان ۱۰ ميل اوڀر طرف ڪلري وٽان مکيه درياءَ مان نڪري، هيٺ منصوره جي اوڀر پاسي کان وهي، (ڏکڻ طرفان ور ڪري) منصوره کان ۱۰ ميل ڏکڻ-اولهه طرف اچي (مکيه درياءَ) لوهاڻي ۾ گڏبي هئي. ان جي جملي ڊيگهه يقيني طور ۵۰ ميل کن هوندي.... اها شاخ عرب جغرافيہ نويسن (نقشي ۾) مھراڻ درياءَ جي پيٽ واري مٿي لائين جي ڏاکڻي حصي ۾ اڌ گول جي صورت ۾ ڏيکاري آهي. ۰۱ م (انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص ۱۳۵).

جلوالي جي انهيءَ قديم ڍوري جا نشان ڪٿي ڪٿي اڃا تائين موجود آهن ۽ تر جي ڪن پيرن ماڻهن کي اڃا

(۴۹۶)

ٽائين انهيءَ جي پراڻي ٻيٽ جو پتو آهي. سر زمين تي تحقيق ڪري ان بابت وڌيڪ هيٺيان حالات هٿ ڪيا ويا آهن، جي ميجر جنرل هيگ جي مٿين مختصر بيان تي وڌيڪ تفصيل سان روشني وجهڻ ٿا.

جلوالي شاخ مڪي درياءَ مان ڪلري وٽان نڪرندي هئي. ڪلري عرب جغرافيه نويسين جي نقشن ۾ ڏيکاريل آهي ۽ هن وقت اهو نالو شهدادپور تعلقي جي هڪ دهه جي ٺاڻي ۾ محفوظ آهي جا نواب شاه کان ۳ ميل اوڀر طرف آهي. ڪلري کان هيٺ هن ڍوري جي ٻن وهڪرن جا نشان ملن ٿا: هڪ ته گهاٽي ۽ مهن کان پوءِ ڪونهري وارو ڪرڙو جو شاهپور چاڪر جي اتران، ٻرھون جي الهندي طرفان ۽ دڪاڪ جي پيڙي جي اوڀر طرفان اچي ٿو، ۽ ٻيو هيٺ ڏکڻ طرف سمير وارو ڍورو جتي پوءِ سمراھ ٿيو. ڪلري ۽ سمير بابت ماموئي جي ٻيٽن ۽ مثال مان هيٺيون قديم سنڌي ٻيٽ شاهد آهي ته:

سمير ۾ نه ساريون ٿيندھون، ڪلريءَ ۾ نه ڪمانڊ،
هاري ۽ هر ڏاند، نه ڄاڻان ڪيھي ويا.

شاهپور چاڪر کان هيٺ اهو قديم ڍورو ڏکڻ اوڀر طرف وهي اچي موجوده جمڙائو واه جي ”ڪنگ ٻٽي“ جي موري جي اتر طرفان اڀرندي ڏي ور کائيندو هو. آڳاٽي وقت ۾ انهيءَ حصي کي ”نار“ سڏيندا هئا ۽ شاهپور کان جمڙائو ٽائين واري پٽ کي اڃا تائين ”نار وارو پوٽو“ ڪري سڏن ٿا. جمڙائو کان اهو ڍورو اوڀر طرف (موجوده سنجهوري تعلقي ۾) سيرانڊ جي جوءَ مان وهندو

(۴۹۷)

هو، جتي انهيءَ وهڪري جي جهونين ڏينن جا نشان آهن جي مقامي طور ”جعفر خان لغاري جا ڪنڀ“ سڏجن ٿا. مراند بعد اهو ڏورو ور ڪري ڏکڻ طرف وهندو هو ۽ انهيءَ وهڪري جا نشان گهوٽ، پليي لغاري ۽ گهوٽ ٻرڙا جي وچ ۾ واري جي صورت ۾ ”صوبي جي ڊپ“ ۽ ”طالب شاهه جي ڊپ“ جي نالي سان موجود آهن. ان بعد ميتلن ۽ چراڙي وٽان وهي قديم شهر منصوره وٽ غالباً دوشاخو ٿيندو هو؛ مکيه شاخ شهر منصوره جي اوڀر طرفن ان ۽ ننڍي شاخ اولهه طرفن ان وهي شهر کان هيٺ ڪٽي وڃي گڏيون هيون ۽ منصوره جي شهر کي ڇڻ هڪ ٻيٽ بنائي ڇڏينديون هيون. قديم منصوره جي ڪنڊرات جي اوڀر توڙي لڳو لڳ اولهه طرف، انهن ٻن شاخن جا نشان موجود آهن. ان بعد هي ڏورو منصوره جي شهر کان هيٺ، ڏکڻ طرفن ور ڪري اولهه طرف وهي غالباً شهيدڪ مري جي گهوٽ وٽ يا ان کان ذرا ڏکڻ طرف وڃي مکيه درياءَ لوهاڻي ۾ پوندو هو. لوهاڻي جو شاهي ٻيٽ اتي هينئر به باڪل نمايان طور نظر اچي ٿو. (ن-ب)

۲۹۳ / [۲۰۲] ذوالحج مهيني جي ٻچاڙي ۽ آچر جو ڏينهن سنه ۱۱۸۵ هـ: فتحنامي ۾ ڏنل تاريخن ۾ وڏيون غلطيون آهن. مثلاً ص ۲۶۱ تي ڄاڻايل آهي ته راجا ڏاهر، ۱۰- رمضان سنه ۹۳ هـ ۾ راوڙ جي قلعي وٽ قتل ٿيو. ان بعد محمد بن قاسم بهرور ۽ دهليله جي قلعن ڏانهن روانو ٿيو. هر هڪ قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ ٻه مهينا کن گهرو

(۴۹۸)

ڪرڻو پيس۔ ان سان پوءِ برهمڻاباد آيو جتي سندس ٻه ڇوڪرا ڄي تاريخ وري مهينو رجب سنه ۹۳ هـ ڄاڻايل آهي (ص ۲۹۲) برهمڻاباد کي ڇهه مهينا گهيري ڪندي گذرڻس ڏا مگر، زير بحث صفحي جي عبارت موجب، اڃا به هي سال سنه ۹۳ هـ ذوالحج جو مهينو آهي.

جيڪڏهن ڏاهر جي قتل واري تاريخ صحيح قرار ڏجي، ته به ٿلهي ليکي محمد بن قاسم رجب سنه ۹۴ هـ ۾ برهمڻاباد پهتو هوندو ۽ ڇهن مهينن بعد ذوالحج جو مهينو سنه ۹۴ هـ هوندو ۽ نه سنه ۹۳ هـ. بتحقيق هوڙي والا (ص ۹۴) ڪيلنڊر موجب پڻ تاريخ ۲۹ ذوالحج سنه ۹۴ (۲۵ سيپٽمبر ۷۱۳ع) آچر جو ڏينهن ٿئي ٿو. (ن-ب)

۲۹۴/ [۲۰۲] عطية ثعلبي: هن جاءِ تي فارسي متن ۾ ”عطية ثعلبي“ آهي. هي ساڳيو نالو هن کان اڳ ص ۲۲۳ تي اچي چڪو آهي جتي پڻ هڪ ٻي-ٽهڻي ”عطية ثعلبي“ آهي، مگر رمر نسخن جي ٻي-ٽهڻي موجب ”ثعلبي“ معلوم ٿئي ٿو. جيئن ته ”ثعلبي“ نسبت غير معروف آهي اسان انهن ٻنهي جا بن تي ”ثعلبي“ ٻي-ٽهڻي اختيار ڪئي آهي.

مگر ٽي سگهي ٿو ته ”عطية بن ثعلبي“ دراصل ۾ ”عطية بن ثعلبة“ هجي. عطية بن ثعلبة جو نالو تاريخ ۾ پڻ ملي ٿو. هو بوئين اموي دور جي مشهور وائسراءِ ۽ ڪمانڊر يزيد بن عمر بن هبيرة الفزاري جو ليفٽيننٽ هو ۽ يزيد بن عمر کيس ضحاڪ خارجي جي خليفي عبدة جي مقابلي لاءِ ڪونه ڏانهن موڪليو هو۔ ڏسو تاريخ العيون والحدائق جلد ۳، ص ۱۶۴. (ن-ب)

(۴۹۹)

۲۹۴/ [۲۰۲] خريم بن عمرو المدني: ستي لوت ص
 ۲۵۲\ [۱۷۴] تي هن نالي جي نسبة متعلق ڄاڻاڻو ويو آهي
 ته فتحنامي جو نالو جملي ۱۷۴۰ "المدني" طرف رهنمائي
 ڪن ٿيون. مگر هڪ مستند تاريخي حوالي جي بناء تي
 چئي سگهجي ٿو ته "المدني" دراصل "المرتي" جي پگڙيل
 صورت آهي ۽ صحيح نالو غالباً "خريم بن عمرو المري"
 آهي. ابن عساکر جي حوالي (التاريخ الكبير ۱۲۸۵)
 مان معلوم ٿئي ٿو ته سندس سڄو نالو خريم بن عمرو بن
 الحارث بن خارجة بن سنان المري هو ۽ "خريم الناعم"
 جي لقب سان مشهور هو. حجاج وٽ سندس وڏي عزت
 هئي ۽ کيس وڏي ۾ وڏو شريف ڪري سمجهندو هو.
 هو شڪل جو ڪارو هو مگر عقل ۾ اڪابر هو. ڪائنس
 پڇيائون ته، نعمت ڪهڙي شيء آهي. چيائين ته پورهون
 امن، ڇاڪاڻ ته ڊپ واري لاءِ لذت محال آهي؛ ۽ هو هوند،
 ڇاڪاڻ ته اڻهوند لاءِ فرحت مشڪل آهي؛ ٿيو تندرستي، جو
 بيمار لاءِ خوشي محال آهي.

ابن عساکر جو مقبول حوالو (ته حجاج وٽ خريم جو
 وڏو قدر هو ۽ هو کيس وڏي ۾ وڏو شريف ڪري
 سمجهندو هو، ۽ خريم وڏو عقلمند ۽ داناءُ هو) فتحنامي
 ۾ خريم بابت آيل بيانات جي تصديق ڪري ٿو. مثلاً،
 فتحنامي ۾ ص ۱۴۴ تي خود حجاج جي زباني ڄاڻايل آهي
 ته "خريم سهڻن عادتن ۽ وڻندڙ اخلاقن سان سينگاريل
 آهي." وري ص ص ۳۱۴-۳۲۵ تي ڄاڻايل آهي ته

(۵۰۰)

”خيرم هڪ دانءَ ۽ هوشيار شخص هو، ۽ تنهن سان گڏ
ديندار ۽ امانت وارو هو.“ انهيءَ ڪري ڪافي وڻوڪ سان
چئي سگهجي ٿو ته فتحنامي ۾ ”المدني“ دراصل ”المري“
جي تحريف آهي ۽ صحيح نالو خيرُ بن عمرو المري
سمجھڻ گهرجي. (ن-ب)

۲۹۵ / [۲۰۲] راجپوري؛ مٿين عبارت سان ظاهر آهي
ته عيلاني، طاڪيد مان ٿيندو راجپور جي سرحد تي پهتو
جتان ”راجپوري“ طرف خط لکيائين. عموماً، طاڪيد ”نڪاديش“
يا اتر پنجاب جو نالو آهي، مگر ٿي سگهي ٿو ته هت مراد
قديم ناکيشر وارو علائقو هجي، جتان ڪشمير جو تختگاه
راجپوري نمار گهڻو پري ڪونه هو. بيروني پنهنجي ”ڪتاب الهند“
(انگريزي ترجمي، ۲۰۸×۱) لکي ٿو ته ”(ڪنارچڪ
پهاڙ) هميشه ناکيشر ۽ لوهاور جي اراضين سان نظر اچي
ٿو.... راجپوري جو شهر (هن جبل جي) چوٽيءَ کان
(فقط) ٽن فرسنگن جي مفاصلي تي آهي.“ فتحنامي ۾ پڻ
زير بحث صفحي تي ڄاڻايل آهي ته ”اهو تختگاه (راجپوري)
جبل ۾ آهي“، جنهن مان تصديق ٿئي ٿي ته فتحنامي جو
”راجپوري“ ساڳيو ڪشمير جو تختگاه ”راجپوري“ آهي
جنهن جو بيروني ذڪر ڪيو آهي. (ن-ب)

۳۰۲ / [۲۰۷] ۽ لاڏي گرفتار ٿي؛ مٿان هلندڙ عبارت
مان ظاهر آهي ته ڏاهر جي زال لاڏي، راوڙ ۾ ڏاهر جي
قتل ٿيڻ کان پوءِ برهمڻاباد ۾ آئي ۽ قلعي ۾ جنگ جون
تياريون ڪري محمد بن قاسم جو مقابلو ڪيائين، مگر اوچتو

(۵۰۱)

قلعي جو دروازو کلي ويو ۽ محمد بن قاسم جي فوج وارن اچي لاڏيءَ کي گرفتار ڪيو. هيءَ بيان مٿي ص ۲۶۹ / [۱۸۶] واري بيان جي مخالف آهي جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته لاڏيءَ، محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي وچ ۾ لڳل جنگ واري ميدان تي پاڻ کسي اٺ نان هيٺ ڪيرايو ۽ محمد بن قاسم جي ماڻهن هٿان گرفتار ٿي. وري ص ۳۰۴ / [۲۰۸] نسي ۾ متضاد بيان ڏنل آهي ته — برهٽاباد جي قلعي فتح ٿيڻ بعد محمد بن قاسم ۽ برهٽن جي درميان عهدنامو ٿيو ۽ ان بعد انهيءَ عهدنامي جي بناء تي ئي برهٽن لاڏيءَ کي بهري مان ڪڍي محمد بن قاسم جي آڏو پيش ڪيو.

فتحنامي جي انهن متضاد حوالن مان ظاهر آهي ته لاڏيءَ جي گرفتاري ۽ ان بعد محمد بن قاسم جي سائنس شادي وارا جملي بيان ضعيف ۽ هڪٻئي جي مخالف آهن ۽ انهيءَ ڪري تاريخي اعتبار کان غير معتبر. (ن.ب)

۳۰۲ / [۲۰۷] ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي؛ ڏاهر جون ٻه ڌيئون پڻ هن زالن جي وچ ۾ منهن ڏيکيو بيٺيون هيون، جن کي هڪ خادم جي حوالي ڪري جدا ويهاريائين؛ يعني محمد بن قاسم کي معلوم ٿيو ته ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي، باقي ڏاهر جون ڌيئون گرفتار ٿيل زالن ۾ موجود هيون جن کي محمد بن قاسم جدا ڪري ويهاريو، فتحنامي ۾ هن قسم جون حڪايتون محض هڪ انسانو آهن. لاڏيءَ متعلق متضاد بيانن تي مٿين نوت ۾ تبصرو ڪيو ويو آهي. هت راوي، هن حڪايت کي دلچسپ بنائڻ لاءِ لاڏي جي علاوہ ڏاهر جي ٻن ڌيئرن کي پڻ شامل ڪيو

(۵۰۳)

”حضور نواب“ جي معنيٰ ٿيندي محمد بن قاسم جي طرفان مقرر ڪيل ”هز ايڪسيلنسي گورنر“ هـن عبارت ۾ ”اصحاب و حضور نواب“ واري فقري ۾ ’و‘ زائد آهي ۽ صحيح فقرو ”اصحاب حضور نواب“ ٿيڻ گهرجي، يعني ته ”حضور نواب جا آفيسر“ لهنذا هن جملي جو مطلب ٿيندو ته: باقي رقم خزاني ۾ پيارڻ گهرجي، ۽ اها رقم حضور نواب جا آفيسر مڃرا ڏيئي داخل ڪندا.

مٿين وضاحت جي بناء تي متن ۾ هن جملي جي ڏنل ترجمي ۾ ٻن آخري مطلب مطابق ترميم ڪرڻ گهرجي.
(ن - ب)

۳۱۲/[۲۱۴] حڪم بن عوانة ڪتابي: ظاهر آهي ته حڪم بن عوانة سنڌ جي فتوحات ۾ محمد بن قاسم جي فوج ۾ شامل هو ۽ سندس ڪافي چڱي پوزيشن هئي جو برهمڻ محمد بن قاسم سان پنهنجي سياسي صلح ۾ کيس وڃان آندو. سنڌ ۾ حڪم جي انهيءَ فوجي تجربي جي بناء تي ئي بعد ۾ تقريباً سنه ۱۱۱ هـ، ڌاري کيس سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ ڏهن سال کن هو انهيءَ عهدي تي فائز رهيو ۽ وڏيون فتحن ڪيائين تان جو سنه ۱۲۲-۱۲۱ هـ، ڌاري سنڌ ۾ ئي شهيد ٿيو. (ن - ب)

۳۱۶/[۲۱۷] هند جي شهرن کي - وبندي ڇهڻ جي حد تائين - فتح ڪرڻ توتي لازمي آهي ۽ امير قتيبة بن مسلم

(۵۰۴)

قريشي کي [پڻ چين فتح ڪرڻ لاءِ] مقرر ڪيو ويو آهي. سڀ [عراقي] غلام انهيءَ ڏانهن منتقل ڪريو ۽ [جَهْمُ بن زَحْرُ بن قيس کي به هن ڏانهن موڪليو وڃي ۽] مقرر ڪيل [عراقي] لشڪر ساڻس گڏجي: فارسي اڀڀڻن جي اصل عبارت هن طرح آهي:

”برتو باد ڪم بلاد هند تا بحد چين مسلم کني.
و امير قتيبه بن مسلم الباهلي را نامزد کرده
شد. گر و گاني جمل بوي تحويل کنند، و لشڪر
نامزد کرده باوي ميرود“

هن فارسي عبارت ۾ ظاهر آ وڏو خال آهي، ۽ ڪاتبن جي غلطيءَ سبب ڪي فقرا حذف ٿي ويا آهن جنهن ڪري ان مان ڪوبه خاطر خواه مطلب ڪونه ٿو نڪري. اسان ڪافي تحقيق بعد عربي ماخذن مان هن عبارت جي تصحيح ڪري ڪڍڻ فخرن جو چورس ڏنگين ۾ اضافو ڪيو آهي. ڪيل تصحيح جا هيٺيان پهلو غور طلب آهن:-

(۱) اول ته قُتَيْبَةُ بن مُسْلِمٍ عام طرح تاريخن ۾ ”الْبَاهِلِيُّ“ جي نسبت سان مشهور آهي مگر هت حجاج کس ”قريشي“ سڏي ٿو جنهن جا به سبب آهن:- پهريون ته باهلي قبيلي وارا ”مالڪ بن اَعْصَرُ بن سَعْدُ بن قَيْسِ عَيْلان بن مُضَرَّ“ جو اولاد آهن (ابن حزم، جمهرة ص ۲۳۳) ۽ انهيءَ ڪري قريش مان آهن جنهن ڪري ڪنهن ”باهلي“ شخص کي ”قريشي“ سڏڻ صحيح آهي. مگر ٻيو خاص سبب جنهن جي ڪري قتيبه کي حجاج باهلي جي بدلي قريشي

(۵۰۵)

مڌي ٿو سو هيءُ آهي جو ”باهلي“ جي نسبت ۾ عربن جي نقطہ نظر کان ذرا عيب هو، ڇاڪاڻ ته باهلي قبيلي وارن جي ڏاڏي مالڪ جي شادي ”مڌرحج“ قبيلي سان ”باهلة بنت سعد بن سعد العشيرة“ سان ٿي هئي. مالڪ جي مرڻ بعد سندس پٽ مَعْن وري پنهنجي پيءُ جي زال ”باهلة“ سان شادي ڪئي (ابن حزم، جمهرة ص ۱۳۴). انهيءَ ڪري ئي ڪي خاص سمجهدار عرب خود کي ”باهلي“ سڏائڻ کان عار سمجهندا هئا،... مشهور عرب عالم عبدالملڪ بن قُرَيْبُ الاصمعي، ”قتيبة بن معن بن مالڪ“ جي اولاد مان هو، مگر چونڌو هو ته ”آءُ باهلة جي اولاد مان ڪونه آهيان، ڇاڪاڻ ته قتيبة بن معن کي باهلة هرگز ڪونه چئيو هو“ (ايضاً ص ۱۳۴). غالباً حجاج به انهيءَ عار جي خيال کان ئي امير قتيبة کي ”باهلي“ جي بدلي ”فريشي“ مڌي ٿو. قتيبة جو پيڙهي وار شجره هن طرح آهي: قتيبة بن مسلم بن عمرو الحَصِين بن رَبِيعَةَ بن خالد بن أسيد بن الخير بن قُصَباي بن هلال بن سَلَامَةَ بن ثَعْلَبَةَ بن وائل بن مَعْن بن مالڪ بن أَعْصَر بن سعد بن قَيْس عَمِيلَان بن مَضَرَ (ايضاً، ص ۱۳۴).

(۲) ٻيو ته فتحنامي جي اصل ناقص فارسي عبارت (جنهن جي تصحيح ڪئي وئي آهي) مان ظاهر آهي ته هينان انومان نڪرڻ ٿا: هڪ ته حجاج، محمد بن قاسم ڏانهن چين جي فتح لاءِ لکيو ۽ ڪيس اها به خبر ڏنائين ته امير قتيبه بن مسلم کي پڻ انهيءَ سلسلي ۾ مقرر ڪيو ويو آهي، ٻيو ته

(۵۰۶)

محمد بن قاسم ڏانهن لکيائين ته ڪي ماڻهو ڪنهن شخص جي حوالي ڪري، جي سائنس گڏجي وڃن.

پهرئين انومان تي يعقوبي (۲۴۶×۲) جي هيٺين بيان مان روشني پوي ٿي: (نيرون جي صلح بعد) محمد بن قاسم، حجاج کان اڳتي وڌڻ جي اجازت گهري، جنهن تي لکيائينس ته ڀلي اڳتي وڌ، ۽ جيترو ملڪ تون فتح ڪندين ان جو حاڪم تون ئي آهين؛ پر خراسان جي گورنر قتيبة بن مسلم ڏي لکيائين ته اوهان پنهنجي مان جيڪو اڳ ۾ چين فتح ڪندو اهو ئي ان جو حاڪم ٿيندو. ۱۰۰ ه. مؤرخ طبري (۱۸۹-۹ × ۱) بن لکيو آهي ته حجاج طرفان ”محمد ۽ قتيبة پنهنجي ڪي چئن جي آڇ ٿيل هئي.“

انهن ٻن معتبر حوالن جي بناء تي، عبارت جي پهرئين ڀاڱي جي تصحيح ڪئي وئي آهي. عبارت جي پوئين ڀاڱي مان جو انومان ڪري ٿو، ان کي طبري (۱۲۵۷×۲) جو هيٺيون بيان روشن ڪري ٿو:

”حجاج، محمد بن قاسم ثقفي ڏانهن لکيو ته تنهنجي طرفان عراق وارا (فوجي دستا) قتيبة (بن مسلم، خراسان جي ڪمانڊر) ڏانهن موڪل، ۽ جهم بن زحر بن قيس ڪسي بن روانو ڪر ڇاڪاڻ ته شامي فوج کان عراقي فوج ۾ هٿن مندس واسطي بهتر آهي.... (چنانچ جهم بن زحر سنڌ سان عراقي فوج وٺي روانو ٿيو ۽ سنه ۹۵ ه. ۾ هو قتيبة وٽ پهتو.“

(۵۰۷)

ظہري جي هن معتبر حوالي جي بناء تي، فتحنامي جي هن ناقص عبارت جي ۽ وٺڻ ڀاڱي جي تصحيح ڪئي وئي آهي. (ن - ب)

۲۱۶/ [۲۱۷] اي سوٽ! تون پڻ اهو ڪو ڪارنامو ڪج جيئن [تنهنجي پيءُ] قاسم جو نالو روشن ٿئي: اهي الفاظ حجاج طرفان محمد بن قاسم ڏانهن لکيل آهن. اصل فارسي متن ۾ ”سوٽ“ جي بدلي ”ابن عمر“ (چاچي جو پٽ) آهي ۽ مٿي ص ۴۰ تي واضح ڪيو ويو آهي ته محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ نه بلڪه سوٽ (قاسم) جو پٽ هو. ٻيو ته حجاج، محمد بن قاسم کي لکي ٿو ته اهڙو ڪو ڪارنامو ڪر، جو تنهنجي پيءُ قاسم جو نالو روشن ٿئي. اهو هڪ همت افزائي جو عام فقرو آهي؛ مگر غالباً ان ۾ هڪ خاص حقيقت ڏانهن به اشارو آهي، ۽ اهو هيءُ ته محمد جو پيءُ قاسم ان وقت پنهنجي همعصرن جي ڀيٽ ۾ اڻوجھ، ۽ اڻاڻو هو ۽ انهيءَ ڪري ئي کيس ”حمقلي ثقيف“ (يعني ثقفي قبيلي وارن ۾ اڻاڻو) مڏيندا هئا. (ڏسو ڪتاب المحبّر، ص ۳۸۰). شايد حجاج جي مٿئين فقره جي اها مراد آهي ته قاسم جي پنهنجي شهرت ايتري ڪانهي، انهيءَ ڪري تون ڪو اهڙو ڪارنامو ڪر، جو سندس نالو تنهنجي طفيل مشهور ٿئي. (ن - ب)

۲۱۷/ [۲۱۷] شهر برهمڻاڻاڻا، يعني ٻانڀڙاهه: هت ”يعني ٻانڀڙاهه“ وارو فقرو غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم طرفان توضيح طور وڌايل آهي. سنڌيءَ ۾ برهمڻ ڪي عام

(۵۰۸)

طرح ٻانڀڻ چيو وڃي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان برهمڻاباد کي مقامي طور ”ٻانڀڻاڻ“ سڏيو ويو. مگر آڳاٽي وقت ۾ ”ن“ جو آچار ”ز“ جي صورت ۾ هو، ۽ فتننامي جي هيءَ عبارت تصديق ڪري ٿي ته سنه ۶۱۲ هـ ۾ جڏهن علي ڪوفي فتننامي جو ترجمو ڪيو، تڏهن هن شهر کي مقامي طور ”ٻانڀڻاڻ“ سڏيندا هئا. وڌيڪ لاءِ ڏسو مٿي ص ۳۹۶، نوٽ ص ۲۱/[۱۵]. (ن - ب)

۳۱۸/[۲۱۷] وداع بن حميد البحرى: فتننامي ۾ مٿي ص ۱۵۴ ۽ ص ۱۷۷ تي ”حميد بن وداع“ جو ذڪر آيو آهي، جو غالباً هن شخص جو پٽ آهي، جنهن جو نالو پڻ ”حميد“ هو. بهرحال انهن صفحن تي توڙي هن صفحي تي انهن ٻنهي پٽن جي نسبت ”النجدي“ ڄاڻايل آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ زير بحث صفحي ۳۱۸/[۲۱۷] جو حاشيه ۱ ڏسڻ گهرجي. مگر ”النجدي“ حقيقت ۾ ”البحري“ جي بگڙيل صورتخطي آهي ۽ صحيح نسبت ”البحري“ ئي آهي. ابن حزم، پنهنجي ڪتاب ”جمهرة انساب العرب“ (ص ۲۹۸) ۾ لکي ٿو ته ”وداع بن حميد، بسمو بحرئ“ جي قبيلي سان هو. هو وڏو اشراف هو ۽ (مخاض) هند جو حاڪم مقرر ٿيو. هي اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن مٿل جي پٽن آوڏو قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ کين اندر اچڻ نه ڏنائين.“

مٿين بيان مان ابن حزم جو اشارو شهر قنڊايل جي قلعي ڏانهن آهي، جنهن جو ذڪر عربي تاريخن ۾ مشهور

(۵۰۹)

آهي. يزيد بن مهلب عراق جي وائسراء پنهنجي طرفان وداع
 بن حميد کي قنڊايل (گنداوا) جو گورنر مقرر ڪيو هو.
 ان بعد يزيد بن مهلب بغاوت ڪئي ۽ سندس ڀائر مفصل ۽
 ٻيا شاهي فوجن کان ڀڄي قنڊايل طرف روانا ٿيا. کين اميد
 هئي ته قنڊايل ۾ سندن خاص ماڻهو گورنر آهي ۽ انهي قلعي
 ۾ رهي مقابلو ڪندا. مگر جڏهن هو قنڊايل پهتا ته وداع
 بن حميد قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ کين اندر داخل
 ٿيڻ نه ڏنائين (ڏسو طبري ۱۴۱۲X۲).

۳۱۸/[۲۱۸] ڪڇ وارو ملڪ جو ڪيرج جي بادشاهه
 دروهو جي هٿ ۾ هو: عربي زبان ۾ ڌارين، دَخِيل ۽
 مَعَرَب لفظن ۾ صورتخطي جي تبديل جي لحاظ سان ”ڪيرج“
 دراصل ”ڪيره“ جو عربي اچار آهي. ”ڪيره“ غالباً گجرات
 جو مشهور قديم شهر ”ڪيرا“ اصل قديم اچار ”ڪيرا“
 يا کنڊا) آهي، جو هن وقت به ڪيرا ضلعي جو هڪ ڪوارٽر
 آهي. ڪيرا ضلعي جي اتر ۾ احمدآباد ضلعو، ۽ ماهي ڪنڌا
 ۽ ربوا ڪنڌا ايجنسي جي ننڍڙي رياست بالاسنور آهن؛ اولهه
 ۾ به احمدآباد ضلعو ۽ رياست ڪنڌا اٿس؛ ۽ ڏکڻ ۽ اوڀر طرف
 ماهي ندي ۽ پڙودا رياست اٿس. ڪيرا جو شهر احمدآباد جي
 شهر کان ويهه ميل اولهه طرف آهي. ڪيرا جو شهر بلڪل
 آگاهو آهي، جنهن جي تاريخ مهاڀارت جي زماني تائين پهچي
 ٿي. انان لڌل هڪ ٿاسي جي ٿالهيءَ تي ۵- صدي عيسوي
 جي اڪريل سنڌ هن شهر جي قدامت تي شاهد آهي (ڏسو
 امپريئل گزيٽيئر آف انڊيا، جلد ۱۴، ص ۲۸۶). فتحنامي

(۵۱۰)

جي هنن حوالن مان ظاهر آهي ته ۸- صدي عيسوي ۾ محمد بن قاسم جي فتوحات وقت هي شهر راجا دروهر جي گاديءَ جو شهر هو، ۽ ڪڇ جو ملڪ به راجا دروهر جي حڪومت ۾ شامل هو.

زير بحث صفحي تي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم ڪڇ جو ملڪ، جو راجا دروهر جي هٿ ۾ هو، پنهنجي هڪ آفيسر هذيل بن سليمان الازدي جي حوالي ڪيو. اهو صحيح ٿي سگهي ٿو مگر هي بيان هن موقعي تي قبل از وقت آهي؛ ڇو ته ڪيرج يا ڪيرا فتح ڪرڻ کان اڳ محمد بن قاسم، راجا دروهر جي حڪومت جو هڪ حصو ڪيئن ٿي پنهنجي هڪ آفيسر جي حوالي ڪري سگهيو! وُرخ بلاذري (ص ۴۰) جي بيان مان صاف ظاهر آهي ته محمد بن قاسم، ملتان فتح ڪرڻ بعد ڪيرج فتح ڪيو. انهيءَ ڪري هذيل بن سليمان ڪي به انهيءَ فتح بعد ڪڇ جو حاڪم مٿه رر ڪيو هوندائين. (ن - ب)

۲۲۰/ [۲۱۸] ساوندي ۵۵۵: يعني سن جو شهر ساوندي. اڳتي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم، برهمڻاباد جي فتح ۽ انتظام بعد ڪوچ ڪيو ۽ آخر اچي ساوندي جي پسگردائي ۾ منزل ڪيائين جتي ”هڪ فرحت انزا ڏنڍ ۽ مرسبز چراگاه هو، جنهن کي ڏنڍ وڪر بهار چوندا هئا“ (ص ۲۲۱). ”وڪر بهار“ جي نالي جي پڇاڙي ”بهار“ مان ظاهر آهي ته ”وڪر بهار“ هٿ مت جو هڪ مندر هو. ”ڏنڍ وڪر بهار“ جي نالي مان ظاهر آهي ته اها ڏنڍ به انهيءَ مندر جي نالي سان سڏبي هئي. هاڻي، محمد

ٻن قاسم، برهمڻاڀاد جي فتح بعد مٿي اٿس. طرف اور ڏانهن وڃي رهيو هو. انهيءَ رخ تي ٻڌ جي مندر جو فقط هڪ نمايان نشان موجود آهي جنهن کي هن وقت ”نل مير رڪن“ سڏجي ٿو، جو نوابشاهه ضلعي ۾ اسٽيشن ڊوڙ ۽ دولت پور جي وچ تي آهي. محڪمي آثار قديم جي طرفان ڪيل تحقيق موجب ”نل مير رڪن“ در حقيقت ٻڌ مت جي مندر جو نل (Stupa) آهي (ڏسو هيٺي ڪزنس، سنڌ جا آثار قديمه، ص ص ۹۸-۹۹). انهي نل کان اتر-اوڀر طرف تقريباً ٻن ميلن جي پنڌ تي ”ساوڙي“ جو ڳوٺ آهي، انهيءَ اراضي ۾ قديم ڍورن ۽ ڍنڍن جا نشان اڄ ڏينهن تائين نمايان طور نظر اچن ٿا. انهن اهڃاڻن مان خاطري سان چئي سگهجي ٿو ته فتحنامي واري ”ساوندي“ ساڳي اها موجوده ”ساوڙي“ آهي ۽ ٻن - مٿس بلاذري (فتوح البلدان، ص ۴۳۹) ”ساوندي“ جو تلفظ ”ساوندي“ ڪري لکيو آهي ۽ اهو اچار پڻ موجوده نالي ”ساوڙي“ ۾ موجود آهي. ساوڙي جو ڳوٺ سنڌوندي جي هڪ قديم ڍوري جي ڪپ تي آهي ۽ انهيءَ ڍوري جا نشان ساوڙي جي ڳوٺ لڳ الهندي طرف اڄ تائين موجود آهن. مجمل التورخ جي مصنف پڻ لکيو آهي ته قديم وقت ۾ ڪشمير جي راجا، ”ساوندي“ جي شهر کي سنڌوندي جي ڪناري تي ٻڌايو هو.

فتحنامي جو ”وڪر بهار“ يقيني طور ”نل مير رڪن“ وارو قديم ٻڌ جو مندر آهي ۽ هن ٻڌ جي مندر جي وجود جي تصديق فتحنامي جي هيٺين وڌيڪ حوالن مان ٿئي

(۵۱۲)

ٿي ته ”انهي پاسي جا سڀ ماڻهو، شمني ۽ ٻڙ وارا واپاري هئا“ ۽ بواد نالي هڪ شمني کي محمد بن قاسم اتي جو مقامي سردار طور مقرر ڪيو هو (فتحنامو ص ۳۲۱).

۲۲۱/ [۲۱۹] خميس جو ڏينهن ۳۔۔ ماع مجرم سنه چورائوي؛ هيءَ تاريخ محمد بن قاسم جي برهمڻاباد مان منزل کڻي ساوندي طرف ڪوچ ڪرڻ جي آهي. هوڙي والا جي تحقيق موجب:

۳۔ مجرم سنه ۹۳ هـ = آرتوار، ۹۔ آڪٽوبر ۷۱۲ع
۳۔ مجرم سنه ۹۵ هـ (رئيٽ) = خميس، ۲۸۔ سيپٽمبر ۷۱۳ع
هاڻي جيڪڏهن فتحنامي جي عبارت ۾ ڏينهن صحيح ڄاڻايل آهي ته پوءِ سنه يقيني طور ۹۵ هـ ٿيندو. تاريخي تسلسل جي لحاظ سان ۳۔ مجرم سنه ۹۵ هـ صحيح ٿيندو، ڇاڪاڻ ته محمد بن قاسم کي باقي اروڙ، سڪه ۽ ملتان وغيره جي فتوحات لاءِ اڃا به ۱۷ يا ۱۸ مهينا بچڻ ٿا، جي ڪاٺي آهن. محمد بن قاسم کي خليفي وليد جي وفات (جمادي الاول سنه ۹۶ هـ) بعد رڻي معزول ڪري واپس گهرايو ويو. (هوڙي والا، ص ۹۶)

۲۲۱/ [۲۱۹] ٻڙي [ٻڙي] پـمن ڏول:
اسان متن ۾ هن صفحي جي حاشيه ۾ ڄاڻايو آهي ته، م ن ب نسخن جي پڙهڻي ”ٻڙي پمن دهول“ آهي ۽ ر جي پڙهڻي ”ٻڙي پمن دهول“. هوڙي والا (ص ۹۷) جي گمان ۾ هي نالو شايد ”ٻڙي ورمن“

(215)

(Buddhavarman) هجي، ڇاڪاڻ ته اهو نالو قديم رڪارڊ
۾ ملي ٿو ۽ ۶۴۰ع ڌاري گجرات جي چالوڪيه گهراڻي جي
هڪ راجا جو پڻ اهو نالو هو. ۵۰۱ء هيءُ گمان، فتننامي
۾ هن نالي جي ڏنل صورتخطيءَ مطابق پڻ قدرتي ڦيرين
قياس معلوم ٿئي ٿو؛ يعني ته ”بڏيهي بمڻ“ = بڏهي ورمڻ
انهيءَ لحاظ سان هن نالي جي پڙهڻي ”بُڏِيُورمڻ [بُڌ]
ڊول“ زياده موزون ٿيندي. (ن-ب)

(۵۱۴)

آهن - مثلاً: مقابل شدند (سامهون ٿيا)؛ جنگ ٻيو ستنڊ (جنگ جو آيائون)، داهر فوجي ديگر در مقابل ايشان فرستاد (داهر بي فوج سندن مقابلي ۾ موڪلي)؛ دفع کردند (ڪافرن جي فوج کي هٽايائون)؛ وٽي ڪشند (۴) پئي ماريائون)؛ ۽ آخر ۾ زائد الفاظ ”نا بلشڪر گاه داهر آمدند.“

(۲) ٻيو ته هن عبارت ۾ جا لفظي تصحيح ڪئي وئي آهي تنهن لاءِ متن ص ۳۲۳ جو حاشيه ۲ - ڏسڻ گهرجي. هن تصحيح موجب هن عبارت جو مطلب هي ٿئي ٿو ته، محمد بن قاسم پنهنجي لشڪر جي ٻن گروهن جي وچ ۾ صلح ۽ محبت قائم ڪري کين گڏ ڊهوتي ٽي روانو ڪيو. اهي ٻه گروھ هي هئا: (۱) بنو قشير ۽ سندن ساٿي (يعني سليمان بن ابيهان ۽ ابونضه قشيري وغيره)، ۽ (۲) بنو تميم ۽ سندن ساٿي (يعني جنيد بن عمرو وغيره). انهيءَ ترين ۾ محبت ڪرائڻ لاءِ هيٺيان سبب هئا:-

قديم زماني کان مضربه ۽ ڀماڻي نسلن جي قبيلن ۾ عصبيت ۽ رقابت هئي. اسلام جي ابتدا ۾ اهو باعمي ضد ۽ حسد سڄي اسلامي اخوت سبب تقريباً ختم ٿي چڪو هو مگر ٻنهي اميد جي دؤر واري سياست وري انهيءَ نسلي رقابت کي زور وٺايو. ان وقت ازد ۽ تميم جي قبيلن ذريعي وري اهي قبائلي جهيڙا شروع ٿيا ۽ اهي ٻه، قبلا ۽ سندن حامي ڄڻ هڪٻئي ۾ چانڊيا مگسي ٿي پيا. انهيءَ ڪري اموي سلطنت جي تقريباً هر علائقي ۾ انهن قبيلن ۽ سندن حامين جي وچ ۾ جهيڙا جهيڙا شروع ٿيا. مثلاً خراسان ۾

هر یماني ۽ ربيعي نسل جو شخص 'ازدي' سڏجڻ لڳو ۽
هر مضري نسل جو شخص 'تميمي' سڏجڻ لڳو (ڏسو ديوان
فرز مق: پئرس ايڊيشن ص ۵۳ ۽ قاسم ايڊيشن ص ۷۶۹).
هڪ طرف 'يماني - ربيعي - ازدي' گروهه ۽ ٻئي طرف 'مضري -
تميمي' گروهه جي وچ ۾ ضد ۽ رقابت هر جاءِ موجود هئي.
محمد بن قاسم جي فوج ۾ پڻ انهن ٻنهي گروهن جا ماڻهو موجود
هئا. بنو قشير وارا ربيعي هئا. ڇاڪاڻ ته هو بنو ڪعب بن
ربيعة جي اولاد مان هئا (ڏسو ابن حزم، جمهرة ص ۲۷۲)
۽ انهيءَ ڪري بنو تميم سان سندن نسلي رقابت هئي. انهيءَ
ڪري محمد بن قاسم هن موقعي تي جڏهين ٻنهي گروهن جي
ماڻهن کي هڪ خاص ڊيوٽي تي روانو ٿي ڪيو ته پهريائين
کين قسم ڏيئي پاڻ ۾ محبت ۽ صلح ڪرائي پوءِ روانو
ڪيائين. (ن - ب)

۲۳۳/ [۲۰۲] بهراور: محمد بن قاسم، ساوندري معني
ساوڙي مان ڪوچ ڪري وڃي ”بهراور“ ۾ لٿو. جيئن ته
محمد بن قاسم اروڙ طرف وڃي رهيو هو، ”بهراور“ جي
تلاش ساوڙيءَ کان اتر طرف ڪ-رڻ گهرجي. هن کان
اڳ ڏٺو ويو آهي ته محمد بن قاسم برهمڻاڻڊ ڏانهن ايندي
’جلوالسي‘ جي ڏوري تي اچي منزل انداز ٿيو هو، ۽
ساوندريءَ ۾ پڻ وڪر بهار جي ڍنڍ تي اچي لٿو. انهيءَ
مان گمان نڪري ٿو ته پاڻيءَ جي سهوليت جي لحاظ سان
محمد بن قاسم جي فوج اڪثر درياءَ جي ڦٽڻ جو ڪنارو
وٺي پئي هلي. لهنذا بالڪل قريبن قياس آهي ته محمد بن
قاسم ساوندري ڇڏڻ بعد مهران جي ڪنهن شاخ يا

(۵۱۶)

ڊوري جو ڪپ وٺي اتر طرف ڪ-وچ ڪيو هجي، انهيءَ قديم ڊوري جا نشان هن ساوڙي کان اتر طرف ڪارجائي، آمرجي، مسرجي وانءِ، ڇهه جي اولهه طرف، پيريسا ۽ هالاڻي بهالاڻي وٽان اڃا تائين ظاهر ٿيندا آهن.

انهيءَ قديم ڊوري جي رخ ۽ رستي جي لحاظ سان، ”بهرار“ مان ”پريا“ ۽ ”بھالاڻي“ جو گمان نڪري ٿو. بهالاڻي ڪافي پراڻي بستي آهي، ۽ جيئن هالاڻي (= هالا قوم جي بستي) تي هالا قوم جو پويان نالو پيل آهي تيئن ممڪن آهي ته بهالاڻي (بھالاڻي = پراڻي = پويائي) تي پريا قوم جي پويان اهو نالو پيل هجي، انهيءَ گمان موجب بهالاڻي توڙي پريا، اهي ٻئي نالا پريا قوم جي بستين پويان پيل ٿا ڀانئجن، ۽ پريا قوم به سھتن ۽ لاکن وانگر غالباً سنڌ جي هڪ آڳاٽي قوم هئي. ٿي سگهي ٿو ته ”بھار“ (پرار = پريا) پريا قوم جي ڏاکڻي بستي هجي جا موجوده پريا شهر جي آسپاس هئي. سرزمين تي تلاش ۽ تحقيق ڪرڻ مان معلوم ٿيو ته اهو قديم ڊورو جنهن جا نشان شهر پريا جي اوڀر طرفان موجود آهن، انهيءَ جي ڪناري تي قديم کنڊرات موجود آهن. انهن کنڊرات مان ڪافي عربي سڪا توڙي ٻيا قديم سڪا لڌا آهن جي محترم سيد امام علي شاهه، رئيس پريا، وٽ موجود آهن، ۽ انهن سڪن مان ٻڪي ٺاهڻي ملي ٿي ته اهي قديم بستيون عرب دور کان اڳ توڙي عرب دور ۾ موجود هيون. ساڳيءَ طرح موجود بهالاڻي به قديم کنڊرات تي ٻڌل آهي،

(۵:۷)

هر انهيءَ ڪري پنهنجي نامي جو ”پيراور“ غالباً پريا جي لڳ هو،
يا ٻيلائي وٽ هو. والد اعلم بالصواب. (ن - ب)

۲۲۶ / [۲۲۱] هو (گويي) چون-دو ٿي رهيو ته راجا ڏاهر
اڃا جيئرو آهي. الف: مٿي ص ص ۲۸۶-۲۸۷ / [۱۹۷-۱۹۸]
تي بيان ٿي آيو آهي ته گويي کي ڏاهر جي موت جو اطلاع
خود سندس ڀاءُ جيسيند گهڻو اڳ ڏيئي ڇڏيو هو. ظاهر
آهي ته، گويي هيءَ خبر ڄاڻي پڇڻي لڳائي رهيو هو، ۽
پنهجي فوج توڙي عوام کي ڏاهر جي زندگي هئڻ ۽ مدد
وٺي اچڻ جي اميد ڏياري، سندن دل مضبوط ڪري رهيو هو
ته من مقابلي لاءِ تيار ٿي پيئن. (ن - ب)

۲۲۳ / [۲۲۶] کيس به، ڪنگڻ هئا: يعني ته، اروڙ جي
پنهنجي ڏوڏهار ۾ رکيل مورتي کي به سونا ڪنگڻ پيل
هئا. انهن آڳاٽن مندرن جي مورتن جي هانين ۾ ڪنگڻ
يا ڪنڻ ۾ واليون انهن مورتن جي قدادت جو نشان هيون،
۽ هڪ هزار ورهيه گذرڻ بعد مورتيءَ کي هڪ ڪنگڻ يا
والي پارائي ويندي هئي. ابن خلڪان لکي ٿو ته: ”انهن
والين جي مقصد، يعني ته هڪ هزار ورهين بعد هڪ والي
پهرائڻ، بابت اڪثر حوالا مان ٿا جي مورتن جي والين متعلق
آهن. چون ٿا ته محمود (غزنوي) سونڪ جي بت تي
ٿيه، واليون پاتل ڏنيون ۽ کيس هنڌايو ويو ته هر هڪ والي
هڪ هزار ورهيه جي پوڄا جي نشاني آهي“ وفيات الاعيان،
۸۵×۲). ابن خلڪان جي هن بيان مان گمان نڪري ٿو
ته محمد بن قاسم جي فتح وقت اروڙ جي پنهنجي واري مورتي
کي به، ٻن هزارن کان مٿي ورهيه گذري چڪا هئا. (ن - ب)

(۵۱۸)

۲۴۲/ [۲۳۲] ڪمير ڀندر ۽ ٻهٽو : هوڙي والا جي گمان ۾ شايد اهي نالا دراصل ”ڪالبيدر“ يا ”ڪاليدڙ“ (Kalibhadra or Kalaqhadra) ۽ ”ٻيڙو“ (Bhairav) هجن. (هوڙي والا، ص ۹۷)

۲۴۴/ [۲۳۳] (جيئرينه) هلندو وڃي جالهندر جي حد کان ڪشمير ۾ پهتو. انهيءَ بادشاهه جو نالو بلهرا هو، (۽) شاهه جي آستان (گاديءَ جو هنڌ؟) کي اسڪسڙ چوندا هئا، جتي هو وڃي رهيو، تان جو عمر بن عبدالعزيز رضه جي خلافت ٿي؛ جملي نسخن ۾ اصل فارسي عبارت مبهم ۽ منجهيل آهي ۽ غالباً ان ۾ ڪي الفاظ ڪٽل آهن ۽ ڪن لفظن جون اصل پڙهڻيون بگڙيل آهن. بهرحال، زير مطالع نسخن جي پڙهڻين موجب معنيٰ هتي اها ئي ٿيندي جا مٿي ڏني وئي آهي. البت هيٺيان نڪات غور طلب آهن :-

(۱) ر ۽ م جي پڙهڻي ”ڪشمير“ جي بدلي ”ڪسٽه“ آهي؛ ”ڪسٽه“ مان مراد ”ڪشمير“ ئي آهي جا ٻين باقي نسخن جي پڙهڻي آهي. هوڙي والا (ص ۹۸) لکي ٿو ته: ”ڪسٽه جو ملڪ“ مان مراد غالباً ڪشمير آهي، يعني ته ”ڪسٽا“ (Khasa) يا ”ڪشا“ (Khasha) ماڻهن جو ملڪ، جن جو ذڪر ”راجترنجني“ ۽ ٻين سنسڪرت ڪتابن ۾ ملي ٿو. انهن ماڻهن جي باري ۾ چيل آهي ته ’اهي پير پنتسال‘ جبلن جي ڏکڻ - اولهه طرف جبلن ۾ لوهر ۽ ڪشتوار (Kishtwar) جي وچ وارين ماڻهن ۾ رهندا هئا. انهن کي موجوده ’ڪڪا‘ (Khakha) قوم

(۵۱۹)

ملن مستعوض ڪري سگهي ٿو جنهن مان، ڪشمير جي هيٺان 'وَرِستَا' (Vitasta) ماڻهي ۾ رهندڙ جملي انڊيا سردار ۽ مڪي ماڻهو آهن" بچوالي سر آرل سٽين، حاشيه راجپرنجن، انگريزي ترجمو، ڪتاب - ۱، بيت ۳۱۷. بقول سر جارج گريئرسن، ڪسا (قوم جا ماڻهو) نه صرف ڪشمير ۾ آهن. مگر 'ڪمائون' ۽ گهاريال ۾ پڻ موجود آهن. "آريائي زبان ڳالهائيندڙ جملي عوام جي هماليه جي هيٺين ڀاڱي ۾، ڪشمير کان وٺي، دارجيلنگ تائين، رهن ٿا سي 'ڪسا' نسل مان آهن." (Indian Antiquary, 1914, p. 151).

(۲) ڪشمير جي بادشاهه جو نالو 'بلهرا' به ڪافي منجهائيندڙ آهي. ضروري آهي ته 'بلهرا' ڪشمير جي ڪنهن راجا جو ذاتي نالو تسليم ڪجي ۽ نه لقب؛ ڇو ته 'بلهرا' دکن جي راجائن جو لقب هو، جن جي گادي جو هنڌ 'مانڪيڙ' هو، جنهن جي مسعودي وغيره عرب عالمن جي بيانن مان پوري تصديق ٿئي ٿي.

مگر موجوده حقيقت مطابق ان وقت ۾ ڪشمير جي ڪنهن به 'بلهرا' نالي راجا جو پتو نٿو پوي. سنڌ ۾ محمد بن قاسم جي فتوحات جو سلسلو سنه ۷۱۲ع کان شروع ٿئي ٿو. جيسين تقريباً سنه ۷۱۳/۱۴ع تاري وڃي ڪشمير ۾ پناهه ورتي هوندي. مگر ان وقت ڪشمير ۾ 'ڪارڪوٽه' (Karkota) گهراڻي جي حڪومت هئي. انهيءَ گهراڻي

(۵۲۰)

جو راجا جو ان وقت حڪمران هو، تنهن جو نالو 'السلطان' هو. مڪتايبهءِ هو، جنهن جي حڪومت جو عرصو اندازاً ۷۱۳ع کان ۷۲۰ع تائين چيو وڃي ٿو. (ڏسو رڪي جي گهراڻن وار تاريخ، ص ۷۲، بحوالو راجپوتن جي). ان راجا کان اڳ جي راجا جو نالو 'جيتايبه' چيو وڃي ٿو (بارنيٽ، ص ۶۱). مگر جيئن ته 'ڪشمير جي انهن آکاڻن راجائن جي سلسلي توڙي سندن متن جي تحقيق اڃا پايي تڪميل تي نه پهتي آهي، انهيءَ ڪري ئي سڳي ٿو ته نتيجي ۾ هو هي قديم حوالو نسبتاً صحيح هجي.

(۲) شاه جي آستان کي اسه ڪسه چوندا هئا. فارسي متن ۾ اصل عبارت هن طرح آهي: "اسه ڪسه آستان شاه گفندي." هن عبارت ۾ ٻن خال آهي، ۽ معنيٰ صرف ظاهري الفاظ موجب ڪئي وئي آهي. "اسه ڪسه" نالي ڪشمير جي گادي جو ڪنهن به ٻئي ماخذن مان هٿو نٿو پوي. ۱۱ - صدي جي شروع ۾ ڪشمير جي گادي "راجپوتري" هو، جيئن بيروني لکيو آهي (ڏسو مٿي نوٽ ص ۵۰۰). ٻن بيروني چوي ٿو ته "بلور شاه، شڪنان شاه ۽ و خان شاه ڪشمير جي اولهه طرف آهن" (ڪتاب الهند، عربي متن ص ۱۰۱، انگريزي ترجمو ۲۰۶×۲). ممڪن آهي ته "آستان شاه" به اهڙي طرح ملڪ جي ڪنهن ڀاڱي جو نالو هجي. هروڙي والا (ص ۹۸) جي خيال ۾، 'آستان شاه' شايد 'آستان شاه' جي بگڙيل صورت

(۵۲۱)

آهي، ڪشمير جي گاديءَ جو هنڌ ”آدشتان“ جي نالي سان سڏيو هو (بحوالو ايلٽ. ٻائوسن ۶۴×۱) مگر پرونيسر سڻاڻو جي وضاحت موجب ”آدشتان“ دراصل سنسڪرت لفظ ”آدشٿان“ (Adhishtan) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”گاديءَ جو هنڌ يا مکيه شهر“ (ڏسو ترجمو ڪتاب الهند، ۱۸۱۰ء). اسان ترجمي ۾ به انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ڪئي آهي: آستان شاهه = شاه جو آستان يعني شاه جي گاديءَ جو هنڌ.

(۴) هت ڏنل بيان مان ظاهر آهي ته جيستينهن سنڌ ڇڏي وڃي ڪشمير جي راجا وٽ پناهه ورتي ۽ ويندي حضرت عمر بن عبدالعزيز جي دؤر خلافت تائين اتي ئي رهيو. مٿي ص ۲۹۵/[۲۰۳] جيستينهن جو علافي سان گڏجي سنڌ ڇڏڻ واري بيان مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته جن جيستينهن چتور ۾ ترسي پيو ۽ علافي کانئس جدا ٿي ڪشمير ڏانهن روانو ٿيو. مگر هيٺ انهيءَ عبارت ۾ هڪ فقره آهي ته ”پوءِ اتان راجپري طرف خط لکيائون.“ فعل ”لکيائون“ جي جزم واري صيغي مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪشمير ۾ علافي مان گڏ شايد جيستينهن به شامل هو. پٺ ص ۲۹۶ تي جملي قلمي نسخن مطابق عنوان هن ريت آهي ”جيستينهن جو ڪشمير جي راجا ڏانهن وڃڻ“ حالانڪ انهيءَ عنوان هيٺ ڏنل بيان ۾ جيستينهن نالو ڏنل ڪونهي. اسان انهيءَ متن ۾ ص ۲۹۶ جي حاشي ۱ ۾ ڄاڻايو آهي ته شايد هيٺ ڏنل بيان ۾ جيستينهن جو نالو حذف ٿي ويو آهي. جيئن ته هن رٿر بحث صفحي جي

(۵۲۲)

۴- بارت مان جيسينہ ۾-و ڪشمير وڃڻ صاف ظاهر آهي، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته ص ۲۹۶ واري عنوان هيٺ ڄاڻايل بيان ۾ ڪا غلطي آهي، جنهن سبب جيسينہ جو نالو رهجي ويو آهي؛ مجموعي طرح سان فتننامي جي هنن حوالن مان جيسينہ جي ڪشمير وڃڻ جي تائيد ٿئي ٿي. (ن. ب)

۲۴۵/ [۲۲۳] عمرو بن مسلم الباهلي: فتننامي جي هن ۴- بارت موجب عمرو بن مسلم الباهلي، حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه جي خلافت ۾ سنڌ جو گورنر هو؛ ڪشمير طرف ملڪ فتح ڪيائين. مؤرخ بلاذري جي بيان سان هن حقيقت جي تائيد ٿئي ٿي. بلاذري (فتوح، ص ۴۴۲-۴۴۱) لکي ٿو ته: ”عمر بن مسلم الباهلي، عمر (بن عبدالعزيز رضه) طرفان انهيءَ (سنڌ ۽ هند) مجاذ جو گورنر هو ۽ هندوستان جي ڪن ڀاڱن تي حملا ڪري فتحن حاصل ڪيائين.“ (ن. ب)

۲۴۷/ [۲۳۵] تختگاه اروڙ- بغرور: يعني سنڌ جو تختگاه، جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪري پنهنجي تصرف ۽ تابعداري هيٺ آندو. جيئن ته ان وقت اروڙ سان گڏ ٻيو مشهور ويجهو شهر ”بغرور“ هو جنهن جو نظام، حڪومت جي گادي اروڙ سان وابسته هو (فتننامو ص ۱۷۹) انهيءَ ڪري ٻنهي شهرن کي مجازاً تختگاه، ڄاڻايو ويو آهي. هونءَ به سنڌ ۾ شهرن جي ٻن نالن استعمال ڪرڻ جو رواج آهي مثلاً، هالاڻي- بهالاڻي، گمبٽ- ڪهڙا وغيره. ”بغرور“ مان مراد بکر آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ مٿي نوٽ ص ۱۷۹/ [۱۲۵] ڏسڻ گهرجي. (ن. ب)

(۵۲۳)

۲۴۸/ [۲۳۵] ککسو پٽ چنڊر پٽ سيلائج : نالو
 ”ککسو“ شايد اصل ۾ ”کاکٽسٿا“ (Kakutstha)
 هجي، جو اهو نالو تقريباً ۷۴۰—۷۵۵ع ڌاري، قنوج جي
 پرنهاري گهراڻي جي راجائن ۾ ملي ٿو. راجا کاکٽسٿ، هن
 گهراڻي جي باني راجا ناگپٿ بعد گادي تي ويٺو. (هوڙي والا
 ص ۹۸، بحوالي سٺ ۽ ويڊها)

۲۴۹/ [۲۳۶] شعر: لاَ تَسْتَشِيرُ غَيْرَ نَذْبٍ - الخ: هي شعر
 ابو الفتح البستي جي نوٽيد قصيده جو آهي جنهن جي شروعات
 آهي: ”زِيَادَةُ الْمَرْءِ فِي دُنْيَاهُ نَقْصَانٌ.“ ”التدريج“ پنهنجي
 ڪتاب ”حياة الحيوان“ ۾ (ثعبان) جي ماتحت هي قصيدو نقل
 ڪيو آهي ۽ ان کي ابو الفتح بستي جوئي ڪري ڄاڻايو اٿس؛
 وڌيڪ لکيو اٿس ته ”ڪي چون ٿا ته هي قصيدو امير المومنين
 راغي بالله (عباسي خليفي) جو آهي“ مگر اها روايت ضعيف
 آهي. ”حياة الحيوان“ ۾ ڏنل قصيدي جي هيءَ پندرهين
 مصرع آهي ۽ ان جي پڙهڻي ”حازم“ يقطري جي بدران
 ”حازم“ قطن“ آهي.

شاعر ابو الحسن علي بن محمد البستي، جو ابو الفتح البستي
 جي نالي سان مشهور آهي، تنهن سنه ۴۰۱ هجري ۾
 بخارا ۾ وفات ڪئي (ابن خلڪان ۳۵۷۸). فتحنامو ان کان
 اڪبر جي تصنيف آهي، انهيءَ ڪري هي شهر فارسي مترجم
 پنهنجي طرفان مثال طور ڏنو آهي. فتحنامي جي عبارت مان
 پڻ صاف ظاهر آهي ته نفس مضمون مان هن شعر جو ڪوبه
 تعلق ڪونهي. (ن - ب)

(۵۲۴)

۳۵۰-۳۷۱/ [۳۳۶-۳۷] سکھ ۽ ملتان : مٿين ٻنهي صديون تي ”سکھ ۽ ملتان“ جي ترجمي جي اصل فارسي عبارت ”سکھ ملتان“ آهي، جا جملي نسخن جي متفقہ پڙهڻي آهي. ترڪيب اغاني جي لحاظ سان ”سکھ ملتان“ جو ترجمو ٿيندو ”ملتان جو سيڪڙو“ جنهن جون ٻه معنائون ٿي سگهن ٿيون: (۱) ”ملتان پرگڻي جو شهر سيڪڙو“؛ انهيءَ معنيٰ جو مثال موجوده وقت ۾ حيدرآباد سنڌ ۽ حيدرآباد ڏکڻ جي نالن ۾ موجود آهي. مگر اهڙو مثال عرب جغرافيه نويسن جي اصطلاحن ۾ ورلي نظر اچي ٿو. (۲) هي معنيٰ ٿيندي ”شهر ملتان جو سيڪڙو“ يعني ملتان جي وڏي شهر جو هڪ جدا ڀاڱو جو بلذات خود هڪ ننڍو شهر هجي، جنهن کي انگريزي ۾ Suburb چئجي. عربي جغرافيه اصطلاح ۾ انهيءَ معنيٰ جا مثال همداني جي ”ڪتاب البلدان“ ۾ ملن ٿا. مثلاً ”سکة اصطغانوس بالبصرة“ (شهر بصره ۾ اصطغانوس جو سڪڙو)، ”سکة البخاريد بالبصرة“ (شهر بصره ۾ البخاريد جو سڪڙو)، ”سکة سامان بالري“ (شهر ري ۾ سامان جو سڪڙو). غالباً ملتان ۽ سڪڙو لاکهيتا شهر هئا ۽ ٻنهي جي وچان صرف راوي ندي وهندڙ هئي: سڪڙو، راوي ندي جي ڏاکڻي ڪناري (غالباً ڏکڻ - اولهه) تي هو ۽ ملتان سامهون ٻئي طرف.

مٿين وضاحت مان معلوم ٿيندو ته ”سڪڙو ملتان“ جو ترجمو جيڪڏهن ”ملتان جو سڪڙو“ ڪجي ته به معنيٰ ۾

(۵۲۵)

مونجهارو باقي رهندو. اسان آسانيءَ خاطر، ترجمي ۾ ”مڪه ۽ ملتان“ رکيو آهي، جو حقيقت جي برعڪس ناهي؛ ڇاڪاڻ ته مڪه ۽ ملتان بهرحال ۾ جداگانہ شهر هئا. اهو به ممڪن آهي ته شايد اصل فارسي عبارت ۾ ”مڪه و ملتان هجي ۽ وچ وارو واو - عطف کانئن جي سبب خذف ٿي ويو هجي. مؤرخ بلاذري جي وقت ۾ (سنہ ۲۵۶ هـ) مڪه جو شهر ويران ٿي ويو هو (ذو فتوح البلدان ص ۴۴۹). (ن - ب)

۲۵۴/ [۲۲۹] سٺ هزار درم تور چاندي تقسيم ڪئي. هر مڪ سوار کي خاص طرح چار سو درم تور چاندي ملي؛ غالباً مراد آهي ته ڪن خاص سوارن جن وڏي همت ۽ بهادري ڏيکاري هئي تن ۾ اها چاندي تقسيم ڪئي وئي؛ ورنه سمجهو ته محمد بن قاسم جي فوج ۾ جملي ۱۵۰ سوار هئا، ۽ اهو تعداد تمام گهٽ هئڻ سبب ڦرين قياس نظر نٿو اچي. (ن - ب)

۲۵۵/ [۲۳۹] راجا جوڍن: هوڙي والا جي خيال ۾ هي نالو ’چنيدو-و‘ (يعني سمديو-و Samdadeva) هئڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته هيٺين بيانن موجب هن ئي سوني بت وارو مندر ٺهرايو هو:-

’ساسب‘ جو جاسبوت جي ڌيءَ جامبوتني مان ڪرشن جو پٽ هو، تنهن کي، آسور گهراڻي جي راجا ’بان‘ جي شڪست بعد، ملتان جو راجا مقرر ڪيو ويو. جامبوت، ڪرشن کي پنهنجي ڌيءَ سان گڏ ’سُپْمَنَتڪَ مَن‘ (مڪ

(۵۲۶)

هيرو يا طلسمي پٿر) پيٽا طور ڏٺو هو ”جو روزانو اٺ بهارون (Bhars) سون جون پيدا ڪندو هو“ (وشنو پراڻ، حال جي ايڊٽ ڪيل ولسن جو انگريزي ترجمو، ۷۶x۷۹-۷۹).
 سامب کسي دُرِواسَس نالي فقير جي بددعا سبب ڪوڙهه جي بيماري ٿي پئي، جنهن تي ’فارد‘ جي صلاح موجب هو وڃي مِيٽَرُ وٽن جي وٺڻ ۽ ويٺو، ۽ مِيٽَرُ (سورج ديوتا) جي مسلسل پوڄا سبب هن کي ڪوڙهه کان نجات ملي. پوءِ هن مِيٽَرُ يعني سورج ديوتا جي پوڄا لاءِ هڪ مندر ۾ سونو بت کڙو ڪيو، ۽ اهڙي طرح مناسب، سچ جي پوڄا جي شروعات ڪئي (پاوشيهه پراڻ، بجوالي حاشيه ولسن - ايضاً، ۳۸:۱۰، عمل ۳۸:۱۰).
 قديم جاگرافي، ص ۳۳-۲۳۲). ٻيرونئي پڻ لکيو آهي ته ملتان جو هڪ قديم نالو ’سامپِٿَرُ‘ يعني ’سامب جو شهر‘ هو (النبيا، ترجمو سخاؤ، ۱۹۶x۱). وري ٻئي هنڌ (ايضاً ۲، ۱۸۴) لکي ٿو ته ”ملتان جي هندن جي هڪ وڏي ڏينهن جو نالو ’سامپِٿَرُ ياترا‘ آهي، جو هو سچ جي نمشڪار ۽ پوڄا پاٽ طور ملهائيندا آهن.“ (هوڙي والا ص ۹۸-۹۹).

۳۵۶/ [۲۳۹] مَتَرُوري^۱ [پتخانو]: فارسي ابدبشن ۾ هي لفظ ”مستروي“ ڪري لکيل آهي مگر فتحنامي جي قلمي نسخن جي پڙهڻن جي آڌار تي اسان ’منروي‘ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جنهن لاءِ متن ص ۳۵۶ جو حاشيه ۱ ڏسڻ گهرجي.

(۵۲۷)

هيئن دليلن مطابق صحيح لفظ به يقيني طور ”منروي“ آهي، جو ملتان جي مندر جو نالو هو۔ (۱) هن کان اڳ واري نوٽ موجب قديم هندو پراڻن جي بيانن مان تصديق ٿي ٿي ته ملتان وارو مندر ”سورج ديوتا“ جو مندر هو ۽ سورج ديوتا جي پوڄا لاءِ قائم ڪيو ويو هو (۲) محقق بيروني پنهنجي وڌيڪ ڪيل تحقيق جي بناء تي لکيو آهي ته ”هندستان جي مشهور بتن مان هڪ ملتان وارو بت آهي، جنهن جو نالو سڄ جي نالي پويان آهي ۽ انهيءَ ڪري ان کي ’آدت‘ مڃجي ٿو“ (ڪتاب الهند، عربي متن؛ ص ۵۶ ۽ ڪتاب الجماهر ص ۴۹). (۳) هاڻي، ’منروي‘ جو خود سنسڪرت نالو ٿي انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪري ٿو: ۵ = دل، روح، ڄاڻ، بوجهه، ويچار، ڄاڻ ۽ بوجهه، جو ۽ مرکز. (”من“ مان نڪتل اصطلاح: دل لڳائڻ، برگزيدو سمجهڻ، عبادت ۾ باد ڪرڻ). روي = سڄ يا سورج ديوتا۔ سڄ جو قديم نالو۔ سڄ جي ٻارهن ”آدتين“ مان هڪ آدتيه (سنسڪرت ڊڪشنري Sir Monier - William. انهيءَ ڪري ’منروي‘ (من × روي) جي معنيٰ ٿي سڄ جي (ٻارهن عادتين مان) هڪ آدتيه جي پاٽ پوڄا جو مرکز، يا مجموعي طرح سان ’سورج ديوتا جي عبادتگاهه‘.

ابن رسته (ص ۱۳۶) لکي ٿو ته: (مقامي ماڻهو) چون ٿا ته هي بت ۱۰ هزار ورهيه اڳ جو آهي. محقق بيروني (ڪتاب الهند ص ۵۶) لکي ٿو ته: ”سندن (مقامي

(۵۲۸)

ماڻهن) خيال ۾ هيءَ بت 'ڪرنا جڳ' ۾ بنايو ويو ۽ انهيءَ حساب سان هن وقت (۵ - صدي هجري جي اوائل) تائين ان کي ۲۱۶۳۲ سال گزري چڪا آهن. (ن-ب)

۳۵۶ / [۲۳۹] سون جو ٺهيل بت ڏٺائين، جنهن جون اکيون گهاڙهي باقوت مان ٺاهي سندس منهن ۾ رکيل هيون: هن صفحي تي توڙي هن کان اڳ واري صفحي تي ڄاڻايل آهي ته هيءَ بت سون جو هو. مگر محمد جي فتح وقت غالباً اهو سونو بت موجود نه هو. محمد بن قاسم، پنهنجي فراخداريءَ واري پاليسي موجب انهيءَ بت کي انهيءَ اصول کي عالم حالت ۾ ڇڏيو (ڏسو هيٺ، نوٽ ص ۲۵۷) ۽ بعد ۾ اصطخري، ابن حوقل ۽ مقدسي، جن ۴ - صدي جي وچ ڌاري هن بت کي ڏٺو تن جو بيان آهي ته 'سڄو بت هڪ قسم جي چمڙيءَ مان ڍڪيل آهي ها ڇن ٻڪريءَ جي گهاڙهي گهاڙهي رنگيل ڪل يا گهاڙهي سڄنابي ڪپڙي. مثل معلوم پئي ٿي. سواءِ اکين جي جسم جو ڪو به حصو نظر نٿو اچي. ڪي چون ٿا ته ڪاٺ جو ٺهيل آهي ۽ ڪي ان راءِ جي مخالف آهن' (اصطخري ص ۱۷۴، ابن حوقل ص ۲۲۹ ۽ مقدسي ص ۲۸۳). بيروني کي ۵ - صديءَ جي شروع ۾ تحقيق ڪندي معلوم ٿيو ته هيءَ بت ڪاٺ جو ٺهيل هو ۽ سڄو ٻڪري جي گهاڙهي رنگيل چمڙيءَ مان ڍڪيل هو ۽ سندس اکين ۾ گهاڙها باقوت لڳل هئا (ڪتاب الهند، عربي متن ص ۵۶). هي بت بيرونيءَ کان اڳ تباهه ٿي چڪو هو، مگر اکين ۾ گهاڙهن باقوتن بابت سندس تحقيق بالڪل فتحنامي ۾ ڏنل حقيقت مطابق آهي، جنهن جي تصديق به اصطخري (ص ۱۷۴)

(۵۲۹)

ابن حوقل (ص ۲۲۹) ۽ مقدسي (ص ۲۸۳) جي اکين ڏٺل بيان مان ٿئي ٿي ته مورتي جي اکين جي جاء تي ۾ جوهر لڳل هئا. غالباً فتنجنامي جي فارسي مترجم ٿي وڌاءُ خاطر هن بت کي سون جو بت ڪري ڄاڻايو آهي ڇاڪاڻ ته اهو بيان جملي اکين ڏٺل، بيانن جي خلاف آهي. (ن-ب)

۳۵۶ / [۲۴۰] محمد بن قاسم سمجھيو ته هي ڪو آدمي آهي: هن بت جي صورت هوڀرو ماڻهو-و جيڙي بنايل هئي، ابن حوقل (ص ۲۲۹) جو اکين ڏٺو بيان آهي ته ”هي بت انسان جي شڪل شبيهه واري صورت جهڙو آهي.“ پن مقدسي (ص ۲۸۳) ۽ ابن رسته (ص ۱۳۶) هن حقيقت جي تائيد ڪن ٿا ته ”هيءُ بت ماڻهو۽ جي صورت جهڙو آهي.“ (ن-ب)

۳۵۷ / [۲۴۰] ان (بت) جي هيٺان ۾ سؤ ٿيهه سون ۽ چاليهه مٽ سون جي ڪاتر سان ڀريل نڪتا. جملي تيرهن هزار ۾ سؤ مٽ سون ڏنن ٿيل نڪتو: هن کان اڳ ص ۳۵۵ تي ڄاڻايل آهي ته هر هڪ مٽ ۾ سون جي ڪاتر جا ”ٽي سؤ ٿيهه مٽ“ ٻيل هئا. انهيءَ حساب سان ته فقط چاليهه مٽن مان ئي $(۴۰ \times ۳۳۰ = ۱۳۲۰۰)$ تيرهن هزار ۾ سؤ مٽ سون نڪتو هوندو. انهيءَ ڪري يا ته مٿين عبارت ۾ پهريون ”۴۰ سؤ ٿيهه مٽ“ وارو فقرو محض وڌاءُ آهي ۽ غلط سمجهڻ گهرجي، يا ته وري پوئين جوڙ ۾ غلطي آهي ۽ جملي سون $(۱۳۲۰۰ \times ۲۳۰ = ۱۳۴۲۰۰)$ تيرهن هزار چار سؤ ٿيهه مٽن ٿين گهرجي. اڪثر عرب مؤرخن ۽ جغرافيه نويسن پنهنجي تصنيفات ۾، محمد بن قاسم کسي سون جي هٿن وڏي خزاني هٿ

(۵۳۰)

اچڻ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ڪري ملتان کي ان بعد عربيءَ ۾ ”فرج بيت الذهب“ يعني ”سون جي گهر واري سرحد“ (يا سون جي گهر وارو محاذ) ڪري سڏيو ويو. ڪم از ڪم ٽن مصنفن هن ملتان واري بٽخاني مان سون جو هٿ آيل وزن پڻ لکيو آهي. سندن مستفهم بيان موجب هن بٽخاني مان ”چاليهه بهارون سون جون هٿ آهن: هر هڪ بهار برابر ٽي سؤ آهستهون مٺن جي“ (ڏسو اصطخري ص ۵۶؛ البدء و التاريخ ج ۴، ص ۷۷؛ ۽ ”مسالك الابصار“ مان محمد بن تغلق متعلق حالات جو انگريزي ۾ ”آئوسپيس“ جو ڪيل ترجمو، ص ۱۹). هنن بيانن موجب جملي سون جو وزن (۱۳۳۲۰ = ۳۳۳ × ۴۰) تيرهن هزار ٽي سؤ ويهه مٺن ٿيڻ گهرجي. (ن-ب)

۳۵۷ / [۲۴۰] اهو سون ۽ بت خزاني ۾ آندائون: مٿي ص ۳۵۶ / [۲۳۹] واري نوٽ ۾ واضح ڪيو ويو آهي ته بت سون جو ڪوٺو هو. مگر ڪاڻ جو هو، انهيءَ ڪري

* ”بهار“ هڪ ماڻ جو نالو آهي، مگر ان جي وزن متعلق اختلاف راءِ آهي. جوالقي جي بيان موجب هڪ بهار سون يا چاندي جي ٽن قنطين جي برابر آهي ۽ هر هڪ قنطين هڪ سؤ رطل جي برابر آهي. مگر الفراء ۽ ابن الا عرابي جي راءِ موجب ”بهار“ عربن وٽ ٽن سؤن رطلن جي برابر آهي. ڪتاب المعرب ص ۲۷. تاج العروس (سادو: بهر) جي مصنف پڻ ”بهار“ جي معنيٰ لکندي ساڳيو جوالقي وارو بيان نقل ڪيو آهي. خفاجي لکي ٿو ته ”بهار“ هڪ ماڻ آهي جو ٽن قنطين جي برابر آهي ۽ ڪي چون ٿا ته ٽن سؤن رطلن جي برابر آهي. (شفاء العليل ص ۴۴)

(۵۳۱)

ان کي کڻن جي ضرورت ٿي ڪانه هئي. ازانسواءِ بتن کي کڻڻ يا تباھ ڪرڻ محمد بن قاسم جي پاليسي جي منافي هو. فتحنامي ۾ هن کان اڳ اروڙ جي فتح واري بيان مان واضح آهي ته محمد بن قاسم اتي جي بٽخاني ۽ ان ۾ رکيل مورتي جو معائنو ڪيو ۽ هڪ ڪنگڻ بت جي ٻانهن تان لائين ۾ وري اهـ و مجاور ڪـي واپس ڪيائين ته ساڳيءَ طرح مورتي کي ٻاراڻو وڃي. زير بحث صفحي تي ذرا مٿي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم بت کي کڻڻ جو حڪم ڏنو پر اهو محض انهيءَ لاءِ ته هينان پوريل خزانو هٿ ڪيو وڃي. محمد بن قاسم کان پوءِ به عرب سياحن ۽ مؤرخن مسلسل طور ملتان جي بٽخاني ۽ بت جو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان ظاهر آهي ته اهو بت اتي سالر حالت ۾ رکيل هو [ڏسو اکين ڏٺا بيان اصطخري (ص ۱۷۴)، ابن حوقل (ص ۱۲۹)، ۽ مقدسي (ص ۸۴-۲۸۳) جا ۽ پڻ تحقيقي بيان ابن خردازبه (ص ۵۶)، ابن رسته (ص ۳۷-۱۳۵) جا ۽ پڻ حوالا، مصنف 'حدود العالم' (ص ۴۴)، ابن السوردي (خریفة العجائب ص ۶۳-۶۲) ۽ ياقوت (معجم البلدان ۶۸۹×۴) جا.]

پنجين صدي هجري جي شروع ۾ جڏهن بيروني ملتان ۾ آيو تڏهن هيءُ بت اڳ تباھ ٿي چڪو هو. بيروني هن مورتي ۽ ان جي تباهي بابت پنهنجي ڪتاب الهند (ص ۵۶) ۾ هن طرح لکيو ته: ”محمد بن قاسم بن سنبه هن بت جي ڳچيءَ ۾ گئون جي گوشت جو ٽڪر هڏي ڇڏيو هو. پوءِ جڏهن فرمطين جو (ملتان تي) غلبو ٿيو تڏهن

(۵۳۲)

جلم بن شيمان هن بت کي ڀڳو، ان جي رکوالن کي قتل ڪيائين ۽ ان مندر کي جامع مسجد ۾ تبديل ڪيائين.“ جيتوڻيڪ بيروني جي هن بيان جو ٻيوون حصو صحيح آهي، مگر محمد بن قاسم بابت سندس ريمارڪ غلط آهي. معلوم ٿئي ٿو ته اها ڏند ڪٿا بيروني کي مقامي ماڻهن کان ملي ۽ ان جي غلطيءَ جو وڏو ثبوت اهو آهي جو خود محمد بن قاسم جي ڏاڏي جو نالو ئي غلط لکيل آهي. محمد بن قاسم جي ڏاڏي جو نالو ”محمد“ هو ۽ نه ”منبه“. ممڪن آهي ته بت جي اها توهين ”بنو منبه“ گهراڻي جي حاڪمن مان ڪنهن ڪٿي هجي، جي قريظين کان اڳ. واري زماني ۾ ملتان جا حاڪم هئا ڇو ته ”منبه“ جي نالي مان اهوئي گمان نڪري ٿو. محمد بن قاسم مقامي ماڻهن جي ذرم جي پوري مخالفت ڪئي هئي جنهن تي فتحنامي توڙي بلاذري جا ڪيترائي حوالا شاهد آهن. معلوم ٿئي ٿو ته خود بيروني کي پوءِ هن غلط روايت جي خبر پئجي وئي انهيءَ ڪري پنهنجي ٻي تصنيف ”ڪتاب الجواهر“ (ص ۹۴) ۾ هن طرح لکيائين ته: ”محمد بن قاسم ان بت کي صلاح ۽ ڀلائي خاطر ائين جو ائين چئي ڏنو، تان جو جلم بن شيمان ان کي (خلفي) مقتدر بالله جي دؤر قريبن ۾ ڀڳو.“

جلم بن شيمان مصر جي فاطمي خليفن جو داعي ۽ سپه سالار هو جنهن ان دؤر ۾ سنڌ ۽ ملتان تي غلبو حاصل ڪيو. هن سنه ۳۵۴ھ ۾ هن بت کي ڀڳو، جيئن ته مصر جي فاطمي خلفي ۵۵۷ھ ڏانهن سندس لکيل خط مؤرخ آچر ڏينهن، ۱۹- رمضان سنه ۳۵۴ھ مان ظاهر آهي (عماد الدين :

(۵۳۳)

عيون الاخبار - قلمي نسخہ - بشکريہ محترم استاد ۴-روفيسر
طاھر علي- حالا پرنسپال شاھ عبداللطيف ڪاليج، ميرپورخاص).
(ن - ب)

۳۵۱/ [۲۴۰] تياريءَ ۾ سٺ هزار درهم نور خالص
چاندي خرچ ٿي آهي باقي هڪ سؤ ويهه هزار درهم
نور چاندي ... نوکسي موڪلي آهي؛ جملي نسخن موجب
فتحنامي جي عبارت ائين آهي. اهي الفاظ حجاج جي خط جا
آهن، جيڪو فتحنامي موجب، محمد بن قاسم کي انهيءَ ڏينهن
پهتو جنهن ڏينهن ملتان ۾ کيس خزانو هٿ آيو. انهيءَ جي
معنيٰ ته اڃا محمد بن قاسم ملتان وارو خزانو حجاج ڏانهن
ڪونه موڪليو هو.

پاننچي ٿو ته هن عبارت ۾ خلل آهي. بقول هوڙي والا
(ص ۱۰۰) ائين سمجهڻ عبث آهي ته هن ٽن سالن جي
فتوحات جي تياريءَ ۾ صرف سٺ هزار درهم چاندي يعني ته
انڪل ۱۵ هزار روپيا خرچ ٿيا هوندا. ۰.۱ هه. هن باري ۾
بلاذري جو هيٺيون بيان غالباً صحيح آهي، ۽ فتحنامي ۾
محض ڪاتبن جي غلطي سبب انهيءَ ساڳي حقيقت کي ادا
ڪرڻ ۾ پيل ٿي آهي. بلاذري لکي ٿو ته: ”حجاج حساب
لڳايو ته ڏٺائين ته محمد بن قاسم (جي حملي) تي سٺ هزار هزار
درهم خرچ ڪيو هئائين، ۽ کيس هڪ سؤ ويهه هزار هزار (محمد
بن قاسم طرفان) پهچي چڪا هئا. انهيءَ تي چيائين ته: اسان
پنهنجي ڪاوڙ ٺاري، بدلو ورتو، ۽ سٺ هزار هزار درهم
۽ ڏاهر جي سر جو اضافو ڪيو“ (فتوح البلدان، ص ۴۰).
فتحنامي جي عبارت ۾ ٻنهي جاين تي ”هزار هزار“ جي بدران

(۵۳۴)

صرف ”ھزار“ لکيو ويو آھي جو غالباً ڪاتب جي غلطي آھي. بلاذري جي عبارت مان ظاهر آھي تہ محمد بن قاسم جي فتوحات تي جملي ۶ ڪروڙ درھم خرچ ٿيو ۽ ۱۲ ڪروڙ درھم محمد بن قاسم طرفان شاھي خزاني ۾ پھتا. (ن - ب)

۳۵۹ / [۲۴۱] اشھار ۽ ڪرور: فتحنامي ۾ ھن صفحي تي توڙي ھن کان اڳ ص ص [۱۵، ۳۷] تي ھنن ٻنهي شھرن جا نالا گڏوگڏ ڏنل آھن، جنھن مان ڀانئجي ٿو تہ اھي ٻئي شھر ساڳئي طرف ۽ ھڪٻئي ڪسي ويجهل ھئا. ’ڪرور‘ جو نالو اڄ ڏينھن تائين موجود آھي. ’ڪرور پڪا‘ ملتان ضلعي جي تعلقي لوڌران ۾، لوڌران اسٽيشن کان ۲۴ ميل اوڀر طرف واقع آھي. (ن - ب)

۳۶۰ / [۲۴۲] اوڏاڀر: مختلف نسخن جي پڙهڻين مطابق ’اوردھاپر‘ يا ’اودھافر‘. مير معصوم (تاريخ معصومي ص ۲۸) نہ معلوم ڪھڙي بناء تي ھن شھر کي ’ديبالپور‘ ڪري لکيو آھي. ھوڙي والا ڄاڻايو آھي تہ ميجر راورٿي جي خيال ۾ فتحنامي جو ’اوڏاڀر‘ يقيني طور اديپور (Odipur) آھي جو الوان (Alwana) کان ۱۴ ميل ڏکڻ طرف ’گھگھر‘ جي ڪناري تي آھي. ڪئمبرج ھسٽري آف انڊيا واري ٻئي راورٿي جي اھا راءِ اختيار ڪئي آھي. مگر ھيءُ نالو بلڪل مبهم آھي ۽ ان جي جڳھ متعين ڪرڻ مشڪل آھي. (ھوڙي والا، ص ۱۰۰).

۳۶۱ / [۲۴۲] راء ھرچند [پٽ]: فتحنامي جي بيان موجب راء ھرچندر، محمد بن قاسم جي فتوحات وقت

(۵۳۵)

قنوج جو راجا هو. نالن جي مناسبت جي لحاظ سان 'هرچندر' کي "هرشا" سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. مگر قنوج جو مشهور راجا هرشا سنڌ ۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪومت کان اڳ گذاري ويو هو. هيءُ راءِ هر چندر قنوج جو ڪو ٻيو راجا هو جو شايد هرشا بعد حڪمران ٿيو. (ن-ب)

۳۶۷-۳۶۸ / [۳۴۳-۳۴۷] محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو پهچڻ ڇڳيءَ جو ٻيو ڀيرو گفتگو: هن صفحن تي پنجن مختلف عنوانن هيٺ جيڪا حڪايت محمد بن قاسم جي گرفتاري ۽ موت بابت ڏنل آهي، سا محض هڪ ڏندڪٿا آهي، جنهن جو آڳاٽن تاريخي ڪتابن ۾ ذري جيترو به ذڪر ڪونهي. البت پروٽين دؤر جي مصنفن، فتحنامي جي هن انساني کي بنا سوچ سمجهه جي پنهنجي ڪتابن ۾ داخل ڪيو ۽ انهيءَ ڪري نظام الدين بخشي جي "طبقات اڪبري"، مير معصوم جي "تاريخ معصومي" ۽ مير علي شير قانع جي "تحفة الڪرام" ذريعي هن جڙتو انساني جي وڌيڪ اشاعت ٿي آهي.

هن حڪايت جا هيٺيان اندروني مقصد ٿي ثابت ڪن ٿا ته هيءُ محض هڪ افسانو آهي جنهن جو بنياد محمد بن قاسم بابت ٻڌل مقامي ڏند ڪٿائن تي رکيل آهي:-

(۱) پهريون ته ص ۳۶۳ / [۲۴۳] تي هن انساني کي تاريخي رنگ ڏيڻ لاءِ ان کي ٻن راوين، محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. هنن نالن کي پڙهندي گمان ٿئي ٿو ته شايد اهو هڪ نالو "علي بن محمد

(۵۳۶)

ابوالحسن مدائني“ هجي جو مدائني جو سڄو نالو آهي. مگر فتحنامي جي جملي نسخن ۾ اهي ٻه جدا جدا ڏنل آهن، ۽ ازانسواءِ ”علي بن محمد“ کي ”محمد بن علي“ ڪري لکڻ کي ڪاتبن جي غلطي طرف منسوب ڪرڻ قرين قياس ناهي. جيئن ته ابوالحسن مدائني هڪ نهايت معتبر راوي آهي جنهن جون فتحنامي ۾ ڏنل ٻيون سڀ روايتون تاريخ جي ڪسوٽي تي پرکي سگهجن ٿيون. انهيءَ ڪري جنهن شخص هي ڏنل ڪٿا فتحنامي ۾ شامل ڪئي آهي تنهن غالباً عمداً ۽ ارادتاَ ان کي فقط ابوالحسن مدائني ڏانهن منسوب ڪرڻ جي بدلي ساڻس گڏ محمد بن علي نالي ٻئي هڪ گمنام راوي کي پڻ شامل ڪيو آهي.

(۲) ٻيو ته ص ۳۶۳ / [۲۴۲] تي ڄاڻايل آهي ته ”راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ وقت سندس حرم سراءِ مان هن جون ٻه ڪنواريون ڏيئريون گرفتار ٿي آيون هيون“ فتحنامي جي اڳئين بيان مان ثابت آهي ته راجا ڏاهر راوڙ جي قلعي وٽ قتل ٿيو ۽ اتي ٻه صرف سندس زال لاڏي جي گرفتاري جو قصو ڏنل آهي ۽ نه سندس ٻن ڏيئرن جي گرفتاري جو. البت ڏاهر جي ٻن ڏيئرن ۽ لاڏي جي گرفتاري جو قصو صفحي ۳۰۲ / [۲۰۷] تي برهمڻاڻاد جي فتح وقت بيان ٿيل آهي ۽ مٿي صفحي ۵۰۱ تي ڏنل نوٽ ۾ انهيءَ متضاد ۽ غير معتبر بيان تي تبصره ڪيو ويو آهي. ظاهر آهي ته ڏاهر جي ڏيئرن بابت خود فتحنامي جا بيان هڪٻئي جي مخالف آهن ۽ هن قصي کي غير معتبر ثابت ڪن ٿا.

(۵۳۷)

(۲) ٽيون ته ساڳئي ص ۲۴۳/[۲۶۳] نسي ڄاڻايل آهي محمد بن قاسم اهي ڏاهر جيون ۾ ڏيرون ”حبشي غلامن هٿان بغداد ڏانهن دارالخلافت جي درگاه ۾ موڪلي ڏنيون هيون.“ مگر معتمد بن قاسم جي فتوحات وقت بغداد جو شهر اڃا وجود ۾ ئي ڪونه هو، بلڪ چاليهن ورهين کان به پوءِ هٽو ويو. ان وقت دارالخلافت دمشق هو. هن بنيادي تاريخي غلطيءَ مان صاف ظاهر آهي ته هيءُ هڪ من گهٽت انسانو آهي، جو گهڻو پوءِ قصي طور ايجاد ڪري فتحنامي ۾ شامل ڪيو ويو.

(۴) چوٿون ته ص ۳۶۴-۳۶۵/[۲۴۴-۲۴۵] نسي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم ڪسي هتي ئي ڪچي ڪل ۾ ويڙهي صندوق ۾ بند ڪري کڻي ويا ۽ خليفي وٽ ان جو لاش پهتو. معتبر عربي تاريخون هن بيان جي واضح طور ترديد ڪن ٿيون.

(۵) پنجون ته ص ۳۶۷/[۲۴۷] نسي ڄاڻايل آهي خليفي ڪي جڏهن ڏاهر جي ڏيرون جي ڪوڙ ۽ مڪر جي خبر پيئي تڏهن کين جيئرو پٽ ۾ لنباڻي ڇڏيائين. هيءُ هڪ اهڙو واقعو آهي جو جيڪڏهن سچو هجي ها ته عربي تاريخن ۾ ان جو ذڪر هجي ها، مگر اهڙو ڪو اشارو به موجود ڪونهي.

اهي مٿيان اندروني سقم ٿي هن سڄي بيان کي هڪ جڙتو ۽ من گهٽت افسانو ثابت ڪن ٿا. معتبر عربي تاريخن مطابق محمد بن قاسم جي دردناڪ پنجاڻي ۽ وفات

(۵۳۸)

جي حقيقت هيٺينءَ طرح آهي ۽ اها ڪلي طور هن جڙتو افساني جي ترديد ڪري ٿي:-

خليفه وليد جي وقت ۾ حجاج جي طاقت جو اوج هو. انهيءَ عرصي ۾ حجاج جي اختيار ڪيل پاليسي سبب (۱) هڪ ته، ڪي خاص ماڻهو حجاج جي دشمنيءَ جو شڪار بنيا؛ خليفه وليد جي وفات بعد اهي ماڻهو نئين خليفه سليمان جا خاص صلاحڪار ۽ وڏا آفيسر بنيا ۽ انهن حجاج جي عزيزن ۽ خاص ماڻهن کان حجاج جا بدلا ورتا. محمد بن قاسم به انهيءَ بدلي جو شڪار بنيو. (۲) ٻيو ته انهن خاص شخصن سان جڏهن حجاج جي دشمني ٿي ته انهن وڃي خليفه وليد جي پاءُ ۽ وليعهد سليمان وٽ پناهه ورتي جنهنڪري حجاج ذاتي طور سليمان جو دشمن ٿي بيٺو. ٻيو سليمان جڏهن خليفو ٿيو، تڏهن حجاج واري ذاتي عداوت سبب هن پنهنجي مڪيه صلاحڪارن جي پاليسيءَ جي پٺڀرائي ڪئي، جنهن موجب حجاج جو بدلو سندس عزيزن ۽ خاص ماڻهن کان ورتو ويو جن ۾ محمد بن قاسم اول نمبر هو. (۳) ٽيون ته وليعهد سليمان سان ذاتي عداوت هئڻ سبب حجاج ساڻس سياسي عداوت ڪئي ۽ خليفه وليد جي انهيءَ تجويز کي زور وٺايو، جنهن موجب سليمان کي وليعهد جي درجي کان عثماني خليفه وليد جي پٽ عبدالعزیز کي وليعهد بنايو ويو. حجاج جي انهيءَ سياسي عداوت جو بدلو سليمان خليفه بنجڻ بعد سندس عزيزن ۽ خاص ماڻهن خصوصاً محمد بن قاسم کان ورتو. حجاج جون اهي دشمنيون ۽ مرڪزي سياست ۾ آيل تبديل ٿي محمد

(۵۳۹)

بن قاسم جي گرفتاري ۽ دردناڪ پڄاڻي جا خاص سبب هئا. جن تي هيٺ، معتبر تاريخي حوالن ذريعي روشني وڌي وڃي ٿي:

(۱) حجاج جي مهلب جي پٽن مان دشمني:۔ سنہ ۷۵ ھ ۾ خليفہ عبدالملڪ، حجاج کي پنهنجو خاص آفيسر ڪري مقرر ڪيو ۽ حجاج پوري جبر ۽ تشدد مان حڪومت جي مخالفن کي ختم ڪيو ۽ فسادن جي ٻاڙ پٽي ڪڍي. مگر سنہ ۸۱ ھ ۾ خود حڪومت جي هڪ آفيسر ۽ حجاج جي زبردست، عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث، بغاوت ڪئي. ابن الاشعث مشرقي محاذ جو ڪمانڊر هو ۽ سيستان طرف فتحن حاصل ڪيون هئائين. بصره، فارس، ڪرمان ۽ سيستان جو انتظام به سندس هٿ هيٺ هو (۱). ابن الاشعث جي بغاوت، حجاج کي خود حڪومت جي طاقتور آفيسرن کان بدظن ڪيو. ان وقت حڪومت جو ٻيو ڪامياب ڪمانڊر مهلب ابن ابي صفراء هو. مهلب پاڻ حڪومت جو نهايت وفادار آفيسر هو، مگر حجاج کي سندس پٽن کان خدشو پيدا ٿيو ڇاڪاڻ ته اهي سڀئي شينهن مڙس هئا ۽ سندن اثر ۽ رسوخ، همت ۽ مردانگي جون حجاج وٽ خاص خبرون پهتل هيون (۲). خصوصاً مهلب جي پٽ يزيد جي اثر ۽ رسوخ، طاقت ۽ غرور بابت حجاج کي معلوم ٿي چڪو هو (۳). بلڪ ستارن جو حساب لڳائي ڪن کيس ٻڌايو هو ته يزيد نالي شخص ٿي تنهنجو جاءِ نشين ٿيندو (۴).

(۱) ابن الاثير ۴۲۲۶ (۲) ابن خلدون ۵۴۳ (۳) ابن خلڪان،

انگريزي ترجمو 16/515 III (۴) ايضاً 164/IV

(۵۴۰)

انهيءَ ڪري حجاج ويتر يزيد بن مهلب کي نفرت جي نگاهه سان ڏسڻ لڳو (۱) .

يزيد جي پيءُ مهلب جو خليفو عبدالملڪ وٽ وڏو قدر هو، انهيءَ ڪري سندس حياتيءَ ۾ حجاج ڪوبه قدم کڻي نٿي سگهيو. مهلب ۸۲ هـ ۾ وفات ڪئي، مگر ان وقت ابن الاشعث جي بغاوت زور هڻي ۽ حجاج ان جي دفع ڪرڻ ۾ مشغول هو انهيءَ ڪري يزيد کي سندس پيءُ مهلب جي جاءِ تي خراسان جو گورنر مقرر ڪيائين. مگر سنه ۸۵ هـ ۾ ابن الاشعث جو خاتمو ٿيو ۽ حجاج، يزيد کي خراسان جي گورنري تان معزول ڪيو (۲) . يزيد هائي وڃي خليفو عبدالملڪ جي پٽ سليمان جو شهيارو ورتو، ۽ حجاج جڏهن عبدالملڪ ڏانهن يزيد ۽ سندس ڀائرن خلاف لکيو ته انهن بيت المال جي رقم ۾ خيانت ڪئي آهي ۽ انهيءَ باري ۾ مسلسل لکندو رهيو تڏهن خليفو ڏانهس لکيو ته هو وڃي سليمان سان پيرا آڻي انهيءَ ڪري سندن ڀڄڻ ڇڏي ڏي (۳) .

انهيءَ جواب تي حجاج، عبدالملڪ جي باقي عهد ۾ يزيد ۽ سندس ڀائرن جي ڀڄڻ ڇڏي ڏني مگر جڏهن عبدالملڪ شوال سنه ۸۶ هـ ۾ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ وليد خليفو ٿيو، تڏهن حجاج کي هتي ملي وئي ۽ هن يزيد جي ڀاءُ حبيب کي ڪرمان جي گورنري تان معزول ڪيو ۽ سندس ڀئي ڀاءُ عبدالملڪ کي پوليس آفيسري تان معزول ڪيو

(۱) ابن خلڪان، عربي متن ۲۶۵X۲، انگريزي ترجمو ۱۷/۶۴

(۲) طبري ۸X۲-۱۱، (۳) طبري ۱۶X۲-۱۲۱۲

(۵۴۱)

۽ ٺهڻي پائڻن کي سنڌ ۸۶ ۾ گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو (۱)
۽ کين قيد ۾ سخت عذاب ڏياريا ٿين (۲). چئن سالن
جي قيد ۽ عذاب بعد سنه ۹۰ھ ۾ يزيد ۽ سندس ڀائرن
حجاج جي قيد مان ڀڄي نڪتا ۽ وڃي خليفن وليد جي پاڻ
۽ وليعهد سليمان وٽ پناهه ورتائون (۳). حجاج جي
اهل دشمني ۽ سختي هنن کي وسرڻ جي ڪانه هئي؛
انهيءَ ڪري جڏهن حجاج مري ويو ۽ خليفو وليد به
مري ويو ۽ سندن مربي سليمان خليفو ٿيو، تڏهن يزيد
حجاج جو جاءِ نشين مقرر ٿيو ۽ هن حجاج جي دشمني وارو
بدلو حجاج جي ساٿين ۽ عزيزن، خصوصاً محمد بن قاسم
کان ورتو.

(۲) حجاج جي وليعهد سليمان سان ذاتي دشمني:-
خليفن عبدالملڪ توڙي خليفن وليد جي ڏينهن ۾ سليمان،
يزيد بن مهلب ۽ سندس پائڻن جو حامي ٿي بيٺو ۽ کين
پنهنجي پناهه ۽ حفاظت ۾ رهايا ٿين، جنهنڪري حجاج کين
ڪجهه به نه ڪري سگهيو. انهيءَ ڪري حجاج جي سليمان
سان ذاتي عداوت ٿي پئي. وليد جي ڏينهن ۾ حجاج جي
طاقت جو اوج هو ۽ انهيءَ ڪري سليمان کي وليعهد
هوندي به ڌڙڪي طور لکي موڪليا ٿين ته ”تون نه مس
جي هڪ قطي وانگر آهين؛ چاهيان ته توکي ڏاهي ڇڏوان
چاهيان ته توکي باقي رکان“ (۴). حجاج انهيءَ سرڪشي

(۱) طبري ۱۱۸۲×۲ (۲) طبري ۱۲۱۰×۲؛ يعقوبي ۴۵×۲-۴۴×۲؛
ابن الاثير ۲۶۲×۴؛ ۽ ابن خلڪان، انگريزي ترجمو ۱۷/۱۶۵
(۳) طبري ۱۲۰۸×۲ (۴) ج-احظ؛ البيان ۲۰۵×۱؛ محاضرات
راغب اصفهاني ۱۰۶×۱.

(۵۴۲)

سبب سليمان کي به سور ڏيئي ڇڏيا هئا، مگر سندس خليفي
ثبيح کان اڳ هو مري چڪو هو، انهيءَ ڪري سليمان
پنهنجا سڀ بدلا حجاج جي عزيزن کان ورتا ۽ محمد بن قاسم
به انهيءَ عداوت جو شڪار ٿي ويو.

(۳) وليعهد سليمان جي خلاف سياسي سازش ۾ حجاج
جي شرڪت ۽ خليفي عبدالملڪ پنهنجي وفات کان هڪ سال
اڳ سنه ۸۵ھ ۾ کانئس پوءِ خلافت جو سلسلو هن طرح
مقرر ڪيو ته: اول سندس پٽ وليد خليفو ٿئي ۽ ان بعد
سندس ٻيو پٽ سليمان، انهيءَ ئي عوام کان به بيعت ورتائين
۽ خود پاڻ پڻ وليد ۽ ان بعد سليمان کي بيعت ڏنائين (۱).
مگر وليد پنهنجي خلافت جي آخري دؤر ۾ ڪوشش ڪئي
ته کانئس پوءِ سندس پٽ عبدالعزيز خليفو ٿئي ۽ نه سندس
ڀاءُ سليمان. انهيءَ لاءِ اول پنهنجي ڀاءُ سليمان کي مڃائڻ
جي ڪوشش ڪيائين پر جڏهن هن انڪار ڪيو تڏهن
حڪومت جي وڏن آفيسرن ۽ گورنرن ڏي لکيائين ته هو
سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز جي بيعت ڪن.
انهيءَ ئي عراق جي وائسراءِ حجاج، خراسان جي ڪمانڊر ۽
گورنر قتيبة بن مسلم ۽ ٻين خاص شخصن سليمان جي
بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز جي بيعت ڪئي (۲). انهن
ٻين خاص ماڻهن ۾ غالباً آفريقا جو فاتح موسيٰ بن نصير اللخمي،

(۱) طبري ۱۱۷.۰۲؛ بلاذري، انساب الاشراف ۲۴۳X۱۱ (۲)
طبري ۱۲۷۴X۲ ۽ ۱۲۸۴. العيون والمحدثات ۱۷X۳؛ نقائض،
ص ص ۳۵۱ - ۳۵۳؛ ديوان فرزدق طبع پئرس ص ۵۲؛ طبع قاهره
ص ۷۶۸؛ ابن خلڪان، انگريزي ترجمو ۱۷/۱۸۳.

(۵۴۳)

عبداللہ القسري، عبدالرحمان بن حيان المرري، حجاج جو
 موٽ حڪم بن ابوب ۽ حجاج جي موٽ عمر جو پٽ يوسف
 بن عمر الشقي شامل هئا ڇاڪاڻ ته سليمان جڏهن خليفو ٿيو
 تڏهن انهن مڙني کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو ويو ۽
 کين سخت عذاب ڏنا ويا (۱). گمان غالب آهي ته حجاج
 نه صرف پاڻ پنهنجي سر عبدالعزیز بن وليد جي بيعت ڪئي
 مگر سليمان کي خلافت کان محروم ڪرڻ لاءِ پنهنجي
 پوري طاقت لڳايائين ۽ پنهنجي قبيلي آل ابو عقيل جي سڀني
 سربرآوردہ شخصن کي سليمان جي بيعت ٿوڙي عبدالعزیز کي
 بيعت ڏيڻ تي آمادہ ڪيائين. پنهنجي زبردست آفيسرن ڏانهن
 پڻ هن اهڙا آرڊر جاري ڪيا، جيئن ته طبري پنهنجي پخته
 سنڌ سان هلاوٽ ڪلبي جي زباني روايت نقل ڪئي آهي
 جنهن ۾ چيو ته: ”اسين محمد بن قاسم سان گڏ هندستان ۾
 هئاسون جو حجاج جو خط پهتو ته سليمان جي بيعت ترڪ
 ڪريو.“ (۲)

جيڪڏهن حجاج ان تحرڪ بعد ڪجهه وڌيڪ عرصو
 جيترو رهي ها ته سليمان خلاف گهڻو ڪجهه ڪري ڇڏي ها،
 ۽ جي هو وليد جي موت تائين زندهه رهي ها ته شايد سليمان
 کي خلافت کان هميشه لاءِ محروم ڪري ڇڏي ها. مگر
 حجاج پوءِ جلدئي رمضان مهني سنہ ۹۵ ۾ گذاري ويو،
 ۽ خليفي وليد جي جن سڄي ٻانهن ڀڄي پئي جنهنڪري
 هو سليمان خلاف هلايل تحريڪ کي ڪامياب نه ڪري

(۵۴۴)

سگهيو. پوء سگهوئي وليد پڻ جمادي الثاني سنه ۹۶ ۾ وفات ڪئي، ۽ سليمان پنهنجي پيءُ جي ڪيل وصيت ۽ بيعت موجب خليفو ٿيو ۽ هن هالنسي پنهنجي مڙني مخالفن خلاف سختي سان ڪارروايون شروع ڪيون.

سليمان جي خليفن ٿيڻ سان مرڪزي سياست ۾ ڦيرو آيو. حجاج واري جاءِ تي جنهن شخص کي خليفن وليد مقرر ڪيو هو تنهن کي معزول ڪري، سليمان انهيءَ جاءِ تي حجاج جي دشمن ۽ پنهنجي ساٿي يزيد بن مهلب کي عراق جو وائسراءِ مقرر ڪيو. اڳئين خليفن وليد جي سياسي حامين خلاف پڻ ڪارروايون شروع ڪيون ويون. آفريقا جي فاتح موسيٰ بن نصير^۱ کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو ويو. سرحد چين ۽ ڪاشغر جي فاتح قتيبه بن مسلم الباهلي جنهن حجاج سان گڏ خليفن وليد جو ساٿ ڏنو هو ۽ وليعهد سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪئي، تنهن مرڪزي سياست ۾ آيل ڦيرو ڏسي بغاوت شروع ڪئي، مگر سندس ڪوفي لشڪر ڪائنس ڦري ويو انهيءَ ڪري هو بالاخر شاهي لشڪر هٿان قتل ٿي ويو. عبدالله قسري کي مڪه جي نظاست تان معزول ڪيو ويو. حجاج جي قبيلي آل ابي عقيل جي ماڻهن ۽ حجاج جي عزيزن جي گرفتاري، عذاب، ۽ موت لاءِ خاص اهتمام ڪيا ويا. يزيد بن مهلب جي صلاح سان صالح بن عبدالرحمان نالي شخص کي خليفن سليمان عراق جو وڏو آفيسر خاص انهيءَ لاءِ مقرر ڪيو ته هو آل ابي عقيل جي ماڻهن ۽ حجاج جي استايدارن کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکي،

(۵۴۵)

۽ ڪهن سخت عذاب ڏيئي ماري پورو ڪري (۱). صالح
کي حجاج سان ذاتي دشمني هئي ڇاڪاڻ ته حجاج، سندس
ڀاءُ آدم کي خارجي هٿن سبب قتل ڪرايو هو (۲) انهيءَ
ڪري هو انهيءَ ڪم جي پويان هٿ ڌوئي لڳو.

محمد بن قاسم، حجاج جو عزيز ۽ خاص ماڻهو هو ۽
”فاتح سنڌ“ هٿن سبب آل ابي عقيل جي قبيلي ۾ پڻ برڪ
هو. ازانسواءِ حجاج ڏانهن سلحمان جي بيعت ڇڏڻ ۽
عبدالعزیز بن وليد جي بيعت ڪرڻ لاءِ پڻ لکيو هو (۳).
انهيءَ ڪري محمد بن قاسم کي فوراً معزول ڪري سندس
جاء تي يزيد بن ابي ڪعبه سڪسڪي کي سنڌ جو
نئون گورنر مقرر ڪيو ويو. سنڌ جي هن نئين گورنر سان
گڏ عراق جي نئين وائسراءِ يزيد بن مهلب جي ڀاءُ معاويه
بن مهلب کي خاص طرح محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري
وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. ازانسواءِ ساڻن گڏ ”عڪه“
قبيلي جي هڪ شخص کي محمد بن قاسم جي قيد هٿن واري
حالت ۾ مزيد نگراني لاءِ پڻ موڪليو ويو (۴).

چئنچر ڏينهن ۱۳ - جمادي الاخر سنه ۹۶ هـ (۲۳)

(۱) طبري ۱۸۱۲، ۱۳۰۹؛ الجهشيري ص ۹۹؛ ابن خلڪان،
عربي متن ۲۷۳ × ۲، انگريزي ترجمو IV/385 (۲) بسلاذري،
فتوح البلدان ص ۴۴۱ (۳) طبري ۱۲۷۵ × ۲ (۴) ڏسبو بسلاذري،
فتوح ص ص ۴۴۰-۴۴۱، ۽ پڻ هيٺ نقل ڪيل محمد بن قاسم جو شعر.

(۵۴۶)

نبروري سنه ۷۱۵ع) وليد وفات ڪئي هئي (۱) ۽ انهيءَ ساڳئي ڏينهن سليمان بيعت وٺي (۲) حڪومت قبضي ۾ ڪري ورتي. جيئن ته حجاج جي آفيسرن ۽ واسطيدارن کان سليمان کي خدشو هو انهيءَ ڪري محمد بن قاسم جي معزولي، سنڌ جي نئين گورنر جي مقرري ۽ سندس عملي جي سنڌ ڏانهن روانگي به فوراً انهيءَ تاريخ بعد ٿي هوندي.

فتحنامي جي بيان موجب محمد بن قاسم ان وقت هندستان جي فتح جون تياريون ڪري رهيو هو ۽ قنوج تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ سندس لشڪر اوداڙ ۾ منزل انداز هو جو کيس دارالخلافت طرفان سندس معزولي جو حڪم پهتو. محمد بن قاسم هاڻي واپس موٽيو ۽ حڪم جي بجا آوري ۾ نئين گورنر آڏو پاڻ کي پيش ڪيائين، جنهن کيس گرفتار ڪيو. بعد ۾ گرفتاري واري عرصي ۾ محمد بن قاسم هيٺيان شعر چيا جن مان نئين گورنر ۽ سندس عملي جي اختيار ڪيل پاليسي ۽ محمد بن قاسم جي تاثرات تي روشني پوي ٿي :-

۱- آتَنَسِي بَنُو مَرَّانَ سَمَعِي وَ طَاعَتِي
وَ اِنِّي عَلَي مَا فَاَتَنِي لَتَصْبُوْرُ

(۱) طبري (۲۱×۲۱۶) لکي ٿو ته سني سیرت نگارن جو اتفاق آهي ته وليد سنه ۹۶ هـ جمادي الاخر جي وچ ڌاري ڇنڇر ڏينهن وفات ڪئي. حساب موجب ڇنڇر جو ڏينهن تاريخ ۱۳- جمادي الاخر سنه ۹۶ هـ تي هو. (۲ طبري ۱۲۸×).

(۵۴۷)

۲- فَتَحْتُ لَهُمْ مَابَيْنَ سَابُورَ بِالنُّقْتَا
إِلَى الْهَيْندِ مِنْهُمْ زَاحِفٌ وَ مُغِيرٌ

۳- فَتَحْتُ لَهُمْ مَابَيْنَ جُرْجَانَ بِالنُّقْتَا
إِلَى الْيَصْبِينِ الْقَبْلِي مَرَّةً وَ أُغِيرٌ

۴- لَوْ كُنْتُ أَجْمَعْتُ الْقَرَارَ لَوُطِئْتُ
إِنَّا أَعِيدْتُ لِلْوُ غِي وَ ذُكُورٌ

۵- وَ مَا دَخَلْتُ خَيْلُ السَّكَامِكِ أَرْضَنَا
وَلَا كَانَ مِنْ عَسْكَرِ عَلِيٍّ أَمِيرٌ

۶- وَلَا كُنْتُ لِيَلْعَبْدِ الْمَرْوَانِيِّ تَابِعًا
فِيمَا لَكَ دَهْرُهُ بِالنُّكْرَامِ عَشُورٌ (۱)

[چا بنو مروان گهراڻو (يعني خليفو سليمان) منهنجي مڪمل
وفاڌاري وساري چڪو آهي، حالانڪ آءٌ پنهنجي ڪسيل حقن تي
صابر آهيان! (۲) مون سندن واسطي نيزن جي حملن سان (ايران جي
شهر) سابور ۽ (اوپر طرف) سرحد عند (مڪران) جي وچ وارو
ملڪ فتح ڪيو، ۽ (۳) ۽ پنج سندن واسطي (ايران ۾) جرجان کان

(۱) مرزباني (معجم، ص ۴۱۲) محمد بن قاسم جا هي جملي چيل
بيت (پوين ٽن بيتن جي روايت ٿوري لفظي ٿير گهير سان) نقل ڪيا
آهن. پويان ٽسي بيت بلاذري (فتوح البلدان، ص ۴۴۱) توڙي
ابن الاثير (۴ x ۲۸۲) نقل ڪيا آهن ۽ بلاذري جي روايت موجب
هت ڏنا ويا آهن.

(۵۴۸)

چين (جي طرف) وارو وڃون ۽ لاڻڻو ٿيڻ سان مسلسل حملا ڪندي فتح ڪيو. (۴) (هت سنڌ ۾) جيڪڏهن آءٌ (سندن خلاف) ٻيهي مقابلي ڪرڻ جو فيصلو ڪريان ها، ته جيڪر ڪيترائي، جنگي مرد ۽ عورتون تباہ ٿي وڃن ها، (۵) ۽ اٽڪي مڪسڪي فوجون اسان جي حد ۾ داخل ٿين ها ۽ اٽڪي ”آءٌ“ قبيلي جو هڪ شخص پنهنجي مٿان حڪم هلائي ها، (۶) ۽ وري هڪ مزولي غلام (يعني معاويد بن مهلب) جو آءٌ تابع ٿيان ها، پر واءِ اي زمانا! تنهنجون چڱن کي چوڻون!!!]

محمد بن قاسم پنهنجي انهن شعرن ۾ جي جذبات ظاهر ڪيا آهن ته مان صاف طور هيٺيان نتيجا نڪرڻ ٿا ته:-

محمد بن قاسم کي حاڪم گهراڻي مان سندس وفاداري نسي پورو پورو هو انهيءَ ڪري کيس خليفي طرفان ڪنهن به ايڏاڏي جو انديشو ڪونه هو. سندس اهڙي پروسي لاءِ سبب هئا: هڪ ته محمد بن قاسم ۱۵- ورهين جي ننڍي عمر ۾ ايران طرف فوجي ڪمانڊر مقرر ٿيو جتي ڪرد قبيلن جي فسادن کي پنهنجو ڏٺائين، ماڻور ۽ جرجان طرف وارا علائقا فتح ڪيائين (جيئن ته سندس شعر مان ظاهر آهي)، شيراز جو شهر ٻڌائي ان کي حڪومت جي گاديءَ واپار جو مرڪز بنائائين، ۽ آخر ۾ ”ري“ جي شهر تي حملي لاءِ پنهنجي فوج تيار پئي ڪيائين (۱) جو کيس

(۱) محمد بن قاسم صرف ٻن سالن اندر ايران ۾ اهي ڪارناما ڪيا جن جي تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو انگريزي ۾ لکيل مضمون بعنوان ”محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شخصيت جو مطالعو“ اسلامڪ ڪاچر، بابت ماه اڪٽوبر ۱۹۵۳ع، حيدرآباد دکن، ص ۲۵۱-۲۵۵.

(۵۴۹)

سند جي فتح لاءِ ڪمانڊر - ان - چيف مقرر ڪيو ويو ۽ اتان شيراز مان هو سنڌو طرف روانو ٿيو ۽ سندس باقي وقت سنڌ جي فتوحات ۾ صرف ٿيو. هڪ ڪامياب فوجي ڪمانڊر جي انهن مشغولين ۽ مرڪزي حڪومت جي سياسي دائري کان دوري سبب محمد بن قاسم جو مرڪزي سياست سان ڪوبه واسطو ڪونه رهيو هو ۽ انهيءَ ڪري مرڪزي سياسي سازشن کان سندس دامن پاڪ هونءِ ٻيو ته جيتوڻيڪ اهو ثابت آهي ته حجاج طرفان کيس سليمان جي بيعت ترڪ ڪرڻ جو خط پهتو هو، مگر اهو ثابت ناهي ته محمد بن قاسم ان تي ڪو عمل ڪيو. غالباً اهو خط حجاج پنهنجي حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ لکيو ۽ محمد بن قاسم ٽائين انهيءَ خط پهچڻ واري عرصي ۾ شايد هو بيمار ٿيو ۽ اڃا محمد بن قاسم انهيءَ خط تي عمل ٿي ڪونه ڪيو جو حجاج گذاري ويو. جيڪڏهن محمد بن قاسم خليفي سامان جي بيعت ترڪ ڪري ها ته هنن شعرن ۾ پنهنجي مڪمل وفاداري جو دم نه ڀري ها. ٽيون ته غالباً پنهنجي ڊيوٽي جي ڌن ۽ فوجي ڪاررواين ۾ پوري مشغولي سبب محمد بن قاسم کي مرڪزي سياست طرف خاص توجهه نه رهيو، ۽ هزار ڪوهه دور رهڻ سبب حجاج جي پيدا ڪيل دشمنين جو به کيس صحيح علم ڪونه هو، انهيءَ ڪري نئين خليفي طرفان انتقام جو کيس انديشو نه رهيو. انهيءَ ڪري محمد بن قاسم پنهنجي معزولي جي حڪم جي بنا چوڻ ڇڏي جي تعميل ڪئي ۽ اڇي سنڌ جي نئين مقرر ڪيل گورنر جي اڳيان پاڻ کي پيش ڪيائين.

(۵۵۰)

(۱) سندس انهن شعرن مان ٻيو اهو ثابت ٿئي ٿو ته محمد بن قاسم پنهنجي وفاداري ۽ فرمانبرداري جو ثبوت ڏنو ۽ اچي پيش ٻيو ۽ کيس اميد هئي ته ساڻس ٻرو برتاءُ نه ڪيو ويندو. پر جيڪڏهن کيس انتقامي ڪارروائي جو خدشو هجي ها ۽ هو مخالفت ۽ مقابلي جو فيصلو ڪري ها ته کيس مقابلي جي پوري طاقت هئي. انهيءَ حالت ۾ شاهي فوج جا ڪافي ماڻهو مرن ها ۽ نئين گورنر ابو ڪبشة ڪسڪي جي فوج سنڌ ۾ داخل ٿي ڪانه سگهي ها؛ نڪي هو محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري سگهن ها، نڪي ڪو قبيلي جو هڪ رواجي ماڻهو سندس مٿان نگران ٿئي ها ۽ نڪي معاويہ بن مهاب جهڙي مزوني (ازد قبيلي جو) غلام جو محمد بن قاسم تابع بنجي ها. محمد بن قاسم جي انهيءَ نظريي ۾ صداقت هئي. سنڌ هڪ دور افتاده پرڳڻو هو جتي مرڪزي طاقت جو زور ڏکيو هلي سگهي ها. اراڻسواءِ محمد بن قاسم پنهنجي اهليت ۽ لياقت سبب نه صرف پنهنجي عرب فوجن ۾ مقبول هو مگر پنهنجي رواداري، صلح ۽ انصاف واري پاليسي سان ملڪ جي مقامي حڪمرانن، آفيسرن ۽ عوام کي پڻ همدرد ۽ دوست بنائي ڇڏيو هئائين انهيءَ ڪري سندس فوج خواه مقامي باشندا ساڻس ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺن ها.

باوجود انهيءَ طاقت ۽ مقبوليت جي محمد بن قاسم بغاوت کان منهن موڙيسو ۽ فرمانبرداريءَ سان پيش ٻيو. کيس گرفتار ڪري قيد ڪرڻ بعد شاهي آفيسرن يقيني طور ساڻس انتقامي ڪارروائي ڪئي. عراق جي نئين وائسراءِ يزيد

(۵۵۱)

بن مهلب جو ڀاءُ معاويه بن مهلب، جنهن کي خاص طور محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري وٺي اچڻ لاءِ موڪليو ويو، سو محمد بن قاسم کي کل پارائي هٿڪڙيون هڻي وٺي روانو ٿيو (۱). محمد بن قاسم جي اهڙي بيعزتي ۽ کيس اهڙيءَ بري برتاءُ سان ٻڌي وٺي وڃڻ واري حادثي ملڪ جي مقامي باشندن کي به سخت صدمو پهچايو. بلاذري لکي ٿو ته انهيءَ تي هندستان وارا رنڊا ۽ گجرات جي شهر 'ڪيرا' ۾ محمد بن قاسم جي يادگار ۾ سندس نصوڙيون بناهاڻون (۲). محمد بن قاسم کي انهيءَ گرفتاري واري حالت ۾ هن انتقامي ڪارروائي جي پرواهه ڪانه هئي، مگر هن نئين حڪومت جي اهڙي غير دانشمندانہ پاليسي تي کيس افسوس ٿيو، ۽ همعصر شاعر عبدالله بن عمر العرجي جو (۳) هيٺيون شعر مثال طور پڙهائين (۴) ته:-

أَضَاعُوا نِيَّيَ وَ آيَ نَمَتِي أَضَاعُوا

لِيَسُوْهُمُ كَرَاهِيَّةٌ وَ سِدَادٌ تُغَرُّ

(۱) يعقوبي (۳۵۶X) غلطي وڃان معاويه بن مهلب جي بدران حبيب بن مهلب لکيو آهي؛ مگر محمد بن قاسم سان سندس ڪيل برتاءُ بابت چوي ٿو ته "البسه المسوح وقيدہ وجبسه". بلاذري (فتوح البلدان ص ۲۴) صحيح طور معاويه بن مهلب جو نالو ڄاڻايو آهي. (۲) بلاذري فتوح البلدان، ص ۴۴. (۳) بتصديق آغاني جلد ۱۵، ص ۲۰. حريري، دُرّة الغواص ص ۶۷؛ ۽ خفاجي، شرح درة الغواص، (پويان به حوالا بشڪريه استاد عبدالعزيز ميمڻ سابق پروفيسر ۽ صدر شعبه عربي، مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه) (۴) ڏسو بلاذري، فتوح البلدان ص ۴۴ ۽ ابن الاثير ۴ X ۲۶۰. هنن ٻنهي ڪتابن ۾ شاعر جو نالو ڏنل ڪونهي.

(۵۵۲)

يعني ته: مون کي وڃايائون، ۽ ڪهڙي نه جوانمرد کي هٿان وڃايائون، (ج-و جنگ واري) ڪنهن ڏکيئي ڏينهن ۽ سرحد جي بچاء لاء (ڪم اچين ها)!

مگر سليمان ۽ سندس صلاحڪارن جي انتقامي جذبي ملڪي ۽ قومي مصلحت کي ڪونه ڏٺو ۽ مردن جو قدر ڪونه ڪيو. آفريقا جو فاتح موسي بن نصير، چين جو فاتح قتيبة بن مسلم، ۽ سنڌ ۽ هند جو فاتح محمد بن قاسم ٿي نون حڪمرانن جي شديد تعصب ۽ انتقام جو شڪار ٿي ويا. معاوية بن مهلب پنهنجي قيدي محمد بن قاسم کي وڃي عراق جي وائسراء جي مرڪزي شهر 'واسط' ۾ عراق جي روينيو آفيسر صالح بن عبدالرحمان جي آڏو پيش ڪيو جنهن کي خاص طور حجاج جي قبيلي 'آل ابي عقيل' جي ماڻهن کي قيد ۾ ڇڏڻي مارڻ جو ڪم سپرد ٿيل هو. صالح پنهنجي هنن قيدين کي عذاب ڏيڻ لاء هڪ خاص آفيسر مقرر ڪيو ۽ جيئن ته عراق جي نئين وائسراء يزيد بن مهلب کي خاص طرح حجاج جي ساڻس ڪيل دشمنين ۽ ظلمن جو بدلو وٺڻو هو انهيءَ ڪري غالباً سندس خوشنودي خاطر ئي صالح هنن قيدين کي عذاب ڏيڻ لاء يزيد جي ڀاء عبدالملڪ بن مهلب کي مقرر ڪيو (۱). مگر اهي قيد و بند ۽ عذاب محمد بن قاسم جهڙي جوانمرد جي همت ۽ حوصلي کي ٽوڙي نه سگهيا، ۽ انهيءَ بيوسيءَ جي حالت ۾ به هي شعر چيائين ته:

(۱) طبري ۲ X ۱۲۸۳، ابن خلدون ۳ X ۶۸، ۽ ابن خلڪان،

عربي متن ۲ X ۲۷۱ ۽ انگريزي ترجمو ۱۷/۱۸3.

(۵۵۳)

فَلْتَيْنِ تَوَيْتَ بِوَاسِطٍ وَ بَارِغِيهَا
رَهْنُ الْحَدِيدِ مَكْتَبَلَا مَغْلُولا
فَلْتَرَبَّ فَيْتَمَةً فَمَارِسَ فِدَارَعْتَهَا
وَلْتَرَبَّ قَرْنٌ قَدْ تَرَكَتْ قَتِيلَا (۱)

يعني ته: ”(هن وقت) جيتوڻيڪ آءٌ شهر واسط ۽ ان جي سر زمين ۾ لوھ جي قيدن ڪڙولن ۾ ٻڌل ۽ جڪڙيل آهيان ته به (ڪو وقت هو جو) مون ايران جي ڪيترن ئي شهنشوارن کي زهر ڪيو، ۽ ڪيترن ئي پنهنجي جوڙ جيس پهلوانن کي ماري مات ڪيو.“

مگر جيئن ته صالح کي محمد بن قاسم ۽ ٻين کي سخت عذاب ڏيئي ڇڏي مارڻو هو، انهيءَ ڪري واسط جي هن هيبتناڪ قيدخاني ۾ ئي محمد بن قاسم پنهنجي همت ۽ حوصلو قائم رکندي، صبر ۽ شڪر سان پنهنجي جان بحق تسليم ڪئي. قيرائن مان ڇڻي سگهجي ٿو ته اهو المناڪ حادثو سنه ۹۶ھ / ۷۱۵ع جي پوئين نصف ۾ واقع ٿيو. بهرحال محمد بن قاسم جي اها دردناڪ پڄاڻي مرڪزي سياست ۾ آيل ڦيري ۽ نون حڪمرانن جي بي انتها انتقامي جذبي سببان ٿي جنهن جو ڏاهر جي ڌيئرن واري منگهڙت انساني مان ڪوبه تعلق ڪونه هو. (ن. ب)

۳۶۸ / [۲۴۷] مخلص ڪتاب: منهاج الدين.....

عين الملڪ: متن ص ۳۶۸ جي حاشيه ۱- ۾ وضاحت ڪئي

(۱) بلاذري، فتوح البلدان ص ۸۴، ابن الاثير ۸۲۴.

(۵۵۴)

وئي آهي ته هي سڄو عنوان آهي، ۽ نسخي ۱۸ ۾ به اهو سڄو فقره عنوان طور ڏنل آهي. مگر فارسي ادب-يشن [ص ۲۴۷] ۾ هن سڄي فقره جي بدلي محض 'مخلص ڪتاب' کي عنوان طور ڏنو ويو آهي، جنهنڪري هيٺين عبارت ۾ مونجهارو پيدا ٿيو آهي ۽ انهيءَ ڪري فاضل ايڊيٽر هن سڄي فصل کي 'مضطرب ۽ مخرب' قرار ڏنو آهي.

پيو ته هن عنوان هيٺ، فارسي مترجم علي ڪوفي هن پنهنجي فارسي ۾ ترجمي ڪيل ڪتاب لاءِ جو نالو لقب طور انتخاب ڪيو آهي، ان جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ اصل ڪتاب جو عربيءَ ۾ هو، تنهن ڏانهن اشارو ڪيو آهي، ۽ ان کي فارسي زبان جي رنگين عبارت ۾ ترجمي ڪرڻ جي ضرورت بيان ڪئي آهي. انهيءَ ڪري ظاهراً هن عنوان جي مراد آهي 'مخلص ڪتاب فلان'. انهيءَ لحاظ سان ”منهاج الدين و الملڪ، الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ باوجود ٻيگهه جي هن فارسي ترجمي جو مترجم طرفان انتخاب ڪيل لقب آهي. فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر هن لقب جي پوئين حصي يعني ”الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ کي هيٺين عبارت ۾ زائد سمجهي متن مان خارج ڪري ڇڏيو آهي، حالانڪ سڀني نسخن ۾ اهو سڄو لقب موجود آهي.

ڪتاب جي جملي قلبي نسخن ۾ هن عنوان واري فقره جو شروع وارو لفظ 'منهاج الدين' جي بدران 'سماء الدين' ڏنو ويو آهي. مگر هن عنوان جي هيٺ جا عبارت آهي، ان ۾ جملي قلبي نسخن مطابق اهو شروع وارو لفظ

(۵۵۵)

”منهاج الدين“ آهي، انهيءَ ڪري اسان انهيءَ هيٺين صاف عبارت جي بناء تي عنوان ۾ پڻ ”سماء الدين“ جي بدران ”منهاج الدين“ کي ترجيح ڏيئي رکيو آهي. برٽش ميوزيم جي قلمي نسخن ۾ ”منهاج الدين“ ۽ ”منهاج الدين والملڪ“ پڙهڻين جي بناء تي ريو (Rieu) هن ڪتاب جا اهيئي نالا تسليم ڪري ٿو (ڏسو فهرست ريو، جلد ۳ ص ۹۴۹ - No. 435).

پيو ته هن عنوان واري فقره جو آخري لفظ، ڪتاب جي الھن قلمي نسخن مطابق جي فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي زور مطالعي هئا، ”عين الملڪ“ جي بدران ”علاء الملڪ“ آهي (ڏسو فارسي ايڊيشن، ص ۲۴۷، حاشيه ۱۵) مگر فاضل ايڊيٽر ”علاء الملڪ“ جي بدران ”عين الملڪ“ پڙهڻي کي قرين قياس سمجهي اها پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. نسخي ۾ جي پڙهڻي صاف طور ”عين الملڪ“ ئي آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان پڻ انهيءَ پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ”عين الملڪ“ اصلي ۽ صحيح پڙهڻي آهي. ڇاڪاڻ ته ڪاتب جي شروع ۾ ص ۱۵-۱۶ / [۱۱-۱۲] تي مترجم علي ڪوفي هن پنهنجي ترجمي ٿيل ڪتاب کي پنهنجي مربي، هرڪ مرحوم وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر بن محمد الاشعري ۽ سندس زندهه فرزند وزير عين الملڪ فخر الدين حسين بن ابي بڪر الاشعري، ڏانهن منسوب ڪيو آهي. ڪتاب جي ترجمي پوري ڪرڻ وقت وري ڪو خيال اُٿس جو هن ترجمي کي پنهنجي زندهه مربي

(۵۵۶)

وزير عين الملك“ جي خوشنودي خاطر سندس نالي پويان
 ”منهاج الدين و الملك، الحضرة الصدر الاجل العالم
 عين الملك“ جو لقب ڏنائين.

هت اهو نقطا سمجهڻ ضروري آهي ته ”منهاج الدين
 عين الملك“ ڪتاب جو ”لقب“ آهي ۽ نه نالو. خود
 مترجم اصلي فارسي متن [ص ۲۴۷] ۾ ”ملقب است“ جا
 الفاظ استعمال ڪيا آهن ۽ نه ’مسمي است‘. پيو ته هن
 لقب ۾ مترجم جي مرادي وزير عين الملك جو خطاب ڪم
 آندل آهي جنهن مان ظاهر آهي ته هيءُ لقب خود مترجم
 پنهنجي هن ڪيل فارسي ترجمي لاءِ ايجاد ڪيو آهي ۽ اهو
 ڪو هن ڪتاب جو اصل لقب ڪونهي.

مترجم طرفان سندس ترجمي لاءِ ايڏو ڊگهو لقب جو
 ”منهاج الدين و الملك“ جهڙن وڏن لفظن سان شروع ٿي
 ٿو، البت تعجب خيز آهي، مگر مٿي ص ۳۷۲ تي، فوت
 ص ۱۳ / [۹] هيٺ، هن حقيقت طرف اشارو ڪيو ويو آهي
 ته مترجم جي ڏينهن ۾ اهڙن لقبن جو جن جي آخر ۾ ’دين‘
 هجي، تن جو وڏو چلامان هو. انهيءَ ڪري مترجم هر موقعي
 تي پنهنجي طرفان انهيءَ قسم جا لقب استعمال ڪيا. چنانچ
 محمد بن قاسم لاءِ ”عماء الدين“ ۽ ”ڪرم الدين“ جا لقب
 ايجاد ڪيائين، حالانڪ محمد بن قاسم جو ڪنيت ”ابوالبهار“
 هو جنهن کان مترجم بيخبر هو. ساڳئي طرح ص [۱۲]
 تي مترجم نبي صلعم جي اصحابي حضرت ابوموسيٰ الاشعري رضه
 لاءِ ”ڪرم الدين“ جو لقب استعمال ڪيو آهي؛
 ص [۲۳۵] تي محمد بن قاسم طرفان مقرر ڪيل قاضي

(۵۵۷)

موسي بن يعقوب لاء ”برهان الملة و الدين“ جو لقب
 اختيار ڪيو اٿس؛ ۽ ص [۹] تي هن قاضي جي اولاد مان
 قاضي اسماعيل لاء ”كمال الملة و الدين“ جو لقب آندو اٿس.
 سندس لقببازيءَ جي انهي شغف ۽ شوق، مترجم علي ڪوفي
 کي هن پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ پن ”منهاج الدين و الملڪ،
 الحضرة الصدر الاجل العالم ع-ي-ن الملڪ“ جهڙي ڊگهي
 لقب ايجاد ڪرڻ تي آماده ڪيو، جنهن ۾ عام مروج لقب
 واري خوبي توڙي سندس مرئي وزير عين الملڪ جي خوشنودي،
 ٻئي سمايل هيون، (ن - ب)

۱- ڪتابن جي نالن جي فهرست

[”اشارن ۽ واڌارن“ ۽ متن جي حاشين ۾ جن ڪتابن جا حوالا مصحح (ن.ب) طرفان ڏنل آهن، تن جا سڃاڻا لا الف-بي وار ترتيب موجب هن فهرست ۾ ڏنا ويا آهن. جهڙيءَ طرح سان حاشين ۾ ڪتاب جو خوالو، مصنف يا ڪتاب جي نالي سان ڏنو ويو آهي، اهڙيءَ طرح فهرست ۾ به ان جي شروعات ڪئي وئي آهي اڪثر ڪتابن جي شروعات مصنفن جي نالن سان ڪئي وئي آهي وڌيڪ سڃاڻپ خاطر هر عربي ڪتاب آڏو ”ع“، فارسي ڪتاب آڏو ”ف“ ۽ انگريزي ڪتاب آڏو ”گ“ جون نشانون قائم ڪيون ويون آهن. انگريزي ڪتابن جا نالا فهرست ۾ ترجمو ڪري رکيا ويا آهن. (ن.ب)

ع ۱. ”الآغانى“: ڪتاب الآغانى، قاهره ۱۳۲۳ هـ.

ع ۲. ”الاسدي“: المؤلف والمختلف، تصحيح ’سالم ڪرنڪوي‘ (Krenkow)، قاهره.

ع ۳. ”الاخبار الطوال“، مطبع بريل، ليڊن (هالنڊ) ۱۸۸۸ع.

ع ۴. ”ابن الاثير“: ڪتاب الكامل في التاريخ، مطبع بولاق.

ف ۵. ”ابن حاسد ڪرماني“: تاريخ ڪرمان ”عقد العلي للموقف الاعلي“، طهران ۱۳۱۱ شمسي.

ع ۶. ”ابن حجر عسقلاني“: ڪتاب الاصابة في تمييز الصحابة، ٽن جلدن ۾، قاهره ۱۳۲۸ هـ.

ع ۷. ”ابن حزم“: جمهرة انساب العرب، قاهره ۱۹۴۸ع.

ع ۸. ”ابن حوقل“: ڪتاب المسالك والممالك، مطبع بريل، ليڊن ۱۸۷۲ع.

(۵۵۹)

- ع ۹. ابن خرداذبه: كتاب المسالك والممالك، ليدين.
- ع ۱۰. ابن خلدون: تاريخ - كتاب العبر - الشيخ، قاهره ۱۲۸۴ هـ.
- ع ۱۱. ابن خلدون: وفيات الاعيان، عربي متن، المطبعة
المعنية، قاهره ۱۳۱۰ هـ (۲) انگریزي ترجمہ -
درمیان (Da Slane)، پترس - لندن، ۷۱-۱۸۴۳ع.
- ع ۱۲. ابن دريد: كتاب الاشتقاق، غوتنجن، جرمني، ۱۸۵۴ع.
- ع ۱۳. ابن رستہ: كتاب الاعلاق النفیسة، لیڈن، ۱۹۰۴ع.
- ع ۱۴. ابن عبد ربہ: العقد الفريد، قاهره ۱۳۰۲ هـ.
- ع ۱۵. ابن عساکر: التاريخ الكبير، دمشق ۱۳۳۲ هـ.
- ع ۱۶. ابن قتيبة: طبقات الشعراء والشعراء، لیڈن، ۱۹۰۴.
- ع ۱۷. ابن قتيبة: عيون الاخبار، دارالكتب، قاهره ۱۹۲۵ع.
- ع ۱۸. ابن قتيبة: كتاب المعارف، غوتنجن، ۱۸۵۰ع.
- ع ۱۹. ابن الوردي: خريدة العجائب، قاهره، ۱۲۸۵ هـ.
- ع ۲۰. ابو حيان التوحيدى: كتاب الامتاع و التؤانسد،
قاهره ۱۹۴۲ع.

- ع ۲۱. ابوزيد: كتاب النوادر، طبع بيروت.
- ع ۲۲. ابو علي القاسي: (۱) كتاب الامالي، (۲) ذيل
الامالي، طبع دارالكتب، قاهره.
- گ ۲۳. اسلامك كلچر (مخزن)، حيدرآباد دکن: مقالات
نبی بخش خان بلوچ -
۱- "هندستان تي اوائل عرب حملن جو سن تاريخ"،
ماہ جولاء ۱۹۴۶ع.
- ۲- "ذیل جو ممکن محل وقوع"، ماہ جولاء ۱۹۵۲ع.

(۵۶۰)

۳. ”محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شخصيت جو مطالعو“

ماه، آڪٽوبر ۱۹۵۳ع.

ع ۲۴. الاصطخري: ڪتاب مسالك المسالك، لنڊن ۱۸۷۰ع.

ڪ ۲۵. امپريئل گزيٽيئر آف انڊيا، جلد ۱۴، لنڊن ۱۹۰۸ع.

ڪ ۲۶. ايلسٽ ۽ ڊائوسون: هندستان جي تاريخ، مقامي

مؤرخن جي زباني، جلد اول، لنڊن ۱۸۶۷ع.

ع ۲۷. بخاري: التاريخ الكبير، حيدرآباد دڪن،

۱۳۶۱ هـ / ۱۹۴۲ع.

ع ۲۸. البدء والتاريخ، تصنيف ابوزيد البخاري، پئرس ۱۹۰۷ع.

ع ۲۹. بلاذري، احمد بن يحيى: انساب الاشراف (۱) جلد

۴-۵، طبع جيروسلم (۲) جلد ۱۱-۱۰، عكس، طبع يورپ.

ع ۳۰. بلاذري: فتوح البلدان (۱) طبع لڊين ۱۸۶۶ع (۲)

طبع قاهره، ۱۳۵۰ هـ / ۱۹۳۲ع.

ع ۳۱. بيروني: ڪتاب الهند، (۱) عربي متن تصحيح سخاؤ،

(۲) انگريزي ترجمو سخاؤ، لنڊن، ۱۸۸۸ع.

ع ۳۲. بيروني: ڪتاب الجماهر في معرفة الجواهر، دائره

المعارف، حيدرآباد دڪن، ۱۳۵۵ هـ.

ڪ ۳۳. پوسٽنس، ڪيپٽن: سنڌ بابت ذاتي رايو، لنڊن ۱۹۴۳ع.

ع ۳۴. تاج العروس، مشهور عربي لغت، طبع قاهره.

ع ۳۵. تاريخ بهق، تصنيف بهققي معروف بابا فندق،

طهران ۱۳۱۷ شمسي.

ف ۳۶. تاريخ گزيده، حمدالله مستوفي، گب ميهوريل، لنڊن.

ف ۳۷. تاريخ نامد هرات، تاليف هروي، ڪلڪتد ۱۹۴۳ع.

ع ۳۸. تقي الدين حموي: ثمرات الاوراق فيما طاب من

نوادير الادب وراق، قاهره ۱۳۰۲ هـ.

(٥٦١)

- ف ٢٩. تحفة الكرام، جلد ٣، مطبع ناصري، دهلي.
- ع ٤٠. جاحظ: رسالة في بني امية (مطبوعه في آخر
"كتاب النزاع و التخاصم" للمقريزي)، قاهره.
- ع ٤١. جاحظ: كتاب البيان و التبيين، قاهره ١٢٤٥/١٩٢٦ع.
- ع ٤٢. جاحظ: كتاب الحيوان، قاهره ١٣٢٤ هـ / ١٩٠٦ع.
- ع ٤٣. الجهشيارى: كتاب الوزراء و الكتاب، قاهره ١٩٣٨ع.
- ع ٤٤. جواليقي: كتاب المعرب من الكلام الاعجمي علي
حروف المعجم، ليزگ ١٨٦٧ع.
- ع ٤٥. حافظ عبدالغني: كتاب مشتمبه النسبة، اللدآباد، ١٣٢٧هـ.
- ف ٤٦. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، طهران
١٣٥٢ شمسي.
- ع ٤٧. حرير: درة الغواص، مطبع الجوائب، استنبول، ١٢٩٩هـ.
- ع ٤٨. حمزه اصفهاني: سني ملوك الارض و الانبياء،
كاوياني پريس، برلن.
- ع ٤٩. خطيب تبريزي: كتاب تهذيب الالفاظ،
بيروت ١٨٩٥ع.
- ع ٥٠. الخفاجي: شرح درة الغواص، مطبع الجوائب،
استنبول، ١٢٩٩ هـ.
- ع ٥١. الخفاجي: شفاء العليل فيما في كلام العرب من الدخيل،
قاهره ١٢٨٢ هـ.
- ع ٥٢. الدميري: حياة الحيوان، قاهره ١٣١٩ هـ.
- ع ٥٣. ديوان رؤبة بن العجاج، برلن ١٤٠٣ع.
- ع ٥٤. ديوان عامر بن طفيل، گب ميموريل، لندن.

(۵۶۲)

- ع ۵۵. دیوان فرزدق، (۱) طبع پطرس ۱۸۷۰ع (۲) طبع
قاہرہ ۱۳۵۴ھ/۱۹۳۶ (۳) طبع میونچ ۱۹۰۰ع.
- ک ۵۶. بان اخبار، کراچی مؤرخ ۲۹۔ اپریل ۱۹۵۱ع.
- گ ۵۷. راورٹی: سند جو مہراں ۽ ان جون شاخون، جرنل
ایشیائک سوسائٹی آف بنگال، کلکتہ ۱۸۸۲ع.
- ک ۵۸. ری: اتر۔ اولہ ہندستان جي گھراڻن وار تاريخ،
کلکتہ ۱۹۰۶ع.
- ع ۵۹. سمعاني: کتاب الانساب، گب میموریل، لنڊن.
- ع ۶۰. سمط اللالی، صنع عبدالعزیز المیمنی، قاہرہ ۱۳۵۴ھ/۱۹۳۶ع
- ع ۶۱. سیوطی جلال الدین: تاریخ الخلفاء، مطبع منیرید،
قاہرہ ۱۳۵۱ع.
- ک ۶۲. سیوطی جلال الدین: کشف الصلصاة عن وصف
الزلزلة، انگریزی ترجمو اے. سپرنگر، جرنل
ایشیائک سوسائٹی آف بنگال، سال ۱۸۴۳ع.
- ع ۶۳. شذارت الذهب فی اخبار من ذهب، تالیف ابن عماد
الحنبل، قاہرہ ۱۳۵۰/۱۹۳۱ع.
- ع ۶۴. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر: تاریخ الرسل و
الملوک، مطبع بریل، لیڈن.
- ع ۶۵. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر: ذیل المذیل من
تاریخ الصحابہ والتابعین، تاریخ طبری جلد ۲۔ جي
آخر ۾ چھپل، لیڈن.
- ع ۶۶. العسكري: دیوان المعالی، قاہرہ ۱۳۵۲ھ.
- ع ۶۷. عماد الدین: عیون الاخبار (قلمی).

(۵۶۳)

- ع ۶۸. عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب، تاليف احمد بن علي الداودي، بمبئي ۱۳۱۸ هـ.
- ع ۶۹. العيون و الحداثق في اخبار الحقائق، ليبن ۱۸۶۵ع.
- گ ۷۰. فرشة: تاريخ فرشة، انگریزي ترجمہ، برگس.
- ع ۷۱. قدامة بن جعفر: کتاب الخراج، مطبع بریل، لیبن.
- ع ۷۲. قلادة النهر في وفيات اعيان الدهر، (قلمي نسخہ) کتب خانو پیر جھنڈو.
- ع ۷۳. قلقشندي: صبح الاعشي، مطبعة اميريه، قاہرہ.
- ع ۷۴. الکتبي: فوات الوفيات، قاہرہ ۱۲۸۳/۱۲۹۹ هـ.
- گ ۷۵. کنز ہینري: سنڌ جا آثار قديمہ، کلکتہ، ۱۹۲۹ع.
- ع ۷۶. کنیگھام: هندستان جي قديم جاگرافي، کلکتہ، ۱۹۲۴ع.
- گ ۷۷. لانگورٹ، ڈیمس: بلوچ قوم، راول ایشیاٹک سوسائٹی، لنڊن ۱۹۳۴ع.
- ع ۷۸. اللسان: لسان العرب، مشهور عربي لغت، طبع قاہرہ.
- ع ۷۹. المبرد: الكامل في الادب، لہزگ ۱۸۶۴ع.
- ف ۸۰. مجمل التواريخ و القصص، طهران، ۱۳۱۸ شمسي.
- ع ۸۱. المحاسن والمساوي، تصنيف البیهقي، قاہرہ ۱۲۲۵ھ/۱۹۰۶ع.
- ع ۸۲. محاضرات راغب اصفهاني، قاہرہ ۱۲۸۲ هـ.
- ف ۸۳. محب اللہ بکري: تاريخ سنڌ (قلمي نسخہ مولانا محمد ابراهيم گڑھی پاميني).
- ع ۸۴. محمد بن حبيب: کتاب المحبر، حيدرآباد دکن.
- ع ۸۵. مرزباني: معجم الشعراء، تصحيح 'سالم کرنکوي'، قاہرہ ۱۳۵۴ هـ.

(۵۶۴)

- ع ۸۶. المسعودي: التنبیه والاشراف، لیڈن، ۱۸۹۴ع.
- ع ۸۷. المسعودي: مروج الذهب، پطرس ایلدیشن.
- ع ۸۸. معصومي: تاریخ معصومي، تالیف میر محمد معصوم،
تصحیح شمس العلماء ع. م. دائود ہوتا بمبئي ۱۹۳۸ع.
- ع ۸۹. مقدسي: احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، لیڈن ۱۸۷۷ع.
- ع ۹۰. مقدسي، محمد بن طاهر: جمع بين رجال الصحیحين،
حیدرآباد دکن، ۱۲۲۳ھ.
- ک ۹۱. مقدمہ جوامع الحکایات، ڈاکٹر نظام الدین،
لنڈن ۱۹۳۹ع.
- ع ۹۲. منقري، نصر بن مزاحم: کتاب الصنفين، طهران.
- ک ۹۳. مونیر - ولیم: سنسکرت - انگلش ڈکشنري،
آکسفورڈ ۱۸۹۹ع.
- ع ۹۴. نقائض جریر والفرزدق، لیڈن ۱۲-۱۹۰۸ع.
- ع ۹۵. النويري: نهاية الارب، دارالکتب، قاہرہ.
- ع ۹۶. ہمداني، ابن الفقيه: کتاب البلدان، لیڈن، ۱۸۸۵ع.
- ک ۹۷. هوژي والاء ہندي - مسلم - تاريخ بابت مطالعات،
بمبئي ۱۹۲۹ع.
- ک ۹۸. ہیگ، میجر جنرل: سنڈو جي دوآبي وارو ملک،
لنڈن ۱۸۹۴ع.
- ع ۹۹. اليعقوبي: تاريخ ابن الواضح اليعقوبي، لیڈن ۱۸۸۳ع.
- ع ۱۰۰. یاقوت: کتاب المشترك و صفا و المفترق صقعا،
غوتنجن، ۱۸۴۵ع.
- ع ۱۰۱. یاقوت: معجم البلدان، ایدت ووسٹنفلڈ، لیچزگ.

۲- ماڻهن جي نالن جي فهرست

آبان بن حجاج ۴۴۲	ابن دريد ۴۵۵، ۵۹۱
آدم نبي ۳	ابن رسته ۵۲۷، ۵۲۹، ۵۳۱
آدم (بني عبدالرحمان) ۴۴۵	ابن زياد العبيدي ۳۱۸، ۳۲۳
آري پير ۴۴۸	ابن سعيد ۳۹۱
ابراهيم بن عبدالله امام ۲۱۵	ابن سلمه ۱۰۹
۴۸۰، ۴۸۱	ابن سوار (پڻ ڏسو عبدالله)
ابن الاثير ۳۷۴، ۴۴۶، ۴۴۷	۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۳
۵۲۹	ابن شيبه جديدي ۳۱۹
ابن الاشعث (پڻ ڏسو عبدالرحمان)	ابن عساكر ۴۵۴
۴۵۲، ۴۵۰	ابن علوان البكري ۳۲۰
ابن الاعرابي ۵۳۰	ابن قتيبة ۱۰۹، ۲۹۹، ۴۳۴
ابن بطوطه ۳۸۱	۴۳۶
ابن حامد، ڪرمانبي ۴۲۹	ابن القريه ۴۲۹
ابن حجر ۴۲۸، ۴۷۸	ابن ڪندير القشيري ۴۳۰
ابن حزم ۴۵۵، ۵۰۵، ۵۱۵	ابن مره (سنان بن سلعمه) ۱۱۳
ابن حوقل ۲۷۴، ۳۷۹، ۳۸۵	ابن المعلي (منذر بن جارود)
۳۹۸، ۴۰۳، ۴۱۶، ۵۲۸-۲۹	۱۱۳، ۴۳۶
۴۳۱	ابن مغيره ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۵۰
ابن خرداذبه ۳۸۴، ۵۳۱	ابن منظر بحري ۱۴۰
ابن خلاص البكري ۱۱۲	ابن الوردي ۵۳۱
ابن خلدون ۱۰۵، ۴۵۲، ۴۵۳	ابو ايوب هاشمي ۲۷۸
۴۸۱، ۴۳۹	ابوبڪر بن محمد (ڏسو شرف الملڪ)
ابن خاڪان ۴۲۸، ۴۵۲، ۵۱۷	ابوبڪر الهذلي (ڏسو هذلي)
۵۲۳، ۵۳۹	ابوالبهار (ڏسو محمد بن قاسم)

(۵۶۶)

- ابو الحسن [مدائني] ۱۰۷، ۱۰۵، ۱۰۹، ۱۳۳، ۱۳۴، ۲۶۱
 ابو حکيم ۳۵۹، ۳۶۰
 ابو زيد ۴۲۷
 ابو صابر همداني ۲۵۲
 ابو العاص ۹۸
 ابو العاص بن الحكم ۴۹۳
 ابو العباس سفاح (خليفة) ۴۳۳
 ابو عقيل ۱۳۱، ۴۴۰
 ابو الفتح البستي (شاعر) ۵۲۳
 ابو الفتح قباچه، ناصر الدين ۳۷۲
 ابو فضة القشيري ۲۵۶، ۲۶۰
 ۳۲۳، ۵۱۳، ۵۱۴
 ابو الفضل ۲۸۲
 ابو قيس ۲۷۰
 ابو كبشه سكسكي ۵۵۰
 ابو الليث (التميمي هندي) ۱۶۴، ۲۶۱
 ابو محمد (ابن السيرافي) ۴۴۵، ۴۴۶
 ابو محمد هندي ۱۴۶، ۲۶۷
 ۳۵۶، ۴۴۳
 ابو مسلم خراساني ۴۵۶
 ابو مسهر عابي (?) ۲۶۷، ۴۴۳
 ابو موسي اشعري رضه ۱۵، ۱۶، ۹۸، ۹۹، ۲۷۷، ۵۵۶
 ابي بن ارجن ۲۴۹
 اجسين ۴۸
 احمد ميان اختر، قاضي ۱۵۹، ۲۲۲، ۲۸۲
 احمد بن خزيمه ۳۵۹
 احنف بن قيس ۱۰۹، ۳۴۶، ۳۴۷
 ادريسي ۳۷۹
 اردشير ۲۹۷، ۴۱۳
 ازدي ۵۱۵
 اسحاق بن ايوب ۳۳، ۱۳۷
 اسرهيل ۲۵۱
 اسماعيل سومره، مخدوم ۴۸۲
 اسماعيل بن اسلم ۱۲۱
 اسماعيل بن علي نقفي (قاضي) ۱۳، ۳۷۵، ۵۷۵
 اسود (راوي) ۱۰۹
 اسيار ۲۵۱
 اعطخري ۳۷۹، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۹۸، ۵۳۱
 اعورشنني (شاعر) ۴۳۴
 اكبر بادشا، ۴۷۹
 اگهم (راجا) ۵۵، ۶۰، ۶۲
 ۶۵، ۷۳، ۹۲، ۳۹۸، ۴۰۲
 ۴۸۲، ۴۸۳
 التمش ۳۷۸
 الله بخش خان مير ۴۰۹، ۴۱۱

(۵۶۷)

برهاس بن كسانس ۶۹، ۷۱

۴۱۷

بساي پت راسل ۱۸۱، ۴۷۲

بشر بن خالد ۱۳۱

بشر پت ديول ۲۴۹

بشر بن زياد ۱۲۱

بشر بن عطية ۲۵۲

بشر بن عيسى ۱۲۲

بشر بن منقذ (اعور شني) ۴۳۴

بكر بن وائل ۱۴۴

بلاذري ۵، ۲۷، ۱۳۲

۱۴۲، ۳۷۳، ۳۷۶، ۳۷۸

۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۲۵

۴۲۹، ۴۳۱، ۴۳۳، ۴۳۷

۴۳۹، ۴۴۱، ۴۴۹، ۴۵۱

۴۵۴، ۴۵۷، ۴۶۰، ۴۶۲

۴۶۴، ۴۶۵، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۹

۴۸۵، ۴۸۹، ۵۱۰، ۵۱۱

۵۲۲، ۵۲۵

بلهرا ۲۴۴، ۵۱۸

بواد شمني ۳۲۱، ۵۰۲

بوران دخت ۴۱۳

بهاوالدين حسن ۳۷۸

بهمن اردشير ۹۳۶، ۳۹۷

بهندوير (پنديوير) ۲۱۹

امام علي شاهي ۵۱۶

امير خان نواب ۴۳۸

اونس بن قيس ۲۴۶

ايوب بن حڪم ۴۴۰

ايليت ۳۸۳، ۳۸۴، ۹۰، ۲۹۲

ب

بان، راجا ۵۱۵

باهلة بنت سعد ۵۰۵

بناهر بن بجر ۲۳۳

بجار جو كيه ۳۸۹

بجھاري ۲۵۱

بجھراء (راء گھراڻي مان) ۴۸، ۵۰

بجھراء بن چندر (ڏاهر جو سوٽ)

۱۶۸، ۱۷۱، ۱۷۶، ۴۶۶

۴۶۷، ۴۷۰

بجھراء طاهي ۳۵۱، ۴۰۶

بجھراء (بجھراء طاهي جو ڏوھڻو)

۳۵۲، ۴۰۶

بده ركو (پڌر ڪو) ۵۸

بڏهي ورمڻ (ڏسو پڏي ورمڻ)

۱۲۷، ۱۳۱، ۱۳۵

۱۵۳، ۱۵۸، ۱۶۴، ۲۷۹، ۳۸۷

۳۸۸

۴۶۲، ۴۶۳، ۴۹۴

برلس ۳۸۳

بساس (بسباس) ۴۱۵

(۵۶۸)

ت

ترا ب ۲۲۹
تقي الدين حموي ۴۲۹
تعمير بن زيد قيني ۲۵۷، ۲۶۰
۳۲، ۴۸۸، ۴۸۹
تموخي قاضي ۳۷۲
تور سينه

ث

ثابت قطنه (شاعر) ۴۵۰
ثاغر بن ذعر ۱۰۲، ۴۳۰، ۴۳۱
ثقيف ۲۷۷

ج

جاحظ ۱۰۵، ۴۳۶، ۴۵۲
جاماسپ ۱۸۷
جامبوت ۵۲۵
جامبوتي ۵۲۵
جان محمد مير ۴۱۰، ۴۱۱
جاهين ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۹۰، ۲۰۸
۴۵۷، ۴۷۲
جراح بن عبدالله ۱۴۳، ۴۵۴
جسوم راء ۲۲۰
جعفر بن سليمان ۲۷۸، ۲۷۹
جعونة ۱۴۷، ۱۴۹
جعونة بن عقبه ۱۶۴
جلال الدين خوارزم شاه ۳۷۹
جلم بن شيبان ۵۳۲

بيروني ۲۹۵، ۲۷۵، ۳۷۹، ۳۸۱
۳۸۲، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۹۷، ۳۹۸
۴۰۵، ۵۰۰، ۵۲۰، ۵۲۶
۵۲۸، ۵۳۱، ۵۳۲
بيل (بيلان) ۲۵۰
بيلمان ۲۲۲، ۴۸۳

ب

بذ ۶۱
بذ ركو (بده ركو) ۴۰۷، ۵۸
۴۰۸
بذمين ۲۴، ۲۵، ۴۳، ۴۵، ۷۷
۷۹، ۸۱، ۸۶، ۸۸، ۹۰، ۹۱
۹۴، ۹۵، ۳۶۰، ۴۰۶
بذبووت پمن دول ۳۲۲، ۵۱۲
بذدي ورمس (بدهي ورمس) ۵۱۲

ب

بندر كو يكو ۵۳
بندركو شمعي ۱۶۷، ۱۸۷
بيمن ۱۷۳
بندوير شمعي ۲۱۹

ب

بالنجر ۳۸۳، ۳۹۲
برمل ديو ۳۶۳
بوسنس ۲۸۹
بهنو ۳۴۲
بهر آري ۴۴۸
بهر پلو ۳۸۲

(۵۶۹)

چچ (پت ڈھر سینہ پت ڈاھر)

۲۸۶، ۴۱۵

چچ پت سیلانچ (راجا)

۲۸۱، ۹۸، ۷۴، ۷۲، ۶۹

۳۶۰، ۳۱۳، ۳۱۲، ۳۰۶

۴۱۱، ۴۰۹، ۴۰۷، ۴۰۴

۴۱۷، ۴۱۵، ۴۱۴، ۴۱۲

۴۸۲، ۴۱۸

چچ وڈو ۷۰

چنگی ۳۶۷، ۳۶۶، ۳۴۲، ۳۳۸

۵۳۵

چندر ۷۳، ۷۰، ۶۹، ۴۳، ۴۱

۹۲

چندرام حالہ ۲۰۹، ۲۰۸

ح

حائم بن قتیبة ۱۰۷

حارث بن مرة ۴۳۱، ۱۰۳

حبيب بن المهلب ۵۴۰

حبیبة العظمیٰ ۲۷۸

حبیش ۲۶۵، ۲۶۴

حجاج بن قاسم ۴۴۰

حجاج بن یوسف ۱۱۷، ۱۱۵

۱۴۰، ۱۳۸، ۱۲۹، ۱۲۷، ۱۲۰

۱۵۵، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۴

۱۶۸، ۱۶۶، ۱۶۴، ۱۶۲

۱۸۰، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۷۱

۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۷، ۱۸۶، ۱۸۲

جنید ۴۵۷

جنید (خرمیر؟) بن عمرو ۳۲۳

۵۱۴

جنیدیو ۵۲۵

جوبن، راجا ۵۲۵، ۳۵۷، ۳۵۵

جوٹو ۲۵۰

جوهری ۳۷۳

جھانگیر بادشاہ ۴۳۸

جھتل راء ۳۶۰، ۲۵۰

جھڑ بن زحر ۲۲۴، ۱۵۰، ۱۴۲

۴۴۸، ۳۱۶، ۲۷۸، ۲۴۷

۵۰۶، ۵۰۴، ۴۵۱

جھم بن سامة ۲۹۷

جبین ۲۴۹

جیسینہ ۱۵۶، ۱۴۰، ۱۲۹، ۱۲۸

۲۲۶، ۲۲۵، ۲۱۰، ۱۵۷

۲۴۵، ۲۳۸، ۳۳۶، ۲۳۳

۲۸۳، ۲۸۱، ۲۸۰، ۲۴۹

۲۹۶، ۲۹۴، ۲۹۱، ۲۸۶

۳۳۶، ۳۳۰، ۳۰۱، ۲۹۸

۴۱۴، ۳۴۶، ۳۴۲، ۳۳۹

۵۱۳، ۴۸۵، ۴۸۳، ۴۱۹

۵۲۲، ۵۲۰، ۵۱۸، ۵۱۷

چ

چتر، راجا ۴۷

چچ (پت ڈھر سینہ پت ڈچ)

۴۱۵، ۹۳

(٥٧٠)

حکم بن عروۃ ١٥٥
حکم بن عمرو والتغلبی ٤٢٧، ٤٢٩
حکم بن عوانة کلبی ٥٠٣، ٣٠٢
حکم بن منذر ١٠٥، ١١٦
٤٣٥، ٤٣٦
حکم بن جبلة ٩٩، ١٠١، ١٠٢
٤٢٨، ٤٢٩
حمران ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٣٦، ٤٧٦
٤٧٨
حمزه اصفهانی ٣٧٤، ٣٩٧، ٤١٣
حمزه بن بهض (شاعر) ١٢١
٤٤٦
حمل جت ٣٣٨
حمید بن وداع ١٥٤، ١٧٧
٤٥٩، ٤٦٩
حنظلة کلابی ٣١٩
حیدر قلی ارغون ٤٠٢
خ
خالد انصاری ٣١٩
خالد بن ولید ٤٧٦، ٤٧٨
خان سورو ٤٧٩
خطیب تبریزی ٤٤٥
خریم بن عبد الملک ٣٥٨
خریم بن عمرو (سُرّی) ١٣٧
١٤٣، ١٤٤، ١٥٠، ٢٦٠
٢٧٨، ٢٩٤، ٣٢٤، ٣٥٧
٤٩٩، ٥٠٠

١٩٦، ٢٠٢، ٢٠٦، ٢٠٧
٢١٢، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٨، ٢٣٥
٢٣٧، ٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧١
٢٨٧، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٩
٢٩٩، ٣٠٠، ٣١٠، ٣١١
٣١٥، ٣١٧، ٣٢١، ٣٢٢
٣٢٢، ٣٣٦، ٣٥٧، ٣٨٧، ٤٢٥
٤٢٩، ٤٣٥، ٤٣٩، ٤٤١
٤٤٣، ٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٥
٤٦٣، ٤٧٦، ٤٨٠، ٤٨٤، ٤٨٥
٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٩
٥٠٤، ٥٠٧، ٥٣٣، ٥٣٨
٥٤٣، ٥٤٥، ٥٤٩، ٥٥٢
حذیفة ١٢٢
حرمازی (دسو عبد الله بن
الاعور)
حسن بن محبة ٢٤٨
حسنه ٤٨٤، ٤٩٢، ٤٩٣
حسن، شیخ عرف پیر پلو ٣٨٢
حسین بن ابی بکر (عین الملک
وزیر) ١٦، ١٨، ٣٧٧، ٣٧٨
٥٥٥، ٥٥٧
حکم بن ابی العاص ١٥٧، ٣٧٩
٤٢٢، ٤٦١، ٤٦٣
حکم بن ابی عقیل ٤٤٠
حکم بن ایوب ٤٤٠، ٤٤٢
٤٥٤

(۵۷۱)

۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۴، ۱۹۶،
۲۰۲، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۰،
۲۱۱، ۲۱۷، ۲۲۲، ۲۲۵،
۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۸، ۲۴۱، ۲۴۷،
۲۴۹، ۲۵۲، ۲۵۶، ۲۵۹،
۲۶۱، ۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۴، ۲۷۸،
۲۷۹، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۴،
۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۸،
۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۴، ۳۰۶،
۳۱۲، ۳۱۶، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۱،
۳۴۲، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۸،
۳۵۳، ۳۶۰، ۳۶۳، ۳۶۶،
۴۱۸، ۴۲۱، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۴۳،
۴۵۵، ۴۶۰، ۴۶۲، ۴۷۰، ۴۷۳،
۴۷۶، ۴۸۳، ۴۸۷، ۴۹۰، ۴۹۴،
۴۹۷، ۴۹۸، ۵۰۰، ۵۰۲، ۵۱۴،
۵۱۷، ۵۲۳، ۵۲۶، ۵۳۷،
۵۵۳
ذهر سيند ۴۰، ۷۰، ۷۳، ۷۴،
۸۰، ۸۱، ۸۳، ۹۳، ۲۵۰،
۴۱۷
ذھسيو ۶۰
پ
ډيوډ راس ۳۹۱
پ
ډول پټ چنلر ۲۸۶

خریم بن عروه مدني (عجيج :
خریم بن عمرو مري) ۲۵۲،
۴۸۷، ۴۸۸
خفاجي ۴۰۵
خليفة بن خياط ۴۳۴
خوارزمي ۳۸۵
د
دارس بن ابوب ۲۶۰، ۲۷۸
دائود بن نصر ۳۵۸
دائود پوټي عمر بن محمد ۲۳۰،
۳۷۱، ۳۸۰، ۳۸۷، ۴۲۲
درواس ۵۲۶
دروهر ۳۱۸، ۳۳۷، ۳۳۸،
۳۴۰، ۳۴۴، ۳۷۴، ۴۷۵، ۴۸۵،
۵۰۹، ۵۱۰
دلاروشي ۲۸۳
دبوراج ۲۸۸
پ
ډيمس لانگ ورت ۴۳۷
ډ
ډاهر (راجا) ۱۳، ۲۱، ۴۰،
۷۰، ۷۳، ۷۵، ۸۶، ۸۸، ۹۱،
۹۳، ۹۷، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۸،
۱۳۰، ۱۴۰، ۱۵۱، ۱۵۲،
۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۶۵،
۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۶، ۱۸۱،
۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۶، ۱۸۸

(۵۷۲)

ز

ن

زائده بن عمير الطائي ۳۵۰
زبير بن نسيط ۴۵۰
زياد (ابن ابيه) ۱۰۹، ۱۰۸

ذڪوان بن علوان ۲۲۴، ۱۵۰، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۵۲، ۲۷۰، ۲۷۸

۴۷۷، ۱۱۲

ر

زياد بن الحواري العتكي (ازدي)
۴۹۱، ۴۸۷، ۲۷۰، ۲۵۲

راج بن چندر ۷۳
راسل پٽ وسايو ۲۳۸، ۲۲۶

زينب ۴۴۲

۴۷۳، ۴۷۲، ۴۱۹، ۲۴۱

زيد بن عمرو ۳۶۰

راسل (کنوج جو) ۷۳، ۷۲

س

۴۱۷

سامب ۵۲۶، ۵۲۵

راسل (کچ جاراڄا) ۴۷۴

سامه بن ديوانج ۹۸

راسل رسني ۱۸۹

ساميد ۳۹۷

راشد جديدي ۴۳۷، ۱۱۲، ۱۱۰

سامهي راء ۲۴۷، ۲۸، ۳۱، ۳۳

رام (حاجب) ۲۷، ۲۴

۳۷، ۴۳، ۴۴

رام سيه برهمڻ ۲۵۸

ستبان ۵۷

راورتي، ميجر ۳۸۳، ۴۰۴

ستينگل ۲۵۳

۵۳۴، ۴۶۸، ۴۲۱

سدراج جيسنها ۴۱۲

ربيع بن زياد ۹۸

سربند ۶۰، ۶۲، ۶۵، ۲۳۴

ربيعة ۱۰۸

۴۸۵

رچرڊ برٽن ۳۸۳

سرڪونڌ ۵۳، ۴۰۷

رڪن الدين فيروز ۳۷۸

سريا ديو ۳۶۳

رواح بن اسد ۳۴۷، ۳۴۶

سعيد بن اسلم ۱۱۷، ۱۲۲، ۴۲۵

رؤبة (شاعر) ۴۴۴، ۴۴۵

۴۸۴

ريحان مدني ۴۹، ۴۰۷

سعيد، امير ۲۴۸

رينيل ۳۸۳

سعيد خدينه ۴۵۰

ريو ۵۵۵

(۵۷۳)

سیلائیج ۲۴، ۲۶، ۴۱-۴۲،
۵۶، ۳۲۸، ۴۱۵
سیہرا ۳۵۱
سیہرس بن راسل ۶۹، ۷۱، ۴۱۷
سیہرس بن ساهسی راء ۲۱، ۲۳-
۲۴، ۴۳، ۴۴، ۶۶، ۴۰۶
سیہول ۴۸

نش

شاسی ۲۰۱، ۲۰۸
شاهجهان بادشاه ۴۳۸
شعیب خارجی ۴۵۳
شجاع حبشی ۲۵۸
شجاع منہیہ ۴۷
شرف الملک وزیر (انویگر)
۱۵، ۱۷، ۳۷۶، ۵۵۵
شریف خان نواب ۴۳۸
شلادتیہ (سیلائیج) ۴۱۵
شمعی (ارمائییل جو) ۶۶
شمعی بواد (وکر بہار جو) ۳۲۱
شمعی ہندو کو (نیرون جو)
۱۶۵، ۱۶۶، ۱۸۷-۱۸۸
شمعی پندویر (وزیر) ۲۱۹، ۲۲۱
شمعی چار ۱۷۶
شمعی راسل رسی ۱۸۹
شمعی (موج جو) ۱۶۸
شمعی میگہڈائیہ (نیرون جو) ۲۱۳
شوان سینگ ۳۹۵-۳۹۶

سفہوی بن لام ۱۱۷-۱۸،
۴۲۵

سفیان بن الہرد ۱۴۳
سکنر ۱۸۱، ۱۸۷، ۱۹۲
سلمہ ۱۱۲
سلیمان بن حبیب ۴۵۶
سلیمان بن حجاج ۴۴۲
سلیمان بن حکم ۴۴۰

سلیمان بن عبدالملک (خلیفہ)
۴۵۰، ۵۳۸، ۵۴۷-۵۴۰
۵۴۹، ۵۵۲

سلیمان علافی ۱۲۰
سلیمان بن نبھان ۲۲۲-۲۲۳،
۳۲۳، ۵۱۳-۵۱۴

سلیمان بن ہذیل ازدی ۴۷۵
سنان بن سلمہ ۱۰۸-۱۱۳
سنج ۲۵۱
سندر ۱۳

سویں راء پائیہ ۷۴-۷۵
سودیو ۱۵۵
سور سینہ ۳۴۳

سونھن دیوی ۲۷-۲۸، ۳۳-
۳۵، ۳۹-۴۰

سیاکر وزیر ۱۹۸-۱۹۹،
۲۴۱، ۲۴۴، ۲۸۰، ۲۸۹
۳۱۲-۳۱۳، ۳۸۲، ۴۹۴

(٥٧٤)

عبدالله علافي ١١٨
عبدالله انقسري ٥٤٣-٥٤٤
عبدالله بن الاعور هرماسي
١١٦، ٤٣٥-٤٣٦
عبدالله بن سوار ١٠٤، ١٠٦-
١٠٨، ١١٣، ٤٣٣-٤٣٤
عبدالله بن عامر ٩٩، ١٠٤-
١٠٦، ٤٢٧، ٤٢٩، ٤٣٣
عبدالله بن عباس ٢٨٥-٢٨٦
٤٩٣
عبدالله بن عبدالرحيم علافي
١١٨
عبدالله بن عبدالرحمان ١٠٧
عبدالله بن عمر ٩٩
عبدالله بن عمر العرجي (شاعر)
عبدربه ١٢٩
عبدالرحمان، ابن الاشعث ٩٥
٤٢٥، ٤٥٢-٤٥٤، ٥٣٩-
٥٤٠
عبدالرحمان بن سليم ١٤٣، ٤٥١
عبدالرحمان بن حيان ٥٤٣
عبدالرحمان بن عبدربه ١١٠
١٣٩، ٣٢٥، ٣٢٦
عبدالرحيم ١١٨
عبدالرزاق ١١٠
عبدالعزبز بن وليد ١١٥، ٥٣٨
٥٤٢-٥٤٥

شهاب الدين غوري (دسو محمد
بن مام)

شهزاد ٤١٣

ص

صابر يشكري ٣٠٠
صارم همداني ٢٩٤
صالح بن عبدالرحمان ٥٤٥
٥٥٣-٥٥٢
صحار العبدي ٤٢٩
صعدي بن خريمه (?) ١٥٠
٤٥٦-٤٥٧
صعصمه ١٢١

صاب بن قاسم ٢٧٨

ط

طاكي وزير ٤٣
طاهر علي پروفيسر ٥٣٣
طاطرس بن بجر ٢٣٣
طبري ١٠٤، ١٣٧، ٣٩٧، ٤٢٦
٤٢٨-٤٣٠، ٤٤٩، ٤٥٢
٤٨١، ٥٠٦، ٥٠٧
طيّار ٢١٢

ع

عامر بن الحارث ١٠٢
عامر بن طفيل ٤٢٧
عامر بن عبدالقيس ٤٧٧
عامر بن عبدالله ١٣٠
عبدالله شاه ٣٨٧-٣٨٨

- عطا بن مالك ١٥٠، ٢٤٦، ٢٤٨
عطية تغلبي ٢٢٣، ٢٢٩، ٢٩٨
عطية بن سعد ١٤٢، ٣٥١
عقيل ٢٦٨
عكر بن ربحان ٣٥٩
علافي ٩٥-٩٦، ١١٧، ١٢٣-١٢٤
علافي سليمان ١٢٠
علافي عبدالله ٤١٨
علافي (ذو محمد بن حارث)
علافي (ذو محمد بن معاوية)
علافي (ذو معاوية بن حارث)
علي رضه (امير المومنين) ١٠٠، ١٠٢-١٠٣، ١٠٤، ١٢٨، ١٣٠-١٣١، ٣٣٤
علي بن ارجن ٣٨٩
علي بن حامد كوفي ١١، ١٢٩، ٣٧٢، ٣٧٦-٣٧٧، ٤٥٧، ٥٠٨، ٥٥٤-٥٥٥
علي بن طفيل السعدي ٤٢٧
علي بن طفيل غنوي ٩٩
علي بن عبدالله ٢٧٨، ٢٩٣
علي بن محمد (ذو مدائني)
علي شير قانع ٣٧٥، ٣٨٢، ٤٣٨، ٤٣٥
عبد العزيز العموني ١١٣، ١١٩، ١٢١-١٢٢، ١٤٥، ١٤٧، ٢٧٠، ٢٧٣، ٢٧٤، ٤٨١
عبد الملك خليفه ١١٧، ٤٢٥
عبد الملك ٤٧٧، ٥٣٩، ٥٤٢
عبد الملك مدني ٢٩٤
عبد الملك بن حجاج ٤٤٢
عبد الجاك بن عبدالله ٣٢٠
عبد الماك بن قريش (الاصمعي) ٥٠٥
عبد الملك بن قيس ١٣٩، ١٧٦-١٧٧، ٤٥٧
عبد الماك بن مهلب ٥٥٢
عبيد بن عتاب ٢٤٧
عبيد الله بن زياد ١١٤، ١١٦
عبيد الله بن معمر ٤٣٠
عبيد الله بن نبهان ١٢٧، ٣٧٩، ٣٨٧-٣٨٨
عبيدة ٤٩٨
عتبة ٣٥١
عثمان رضه (امير المومنين) ٩٩، ١٠١، ١٢٢-١٢٣، ٤٣٠، ٤٧٧
عثمان بن ابي العاص ٩٧، ٣٧٩، ٤٢٦، ٤٦١-٤٦٢
عجل بن عبد الماك ١٥٠، ٤٥٧
عديل بن فرخ (شاعر) ١٤٤، ٤٥٤، ٤٥٥

(۵۷۶)

ف

فراس عتكي ۳۲۰
فراء ۵۳۰
فرزق (شاعر) ۱۰۵، ۱۸-۱۱۹
فرعون ۱
فرقد بن مغيرة ۱۲۲، ۲۵۵
فوريس ۴۱۲

ق

قاسم (راوي) ۱۰۴
قاسم بن ثعلبة ۴۹۰
قاسم بن محمد ۰۷۴، ۱۶۳
۴۴۰، ۴۴۴، ۵۰۷
قابل بن هاشم ۲۶۴
قباچه، سلطان ناصر الدين ۸، ۹
۶۷، ۳۷۱-۳۷۲، ۳۷۷، ۳۷۸
قباذ بن كسري ۴۱۳
قبيله ۱۵۳
قتيبة بن اشعث ۹۵، ۱۱۸
قتيبة بن بشر ۲۵۰
قتيبة بن مسلم ۳۱۶، ۴۴۹-
۴۵۰، ۵۰۳-۵۰۶، ۵۴۲
۵۴۴، ۵۵۲
قتيبة بن معن ۵۰۵
قحطبة ۴۵۶
قطب الدين ايبك سلطان ۳۷۲
قطن ۱۴۳، ۴۵۴
قطري ۴۵۳

عماد الدين (دسو محمد بن قاسم)

عمر رضه (امير المؤمنين) ۱۶

۹۷-۹۹، ۳۱۴، ۳۷۸

۴۲۵-۴۲۷، ۴۲۹

عمر بن حفص ۴۸۱

عمر بن عبدالعزيز رضه ۳۴۵

۴۵۰، ۴۵۲، ۴۵۴، ۴۹۳

۵۱۸، ۵۲۱، ۵۲۲

عمر بن عبدالله بن عمر ۱۰۴

عمر بن محمد ثقيفي ۴۴۰، ۴۴۳

عمر بن خالد ۲۲۶-۲۲۷

۴۹۰-۴۹۱

عمرو بن محمد تميمي ۱۲۲

عمرو بن محمد بن قاسم ۳۹۸

۴۴۰، ۴۴۴، ۴۵۹

عمرو بن مختار ۳۲۳-۳۲۴

عمرو بن مسلم ۳۴۵، ۵۲۲

عمرو بن مغيرة ۲۶۶

عمير ۴۳۰

عوفي ۳۷۲، ۳۷۷-۳۷۸

عون ۱۵۰

عيسى بن موسى ۱۰۸

عين الملك وزير (دسو حسين

بن ابي بكر)

ع

غضبان ۴۲۹

غلام شاه كلهوره ۳۸۹

(۵۷۷)

کوار نلیو ۲۴۹	قند ۳۹۷
کوار وڈو ۲۴۹	قلقشندی ۴۱۶، ۳۹۱، ۳۸۵
کورسینہ ۳۵۳	قیس بن ثعلبہ ۳۲۰
ک	قیس بن عبدالملک ۳۱۹
کوکو ۴۸۶-۴۸۵، ۲۵۰، ۲۳۴	قیس بن ہیثم ۱۰۵
گ	س
گوبی ۳۲۶، ۲۹۷، ۲۸۶، ۲۲۲	کارٹر ۳۸۸
۵۱۷، ۳۳۱-۳۳۰، ۳۲۸	کاکو ۵۴، ۱۷۰، ۱۷۲
گیان پت ٹاھر ۲۳۴	۱۷۶-۱۷۴
گیہ پت بشر ۲۵۰	کبیر پدر ۵۱۸، ۳۴۲
ل	کحلی ذھلی ۲۶۰
لاڈی، رائی ۲۶۸-۲۶۹	کذاب حرمازی (ڈسو عبداللہ
۳۳۴، ۳۲۷، ۳۰۴-۳۰۱	بن الاعور)
۵۰۱-۵۰۰، ۵۳۶	کرشن ۵۲۵
لانگ ورث (ڈسو "ڈیمس")	کروک ۴۱۲
لاپال، سر چارلس ۴۲۷	کزنس ۳۸۳، ۳۸۸، ۳۹۲
لقیامار ۲۵۱	۳۹۵، ۴۰۰، ۴۰۹، ۴۲۰
للتادیہ مکتبید ۵۲۰	۴۲۱، ۵۱۱
م	کسری نوشیروان ۳۷۴
مالک بن اعصر ۵۰۴	کسری بن هرمز ۴۶۶، ۴۱۳
مالک بن مسمع ۴۵۵	کعب ۲۷۹-۲۷۸، ۲۷۲-۲۷۱
مایین ۸۰، ۷۸، ۷۴-۷۳، ۴۰	۴۹۳، ۲۸۴
۴۹۲، ۲۸۲-۲۸۰، ۸۳	ککسو ۳۴۸-۳۵۰، ۵۲۳
مبارک مشیر (ککسو) ۳۴۹	کلیب ۱۱۸
متو، راجا ۵۳-۵۶، ۶۹	کندا، راجا ۳۵۲
مجامع بن نوبہ ۱۴۳	کننگھام ۳۸۳، ۳۹۲، ۳۹۶

(٥٧٨)

١٦١-١٦٢، ١٦٤-١٦٩، ١٧٠-١٧٢
١٧٢، ١٧٤-١٧٨، ١٨٢
١٨٦-١٩٧، ٢٠١-٢٠٢
٢٠٦-٢١٣، ٢١٥-٢١٨
٢٢٢، ٢٢٤-٢٢٦، ٢٢٨
٢٣٠، ٢٣٣-٢٣٥، ٢٣٨
٢٤٠-٢٤٣، ٢٤٧-٢٤٨
٢٥٢-٢٥٣، ٢٥٥-٢٦٢
٢٦٤-٢٧٢، ٢٧٤-٢٧٧
٢٨٢-٢٨٣، ٢٨٥-٢٩٣
٢٩٨، ٣٠٠-٣٠٢، ٣١٠
٣١٢، ٣١٥-٣١٧، ٣٢٠
٣٢١، ٣٢٣-٣٣٠، ٣٣٢
٣٣٦، ٣٤٧-٣٥٤، ٣٥٦
٣٥٨-٣٦٠، ٣٦١-٣٦٤
٣٦٧، ٣٧٢-٣٧٣، ٣٧٦
٣٧٩، ٣٨٢-٣٨٥، ٣٩٣
٣٩٨-٣٩٩، ٣٠١-٣٠٤
٤١٨-٤٢١، ٤٢٣-٤٣٩
٤٤٣، ٤٤٥-٤٥١، ٤٥٣
٤٥٥، ٤٥٩-٤٦٥، ٤٦٧
٤٧٥، ٤٨١-٤٨٣، ٤٨٥
٤٨٧، ٤٨٩-٤٩١، ٤٩٥
٤٩٧-٤٩٨، ٥٠٠-٥٠١
٥٠٣، ٥٠٥-٥٠٧، ٥١٠
٥١٢، ٥١٤-٥١٥، ٥١٧
٥١٩، ٥٢٥-٥٢٨، ٥٢٩
٥٣١، ٥٣٥-٥٣٧، ٥٣٩
٥٤١-٥٤٣، ٥٤٥-٥٤٦
٥٤٨-٥٤٩، ٥٥١-٥٥٦

مجااعة بن سحر ١٢٢-١٢٣، ٢٢٥، ٢٨٤
محب الله بكري ٣٧٤، ٤٠١
محزوز بن ثابت ٢٣٠، ٢٣٦-٢٤٨
مجن، نبي صلعم ٣، ٥-٧، ٦٠٦
٢٢٥، ٢٩٣، ٥٢٦
محمد بن امير ساوندي ممد ٣٢٠
محمد بن ابي الحسن مدني
٢٣٨، ٢٨٦
محمد بن تغلق ٥٣٠
محمد بن حارث غلافي ٢٣١
٢٢٤، ٢٢٥
محمد بن حبيب ٢٣١
محمد بن حجاج ٢٢٢
محمد بن حسن ٢٣٤
محمد بن حكيم ٢٣٢، ٢٤٠
محمد بن زياد ٢٥٢، ٢٦٠
محمد بن سام (سلطان معز الدين غوري) ٨-٩، ٣٧١-٣٧٢، ٣٧٩
محمد بن عبد الله ٢٨٠-٢٨١
محمد بن عبد الرحمان ١٢١
محمد بن علي ٣٦٢، ٥٣٥-٥٣٦
محمد بن قاسم ١٣، ٢١-١٣٠
١٣١، ١٣٤-١٣٧، ١٣٩
١٤١، ١٤٤-١٤٦، ١٤٩
١٥١، ١٥٣-١٥٥، ١٥٧

(۵۷۹)

- محمد بن مصعب ۱۴۲، ۲۰۹ -
 ۲۱۰، ۲۲۴، ۲۵۲، ۲۶۱
 محمد بن معاوية علافي ۹۵،
 ۱۱۸، ۱۹۸-۲۰۰، ۲۳۱ -
 ۲۳۶، ۲۴۵-۲۴۷، ۲۸۰ -
 ۲۸۱، ۲۹۵-۲۹۷، ۴۲۴ -
 ۴۲۵، ۴۸۳-۴۸۵، ۵۰۰،
 ۵۲۱
 محمد بن هارون ۱۲۳-۱۲۴،
 ۱۲۶-۱۲۷، ۱۳۹-۱۴۰،
 ۴۴۸-۴۴۷
 محمد بن يوسف ۴۴۰
 محمود غزنوي ۴۰۴، ۵۱۷
 مخارق بن كعب ۲۵۲
 مدائني، ابوالحسن علي بن محمد
 ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۳۱،
 ۱۳۳-۱۳۴، ۱۴۵، ۲۶۰،
 ۲۶۱، ۳۲۵، ۳۴۶، ۳۵۶ -
 ۳۵۷، ۳۶۳، ۴۲۶، ۴۳۲،
 ۵۳۵-۵۳۶
 مرداس بن هذبه ۲۰۷
 مرزيان زرتشي ۲۲۴
 مروان بن اشجمر ۲۵۷
 مروان بن محمد ۴۵۶
 مسعر بن مهلهل ۳۷۹، ۳۵۸
 مسعود تميمي ۳۱۹
 مسعود كلبي ۲۵۲
 مسعودي ۳۷۹، ۳۸۵، ۴۱۳،
 ۴۳۳، ۴۵۳، ۴۵۶
 مسلمة بن عبد الملك ۴۵۲
 مسلمة بن مجارب ۱۰۵، ۳۴۶
 مشيد (مشيد) ۲۵۰
 مصعب ثقيفي ۲۷۷
 مصعب بن زبير ۲۷۷
 معاوية بن ابي سفيان ۱۰۴،
 ۱۰۶-۱۱۰، ۴۳۳
 معاوية بن حارث علافي ۴۲۵،
 ۴۸۴
 معاوية بن مهلب ۳۷۳، ۵۴۸،
 ۵۵۰-۵۵۳
 معز (خليفو) ۵۳۲
 معصوم، مير ۳۷۵، ۳۸۲، ۴۶۲،
 ۵۳۴-۵۳۵
 معن ۵۰۵
 مغيرة ۹۸، ۳۷۹، ۴۲۶، ۴۶۲
 مقضل ضبي ۴۸۰
 مقدسي ۲۶۴، ۳۷۹، ۳۸۵، ۳۹۱،
 ۴۰۳، ۴۱۶، ۵۲۹
 مقتدر بالله ۵۳۲
 مكرمبو ۳۸۳
 مليح ۳۲۰
 منذر بن جارود (ابن العلي)
 ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۵، ۴۳۵-۴۳۶
 منصور (خليفه) ۴۸۰-۴۸۱
 منصور بن جمهور ۳۹۴
 منظور بن جمهور ۳۹۴

(۵۸۰)

ناصرالدين سلطان (دسو قباچه)

نافع بن حارث ۴۹۳

نافع بن جبیر ۴۹۳

نافع بن هرمز ۴۹۳

نذگیت ۵۲۳

نائلو ۲۵۰

نباته بن حنظلة ۱۵۰، ۱۶۱

۱۷۴، ۱۸۷، ۱۹۴-۱۹۵

۲۲۴، ۲۴۸، ۲۵۲، ۲۶۰

۲۷۸، ۲۹۴، ۴۵۵-۴۵۶

نبهان ۲۲۷، ۲۵۶

نبي بخش خان بلوچ ۳۷۱

نصر بن سفيان ۱۰۴

نصر بن سيار ۴۵۶

نظامالدين ۵۳

نظام الملك جنيدى ۲۷۸

نوبة بن دارس ۳۱۸، ۴۲۳

نوبة بن هارون ۲۹۰

نوشيروان ۱۹

نيو پورت ۳۸۳

نيابر بن بجر ۲۲۳

هم

هارون بن ذراع ۱۲۳

هاشم ۱۰۵

هال ۵۲۶

هذلي (ابوبكر) ۱۰۲-۱۰۵

۱۰۸-۱۰۹، ۴۳۱-۴۳۳

منو ۴۱۲

منهاج سراج ۲۷۸

موسى بن منان ۱۴۲

موسى بن عمران ۴۲۷

موسى بن عيسى ۴۱۳

موسى بن نصير ۵۴۲، ۵۴۴

۵۵۲

موسى بن يعقوب ۳۴۷، ۵۵۷

موکوبت و مایو ۱۹۱-۱۹۵

۲۰۱-۲۰۷، ۲۱۰، ۲۱۳

۲۲۴-۲۲۶، ۲۳۸، ۲۴۰

۲۴۷، ۲۶۰، ۲۹۳-۲۹۴

۲۹۹، ۳۱۲-۳۱۳

مولاي اسلام ديبلي ۱۹۶-۱۹۷

مونير وليمر ۵۲۷

مهرائج ۱۵۳

مهرت ۳۶-۳۹، ۴۰۶

مهلبي بن ابى صفراء ۱۰۴

۴۳۲، ۴۵۲، ۵۰۸، ۵۳۹-۵۴۰

مهساس ۳۷۴

مهندر وزير ۲۱۹

مهنبي بن عكه ۳۲۰

ميگهدوتيه ۲۲۳

ن

نارد ۵۲۶

ناسك سمني ۵۸

(۵۸۱)

۲۸۴، ۲۷۹، ۲۷۷، ۲۶۸
۳۶۴، ۳۶۳، ۳۵۷، ۳۳۶
۵۱۲، ۴۹۳، ۴۴۳، ۳۶۶
۵۴۲-۵۴۱، ۵۳۸

ي

ياسر بن سوار ۱۰۶
ياقوت ۳۷۴، ۳۸۵، ۳۹۰، ۴۱۴
۴۱۶، ۴۲۸، ۴۳۴، ۵۳۱
یحییٰ ۴۴۰
یزید گرد ۴۱۳
یزید بن ابی کبشه ۵۴۵
یزید بن عبدالملک ۴۵۰، ۴۵۲
۴۵۴

یزید بن عمر ۴۵۲، ۴۹۸
یزید بن کنانہ ۲۷۵-۴۴۰
یزید بن مجالد ۲۷۰
یزید بن مہلب ۴۵۰، ۵۰۹
۵۳۹-۵۴۰، ۵۴۵، ۵۵۱
۴۵۲

یسار ۱۱۱
یعقوب بن طائی ۳۷۶
یعقوبی ۳۷۴، ۳۹۴، ۴۵۶
۵۰۲، ۴۶۴
یوسف بن حکم ۴۴۰
یوسف بن عمر ۴۴۰، ۵۴۳

ہزیل ۲۵۲، ۱۷۸، ۳۱۸، ۴۲۳
۵۱۰

ہرشا، راجا ۴۱۷
ہرچندر، راء ۳۶۰-۳۶۲
۵۳۵-۵۳۴

ہلوٹ کلبي ۱۳۷، ۴۴۳
ہمدانی ۴۳۳

ہوڑی والا ۳۷۱، ۳۷۸، ۴۲۲
۴۱۵، ۴۱۷، ۴۶۷-۴۶۹
۴۸۷، ۴۹۲، ۴۹۸، ۵۰۲
۵۱۲، ۵۲۵-۵۲۶، ۵۳۳-۵۳۴

ہنملتن ۳۸۳

ہیشم ۱۰۵

ہیگ ۳۸۱، ۳۸۴-۳۹۱، ۴۲۲
۴۶۷-۴۶۸، ۴۹۵-۴۹۶

و

وداع بن حمید ۳۱۸، ۵۰۸-۵۰۹
وسایو پت مرہند ۲۲۵-۲۲۶
۴۷۳-۴۷۲، ۲۳۹

وسط اسعدی ۱۲۵

وفاء بن عبدالرحمان ۳۲۰

وکیو پت ڈاھر ۳۳۰

وکیو پت کاکو ۵۴

ولسن ۵۲۶

ولید (خلیفو) ۹۷، ۱۲۳، ۱۲۶

۳۔ ملڪن، ماڳن، قومن، قبيالن، ندين، واهن، ڏينن، ڍورن وغيرها جي نالن جي فهرست

۳۲۶ - ۳۳۰، ۳۴۵ - ۳۴۸
۳۷۳، ۳۷۵ - ۳۷۶، ۴۰۴
۴۱۷ - ۴۱۸، ۴۲۰، ۴۷۰
۵۱۱ - ۵۱۲، ۵۱۵، ۵۱۷
۵۲۲، ۵۳۱
ازد (قبيلو) ۱۱۷، ۲۵۳، ۵۱۴
۵۵۰
اسڪنده ۲۲، ۴۶ - ۴۸، ۳۵۰ -
۳۵۱، ۴۰۳ - ۴۰۴
اسه ڪمه ۳۴۴، ۵۱۸، ۵۲۰
اشبهار (قلعو) ۴۱۸، ۴۲۱، ۴۷۲
اشهار (قلعو، علائقو) ۲۳، ۵۱
۱۸۹، ۳۲۰، ۳۵۹، ۳۹۳
۴۰۶، ۴۷۳، ۵۴۴
اصفهان ۴۰۵
افغانستان ۴۰۳، ۴۰۵
اگهر (اگهر ڪوٽ، اگهاماڻو)
۲۲۳، ۴۸۲
اڪر (قوم) ۴۶۸
الوان (شهر) ۵۳۴
آرجي ۵۱۶
اودندوهار ۱۷۲، ۴۶۹

الف

آرمينيا ۴۵۴
آوريڪا ۵۴۲، ۵۴۴، ۵۵۲
آل ابي عايل (آڪهم) ۴۳۹
۵۴۳ - ۵۴۵، ۵۵۲
آل جارود ۱۷۷، ۴۵۷
ابراهيم حمڌري (گوت) ۳۸۸
ابيذ اردشير (شهر) ۳۹۶
ايردو نارو ۲۲
احمد آباد ۵۰۹
ايج ۱۲ - ۱۳، ۳۷۸، ۴۰۳
اڏيپور ۵۰۴
اردييل ۱۰۵، ۳۸۰
ازل (ڏورو) ۱۶۹
ارمن بيل (ارماييل) ۴۱۳، ۴۶۱
ارماييل ۲۶ - ۲۷، ۱۰۴، ۱۴۰ -
۱۴۲، ۱۵۵، ۴۴۷ - ۴۴۸
۴۵۹ - ۴۶۰
اروڙ (اور) ۱۳، ۲۱، ۲۳، ۲۵
۳۶، ۳۹، ۴۱ - ۴۲، ۵۲ - ۵۳
۶۸، ۷۳ - ۷۵، ۷۷، ۸۳ - ۸۵
۸۸، ۹۲ - ۹۳، ۱۲۸، ۱۷۹
۲۸۶، ۲۹۷، ۳۱۰، ۳۱۵

(۵۸۳)

۴۰۰، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۲۰

۴۲۳، ۴۴۳، ۴۵۵، ۴۵۹

۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۹، ۴۹۴

۴۹۵، ۴۹۸، ۵۰۰-۵۰۲

۵۰۷-۵۰۸، ۵۱۰-۵۱۱

۵۱۵، ۵۲۶

بژودا ۵۰۹

بست (شهر) ۷۰۵

بصره ۱۰۰، ۱۵۰، ۱۸۹، ۴۲۸

۴۳۰، ۴۳۲-۴۳۳، ۴۳۷

۴۵۲، ۴۵۴، ۴۷۷-۴۷۸

۴۸۰، ۵۲۴، ۵۳۹

بغداد ۳۶۳، ۵۳۷

بغور (بکر) ۱۷۹، ۳۴۷

۴۶۹-۴۷۰، ۵۲۲

بگهساژ (قات) ۳۸۲، ۳۸۶

۳۸۷، ۳۸۹

بکر ۱۳، ۳۷۶، ۳۷۸، ۴۷۰، ۵۲۲

بکر بن وائل (قبیلہ) ۲۵۳-

۲۵۴، ۳۲۰

بکری (دیہ) ۱۲۹

بلور شاہ (ملک) ۵۲۰

بلوچ ۱۲۴، ۳۹۵، ۴۳۷

بنارس ۴۸۱

بنو امیہ ۵۱۴

بنو ثقیف ۲۷۳

بنو الدیل ۴۲۸

بنو العتیک ۴۸۷، ۴۹۱

آوایر ۳۶۰-۳۶۴، ۳۶۵-۳۶۴

۵۴۶

اھواز ۴۰۵

ایران ۸، ۱۲، ۱۶، ۱۸، ۲۳

۴۴، ۶۶، ۲۷۶، ۳۶۹

۳۹۵-۳۹۶، ۵۴۷-۵۴۸

۵۵۳

ب

بایریکان (بندر) ۳۹۲

بارانسی (گھراٹو؟) ۶۹

بازان (ملک) ۴۰۵

باہلہ (قبیلہ) ۴۵۰

بحرین ۹۷-۹۸، ۴۲۶، ۴۲۱-۴۶۲

بدایون ۳۷۸

برج (شهر) ۷۰۳

برھاس (ملک یا شهر) ۲۳

بروری (ماگ) ۱۶۴، ۱۶۶

۴۰۱

بروص (یروج) ۴۲۶

برھمپور ۲۳، ۵۱، ۳۵۸، ۴۰۶

برھمناباد (برھمن آباد) ۲۱

۵۵۵، ۵۹، ۶۰، ۶۲-۶۵

۷۰-۷۳، ۷۴، ۸۱، ۹۲-۹۳

۱۵۶، ۲۸۱، ۲۸۶-۲۸۷

۳۹۱-۳۹۲، ۲۹۸، ۲۹۹

۳۰۱، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۵

۳۱۷، ۳۲۰، ۲۹۶، ۲۹۸

(۵۸۴)

۴۹۷، ۴۲۰، ۲۸۹، ۲۸۷	بنو تمیم ۱۴۵، ۲۵۳-۲۵۵
۴۶۹، ۱۷۶	۲۷۵، ۳۱۹، ۳۲۳
بنو لاثی ۵۱۷	۴۴۵-۴۴۲، ۵۱۳-۵۱۴
بنو آباد ۳۹۷	بنو حنظلة ۲۲۹
بنو منوا ۳۹۸	بنو جدید ۳۱۹
بنو منیا ۳۹۷	بنو عباس ۴۵۶
بنو نذی ۴۶، ۴۸، ۳۴۸	بنو عجل ۴۵۴
۳۵۰، ۴۰۴	بنو عزیز ۱۲۵، ۴۳۹، ۴۹۴
بیروت ۱۱۹	بنو سامه ۹۵
	بنو سعد ۴۴۶
ب	بنو سلمیہ ۲۱۸
باعڑا میر ۴۰۷	بنو کعب بن ربیعہ ۵۱۵
بذ نو و عار (سندر) ۴۰۸، ۵۸	بنو قشیر ۵۱۴-۵۱۵
بذ کنوہار (سندر) ۴۱۱	بنو قیس ۲۷۰
بذیہ (علائقو) ۲۲، ۵۳، ۹۴	بنو کلاب ۱۲۰، ۴۹۰
۱۱۲، ۱۷۰، ۲۸۶، ۴۰۲	بنو کلب ۴۵۳
۴۰۷، ۴۱۶، ۴۱۸، ۴۲۱	بنو مراد ۴۵۶
۴۶۷، ۴۷۰-۴۶۹، ۴۷۳	بنو مروان ۵۴۷
برزا، گہوٹ ۴۹۷	بنو شمن ۴۳۴
برہون گہوٹ ۴۹۶	بنوہ (دروازو) ۲۹۲
بلہع گہوٹ ۴۶۸	بند کاهویدہ ۷۰
بہارا گہوٹ ۳۸۶، ۳۸۹	بندھان (بسمتی) ۱۷۲، ۴۶۸
بہت (علائقو و قلعو) ۱۹۵	بولان لک ۴۱۷
۲۰۸، ۲۱۰، ۲۲۴-۲۲۵	بہارند (دروازو) ۲۹۲
۲۲۹، ۲۳۹، ۱۹، ۴۷۱-	بہر اور ۳۲۳-۳۲۴، ۵۱۵-۵۱۷
۴۷۳، ۴۷۵	بہرج ۱۰۲، ۱۱۱، ۱۱۷
بہرائی گہوٹ ۲۲	

(۵۸۵)

ترک (ترکي پر گڻو) ۴۶

۳۷۱، ۴۰۲، ۴۰۷، ۴۳۴

تلواڙو ۲۲، ۴۰۵

توران ۶۷، ۱۵۸، ۴۰۳، ۴۱۶

ت

ٿاڻ (ٿاڻو) ۳۷۹، ۴۲۶، ۴۶۲

ٿرپارڪر ۴۷۶

ٿڻپ واري مسجد ۲۸۷-۲۹۰

ت

ٿانڊيا (ٻاڙو) ۴۳۹

ٿنڊه آدم ۲۲، ۴۸۲

ٿنڊه (محمد خان) ڊويزن ۴۲۲

ٿنڊه محمد خان ۴۷۳

ٿڻپاڻي ۴۳۹

ت

ٽنم ۲۸۲، ۳۸۳، ۳۸۵، ۳۸۹

۴۱۸-۴۲۰، ۴۲۲، ۴۲۸

۴۷۹

ٽڪر ۷۲، ۲۲۴

ٽل مير رڪن ۵۱۱

ٽوري (ٻاڙو) ۴۳۹

ج

جاني ۴۱۹

جات قوم ۴۱۲

جاڪي بندر ۳۸۷، ۳۸۹

جالهنڊر ۳۴۴، ۵۱۸

پ

ڀاڻيه (علائقو ۽ قلعو) ۲۲

۴۶-۴۷، ۷۴، ۲۸۶، ۲۹۳

۳۴۸، ۴۰۴-۴۰۵

ڀڻي ۵۶، ۱۸۹، ۲۲۴

ڀروچ ۳۷۹، ۴۶۲

ڀريا ۵۱۶-۵۱۷

ڀنڀور ۳۸۷-۳۸۸، ۳۹۰-۳۹۵

پ

ڀاڻاري (ٻاڙو) ۴۳۹

ڀرتهار (گهراڻو) ۵۲۳

ڀڪيرڙا (ٻاڙو) ۴۳۹

ڀلمه لغاري ڳوٺ ۴۰۰، ۴۹۷

ڀنڄاب ۴۱۲، ۵۰۰

ڀنڄپور ۶۶، ۴۱۴

ڀنڄڪور (ڀنڄپور) ۴۱۴

ڀنڄ ماهيات (ماسڳ) ۵۲، ۳۶۰

ڀورالي ندي ۶۷، ۱۱۵، ۴۱۷

ڀورڇو گميز ۳۸۱

ڀير ڀنڍو ۳۸۲-۳۸۳، ۳۸۵

ڀير ڀنڀسال ۵۱۸

ت

ٽاڪيشر ۵۰۰

ٽاڪيه (ٽڪاديش) ۲۳، ۵۱

۴۰۶، ۴۸۴

ٽانم (ٿاڻو) ۴۲۶

(۵۸۶)

جھم، جھم (علائقو) ۲۰۹-
۲۱۰، ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۷،
۴۱۸، ۴۲۰، ۴۲۲، ۴۷۸-
۴۷۹

جھم پير (ماڳ) ۴۷۸-۴۷۹
جھول شهر ۴۰۰، ۴۰۹

ڄ

ڄالو ڪيمه گهراڻو ۵۱۳
ڄترو (ڇتور؟) ۳۶، ۳۸، ۳۹-
۲۹۴-۲۹۷، ۲۹۵، ۲۳۰،
۴۰۵، ۴۸۳، ۵۲۱

ڇچ پور ۲۲، ۴۰۵
ڇٺا، قوم ۱۷۳، ۱۷۵

ڇنڊال، قوم ۴۱۲

ڇنيسر (شهر) ۲۹۲، ۲۹۸

ڇين ۱۳۰، ۳۱۶، ۳۹۵، ۵۰۳-
۵۰۵، ۵۴۴، ۵۴۸، ۵۵۲

ڇهه (گهٽ) ۵۱۲

ڇجڙ ۲

حيدرآباد دکن ۳۸۰، ۵۲۴

حيدرآباد سنڌ ۴۰۱-۴۰۲،

۴۱۸، ۴۲۲، ۴۶۰-۴۶۱،

۴۶۵-۴۶۶، ۵۲۴

خراسان ۲، ۸، ۱۲، ۱۶، ۱۸،

۱۲۳، ۳۹۶، ۴۴۹، ۴۵۲،

۴۵۴، ۴۵۶، ۵۰۶، ۵۱۴،

۵۴۰، ۵۴۲

جت قوم ۶۴، ۱۲۳، ۱۸۹،
۲۲۴، ۲۵۱، ۳۱۲-۳۱۳،
۳۱۵، ۳۲۲، ۴۱۲، ۴۱۹،
۴۳۷

جرجان ۴۵۶، ۵۴۷-۵۴۸،

جرم (شهر) ۱۰۵

جزيره بواقيت (سرانديپ) ۱۲۴

جلوالي (نهر يا ڍورو) ۲۹۱،

۳۱۵، ۳۹۸-۳۹۹، ۳۹۴-۳۹۵

۳۹۶، ۵۱۵

جمڙاڻو واه ۳۹۹، ۴۹۶

جنگان (علائقو) ۲۲

جنڪن وعورا اوڪاڻا (ماڳ؟)

۲۹۵

جهلم ندي ۳۵۹، ۵۱۸

جوبائيا (پاڙو) ۴۳۹

جوءِ ڏڏا واه (دريا جي شاخ)

۴۱۹

جوءِ ڪوٽڪه (") ۴۱۹

جوءِ نبطاري (") ۴۱۹

جهپور ۲۳۰، ۲۴۱

جيسلمير ۲۸۸، ۴۰۷-۴۰۸،

جيڪب آباد ۴۰۲-۴۰۳،

جيور ۱۹۱، ۲۰۷، ۲۳۰، ۴۲۱

ڄ

چراڙي گهٽ ۴۰۰، ۴۹۵،

۴۹۷

جهر

جهالا وان ۲۹۶، ۴۱۶

(۵۸۷)

دیرالجماجر (ماگ) ۴۵۳، ۴۵۱

دیماس (قیدخانو) ۴۳۵

دیوهپور ۴۰۵، ۷۲، ۷۰، ۲۲

ق

۱۳ راجا ۳۸۷-۳۹۰، ۴۳۸

۱۳۳ واه ۴۱۹-۴۲۰

ق

دبیر گهانگهري جو نل ۴۰۰

۴۱۱، ۴۰۹

پ

پوکي (پارو) ۴۳۹

پ

دورائي (پارو) ۴۳۹

ن

ذهل جو قبيلو (بنو ذهل) ۱۸۸

ذوقار (جنگ جي جاء) ۴۵۵

ر

راجپوت ۴۱۲

راجوري ۵۰۰، ۵۲۰-۵۲۱

رائي (ارجن) جو ڪوٽ ۳۸۷

۳۸۹

راوڙ (قلعو) ۷۳-۷۴، ۹۳، ۱۹۰-

۱۹۱، ۲۰۱، ۲۰۷، ۲۲۲

۲۲۹-۲۳۰، ۲۴۲، ۲۶۱

۲۶۳، ۲۷۳، ۲۷۸، ۲۸۰-

۲۸۳، ۲۸۵-۲۸۷، ۲۹۵

۳۱۸، ۴۱۷-۴۲۴، ۴۹۷

۵۰۰، ۵۳۶

خزدار ۴۱۲

ن

دادو ۴۷۰

دار جلنگ ۵۱۹

دبلا (پارو) ۴۳۹

ددها واه (۱۳۳ واه) ۲۸۱، ۲۴۱

دکن ۵۱۹

دڪاڪ (پارو) ۴۹۶

دلور ۳۹۹

دماوند ۴۵۳

دسشق ۵۳۷

دوڙ ۵۱۱

دوفاني (ديهم) ۴۰۹

دولت پور ۵۱۱

دهتايت (ماگ) ۵۳

دهليله (قلعو) ۲۸۷-۲۹۱

۳۱۹، ۴۲۰، ۴۹۷

ديبابور ۵۳۴

ديبل ۲۱-۲۲، ۲۵، ۵۶، ۹۸

۱۲۴-۱۲۸، ۱۳۷، ۱۳۹-

۱۴۳، ۱۴۶-۱۴۸، ۱۵۲-

۱۵۶، ۱۶۱-۱۶۵، ۱۸۲

۱۸۹، ۱۹۶، ۳۱۴، ۳۲۱

۳۵۹، ۳۷۸-۳۹۶، ۴۰۱

۴۲۶، ۴۳۷، ۴۵۵-۴۵۷

۴۵۹-۴۶۳، ۴۷۲-۴۷۳

۴۹۴

(۵۸۸)

ساڪرو نارو (بگهه اڙ؟) ۱۶۲	راوي ندي ۴۸-۴۹، ۳۵۱
۳۸۱، ۴۶۳	۳۵۲، ۴۰۴، ۵۲۴
سالوج (قلعو، علائقو) ۱۷۶	رڻو ڪوٽ ۳۷۸-۳۸۸
سانگهڙ ۴۰۲	رڙڙي (قديم بستي) ۴۲۲، ۴۲۴
ساهتي ۴۰۲	رستقباذ ۴۳۵
ساوڙي (ساونڊري، ساونڊي)	رمل (ريگستان، ملڪ) ۷۰
۳۲۰-۳۲۱، ۵۱۰-۵۱۲	۹۴، ۹۶، ۹۷، ۲۹۳، ۴۰۸، ۴۲۵
۵۱۵-۵۱۶	رود ۳۵۴
سرانديپ (سلون) ۱۲۴-۱۲۵	روستان ۲۹۵
۱۵۲-۱۵۳، ۱۶۰، ۳۲۹	روڻ ۸، ۱۲
۳۹۶، ۴۶۴-۴۶۵، ۴۷۵	رونجهان ۲۲، ۴۰۳
۴۹۱۴، ۴۹۶-۴۹۷	رونجهان جمالي ۴۰۳
سڙي ديول ۳۸۱	رونجهان مراڙي ۴۰۳
سعد بن زيد منات (قبيلو) ۴۴۵	روهڙي ۳۷۵، ۴۱۸
سڪرنڊ ۳۹۵	رويم ۲۹۵، ۵۰۰
سڪر (ضلعو) ۴۷۰	ري (شهر) ۳۹۶، ۴۴۹، ۵۲۴
سڪه (قلعو) ۲۳، ۲۵، ۴۸-	۵۴۸
۴۹، ۳۵۰-۳۵۲، ۴۰۴	ريوا ڪنڌا ۵۰۹
۴۰۶-۴۰۷، ۵۱۲، ۵۲۴-	ز
۵۲۵	زابل، زابلستان ۴۰۵، ۴۰۷
سليمان جبل ۲۹۶	زابوڻه (جنگ جي جاء) ۴۲۸
سما (قوم) ۱۲، ۵۳، ۵۵، ۳۲۴	س
۳۸۳	سابور (شهر، علائقو) ۵۴۷-۵۴۸
سمه (علائقو) ۲۲، ۳۱۳، ۴۰۲	ساساني (گهراڻو) ۴۱۳
سمير جو ڏورو ۴۹۶	ساڪرو (علائقو) ۱۹۴، ۲۱۸
سنجهورو (تعلقو) ۲۰۹، ۴۰۰	۲۲۴، ۳۸۶، ۴۱۸-۴۲۰
۴۹۲، ۴۹۶	۴۲۲

(۵۸۹)

سویپور (= برهمپور) ۳۵۹	سنڌ ۹۵، ۹۳، ۶۷، ۴۳، ۴۰، ۲۱
سویڈائی (پاڙو) ۴۳۹	۹۷-۹۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۴
سورث (سوراشترا) ۴۷۵، ۴۳۷	۱۱۰، ۱۱۷، ۱۲۳، ۱۲۷
سومرا ۳۸۳	۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۸
سومناٿ ۵۱۷	۱۵۶-۱۵۸، ۱۶۴، ۱۸۲
سون میاڻي (کاري) ۴۱۷	۱۹۲-۱۹۳، ۱۹۸، ۲۱۲
سونھري (ڍنڍ) ۴۷۹	۲۲۳، ۲۴۶، ۲۷۰-۲۷۱
سیجڙن ندي (مھراڻ) ۲۱	۲۷۴، ۲۷۷، ۲۹۹، ۳۰۷
سیر (ملڪ) ۲۸۸	۳۱۵-۳۱۶، ۳۲۴، ۳۲۹
سیستان (سیجستان) ۳۲۴، ۱۱۱	۳۴۳، ۳۵۴، ۳۶۶-۳۶۷
۴۰۵، ۵۳۹	۳۶۹، ۳۷۵، ۳۷۸-۳۸۰
سیسم (بستي) ۴۲۰، ۱۶۲	۳۹۴، ۳۹۷-۳۹۸، ۴۰۱
سیسم (قلعو) ۱۷۶، ۱۷۴، ۱۷۱	۴۰۲، ۴۰۵-۴۰۸، ۴۱۴
۴۶۸-۴۶۷، ۱۸۰، ۱۷۷	۴۱۶-۴۱۸، ۴۲۳، ۴۲۵
سیہستان (سیہون قلعو علائقو)	۴۲۷، ۴۲۹، ۴۳۲، ۴۳۳
۹۳، ۶۹، ۵۵-۵۳، ۲۶، ۲۲	۴۳۷-۴۳۸، ۴۴۴، ۴۴۹
۱۷۲-۱۷۱، ۱۶۹-۱۶۷	۴۵۱، ۴۵۷-۴۵۸، ۴۶۱
۲۱۰-۲۰۸، ۱۸۰، ۱۷۷	۴۶۴-۴۶۵، ۴۷۱، ۴۷۵
۴۲۱، ۴۱۸، ۴۰۲، ۳۱۹	۴۷۶، ۴۸۱، ۴۸۳-۴۸۴
۴۵۵-۴۶۳-۴۶۴	۴۸۹-۴۹۰، ۵۰۳، ۵۰۶
سیہون ۴۶۵، ۵۵-۴۶۵، ۴۷۰-۴۷۲	۵۱۶، ۵۱۹، ۵۲۱-۵۲۲
۴۷۳	۵۳۵، ۵۴۵-۵۴۶، ۵۴۸
سیہون (قوم) ۵۴	۵۵۰، ۵۵۲
ش	سنڌوندي ۲۲، ۱۶۹، ۳۷۴
شاڪلھار (قلعو) ۵۱، ۲۹۶-	۳۸۱-۳۸۲، ۳۸۶، ۴۶۵
۴۸۴، ۲۹۷	سیہان (سیہون) ۴۶۴
	سیہتا (قوم) ۵۵، ۳۱۳، ۵۱۶
	سیہتہ (علائقو) ۳۲۵-۳۲۶

(۵۹۰)

عبدالقيس (قبيلو) ۱۰۶، ۲۵۳،

۴۵۷، ۴۳۵-۴۳۴

عذن. ۴۸۱

عراق ۸، ۱۲، ۱۳، ۱۱۷، ۱۳۵-

۱۳۶، ۱۶۱، ۲۱۱، ۲۶۹-

۲۷۱، ۲۸۴، ۳۱۲، ۳۲۸،

۳۹۴-۳۹۶، ۴۳۲، ۴۵۱-

۴۵۲، ۵۰۶، ۵۰۹، ۵۴۲،

۵۴۴، ۵۴۵، ۵۵۰، ۵۵۲

عرب (قوم ۴ ملڪ) ۱۳، ۱۶،

۹۵، ۹۶، ۱۱۰-۱۱۱، ۱۲۱،

۱۳۰، ۱۴۰-۱۴۲، ۱۵۶،

۱۶۴، ۱۶۸-۱۶۹، ۱۷۳-

۱۷۴، ۱۷۶، ۱۷۸-۱۷۹،

۱۸۵، ۱۸۷، ۱۹۱، ۱۹۷-

۱۹۸، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۳۲،

۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۷، ۲۵۲-

۲۵۳، ۲۵۷، ۲۶۳، ۲۶۹،

۲۷۷، ۲۹۱، ۲۹۴، ۲۹۸،

۳۰۰-۳۰۱، ۳۲۶، ۳۵۰،

۳۵۳، ۳۶۹، ۳۷۴، ۳۶۹،

۳۸۳-۳۸۴، ۳۹۵-۳۹۶،

۵۰۲، ۵۱۶، ۵۲۴، ۵۲۹،

۵۵۰.

ڪ (قبيلو) ۵۴۵، ۵۴۸، ۵۵۰

علافي (قبيلي وارا) ۱۴۰

عليگڙهه مسلم يونيورسٽي ۴۸۱

شام ۸، ۱۲-۱۳، ۱۶، ۱۳۳،

۱۳۶، ۱۴۱، ۱۵۶، ۱۹۸،

۲۷۷، ۳۱۲، ۳۱۴

شاہ بلاول (ڪ) ۴۶۱

شاہ بندر ۴۱۹، ۴۲۲، ۴۲۴

شاہپور چاڪر ۴۹۶

شاہ حسن (گهوٽ) ۴۶۷

شڪارپور ۴۱۷

شڪزان شاہ (ملڪ) ۵۲۰

شميني (سمني) ۴۶۴-۴۶۵

شعبينگ مري (گهوٽ) ۴۹۷

شهادتپور ۲۲، ۳۹۹، ۴۰۲،

۴۸۲، ۴۹۵-۴۹۶

شيراز ۴۹، ۱۳۶، ۱۳۹، ۴۴۹،

۴۷۷، ۵۴۸

ص

صوبي جي ڊپ ۴۹۷

صفين (جنگ جي جاء) ۴۳۲،

۴۳۴

ط

طاڪيه (تاڪيه، ٽڪاڊيش)

۲۹۵، ۴۸۳، ۵۰۰

طالب شاہ جي ڊپ ۴۹۷

طبرستان ۴۵۳

ع

عاليه (قبيلو) ۲۵۳

عامري گهوٽ ۴۶۶

(۵۹۱)

قيقان (= ڪيڪانان) ۴۳۱

۴۳۴-۴۳۳

S

ڪابلستان ۴۰۶

ڪاٺياواڙ ۳۲۷، ۴۷۵

ڪارڪوٽ (گهراڻو) ۵۱۹

ڪارشي (ماڳ) ۱۵۲، ۴۵۸

ڪاشگر ۵۴۴

ڪاڪاراج ۵۴، ۴۰۳، ۴۰۷

۴۶۹

ڪڇ ۲۱۹، ۴۲۳، ۴۷۴-۴۷۵

۴۸۵-۴۸۶، ۵۰۹-۵۱۰

ڪڏائي (ٻاڙو) ۴۳۹

ڪراچي ۳۸۳-۳۸۴، ۳۸۷

۴۳۸، ۳۹۰

ڪرد (نسل) ۳۹۵

ڪردان (ملڪ) ۲۳

ڪردن جو جبل ۲۱، ۳۹۵

ڪرمان ۲۳، ۲۵، ۹۷، ۹۸، ۱۱۵

۳۹۵، ۴۰۵، ۵۳۹-۵۴۰

ڪرور ۲۳، ۵۱، ۳۵۹، ۴۰۶

۵۳۴

ڪرهل (= گرهڙ علائقو)

۲۱۰، ۲۱۸، ۴۲۰، ۴۲۲

۴۷۹-۴۷۸

عماق ۹۸، ۱۰۵، ۱۱۸، ۱۲۷

۳۷۹، ۴۲۶، ۴۶۱

عين التمر (بستي) ۴۷۲، ۴۷۸

ف

غارس ۹۳، ۲۷۶، ۳۱۴، ۴۰۵

۴۴۰، ۴۴۹، ۴۷۷، ۵۳۹

فنزبور (پنجپور) ۴۴۷

ق

قاجيچاق (ماڳ) ۲۴۱

قازرون (ملڪ) ۱۲۴

قاهره ۱۱۹

قحطاني عرب (عربن جو نسل)

۳۱۹

قرمطي (فرقي جو نالو) ۵۳۱

قريش (قبيلو) ۵۰۴

قسطنطينيه ۸۹

قصبه (شهو) ۱۹۵، ۲۱۹، ۲۷۵

قصدار (خزدار) ۳۹۶، ۴۱۶، ۴۳۵

قلات ۳۹۶

قنبلي ۴۴۷-۴۴۸

قنڊايل (گنداوا؟) ۶۸، ۹۹

۱۲۱، ۱۲۳، ۱۷۶، ۳۹۶

۳۶۷، ۴۰۳، ۴۱۶، ۴۲۷

۵۰۸-۵۰۹

قنوج (ڏسو ڪنوج)

(۵۹۲)

ڪنوهار (منڊر) ۵۸، ۶۰-۶۱،	ڪشمير ۱۳، ۲۱، ۲۳، ۴۹-۵۲،
۳۹۳، ۴۰۸-۴۰۹، ۴۱۱	۷۰، ۲۳۳، ۲۹۵-۲۹۷،
ڪونڪه (نهر) ۲۱۰، ۴۱۹	۲۳۳، ۳۴۴، ۳۵۳، ۳۵۵،
ڪوٽڙي ۴۶۱، ۴۶۴	۳۶۰-۳۶۱، ۴۰۶، ۴۱۴،
ڪوفه ۲۷۶، ۴۵۶، ۴۸۱، ۴۹۸	۴۳۵، ۴۷۰، ۴۸۳-۴۸۵،
ڪونهيرو (کرڙو) ۴۹۶	۴۸۷، ۵۰۰، ۵۱۱، ۵۱۸-
ڪوه پاڻه ۲۲، ۱۰۲-۱۰۳،	۵۲۲
۱۱۱، ۳۱۴	ڪڇ (نسل) ۳۹۵
ڪوه منڊر ۱۱۱	ڪڪرال (علائقو) ۴۳۸
ڪيٽي بندر ۴۳۸	ڪڪڙ ۴۰۷، ۴۷۰
ڪهچ پرڳڻو ۴۱۶	ڪڪڙ بگيرا ۳۸۴
ڪهراج (ڪيرا شهر) ۱۰۵،	ڪلري ۱۶۴، ۴۹۶
۲۳۴، ۳۱۸، ۳۳۶-۳۳۷،	ڪلفٽن ۳۸۷، ۳۸۸
۴۷۴-۴۷۵، ۴۸۵، ۵۰۹-	ڪماڻون ۵۱۹
۵۱۰، ۵۱۱	ڪنب جعفر خان لغاري ۴۹۷
ڪيڪاڻان ۲۱، ۲۳، ۱۰۲، ۱۰۴،	ڪنبه ۲۳۴، ۲۳۹، ۲۵۰، ۴۸۵
۱۰۶، ۱۱۱-۱۱۲، ۲۸۶،	ڪنٺپ (نهر) ۱۷۱-۱۷۲،
۳۹۵-۳۹۶، ۴۰۲-۴۰۳،	۴۶۷-۴۶۸
۴۱۶، ۴۳۳، ۴۳۷	ڪندراه ۲۲۳
ڪينجهوڙ ڍنڍ ۴۷۹	ڪنده (قبيلو) ۲۵۶، ۳۲۳،
ڪيهڙ (قوم) ۴۲۴	۵۱۳
ڪ	ڪنگ پتي ۴۹۶
ڪارجاڻي ۵۱۶	ڪنگري شهر ۴۲۰
ڪنڌرو (ڪاري) ۳۹۱	ڪنوج (قنوج) ۱۳، ۶۹، ۸۹،
ڪڪا (قوم) ۵۱۸، ۵۱۹	۲۳۴، ۳۵۹-۳۶۱، ۳۶۵،
ڪنڀات ۴۷۱، ۵۰۹	۴۱۷، ۵۲۳، ۵۳۵، ۵۴۶
ڪهڙا ۵۲۲	

(۵۹۳)

بندر ۳۸۱-۳۸۳، ۳۸۵-۳۸۷

۳۸۹-۳۹۰

لس پيل ۴۱۳، ۴۱۷، ۴۴۸، ۴۶۱

لڪي ۴۶۶-۴۶۷

لنڊن ۳۷۲، ۳۷۸، ۳۸۱

لوڌران ۵۳۴

لوهاڻا قوم ۲۲، ۷۰

لوهاور ۵۰۰

لوهاڻو درياءَ ۲۲، ۴۰۲

لوهاڻو (پرگڻو) ۲۲، ۵۵-۵۷

۲۲، ۶۴، ۹۲، ۳۱۲-۳۱۳

۳۱۵، ۳۲۵، ۳۹۸، ۴۰۲

۴۸۲-۴۸۳، ۴۹۵، ۴۹۷

لوهر ۵۱۸

ليلاڻي (پاڙو) ۴۲۹

م

ماڇي (قوم) ۴۳۹

ماڙي مورڙو ۳۸۷-۳۸۸، ۳۹۰

مالڪيڙ ۵۱۹

ماهي ندي ۵۰۹

ماهي ڪنڌا ۵۰۹

مترُون ۵۲۶

مٿرا ۴۱۴-۴۱۵

مذبح ۵۰۵

مسرجي وانءِ ۱۶

مصر ۱۰۵، ۳۷۴، ۴۵۵

۴۹۳، ۵۳۲

ڪيرائي (ديھ) ۳۸۸

ڪيرڙا ۵۰۹

گ

گجرات (پاڙو) ۴۳۹

گجرات ۴۱۲، ۴۷۱، ۴۷۵

۵۰۹، ۵۱۳، ۵۵۱

گزاره گنگ (گنگا جو گڏجڻ)

۴۶۹

گرهڙ (ڪرهل) ۴۱۸

گسري ۳۸۷، ۳۹۱

گنبت ۵۲۲

گنداوا (قنڌايل) ۴۱۲-۴۱۷

گومل ندي ۳۹۶

گ

گهاڙو ڀڙو ۴۰۰

گهڙ

گهارو ۳۹۱، ۴۰۱

گهاروال ۵۱۹

گهنگور ۵۳۴

ل

لاڙ ۴۳۹

لاڙا (پاڙو) ۴۳۹

لاڙڪاڻو ۴۰۲، ۴۰۷، ۴۷۰

لاکا (قوم) ۵۵، ۵۱۶

لاکات ۲۲، ۴۰۲

لاکھ (علائقو) ۲۲، ۳۱۳، ۴۰۲

لاھري (لاھوري، لاري، لوھاراني)

(۵۹۴)

۲۰۸-۲۰۶، ۲۰۳، ۲۰۱
۲۲۲، ۲۱۸، ۲۱۶-۲۱۵
۲۳۵، ۲۲۸-۲۲۶، ۲۲۴
۳۷۴، ۲۸۱، ۲۷۷، ۲۴۴
۴۰۱، ۳۸۶-۳۸۴، ۳۷۸
۴۵۸-۴۵۷، ۴۲۲-۴۱۸
-۴۷۰، ۴۶۸، ۴۶۵-۴۶۴
-۴۸۳، ۴۷۵، ۴۷۳، ۴۷۱
۵۰۹، ۴۹۵-۴۹۴، ۴۸۳
۵۱۵

مہرائو ۴۷۶

میتلا (گہوت) ۴۹۷

میلہ میت (قوم) ۱۲۶، ۴۳۶-
۴۳۸

میرپور خاص ۵۳۳

میرپور ساکرو ۳۸۸، ۳۸۶
۴۶۳، ۴۱۸

مہواڑ ۴۰۵

ن

نارائی ۲۴۱

نزالہ صندل (ماگ) ۳۳۰

نکارہ ۱۱۸، ۴۲۶-۴۲۹

نمیلہ (قبیلو) ۲۵۲

نہر ۴۳۰، ۴۲۷

نہروان (جنگ) ۴۲۸

نواب شاہ ۴۰۲، ۴۹۶، ۵۱۱

نویہار (مندر) ۳۳۳، ۲۹۳

۵۱۷

مضربہ (قبیلو) ۵۱۴

مکران ۲۱-۲۲، ۵۵، ۶۵-۶۷

۱۰۷، ۱۰۴-۱۰۳، ۹۹-۹۸

۱۱۸-۱۱۷، ۱۱۰-۱۰۹

۱۳۹، ۱۲۷، ۱۲۳، ۱۲۰

۳۸۸، ۳۲۴، ۲۱۲، ۱۵۸

۴۱۶، ۴۱۴، ۴۰۵، ۳۹۵

۴۳۰-۴۲۹، ۴۲۷، ۴۲۵

۴۴۷، ۴۳۸-۴۳۷، ۴۳۵

۵۴۴، ۴۸۴، ۴۶۱-۴۶۰

۵۴۷

ملتان ۲۳-۴۸، ۵۰-۲۳۴، ۳۱۵

۳۵۵-۳۵۴، ۳۵۲-۳۵۰

۴۰۶-۴۰۴، ۳۵۹-۳۵۷

۵۱۰، ۴۸۴-۴۸۳، ۴۷۵

۵۱۲، ۵۲۷-۵۲۴، ۵۳۰

۵۳۳

منچر دند ۴۶۸

منروی (بتخانو) ۵۰، ۳۵۶

۵۲۷-۵۲۶

منصورہ ۳۷۵، ۳۹۲، ۳۹۷

۴۵۹، ۴۴۴، ۴۰۹، ۴۰۰

۵۱۵، ۴۹۷، ۴۹۵، ۴۶۷

منہل ۲۲۱، ۲۸۸

موج ۱۶۸، ۴۶۳-۴۶۶

مہراں ۲۱، ۹۲، ۱۵۱، ۱۵۶

۱۷۸-۱۷۷، ۱۶۷، ۱۶۴

۱۸۹-۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۹

۱۹۰، ۱۹۸-۱۹۶، ۲۰۰

(۵۹۵)

۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۲-۱۸۷،	نوشکي (ک) ۳۹۲
۱۹۲، ۱۹۳، ۲۰۷، ۲۴۶،	نو وهار (مندر) ۴۰۸، ۲۳، ۵۸
۲۷۱، ۷۲۲-۲۷۷، ۲۹۰،	نئون سن ۴۶۵-۴۶۶
۲۹۹، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۱۵-	نيرون ڪوٽ ۱۳۰، ۱۲۸، ۲۱
۳۱۷، ۳۲۶، ۳۲۹، ۳۶۲،	۱۴۰، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۴-
۳۶۶-۳۶۷، ۳۶۹، ۳۷۱،	۱۶۶، ۱۶۸، ۱۷۸، ۱۸۰،
۳۷۹، ۳۹۷، ۴۰۲، ۴۲۵-	۱۸۶-۱۸۸، ۲۲۳، ۳۲۰،
۴۲۶، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۵،	۲۸۶، ۳۹۵، ۴۰۱، ۴۱۸،
۴۴۰، ۴۴۶، ۵۰۳، ۵۰۸،	۴۲۰-۴۲۲، ۴۶۱، ۴۶۳،
۵۲۲، ۵۲۶-۵۲۷، ۵۴۳،	۴۶۵-۴۶۶، ۴۷۱-۴۷۳،
۵۸۶	۵۰۶
هوسڙي ۱۶۴	نيساپور ۳۹۲
هولاڻي (پاڙو) ۸۳۹	نيطري (نهر) ۴۱۹
و	نيمروز ۲۳-۴۰۵، ۲۴
واسط ۵۵۲-۵۵۳	هم
واگهور ۳۸۷-۳۷۸، ۳۹۰-	هاسي ۷۰
۳۹۱	هالا (قوم) ۵۱۶
وتستا (ماڻهي) ۵۱۹	هالا (تعلقو) ۴۰۲
وجورته ۱۹۱، ۴۷۸	هالاڻي بهلاڻي ۵۱۶، ۵۲۲
وخان شاه ۵۲۰	هڏباري (درياء جي شاخ) ۴۱۹
وڌاڻيه ۲۹۰	هرات ۴۲۹
وڪر بهار (ڌنڌو ۽ مندر)	هند (هندستان) ۸، ۱۲، ۱۸
۳۲۱، ۳۹۳، ۵۱۰-۵۱۱، ۵۱۵	۲۱، ۴۶، ۵۶-۵۷، ۶۰،
ولهاري (پاڙو) ۴۳۹	۶۶، ۶۸-۶۹، ۷۵، ۷۷،
ونگرا (پاڙو) ۴۳۹	۹۳، ۹۶، ۹۷-۹۹، ۱۰۱-
ونگو (علائقو) ۴۲۲، ۴۷۲	۱۰۲، ۱۰۸، ۱۱۰-۱۱۶،
ي	۱۱۷، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۳۰-
يماني قبيلو ۵۱۴-۵۱۵	۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۴۸،
يورپ ۳۷۳-۳۷۴	۱۵۳، ۱۵۶-۱۵۸، ۱۷۵

۴۔ ڪتاب فتحنامي جي عنوانن جي فهرست

صفحہ	عنوان
الف	مصحح طرفان ڏيکاريو
ج	مصحح طرفان مقدمہ
۱	مؤلف علي محمد طرفان ڪتاب جي تمهيد
۸	سلطان ناصر الدين قباچہ جي تعريف
۱۱	هن ڪتاب جوڙڻ جو سبب
۱۴	ڪتاب جي حقيقت
۱۵	وزير شرف الملڪ جي مدح
۱۸	مؤلف طرفان معذرت
۲۱	ڪتاب جي شروعات (راء گهراڻو)
۲۴	چچ جو رام حاجب جي خدمت ۾ اچڻ
۲۷	وزارت جو چچ بن سلاڻج جي حوالي ٿيڻ
۲۸	رائي سونهن ديوِي جو چچ تي عاشق ٿيڻ
۳۲	ساهسي راء جو دارالفنا مان انتقال ڪرڻ [برهمڻ گهراڻو]
۳۴	چچ جو راجا ساهسي راء جي تخت تي ويهڻ
۳۷	چچ جو مهرت سان جنگ ڪرڻ ۽ کيس ٺڳي ۽ سان قتل ڪرڻ
۳۹	چچ جي رائِي سونهن ديوِي سان شادي ڪرڻ
۴۱	چچ جو پنهنجي پيءُ چندر کي اروڙ جي شهر ۾ آڻي مقرر ڪرڻ
۴۲	چچ جو پنهنجي پيءُ چندر کي پنهنجي نائب بنائڻ بابت پروانو
۴۳	چچ جو هندوستان وزير کان ولايت جي احوال ۽ سيهڻ راء جي ملڪ جي حدن بابت پڇڻ
۴۴	وزير هندوستان جي تقرير ڪرڻ

(۵۹۷)

- ۴۵ ڇچ جو اروڙ جي حڪومت جي حدن جي باري ۾ فيصلو
ڪرڻ ۽ حدون نروار ڪرڻ
- ۴۶ ڇچ جو اسڪلنڊه جي قلعي ڏانهن وڃڻ
- ۴۸ ڇچ جي سيڪڙهه ۽ ملتان جي طرف وڃڻ
- ۴۹ قاصد جو ڪشمير کان هٿين خالي موٽڻ
- ۵۰ ڇچ جو ملتان جي قلعي ۾ پنهنجو نائب ويهاري مٿي وڃڻ
- ۵۲ ڪشمير سان حد مقرر ڪري ڇچ جو موٽڻ
- ۵۴ لشڪر جو سيوستان وڃڻ
- ۵۵ ڇچ جو برهمناباد طرف لوهاڻي جي (بادشاهه) اگهم
ڏانهن قاصد موڪلڻ
- ۵۶ ڇچ جو لوهاڻي جي (حاڪم) اگهم کي گهراڻي لاءِ فرمان موڪلڻ
- ۵۷ ڇچ جو برهمناباد شهر وٽ اچڻ ۽ لوهاڻي جي (حاڪم)
اگهم سان جنگ ڪرڻ
- ۵۹ ڇچ جو فرمان
- ۶۰ ڇچ جو اگهم جي زال سان شادي ڪرڻ ۽ پنهنجي
ڀائٽي سندس پٽ سريند کي ڏيڻ
- ۶۱ ڇچ جو پروخت وٽ وڃڻ ۽ ڪائنس احوال پڇڻ
- ۶۳ ڇچ جو برهمناباد ڏانهن موٽي وڃڻ
- ۶۴ ڇچ جو برهمناباد ۾ منزل ڪري اتي جي رهاڪن تي
ڍل مقرر ڪرڻ
- ۶۵ ڇچ جو ڪرمان طرف وڃڻ مڪران جي حد ظاهر ڪرڻ
- ۶۷ ڇچ جو ارمابهل ڏانهن وڃڻ ۽ اتي ڍل مقرر ڪرڻ
- ۶۸ (ڇچ جي مرڻ بعد سندس ڀاءُ) چندر بن سيلوڻج جو اروڙ
جي تخت تي ويهڻ
- ۶۹ سيوستان جي راجا مٿي جو (ڪنوج جي راجا سيهرس
ڏانهن مدد لاءِ) وڃڻ

(۵۹۸)

- ۶۹ سيورس جي طرفان جواب
- ۷۱ سيورس جو ڏاهر بن ڇچ ڏانهن قاعد موڪلڻ
- ۷۲ چندر جو ڇچ جي گاديءَ تي ويهڻ
- ۷۴ [ڏهرسينه جو پنهنجي] پيڻ کي، پاڻيا جي راءِ جي حوالي ڪرڻ لاءِ اروڙ موڪلڻ
- ۷۶ ڏاهر جو پيڻ بابت ڇچ لاءِ نجومِيءَ وٽ وڃڻ
- ۷۷ نجومِيءَ جو ارشاد
- ۷۷ ٻڌيمن وزير جي راجا ڏاهر کي صلاح ڏيڻ
- ۸۹ ٻڌيمن وزير جو طلسم
- ۸۰ ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط لکي موڪلڻ
- ۸۰ ڏاهر جو خط ڏهرسينه کي پهچڻ
- ۸۱ ٻڌيمن وزير جو ڏاهر کي روڪڻ
- ۸۲ ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن لکيو موڪلڻ
- ۸۳ ڏهرسينه جو ڏاهر کي هٿ ڪرڻ لاءِ اروڙ وڃڻ
- ۸۵ ڏهرسينه جي ڏاهر کي گرفتار ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ
- ۸۶ ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ
- ۸۸ ڏهرسينه جو هاڻيءَ تي ويهي اروڙ جي قلعي ۾ اچڻ
- ۹۰ ڏاهر کي ڏهرسينه جي موت جي خبر پوڻ
- ۹۲ ڏهرسينه کي ساڙڻ
- ۹۳ ڏاهر جو برهمناباد جي قلعي ڏانهن وڃڻ
- ۹۴ رمل جي بادشاهه جو راجا ڏاهر جي جنگ تي اچڻ
- ۹۵ محمد علاني عرب جو رمل جي بادشاهه جي جنگ تي [خلفاء راشدين]
- ۹۷ خلفاء راشدين کان وليد تائين تاريخ
- ۱۰۲ اميرالمومنين علي بن ابي طالب رضي الله عنه جي خلافت
- ۱۰۳ هنن جي جنگ جي خبر

(۵۹۹)

[بنو اميه: معاويه بن ابي سفيان]

۱۰۴ مَعَاوِيَهٗ بن اَبِي سَفِيَّانَ جي خلافت

۱۰۸ هند جي سرحد تي مِثان بن سَلَمَه بن المحبِق الهذلي

جو والي ٿيڻ

۱۰۹ راشد بن عَمْرٍو الجَدِيدِي جو هند جي سرحد تي والي ٿيڻ

۱۱۱ [مِثانَ بن سَلَمَه جي دوباره اِيالَت]

۱۱۴ مُنْذِرُ بن جَارُودُ بن بِيْشَرُ جو والي ٿيڻ

۱۱۵ حُكَم بن منذر جو والي ٿيڻ

[عبدالملك]

۱۱۷ عَبْدُالْمَلِك بن مروان جي خلافت

۱۱۸ علائقن ۽ سندن بغاوت جي خبر

۱۲۲ مُجْتَاةَ بن سَعْدِ بن يَزِيد بن حَظِيْف [التميمي] جو والي ٿيڻ

[وليد بن عبدالملك]

۱۲۳ محمد بن هارون بن ذراع النعمري جو والي ٿيڻ

۱۲۴ سرانديپ کان خليفي (وليد) ڏانهن موڪليل تحفن ۽

سوڪڙون جو ديبل وٽ لڳڻ

۱۲۶ حجاج جو ڏاهر ڏانهن قاصد موڪلڻ

۱۲۶ حجاج جي دارالخلافت کان سنڌ تي چڙهائي لاءِ اجازت گهرڻ

۱۲۸ جيسينہ بن ڏاهر جو نيرون کان ٻڌڻ

۱۲۹ بديل جي شهيد ٿيڻ جي خبر

[محمد بن قاسم جي تقرير]

۱۳۱ محمد بن قاسم جو سنڌ جي محاذ تي والي ٿيڻ

۱۳۲ حجاج جو (دارالخلافت ڏانهن) خط

(۶۰۰)

- ۱۳۳ دارالخلافت ۾ خط جو سو پهچڻ ۽ لشڪر لاءِ هندستان جي سفر جي اجازت
- ۱۳۳ حجاج جو شام ڏانهن لکڻ
- ۱۳۴ جمعي جي ڏينهن حجاج جو خطبو ڏيڻ [فتوحات مڪران]
- ۱۳۹ محمد بن قاسم جو مڪران پهچڻ
- ۱۴۰ محمد بن هارون جو محمد بن قاسم سان گڏجي روانو ٿيڻ
- ۱۴۰ لشڪر جو ارمانيل کان اڳتي وڌڻ
- ۱۴۱ ارمانيل جي منزل تي محمد بن قاسم کي حجاج جو فرمان پهچڻ [فتح ديبل]
- ۱۴۲ عرب جي لشڪر جي (ديبل تي حملي لاءِ) تياري ۽ حجاج جو خط پهچڻ
- ۱۴۷ جَعَوْنَه جو منجنيق سان بهتخاني جي جهنڊي کي ڀڄڻ
- ۱۴۹ محمد بن قاسم جو جَعَوْنَه منجنيق ۽ کي پاڻ وٽ سڏڻ
- ۱۵۲ (ديبل جي) جنهن برهمڻ کي محمد بن قاسم امان ڏني هئي تنهن کي وٺي اچڻ
- ۱۵۳ ”قبله“ نالي جيلر کي وٺي اچڻ
- ۱۵۳ محمد بن قاسم جو ترجمان کان پهچڻ
- ۱۵۴ قيدبن کان حال پڇڻ
- ۱۵۵ ديبل جي غنيمتن، غلامن، خواه روڪڙ سان پنجنهن حصو وصول ڪرڻ
- ۱۵۵ ديبل جي لڙجڻ جي خبر راجا ڏاهر کي پهچڻ
- ۱۵۶ (محمد بن قاسم جو ارمانيل ۾ منزل ڪرڻ)
- ۱۵۶ راجا ڏاهر جو خط
- ۱۵۸ محمد بن قاسم جو ڏاهر ڏانهن خط

(۶۰۱)

[فتح نيرون]

- ۱۶۱ ديبل فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جو نيرون ڏانهن وڃڻ
- ۱۶۲ محمد بن قاسم کي حجاج جو خط پهچڻ
- ۱۶۴ ديبل جي خبر ۽ نيرون وارن جو حجاج بن يوسف کان پروانو وٺڻ
- ۱۶۶ محمد بن قاسم جو پنهنجا اعتماد جو ڳا ماڻهو نيرون ۾ موڪلڻ
- ۱۶۷ شمني جو تحفن سميت محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ
- [فتوحات سيوستان ۽ ٻڌه]
- ۱۶۸ سيوستان ۽ ان جي پسگردائيءَ فتح ڪرڻ ۽ قلعي وٺڻ جي خبر
- ۱۶۹ لشڪر جي سيوستان مان جنگ ڪرڻ
- ۱۷۱ سيوستان جو هٿ آڻڻ ۽ بجھراءِ جو ڀڄي وڃڻ
- ۱۸۲ مڪيم ماڻهن جو ڪاڪي بن ڪوئل وٽ اچڻ
- ۱۷۴ ڪاڪي جو نڀاتو بن حنظله سان گڏجي محمد بن قاسم جي خدمت ۾ وڃڻ ۽ بيعت ڪرڻ
- ۱۷۷ حجاج طرفان مھراڻ ٺھي ڏاھر سان جنگ جوڻ جو حڪم پھچڻ
- ۱۷۸ عرب جي لشڪر جو نيرون ڪوٽ موٽي اچڻ
- ۱۷۸ محمد بن قاسم جو خط لکي حجاج کي احوال ٻڌائڻ
- ۱۸۲ محمد بن قاسم وٽ حجاج جو خط پهچڻ
- ۱۸۶ محمد بن قاسم جي نيرون ڪوٽ ۾ پهچڻ جي ڏاھر کي خبر پوڻ
- ۱۸۸ محمد بن قاسم جي نيرون جي شمني کي خلعت پھرائڻ
- [فتح اشبھار ۽ مھراڻ ٽپڻ جي تياري]
- ۱۹۰ مھراڻ جي ڪناري واري منزل تي محمد بن قاسم جي لڙائي ڪرڻ
- ۱۹۱ موڪي [پٽ] وسايي جي عھدنامي جي ڏاھر کي خبر پوڻ
- ۱۹۳ موڪي جو محمد بن قاسم سان عھدنامو ڪرڻ
- ۱۹۴ موڪي جي چوڻ تي محمد بن قاسم جو نڀاتو بن حنظله کي موڪلڻ

(۶۰۲)

- ۱۹۵ نباله جو وڃي موڪلي کي گرفتار ڪرڻ
- ۱۹۶ محمد بن قاسم جو شامي قاعد ۽ مولائي اسلام کي موڪلڻ
- ۱۹۶ شامي قاعد جو ڏاهر وٽ وڃڻ
- ۱۹۷ ڏاهر جو ٻيچارڻ
- ۱۹۷ شامي ۽ جو پيغام ادا ڪرڻ
- ۱۹۸ ڏاهر جي سياڪر وزير سان صلاح ڪرڻ
- ۲۰۰ علافي ۽ جسي ڏاهر کي نصيحت ڪرڻ
- ۲۰۱ راجا ڏاهر جو پيغام
- ۲۰۱ محمد بن قاسم جي قاصدن جو ڏاهر وٽان واپس اچڻ
- ۲۰۲ محمد بن قاسم کي حجاج جو خط پهچڻ
- ۲۰۶ حجاج جو خط پڙهڻ ۽ محمد بن قاسم جو سائين کي خطاب پڙهڻ
- ۲۰۷ ڏاهر جو مهران جي ڪناري تي سامهون اچڻ
- ۲۰۸ شامي ۽ جو شهيد ٿيڻ
- ۲۰۹ محمد بن مصعب جو سيوستان وڃڻ
- ۲۱۰ جيسيند جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ ٻيٽ جي قلعي ۾ اچڻ
- ۲۱۱ ڏاهر جو محمد بن قاسم ڏانهن پيغام
- ۲۱۲ حجاج جي قاعد طيار جو خبر لڳي موٽي وڃڻ
- ۲۱۳ حجاج جو ۴ هزار گهوڙا، خط سان گڏ محمد بن قاسم ڏانهن موڪلڻ
- ۲۱۵ محمد بن قاسم جو حجاج جو خط پڙهڻ
- ۲۱۵ حجاج بن يوسف جو سرڪو موڪلڻ
- ۲۱۵ مهران جي الهندي ڪناري تي حجاج جو خط پهچڻ
- [مهران عبور ڪرڻ]
- ۲۱۸ محمد بن قاسم جي مهران ٽپڻ جي خبر
- ۲۲۰ ڏاهر جو وزير کي جواب ڏيڻ
- ۲۲۱ راجا ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ

(۶۰۳)

- ۲۲۲ محمد بن قاسم جو مهران جي اڀرندي طرف ٿيڻ جي خبر
 ۲۲۲ سليمان جو لڙائي تي وڃڻ
 ۲۲۴ محمد بن قاسم جي پاڻيءَ ٿيڻ لاءِ ڇاڇ ڪرڻ
 ۲۲۵ ڏاهر کي موڪلي پٽ وسائي جي بهڙين اٿڻ جي خبر ٻوڻ
 ۲۲۵ راسل کي حڪومت ڏيڻ
 ۲۲۶ ڏاهر وٽ موڪلي جي بغاوت جي خبر اچڻ
 ۲۲۸ ڏاهر جو درٻار کي اسلام جي فتح جي خبر آڻڻ تي سزا ڏيڻ
 ۲۲۹ ٿيڻ لاءِ ٻل ٻڌڻ
 ۲۲۹ عرب جي لشڪر جو مهران مان لنگهڻ
 ۲۳۰ ڏاهر کي ٿڀي اچڻ جي خبر ٻوڻ
 ۲۳۱ ڏاهر جو محمد علافيءَ کي گهرائڻ
 ۲۳۲ محمد علافيءَ جي درخواست ۽ ڏاهر جو ان کي جواب ڏيڻ
 ۲۳۲ محمد علافيءَ جو هليو وڃڻ
 ۲۳۳ محمد بن قاسم جو محمد علافيءَ کي امان ڏيڻ
 ۲۳۴ ڏاهر جي علافيءَ سان صلاح ڪرڻ
 ۲۳۵ محمد بن قاسم جو حجاج ڏانهن لکيو موڪلڻ
 ۲۳۵ حجاج جو خط محمد بن قاسم کي پهچڻ
 [ڏاهر سان جنگ ۽ فتح]
 ۲۳۶ ڏاهر جو جيسيند کي جنگ جي مقدمه طور موڪلڻ
 ۲۳۸ ڏاهر جو پهرئين ڏينهن جنگ ڪرڻ ۽ راسل جي بيعت ڪرڻ
 ۲۴۰ راسل جو محمد بن قاسم سان عهدنامو ڪرڻ
 ۲۴۱ محمد بن قاسم جو جيوڙ جي منزل تي لهڻ
 ۲۴۳ ٻئي ڏينهن جنگ ڪرڻ
 ۲۴۳ ٽيون ڏينهن ڏاهر جي عربن سان جنگ ڪرڻ
 ۲۴۴ چوٿين ڏينهن جي جنگ
 ۲۴۵ ڏاهر جو محمد علافيءَ کي پنهنجي پٽ جيسيند سان موڪلڻ
 ۲۴۷ چوٿين ڏينهن ڏاهر جي عربن جي لشڪر سان جنگ ڪرڻ

(۶۰۴)

- ۲۴۸ خميس جي ڏينهن جنگ ڪرڻ
 ۲۴۹ تاريخ ڏهين رمضان سنه ۱۱۸۵ هجري جو واقعو
 ۲۵۲ اسلامي لشڪر جو ميمند، ميسره ۽ قلب کي تيار ڪرڻ
 ۲۵۳ محمد بن قاسم جو خطاب
 ۲۵۵ محمد بن قاسم جو جنگي جوانن کي ناڪيد
 ۲۵۵ محمد بن قاسم جو يارن کي خطاب ڪرڻ
 ۲۵۶ ڪن ماڻهن جو اسان گهرڻ لاءِ اچڻ
 ۲۵۷ محمد بن قاسم جو همراہ چونڊڻ
 ۲۵۷ عرب جي لشڪر جو ڪافرن تي حملو ڪرڻ
 ۲۵۸ شجاع حبشي جو شهيد ٿيڻ
 ۲۶۰ محمد بن قاسم جو ساڻين کي سڏڻ
 ۲۶۱ محمد بن قاسم جو حملو ڪرڻ
 ۲۶۱ ڏاهر جي ڪسڻ جي خبر
 ۲۶۲ زالن جو آواز ظاهر ٿيڻ
 ۲۶۲ ڏاهر جو پوئتي وڃڻ
 ۲۶۴ محمد بن قاسم جو پڙهو ڏيارڻ
 ۲۶۸ ڏاهر جي زال لاڏي جي سندس گرفتاري بابت خبر پڌاري
 ۲۶۹ محمد بن قاسم جو حجاج ڏانهن ڏاهر جي مارڻ ۽
 فتح بابت لکڻ
 ۲۷۰ ڏاهر جو سر عراق ڏانهن موڪلڻ
 ۲۷۱ امير حجاج جي ڪعب سان گفتگو
 ۲۷۵ حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت
 ۲۷۶ حجاج جو ڪوفه جي جامع مسجد ۾ خطبو ڏيڻ
 ۲۷۷ محمد بن قاسم جي فتحنامي جي جواب ۾ حجاج جو خط لکڻ
 [فتح راوڙ]
 ۲۷۸ راوڙ جي غلامن جي خبر
 ۲۸۰ جيسيند جو راوڙ جي قلعي ۾ تياري ڪري جنگ ڪرڻ

(۶۰۵)

- ۲۸۲ محمد بن قاسم جو راوڙ جو قلعو وٺڻ ۽ ڏاهر جي زال
مايڻ جو پاڻ ساڙڻ
- ۲۸۳ ٻانڙن، روڪڙ ۽ ڪپڙن جي تعداد جو بيان
- ۲۸۴ حجاج جو ڏاهر جو سر ۽ ان جا جهنڊا دارالخلافه ۾ موڪلڻ
- ۲۸۵ راوڙ جي فتح جي خبر ملڻ کان پوءِ حجاج جو محمد
بن قاسم ڏانهن خط
- ۲۸۶ جيسيند جو برهمڻاباد مان اروڙ، ڀاٽيه ۽ ٻين پاسن ڏانهن
خط لکڻ
- [فتح بهرور ۽ دهليد]
- ۲۸۷ بهرور ۽ دهليد جي لڙائي ۽ فتح جي خبر
- ۲۸۸ دهليد جي راجا جو پڇي وڃڻ
- ۲۸۹ دهليد جي فتح ۽ خزاني جو پنجون حصو دارالخلافه
ڏانهن موڪلڻ
- ۲۸۹ سياڪر وزير جو اچڻ ۽ امان گهرڻ
- ۲۸۹ سياڪر جو وزير ٿيڻ
- ۲۹۰ نوبه بن هارون کي دهليد جي حڪومت ڏيڻ
[فتح برهمڻاباد]
- ۲۹۱ عرب لشڪر جي برهمڻاباد جي اڀرندي پاسي جـلـوـالـي
ڍوري جي ڪناري تي لهڻ
- ۲۹۲ بهر بن رجب تي محمد بن قاسم جو پهچڻ (۽ جنگ شروع ڪرڻ)
- ۲۹۳ محمد بن قاسم جو موڪلي ڏانهن ماڻهو موڪلڻ
- ۲۹۴ جيسيند جو چترور وڃڻ
- ۲۹۶ [علافي ۽ جو] ڪشمير جي راجا ڏانهن وڃڻ
- ۲۹۶ ڪشمير جي راجا جي [علافي ۽ کي] عزت ڏيڻ
- ۲۹۷ [جيسيند جو چترور ڏانهن وڃڻ]
- ۲۹۹ برهمڻاباد وارن جي پڪي انجام تي محمد بن قاسم جو
کين امان ڏيڻ

(۶۰۶)

- ۳۰۱ جيسيند ۽ راجا ڏاهر جي زال جو مقابلي لاءِ ٻيھڻ جي خبر
- ۳۰۲ ڏاهر جي زال لاڏيءَ ۽ ٻن ڌين کي گرفتار ڪرڻ
- ۳۰۲ غنيمت جي مال جو اندازو
- ۳۰۲ واپارين ۽ ڪاريگرن کي امان ڏيڻ
- ۳۰۳ ڏاهر جي لاکهيدار برهمڻن جي خبر
- ۳۰۳ برهمڻن جو محمد بن قاسم وٽ اچڻ
- ۳۰۴ محمد بن قاسم جو برهمڻن سان وعدو ڪرڻ ۽ امان ڏيڻ
- ۳۰۵ برهمڻن ۽ ملڪ جي ايمئن کي مقرر ڪرڻ
- ۳۰۵ ڪاريگر، واپارين ۽ ڪڙمين کي لکڻ
- ۳۰۵ مقرر ڏيل جي وصول ڪرڻ لاءِ نائب مقرر ڪرڻ
- ۳۰۶ برهمڻن جو عرض ڪرڻ
- ۳۰۶ برهمڻن لاءِ حڪم
- ۳۰۶ برهمڻن تي ڪم مقرر ڪرڻ
- ۳۰۷ برهمڻن جو زور وٺي واهڻ ۾ وڃڻ
- ۳۰۸ واهڻ ۽ شهرن تي ڏل مقرر ڪرڻ
- ۳۰۸ محمد بن قاسم جي خاني سان مهرباني ڪرڻ
- ۳۰۹ محمد بن قاسم جو برهمڻاباد وارن کي پروانو ڏيڻ
- ۳۰۹ محمد بن قاسم جو جواب ڏيڻ
- ۳۱۰ محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکڻ
- ۳۱۱ حجاج جو لکيو پڇڻ
- ۳۱۲ محمد بن قاسم جو برهمڻاباد وارن کي امان ۽ پروانو ڏيڻ
- ۳۱۲ محمد بن قاسم جو سياڪر وزير کي سڏڻ
- ۳۱۵ محمد بن قاسم جو حجاج ڏانهن خط
- ۳۱۵ حجاج جو جواب
- ۳۱۷ حجاج جا خط پڇڻ
- ۳۱۷ برهمڻاباد شهر جي چئن اگواڻن کي ملڪ جي ستاري لاءِ پروانو ڏيڻ

[فتح اروڙ]

- ۳۲۰ محمد بن قاسم جي برهمڻباد مان رواني ٿيڻ جي خبر
 ۳۲۴ سمن جو استقبال ٿي اچڻ
 ۳۲۵ محمد بن قاسم جي لوهائي مان سهڻه علائقي ڏانهن منزل کڻڻ
 ۳۲۶ اروڙ وارن سان جنگ ڪرڻ
 ۳۲۷ ڏاهر جي زال لاڏيءَ جو اروڙ جي قلعي وارن سان ڪالهائين
 ۳۲۸ هڪ جادوگر پائي جي ڏاهر جي موت بابت جاچ ڪرڻ
 ۳۲۹ پڪو انجام وٺي اروڙ جو قلعو حوالي ڪرڻ
 ۳۳۱ رعيت ۽ ڪاسبين جي امان گهرڻ
 ۳۳۲ قلعي وارن جو انجام
 ۳۳۳ محمد بن قاسم جو قلعي ۾ اچڻ
 ۳۳۳ محمد بن قاسم جو لڙائي ڪندڙن کي قتل ڪرڻ
 ۳۳۴ هڪ شخص جو ڏاهر ٺڪري امان گهرڻ
 ۳۳۶ جيسينہ جو ڪيرج ڏانهن وڃڻ
 ۳۳۹ چڱيءَ جو جيسينہ کان نااميد ٿيڻ
 ۳۴۲ دروهر جي جيسينہ سان بيوفائي رٿڻ
 ۳۴۳ جيسينہ جو ٻن هٿياربندن سان اچڻ
 ۳۴۵ جيسينہ جي بهادري ۽ سندس نالي جو سبب
 ۳۴۶ آحنف جي ڏوهڻي رواج جو اروڙ تي مقرر ٿيڻ
 [فتوحات ملتان]
 ۳۴۸ قلعي پائيہ جي حاڪم ڪڪسي تي فتح حاصل ڪرڻ
 ۳۴۹ ڪڪسي جي صلاح ڪاري
 ۳۵۰ سڪه ۽ ملتان جي فتح ٿيڻ جو احوال
 ۳۵۲ محمد بن قاسم جي راجا ڪندا سان جنگ ڪرڻ
 ۳۵۴ ملتان جي فتح ۽ روڪڙ جي تقسيم ڪرڻ
 ۳۵۸ منروي بتخانو

(۶۰۸)

- ۳۵۶ محمد بن قاسم جو پلڄڻ
 ۳۵۷ - پٽخانو کولڻ ۽ خزانو کڻڻ
 ۳۵۸ محمد بن قاسم جو شهر سلطان جي رعيت کي پابند ڪرڻ
 [قنوج تي حملي جي تياري]
 ۳۵۹ ابو حڪيم کي ڏهن هزارن سوارن سان قنوج ڏانهن موڪلڻ
 ۳۶۰ لشڪر جو اوڏاڙ ٻهڃڻ ۽ ابو حڪيم جو زبرد کي راجا
 هرچندر ڏانهن موڪلڻ
 ۳۶۱ قنوج جي راءِ هرچندر جو جواب
 [محمد بن قاسم جي معزولي]
 ۳۶۲ محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو ٻهڃڻ
 ۳۶۳ محمد بن قاسم کي اوڏاڙ ۾ پروانو ٻهڃڻ
 ۳۶۴ خليفي جو (محمد بن قاسم جي نعتن واري) صندوق کولڻ
 ۳۶۵ ڏاهر جي ڌيءَ چڱيءَ جي خليفي وليد سان گفتگو
 ۳۶۶ چڱيءَ جي ٻيو ڀيرو گفتگو
 [ڪتاب جو خاتمو]
 ۳۶۸ دعاء
 ۳۶۸ ڪتاب جي پڄاڻي ۽ نالو
 [مصحح طرفان اشارا، واڌارا ۽ فهرستون]
 ۲۷۱-۵۵۷ اشارا ۽ واڌارا
 ۵۵۸-۵۶۴ ڪتابن جي فهرست
 ۵۶۵-۵۸۱ ماڻهن جي نالن جي فهرست
 ۵۸۲-۸۹۵ ملڪن ماڳن، قومن قبيلن، ندين واهن، ڏين
 ڍورن جي نالن جي فهرست
 ۵۹۶-۶۰۸ ڪتاب فتحنامي جي عنوانن جي فهرست

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپايل ڪجهه ڪتاب

سنڌ جي اقتصادي تاريخ	مترجم سراج الحق
سنڌ جي دربار	مترجم محمد حنيف صديقي
سيٽ نانومل جون يادگيريون	مترجم محمد حنيف صديقي
تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، ٻه جلد	مترجم ابن حيات پنهور
تذڪره امير خاني	شمشير الحيدري
تحفة الكرام	مولف: سيد حسام الدين راشدي
لب تاريخ سنڌ	مصنف مير علي شير "قانع"
تاريخ مظهر شاهجهاني	مصنف خان بهادر خداداد خان
اسلام جي تبليغ يعني	تاليف: يوسف ميرڪ
اسلام جي اشاعت جي تاريخ	منصف ٽي، ڊبليو ارنولڊ
تذڪره مشاهير سنڌ ۳ ڀاڱا	مولانا دين محمد وفائي
تاريخ معصومي	مخدوم امير احمد
تاريخ ريگستان	استاد رانچند
تحفة الطاهرين	شيخ محمد اعظم بن شفيع ٺٽوي
پراڻو پارڪر	منگهارام اوجها
سنڌ، هڪ عام جائزو	ايڇ. ٽي. لسٽمبرڪ
قديم سنڌ	پيرومل مهرچند آڏواڻي